

о. Степан ПАП

ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ

Том I

о. Степан ПАП

ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ

Том I

м. Івано-Франківськ
Видавництво «Нова Зоря»
2001

ББК 63. 3(4УКР)

П-17

П-17 Пап, о. Степан

Історія Закарпаття. Том I.

— Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2001. — 560 с.

ISBN – 966-7363-75-9 Т.1-3

ISBN – 966-7363-76-7 Т.1

Тритомна „Історія Закарпаття“ — найвизначніша праця видатного науковця, теолога, журналіста о. Степана Папа (1917-1990), перу якого належать десятки ґрунтовних праць з богослов'я, історії Церкви, церковного співу, збірники проповідей, статті на релігійно-патріотичну та культурно-громадську тематику.

Своєю „Історією Закарпаття“ С. Пап хотів запобігти асиміляції закарпатських українців. Тому ідея їх кровного споріднення з Україною червоною ниткою тягнеться через цю титанічну працю, яку ласкаво пропонуємо увазі читачів.

Перший том охоплює історію Закарпаття від найдавніших часів до 1514 року, коли вибухнуло народне повстання закарпатоукраїнців проти угорських поневолювачів під проводом Юрія Довжі.

ББК 63. 3(4УКР)

На 1-ій сторінці обкладинки:

На передньому плані — Любовнянський замок, на задньому плані — руїни замку в Шаріш

На 4-ій сторінці обкладинки:

Українська церква в околицях Гуменного (півн.-сх. Словаччина)

Художнє оформлення та ком'ютерний дизайн Марії Дзєбчук

© о. С. Пап. „Історія Закарпаття“ Т.1, 2001

© «Нова Зоря», українське видання, 2001

ISBN – 966-7363-75-9 Т.1-3

ISBN – 966-7363-76-7 Т.1

о. Степан Пап

він працював там, де було найважче і де його робота була найпотрібніша.

Син селянина із села Березова Хустського району (нар. 11 березня 1917 року), він з дитинства був при звичаєній до тяжкої роботи, побожності й національної свідомості. Ще в Хустській гімназії (1928-1936 рр.) брав активну участь у маріанській конгрегації та пластовому русі. Юридичні студії в Братиславі не закінчив через нестатки. Із Братислави він повернувся в Ужгород, де в 1941 році закінчив богословську семінарію, і того ж року єпископом Стойкою був рукоположений на священника. Першою його парафією було с. Білки. В червні 1942 р. за активну участь у Карпатській Січі його арештовано і після грізних катувань у слідчій тюрмі та в концентраційному таборі Варюлопош угорським військовим судом засуджено на 12 років ув'язнення, яке він відбував у найбільшій і найстрашнішій в'язниці Угорщини — Ваці. Із в'язниці його було звільнено лише після визволення Ваца Червоною армією на початку 1945 року.

Степан Пап продовжував душпастирську діяльність у Великому Салменці, яке після війни опинилося в складі Чехословаччини. Отець Степан подав заяву про переселення на Україну в рамках реоптації, однак радянський офіцер, подивившись у рубрику „професія“ у його анкеті, відхилив заяву із зауваженням: „Нам батюшек не надо, у нас довольно своих“. Єпископ Павло Гойдич направив його у Нижню Рибницю Михайлівського окр. на Пряшівщині, де його застала т.зв. „православізація“ початку 50-х років.

Терниста дорога священника-народолюбця

Позбавлений можливості працювати священиком, о. Степан Пап в 1953-1958 рр. працював рахівником сільськогосподарської артілі в Нижній Рибниці. В 1959 р. переселився у Кошиці, де ту ж посаду займав на підприємстві „Зеленіна“ („Овочі“). У своїй хаті біля імпровізованого вівтаря він молився, відправляв Служби Божі тощо.

Згодом заочно здобув юридичну освіту і став юристом на тому ж підприємстві, пізніше, до 1978 р., працював у Кошицькому державному театрі.

У 1968 р. Степан Пап одним з перших залучився до боротьби за відновлення Греко-Католицької Церкви у Чехословаччині. Відродницький процес Празької весни дав змогу легалізувати діяльність Греко-Католицької Церкви, і тоді відчулася велика нестача священиків і церковної літератури. У 1969 р. у празькому видавництві „Супрафон“ він видав „Греко-католицькі духовні пісні“ — збірник, що охоплює 178 пісень з нотами, з яких значна частина була опублікована вперше. Виникла потреба нашвидко виховувати молодих душпастирів, які в короткому часі мусли засвоїти церковні співи східного обряду. Для них о. Степан Пап, разом зі священиком Никифором Петрашевичем, перевидав „Ірмологіон. Греко-католицький літургійний спів Єпархії Мукачівської Йосифа Малинич та Івана Бокшая з 1906 року“, доповнивши його своєю солідною науковою розвідкою „Розвій церковного богослужбового співу (просто — співу) в Мукачівській Єпархії“ (ст. 181-200). Цей капітальний 200-сторінковий нотований збірник усіх церковних співів, що його у 1970 р. надрукувало празьке видавництво „Супрафон“, і справді був вагомим внеском у відродження Греко-Католицької Церкви на Пряшівщині.

Та в той час не всі священики і дяки володіли нотною грамотою. Для тих, хто нею не володів, та, врешті-решт, для широкої греко-католицької громади С. Пап 1971 р. у тому ж празькому „Супрафоні“ видав вісім довгограючих грамофонних платівок із всіма церковними співами, наспіваними священиком Никифором Петрашевичем. В історії Греко-Католицької Церкви, як і в історії української культури взагалі, цей почин безпрецедентний. Платівки із записами закарпатського церковного „простопінія“ користувалися значною популярністю не лише на Пряшівщині, але й у США та Канаді, де їх масовим тиражем перевидав проф. Павло Магочі (без згоди та відома С. Папа і Н. Петрашевича та без мінімального гонорару для них).

У тому ж 1971 р. С. Пап упорядкував та видав у Пряшеві молитовник „Христос — моя сила“, що вийшов у трьох наступних виданнях (1971, 1981 та 1982). Неабияке значення для розвитку

духовного життя на Пряшівщині мали книжки Степана Папа „Біблійний катехизм для греко-католиків“ (1982) та „Тайна покаяння“ (1984). Були це перші українські підручники релігії, видані в основному для шкільної молоді.

Широкою популярністю серед населення Пряшівщини користувалися календарі С. Папа. В 1970-1974 рр. він видав п'ять „Календарів Благовісника“ українською літературною мовою. Наступних шість „Греко-католицьких календарів“ (1980-1985 рр.) було видано словацькою та українською мовами.

Степан Пап був головним ініціатором відновлення і довгорічним редактором (1969-1987 рр.) релігійного щомісячника „Благовісник“, забороненого комуністичною владою 1950 р. Кілька разів він паралельно редагував і словацькомовну версію „Благовісника“ під назвою „Slovo“.

І календарі, і журнали С. Пап видавав у надзвичайно складних умовах. Коло його дописувачів було значно обмежене — майже виключно духовні особи, пенсіонери або жінки-домогосподині. В умовах „нормалізації“ із світських людей — журналістів, педагогів, громадських діячів — ніхто не смів співпрацювати з релігійними виданнями, тим паче друкованими органами напівлегальної Греко-Католицької Церкви. Порушник цього неписаного закону міг би легко позбутися свого місця роботи. Не дивно, що і в календарях, і у „Благовіснику“ переважали авторські статті самого редактора — С. Папа. А були це статті, написані на солідному професійному рівні. Наведемо лише деякі з його календарних статей: „О. Павлович — великий священик Маковиці“ (КБ 70), „300-ліття слезіння ікони Пречистої Діви Марії в Клокочові“, „Розвиток нашого богослужбового співу“ (КБ 71), „Розвиток церковної пісні в наших єпархіях“ (КБ 73), „Розвиток церковного хорового співу в нашій єпархії“ (ГК 80), „Диригенти і композитори духовних пісень нашої єпархії“ (ГК 81), „Як виглядала літургія, що її служили св. Кирило і Методій у Мораві?“ (ГК 82), „Де вчилися наші священики?“ (ГК 86).

У „Благовіснику“ він опублікував вичерпні статті про А. Бачинського, В. Довговича, А. Єнковського, Й. Галька, про Михалівецьку ротонду, богословські школи та багато інших. Одних життєписів святих він опублікував понад 170 (українською і словацькою мовами), чимало статей на віровченні (догматичні) теми тощо. Вони пробуджували в населення не лише любов до Бога, релігії, але й до своєї української національності.

Якби ці статті об'єднати, вийшло би багатотомне видання, яке не має аналогії у закарпатоукраїнській журналістиці.

Треба підкреслити, що всю титанічну роботу С. Пап проводив сам, поза своїми службовими обов'язками. В нього ніколи не було ні редакційного приміщення, ні друкарки, ні адміністратора. Кожен рядок журналу, календаря чи книжки він друкував на машинці сам. Сам відправляв рукописи із Кошиць до Пряшева у друкарню, сам робив коректуру, сам вів усю адміністративну роботу. І виконував це за неймовірно низький гонорар, та й той віддавав друкарням як хабар за своєчасний випуск видань або купував за них свої ж праці й... безплатно роздавав їх людям або висилав в Україну, де відчувався великий голод на релігійну літературу. Для релігійних книжок із західних країн (та й не лише релігійних!) радянський кордон був герметично закритий, зате книжки із т. зв. „соціалістичних“ країн „митній“ цензурі не підлягали. Цією „вигодою“ і користався С. Пап. Єдиною помічницею стала йому дружина Марта.

Правда, він був „одиноким воїном у полі“, битим з двох боків. Державній атеїстичній владі, якій він мусів показувати на ухвалення кожне написане слово ще перед друком, не подобалася занадто велика релігійна активність С. Папа. Його попереджали, йому погрожували, але він, будучи юристом і добре знаючи закони, не боявся, а робив своє діло, посилаючись на конституцію і закони держави. Греко-католицькій церковній владі Пряшівської єпархії, яка від самого початку взяла курс на словакізацію своєї церкви, вкрай не подобалась українська орієнтація видань С. Папа, однак вона змушена була „терпіти“ цю його орієнтацію...

Будь-кого іншого така боротьба на два боки знеохотила б. Степан Пап знаходив у ній своє покликання. Він був глибоко переконаний у користі своєї праці, знаючи, що вона потрібна людям. Робив її із завзяттям, долаючи всі перешкоди, з якими зустрічався на кожному кроці. С. Пап був не лише чудовим дипломатом, але й вродженим психологом. Проблеми він ніколи не вирішував письмово, а завжди усно. Своєю шляхетністю, тихим, але рішучим словом він умів приборкати навіть найбільшого ворога і привернути його на свій бік.

Був з ним і такий, характерний для нього випадок.

Одного разу він одержав листа від ідеологічного відділу ЦК компартії Словаччини у Братиславі, щоб негайно надіслати туди таке-то число „Благовісника“. „Я зі страхом прочитав це число кілька разів, — згадував С. Пап, — шукаючи в ньому якоїсь крамоли, але нічого не

знайшов. Сів у поїзд і поніс „Благовісник“ в ЦК, щоб на місці залагодити справу. Виявилось, що це мама якоїсь високопоставленої працівниці (а, може, й вона сама) читала „Благовісник“, що його редакція регулярно висилала у відділ як обов'язковий екземпляр. А саме це число чомусь пошта туди не доручила. Поговорив я з нею і протягом одної години залагодив такі питання, що їх ніколи і не сподівався залагодити. Був дефіцитом і папір для друку часопису, і дозвіл на видання дальших українських книжок...“.

Поряд з виданням цієї популярної літератури С. Пап не менш інтенсивно займався і наукою. Писав головним чином на історичні теми.

Першою його книжкою, виданою на Заході, була багатоілюстрована монографія про історію Пласту на Закарпатській Україні — „Пластовий альманах“ (псевдонім „Пугач“, Рим, 1976, 196 стор.).

Найвизначнішою його друкованою історичною працею можна вважати „Початки християнства на Закарпатті“ (Філадельфія, 1983), в якій він висунув і науково обґрунтував гіпотезу, що св. Кирило і Методій, виїжджаючи у Моравію 863 року, зупинилися на Закарпатті, де охрестили частину потисьських слов'ян — предків нинішніх русинів-українців, а ті поширили християнство у Київську Русь.

У Філадельфії вийшла друком окремою книжкою драма С. Папа „Князь Лаборець“ з обширною вступною розвідкою, в якій він довів історичність особи князя Лаборця.

Інша його п'єса „Драма життя Олександра Духновича“, побудована на конкретному історичному матеріалі, вийшла друком 1984 р. у Пряшеві як додаток до ж. „Благовісник“.

Чотири його наступні драми залишилися в рукописі: „Білі хорвати“ — про племенних предків русинів-українців, „Драма боротьби проти закріпачення“ — про закарпатоукраїнську інтелігенцію кінця XIX ст., „Драма боротьби за віру предків“ — про мадяризаторські тенденції кінця XIX і початку XX ст. та „Драма опору відсуджених на смерть“ — про трагічні події в Карпатській Україні 1939 року.

У 1975-1980 рр. С. Пап зібрав багатющий матеріал про хорові духовні композиції закарпатоукраїнських композиторів в XVII-XX ст. Зібраний матеріал він зосередив у трьох томах (понад тисяча сторінок нот) та поповнив ґрунтовною вступною розвідкою. На жаль, на цю цінну працю і досі не вдалося знайти видавця.

П'ять об'ємних томів займає рукопис його твору „Дорога“, що охоплює життєписи понад чотирьохсот святих.

В рукописі залишився і його 421-сторінковий твір „Велика боротьба“, в якому популярним стилем освітлено окремі сторінки історії Закарпаття та боротьбу його населення за національну незалежність. Багато уваги в ній присвячено героїчним і трагічним подіям на Закарпатській Україні 1939 року. По суті, це автобіографія Папа.

Та найвизначнішою його працею є „Історія Закарпаття“ — понад 15000 сторінок машинопису — по 40 рядків на кожній сторінці. Це історія Срібної Землі від найдавніших часів до 1918 року. Написав він її (як і інші свої рукописи) у чотирьох примірниках, не маючи найменшої надії на її видання в умовах тоталітарного комуністичного режиму: один вислав в Америку, другий — на Закарпатську Україну, третій залишив своїй дружині Марті, що живе у Кошицях, четвертий віддав мені.

Щоб написати цю працю, він у 1987 році добровільно залишив посаду редактора „Благовісника“ та календарів. Інтенсивно працював над нею понад три роки, буквально до останніх днів життя, поки страшна хвороба (рак печінки) не прикувала його до ліжка.

У своїй роботі він зібрав надзвичайно багато фактичного матеріалу, упорядкувавши його за хронологічним принципом. Він користувався українськими, російськими, польськими, чеськими, словацькими та угорськими джерелами.

Науковці, напевно, знайдуть у його роботі й прогалини, й непропорційність при описі певних явищ, і гіпотези, що не завжди підкріплені конкретними фактами. Це правда, як і те, що С. Пап не був академічним вченим. Він був талановитим аматором, що вирішив самотужки написати працю, до якої професійним історикам, зайнятим розмовами про плани, перспективи, концепції, ідеологічні та політичні доктрини, не доходили руки. І на відміну від цих професійних істориків він свій задум довів до реалізації, залишивши за собою конкретну роботу.

Своєю „Історією Закарпаття“ С. Пап хотів запобігти загрозливій асиміляції закарпатських русинів-українців. Його праця — це крик патріота-народолюбця до своїх земляків: „Подивіться, добрі люди, яка багата ваша історія, а ви її не знаєте і не хочете знати! Почитайте, як ваші предки протягом століть боролися за свою національну самобутність, а ви зрікаєтесь цієї самобутності! Задумайтеся над тим, хто ви є і чії ви діти! Ви ж є однокровними братами галичан, буковинців та населення, що живе на широких просторах України!“ Ідея споріднення закарпатських русинів-українців

з населенням України червоною ниткою тягнеться через всю „Історію Закарпаття“ С. Папа.

За кілька днів перед його смертю я з сином Олесем відвідав його в Кошицькій лікарні, а потім на домашній квартирі, куди лікарі післали його... вмерти. Відчуваючи свою кончину, о. Степан Пап дав мені третій том рукопису своєї „Історії Закарпаття“ із зауваженням: „Серцем я відчуваю, що надходить кінець комуністичній тиранії, і жаль мені, що не дочекаюся бажаної волі. Я вже не дочекаюся видання цієї праці, що є моїм ціложиттєвим доробком. Та хотілось би, щоб її люди читали. Якщо можете, подбайте, щоб вона вийшла друком“. Через кілька днів — 25 лютого 1990 року о. Степан Пап помер.

Влітку 1990 р. деякі невеличкі розділи цієї праці було опубліковано у прашівському тижневику „Нове життя“ (№28/42). Оскільки рукопис С. Папа вимагав певної редакційної обробки, на яку в мене не вистачало часу, редакція без пояснення на 14-й подачі перестала друкувати працю Папа. Дещо з неї появилось на Закарпатській Україні, та основна її частина залишилася недрукованою.

Деякі праці С. Папа після його смерті появилися і за кордоном. З них на першому місці слід назвати його ґрунтовну розвідку „Ікони й іконописання на Закарпатті“, що її отець Пекар опублікував у „Записках чину св. Василя Великого“ (т. XIV, секція 2, вип. 1-4, с. 123-151). Розвідка вийшла й окремим відбитком (Рим, 1992).

Мене зв'язувала з о. Степаном Папом щира дружба, яка продовжувалася від його перших відвідин у моїй пастушій колибі 1973 року до останніх днів його життя. Він любив Україну не словом, а серцем і... ділом. Ця любов і пошана до рідного краю випромінює з кожного рядка його писань. Він писав для населення рідного краю, хоч знав, що поки його край буде входити до складу імперії, його твори там не будуть друкуватися. А все ж таки писав. Писав з вірою, що й Україна колись стане вільною, незалежною демократичною державою. І його віра збулась.

Микола МУШИНКА,

доктор філологічних наук, професор (Словачина).

Вступне слово

„Я написав історію, яка повинна стати здобутком на вічні часи, а не книгою, призначеною на одноразове перечитання“

(грецький історик Тукидідес,
431 р. перед Христом).

„Ми горді за край, де прожив наш народ,
Літ тисяч в темниці розп'ятий,
А духа зберіг серед темних пород,
Як скарб, в рідній мові проклятий“

(Василь Пачовський „Скарб Руської землі“).

„Завершую і видаю історію Закарпаття“. Не мені хвалити працю, хай її зміст заслужить похвалу або догану. Критик найкраще зробить, якщо мовчки виконає щось краще. Словесну критику зневажаю, ділову схвалюю“

(Закарпатський український історик Михайло Лучкай
„Історія карпатських русинів“, Ужгород, 1842 р.).

Гімназистом я не цікавився ні історією, ні літературою Закарпаття. Не цікавилася тим і вся молодь Закарпаття. Історія Закарпаття нас не хвилювала, ми захоплювалися величною історією Козаччини. Думалося: в історії Закарпаття нема нічого цікавого. І не було нікого, хто б відкрив для нас велич минулого Закарпаття. Це по-перше. По-друге, дбаючи про підвищення національної свідомості закарпатців, ми, закарпатська молодь, думали лише про саме Закарпаття. Тоді під цією назвою розуміли лише територію, звану „Підкарпатська Русь“. Ми боролися за неї, виховуючи молодь і старших в національному дусі, не шкодуючи сил. По-третє, ми не знали справжньої історії Закарпаття, більше того, ми не знали справжніх кордонів Закарпаття, меж первісних поселень українців Закарпаття. Ми знали, що на Пряшівщині проживають українці, і в 1939 році, наприклад, намагалися розпочати там просвітницьку роботу, засновуючи пластові курені.

Коли ми підросли, нам довелося боротися за самостійність і незалежність Закарпаття. Проте самостійність, здобута у 1939 році — проголошення Карпатської України, тривала недовго —

кілька місяців. Багато моїх друзів полягло в нерівній боротьбі з мадярським військом, інші потрапили в тюрми під час шестирічної окупації Закарпаття Мадярициною.

Лише потрапивши в залежність від мадярів, молодь Закарпаття задумалася над історією закарпатського народу, над його визвольною боротьбою. Поступово ми усвідомили, що закарпатські „русини“ заселяють не лише Карпатську Україну (Підкарпатську Русь), Пряшівщину, а також Потисся в сучасній Угорщині.

Коли закарпатці прийшли з процесіями на відпуст до Повчі і служили там Службу Божу старослов'янською мовою, жителі Потисся від щастя плакали, бо колись і в них так служили Службу Божу. Багато з них ще вдома розмовляли „по-руськи“, всі носять українські прізвища.

Ми довідалися, що українські оселі існують вздовж усієї Тиси, хоч уже змадяризовані. В північній частині Семигорода є також українські села, хоч частково змадяризовані або зрумунізовані. Тоді у нас відкрилися очі: Закарпаття — це не лише Карпатська Україна, сучасна Закарпатська область, але й Пряшівщина, Татранщина, все Потисся й Залісся. Всюди там первісно жили українці, живуть вони там й тепер, зберігаючи свою, руську, віру, мову та національність. Цій території даємо назву „Історичне Закарпаття“.

У 1918 році до Августина Волошина з Потисся, що залишилося під Мадярициною, прийшла делегація потисських русинів з проханням, щоб їх не залишити під мадярами. Все це скінчилося лише повідомленням у часописі „Русин“. Цього домагалися й русини Залісся, Пряшівщини, які також вели героїчну боротьбу за своє національне визволення. „Не лишіть нас знищити!“ — закликав Пряшівський єпископ Павло Гойдич. В Татранщині в греко-католицьких селах після Служби Божої завжди співали гімн „Підкарпатській русини...“

Під час окупації Закарпаття угорцями поширювалися чутки про те, що нібито закарпатські русини дуже ревно служили поневолювачам, — це була неправда.

Тоді я вирішив детально вивчити історію свого краю і сказати народові про нього сам, відкриваючи для себе героїчність історії українців Закарпаття. Я побачив фальш угорських істориків і самвидавом видав брошуру „Обвинувачую Мадярицину“. У ній я описав злочини, здійснені мадярами над українським народом Закарпаття. За це я був угорським військовим судом засуджений на 12 років. Проте моє зацікавлення історією Закарпаття не ослабло. Я продовжував вивчати її, детально опрацьовуючи і описуючи

періоди („Початки християнства на Закарпатті“, „Драми Закарпаття“, „Велика боротьба“). З часом склалася велика праця, яку подаю на суд читача.

Перші історичні твори про Закарпаття були написані латинською мовою. Вони були недоступні для широкого загалу. Це були лише нариси з історії, які подавали огляд подій, що стосувалися Закарпаття. Окремі статті появлялися в наукових журналах, недоступних для загалу. Кожну спробу написати історію Закарпаття угорці придушували на самому початку. Під час правління Чехословаччини один з них на-писав чеською мовою таке: „Прагнення створити політичну історію Підкарпатської Русі, що сягала давніх століть, треба вважати марною і навіть хибною мрією. Природно, що таке написання історії через відсутність певних історичних документів зведеться до вбогого народного переказу легенд і давно спростованих висновків“. У цих словах криється страх перед обнародуванням закарпатської визвольної боротьби і викриттям злочинних дій угорського уряду щодо нашого народу. Народні перекази на Закарпатті не вбогі, але багаті, правдиві, хоч і творив їх наш народ у терпінні, вбогості, приниженні, стражданні. Ще Костомаров вважав, що народна творчість органічно пов'язана з історією народу. Він закликав вивчати історію „не тільки по мертвих літописах і записках, а й в живім народі“. Правдивість його слів підтверджує те, що закарпатський переказ про князя Лаборця і його героїчну боротьбу проти угорського вторгнення був доведений як історично правдивий археологічною знахідкою могили й костей та збруї угорського вождя Альмоша, вбитого закарпатцями.

Угорський уряд чинив усілякі переешкоди у дослідженні та описанні історії закарпатських українців. Так, наприклад, Егерський латинський єпископат досі навіть угорських істориків не допускає до свого архіву, в якому зберігається багато документів з історії Закарпаття. Треба також рахуватися з тим, що багато важливих для історії Закарпаття документів угорські дослідники ліквідували, щоб знищити будь-які свідчення проти них. Угорський уряд не лише гальмував політичний розвиток і національну свідомість українського народу на Історичному Закарпатті, але й спонукав істориків всіляко фальсифікувати історію, історичні джерела, приховувати або й нищити історичні документи. Траплялись і ренегати з українців Закарпаття, які намагались догодити своїм хазяям, фальшували історію й баламутили людей, доводячи, що вони не українці, а „угро-роси, мадяри, греко-католики, русини, мадяри, що розмовляють по-руськи“ тощо.

Знайшовся й російський емігрант Петров, що постав проти поділу Угорщини, а советський „історик Закарпаття“ Коломієць „заселив Закарпаття“ якимось „славяно-руським населенням“, запозичивши принцип білогвардійських емігрантів на Закарпатті за правління Чехословаччини, що мріяли про „Карпатскую Россию“.

Працюючи над написанням історії Закарпаття, не можна обмежитися лише „політичними“ справами. Мусимо задати і про справи соціальні й культурні, особливо про церковні, тому що в історичному житті Закарпаття між ними нема кордонів. Так, наприклад, єпископ Андрій Бачинський (або й інші) був не лише єпископом Церкви Закарпаття, але і борцем за самостійність і незалежність „руської Церкви“ Закарпаття, за „руськість“ вважався патріархом народу. Олександр Духнович був не лише письменником, але й борцем за волю і права свого народу. Він писав патріотичні твори, відкривав школи, щоб піднести освітній рівень народу, а його вислів „Я русин був, е і буду“ — це політичне гасло, політична дія, це прагнення народу до боротьби, хоч беззбройної, але великої боротьби духу за національну незалежність. Боротьбу за використання кирилиці також не можна назвати суто культурною справою, навпаки, це політична боротьба, бо кирилиця представляла „руськість народу“, а угорці, нищачи кирилицю, вбивали руськість і національність в душі Закарпатці, захищаючи її, захищали свій дух, свою національність. І навпаки — культурні, соціальні і церковні питання в історії Закарпаття без аналізу політичної ситуації не можна ні зрозуміти, ні оцінити. У художніх творах закарпатських письменників того часу не треба шукати поетичну красу слів, але силу слів, що закликали народ до пробудження, до шанування свого, до боротьби за свою мову. Тому в історії Закарпаття слід задати й про літературу Закарпаття. Вона творилася в неволі, відокремлена від кореня українського народу, вона була покликана ламати ярмо і вести до воз'єднання.

Отже, ця праця охоплює усі галузі історичного життя Закарпаття. Видатний історик Закарпаття др. Василь Гаджега вважав, що „церковне та національне життя на Закарпатті так тісно переплелись, що при нестачі інтенсивнішого життя політичного воно творило зміст історії, її буття“.

Слід зважити і на те, що історики звикли писати історію окремих особистостей: королів, вождів, — так, ніби без них нема історії. Це неправда. Героєм історії Закарпаття від самого початку і до наших днів є український народ Закарпаття. Історія Закарпаття — це

історія українського народу Закарпаття. Історичними силами закарпатського українського народу, на тисячоліття відірваного від матірних українських земель, можна лише пишатися. У невідомій досі історії Закарпаття бачимо майже тисячолітню боротьбу за існування й величні вчинки синів і дочок закарпатського українського народу.

Пишу цю історію не виключно на тлі історії Мадярищини, а й у зв'язку з історією України, всіх українських земель. Згадую й про події в сусідніх країнах, що були в деякому зв'язку із Закарпаттям, — в Мадярищині, Польщі, Румунії, Словаччині. Назви народів і осіб даю так, як ті народи себе називають: отже, не „угри“, а мадяри, не „Запольський“, а Сопольої, як він дійсно називався, не Стефан I, а Іштван I. Подаю також наукові погляди, що не були на користь Закарпаття. Це стосується перших частин, де йдеться про заселення Закарпаття. Праця доповнена ілюстраціями, на яких зображені видатні особи і визначні місця Закарпаття, щоб зберегти в пам'яті народу його вірних синів і дочок. У окремих розділах цитую латинські оригінали. Там, де є потреба, вказую на хибність суджень декого з дослідників. Свої думки я намагався викладати в доступному стилі для читачів різних вікових категорій. Згадую і незначні, але цікаві епізоди, що стосуються Закарпаття, бо інколи такі факти є найкращою ілюстрацією до тієї чи іншої події. Може декому здаватись, що деякі події подані дуже детально. Історичні відомості про Закарпаття розкидані в сотнях різних часописів, календарів, книжечок, недоступних для читачів. У цій праці я вмістив усе, що назбирав, щоб читач міг уявити собі картину подій.

Вказую й на те, що дослідники історії Закарпаття часто не мали достовірної інформації, тому й не могли дійти правильних висновків. Вони часто описували лише окремі події, не зважаючи на історичне тло. Я ж опираюся на відомості, взяті з оригінальних джерел, які до мене ніким не використовувались через недоступність або незнання іноземних мов.

Чужий науковий світ некритично добирав і поширював погляди мадярських істориків, які ніколи не були об'єктивними. Свої наукові твори мадяри принципово намагаються видавати іноземними мовами, щоб таким чином впливати на науковий світ. Так, наприклад, у мирних переговорах після Першої світової війни неправильні мадярські географічні карти поселень представників різних національностей стали зброєю проти нас, бо залишили мадярам ціле Потисся, заселене українцями, тоді ще не повністю змадяризованими. Мадяри ще й

тепер оперують деякими фальшивими документами. Вони дозволили мадярам під час прийняття Віденського вердикту. При написанні цієї праці я прагнув дотримуватися історичної правди, даючи наукову оцінку тим чи іншим подіям. Ми повинні знати правдиву історію своєї Батьківщини, тому що наше минуле було подане мадярами так, як це було їм вигідно, а не як було насправді. Може, дехто подумає, що в цій творі ставлюся до мадярів шовіністично. Ні, я шукав правду і її знайшов. Не звеличую свій народ, не применшую злочини мадярів щодо мого народу. Все, що викладене в цій праці, є історичним фактом. Мадяри злочинно поводитися не лише щодо українського населення Закарпаття, але й щодо інших національностей, які перебували під їхньою владою: сербів, хорватів, словаків, а також румунів. В історіях цих народів ті злочини також згадуються. Не йдеться тут про пропаганду ненависті щодо мадярів, бо великий український народ у боротьбі за свою самостійність керувався не ненавистю до ворогів, а любов'ю до Батьківщини, до волі, до землі.

Протягом століть наші предки не могли боротись проти анти-наукових теорій: не було освічених людей, не було доступу до архівних документів, у котрих можна було б знайти контраргументи. Представники нашої генерації покликані відкрити заслону давніх часів і вказати на те, звідки взялася в українців Закарпаття сила витримати тисячу років неволі і не дати закопати себе в могилу. Треба, щоби закарпатські українці і весь український народ знав історію Закарпаття.

Живляючи назви „русин“, „руський“, „руська віра“, „руська Церква“ тощо, маю на увазі єдине поняття — „український“. На території Історичного Закарпаття українці як споконвічне населення витримали напади монголів, турків і татар, турецьку неволю, війни Габсбургів з турками і семигородськими князями, громадянські війни, вторгнення польських військ, втечу населення в ліси і гори та нове повернення в свої оселі. Так тривало протягом століть. Викриваю фантазію в історії. Правда полягає в тому, що наш народ жив, не піддався мадяризації і латинізації, не загинув. Це наша слава. Героєм у нас був сам народ. Він пережив облогу гуннів, знищив обрив-аварів, прийняв християнство й поніс його на решту українських земель, піднявся на боротьбу з мадярськими кочівниками, повставав проти мадярського утиску, вів кількаторітню боротьбу за існування, виявивши неабияку мужність і силу волі. Відомі імена багатьох патріотичних синів і дочок закарпатського народу. Згадаймо хоч би бідного сільського священика з Буковець, який всі

свої заощаджені гроші віддав на утримання вчителя руської школи в Ужгороді; або неграмотних українських селян, що віддали двох волів, увесь свій маєток, щоби закупити для їх церкви одну книгу — друковане Євангеліє; або вченого Михайла Лучкя, що за позичені гроші видав латинською мовою руську граматику, хоч знав, що її не розкуплять і він не зможе віддати борг; або Олександра Духновича, який утримував убогих школярів; або Олександра Павловича, що дав всі свої гроші на видання історії Закарпаття... Сини Закарпаття в березні 1939 року на Красному полі під Хустом в душі славних предків стали в ряди, щоби створити чин, рівний Тернопілам. Їм присвячую цю історію Закарпаття, їх вічній славі й пам'яті в українському народі.

Автор.

Назви Закарпаття в історії

Пишучи історію Закарпаття, вживаємо термін „Історичне Закарпаття“. Якби ми вжили лише термін „Закарпаття“, читач, який не знає історії Закарпаття, під цією назвою міг би розуміти лише сучасну Закарпатську область України. „Історичне Закарпаття“, історію якого подаємо, — це не лише сучасна Закарпатська область чи Карпатська Україна (колишня Підкарпатська Русь). Історичне Закарпаття — це всі закарпатськоукраїнські території, споконвіку заселені українцями, а саме:

- сучасна Закарпатська область України;
- Пряшівщина й Татранщина аж до теперішніх середньословацьких гір включно (тепер у Словаччині);
- Нирищина — все середнє і нижнє Потисся з усіма притоками Тиси аж до її гирла, — історична Мархія Рутгенорум — „Руська країна“ з „дуксом рутенорум“ — „вождем русинів“ X ст. із західним кордоном вздовж Дунаю (тепер в Мадярщині);
- ціле Залісся — колишня Трансильванія — Семигород (тепер у Румунії).

Ця первісна етнічна територія українців Закарпаття — це Історичне Закарпаття, заселене слов'янами — предками теперішніх українців — уже перед V ст. після Христа, тепер здебільшого змадяризоване, зрумунізоване, зісловакизоване. Але назви урочищ-готарів, топоніміка, прізвища, східний обряд релігії — руська віра, врешті археологія й історія доводять первісну українську належність населення до цих територій.

Українські вчені територію, іменовану нами Історичним Закарпаттям, називають Верхнє Потисся. Верхнє Потисся — це північно-східна частина Карпатського басейну, що займає нинішню територію Закарпатської області України, східнославацький край Чехословацької, північну частину Саболч-Сатмарської області Угорщини і Бая-Марську область Румунії“ (Е. Балагурі, С. Пеняк. Закарпаття — земля слов'янська. Ужгород. — 1976. — С. 71).

З тих пір, як Історичне Закарпаття заселили слов'яни — предки українського народу, його історія є історією українського народу. Українці заселяли Історичне Закарпаття без боротьби, тихо-мирно. Ані історія,

ані закарпатські перекази не згадують про боротьбу, однак, не кажуть, що українців на Історичному Закарпатті не було — „по мнозих же временах сіли суть Словени по Дунаєві, де есть нині Угорская земля і Болгарская... Пришедше от востока Угри і устремишася через гори великія, яки прозвашася гори Угорския, і почаша воєвати на живящия ту...“ (Літопис Нестора).

Українців нищили, виганяли із земель Історичного Закарпаття, а вони захищалися і залюднювали їх вдруге, втретє, постійно. Важливо знати, що українці на Історичному Закарпатті осіли спочатку на долинах, в гори їх витіснили протягом віків. „Колись наші землі Закарпаття не обмежувалися вузьким гірським поясом; на півночі й на полудні наші території простиралися широко, заходили і в Семигородську височину, і в наддунайські краї по лівому боці Дунаю. Втрати ми понесли на заході — на погранично з поляками, словаками, уграми і волохами“ (М. Грушевський. — І. — С. 11).

Не можна аналізувати історичного життя Закарпаття без включення до Закарпаття всіх первісно українських закарпатських земель. Це ж бо Історичне Закарпаття.

Історичне Закарпаття спочатку мало різні назви. Називали його землею „східних слов'ян“, землею „руських слов'ян“, точніше, „білих хорватів“; деякі вчені зараховували до них уличів, тиверців і дулібів; після визволення від аварів народ, який населяв ці землі, називали „болгарськими слов'янами“, тому що вони належали до Болгарської держави. З приходом у 862-863 рр. Константина-Кирила і Методія прийнялася на Історичному Закарпатті нова назва „Русь“ — точніше Потисська Русь. Про достовірність цього твердження свідчить те, що франкські латинські хроніки називали Потисся „Мархія Рутгенорум“ — „руська країна, країна русинів“. Отже, найдавнішою офіційною назвою Історичного Закарпаття і є Мархія Рутгенорум — Руська країна. Про це чеський історик Халоупецкі пише так: „Рівночасно з проникненням відомостей про „болгарських слов'ян“ у горішньому Потиссі в історичних джерелах є відомості про слов'ян руських в тій країні. Могло б здаватися, що означення „слов'яни болгарські“ торкалося лише їх політичної належності до старої Болгарської держави, що, властиво, ті самі слов'яни перебували на горішнім Потиссі, і лише їх означення в джерелах змінилося відповідно до часу і обставин. Є це особливо важливе і майже непомічене повідомлення десь з 1184 року — тоді єпископство Вихорське назване єпископством руським“ (Єпісopus Біарх, куюс седес діцітурс Оросієнзіс).

Очевидно, історики назвали Потисся руським тому, що так називали себе мешканці Потисся. Чеський історик далі пише: „Зрозуміло, чому вже в 1031 році воєвода Емерик називається „дукс Руізорум“ — князь русинів“. Але „Руською країною“ звалось Потисся ще раніше. Літопис Нестора року 996 пише, що київський князь Володимир Великий жив у мирі із сусідними князями Болеславом Лядським, Стефаном Угорським і Ондроником Чеським (с. 111). Отже, частина Історичного Закарпаття (теперішня Закарпатська область), Пряшівщина й частина Нирьщини належали до Київської Русі Володимира Великого. Зустрічі трьох володарів — Володимира Великого, польського Болеслава і мадярського Стефана відбулася в Сольнограді (теперішній Сольник — Солнок) в Потиссі як у прикордонному пункті, що вказує на належність згаданих закарпатських територій до Київської Русі.

Так територія Історичного Закарпаття увійшла в історію під назвою Русь (в значенні Потисської Русі), а після зайняття Потисської Русі мадярами — під назвою Руська країна, Рутенія, Русинско.

У пізніших історичних документах знаходимо інші назви Історичного Закарпаття. У листуванні польського короля Зигмунта III з канцлером С. Жолкевським у 1596-1619 роках назву „Україна“ й „українці“ вжито понад сто разів. Україною називали Київщину, Поділля, Брацлавщину, Покуття, Прикарпаття. У листі 1619 року король називає Закарпаття „Україна Венгерська“ — „Україна Мадярська“. У Левассера де Боплана, французького інженера, що жив на Україні в 1630-1647 роках і в 1650 році видав у Руані „Опис України“ (Дескрипсiон д'Україне), визначено межі України: від „меж Московії до меж Трансильванії“. У доданих до „Опису України“ географічних картах знаходимо назву „Україна“. На карті Покуття подано також Закарпаття — і все названо: „Україне парс, кве Покутя вулго діцітур“ — „Частина України, яка по-народному зветься Покуття“. Отже, в XVII ст. Закарпаття було відоме під назвою „Україна“. Єзуїт Себастьян Міллей у листі (3.10.1662) так писав до краківського єзуїта Матвія Мітковича: „Новіт Реверенція вестраганк Мункачієнзем Українам, квантакумкве еа ест, адгук ессе схізматикам“ — „Знала ваша превелебність, що така Мукачівська Україна, яка велика вона є, до цього часу є цілком схизматичною“. — У географії Івана Северінія від 1777 року двічі названо частини території Закарпаття Україною. При Земпліні читаємо назву „Україна вишня“, а Ужгородський комітат автор називає „Україною нижньою“. (Решту інформації про це подає „Українське Слово“. — Ужгород, 23. V.

1935, та Ілько Борщак: Ідея соборної України в Європі в минулому. — Париж, 1923, 16). У латинській літературі, коли йдеться про територію теперішньої Словаччини у XVIII ст., говориться і про українців — „Українолі Русі“ (Елегіарум лібер унікус а ргеторіка Тирнавіенсі 1752. Алберт Пражак: Доїни спісовне словенштїни до добу Штурову, Прага 1922, 270).

Використовували назву „Україна“ і закарпатські вчені. У виданій у 1799 році латинською мовою історії Йоаникія Базилевича, ігумена Василіянського монастиря на Чернечій горі біля Мукачєва, під назвою „Бревіс нотїція фундаціонїй Теодорї Корїятович“, складений, як зазначає автор, на основі старовинних джерел, написано, що в 1241 році Батий з 600-тисячним військом увірвався в Польщу, Сілезію, Мораву, Мадярщину та інші землі України, а Україна і все Поділля вже були під його владою. (І. гл. 11, 1).

Протягом довгих століть поневолення мадярами Закарпаття не мало спеціальної офіційної назви. У літописах з найдавніших часів Закарпаття згадується як „Руська країна“, але пізніше мадяри навмисне уникали цієї назви, використовуючи назви: Фелвідійк (Верховина), деколи Рутен филд — Руська земля, пізніше Карпатољїо (Підкарпаття), а надалі — лише Фелвідійк (Верховина). Назва Фелвідійк (в точному перекладі — Горішня земля) стала географічним терміном, під яким мадяри розуміли лише теперішню Закарпатську область і Пряшівщину. Середнє Потисся й Залісся мадяри включили до Мадярщини, називаючи ці території за назвами комітатів.

Після розпаду Австро-Мадярщини в 1918 році мадярське міністерство, бажаючи схилити українців Закарпаття до того, щоб вони домагалися приєднання Закарпаття не до Чехословаччини чи України, але до Мадярщини, ввело законом X від 17. XII. 1918 для Закарпаття назву „Руська країна“.

Українські вчені з-за меж Закарпаття називали Закарпаття „Угорською Руссю“, відносячи сюди усі землі Мадярщини, заселені українцями, або територію, заселену греко-католиками, або територію, що належала до колишньої великої Мукачівської єпархії, тобто всю територію Історичного Закарпаття. У середині XIX століття закарпатський політик Адольф Добрянський домагався, щоб цю „Угорську Русь“ приєднати до Галицької Русі й Буковини. Українські вчені до Першої світової війни також називали Закарпаття „Карпатською Руссю“. Одночасно в Галичині виникло народне позначення Закарпаття — українська етнічна територія за Карпатами, яка входила до складу Мадярщини, а пізніше

до Чехословаччини, Мадярщини й Румунії. Народна назва „Закарпаття“ згодом поширилася і на Закарпатті та й у всіх українських землях.

Після утворення Чехословаччини в 1918 році Історичне Закарпаття було розділене між трьома державами. Залісся забрала Румунія, Потисся залишилося в межах Мадярщини, а та частина, що припадала до Чехословаччини, була поділена надвоє: зі східної частини було створено так звану Підкарпатську Русь, а західну частину (Пряшівщину й Татранщину) без назви було підпорядковано адміністративному управлінню Словаччини. Ці дві частини розділяла ріка Уж. Отже, назва „Підкарпатська Русь“ 1918 року стає узаконеною назвою.

Назва „Підкарпатська Русь“ — це політичний і адміністративний термін. Вона була взята з поезії Олександра Духновича: „Підкарпатській русини, оставте глибокий сон...“, яка стала офіційним гімном Закарпаття з часів поневолення Чехословаччиною. Назва „Підкарпатська Русь“ не є історичним терміном. Цей термін закарпатські українці завжди вважали лише як адміністративний, а не етнографічний, що визначав би етнографічні межі українців Закарпаття, бо ці межі були далеко в середині Словаччини.

В умовах приєднання Закарпаття до Чехословаччини було зазначено, що до Підкарпатської Русі належить і Пряшівщина, але президент Масарик не дотримав цієї умови, і чехи приєднали Пряшівщину до Словаччини. Тепер у цій західній частині Закарпаття офіційні чеські і словацькі кола користувалися адміністративним терміном „Східна Словаччина“. Але в народі виникло своє позначення для цієї території — **Пряшівщина** — з кількома варіантами. Одним з них була назва „Русь“. Назва „Пряшівщина“ походить від міста Пряшів, яке було культурним центром українського населення цієї частини Закарпаття. Словацькі політичні кола вороже ставилися до назви „Пряшівщина“ ще в період домюнхенської республіки. У 1968 році було заборонено вживати термін „Пряшівщина“. Його замінила назва „Виходне словенско“ або „Виходословенскї край“ (Східна Словаччина або Східнословацька область). Ми в цій праці для того, щоб краще вирізнити роздроблені українські території, будемо користуватися терміном „Пряшівщина“.

Інші складові частини Історичного Закарпаття залишилися під Мадярщиною (Потисся — Нирьщина) і під Румунією (Залісся).

Слід зазначити, що хоч у XIX ст. українські землі Історичного Закарпаття іменувалися за назвами комітатів, до яких вони належали, щоб таким чином приховати „руськість“ цих комітатів, всі закарпато-угорські землі вважались єдиним цілим.

Українська закарпатська інтелігенція називала Підкарпатську Русь Підкарпаттям, пізніше — Закарпаттям. У 1939 році сейм Закарпаття закріпив за цією територією офіційну назву Карпатська Україна. Географічно, щодо столиці України — Києва, Карпатська Україна є Закарпаттям. Тому будемо тут уживати назву Закарпаття, Закарпатська Україна, Карпатська Україна. Після приєднання Закарпаття до УРСР Закарпаття називається Закарпатською областю України, Закарпатською Україною або й Карпатською Україною.

Історичні кордони Історичного Закарпаття такі: в Заліссі й Потиссі на півдні — по лінії Бистриця-Дунай, на заході — по лінії Вац-Тренчин — ріка Грон, на півночі — хребет Татранських і Карпатських гір.

Терміном „закарпатські українці“ називаємо українську людність в усіх частинах етнічного Історичного Закарпаття. Інколи, кажучи про давні часи, будемо вживати слово „русин“ або „руський“ (в значенні „український“) — так, як його в давнину й досі на цих землях розуміє українське населення. Мадярів називаємо не „уграми, угорцями“, а мадярами, як вони самі себе називають.

Історики Закарпаття та їх твори

Протягом століть предки українців Закарпаття не мали можливості боротися проти антинаукових поглядів і теорій мадярських істориків. На Закарпатті не було освічених людей, майже нічого не записувалося і лише дещо збереглося в легендах. А те, що було написано, знищили мадяри, щоби приховати від майбутніх поколінь минуле Закарпаття. В XIX столітті почали появлятися статті про окремі історичні події чи особи. Авторами їх були священники, тому й матеріали, зібрані ними, стосувалися переважно закарпатської української Церкви та її ієрархії. Але й на це треба було мати відвагу. Осіб, що вивчали минуле Закарпаття, мадярський уряд підозрював в панславізмі, переслідував, а твори їх замовчувалися.

Про закарпатських українців спочатку не писали і мадярські історики. А якщо й з'являлися якісь матеріали, то вони були далекі від дійсності — мадярські історики замовчували правду, яка була їм не вигідна. Історичні документи або знищувалися, або доступ до них був заборонений. До архієпископського архіву латинської Церкви в Ягрі (Егер) ще й досі нема доступу для дослідників, а в ньому є багато інформації про закарпатських українців, особливо про Церкву Закарпаття. У XIX ст. мадярський уряд знайшов серед ренегатів прислужників, які боролися з усім, що українське. Так чинили Антон Годинка, Олександр Бонкало. На їхню думку, русини прийшли на Закарпаття пізніше від мадярів, тому вони повинні бути вдячні мадярам за те, що ті їх прийняли. Крім того, вони вважали, що винуватцями бід і вбогості закарпатських русинів були не мадярський уряд і мадярські землевласники, а австрійці. На думку Годинки, русини заселили Закарпаття аж після татаро-монгольської навали, коли територія Закарпаття вже була завойована мадярськими Арпадовичами.

Мадярські історики описували історію Мадярщини необ'єктивно. Вони залишали поза увагою події, в яких мадяри поставали у не вигідному для них світлі. Вони вихваляли лише себе, не дотримуючись принципу історичної правди. Мадярські історики переслідували мету возвеличувати мадярський народ, а всі інші національності Мадярщини — змадяризувати. Так, наприклад, мадярський єврей, письменник Йокаї

писав: „Мадярска земля має божественну силу творити мадярів. Мадяром буде кожен, хто на цю землю ступить. Кошиці населяли жителі німецького походження і в більшості стали мадярськими, а невдовзі цілком будуть мадярські“. Це Йокаї писав у році мадярського „мілленія“, коли мадяри святкували своє вторгнення на Закарпаття і в Подунав'я („Мадярорс вармедеї.“ — Абаул-Торна, Будапешт, 1896).

Перші історичні твори закарпатоукраїнські вчені про Закарпаття написали латинською мовою. Це твори Йоаникія Базиловича (1742-1821), Михайла Лучкая (1789-1843) і Олександра Духновича (1803-1865).

Йоаникій Базилович

Йоаникій Базилович, ігумен Мукачівського монастиря, перший закарпатоукраїнський історик, написав латинською мовою двотомний твір (кожен том складається з трьох частин) „Бревіс нотіція фундаціоніс Теодорі Коріятович“ — „Коротка записка про фундацію Теодора Корятовича“. Цей твір подає переважно церковну історію Закарпаття, вийшов друком у Кошицях у 1779-1805 рр. Базилович у своїй праці опирався на архівні матеріали, але й досі вона не перекладена на „живу“ мову. Найважливішу інформацію з твору виписали й помістили у своїх працях М. Лучкай та І. Дулишкович. Базилович дотримується думки, що закарпатські русини заселили Закарпаття ще до приходу мадярів, християнство прийняли у 867 році від Кирила й Методія, і що Мукачівське єпископство було засноване ще до приходу мадярів.

Ще один закарпатський український історик — **Михайло Лучкай** написав твір „Гісторія Карпаторутгенорум“ — „Історія карпатських русинів“, який довго залишався у рукописному варіанті, і лише у вісімдесятих роках ХХ ст. вийшов українською мовою в науковому збірнику Музею української культури в Свиднику на Пряшівщині (переклад професора Ужгородського університету Сака). Ця праця також висвітлює історію закарпатської Церкви, подаючи водночас політичні та соціальні події з історії Закарпаття методом розповіді про діяльність окремих закарпатських українських єпископів. Автор у своїй праці опирався на достовірний матеріал, взятий з творів відомих істориків, а також з королівських грамот та з архівних документів. Лучкай вважає, що закарпатські русини — це автохтонні жителі Закарпаття, які жили тут ще до приходу мадярів. Він пише, що русини вживають ту ж мову, що

й їх одноплеменці в Галичині й Росії, і що ця мова відрізняється від російської. Це перша вказівка на національну єдність українців Закарпаття, зроблена закарпатсько-українським вченим. М. Лучкай також спростував деякі антинаукові твердження мадярських істориків. На жаль, Лучкай, бажаючи розповісти світові правдиву історію Закарпаття, написав свій твір латинською мовою й він не був доступний широкому загалу. Словацький вчений Незабудов дорікнув з цього приводу: „Свою вченість ви даєте до відома Заходу, а не своєму народові“.

Олександр Духнович теж латинською мовою написав „Історію Пряшівської єпархії“, рукопис перекладено російською мовою і видано у Петербурзі в 1877 році. Крім того, Духнович написав „живою“ мовою „Істинну історію Карпатороссов или угорских русинов“. В обох працях вчений подає важливі відомості з історії Закарпаття.

Олександр Духнович

Першу історичну наукову працю, написану народною мовою, видав професор історії й церковного права духовної академії в Ужгороді **Андрій Балудянський** у 1851-1852 рр. Його твір „Церковна історія“ вийшов також латинською й мадярською мовами. Хоч ця праця є історією виключно вселенської Церкви, але в ній вміщено багато інформації про Церкву Закарпаття.

У 70-их роках ХІХ ст. написав історію „Историческія черты угорских“ („Унгвар.“ — 1874-1875-1877) священник з Чинадієва, біля Мукачева, **Іван Дулишкович** (1815-1882). Цей твір охоплює події від найдавніших часів до канонізації Мукачівського єпископства. Твір був виданий завдяки Олександрові Павловичу, який пожертвував 500 злотих. Свій твір Дулишкович вважав патріотичним, і присвятив його „русской братії, усердно почитающей память предков своїх“. Його позиція втілена в таких словах: „Не розумію, чому історію русинів починають декотрі писати з часів приходу мадярів у теперішню Мадярщину. Та ж у той час наші предки вже були християнами, мали в народній мові книги східного обряду і Церкву, засновану св. Кирилом і Методієм“ (кн. I, с. 2).

Наступний твір з історії Закарпаття вийшов в Ужгороді у 1920 році — „Історія Підкарпатської Русі“, написаний **Василем Пачовським**. У 1930 році вийшла друком „Історія Підкарпатської Русі“ **Іриней Кондратовича**. Обидві ці праці дають лише загальний, часто неправильний, огляд подій з історії Закарпаття. У Празі в 1934 та

1938 рр. вийшли „Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі“ Олександра Мицюка.

Статті з історії Закарпаття писали закарпатські українці **Іван Орлай** (1770-1829) і **Юрій Гуцу-Венелин** (1802-1839), які виїхали в Росію. Вони дотримувались думки, що українці першими заселили Закарпаття, а мадяри прийшли сюди пізніше. У їхніх статтях йшлося і про те, що християнство на Закарпатті було прийнято задовго до приходу мадярів.

Наприкінці XIX ст. історію Закарпаття досліджував **Юрій Жаткович** (1855-1920), який публікував свої статті, написані народною, а також мадярською мовами в календарях-„Місяцесловах“, в мадярських наукових часописах. Його неопубліковані статті знаходяться в архівах наукового товариства Мадярщини. Про діяльність Ю. Жатковича згадаємо нижче.

Багато статей з історичного життя Закарпаття знаходимо в часописах „Світ“, „Новий Світ“, мадярському „Гирігкотолікуш Семле“ та інших.

Серед них — написані мадярською мовою статті **Теодора Легоцького** (1830-1915), археолога, етнографа й історика, який жив у Мукачеві. Свого часу він відважно виступив проти припущень мадярських істориків, що Закарпаття до приходу мадярів не було заселеним, розповідаючи про археологічні знахідки, які підтверджували, що Закарпаття заселяли русини. Його сучасник **Карло Месарош**, що вважав себе русином, написав історичний твір „Русини Мадярщини“, де висловлював аналогічні думки. У 1913 році **Орест Сабо** видав мадярською мовою твір „Характеристика русинів Мадярщини“, де підтримав погляди Жатковича й Легоцького. Він відкинув твердження, що русини прийшли на Закарпаття з Корятовичем, повстання Петра Петровича пояснював як боротьбу за кращу долю русинів.

Слід згадати німецько-австрійського автора Відермана і його твір „Мадярські русини“ — „Ді унгарішенрутгенен“, написаний німецькою мовою, який є соціальною історією Закарпаття.

Визначним істориком Закарпаття в 1918-1938 рр. був **Василь Гаджега** (1864-1938), який написав багато статей з історії Закарпаття. Полемізуючи з мадярськими істориками, він доводив, що князь Лаборець був історичною особою, що русини поселилися на Закарпатті задовго до приходу мадярів.

Найвизначнішими працями з історії Закарпаття, написаними після Другої світової війни, були розвідки **Василя А. Пекара** („Нариси історії Церкви Закарпаття“. — Рим, 1967) та ін., **Юлія Кубінія** „Історія Пряшівської єпархії“ (написана англійською мовою), **А. Барана** і **С. Папа** „Початки християнства на Закарпатті“, „Велика боротьба“, „Історичні драми Закарпаття“ і ця книга „Історія Закарпаття“.

Цього періоду стосується твір мадярського науковця Марії Маєр „Карпатукран політикої ійш таршодолмі тиреквийшек 1860-1910“ — „Політичні й суспільні прагнення карпатських українців у 1860-1910 роках“ (Будапешт, 1977), яка доповнила свою працю архівними документами канцелярії прем'єрів Мадярщини й викрила злочинні дії мадярської влади. На жаль, вийшов лише перший том цього твору, бо Марія Маєр через сімейні обставини була змушена виїхати з Мадярщини.

Не можна не згадати і праці двох російських дослідників історії Закарпаття Олексія Петрова та Івана Коломийця. О. Петров — російський емігрант за царату. Він був стипендіатом мадярської влади і тому трактував минуле Закарпаття так, як було вигідно владі. О. Петров писав: „Большая часть русских поселений вне пределов Карпатских гор, на угорский дольной земле, равно как и на ближайшей к ней полосе более пологих склонов Карпат, не могут считаться останками первобытного русского населения, а возникли в довольно позднее время, в XVI-XVII вв., преимущественно же в конце XVII и в первых десятилетиях XVIII в.“ (Материалы для истории Угорской Руси, VI, с. 150). Мадярські історики намагалися тримати в таємниці документи про Закарпаття, а росіянин Петров присвятив усе своє життя, щоб опубліковані документи оголосити сумнівними, вказати на їх безвартісність, незначну кількість тощо. Петров був прихильником неподільності Мадярщини. Він заперечував тезу про те, що закарпатські русини прийняли християнство від Кирила і Методія, але не міг пояснити, як закарпатці стали християнами східного обряду. Він зазначає, що нема підстав приписувати хрещення Закарпаття свв. Кирилові й Методієві, бо діяльність цих апостолів була дуже короткою, всього десять років, вони не були єпископами й не могли організувати ієрархію. Петров твердить, що закарпатські слов'яни „как язычники, могли быть обращены в христианство наравне с мадярами и секелями проповедниками латинской Церкви“ („Древ. грамоти“, 80). Але в такому випадку на Закарпатті було б прийнято латинський обряд. Крім того, поширення християнства на Закарпатті латинськими місіонерами знайшло б своє відображення в історії латинської Церкви, чого немає. Далі Петров говорить про те, що закарпатські українці не прийняли християнство масово, а лише, як погани, піддавалися впливу своїх сусідів — християн. Але цей вплив, якщо б він був, то лише латинським. А цього знову ж таки нема. Петров зізнається, що він не знає історії Закарпаття. Він також не володів досконало мадярською мовою, не знав української мови і

закарпатських діалектів. Після Першої світової війни Петров опинився у Празі, де служив чехам. У 1926 році мадяри заборонили йому користуватися мадярськими архівами.

І. Г. Коломієць, російський советський автор, написав у 1950 році „Очерки по истории Закарпатья“. Цей автор майже точно передав зміст „Нарисів соціальної історії Підкарпатської Русі“ О. Мицюка та інших авторів, вибираючи те, що йому подобалося, а від себе додавав цитати Маркса, Енгельса, Леніна й Сталіна. Істориків минулого він обдарував такими характеристиками: „униатско-клерикальные борзописцы“ (с. 3), „украинские буржуазно-националистические эпигоны“, „наймиты империализма“ (с. 4), „раблепствующие униатские писатели“ (с. 140). Не кращими „епітетами“ він обдарує й історичні постаті Закарпаття: єпископ Тарасович — то „габсбургско-папский холоп“ (с. 72), єпископ Михайло Мануїл Олшавський — то „сатрап Ватикана“ (с. 127), „прислужник“ (с. 128), „выступает в качестве пса католической Церкви“ (с. 133), руськість єпископа Андрія Бачинського — то „лицемерие“ (с. 147), яке „служило только удобным прикрытием их политики постепенного окатоличения и денационализации карпато-украинских трудящихся“ (с. 148), єпископ Декамеліс — то „наймит Ватикана“ (с. 156), „творчество Иоанна Фогараша (Бережанина) отличается поразительным скудоумием и невежеством“ (с. 159), „униатский писака Лучкай распространял мракобесие“ (с. 160), Василь Довгович „доказывал экзистенцию Бога“ (с. 162), В. Гаджега „кошунственно извращал историческую правду“ (с. 169) і т. д. І. Коломієць належать і такі „відкриття“: населення Закарпаття XVI-XVII ст. він називає „руско-словянами“, до них відносить лемків, бойків, гуцулів (с. 33); він називає конкретні прізвища німецьких, мадярських, італійських, румунських, сербських феодалів, які експлуатують закарпатців, а далі пише: „А также местные, закарпатские украинские дворяне, слившиеся в один господствующий класс с чужоземной знатью“ (с. 3 і 6), а прізвища закарпатських феодалів на стор. 7 подає таким чином: „Закарпатский дворянский род Довган“ (правильно Долгої, це прізвище виникло від назви села Довге, так, як і прізвище графа Старої — від села Старое, графа Синєї — від села Синє, це все мадяри, а не українці). На думку Коломієця, „Корятювич привел с собой из Подолии 40 тысяч русско-славянских поселенцев, основавших до 300 населенных пунктов“ (с. 11), хоч це свого часу вже спростував М. Лучкай. Коломієць вважає, що „ужасна біднота“ руського духовенства є перебільшенням (с. 76), їх становище не було зовсім поганим, бо панщину за них відробляли вірні

(с. 77), „высшее православное духовенство составляло привилегированный слой“ (с. 65), вище духовенство було тісно зв'язане з пануючими класами Мадярщини (с. 65), закарпатські монастирі були основані на визискуванні селян, священики мали „жирні“ приходи (с. 65).

Коломієць нічого не пише про злочини мадярів щодо закарпатського народу. Він написав лише те, що йому надиктували мадярські „радники“. З написаного видно, що він не знав історії Закарпаття, а лише позбирав і перекрутив усе, що можна було перекрутити. Врешті, він сам це визнав, написавши: „Автор работы, нисколько не претендуя на полноту изложения, ставит перед собой задачу: осветить с марксистско-ленинских позиций только основные этапы истории Закарпатской Руси XV-XVIII веков“ (с. 1). Коломієць — не вчений, а демагог, його „історія“ не може претендувати на науковість. Зрозуміло, що в 50-і роки ніхто з українців не міг критично оцінити твір Коломієця. Більше того, прашівські русофіли навіть перевидали його твір в скороченому вигляді. Але у 1968 році вийшла в світ стаття українського радянського вченого Федора Науменка „Іван Гаврилович Коломієць — історик українського Закарпаття“ („Жовтень і укр. культура“. — Прашів, 1968, с. 96-102). У ній він писав:

„Так, наприклад, православна церква, як і все, що з нею так чи інакше зв'язане, то тільки „чуже“; Коломієць як історик завжди і всюди бачить руку „класового врага“... Такі наївні ототожнення... не дали можливості Коломієць як історик Закарпаття зрозуміти, наприклад, ні соціальної природи предтеч будителів, ні будительського руху і його ролі в історії Закарпаття XIX ст. Усі вони для нього лише агенти Ватикану“ (с. 97). „Демократична частина будительського руху, такі будителі, як О. Духнович, О. Павлович, якраз і були тими людьми, що очолили боротьбу народних мас Закарпаття проти соціального і національного гноблення, боротьбу за возз'єднання“ (с. 98). „Ідучи таким шляхом у висвітленні історії нашого народу або окремих його частин, що певний час жили відокремлено, ми ніколи не дамо правильної історичної відповіді, чому саме ті ж закарпатські українці зуміли пронести ідею об'єднання з рештою українських земель найдовше: повних 80 років, і в тривалій упертій боротьбі здійснили її. Саме цю боротьбу потрібно ставити в центр уваги при написанні історії. Вісім віків — час, який ламав більш міцні племенні чи національні єдності, однак не зламав закарпатських українців. Історію нашого народу потрібно писати так, щоб нащадки читали її з захопленням і з пошаною схиляли свої голови перед героїчним минулим нашого народу“ (с. 99).

„Коломієць ввів у науковий обіг таку дивоглядну народність як „русско-славянское население“, якої ніде ніколи не існувало, яка є виявом буйної уяви самого І. Г. Коломійця“ (с. 100). „Про те, що праці І. Г. Коломійця з питань історії Закарпаття, ще раз це підкреслюємо, написані не на високому науковому рівні, переконливо свідчить про його досить вільне поводження з деякими фактами, на які він іноді намагається спиратись, аби довести свою думку, а іноді й без такої потреби“ (с. 101). „Одним з кардинальних питань історії українського Закарпаття залишається питання про автохтонність для нього східно-слов'янського, а отже, українського населення. У своїх „Очерках истории Закарпаття“ це питання Коломієць старанно обминає і намагається головним чином заселити Закарпаття в XIV-XV ст. „русско-славянским населением“ (с. 101). „Будемо чекати на більш кваліфіковано написану історію Закарпаття“ (с. 102).

Критикуючи твори цих російських істориків, слід схвально висловитися про радянських закарпатських науковців, насамперед археологів, які, виявивши найдавніші стоянки далеких предків українців, не лише показали, що Закарпаття було заселене східними слов'янами, але й довели, що закарпатські українці задовго до приходу мадярів були християнами. Серед таких вчених Закарпаття були Балагурі, Пеняк та ін.

Історією Закарпаття займалися чеські та слов'янські науковці. Чеські історики зацікавилися історією Закарпаття після входу Закарпаття до Чехословаччини в 1918 році. Чеські вчені Нідерле, Халоупецкі, Краль теж розглядали питання заселення Закарпаття й прийняття населенням християнства. За їх даними, українці Закарпаття першими заселили Закарпаття й Потисся і прийняли християнство до приходу мадярів. Історик Халоупецкі наводить документ, в якому Віхорське єпископство в середньому Потиссі назване „руським єпископством“.

Словацькі історики не займались дослідженням Закарпаття, хоч цікавилися історією Пряшівщини й Татранщини, особливо тим періодом, коли там поселились русини. Вони доводили, що русини поселились на Пряшівщині і Татранщині як колонізатори в XII-XIII ст., заселяючи, як вони називають, „словацько-польське прикордоння“. Словацьким вченим не подобалось, що мадярські науковці фальсифікують історію, замовчують чи спотворюють правду, пишуть відверту брехню. Проте і вони абсолютно так само поводитися з історією своїх братів-українців. Коли чеський історик професор Братиславського університету Халоупецкі написав працю про поселення русинів на Пряшівщині й Татранщині, вони зробили так, що його книга стала недоступною широкому колу читачів.

Праісторія Історичного Закарпаття

Найдавніші часи Історичного Закарпаття не залишили нам жодних письмових згадок. Про культуру прадавніх закарпатських народів розповідають кам'яні, бронзові й залізні предмети, знаряддя, зброя, які знаходили або випадково (при прокладанні доріг, розбудові селищ тощо), або під час археологічних розкопок. Археологами знайдено речі, що відносяться до різних часових пластів — від кам'яного віку до періоду князювання князя Лаборця (896).

Археологічні пам'ятки, знайдені на тій чи іншій території, які походять з того чи іншого віку, відносимо до т.зв. культур. Під цим поняттям розуміємо комплекс типових ознак окремих пам'яток, які належали до одної групи людей і відносяться до одного часового періоду та були зосереджені на певній території. Одна з таких ознак — техніка обробки, матеріал і вигляд виробу засобів праці, посуду, зброї, предметів різного призначення, пам'яток мистецтва, а також форма поселення чи окремого житла. Німецький вчений, лікар, антрополог і археолог Вірхов (помер у 1902 р.), вивчаючи слов'янську давнину, визначив, що найбільш типовою слов'янською пам'яткою є горщик зі стрічковою лінією. Він означив кераміку вирішальним доказовим матеріалом археології.

Для кращої орієнтації нагадаємо основні хронологічні періоди, епохи:

— стародавній кам'яний вік (палеоліт) — від прадавніх часів до 4 тис. перед Христом;

— мезоліт — перехідний період від старокам'яного до новокам'яного віку;

— новокам'яний вік (неоліт) і мідяно-кам'яний вік (єнеоліт) — від 3000 р. до 1700 перед Христом;

— епоха бронзи — від 1700 до 700 рр. перед Христом;

— ранньозалізний вік (гальштатт) — початок першого тисячоліття — IV ст. перед Христом. Це вже передісторичний період.

Епоха заліза ділиться на такі три культури:

а) культура фракійсько-гальштаттська (на Закарпатті — куштановицька, за назвою знайденої археологами стоянки в Куштановицях) — VI-IV ст. перед Христом;

б) доба Ла Тен (латенська) — назва походить від назви стоянки Ла Тен у Швейцарії. Це епоха кельтів — III ст. перед Христом;

в) доба переселення народів (тривала ціле тисячоліття).

Слов'янські пам'ятки відносяться до I тисячоліття після Христа. Ранньослов'янські часи — VI-IX ст. після Христа (білі хорвати на Закарпатті);

староруські пам'ятки на Закарпатті — VIII-X ст. після Христа; 863-885 рр. — слов'янські апостоли Константин-Кирило і Методій хрестять білих хорватів на Історичному Закарпатті, і називають цю територію Руссю.

988 р. — хрещення Київської Русі-України.

Важливі історичні дати позначаються роками — до Різдва і після Різдва Христового:

перед Різдва Ісуса Христа:	після Різдва Ісуса Христа
500 рік	100 рік
400 рік	200 рік
300 рік	300 рік
200 рік	400 рік
100 рік	500 рік і т. д.

Історичний період ділиться на старий вік, середній і новий. Старий вік починається від часу винаходу письма — приблизно 4000 років перед Христом — і триває до 475 року після Христа, тобто до падіння Західноримської імперії. Межі середнього віку — 476 р. після Христа — 1492 р., тобто до відкриття Америки. Новий вік починається 1492 роком.

Найдавнішу епоху розвитку цивілізації вчені назвали кам'яним віком, тому що камінь був основним матеріалом, з якого люди виготовляли перші знаряддя праці. Він зберіг своє панівне становище в господарстві протягом сотень тисяч років. Цей величезний відрізок часу вчені поділяють на три періоди: стародавній кам'яний вік (палеоліт), новокам'яний вік (неоліт), мідяно-кам'яний вік (енеоліт). Найбільш тривалим був стародавньо-кам'яний вік — від 2 мільйонів до 12 тисяч років тому. У цей період людина жила в печерах, поступово оволоділа технікою виготовлення кам'яних, кістяних і дерев'яних знарядь праці; освоїла вогонь, виготовила перший одяг, спорудила перші житла. Основним заняттям людини у цей період було полювання. Зброя для полювання спочатку була кам'яна, пізніше, коли людина освоїла вогонь, — з бронзи. Як зброя використовувалися ніж, сокира, шабля.

На Історичному Закарпатті первісні люди місцем свого проживання обирали південні та південно-західні схили Карпат, а також високі тераси берегів річок, захищені від холодних вітрів. Крім того, як

свідчать археологічні знахідки, житлом первісній людині служили печери (у Тячівському районі). Там знайдено сліди вогнища, численні кам'яні знаряддя праці, кістки тварин, зокрема, печерного ведмеда. З відкриттям цієї стоянки Закарпаття стало другим регіоном після Криму, де знайдені печерні стоянки людей епохи палеоліту.

Перехідний період від стародавньої кам'яної доби до новокам'яної називається **мезолітом** (від грецьких слів „мезос“ — середній та „літос“ — камінь). Мезоліт — це період, віддалений від нас на 10-8 тисяч років. В озброєнні людей в цей час з'являються лук і стріли, людина починає приручати тварин, поступово розвиваються початкові форми найдавнішого землеробства. Цим часом датовані знахідки над Тисою біля Хуста.

Новокам'яний вік — неоліт (5-7 тис. років тому). У цей період людина перейшла від полювання й рибальства до землеробства та скотарства. Важливим надбанням неолітної епохи була поява глиняного посуду, сокири, тесла, свердла, вістря. Поселення людини цієї доби знаходяться над річками, виявлені поселення також на піщаних горбах серед боліт. Відомі два типи житла: землянки і напівземлянки. Форма їх овальна або прямокутна. Стіни плетені з пруття і мазані глиною, змішаною з половою, стріха вкрита соломкою. Серед боліт житла будувалися на палях.

Ранній етап розвитку племен на Закарпатті в епоху неоліту представляють пам'ятки так званої культури лінійно-стрічкової кераміки (назва походить від способу орнаментування посуду). Наприклад, неолітне поселення у Великій Паладі (Ужгородський р-н) сягає кінця V — початку IV тисячоліття перед Хр., отже, існувало понад 6000 років тому. Воно належало осілому землеробському населенню, яке вже вирощувало пшеницю, ячмінь і просо. Про високий рівень культури свідчать знайдені керамічні вироби.

У цей час стають частими сутички між племенами, тому люди були змушені для своїх поселень шукати безпечні місця. Вони розташовують поселення на високих терасах та у важкодоступних болотистих місцях. Населення займалось землеробством і скотарством. Мешканці поселень розводили корів, кіз, овець і свиней. Полували на оленів, диких кабанів і козуль.

Мідяно-кам'яний вік (енеоліт) — кінець третього — початок першого тисячоліття перед Христом, характеризується використанням предметів з міді і золота. З міді виготовлялися знаряддя праці й зброя, з міді й золота — браслети і підвіски. Люди займаються землеробством і скотарством.

Наступна епоха — **епоха бронзи** (бронза — сплав міді й олова) — 1700-700 рр. перед Христом, характеризується використанням мідних, а пізніше й бронзових предметів: молотка, кайла, долота, серпів. Продовжує розвиватися господарство, зароджується обмін товарами, які зосереджуються біля карпатських перевалів. В кінці третього — на початку другого тисячоліття до Христа люди починають вибирати безпечні місця для поселення. Вони селяться на важкодоступних високих пагорбах вздовж річок, на піщаних горбах, островах серед боліт. Їх житла наземні або трохи заглиблені в землю, стіни виплетені з галуззя та вимазані глиною. Померлих спалювали, прах зсипали в урни і ховали у могильниках, які знаходилися на невисоких підвищеннях. Люди вірили в потойбічне життя, що проявлялося у турботі про померлого: у похованнях знаходили рештки посуду з їжею і питвом та супровідний інвентар. Основним заняттям населення Закарпаття в цю історичну епоху було землеробство та скотарство. Вирощували пшеницю, ячмінь і просо. Про це свідчать знайдені археологами в господарській ямі зерна. На території Закарпаття з періоду пізньої бронзи виявлено мечі, бойові чекани, булави, кинджали, наконечники списів та стріл, а із золота — мініатюрні браслети, сережки, намистини та інші речі.

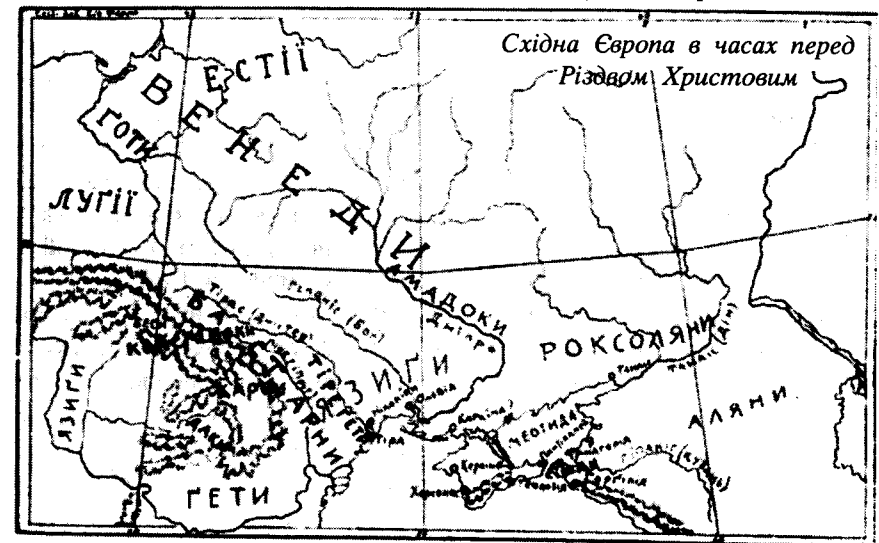
Ранньозалізний вік (гальштатт) — поч. I тисячоліття — 400 р. перед Хр. Це вже передісторична доба на Закарпатті. Назва походить від назви давньої стоянки в Гальштатті, в горішній Австрії. Пам'ятки залізного віку вчені ділять на пам'ятки ранньозалізного віку (гальштатт, 1000-400 роки перед Хр.), на Закарпатті — куштановицької культури, пам'ятки середньої залізної доби (Ла Тен, роки 400-0 перед Хр.), пам'ятки римської доби (роки 0-400 після Хр.). У цьому періоді знаряддя і предмети вжитку, оздоби виробляють переважно із заліза, бо міді й олова було недостатньо. А залізної руди на Закарпатті було багато. З південноукраїнських степів сюди проникають скіфи, завдяки яким поширилося виробництво залізних предметів. У Закарпатті в ранньозалізний вік були заселені не тільки низовинні, але й передгірські райони. Деякі поселення знаходяться і в гірських місцевостях, і в долинах річок. Населення жило в напівземлянках і землянках прямокутної або овальної форми. Всередині знаходилися ями для вогнищ і глинобитні печі.

На поч. I тисячоліття перед Хр. закарпатські племена, у зв'язку з постійною загрозою нападів ворожих племен, споруджували в Тисо-Дунайському басейні на важкодоступних горбах городища, які укріплювалися ровами. Відсутність джерел інформації ускладнювала можливість

точно визначити, які саме племена жили на території Історичного Закарпаття в той чи інший час. Знаємо тільки, що в цю епоху в Центральній і Східній Європі на історичну арену вийшли такі племена, як фракійці, кімерійці, скіфи, сармати. Археологічні відомості свідчать, що в період панування скіфів у Східній Європі були поширені пам'ятки так званої **куштановицької культури** (період ранньозалізної доби — VII-III ст. перед Хр.). Для населення Закарпаття в цю історичну епоху характерним стає єдиний обряд поховання — спалення трупів із збереженням залишків кісток в урнах і захоронення їх в могильних ямах. Поселення і могильники куштановицької культури густою сіткою вкривають не тільки передгірські, але й гірські райони. У місцях захоронення крім урн знаходили також горщики, миски та інші речі. Вони перебували під земляним або кам'яним насипом (в кургані).

Основою господарської діяльності населення в епоху куштановицької культури було землеробство, а в передгірських і гірських зонах — скотарство, ймовірно, відгонного типу. Ряд свідчень вказує на розвиток залізообробної справи та інших видів ремесел (гончарства, ткацтва). У поселенні, розташованому у східній стороні села Клячанова Мукачівського району (пл. роз. 15 га), виготовлялися залізні вироби для продажу на ринку. Під час розкопок тут виявлено більше тисячі залізних виробів.

Археологічні матеріали засвідчують високий рівень торгового обміну на Закарпатті в кінці I тисячоліття перед Хр. Археологами знайдено багато монет, що доводить існування сухопутних торгових шляхів

через Карпати, які з'єднували Північну і Східну Європу із кельтськими племенами Потисся й Подунав'я в останніх століттях перед Хр.

На території Закарпаття відсутні укріплені городища — опідуми, широко відомі в Центральній Європі. Цим і відрізняються пам'ятки, знайдені на закарпатській території, від пам'яток середньоевропейської латенської культури. На Закарпатті для поселення використовувалися природні важкодоступні підвищення і густі чагарникові ліси, які служили надійним захистом від небезпеки. Спільність археологічного матеріалу, знайденого у різних частинах Історичного Закарпаття протягом всього ранньозалізного віку, дозволяє стверджувати, що носіями пам'яток латенської культури було те саме населення (поч. з сер. I тисячоліття перед Хр. і аж до римського часу). В історичній науці існує думка, що носіями куштановицької культури були фракійці, але в останніх століттях перед Хр. pojawiaються сліди **протослов'янського етнічного елементу**.

Першим століттям перед Хр. починається **історична доба** Закарпаття. Про неї довідуємося не лише від німих свідків археології, але й із писемних джерел. Проте, ці джерела часто є односторінними. Закарпатські племена ще не мали власної літератури, тому єдиними нашими інформаторами є лише римські та грецькі історики, які цікавилися племенами Історичного Закарпаття настільки, наскільки ті вступали з римлянами в дружні або ворожі стосунки.

У передісторичному періоді люди шукали такі околиці для поселення, які підходили їм за кліматичними умовами та були багаті рослинним і тваринним світом. Виходячи з цього, вони заселяли низини Історичного Закарпаття, долини та ліси. Південне Закарпаття було більше залюдненим. Проте, місцевому населенню доводилося відступати в гори перед нашествиям кочівників зі сходу — там закладалися нові поселення.

Для вивчення ранньої історії Історичного Закарпаття вирішальне значення мають археологічні пам'ятки. Мадярські історики твердили, що прадавнє Закарпаття було незаселеним, і мадяри під час свого переходу у 896 р. знайшли його пустуючим. Така позиція вчених була зумовлена політичними мотивами. Їх праці базувалися не на наукових дослідженнях, а на політичних інтересах можновладців — закарпатські українці не мали можливості науково заперечити помилкові твердження. Лише після 50-х рр. XX ст. на всій території Історичного Закарпаття були здійснені планові археологічні розкопки, що виявили багато доказів його заселення перед приходом мадярів. Оскільки ці відомості розкидані в різних наукових часописах, монографіях, недоступних для широкого кола читачів, подаємо огляд археологічних знахідок по епохах.

Ужгород. На основі даних археології, життя людини на території міста зародилося в епоху раннього палеоліту (біля 100 тис. р. перед Хр.). Місцеве населення займалося полюванням, користуючись кам'яною зброєю. Пам'ятки періоду раннього палеоліту виявлені на Радванській горі і в Горянах, пам'ятки періоду пізнього палеоліту (20-18 тис. р. тому) виявлені на Замковій горі і Дайбовецькій терасі. До епохи неоліту (VI-IV тисячоліття перед Хр.) відноситься поселення ранніх хліборобів в районі Дравців, Доманинців. На вулиці Минайській знайдено склад бронзових предметів епохи пізньої бронзи (II-е тисячоліття перед Хр.). На Радванській горі — багато бронзових і залізних знарядь праці, зброї, предметів побуту і прикрас. На Замковій горі, в Горянах, Доманинцях і Галагові відкрито поселення епохи заліза (IX-II ст. перед Хр.). Усі ці знахідки свідчать про розвиток хліборобства та ремесел. В епоху раннього заліза (IX-VII ст. перед Хр.) виникають укріплені поселення-городища. На території Ужгорода такі городища виявлено на Замковій і Радванській горах. В Ужгороді також відкрито залишки поселення I-IV ст. після Хр. Тут також знайдено ряд пам'яток ранньослов'янських часів (IV-IX ст.), зокрема, могильник і поселення. Основним заняттям давніх слов'ян, як свідчать археологічні джерела, було хліборобство, другорядним — скотарство, полювання й рибальство. Добре були розвинуті залізобробне, гончарне, ювелірне ремесла.

Городище на Замковій горі та поселення довкола нього стали основою формування міста, що вперше згадується в мадярській хроніці „Геста Гунгарорум“ під назвою Унг. Як свідчить хроніка, фортеця Унг була резиденцією князя Лаборця, вбитого мадярською орудою у 896 році на березі річки Свиржави (тепер Лаборець).

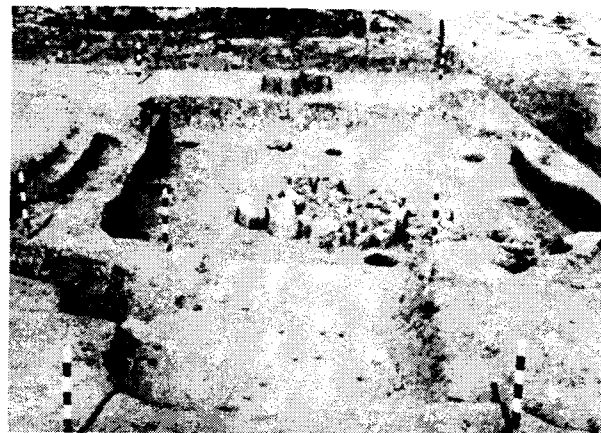
В Ужгородському районі на території Невицького замку розкопано городище, яке відноситься до ранньозалізного віку. В околиці села знайдено бронзовий меч і декілька браслетів (IX-VIII ст. перед Хр.). Виявлено могильник із 4-ох курганів, датований VI-IV ст. перед Хр.

На території села Середнього знайдено сліди поселень епохи неоліту (IV тисячоліття перед Хр.) і бронзи (II тисячоліття перед Хр.). У селі Барвінок — залишки поселення епохи палеоліту (20-15 тис. р. перед Хр.), епохи міці (IV-III тисячоліття перед Хр.); у селі Велика Добронь — залишки поселень епохи неоліту й міці (V-III тисячоліття перед Хр.), перших століть після Хр., а також слов'янського (VII-IX ст. після Хр.) і давньоруського (IX-XIII ст. після Хр.) часів. Подібні речі знайшли і на території сіл Галоча, Глибокого, Кибляр, Линця, Солонця, Комаровець, Коритнян, Оноковців, Терновців, Ярку та інших.

Мукачево. Ця територія була заселена від найдавніших часів. У місті та на його околицях відкрито одну стоянку епохи раннього палеоліту і три — пізнього палеоліту (100-50 тис. і близько 30 тис. р. перед Хр.), поселення епохи неоліту (V-IV тисячоліття перед Хр.), міді (IV-III тисячоліття перед Хр.), раннього заліза (VI-IV ст. перед Хр.). У десяти різних місцях збереглися бронзові вироби епохи пізньої бронзи і раннього заліза (XIV-IX ст. перед Хр.), а також грецькі монети IV ст. перед Хр. На горах Галиш і Ловачка дослідники натрапили на унікальний залізообробний центр III-I ст. перед Хр. Розкопано декілька кузень з набором інструментів, які свідчать про високий рівень розвитку ремесла і хліборобства в кінці I тисячоліття перед Хр. Крім того, на території Мукачева знайдено сліди слов'янського (VIII-IX ст. після Хр.) і давньоруського (X-XIII ст. після Хр.) поселень.

Перша писемна згадка про Мукачево дійшла до нас із хроніки „Геста Гунгарорум“, написаної невідомим літописцем мадярського короля Бейли III в кінці XII ст. У ній мовиться про перехід мадярських кочових племен у 896 році через Карпати, де згадується Мукачево як населений пункт. Отже, можна зробити висновок, що місто виникло задовго до приходу мадярів як військово-укріплення і поселення східнослов'янських племен білих хорватів. В околиці Мукачева археологи знайшли й інші докази заселення Закарпаття. У Великих Лучках — скарб із 41 предмету епохи пізньої бронзи (кін. II тисячоліття перед Хр.), у Ракошині — два поселення епохи пізньої бронзи — раннього заліза (XI-IX ст. перед Хр.), в Домбоках — давньослов'янські кургани (VIII-IX ст. після Хр.), в Чинадієві — поселення епохи неоліту (V тисячоліття перед Хр.), бронзи (II тисячоліття перед Хр.), римські монети II-III ст. після Хр. У Брестові знайдено 6 бронзових мечів, сільськогосподарське знаряддя X-IX ст. перед Хр., скарб із 25 золотих монет II-IV ст. після Хр. На території Ольховиці знайдено 5 бронзових мечів X-IX ст. перед Хр. Кургани у Куштановицях відносяться до VI-IV ст. перед Хр. Подібні кургани на Закарпатті отримали назву куштановицьких. У Снятині знайдено срібну римську монету II ст. після Хр., у Кальнику — монети, серед яких є золота римська монета імператора Константина Великого (IV ст. після Хр.). Римська монета II ст. після Хр. знайдена в Ключарках. У центрі села Лавки виявлено давньоруське кладовище (X-XI ст.), у всіх цих селах — кургани куштановицької культури.

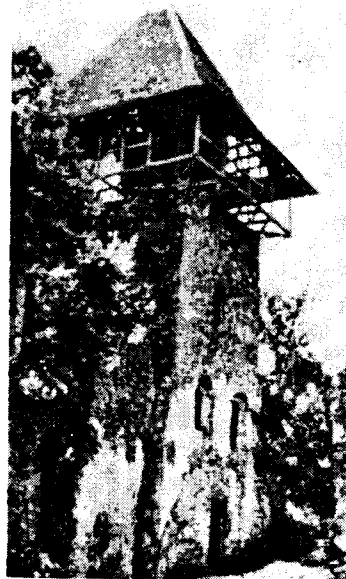
Берегово. На території міста відкрито два поселення епохи пізнього палеоліту (15-20 тис. р. тому), по одному — епохи неоліту і бронзи

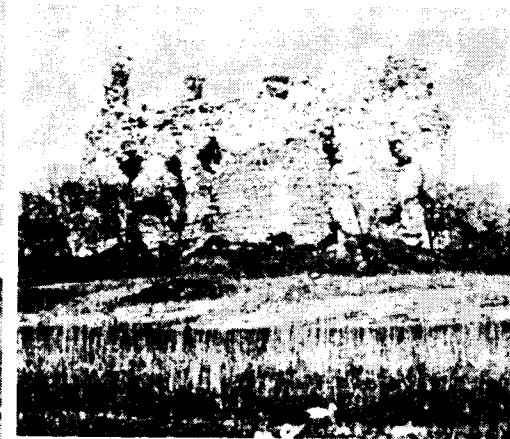
*Залишки слов'янського житла
VIII-IX ст. Розкопано в Ужгороді*

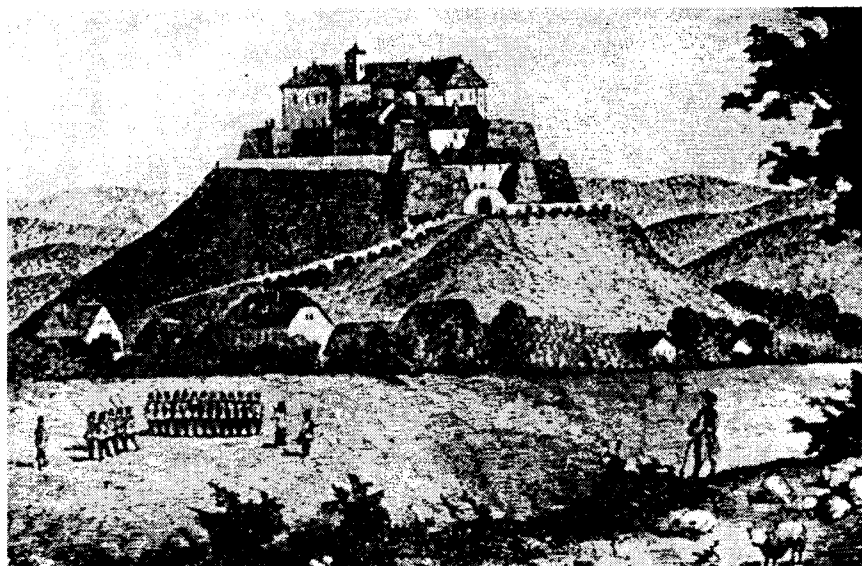
*Горщик VIII-IX ст.
Знайдено на
Радванці в Ужгороді*

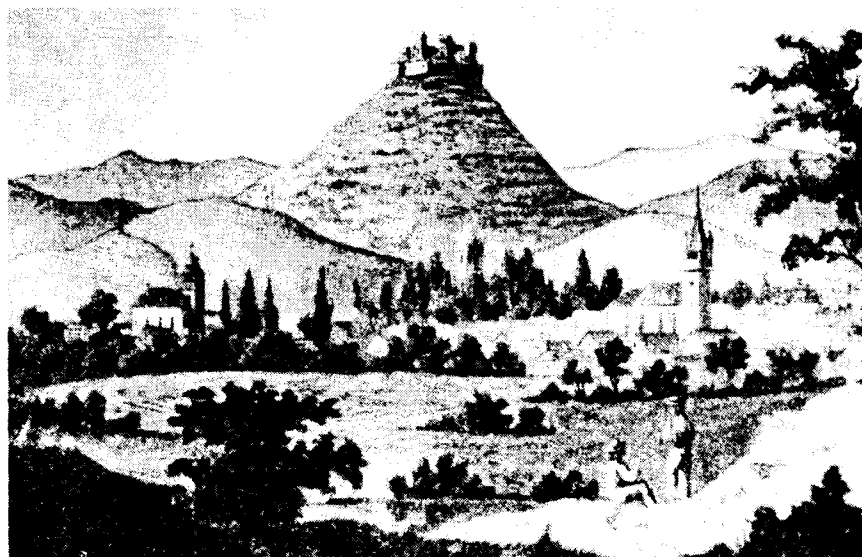
*Руїни Невицького замку
1317 р.*

Руїни замку села Середнього

Мукачівський замок, XVIII ст.

Хустський замок, XVIII ст.

(5 і 2 тис. р. перед Хр.), раннього заліза (IV-IX ст. перед Хр.), перших століть після Хр., слов'янське поселення (VI-IX ст. після Хр.), в одному з них знайдено залізообробну майстерню.

В околицях Берегова (в Берегах) виявлено бронзові вироби доби пізньої бронзи (кін. II тисячоліття перед Хр.), римські монети (II ст. після Хр.). У селі Вари знайдено бронзові вироби епохи пізньої бронзи і раннього заліза (кін. II-поч. I тисячоліття перед Хр.). Біля Боржави знайдено мідні та срібні монети II ст. після Хр., неподалік Варів — давньоруське городище IX-X ст. після Хр. На місці теперішніх Варів, як пише мадярський Анонім, до приходу мадярів знаходилася фортеця Боржава. У 896 році мадярська орда після триденного бою зруйнувала фортецю і рушила на Ужгород.

На території сіл Берегівщини виявлено кургани епохи ранньої бронзи (кін. II тисячоліття перед Хр.), бронзові предмети (чекани-молоти) та поселення епохи пізньої бронзи, пізньопалеолітні стоянки (30 тис. р. тому), в Гораздовці знайдено скарб із 100 грецьких монет — імітація тетрадрахм Филипа Македонського (IV ст. перед Хр.), поселення епохи раннього заліза (IV-III ст. перед Хр.) та давньоруські поселення, римські монети II ст. після Хр., кургани VI-IV ст. перед Хр., слов'янські поселення (VIII-IX ст. після Хр.), давньоруські городища тощо.

Виноградово. Тут знайдено залишки поселень раннього палеоліту (понад 50 тис. р. тому), пізньої бронзи (кін. II тисячоліття перед Хр.), раннього заліза (XI-IX ст. перед Хр.), перших століть після Христа і періоду древньої Русі (X-XIII ст.). У Королеві знайдена древня ранньопалеолітична стоянка (біля мільйона — 500 тис. р. тому), бронзові вироби епохи пізньої бронзи (кін. II тисячоліття перед Хр.), поселення епохи раннього заліза (VII-VI ст. перед Хр.). Ранньопалеолітне поселення в Королеві не має собі рівних на територіях Центральної і Східної Європи. Багаті на археологічні знахідки й інші села Виноградівського району, де знайдено бронзові вироби епохи пізньої бронзи, залишки поселень перших століть після Хр., давньоруські городища (IX-X ст. після Хр.), залізообробний центр (III-I ст. перед Хр.), курганне поховання (II-III ст. після Хр.), кургани (IV-III ст. перед Хр.) тощо.

Хуст. Тут виявлено поселення епохи раннього і пізнього палеоліту (одне — 50, два — 30-20 тис. рр. тому), а також поселення епохи раннього заліза (IX-VIII ст. перед Хр.). У Вишкові — два поселення епохи раннього і пізнього палеоліту (50 та 30-20 тис. р. тому) та бронзові вироби епохи пізньої бронзи (кін. II тис. перед Хр.). Іза була заселена в I тисячолітті після Хр., про що свідчать курганні

могильники того часу. Біля Драгова відкрито залишки поселення епохи раннього палеоліту (100-50 тис. рр. тому), біля Липчі — знаряддя з кременя (пізній палеоліт, близько 15-20 тис. р. тому), в Нанкові знайдено римські срібні монети I-II ст. після Хр. (1000 штук, вагою 3,7 кг), в Нижнім Бистрім — бронзові вироби періоду раннього заліза (XI-X ст. перед Хр.).

Тячево. Ця територія була заселена на початку першого століття після Хр., про що свідчать залишки поселень I-II ст., а також римські монети II ст. після Хр. У Солотвині, на правому березі Тиси, відкрито городище епохи раннього заліза (IX-VIII ст. перед Хр.), у древніх копальнях солі знайдено монети III ст. після Хр. У районі Тячева в різних селах збереглися бронзові вироби (мечі, сокира) епохи пізньої бронзи, давньоруське городище тощо.

Іршава. Тут виявлено городище та поселення епохи раннього заліза (X-XI ст. після Хр.), збереглося давньоруське городище (IX-XI ст. після Хр.). Білки були заселені вже в I тисячолітті перед Хр., про що свідчить знайдений тут знаряддя праці (XI-VIII ст. перед Хр.). Тут розкопано городище і два курганні могильники епохи раннього заліза (VI-IV ст. перед Хр.). На території Ільниці знайдено знаряддя праці епохи раннього палеоліту (понад 50 тис. р. тому). В інших селах району — кам'яні знаряддя праці епохи неоліту (V тисячоліття перед Хр.), залишки поселення і городище з подвійною системою земляно-кам'яних валів і ровів, що існували в X-VII ст. перед Хр., і збереглися до наших днів, кургани VI-IV ст. перед Хр., грецькі монети з IV ст. перед Хр., залишки поселення і могильник перших віків після Хр.

Заселена була й гориста місцевість Закарпаття. Територія **Великого Березного** заселена в першому тисячолітті перед Хр., про що свідчать знайдений тут бронзові вироби епохи раннього заліза (XI-X ст. перед Хр.) і могильник XIII-VII ст. перед Хр. На території села Ужок знайдено бронзовий меч XI-X ст. перед Хр.

У **Воловці** знайдено 23 бронзові і 5 золотих предметів, на території Нижніх Воріт — предмети епохи пізньої бронзи (кін. II тисячоліття перед Хр.), а також римську золоту монету I ст. перед Хр. У селах виявлено кургани епохи раннього заліза, предмети епохи пізньої бронзи, залишки поселень періоду раннього заліза (VII-VI ст. перед Хр.).

На території **Перечина** люди жили від непам'ятних часів. Біля Перечина відкрито поселення пізнього палеоліту (близько 20 тис. р. тому) та кургани ранньозалізного віку (VIII ст. перед Хр.). На території **Дубринича** — поселення епохи пізнього палеоліту (20-15

тис. р. тому), біля **Ворочова** — могильник епохи раннього заліза (VI-IX ст. перед Хр.) тощо.

На території **Рахова** знайдено бронзові предмети періоду пізньої бронзи (кін. II тисячоліття перед Хр.), у Білій Церкві — стоянку раннього палеоліту (100-40 тис. р. перед Хр.).

У **Сваляві** виявлено поселення епохи пізнього палеоліту (понад 30-20 тис. р. тому), епохи неоліту (V-IV тисячоліття перед Хр.), предмети епохи бронзи і раннього заліза (XI-X ст. перед Хр.), розкопано могильники (II-III ст. після Хр.). На території міста знайдено дві золоті монети часів римського імператора Нерона (54-68 рр. після Хр.). На території **Стройного** — посріблену римську монету імператора Антоніна Пія (138-161 рр. після Хр.), в **Сускові** — 50 бронзових предметів (долота, шилки, серпи, браслети) епохи раннього заліза (XI-X ст. перед Хр.).

Заселення Пряшівщини

Доводячи помилковість тенденційних поглядів мадярських дослідників на заселення Закарпаття, ми називали археологічні знахідки на території Закарпатської області України. Але в той же час були заселені й Пряшівщина, Татранщина, Потисся й Залісся. Словацькі автори пишуть:

„Словаки вибірково зосередились на археологічних дослідженнях східної Словаччини. На початку кам'яного віку територія Словаччини виявляється культурно розчленованою: по-своєму тривав розвиток південнозахідної Словаччини, а інакше — східної. Це було викликано тим, що під час великого переселення західною Словаччиною заволоділи інші народи, ніж східною. У кошицькій котловині знайдено стоянки епохи палеоліту: Ружин, Ясів, Барца, Сеня, Ганиска, Гиньов, Шаца. Такі ж стоянки виявлені біля дороги, що вела вздовж ріки Ториси в Галичину (Личартовці, Великий Шариш, Липани, Люботин, Плавеч). Усе це доводить, що дорога долиною ріки Горнаду до Кошиць і її продовження долиною Ториси на північ у Галичину дуже давня.

* Детальніше про археологічні знахідки на території Закарпаття див: В. І. Бідзіль, Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. — Київ, 1971; Історія городів і сел Укр. ССРСР. Закарп. обл. — Київ, 1982; С. І. Пеняк, Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст. — Київ, 1980; Е. А. Балагурі, С. І. Пеняк. Закарпаття — земля слов'янська. — Ужгород, 1976. Слід зазначити, що радянські вчені давньоруський період для городищ означають XI-XIII ст., а для інших слов'янських поселень — X-XI ст. Ми ж вважаємо, що Потисся звалось Руссю вже в IX ст., отже, задовго до приходу мадярів.

Ця територія була заселена і в епоху неоліту. Основним заняттям людей було хліборобство. Стоянки доби бронзи знаходимо на території Кошиць і Барці. В епоху заліза Пряшівщина перебувала під впливом скитсько-гальштаттської куштановицької культури. Зброю і знаряддя праці із заліза знайдено в Нижній Мишлі та Ясові. Пряшівщина заселялась і в наступні епохи. У кошицькому музеї знаходяться римськопровінційні предмети, знайдені в Кошиці і його околицях, які датуються першим ст. після Хр. У Барці було знайдено срібну монету імператора Траяна (98-117), в Обишовцях — золоті монети доби імператорів Теодосія, Юстиніяна, Валеріяна II. Через територію Пряшівщини тоді пролягали великі дороги, які вели з півдня на північ. Поселення слов'ян, знайдені тут, відносяться до V-VI ст. В аварсько-слов'янських могильниках у Барці знайдено кераміку черняхівської культури, поширеної між Дніпром і Сяном. У Сені, Барці, Пряшеві, Блажиці, Кехнеці, Бузинці, Шаці, Ченеївцях, Бузиці, Янику, Жарнові, Турнянській Новій Вісі, Дрінові, Личартівцях, Обишовцях збереглися пам'ятки черняхівської, тобто східнослов'янської культури. Коли прийшли авари, східні слов'яни вже заселяли Пряшівщину. Спіш був заселений східними слов'янами за кілька століть до приходу сюди мадярів і німців. Про це свідчать виявлені стоянки в Левочі та в інших місцях.

Про заселення Пряшівщини існує багато літератури. Після Другої світової війни археологічні дослідження, які велися на Пряшівщині дуже інтенсивно, довели, що Пряшівщина була заселена вже від неоліту — в Обороні, Вановцях, Михайлівцях, Земпліні, Пряшеві, Спиші, Барці біля Кошиць. На Пряшівщині знайдено тисячі археологічних знахідок від кам'яної епохи до епохи Великої Морави (860-903 рр. після Хр.). (Пам'ятки на Словенску. — Братислава, 1978). „На знахідках відбиваються контакти з територією Закарпатської України і північно-східної Мадярщини“ (Елена Мирошай. *Чо укриваю пескове дуні Виходословенскей ніжини* //Журнал „Природа а сполочность“ (ПАС). — 1981. №11). Найбільший словацький археолог, професор університету д-р. Будінскі-Кричка писав: „Дотеперішні дослідження могильника показують, що культурний рівень населення з погляду способу поховання тісно пов'язаний з культурою рідного йому населення сусідньої області УРСР“ (Войтех Будінскі-Кричка. *Кральовскі Хлмец — рятівне дослідження на Словянськім могильнику*. — Нітра, 1980).

Др. В. Будінскі-Кричка датує могили біля Королівського Хлумця II століттям. Він зазначає, що такий спосіб поховання у могилах був

лише у теперішній східній Словаччині, а це означає, що і на Пряшівщині — такий же, що і в Закарпатській області. Археолог говорить також про те, що і на Закарпатті, і на Пряшівщині знайдено однакову кераміку. „Коли порівняємо просту, неоздоблену, кераміку, знайдену у королівськохлумецьких могилах і в сусідній Закарпатській області УРСР, виявляється, що вони дуже подібні“ (с. 46), „і також до них подібна кераміка, знайдена на Західній Україні“ (с. 47) — „проблематично, чи їх порівняння з керамікою на південнозахідній Словаччині взагалі має підставу“ (с. 47). „Оздобна кераміка з королівськохлумецьких могил найбільш подібна до знахідок із Закарпатської області УРСР і Західної України, а також у Сучаві Молдавської області теперішньої Румунії“ (с. 53).

Знахідки археологів доводять також, що Пряшівщина ще до приходу мадярів (896 р.) була християнською. Згаданий археолог Будінскі-Кричка пише: „Могильники з вкладеними до них трупами з періоду приходу мадярів є на основі теперішніх археологічних досліджень першими проявами християнізації на більшій частині території теперішньої східної Словаччини“ (с. 39).

Археолог Елена Мирошай так описує ці перші християнські кладовища на Пряшівщині: „Люди, поховані шляхом вкладення трупів у могили, є, отже, нашими безпосередніми предками. Слов'яни традиційно ховали мертвих, **кладучи їх у напрямі схід-захід**. Деякі відхилення від цієї орієнтації пояснюються порою року, в якій був мертвий похований; тому що єдиною орієнтаційною точкою для них було сонце. Дарунків у гробах дуже мало. Є це, правдоподібно, наслідком впливу в тому часі вже поширеного християнства“ (Що скривають пісковиті дони Східнославацької низини //ПАС. — 1981, №11). Отже, бачимо, що слов'яни Пряшівщини були не просто християнами, а християнами саме східного обряду, бо тільки він вимагає під час поховання класти тіло в напрямі схід-захід. Культура поховань (т. зв. черняхівська культура), властива антам, предкам руського (українського) народу. Отже, й християнство східного обряду є у Потиссі християнством руським.

Найдавніші народи на Історичному Закарпатті

Історичне Закарпаття, яке лежало на експонованій грані східної й середньої Європи, було відкрите як з півночі, так і з півдня. Воно було доступне для різних етнічних груп, діяльність яких мала торговельний та експансивний характер. Жоден з тих народів, що заселялись, не міг створити свою постійну державу, бо був змушений або втікати від сильніших претендентів на територію, або шукати кращих місць для поселення. Кочові племена приходили на Закарпаття в різний час протягом тисячоліття перед Хр. і стількох же років після Христа. Але простежити належність усіх племен, що пройшли Історичним Закарпаттям, з археологічних відомостей досі не вдалося. Найбільш повно досліджено слов'янське поселення. Інші племена приходили й відходили, а слов'яни, предки українського народу на Історичному Закарпатті, стали автохтонами, першими історично відомими жителями краю.

Перші відомості про слов'ян взагалі, і про слов'ян східних зокрема, донесли до нас римські письменники I і II століть після Хр. (Пліній Старший, 77 р. Тацит, 98 р., Птолемейос, 178 р.). Вони цих слов'ян називали венетами (венедами). З кінця IV ст. після Хр. у працях грецьких авторів зустрічається назва „анти“. Обидві назви дані слов'янам чужинцями: самі слов'яни себе так не називали. Пізніше з'явилася ще одна назва — „склавіни“ (слов'яни). Цінними є відомості Прокопія і Йордана (VI-VII ст. після Хр.). На думку Йордана, анти були відгалуженням слов'ян, проживали між Дністром і Дніпром. Прокопій вважає, що їхні оселі сягали далі на схід аж до Азовського моря, а на заході — аж до Дунаю. Анти були групою південноруських племен, об'єднаних однією владою. Анти — предки українців. Середне Подністров'я, а з часом і територія від Азовського моря до Потисся — колиска русинів-українців. Українські племена на цих територіях мали свої назви, які в IX ст. замінено назвою „Русь“.

Анти, проживаючи на розлогій південноукраїнській рівнині, стикалися з багатьма іншими етнічними групами, що населяли або проходили території, розташовані від Чорного моря, зокрема, з траками, іллірами та іранськими скитами.

Вчені вважають, що корінне населення Історичного Закарпаття було індо-європейського походження. Предками його, імовірно, були

ілліри і траки. Цьому народові приписуємо багато знайдених у нас пам'яток. Але про самі племена майже нічого не знаємо. Ілліри й траки заселяли територію аж до Подунав'я і східних Карпат. Між собою вони різнилися мовою. Але й вони не були пражителями Закарпаття. Племена зайняли ці території приблизно в кінці III ст. перед Хр. Як ілліри, так і траки були дуже войовничими й жорстокими. Західний кордон території, яку вони заселяли, пролягав по Тисі, проходив через Семигород. Ці племена заселяли і Карпати. В південній частині теперішньої України вони були відомі як киммерійці. Після довгих воєн з римлянами частина траків пішла на Балкани, але більшість залишилася, зокрема, в Семигороді. Траки не були слов'янами. Траків, які перейшли долішній Дунай в римський час, називали гетами. Пізніше гети разом з іншими меншими племенами були об'єднані спільною назвою „даки“.

Скити прийшли із Середньої Азії і заселили територію між Доном, Дністром і Дунаєм десь у VIII-VII ст. перед Хр. Вони зайняли місця народу кімерів — народу невідомого, і розселилися аж до Потисся. Скити перейшли через Дунай на Балкани, але в 339 році їх розбив Филип Македонський, а в 313 році перед Хр. знищив Лисімах. Треба зауважити, що римляни називали скитами і готів, бастарнів, аланів, гетів, даків, гуннів та інших лише тому, що ті племена й народи приходили з давньої Скитії (теперішньої України). Це ж стосується сарматів і даків, слов'ян також називали готами.

Найдавніші відомості з етнографії Потисся й Подунав'я знаходимо в Геродота (V ст. перед Хр.). Він вважав, що в Потиссі жили люди тракійського походження (агатриси), а в Подунав'ї — кельти.

У IV ст. перед Хр. у Подунав'ї і Потиссі появилися кельто-гальські племена. Котини, бої, теуриски, анарти, омброни та інші появилися у Карпатах у I ст. перед Хр. Приблизно в III ст. перед Хр. південноруською територією заволоділи сармати, які розмовляли іранським діалектом. Це не був один народ, а група племен: язиги, роксолани, алани — вони в I ст. перед Хр. прийшли на територію Історичного Закарпаття. Разом з ними із заходу з'явилися кельтські племена. Дунай у своїй горішній і середній течії на кілька століть став кельтською рікою. Кельти були високоцивілізованим народом. Особливо високого рівня в них досягло виробництво заліза, розвиток хліборобства і ремесел.

У III ст. перед Хр. на сході — на території, заселеній праслов'янськими племенами, зокрема, по течії Прип'яті, формувалася зарубинецька культура. Поховальний обряд тут полягав у тому, що спалені останки

мертвого вкладали в неглибоку яму в землі. Представники зарубинецької культури жили на важкодоступних острівцях або біля рік. Мешканців від ворогів захищали вали з глини і дерев. А їхніми ворогами були кочівники-сармати, які жили в чорноморських степах. З кінця II ст. після Хр. у житті східних слов'ян відбулися великі зміни. У південній області розселення племен зарубинецької культури на середньому Дніпрі з'являються племена черняхівської культури, що перебувала на вищому ступені розвитку, ніж зарубинецька. Її представники займалися виключно хліборобством та скотарством і вели осілий спосіб життя. З ремесел найважливішими були залізообробне і гончарне. Пам'ятки черняхівської культури знаходимо на всій території Історичного Закарпаття. Це культура племен Русі.

У VII ст. перед Хр. на північному Причорномор'ї при гирлах рік виникли грецькі колонії: Тірас (при гирлі Дніпра), Оліба (при гирлі Бугу), Херсонес Таурика (староруський Корсунь — близько теперішнього Севастополя), Теодосія (на східному боці Криму), Пантікапеа (на місці теперішньої Керчі, при вході до Азовського моря), Фанагорія (на Таманському півострові навпроти Пантікапеї, на другому боці Керченської затоки), Тганаіс (при гирлі Дону). Очевидно, слов'яни зав'язали з цими грецькими колоніями торговельні стосунки, що позитивно вплинуло на розвиток слов'ян. Щодо Потиської і Дунайської областей, то їх протягом кількох століть заселяли різні племена. У Христову добу на теперішній Нитрянщині (захід Словаччини) осіло велике плем'я германських кведів. У Паннонії осіли іллірійські племена. Степ між Дунаєм і Тисою заселили сарматські язиги. На території Потисся, Моруша й Семигорода за правління імператора Августа роздроблені дакійські й сетські племена об'єдналися в державу даків. Чи готи й даки були різними племенами, чи одні й ті ж, тобто готами, яких римляни називали даками, — невідомо. Страбон ділить їх на два плем'я, Пліній вважає одним — готами. Останній дакійський король Децебал за правління імператора Домиціана (81-96 рр. після Хр.), який осів у Семигороді, заволодів територією від Дунаю аж до Дністра, тобто захопив Потисся, і організував свою державу на зразок Римської. Два походи (101-102 і 105-107 рр.) потрібні були імператору Траяну, щоб розбити небезпечну для Римської імперії державу даків і приєднати її, як провінцію, до своєї держави.

У цей час у Подунав'ї з'являються римляни, які вже здавна пробивалися туди. Ще Юлій Цезар готував великий похід на даків і бастарнів, але його смерть завадила намірам. Римська імперія розширилася за правління імператора Октавіана Августа, який встановив

римські кордони по Дунаю. Над Дунаєм були збудовані фортеці й розташовані табори легій. Найбільшу територію Римська імперія посідала за Траяна, її кордони простягалися від теперішнього Відня вздовж по Дунаю до гирла Тиси і через Горішній Самош до північно-східних Карпат по лінії Дністра й Буга.

Не знаємо, що саме на території колишньої Дакії, тепер завойованої римлянами, належало дакам, а що слов'янам. Але про те, що слов'яни там справді були, свідчить те, що в мові даків були слов'янські слова, зокрема назви рік: Дубрава, Рудава, Брегава, Олшава, Орлява, Мислава, Вислава. Тому не дивно, що деякі вчені (закарпатець Юрій Гуца Венелин) висловлювали думку, що даки були слов'янами.

Багато слов'ян служило в римському війську (зокрема, у Малій Азії в 692 р.). Слід зазначити, що римляни зовсім не намагалися нав'язувати підкореним народам свої звичаї чи позбавляти їх національних рис. Центром римської влади в Подунав'ї була Паннонія. Паннонію римляни втратили в 453 році, коли вона перейшла до рук готів, від них — до лангобардів, а ще пізніше — до аварів.

У той час, коли римляни заволоділи Подунав'ям, германи, а саме квади й маркомани, займають теперішню територію Морави чеської й Нитрянщини (Західна Словаччина). У 60-х роках II ст. після Хр. прийшли із заходу лангобарди, з півночі — вандали, зі сходу — бастарни і певкини, сарматські алани і роксолани, та, нарешті, костобоки й весси (невідомого походження).

У 275 році імператор Авреліян був змушений залишити Дакію. Частина Дакії зайняли західні готи (візиготи). Крім готів, оселилися в Дакії вандали, які близько 335 року почали війну з готами і були імператором Константином Великим переселені в Паннонію, де залишались аж до початку V ст.

Крім вандалів, сюди прийшли гепіди. Про них згадується в описі битви з готами (III ст.). Вони перебували у Ванаті аж до VI ст. і були розбиті лангобардами й аварами.

У III ст. існувало плем'я карпів, що осіло в Карпатах і Потиссі. Від його назви пішла назва гір Карпат. З кінця IV ст. історія про них мовчить.

Які племена жили в Паннонії — невідомо. У документах згадуються германські наристи, галльські котини. У нижній Дакії проживали луґи-бури.

Різні племена проживали у Подунав'ї й Потиссі у IV ст. У Паннонії, крім іллірійських і галльських племен, були германські колонії, (наристи,

маркомани, вандалі) і залишки племені карпів. У Потиссі разом проживали сармати, готи і бури поряд старих дакійських племен. Серед усіх цих племен жили і слов'яни.

Слов'яни з'явилися серед тракійців та іллірійців в Потиссі й Подунав'ї ще перед Різдом Христовим. Про це свідчать слов'янські слова у лексиці інших народів і топоніміці. Незважаючи на те, що від III ст. після Хр. Дакією володіли вандалі, Паннонією — готи, гепіди, а Потиссям — гунни, ці землі були переважно слов'янськими, а названі племена — тимчасовим населенням Історичного Закарпаття. Гепіди, гунни, авари заволоділи краєм, який тоді заселяли слов'яни. Слід звернути увагу на те, що у документах V-VII ст. після Хр. згадуються гети, які проживали у Потиссі. Власне це були не гети, а так називали слов'янські племена. Слов'ян називали також венетами або венедами і антами, а потім — „руські племена“, а на Історичному Закарпатті — білими хорватами. Найзахіднішими племенами були тиверці й дуліби.

У V ст. в Потисся прийшли гунни, але коли у 453 році помер їх вождь Аттіла, Гуннська держава розпалася, гунни відійшли в Азію, а в Потиссі залишилися слов'яни.

У половині VI ст. на кордонах Паннонії проживали франки.

У 568 році в Потисся й Паннонію прийшли авари, що володіли цією територією більш як два століття. У 796 р. їх остаточно перемогли франки за допомогою слов'ян і болгар, і Аварська держава зникла. У Потиссі й Паннонії залишилися слов'яни. Потисські слов'яни приєдналися до Болгарської держави, Паннонію Карл Великий приєднав до держави франків. У 896 році через північне Потисся перейшли в Задунав'я мадари. Закарпатські землі, як землі руського племені білих хорватів, належали до Київської Русі.

У цьому розділі ми лише оглядово згадали племена й народи, які протягом тисячоліття пройшли Історичним Закарпаттям. У 551 році Йорданіс увесь Потисський край від середнього Дунаю називав слов'янським.

У наступному розділі детальніше зупинимося на характеристичі деяких племен та народів.

Скити

Найдавнішим народом, що заселяв Історичне Закарпаття, як свідчать історичні документи й археологічні матеріали, були скити. Це воєвничий, кочовий народ індо-європейського походження. З Середньої Азії скитів

витіснили массагети, і вони в роках 800-700 перед Хр. осіли в східній половині теперішньої України, частково підкоривши собі плем'я кімерійців і постійно нападаючи на близьких і далеких сусідів. Геродот в середині V ст. відвідав Скитію і на основі почутих переказів зробив висновок, що до скитів чорноморські степи заселяли кімерійці, яких скити витіснили. Інших відомостей про кімерійців він не подав. Грецькі джерела вказують, що кімерійці в VIII-VII ст. перед Хр. нападали на грецькі володіння на малоазійському побережжі. На захід від скитів, на Дніпрі, жили неури, ймовірно, слов'янське плем'я. Отже, власне Скитія, за Геродотом, простягалася на північному побережжі Чорного моря від гирла Тирасу (Дністра) до нижньої течії Танаїсу (Дону). Скитів греки звали скитами, перси — саками, себе вони називали сколотами. Їх спосіб життя, мораль і звичаї описує Геродот, розповідаючи про війну з ними перського короля Дарія. Відомості про них залишив славний лікар Гіппократ.

Геродот каже, що скити прийшли зі Сходу у VIII-VII ст. перед Хр. з Середньої Азії. Геродот ділить скитів на правлячих (скити царські), скитів-кочівників, і скитів-орачів, „що хліб сіють“, тобто хліборобів. Вони заселяли територію від Дону (Танаїс) до Дунаю (Істра). Скитами називали і головну орду, і племена, захоплені скитами. Деякі вчені відносили до скитів персів, іранців, слов'ян і германців. Але вчені дійшли висновку, що скити — це арійці, хоч дехто вважав їх близькими слов'янам. Геродот змальовує скитів кочовою воєвничою ордою з деспотичним устроєм. За його словами, скити живуть зі своїх стад, кочуючи з місця на місце. Вони не будують ні міст, ні фортець. Їх чотириколісні або шестиколісні вози споряджені як житла. Такий віз тягнуть дві або три пари волів. Чоловіки пересувалися верхи на конях, жінки і діти — на возах. За возами-житлами рухалися отари овець, корів і коней. Скити перебували на одному місці доти, доки худоба не випасе пашу. Споживали варене м'ясо, кобиляче молоко, кобилячий сир. Кінь був вірним другом скитів і в житті, і навіть після смерті. Скити досконало володіли луком і залізним мечем. Єдиною святинею у скитів був старий залізний меч. Вони, здійснюючи жертвоприношення, виливали на цей меч кров худоби й людей, яких приносилися в жертву. У жертву приносилися захоплені у бою полонені (по одному із сотні). Скит пив кров першого вбитого ним у війні ворога, а голови вбитих приносив до свого царя, бо лише таким чином міг отримати певну частину здобичі. Шкіри з голів ворогів (скальпи) використовувалися як прикраса для коня. З черепа ворога, який посідав у своєму середовищі високе становище, скит робив собі чашу. Такі чаші, деколи навіть

оправлені в золото, використовувалися з особливою пихою. Той, хто вбивав найбільше ворогів, користувався найбільшою шанною і отримував подвійну порцію вина під час бенкетів. Той, хто не вбив ворога, не брав участі в бенкетах, що вважалося найбільшою ганьбою.

Дослідники вважають скитів народом войовничим, жорстоким, але не диким. Археологічні знахідки підтверджують, що у скитів був свій державний устрій, розвинуте тваринництво і ремесло. Вони вміли насипати величезні могили, компоувати складні орнаменти, оздоблювати одяг і зброю. Одягалися вони у плащі з рукавами й у штани, носили бороди.

Пройшовши степами теперішньої України, скити пішли на захід. Карпати вони перейшли незадовго після заселення північно-чорноморських низин або трохи пізніше, може, після невдалого Дарієвого походу, і зайшли в Потисся, Семигород і Подунав'я, а звідти направились на Мораву й Чехію. У сер. V ст. перед Хр. царі скитів володіли територією від Дону до Дунаю. Назва скити (Скитія) поширилася на народи, які були їм підвладні. У VI ст. скити доходили аж до Середньої Європи.

Скити не будували храмів, не споруджували статуй, вони поклонялися вогню. Богам жертвували тварин, найчастіше коней.

Дослідники дотримуються єдиної думки, коли саме скити прийшли на Історичне Закарпаття. Більшість вважає, що не раніше, як перед VI ст. перед Хр. Вони заволоділи усім Історичним Закарпаттям, у тому числі й Потиссям і Семигородом. На той час тут, імовірно, жили іллірійсько-трацькі племена.

Перський король Дарій на чолі 70-80-тисячної армії перейшов Дунай і рушив до невідомих степів проти скитів, що постійно нападали на його імперію. Не знаємо певно, як задалеко він зайшов углиб степів теперішньої України, але відомо, що виснажений боями і спрагою, він був змушений повернутися. Цьому завойовникові, що дійшов аж до Інда і приєднав до Персії багато країн, ніколи не вдавалося перемогти скитів. Скитів розбили у IV-III ст. перед Хр. сармати, які також прийшли з Азії.

Скитією у сиву давнину називали теперішню Україну.

Сармати

Сармати прийшли у Скитію в VI ст. перед Хр. із степів, які простягалися між Волгою і Доном. Скитська держава занепадає. Сармати дійшли до нижнього Подунав'я, а в I ст. після Хр. зайняли Потисся.

Про сарматів говориться у працях Страбона (близько 18 року після Хр.). Він згадує сарматів, язигів, роксолянів, аланів.

Сармати, безперечно, були арійським плем'ям. Вони змішалися зі скитами, і тому грецькі й римські письменники часто плутали назви цих обох племен. Грецькі джерела називають сарматів „людьми, якими правлять жінки“, або „плем'ям жінок, що правлять чоловіками“. Сарматські жінки не сиділи в будках на возах, як скитські, але їздили верхи та стріляли з луків, як чоловіки.

Сармати, як і скити, були кочівниками, але займалися не лише тваринництвом і мисливством, але й землеробством. Зі своїми стадами вони теж переходили з місця на місце. Це був войовничий народ. Вершники мали шкіряні або залізні шоломи і панцирі, в бою користувалися довгими списами, луками, мечами, кинджалами, отруєними стрілами, арканами. Імовірно, що основним племенем сарматів були язиги, які в середині I ст. після Хр. зайняли землі між Дунаєм і Тисою. Вони вели кочове пастуше життя. Приблизно у цей час на півночі від Дунаю осіло перше германське плем'я квадів.

Римські завойовники ніколи не досягали хребта північних Карпат (Полонинських Карпат). Легіони імператора Траяна, що прямували на північ проти Дакії, на Потисся не увійшли. Головною перешкодою для римського вторгнення на північ був прихід сарматів до верхнього Потисся та на рівнини між Дунаєм і Тисою, а звідти — до підгір'я Татранщини. Сармати відстояли свою свободу, хоч були оточені римлянами з Паннонії і Дакії.

У верхньому Потиссі до приходу сарматів жили анарти. Їх сармати-язиги витіснили до Дакії. Верхній край язигів — Закарпаття — ніколи не корився римлянам.

Про перебування сарматів у Потиссі знали історики. Птолемей (II ст. після Хр.) називає кордонами східної Германії „Сарматські гори“. Тацит зазначає, що над Дунаєм жили квади. На їх території пізніше виникла Нітрянщина. Квадів, що жили в Потиссі, відділяв від сарматів прикордонний праліс, названий Птолемеєм „Сарматськими горами“. Сусідами квадів на Гроні чи Іпелі, або в Гонті і в Гемері були котини. Від назв народів, що заселяли Нітрянщину до приходу слов'ян, залишилися назви гір: Карпати, Татри, Матра, Фатра; рік: Нітра, Грон, Ваг; країв: Тренчин, Гонт, Гемер. Але назви приток великих рік були уже слов'янськими: Бистра, Бистриця, Бистрець, Камениця, Тепла, Тирнава, Тепличка, Тедник, Ледник, Солена, Глиник, Глинець, Кальна, Кальник, Гучава, Ломниця, Щадниця, Вербиця,

Олшава, Олешка, Зелниця, Турець, Орава, Житага та ін. (Халоупецькі. Старе Словенско. — Нідерле, III).

Немає відомостей, коли саме згадані первісні германські племена Нітрянщини покинули цей край. Але відразу за ними прийшли слов'яни, котрі від попередніх племен перейняли назви територій, які ті заселяли, а новозаселеним пізніше територіям вже дали свої, слов'янські, назви. Деякі вчені вважають, що сарматами називали і слов'ян.

Сармати-язиги в 334 році були Константином Великим переселені на Балкани, в нижньому Потиссі їх залишилося зовсім небагато. Залишки сарматів або асимілювались слов'янами, або загинули в боях у VI ст.

Галли-кельти

Галли прийшли на Історичне Закарпаття із заходу (з Подунав'я). Вони принесли із собою латенську культуру. Культурний розвиток галлів на Історичному Закарпатті досяг вершини приблизно у добі народження Христа. З цієї доби маємо багато пам'яток латенської культури, які знаходили на території від Попраду аж до Мукачева. Тут знайдено також варварські монети, які виробляли галли і даки.

Колискою культури (залізної) галлів була сучасна Франція. Племена, які цю культуру поширили по Європі, одні називають галлами, інші кельтами. Невідомо, чи це було одне плем'я чи два. Римляни, що з ними воювали, називають їх галлами, галатами, кельтами. Культуру цього племені ми називаємо кельто-галлською.

Галли-кельти в першій половині I тисячоліття перед Хр. почали захоплювати південь, захід і схід. Так вони прийшли в Паннонію і Потисся. Це був народ високої культури, який займався не лише хліборобством, але й обробкою металів. Про це свідчать археологічні знахідки і багата література.

Кельти склалися з багатьох різних племен, які ніколи не могли створити власної держави. Плутарх вважав, що вони населяли територію від Атлантичного океану до Скитії, тобто до Чорного моря. Германія була лише частиною землі кельтів. Всюди, де жили кельти, залишалися їх назви. Знайдені предмети свідчать, що кельти були не лише культурно високорозвинутим, але й дуже войовничим народом. Вони започаткували виробіток залізної зброї.

Кельти належали до індо-європейської групи. Вони були високі на зріст, мали продовгуватий череп. Кельти часто міняли місця поселень, шукаючи кращих умов. Римляни знали галлів-кельтів за Юлія Цезаря, який їх переміг, перетворивши Галлію у римську провінцію.

Європа у IX-XI ст. після Різдва Христового

Серед усіх варварів кельти були найбільш войовничим і авантюричним племенем. Перед битвою, щоб піднести свій бойовий дух і залякати ворога, вони кричали, співали, танцювали, трубили в роги і труби. Вигляд галлського війська та гамір, який воно зчиняло, сповнювали ворогів жахом. Кельти часто воювали оголені, захищаючи себе щитом. Броні не носили. У бою використовували спис і лук, але найчастіше їх зброєю був меч. Дещо пізніше почали одягати кольчуги. Воювали пішо, верхи і на возах. Кельтські воїни збирали людські черепи. Вважалося, що той воїн відважніший, який мав більше черепів. Юнак ставав воїном, коли приносив череп ворога. Кельти в бою не шкодували свого життя. Скальпували ворогів, а голови їх розвішували в своїх помешканнях або робили з них посуд. Галлські дівчата самі собі вибирали чоловіків.

Галли були небагатослівними, та багато жестикулювали. До чужинців ставилися гостинно, а між собою часто билися навіть за дрібниці. Воюючи, мали звичай викликати ворога на двобій (як наші козаки на герць). Кельти носили довге волосся. Їх життя минало в бенкетах, на полюваннях і в боях. Працювали на них раби. У духовному житті дотримувалися принципу: „Шануй богів, будь порядним і не роби зла“. Богам вони приносили в жертву людей. Кельти були дуже хоробрі. Вони нікого не боялися, хіба що, як самі жартували, боялися лише того, щоб їм не впало на голову небо.

Незважаючи на розвинену культуру, войовничий характер і хоробрість, кельти занепали. Причинами цього було: розпорошення сил (шукаючи нові землі, нові поселення, вони розсіялись на великій території) та наступ германців із заходу і слов'ян зі сходу. Кельти змушені були воювати на два фронти. Не будучи єдиним народом, вони часто воювали між собою, навіть у бій рушали окремими племенами. Цезар розбив кожне кельтське плем'я поодиноці, поневолив їх вождя Верцінгеторікса і перетворив Галлію у римську провінцію. Від часу підкорення Галлії (теперішньої Франції) Юлієм Цезарем вплив кельтів на Європу помітно послабився. Їх території захопили маркомани й квади.

Розрізняємо дві Галлії: Галлію Передальпську — це територія теперішньої Італії, де жили деякі галлські племена (сучасна Ломбардія) і Галлію Заальпську, яка посідала територію сучасної Франції, Бельгії, частину Німеччини і Голандії. На території Історичного Закарпаття поширилися т. зв. галли дунайські. Були це, ймовірно, історичні анарти, бо їх як сусідів даків в цих регіонах згадує Юлій Цезар і т. зв. Тускульське елогіум, яке походить з часів близько Різдва

Христового. Крім анартів тут жили також бої, а, може, й таврїски, яких згадує Страбон близько першої половини I ст. перед Хр.

Від кельтів залишилися слов'янам назви рік в системі верхньої Тиси: Латориця (від кельтського „Латар“ — сторона), Лаборець (від кельтського „Лабор“ — той, що шумить), Олька (від кельтського „Олк“ — плохий), Горнад (від кельтського „горн“ — залізо, „горнад“ — повний заліза), Ториса (кельтське „торіссе“ — та, що стала відомою), Бодва (від кельтського „Бодва“ — богиня війни).

Залишки кельтів злилися з осілими на цих територіях східними слов'янами і як плем'я перестали існувати. Зникли вони і в Паннонії та на Балканах. В історичних документах зустрічаємо назви певкини і бастарни. Це також кельтські племена, значно перемішані з тракійським населенням.

Кельти, як ми бачили, заселяли більшу частину центральної і західної Європи. Їх культуру називаємо латенською (Ла Тен в Швейцарії — одна з перших знахідок цієї культури). В основі її розвитку лежить обробка заліза.

У Карпатську улоговину кельти прийшли в кінці IV ст. перед Хр. У 383 році вони пограбували Рим. Кельти часто перемагали греків і римлян, але свої перемоги вони не уміли використовувати. Врешті були переможені римлянами, а залишки їх були розбиті германцями з півночі.

Згадаємо два епізоди з історії кельтів-галлів. Загальновідомий вираз „ве віктіс“ — „Горе переможеним“ — пов'язаний з галлами. У 390 році перед Хр. галли облягли Рим. Римляни, перед тим розбиті в битві біля Аллії, мужньо оборонялися, але, зрештою, були змушені вдатися до переговорів. Галли погодилися за умови, що римляни заплатять їм тисячу лібер золота. Римляни прийняли цю умову. Але, коли вже зважили золото, галли спробували обманути римлян. На протест римлян галлський воєвода Бреннус витягнув свій важкий меч і кинув його на вагу. „Що це має означати?“ — скрикнули римляни. „Це означає: горе переможеним! Ве віктіс!“ — відповів Бреннус. Цим він висловив думку, що переможені повністю залежать від волі переможців. Слова вождя галлів пізніше стали крилатими.

І ще один епізод. У галлських кельтів панувала моногамія. Вірність була загальновизнаною рисою галлської жінки. Стародавні автори описали багато прикладів такої вірності. Один приклад наводить Плутарх, розповідаючи про Хіомару, дружину Ортіагона. Її поневолив римський сотник, вимагаючи викупу. Викуп був заплачений, але Хіомара звеліла одному із своїх краян убити сотника і його голову принесла своєму чоловікові. „Жінко, лише вірність є гарна!“. „Це

так, — відповіла Хіомара, — але ще краще, коли живим буде лише один чоловік — якому я належала“.

Давні римляни говорили: „Гісторія ест магістра віте“ — „Історія є вчительською життя“. Тому ми й згадали про ці епізоди.

Даки

Після галлів-кельтів на території Історичного Закарпаття з'являється нове плем'я — даки. Відомості про наддунайські народи чи племена знаходимо у Геродота (V ст. перед Хр.). Вздовж Дунаю розселилися гети. З ними в IV ст. на лівому боці Дунаю воював Олександр Великий (Македонський). На північ від гетів, на Мароші (Маріос), тобто на території сучасного Семигорода, за Геродотом, жили агатріси, які були близькі до скитів, але дотримувались тракійських звичаїв. Ймовірно, агатріси належали до траків. Пізніше на їх місці появляються даки. З II ст. перед Хр. до нас дійшли відомості про боротьбу даків з бастарнами. Але й даки належали до великої групи стародавніх траків, що походили з арійської родини. Чеський вчений Л. Нідерле висловлює здогад, що траки ще в стародавні часи заселяли південну Україну і називалися кімерійцями. Північніше відгалуження траків вважалося у письмових джерелах даками (так їх називали римляни) або гетами (так їх називали греки).

Як свідчать античні автори, даки були кремезними, високими, мали білу шкіру, синьоокі, світловолосі. Їх волосся над чолом було підстрижене, а позаду спадало на плечі. Чоловіки носили бороду. Однією з частин їхнього одягу були штани.

У першій половині I ст. перед Хр. король Бойребіст (Буребіст) об'єднав усі дакійські племена у велику державу. Його військо нараховувало 200 тисяч воїнів.

Король Бойребіст (100-44 рр. перед Хр.) — сучасник Юлія Цезаря. Центр дакійської держави знаходився в Семигородських горах. Приблизно на початку I ст. перед Хр. між даками та галльськими племенами боїв і таурисків виник конфлікт щодо правобережних земель верхньої Тиси (теперішня Закарпатська область), де проходили північні кордони держави Бойребіста. У конфлікті переміг король Бойребіст (63-60 рр. перед Хр.). Розбивши боїв і таурисків на верхній Тисі, Бойребіст пішов далі на захід, до долин теперішньої Татранщини, і, знову отримавши перемогу над боями, здобув і цю територію. На здобутих землях Бойребіст залишив свої війська. Остаточної поразки бої й тауриски зазнали, як свідчать джерела, у північній Паннонії, куди прийшов

Бойребіст, подолавши середній Дунай. Таким чином, держава Бойребіста поширилася на північ до гребеня Карпат, на захід від ріки Морави. Ці краї Бойребіст здобув, імовірно, в кінці першої половини I століття перед Хр. Бойребіст, захопивши причорноморські грецькі міста і перемігши бастарнів, погрожував римлянам на Балканах (в Македонії) та Іллірику. Тому сам Цезар готував проти нього похід, але передчасна смерть (15.03.44 р.) йому перешкодила реалізувати той план. Цезаря вбили в римському сенаті республіканці, Бойребіста — його вельможі, які були проти міцної центральної влади.

Римський історик Страбон писав, що даки були змішані з гетами. Гети — воєвниче плем'я, — підкоривши даків і поєднавшись з ними, прийняли їх мову, створили міцну державу. Тому історики називають цей період дакійсько-гетським, а їх державу — дакійсько-гетською. Надалі ми будемо називати цей народ даками, а їх державу — Дакією.

Після смерті Бойребіста гетсько-дакійська держава розпалася. В кінці I ст. після Хр. вождем даків став здібний Декебал. Він зламав опір шляхти, примусив її бути слухняною, уклав союз із сусідніми племенами — бастарнами й роксолянами. Роксоляни — плем'я, яке жило між нижньою течією Дніпра й Дону. У війні даків проти римлян в кінці I ст. після Хр. воно воювало на дакійській стороні. У той час в Римі правив імператор Доміціан (81-96 рр.). Король Декебал, об'єднавши дакійські племена у єдину державу, здійснював набіги на римські провінції на південь від Дунаю. Римські імператори вважали його могутнім суперником, здібним стратегом — він організував військо за римським зразком.

Отже, даки заселяли велику територію від Карпат через Тису до Дунаю. Це була дуже багата земля. На її врожайних полях колосилися пшениця, ячмінь, коноплі, на луках випасалися великі стада худоби. У горах і ріках видобувалося золото. Дакійська шляхта була багатою. Свої палаци вона будувала на високих неприступних скелях.

У Дакії почали з'являтися римські купці, пізніше й римські легіонери, які поступово витіснили даків за Дунай. Декебал у союзі з сусідніми народами розпочав боротьбу з Римом (80-і роки). Спочатку перевага була на стороні даків (за Доміціана), але за Траяна війна закінчилася руйнуванням дакійської держави (близько 106 р.).

У першій битві даки перемогли римлян (в сучасній південній Добруджі в Адамкльісі зберігся пам'ятник з іменами римських воїнів, які полягли в цій державі). Але в наступних битвах даки зазнали поразки. Римський імператор Траян (98-117 рр. після Хр.), на чолі майже 200-тисячної

армії, навесні 101-го року перейшов Дунай. Вороги зішлись у кривавому бою. Даки, озброєні луками і кривими мечами, були дуже небезпечними в рукопашному бою. Вони зневажали смерть, були безстрашними. Багато римлян загинуло у цьому бою, але все ж перемога залишилася за ними. Даки були змушені відступити в гори, за ними ішов Траян. Він звелів збудувати через Дунай міст довжиною кілометр. Міст стояв на 20-и кам'яних стовпах, висота його була 28 метрів, ширина — 15 метрів. Стовпи стояли на віддалі 50 метрів один від одного і були з'єднані між собою мостовими облуками, на яких вистелено кам'яну дорогу.

Римська армія наступала на Сармізегетузу, столицю Дакії. Оборону столиці очолив Декебал, закопавши свій золотий скарб біля ріки. Римляни облягли місто, проте облога тривала недовго, бо впустивши римлян до міста, даки вирішили не здаватися живими. Вони підпалили королівський палац і винесли на площу великий котел з отрутою. Жителі столиці сотнями приходили і пили отруту.

Під звуки труб Траян увійшов у пусте місто. Один з шляхтичів виказав, де закопаний скарб Декебала. Римляни наповнили Декебаловим золотом свою скарбницю. Декебалові з частиною війська вдалося прорватися в гори. Але він, уже не бачачи можливості відновити свою державу, розпрощався з військом і з найвірнішими воїнами відійшов. Воїни, втративши останню надію, вкорочували собі життя, пробившись мечем, аби тільки не потрапити в полон. Римляни, наздогнавши Декебала, вбили під ним коня. Декебал впав, але щоб не потрапити до рук римлян живим, швидко витяг кинджал і пробив ним собі горло. Римські воїни принесли Траянові відгату голову і праву руку Декебала.

Протягом 123 днів у Римі святкували цю перемогу. У цирку виступало 11 тисяч биків і 10 тисяч гладіаторів. На честь Траяна спорудили стовп висотою 40 метрів, який був оздоблений рельєфами, що відтворювали сцени з походу Траяна проти даків. Стовп вінчала статуя полководця. Біля підніжжя того стовпа, який стоїть і тепер, пізніше поховали й останки померлого імператора.

З Дакії римляни утворили свою провінцію із столицею Улпія Траяна на місці давньої Сармізетентузи. Гети після поразки даків відступили, забравши із собою багато даків. Перейшовши Семигородські гори, вони не припинили боротьби з римлянами, час від часу турбуючи їх зі сходу.

Римська провінція Дакія посідала територію, як пише Птолемей, між Тисою, Дунаєм, верхнім Дністром і Серетом. Належність до

Римської держави Карпатського підгір'я і Закарпаття була, можливо, лише номінальна. Як далеко на північ сягали укріплення, досі достеменно не з'ясовано. Залишки римських валів знайдено між Збручем і Дніпром, а також в Бесарабії.

Траян у новій провінції поставив військо і оточив її рядом фортець та валів. З Траянової номенклатури довідуємося, що вже жили в тих областях і слов'яни (Нід., с. 126).

Римська окупація Дакії тривала трохи більше півтора століття. Дакія була передовим укріпленням Римської держави. Від Паннонії її відділяла територія, яку займали сарматські язиги. Сармати не дали поширитися Римській імперії в Потисся, щоб таким чином з'єднати Дакію з Паннонією, не пустити також римлян до Полонинських Карпат. Утримувати дакійську провінцію римлянам було дуже важко, тому, коли в середині III ст. сусідні народи розпочали боротьбу з Римською імперією, імператор Авреліан залишив Дакію, вивівши з неї римську й романізовану людність у Моезію і Тракію (274 р.). Щоб ця втрата була менш болючою, було утворено нову провінцію Дакію на правому боці Дунаю в Моезії. Таким чином, давня Дакія першою визволилася з римського панування.

Після того, як Дакію покинули римляни, її заселили візиготи (тайфали і тервінги) і гепіди. Витіснене з Дакії плем'я бастарнів імператор Пробус у 278 році розселив на території Тракії.

Розповідаючи про даків, скажемо про сучасних румунів. Існує два погляди щодо утворення румунської національності: одні (особливо румунські) вчені твердять, що в Семигородських горах після відступу римлян збереглися залишки романізованих даків, які й дали початок волосько-румунській народності. Інші це заперечують, стверджуючи, що романізовані племена римлян в III ст. були виведені з Дакії в Моезію, а сучасні румуни в Румунії — це прибульці з балканських земель.

Античні автори пишуть, що даки проживали і в Полонинських Карпатах, тобто на території сучасної Закарпатської області й Пряшівщини. Так, Птолемей згадує ряд племен, які в його час заселяли Полонинські Карпати, але не вказує їх етнічної належності. На основі праць різних авторів (Плінія, Таціта, Цезаря, Страбона) деякі з тих племен можна вважати даками. Кассіус Діо, сучасник подій, пише, що в Маркоманських війнах з даками уклали союзні договори проти римлян бури, які проживали біля джерел ріки Попряду. Отже, імовірно, даки, про яких говоримо, не були даками

семигородськими. Вони уникнули римської влади і жили на території сучасної Пряшівщини та Спіші, а сусідами їх були бури. Кассіус Діо розрізняє даків вільних, осілих не на римських територіях Карпатського підгір'я, і даків Римської провінції Дакії та Моезії. Водночас варто зауважити, що, власне, дакійських пам'яток на Історичному Закарпатті досі не знайдено, бо дакійська культура була витіснена спочатку галльською культурою, а пізніше — римською і германською. Хоч дехто вважає, що знайдені на Закарпатті пам'ятки пізньюлатенської культури (бочковитий посуд з гладкою поверхнею) були виготовлені під впливом дакійської кераміки. На те, що даки заселяли Історичне Закарпаття, вказують також знайдені тут варварські монети, назви деяких рік, закінчення яких мають, імовірно, іллірійсько-тракійське чи тракійсько-дакійське походження.

На Історичному Закарпатті даки проживали приблизно до 19-20 рр. після Хр., доки їх не витіснили сармати-язиги, які проникли сюди такими ж шляхами, що перед тим скити.

Карпи

Після падіння Дакії за Траяна в Карпатах з'являються дрібніші прикарпатські племена, зокрема, веси, койстобоки, карпи. Усі вони заселяли обидва боки Карпатського підгір'я. Карпи, зокрема, вважають вчені, оселилися біля верхньої Тиси, тобто на території сучасної Закарпатської області. Вищеназвані племена згадуються в історії як такі, що вели розбійничі напади на римські землі. Під час Маркоманських війн в Дакію прийшли вандала, і римський намісник імператора нацькував їх на койстобоків. Вандала їх розбили й заволоділи їхньою землею. З тих пір койстобоків історія не згадує. Також нічого не знаємо про весів.

Карпи — це плем'я невідомого походження, яке протягом III ст. відіграло в Потиссі важливу роль. Карпи в кінці II ст. покинули свої прикарпатські оселі і вирушили на південь, де осіли в Потиссі, ставши сусідами бастарнів і готів, з якими ходили в різні походи сушею і морем. Це було мужнє плем'я. Вперше карпів згадує Ефорос (IV ст. перед Хр.), називаючи їх „карпідес“. Він пише, що це плем'я заселило територію над Прутом і Дністром. Про це ж пише і Птолемей, називаючи карпів карпіаною. Карпи протягом багатьох років нападали на римлян, і тільки у 273 році їх розбив імператор Авреліян, отримавши з цієї нагоди титул „Карпікус Максимус“. Після цієї поразки карпи втратили колишню міць, але незважаючи на це, вони далі нападають

на Паннонію. У 295 році їх розбили римські імператори Галерій і Максиміан, також називаючи „Карпікус Максимус“. Звідси можемо зробити висновок, що карпи були міцним і небезпечним для Римської імперії плем'ям, бо римські імператори не гордились перемогами над незначними племенами. У римських документах карпи згадуються разом з бастарнами, вандалами, гепідами, готами. Після поразки карпів частину їх римляни переселили за Дунай, в нижню Паннонію над річку Драву. Від кінця IV ст. історія про них не згадує.

Про побут і культуру карпів не знаємо нічого. Але є підстави вважати, що карпи перейшли в Паннонію добровільно, бо тут вони отримали добрі землі. Дехто з істориків допускає, що карпи перейшли в Паннонію й тому, що на них вже тиснули згори слов'яни, які від них і перейняли назву гір Карпати.

Невідомо, до яких саме племен належали карпи. Одні вчені вважають, що вони були тракійцями, інші — слов'янами, адже Паннонія була слов'янською. Є підстави вважати, що карпи були безпосередніми предками східної групи літописних білих хорватів. На Закарпатті знаходимо пам'ятки культури карпських курганів. На думку дослідника М. Ю. Смішка, пам'ятки культури карпських курганів слід пов'язувати з племенами карпів — безпосередніх предків східної групи літописних білих хорватів. Карпи або вже були слов'янським плем'ям, або злилися зі слов'янським плем'ям білих хорватів, бо інакше важко собі уявити, як могли білі хорвати-русини запозичити назву Карпати.

З упадком дакійської держави, як бачимо, народи Історичного Закарпаття були винищені або переселені на римські землі. Слов'янські племена, які рушили через Карпати, мабуть, знайшли у цьому краю небагато попередніх мешканців. А римляни ще стерегли свої кордони на Дунаї.

Римляни

Рим, який був змушений захищати свої кордони від варварів, витісняв їх все вище на північ і за імператора Августа, перед початком нашого літочислення, досяг Дунаю. На Задунав'ї було засновано римську провінцію „Паннонія Суперіор“ (Вища). Там, на Дунаї, проліг кордон Римської імперії, який був майже незмінним аж до її падіння. Дунай — могутня ріка, набагато ширша, ніж тепер, повна вирів, зрадливих мілин, багнистих заток, з берегами, порослими непрохідними пралісами, — протягом кількох століть творив т.зв.

„лімес романус“ — кордон, який відокремлював імперію від варварського світу. Римляни були великими стратегами й уміли використовувати рельєф у власних інтересах. Вони заселили увесь південний берег, розбивши на ньому багато таборів і проводячи спостереження. Величезну територію Задунав'я римляни колонізували, утворивши подунайські провінції Ретію, Норікум і Паннонію. Паннонія простягалася на правому березі Дунаю (територія сучасної Мадярщини), займала східну частину сучасної Австрії і північну — сучасної Югославії. Римляни вже давно зазіхали на ці землі, ще Юлій Цезар готував великий похід на даків і бастарнів, які під проводом Бойребіста часто нападали на римські території за правління Октавіана Августа. За Августа на Дунаю були поставлені перші фортеці, створено „лімес дунайський“. Тут римляни поставили свій флот, про що згадує Овідій. Там, де можна було перейти Дунай вброд і де ріка взимку замерзала, були побудовані міцніші фортеці, споруджено більше сторожових постів, які вчасно сигналізували про наближення ворога.

Паннонія адміністративно ділилася на дві частини: на нижню Паннонію, яка відзначалася високим рівнем розвитку з 50-тисячним центром Аквінком (лежав приблизно на місці сучасного Будапешта), і верхню Паннонію, центром якої був Карпунтум, що знаходився на території сучасної Австрії, навпроти сучасного Девіна (біля Братислави) і не був менший від Аквінка. Охороняли Паннонію римські легіони. (Легіон — основна одиниця римського війська, нараховував 4500 воїнів, серед них 3000 важкоозброєних піших, 300 кіннотників, 1200 легкоозброєних піших). Ділився на центурії (сотні).

За римськими легіонами йшли купці, засновуючи свої торговельні центри якнайближче до „варварських“ сторін. Вироби, якими торгували купці, користувалися у варварів, зокрема, слов'ян, великим попитом. Це були різьблений бронзовий чи срібний посуд, оздоба для одягу, перстені, скляні коралі. У варварів купували хутра. Разом з тим, і купці, і римські воїни, приносили й „до варварів“ відомості про християнство, поширювали науку.

Паннонію до приходу римлян населяли ілліри і кельти. Місцеве населення не любило римських завойовників. Про це пише римський письменник Кассіус Діо, який був намісником цісаря у верхній Паннонії. Іллірійці й кельти були зобов'язані забезпечувати провіантом вічно голодну римську армію. А римлянам у Паннонії не було погано. З імперією їх сполучали добрі дороги. Вони жили в містах, їх оселі були пристосовані до воєнних дій. Влада в Паннонії складалася

з найвизначніших римлян, майбутніх імператорів. Таким був, наприклад, Гадріан (117-138), а Септима Севера в 193 році проголосили цісарем паннонські легіонери безпосередньо в Карнунті.

Одночасно з римлянами територію Потисся до Дунаю заселяли сарматські язиги. Імператор Траян, вирушивши походом на даків, як вже згадувалося, зайняв Семигород і зробив його римською провінцією, назвавши Дакією. Але на землю Потисся римляни ніколи не ступали і ніколи не посідали територію між Дунаєм і Тисою, хоч прагнули підкорити ці території. Так, у 172 році імператор Марк Аврелій перейшов Дунай і взяв у облогу територію сучасної Нітранщини (Західна Словаччина). Він планував утвердити там провінції Маркоманію і Сарматію, але заворушення в Сирії перешкодили здійсненню цього плану. Повернувшись в Паннонію, Марк Аврелій з сином Коммодусом не полишили надій щодо створення двох провінцій на півночі від Дунаю. Вони розбили германські племена квадів і маркоманів, дійшовши аж до Тренчина (в сучасній Словаччині, на північ від Братислави). Смерть Марка Аврелія в 180 році не дозволила довести задумане до кінця. Молодий цісар Коммодус, успішно воюючи з германами, незадовго після смерті батька розбив їх, уклавши з ними угоду, за якою римляни повернулись на свої старі позиції за Дунай. Так було поховано прагнення римлян поширити кордони імперії на північ від Дунаю.

Головною перешкодою римської експансії в Потисся, яке мало велике значення для Римської імперії (могло б забезпечити сполучення з дакійською провінцією в Семигороді), — був прихід сарматських язигів. Язиги зберегли свою незалежність, хоч їхні землі були оточені римлянами (провінції Дакія й Паннонія). Саме це спричинило те, що римські кордони ні в Дакії, ні в Потиссі не були посунуті на північ до Полонинських Карпат.

Сармати на сході і германи на півночі, незадоволені тим, що кордони Римської імперії розширюються щороку, намагалися їх порушити. Бої за територію тривали десятиліттями. Проти германів воював Тиберій, син імператора Августа, а пізніше і сам імператор. Ці війни відомі під назвою Маркоманських. Римляни порівнювали їх з Пунською війною, коли Ганнібал стояв „анте портас“ — перед воротами Риму. У Маркоманських війнах (165-180 рр. після Хр.) римляни вистояли, зберігши свої кордони, але у другій половині III ст. під натиском германів, гепідів, візиготів і слов'ян були змушені відступити.

Маркомани і квади часто нападали на римські території. Це були жорстокі бої. Римляни відбивали їх напади, але ніколи не отримували повної перемоги над супротивником. Римський історик Кассіус так описує один з епізодів війни імператора Марка Аврелія проти квадів:

„Проти так званих квадів Марк Аврелій також вів війну і пощастило йому несподівано перемогти, або скоріше, перемога була дарована йому Богом. Римляни, опинившись у небезпеці, були врятовані чудесним способом. Коли квади їх оточили на невідгдній для ведення бою місцевості, римляни, захищаючи себе щитами, були готові битися на смерть. Але варвари припинили бій, чекаючи, що легко переможуть суперника, втомленого спекою і спрагою. Вони оточили ворога, відрізавши йому шлях до води. Квади чисельністю переважали римлян. Римляни були втомлені спекою (а серед них було багато поранених), страждали від спраги — не могли ні наступати, ні відступати, і стояли в рядах на місці, обпалені сонцем. Але раптом з'явилися хмари, і почалася злива. Завдяки дощовій воді, яку римляни збирали у щити, шоломи та ловили устами, було втамовано спрагу, напоєно коней. Таким чином, воїни відновили сили і змогли продовжувати боротьбу. З неба посипався град, вдарили блискавки, що допомогло римлянам вистояти. На ворогів падали вогонь і вода водночас. Так, одні мокли і пили, інші горіли і вмирали“.

Про цю подію розповідає перший історик Церкви Євсевій Кесарійський. Він пише, що серед римських легіонерів було багато християн, які, опинившись у небезпеці, почали молитися до Бога, і Бог, відгукнувшись на їх молитви, зіслав дощ, врятувавши таким чином римлян.

Основний тягар боротьби з маркоманами і квадами випав на долю римського імператора Марка Аврелія. Марк Аврелій ненавидів війну й насилля, та все ж провів у воєнних походах майже половину життя. Він був людиною гуманною і милосердною. Ось, наприклад, його слова: „Уважай, щоби ти щодо нелюдів не повів себе так, як нелюди щодо людей“. Свої обов'язки він виконував фанатично, а ті спонукали захищати батьківщину, якій загрожувала велика небезпека. З Африки було перекинуто допоміжні легіони, але цього не вистачило, військові ряди треба було поповнювати рабами, гладіаторами і розбійниками. Варто зауважити, що Марк Аврелій видатки на армію покривав не за рахунок уже й так обдертих провінцій, а віддавши частину власного маєтку. Крім одягу і золотого посуду він продав на ліцитації статуї та картини великих митців. Очевидно, Марк Аврелій зміцнив би римські позиції, але, заражений під час епідемії чумою, яка забрала життя тисяч людей, помер 59-річним в Сирмії або

Віндобоні (17.03.180 року). Його син Коммодус не воював, купував мир „за багато грошей“, як пише Кассіус Діо. З тих пір починається повільний занепад Римської імперії. Причиною його були внутрішній безлад і напади варварів. Останню велич Римська імперія пережила за Константина Великого. Після його смерті імперія розпалася. На імперію нападали в Британії пікти і скоти, на Дунаї — германи, на сході — перси. Імператор Валентиніян (364-375) був останнім імператором, який перейшов Дунай. Невдовзі римляни залишили дунайський кордон. Імператор Теодосій (379-395) розділив імперію між двома синами — Аркадієм і Гонорієм, поділивши імперію на дві держави — східну і західну. Східна частина трималася ще понад 100 років і впала аж у 1453 році під натиском османів.

Римляни спричинилися до високого розвитку культури на території Історичного Закарпаття. В часи миру легіонери будували добрі дороги, осушували мочари, обробляли землю, на схилах гір розводили виноградники. У Дакії добували золото й залізну руду. Римляни поширили на наші землі християнство.

Отже, римляни відступили. Західна частина Римської імперії не проіснувала й століття. З усіх сторін на неї нападали варвари. Варварів вели визначні воєводи: готів — Аларіх, вандалів — Гейзеріх, гуннів — Аттіла. Проти них римські воєводи були безсилі. Дарма, що Стіліхо кілька разів відбивав атаки воїнів Аларіха, Аеціус у 451 році на Каталаунських полях розбив Аттілу. Аларіх натомість тричі заглиблювався в Італію, оточив і спустошив Рим, за ним прийшов Аттіла, а нарешті в столиці імперії, яка ще недавно панувала над цілим тоді відомим світом, появились вандалі і 14 днів грабували й нищили всі пам'ятки колишньої римської сили, слави і мистецтва. Римські імператори були залежними від полководців, їх часто підступно вбивали. Правління багатьох імператорів було короткотривалим, вони не могли протистояти ворогам. Врешті, у 476 році орди, які склалися з германських горілів, ругів, скірів, турцілінгів та інших, під проводом Одоакра скинули в Равенні останнього імператора Ромула Августулу. За Ромула була Римська імперія заснована, за Ромула і впала, після більш ніж п'ятсотлітнього славного існування.

Германи

Про германів відомо лише те, що про них записали римські історики. На кордонах Римської імперії вони з'явилися в кінці II ст. перед Хр. Кимбої й тевтони прийшли в середнє Подунав'я з північної

Європи, але не залишили після себе слідів. Спочатку вони перемагали римських легіонерів, але в 102 році перед Хр. були розбиті римлянами.

Античні автори бачили причину їх походу з півночі на південь у тому, що території, зайняті ними, були затоплені. Проте головною причиною їх переселення було зростання кількості населення й пошуки нових територій для проживання. На нові території приходили не цілими племенами, а частинами, заселяючи їх деколи насильно, деколи мирно — порозумівшись з місцевим населенням. У кожному разі їх пересування викликало переміщення інших племен.

Мораву і територію сучасної західної Словаччини (Нітрянщину) заселяли маркомани і квади. Їх король Маробуд, який був заручником імператора Августа, мав 70 тисяч пішого війська, 4 тисячі кінноти. Вивчений у Римі, вів жорстокі бої проти римлян, серед його воїнів були й жінки. Вождь етрусків Армін, також вишколений у римському війську, розбив на голову три римські легіони, якими командував римський намісник Баррус. Історики свідчать, що імператор Август був приголомшений цією поразкою, ходив примовляючи: „Варре, Варре! Верни мені мої легіони“!

І Маробуд, і Армін виховувалися в Римі як заручники — їх племена не мали повставати проти римлян. Але вони не спокусилися ні величчю, ні багатством Риму, а повернулися до свого народу і всі набуті знання віддали боротьбі за свободу свого народу. Хоч римляни були краще озброєні, проте германи врешті перемогли у боротьбі за свою незалежність. Ці події, як і багато інших, свідчать про те, що добре підготовлена і в єдності боротьба народних мас за свободу веде до успіху навіть у тому випадку, коли ворог переважає військовою силою. Адже надалі римляни використовували незгоди між германськими племенами: у 21 році після Хр. Армін був убитий власними аристократами, а Маробуд був вигнаний. Незгода завжди лише руйнує. Після того, як римляни покинули Паннонію, сюди увійшли германські племена, які, як ми згадували, вирушили на Рим. Історія Західноримської держави завершувалася.

Велике переселення народів

Велике переселення народів відбувалося в період від приходу гуннів до поселення лангобардів в Італії, тобто в 375-568 рр.

З Азії в Європу постійно прибували нові народи. Часто вони у боях захоплювали вже заселені слов'янами землі. Так тривало майже до кінця I тисячоліття після Хр. Цей рух народів у Європі називають великим переселенням народів. Ми зупинимося на характеристиці тих народів, які проходили Історичним Закарпаттям. Потисся й Подунав'я поступово захопили готи, слов'яни, гунни, геруми, лангобарди, авари, болгари, мадяри. Після них прийшли на Історичне Закарпаття половці. Це був останній народ, що оселився на Історичному Закарпатті (в середньому Потиссі). Пізніше сюди як колоністи прийшли німці, як торговці — жиди, як вічні мандрівники — цигани.

Готи

На початку III ст. після Хр. на узбережжі Чорного моря з'явилися готи. Історики неодностайні у своїх поглядах на те, звідки вони прийшли. Готи, які осіли на схід від Дністра, називалися остроготами (східні готи), а ті, що осіли на захід від Дністра, — візіготами (західні готи). Це були германські племена. З III ст. вони займалися піратством на Чорному морі, й до слов'ян ставилися дуже жорстоко. Один з візіготських вождів захопив у полон вождя слов'ян Божа, його синів і 70 старійшин, наказавши їх всіх розіп'яти.

Державу готів найбільше підніс король Германаріх. У 375 році гунни разом зі слов'янами напали на остроготів, знищили їх і рушили на візіготів. Старий король візіготів, зрозумівши, що йому не встояти проти гуннів, вчинив самогубство. Розбиті готи поспішно відступили до Дунаю. Візантійський імператор Валент переправив їх через Дунай та оселив у Моезії і Тракії. Імператор обіцяв забезпечити їх продуктами. Але імператорські чиновники продукти розпродали і, скориставшись голодом у готів, майже запівдарма скупили їхніх жінок і дітей, перетворивши їх на рабів. Частина готів візантійці взяли в неволю, застосовуючи насилля. Коли ж намісник імператора підступно наказав убити двох готських вождів, готи повстали і зайняли всю Тракію й Моезію. У 378 році проти них рушив з військом імператор Валент.

Готи боролися до останку. Навіть поранені, вмираючи, вони продовжували боротьбу, завдаючи візантійцям вагомих втрат. Готи перемогли, знищивши понад 40 тисяч візантійських воїнів. Імператор Валент, втікаючи, сховався від переслідування в stodолі. Готи підпалили її, і аж тоді він загинув. Наступний імператор Теодосій уклав з готами мир. А новий вождь готів Аларіх, зайнявши Македонію й Грецію, у 401 р. увійшов в Італію, яку протягом кількох років пройшов з боями і в 410 р. зайняв Рим, спаливши і спустошивши його.

В джерелах знаходимо цікавий епізод з історії облоги Риму. Аларіх вимагав від римлян віддати йому все золото. Римляни запитали: „А що залишається населенню?“. „Життя!“ — різко відповів Аларіх. Тоді посла римлян заявили, що захисники Риму (а їх було дуже багато) стоятимуть на смерть. „Ну що ж, — відповів Аларіх, — тим краще: чим трава густіша, тим краще коситься“. Незабаром він зайняв Рим і знищив його. Вперше в історії Римської імперії Рим був повалений.

У 412 році, після смерті Аларіха, готи через Альпи пішли до Галлії, а в 414-415 роках — до Іспанії, де утворили державу, яку в 711 році знищили араби.

Остроготи відступали перед гуннами через Семигород, витиснувши звідти гепідів і вандалів. У 489 році вони перейшли через Потисся спочатку в Паннонію, а потім на Апеннінський півострів, де заснували Остроготську державу, яка займала територію, що відповідає сучасній Італії. Найвизначнішим їх правителем був Теодорих Великий, могила якого знаходиться в Равенні. Держава остроготів в середині VI ст. була розбита військами Східноримської імперії. Незадовго після того Італією заволоділо інше германське плем'я — лангобарди. Зі сходу на Європу наступали гунни.

Гунни

Турко-татарські племена гуннів проживали на території сучасної Монголії й Забайкалля. Свою першу державу вони заснували в III ст. перед Хр. Китайські історичні джерела називають їх „гіунг-ну“. Гунни їли м'ясо домашньої худоби, виправляли шкіру і виготовляли з неї одяг. Разом зі своїми стадами кочували степами з місця на місце, ніде довго не затримуючись. Кожний чоловік цього племені був воїном.

Сила гуннів зросла в 206 році після Хр., коли їх очолив Моде. За переказами, він як син вождя керував 10 тисячами вершників. У своєму війську Моде запровадив залізну дисципліну. Зокрема, він вимагав від воїнів стріляти туди, куди вистрілив сам. Одного разу Моде вистрілив

у свого улюбленого коня, а тих, що не відважились його наслідувати, наказав стратити. Коли потім він поціли в свою улюблену жінку, уже ніхто не посмів вчинити інакше. Пізніше без роздумів його воїни вбили коня, що належав його батькові, а потім, під час ловів, убили й батька. Так було вбито і мачуху, його молодшого брата і всіх тих, хто відмовлявся коритись новому вождеві. Десять років Моде сіяв смерть на китайських землях, палив оселі китайців і забирав їх у неволю. Але підкорити китайців гунни не змогли — їх врятувала величезна китайська стіна і мужність. Китайці самі почали нападати на гуннів. Гунни рушили на захід. Протягом ста років кочового життя вони пройшли Середню Азію, дійшли до Каспійського, а потім і до Чорного морів. Гунни підкорили кавказькі племена, приєднавши їх до своєї орди. У 370 році вони розбили остроготів. Були витіснені з насиджених місць візиготи. Роксоляни, що йшли разом з готами, перейшли від них на сторону гуннів. Новий вождь гуннів Валамбер у боях із західними готами, гепидами та іншими племенами, що жили між Дністром, використовував полонених готів, аланів і роксолянів як свої передові частини. Так були приведені в рух сотисячні маси людей, що були змушені відступати перед гуннами. Нарешті гунни вирішили осісти в степах між Дунаєм і Тисою та в Паннонії, яку поспішно залишили римляни. На цій території тоді жили також слов'яни. Центром своєї держави гунни зробили Потисся. Було це на початку V ст. Через рік після захоплення гуннами Потисся помер їх вождь Руас (Ругила). Наступниками стали його сини: Аттила — в Потиссі, на сході — Блед. Протягом 433-453 рр. Аттила створив державу, яка простягалася від Риму до півночі Данії, а на півдні — до Перської держави.

Історичні матеріали подають опис зовнішності гуннів: невисокого зросту, темні, безбороді широкі обличчя, товсті шії. Вони — типові кочівники, які довго не затримувалися на одному місці, вправні вершники, мужні воїни. Римський історик Амміанус Марцеллінус описував гуннів, як довгоногих тварин, міцних, з сильними клубами, що не користувались вогнем, а живилися корінням і сирим м'ясом та носили лахміття, на яке перетворювався їхній одяг. Зброєю їм служили шабля, довгі мечі, тригранні стріли. Вони немов приростали до своїх непоказних, але дуже витривалих коней. Гунни викликали жах і паніку, вони не знали ні співчуття, ні милосердя. Ніхто з гуннів не відав, звідки він і де його батьківщина. Черепи гуннів мали форму вежі.

Їхній вождь був жорстоким, кровожерним, владним полководцем, але разом з тим він був скромним, поміркованим у їжі й питті. Одягався,

як рядовий воїн, їв лише з дерев'яного посуду. Умів непомильно вибирати друзів.

Аттила користувався необмеженою владою на величезній території — від Рейну до Волги. Він розділив свою державу на дві частини: у західній владарював сам, в східній — його брат Блед. Гуннські племена, очоловані Бледом, у 448 р. зробили спробу відокремитися від Аттили, але той придушив бунт, вбив брата, а на його місце посадив свого сина Еллака.

Аттила осів у розлогім селищі десь між Тисою і Дунаєм (Шафарик вважає, що в Токаю, який і тоді, й пізніше був слов'янськоруською столицею). Аттилу боялися всі. Римляни, знаючи його силу, купували мир за великі гроші. Імператор Теодосій II (408-450) зобов'язався платити гуннам щорічно 700 гривень золотом, але платив недбало, тому в 447 році гунни стали під воротами Константинополя. Імператор навіть не наважився чинити опір, відразу погодившись на страшні й принизливі умови ворога — заплатити півмільйона золотих солідів відразу і щорічно сплачувати по 150 тисяч солідів.

Секретар візантийського посольства в гуннів Пріскос залишив нам опис життя при дворі Аттили. У звіті про виконану роботу за 448 р. Пріскос зазначав, що переїжджаючи через Потисся, де в той час перебував Аттила, члени посольства бачили поселення, а це свідчило про те, що край уже був заселений. Місцеві жителі їли просо, а членів посольства пригощали напоєм „медос“ — медівкою. На основі цих записів історики вважають, що в Потиссі вже тоді жили слов'яни.

Римляни сумлінно платили данину, Аттила був спокійний. На нещастя римлян, в ці стосунки втрутилася жінка — сестра римського імператора Валентиніяна III — Гонорія. Вона організувала змову проти брата, і він, за словами одних, замкнув її в монастирі, за словами інших, — видав заміж. Але Гонорія не скорилася, і послала свого вірного євнуха до Аттили з проханням, щоб Аттила визволив її від жорстокого брата, обіцяючи вийти за нього заміж, внаслідок чого Аттила міг би претендувати на римську корону. Пропозиція зацікавила Аттилу, але він став вимагати від Валентиніяна не лише Гонорію, але й частину західноримської імперії, зокрема, Галлію. Римляни вагались, і Аттила вирушив на них походом. Розумний полководець, радник імператора Аеціус намовив проти Аттили візіготів, інші германські племена, і кількатисячною армією пішов назустріч сильному суперникові. Армії зустрілися на Каталаунських полях. Відбувся жакхливий бій, який пізніше назвали „битвою народів“. Він тривав лише один день, але річка, на березі якої билися війська, наповнилася пролитою кров'ю. Тут загинуло, ймовірно,

165 тисяч воїнів. Коли настав вечір, Аттила думав, що він програв битву. Те саме думали й римляни та їх союзники, але вони залишилися на своїх позиціях, а Аттила відступив. Проте, вже наступного року Аттила напав на Італію. Він стер з лиця землі Аквілею, Верону, Ментову. Мілан піддався йому добровільно — сам папа вийшов на чолі посольства до його табору з проханням помилювати Рим. Епідемія чуми ослабила міць гуннських військ і вони змушені були відійти. Аттила присягав, що ще повернеться в Італію і не залишить у ній каменя на камені, але не повернувся. Він загинув від руки полоненої ним бургундської красуні Ілдіко, яку взяв до свого гарему. Так Ілдіко помстилася за смерть своєї родини та падіння Бургундії. Це сталося у 453 році. Таким був кінець Аттили. Італія, Європа і слов'янське Потисся були врятовані.

Ховаючи Аттилу, загалили ріку, викопали яму і поклавши в неї тіло, знову пустили річку по течії, але грабарів повбивали, щоб ніхто ніколи не довідався, де знаходиться гріб Аттили.

Сини Аттили право очолити державу відстоювали у битвах. Спадкоємець престолу Еллак був убитий. Почалося повстання підкорених гуннами народів і племен, гунни були змушені відступити. Вони прийшли до Чорного моря, звідки під проводом Денгівіка, другого сина Аттили, у 463 році рушили на Візантію. Похід не вдався: Денгівік загинув, з його смертю зник і могутній гуннський народ. Ті, хто з гуннів залишився, повернулися в Азію. Проіснувавши 70 років, велика держава гуннів розпалася.

Археологічні відкриття періоду переселення народів малочисельні, оскільки народи, які проходили Історичним Закарпаттям, надовго тут не зупинялися. Було знайдено лише поховання гуннських воїнів із супровідними знаряддями: шаблями, довгими мечами, тригранними стрілами, а також жіночі кістяки з черепами у формі вежі.

Нащадками гуннів називали себе різні народи. Болгари вважали гуннів своїми предками. Мадяри проголосили Арпада прямим нащадком Аттили. Вони витратили великі суми грошей на пошуки золотого скарбу Аттили, але не знайшли нічого. Мадярські романтики твердили, що вони прийшли в Європу згідно із заповітом Аттили, щоб посісти його землі. Вчені вважають, що гунни були тюркського походження, а тому Арпад не міг бути нащадком Аттили, оскільки мадяри належать до монголів, а гунни — до турків.

Небагато знаємо про народи, які заселяли територію великої Гуннської держави. Усі вони в історичних документах названі гуннами. Але є відомості про те, що Потисся задовго до приходу гуннів заселяли

слов'яни. На цій основі деякі вчені вважають, що слов'яни брали участь у походах гуннів. Пріскос писав про селища, в яких не жили гунни. Йордан зазначав: „Слов'яни сидять по Дунаю“. Це підтверджував Прокопій: „Слов'яни і анти мешкають за Дунаєм, недалеко від берега“. Деякі вчені хибно вважають, що гунни були слов'янами (Ю. Гуцу-Венелін, Крстовіч, Забелін, Їловайський). Назва „слов'яни“ у той час не згадувалась, бо, як було вже сказано, описуючи державу Аттили, тогочасні історики вживали лише назву „гунни“, коли йшлося як про плем'я-загарбника, так і про підкорені ним інші племена.

Після смерті Аттили Гуннська держава розпалася. Потисся та Паннонію заселяли слов'яни, остроготи, гепіди, герули і лангобарди. Усі ці племена, крім слов'ян, перейшли в Паннонію, звідки в 486 р. остроготи пішли в Італію, а на їх місце прийшли гепіди і лангобарди. Гепіди були найбільшим германським плем'ям, яке осіло в Потиссі і Паннонії.

Герули з Паннонії перейшли на територію сучасної Сербії, їх вождь Грелес прийняв у Константинополі християнство. Остання згадка про герулів датована 626 роком. Під час панування гуннів Паннонію ще заселяли скіри, що прийшли до Дунаю разом з бастарнами. Після смерті Аттили вони перейшли до Моезії. Йордан називає їх ангіскірами. Лангобарди перебували в Паннонії з 526 по 568 рр., а потім відійшли в Італію, де в 774 році занепали під тиском франків.

На Потисся згодом прийшли болгари й авари. Видатний словацький історик П. Дворжак у своїй „Відкритій історії“ — „Давновеке словенско“ (с. 194-195) писав: „Східна Словаччина через легкодоступні карпатські перевали інклінує на північ і схід, до слов'янської правітчизни. Східна Словаччина була сполучена з Польщею й Україною. Від II ст. після Хр. тут існувала культура прашівського типу, відкрита проф. Будинські-Кричкою, яка має багато спільних рис з черняхівською культурою. А це доводить, що на східній Словаччині, може в IV-V ст. (а може й раніше), формувалися найстаріші слов'янські культури в Чехословаччині“.

Бачимо, що на Історичному Закарпатті слов'яни, предки русинів, а не інших слов'янських племен, постійно заселяють одну і ту ж територію, починаючи від епохи неоліту. І хоч протягом віків Закарпаттям проходили різні племена і змінювались культури, етнос в своїй основі залишався той самий. Як говорить народ: вони приходили й відходили, а ми залишилися, бо ми тут народжені.

Слід зауважити, що малярські історики протягом століть пропагували фальшиві твердження про історію заселення Закарпаття. Одним з них було твердження, що Закарпаття до приходу туди мадярів (896 р.) було

незаселене. Ми переконалися, що Історичне Закарпаття було заселене від передісторичних часів і в усіх своїх частинах.

Слов'яни

У першому тисячолітті після Хр. в історії Європи появляються слов'яни. Про виникнення слов'ян мало відомостей, вони згадуються під різними назвами. Древній світ їх мало знав, майже не підтримував з ними стосунків, тому про них не писали. Слов'яни заселяли Східну Європу ще перед Хр. Вони були кремезними, сильними, здоровими. На відміну від інших народів, слов'яни відразу заявили про себе як народ, без найменшої звістки про те, звідки взялися або з ким споріднені. Саме тому на початку XIX ст. німецькі історики висловлювали тенденційні думки про слов'ян, що зводились до того, нібито перша звістка про них датована V ст. після Хр. Але ж слов'яни, як і германці й інші народи в Христовій добі, виступали вже як сформовані і самостійні племена. Слов'яни за досить короткий час заселили територію від Лаби до Дону, від Балту до Альп і від Балкан до Середземного моря. Історик Йордан (жив в VI ст. після Хр., належав до роду готів і написав історію готів) писав так: „У безмірному просторі розселився чисельний народ венетів, їх ім'я в різних родів і на різних місцях різне, але найчастіше їх називають „слов'яни“ і „анти“. „Слов'яни належать до пражителів Європи“, — писав Шафарик. Вони формувалися на території сучасної України. Отже, слов'яни не прийшли з кочовими племенами. Територія, яку вони заселяли, у давні часи називалася європейською Скитією, або Сарматією. Так цю територію називали у VI ст. перед Хр. і ще довго після того. Так називає її і Нестор: „Си вси звахуся от Грек Великая Скуф“. Із Скитією і з територією, заселеною слов'янами, греки здавна підтримували торговельні стосунки. На побережжі Чорного моря греки заснували свої емпорії, а ріками Дніпром, Дністром, Бугом, Доном просувалися вглиб континенту. Про це свідчать археологічні знахідки. Це підтверджує і Геродот, який сам був у Скитії. Про Скитію згадує і александрійський географ Птолемей (+178 після Хр.). Коли у 106 році після Хр. імператор Траян здобув Дакію, кордони Римської імперії пролягли аж за Карпати до Дністра і далі. З встановленням римської влади почала розвиватися торгівля, доказом чого є знайдені у Галичині, Буковині, на Поділлі, Закарпатті, в околицях Києва римські монети.

Ми дуже мало знаємо про життя слов'ян до V ст. після Хр. Звістки про них почали появлятися лише після того, як вони налагодили стосунки з римським і германським світом.

Греки і римляни називали слов'ян, які заселяли територію Дунаю, спільною назвою „склавіни“ — слов'яни. Слов'ян, які жили за нижнім Дунаєм і, можливо, відрізнялися мовою і побутом, називали антами.

Перші відомості про слов'ян дійшли до нас з кін. I — поч. II ст. після Хр. в працях Плінія (коло 77 р.), Таціта (98 р.), Птолемея. Ці автори називають слов'ян венетами і пишуть, що ті були великим народом. На думку чеського вченого Нідерле, назву „венети“ слов'янам дали галли. Цивілізованому світові тоді цей народ ще був невідомий, бо існував за межами Римської імперії. Але це не означає, що його тоді взагалі не було і що він з'явився лише в Христову добу або незадовго до неї. Слов'яни — сучасники греків, галлів, германців та інших племен. І цілком можливо, що в історичних джерелах слов'ян називали іншими іменами.

Отже, нам відомо, що слов'ян називають венетами і антами. Назву „венети“ незабаром замінено назвою „слов'яни“ — так називали племена, які селились на захід від Дністра; антами називали племена, які жили на схід від Дністра. Починаючи з IX ст., і одних, і других називають слов'янами. Спільну батьківщину слов'ян треба шукати на території сучасної України між Доном і Дністром аж до Вісли. Із цих територій слов'яни поширились по всій Східній Європі.

Найавторитетнішим і найретельнішим дослідником розселення слов'ян у Потиссі і Подунав'ї є чеський історик проф. д-р Любор Нідерле. Він доводить раннє заселення слов'янами Потисся й Подунав'я.

„Бачимо, що з півночі і сходу — від кінця I ст. після Хр., а особливо в II-IV ст. тягнулися на південь поселення різних північних племен, що цією хвилею міграції були захоплені й слов'яни, які жили при Дніпрі та Дністрі. Звідси йшла до Дунаю хвиля готська, гуннська і болгарська. Коли в Потисся зайшли карпські котини, бесси, костобоки й карпи, ціле плем'я лангобардів — чи не було б логічним припустити, що серед них були і слов'янські племена? Отже, переселення північних народів у I-V ст. на Подунав'я — навіть якщо історія не називає серед них слов'ян — дозволяє нам здогадуватись, що переселення слов'ян почалося раніше — з кінця V чи початку VI ст.“, — писав Л. Нідерле.

Другим важливим доказом є поширення слов'янства, яке відбувалося в VI-VII ст. В цей час можна було зустріти слов'ян на території від Лаби, Шумави, Альп до Балтики, на сході — від Дону до Дунаю і на великій частині Балканського півострова до морів Чорного, Адріатичного й Егейського. Якби такий наплив слов'ян стався раптово, протягом двох століть (від кін. V до кін. VII ст.), то територія їх первісного

перебування (як це сталося з германами) досі була б невизначеною. Але цього не сталося. Отже, можна зробити висновок, що слов'яни заселили ці території ще перед V-VI ст.

Під час великого переселення народів серед племен зустрічалися такі, походження яких встановити важко або й неможливо. Ймовірно, слов'янами були костобоки і карпи. Зауважимо, що на території за Дунаєм, де в III ст. імператор Галерій оселив плем'я карпів, про яке пізніше історія не згадує, через декілька століть з'являється плем'я південнослов'янських хорватів.

Перший доказ існування слов'ян дає нам Пеутингерська карта (III ст. після Хр.). На ній біля Дунаю двічі написано „венеди“: на території Дакії — „Венеді Сармате“, другий напис — в східних Карпатах, біля гепідів, готів і даків. Цю карту, яка була створена на основі стародавньої Августової й Агриппової мапи з 7-го року після Хр., датують 271 і 285 рр., вона зберігається у Відні. Згідно мапи, сарматські язиги заселяли територію між Дунаєм і Тисою, пізніше, у 334 році, переселився на Балкан і в Італію імператор Константин. Отже, з цього можна зробити висновок, що в III ст. слов'яни були в Дакії. Якби ці записи були здійснені у V або VII ст., тобто в час, коли присутність слов'ян в Подунав'ї ніхто не заперечує, то було б записано „склауені“, а не „венеди“. Назва „венеди“ свідчить, що запис був здійснений тоді, коли так слов'ян називали Пліній, Таціт і Птолемей.

Ще один доказ подає нам історія Потисських сарматів. Знаємо, що в 20-50 рр. після Хр. в Потисся прийшли язиги, які перед тим кочували по чорноморських степах. Ті язиги-сармати, осівши на низині між середнім Дунаєм і Тисою, опинилися в епіцентрі боїв за Дунай, які в той час вели римляни і варвари. Сарматські війни велися протягом перших чотирьох століть після Хр., а переможці вінчають себе почесним титулом „Сарматікус“. Про сарматів згадується від 50-го року і аж до правління Константина Великого. Але ж велися бої й між самими сарматами. Одна частина сарматів, яку історики Єронім, Палесіанус і Марцеллінус називають „серві Сарматарум“ — „слуги сарматів“, що збунтувалася проти своїх панів — „Сармате Ардарагантес“, розбила їх і погнала за Дунай, на римську територію, де 300 тисяч їх прийняв імператор Константин Великий, розселивши на Балканах і в Італії. Отже, історики говорять про два племена сарматів: плем'я пануюче і плем'я підлегле. Тих сарматів, що залишилися (підлегле плем'я), згадують дослідники ще в кінці 60-х років V — першій пол. VI ст. Починаючи з VI ст., історія їх більше не згадує. Натомість історики пишуть, що

територія Потисся-Подунав'я заселена слов'янами. Але не могли ж сармати раптово зникнути з лиця землі. Історики називають сарматів потисьськими слов'янами — йдеться про одне і те ж плем'я сарматів — „Сармате вагі“. Отже, ті давні потисьські сармати були, можливо, першими слов'янами в Потиссі. Вони не були розбиті і залишилися надалі в Потиссі, залишилася і назва „сармати“. 334 року вибухнуло повстання поневоленого племені слов'ян проти пануючого племені сарматських язигів. Слов'яни перемогли, язиги були вигнані з Потисся. Отже, не всі сарматські язиги були слов'янами, а лише та частина, що була залежною.

В кін. IV ст. на зміну сарматським язигам прийшли гунни. Центром їхньої держави стало Потисся. Гунни наводили жах на всі навколишні народи. Римський імператор Теодосій II вислав до Аттіли послів, які повинні були домовитися про мир. Збереглися записи Пріскоса про подорож до двора Аттіли.

Посольство вирушило з Константинополя в 448 році. Воно перейшло Дунай, Тису і зупинилося десь в околиці сучасного Солноку (Сольника) в Нирьщині, де знаходився великий двір Аттіли. Як вже зазначалося, дорогою посли зустрічали місцевих жителів, що пропонували їм страви з проса, замість вина давали напій з меду, який називали „медос“. Це місцеве населення Пріскос іменує скитами (так тоді називали готів), проте одночасно він відрізняє його від гуннів і готів. Але Пріскос і гуннів називає скитами. З цього можна зробити висновок, що народ, поневолений гуннами, осілий у половині V ст. між Дунаєм і Тисою, був слов'янським. Бо такі слова, як „просо“, „страва“, „медівка“, могло вживати лише слов'янське плем'я. Слова „просо“ і „бджоли“ свідчать, що місцеві жителі були хліборобами і вели осілий спосіб життя. Як свідчать інші писемні пам'ятки, саме слов'яни вживали просо і мед у великій кількості.

У літописі Нестора говориться про напад волохів на подунайських слов'ян: „Волхом бо нашедшим на Словіни на Дунайскія і сідшем в них і населящем им“. Лаврентівський літопис пише: „Сідяху бо ту (в Потисся) преже Словіни и Волохове прияша землю Словенську: посем же Угры погнаша Волохи і наслідіша землю ту і сідоша с Словіни, покоривше я под ся м отголі прозвася земля Угорьска“. Ці відомості Нестор взяв з народних переказів. Можливо, вони стосуються нападу галлів на слов'ян в Потиссі в 350-336 рр., а, можливо, бою римлян з даками в 106 р., який закінчився захопленням Дакії. Волохами називали слов'ян, римлян, а також італійців (Житіє св. Методія, IX ст.).

Припущення про заселення слов'янами Потисся перед IV-V ст. підтверджує і давня лексика. Серед іллірійських, тракійських, дакійських, галльських, римських слів, є назви слов'янського походження (в джерелах з I-IV ст. після Хр.). Наприклад, сучасне Болотяне озеро в римських документах позначене назвою „Плесо“ (так тоді називали озеро слов'яни). У I ст. після Хр. Пліній та інші дослідники писали: „Лакус, Кві діцітур Пелсоіс“ — озеро, що зветься Плесо. Річка у нижній Дакії, при самім Дунаю, в II ст. після Хр. носить назву Черна — це також незаперечний доказ існування там слов'ян. Ріку Тису Страбон, Пліній, Птолемей і Карцелліон називають Патісос, що значить — Потисся.

Отже, слов'яни не прийшли в Потисся через Карпати в V, а до Дунаю — у VI ст., вони заселяли ці території уже в II, а можливо, і в I ст. після Хр. Вони поступово переміщалися вздовж Тиси родами і племенами. У III ст. цей рух посилювався внаслідок переселення північних народів. В IV і в V ст. слов'яни перейшли й на Балкани.

Археологічні знахідки свідчать про присутність там слов'ян до Різдва Христового. На згадку про перемогу над даками Траян велів спорудити у Римі пам'ятний стовп, який отримав назву Траянів. На ньому зображені фігури варварів, що воювали з римлянами. Польський археолог Петр Венковскі знайшов серед них один тип, який відрізняється від германського, сарматського і дакійського. На думку, вченого це слов'янський тип. До такого висновку він дійшов на основі одягу, що відповідає сіраку (свиті) українських селян на Волині. Нідерле писав: „Є сумнівим, чи можемо сучасний український одяг посунути на 1800 років назад і мати його за прототип народного слов'янського одягу періоду Траяна. Але історично проти цього не можемо нічого закинути, тому що маємо докази про слов'янські поселення при нижньому Дунаї з II ст.“.

Наступним доказом поширення слов'ян у II-IV ст. є нашествия варварів (серед яких були й слов'яни) на Балкани. Про це згадують історики Прокопій, Менандер (VI ст.). Прокопій у 518 році писав: „За правління Юстина анти... напали на Римську імперію“. Йордан біля 551 року пише про „поселення слов'ян і південноруських антів на північ від Дунаю“.

Після того, як гунни залишили Потисся, сюди під проводом хана Баяна прийшли авари — плем'я тюрксько-татарського походження. Вони пройшли південною Руссю і зупинилися біля кордонів Римської імперії. Менандер описує перемогу аварів над антами.

Візантійський імператор Юстиніян купував собі мир золотом. Його наступник Юстиніян II відмовився платити аварам данину. Розпочалася

війна, в якій на стороні аварів були змушені воювати і слов'яни. У 567 році авари заволіли Потиссям і Паннонією. Усі історичні матеріали того часу згадують, що між аварами були слов'яни. Грецькі історики пишуть, що в 626 році під час облоги аварами Константинополя на стороні аварів воювало багато слов'ян, а між полеглими слов'янами були й жінки.

Про антів згадується в історичних джерелах ще з IV ст. Це найдавніше плем'я, існування якого доведено історією. На основі цього племені з часом виникли інші племена, пізніше названі руськими. Деякі з цих племен осіли у Потиссі (білі хорвати, дуліби, уличі й тиверці).

Що пишуть про слов'ян античні автори? Згадки про слов'ян знаходимо в працях, датованих I ст. після Хр. Назву „венети“ вперше зустрічаємо у творі римського історика Плінія Старшого (I ст. після Хр.) „Природнича історія“. Венетів згадує й історик Тацит (+120 р. після Хр.) у творі „Германія“, написаному у 98 р. після Хр. Відомості про венетів подає в середині II ст. після Хр. олександрійський географ грек Клавдій Птолемей у своїй „Географії“. Його „Венетські гори“ дослідники схильні ототожнювати з Карпатами. Клавдій Птолемей називає народ на Дніпрі „ст(л)аваної“. Павло Шафарик, видатний чеський вчений-славіст середини XIX ст., вважає, що це слово означає „слов'яни“. Такої ж думки дотримувалися й інші дослідники. Це перша, найбільш рання згадка про народ, саме як про слов'ян.

Свідченням заселення слов'янами Карпатської улоговини на середній течії Дунаю і на Тисі є вже згадувані матеріали риторики Пріскоса. Про слов'ян у Потиссі говорить і готський літописець Йордан у творі „Про походження й дії готів“ (Гетика), написаному в 551 р. Він був родом з нижнього Наддунав'я, добре знав життя слов'ян, і тому його свідчення мають історичну цінність. Йордан називає слов'ян „венети“, пише, що це плем'я посідало величезні території. Пишучи про смерть Аттіли, він згадує про похоронний обряд — „страву“. Це слов'янська тризна — похоронна гостина, поширена серед слов'ян ще в середньовіччі. Ці відомості свідчать, що слов'яни жили в Потиссі за кілька століть до приходу гуннів. Закарпатський український історик XIX ст. Михайло Лучкай в творі „Гісторія Карпаторугенорум“ писав: „Наші предки і до приходу мадярів повинні були тут жити, бо інакше ми не могли б зрозуміти, як міг Пріскос, посол Теодосія 448 р. в Аттиловім дворі біля нинішнього Токая (по Шафаріку), дістати замість жита — просо, замість вина — „медос“. За Йорданом під час похорону Аттіли вживали слово „страва“, яке, крім слов'ян, не

властиве іншим народам. Пріскос також згадує про села, які пройшов: „Коли ми переправлялися через Дунай та інші річки, нам постачали продовольство із сіл“. Отже, в Потиссі вже було багато упорядкованих общин, і це не могли бути гуннські общини, бо гунни були кочівним народом. Це були слов'янські селища“.

Слов'яни згадуються у зв'язку з їхніми нападами на Візантію, які почалися в кін. V ст., а особливо активними були в першій пол. VI ст. за правління візантійського імператора Юстиніана I (527-565). Слов'яни і анти майже щороку переходили Дунай і заглиблювалися у Візантійську державу. Спочатку вони обмежувалися грабунками (речей, худоби), повертаючись на свої землі на другій стороні Дунаю. А в другій пол. VI ст. вони почали селитися на захоплених землях і протягом одного століття заселили майже весь Балканський півострів. Отже, слов'яни здобували території для поселення не лише внаслідок звільнення германськими племенами, що відходили, але й завдяки активним воєнним діям, які змушували германські племена залишати території, що їх хотіли мати слов'яни. В кін. V ст. слов'яни заселили територію, яку заселяють досі.

З переломних VI-VII ст. походить підручник воєнної тактики, який для потреб візантійського війська написав т. зв. Псевдо-Маурикіос. У цьому творі є розділ під назвою „Як треба воювати зі слов'янами, антами та іншими подібними племенами“. Автор пише, що ці племена витривалі при труднощах щоденного життя. Вони живуть на важкодоступних місцях, в лісах, біля річок, мочарів і озер; умілі плавці, можуть довго перебувати під водою, дихаючи через довгі дугі тростини, що виступають над поверхнею води. Зброєю їм служать короткі списи, захищаються щитами. Використовують дерев'яні луки і короткі отруєні стріли.

Отже, слов'яни, заселивши обидві сторони Карпат, почали освоювати Потисся і Подунав'я. Уже в передхристовій добі Потисся й Подунав'я було густо заселене слов'янами.

Карпати вперше в історичній літературі згадує Юлій Цезар під назвою Герцинського лісу. Історичну назву Карпат (Карпатес) першим записав Птолемей, після нього — Маркіян II. Але зрозуміло, що ця назва існувала ще давніше. Вона пов'язана з назвою племен карпів (Карпіаної), яку знаходимо в джерелах з IV ст. перед Хр.

Історичним Закарпаттям, заселеним слов'янами під час великого переселення народів, пройшло дуже багато племен. З них найчастіше історія згадує гуннів і аварів. Авари прийшли в Потисся й Подунав'я

в 566-567 рр. Літописець франків Фредегар у своїй хроніці писав, що авари були деспотами. Після смерті аварського хана Баяна (+603) слов'яни почали визвольну боротьбу. У 791-796 рр. Карл Великий за допомогою потисьських слов'ян і болгар розбив аварів. Слов'яни Потисся стали вільними.

Як згадувалося, тогочасні історичні джерела слов'янами називали західних слов'ян, антами — східних. Важко пояснити походження назви „анти“. Воно, як і „венети“, не слов'янського походження, дане слов'янам якимось сусідом. Вперше ця назва зустрічається в розповіді Йордана про війну з антами остроготського короля Вінитара в кінці IV ст. Часто вживають цю назву у своїх працях й візантійські автори. Майже всі вони розрізняють слов'ян і антів. Про антів писали Прокопій Кесарійський, Псевдо-Маурикіос, Менандер та Іван з Ефезу. Йордан називає слов'ян венетами. Венети діляться на антів і склавінів. Анти посідали територію від Азовського моря по обидва боки Дніпра до верхньої течії Дністра та Бугу, на заході переходили через Карпати на Потисся. На заході анти межували зі склавінами. Іншими словами, анти заселяли територію, яку тепер заселяють українці. Про це свідчать і археологічні знахідки. Отже, анти є предками українців. Вони були на Закарпатті вже у V ст. Анти, які заселяли Потисся, пізніше отримали назву „болгарські слов'яни“, потім — „білі хорвати“ і нарешті ввійшли в державу під назвою „Русь“. Візантійські джерела востаннє вживають назву „анти“ у 602 р. (Теофілакт). У VI ст. сирійський літописець Псевдо-Захарія писав, що на північний захід від Дону живе плем'я „ерос“.

Археологічні дослідження на території Історичного Закарпаття показали, що матеріальна і духовна культура слов'янських племен другої половини I тисячоліття після Христа була тісно пов'язана з культурою східнослов'янських племен правобережжя Дніпра. Ця спільність проявляється в найголовніших рисах матеріальної культури, а саме: в землеробстві як основній галузі економічного життя слов'ян, у топографії селищ, у характері жител — напівземлянок, у типі кераміки (в її формі, змісті, орнаментативі), у ритуалі поховання, віруваннях. Слов'янські племена проникли за Карпати з тією ж культурою, яка була характерна для племен правобережжя Дніпра у VII-IX ст.

На всій території Історичного Закарпаття поховальний обряд зводився до спалення тіла з наступним вкладанням праху в урни і насипанням кургану. На захід від території Історичного Закарпаття жили кельтські племена, в яких тіла померлих ховали в ґрунтових могильниках (знайдено труни в звичайних ямах, поховальні ями з

дерев'яною обшивкою стін, поховання в склепах). Спалення тіл у слов'ян Історичного Закарпаття збереглося аж до IX ст., коли на зміну йому прийшов християнський обряд поховання тіла в землі.

Для вивчення історії східних слов'ян, предків закарпатських русинів-українців, вирішальне значення мають археологічні пам'ятки. До ранньослов'янських культур на сході дослідники відносять так звані зарубинецьку й черняхівську культури. Вони одержали назви від великих могильників, досліджених в Зарубинцях і Черняхівцях на Київщині.

Поселення зарубинецької культури розташовувалися на важкодоступних підвищеннях, на берегах річок, рідше серед боліт та озер, у їх долинах. Житла були переважно наземні, збудовані з дерева й глини, часом напівземляні, з місцями для вогнищ, викладеними з каменів або виліпленими з глини.

Головним заняттям населення було орне землеробство, хоч і розвинуте скотарство та рибальство, полювання. Для поховального обряду характерне трупоспалення, залишки кремації клали в глиняні урни або в невеликі ями. Крім речей покійника, у могилу клали також посудину із жертвовною їжею. Поховання переважають індивідуальні, але бувають парні й могильники.

В кінці II ст. після Хр. пам'ятки зарубинецької культури змінилися пам'ятками черняхівської культури. Поселення черняхівської культури містилися переважно в річкових долинах, зручних для землеробства й скотарства. Житла наземні або трохи заглиблені в землю. Печі глиняні, вогнища викладені з каменів. Могильники черняхівської культури здебільшого великі, мають по кілька сотень поховань — як трупоспалень у глиняних урнах і ямах, так і трупопкладень. В похованнях виявлено глиняний посуд, знаряддя праці, прикраси та побутові вироби. Характерною ознакою пам'яток черняхівської культури є присутність глиняного посуду, виготовленого на гончарному крузі. Основне заняття племен черняхівської культури — орне землеробство та скотарство. Розвивалося ремісництво.

Черняхівська культура — це культура східнослов'янських племен Придніпров'я, Прикарпаття та Історичного Закарпаття. Племена слов'ян цих областей візантійські історики називали антами. Отже, носіями черняхівської культури були анти. Черняхівська культура перестала існувати в IV-V ст. після Хр. внаслідок „великого переселення народів“, в якому взяла участь і частина населення черняхівської культури — антів. Рухаючись на захід, вони заселяли Історичне Закарпаття, тобто Потисся і Подунав'я. Східнослов'янське плем'я

антів витворило племена уличів, тиверців, деревлян, полян, волинян, дулібів, радимичів, білих хорватів, сіверян, вятичів і заклало основу першої східнослов'янської держави — Київської Русі.

Історія заселення Історичного Закарпаття середини I тисячоліття після Хр. стала відомою з дослідження давньослов'янських поселень, городищ, могильників. Слов'янські поселення цього періоду в основному розташовані в низинній і підгірській зонах Історичного Закарпаття, які були найбільш придатними для орного землеробства і скотарства. Значна частина поселень знаходилась у важкодоступних місцевостях з природними укріпленнями: серед лісів і боліт, на берегах невеликих річок. За археологічними даними, ці поселення розташовувались малими острівками — по три-чотири, на відстані 1-4 км. Зокрема, залишки таких селищ відкриті в Ужгороді — на Радванці, Галагові, Замковій горі, в околиці Червенева — Зняцева, далі на Мукачівщині та у Виноградівському районі. Вони займали невелику площу від 1 до 2 га, на якій будинки розміщувалися гніздами (по два-три).

Плем'я карпів, предки великого східнослов'янського племені східної групи білих хорватів, які жили на Прикарпатті й Закарпатті, створило т. зв. культуру карпських курганів. Археологічні пам'ятки засвідчують спільність рис матеріальної культури праслов'янських і слов'янських племен Прикарпаття й Подніпров'я.

Про життя слов'ян I-II ст. після Хр. довідуємося із творів Плінія Старшого, Таціта, Птолема. Історичне Закарпаття давало їм звірину, лісовий мед і віск, ріки — рибу. Слов'яни займалися скотарством і хліборобством. Одягалися в кожушини. Основою племені був рід, земля була спільною власністю роду, її обробляли усі разом. Древні автори свідчать, що слов'яни — це дикий, войовничий народ, але їх військове мистецтво не було досконалим. Воювали пішо, були озброєні молотами, списами, луками і щитами, рідко — мечем. У бою були неординарні. Слов'яни уміло використовували природні умови. Вони дуже добре плавали, а на човнах, видовбаних з одного стовбура, виходили навіть у море та здійснювали морські походи.

У II і III ст. слов'яни заявили про себе, заповнивши східну частину Європи. Анти зайняли Дакію, Потисся, Паннонію. Історик Прокопій (біля 550 р.) пише, що слов'яни не мали централізованої влади. Історія не згадує жодного князя або воєводу, лише кількох дрібних князів або вождів, що очолювали окремі племена. Лише цим пояснюється те, що так легко поневолювали слов'ян гунни, авари чи болгари — народи менші, але військово організованіші. Під час великого переселення

народів Карпатські гори, їх долини й печери, а в Потиссі густі темні ліси й мочари служили слов'янам притулком і захистом. Завдяки їм вони мали можливість утриматися на давно заселених місцях і витримати жорстоке ярмо аварів, яке тривало з 559 по 796 роки. Приходили і відходили готи, вандалі, гепіди, гунни, авари й інші завойовники, а первісне плем'я антів залишалося, хоч і зазнавало немало лиха.

У різний час іменували слов'ян по-різному: так, як називався народ, який їх поневолював або якому вони служили (сарматами, гуннами, аварами, після розгрому аварів назвали їх „болгарськими слов'янами“, просто „болгарами“). Самі себе вони називали білими хорватами, русинами.

Виникнення українського народу (VI ст.) пов'язане з антами. Прабатьківщиною його була територія від середньої течії Дніпра до Дону і Потисся. На чолі племен стояли князі, але про них знаємо мало. Територія, яку посідали руські племена, була величезною. Зберегти єдність було неможливо. В кін. I тисячоліття утворився ряд племен, про які згадує київський літописець Нестор. Він називає 14 племен, серед яких дуліби (над Бугом), уличі та тиверці (від нижньої течії Дністра до Бугу по Чорне море і Дунай) і карпатські білі хорвати. Імператор Константин Порфірогенет VII називає такі племена, як кривичі, тиверці, дреговичі, сіверяни, уличі, деревляни, ленчани. Ці руські племена, за Нестором, греки стали називати Руссю (852 р., під час володіння імператора Михаїла Русь почала нападати на Царгород). Руссю називало себе основне східнослов'янське плем'я полян, яке жило довкола Києва.

Назва „Русь“ вживається в „Житті св. Григорія Амастрідського“, написаному перед 842 роком. В *Анналах Вартиніанських* (835-861) говориться про русів, що їх 839 року послав руський „ханан“ до Царгорода, „який себе і свій народ казав називати гросами“. Так званий Баварський географ, складений перед 870 роком, згадує племена середньої і східної Європи, називає плем'я „руззі“. „Житіє Константина філософа“, апостола слов'ян (IX ст.), стверджує, що Константин знайшов у Херсоні у 860 році рукопис, писаний руськими письменами. Русів згадують арабські письменники IX-X ст. (Істахрі, Ханкал, Масуді, Ібн Ростег, Кардізі, Ал Бекрі).

Руських слов'ян почав об'єднувати син княгині Ольги Святослав (957-972), але об'єднав їх у єдину державу протягом свого 35-річного володіння князь Володимир Великий (980-1015). У 981 р. він зайняв Перемишль та інші червеньські міста. До Київської Русі тоді належало й Закарпаття.

Літописець Нестор у „Повісті минулих літ“ писав, що східні слов'яни розселилися з наддунайської прабатьківщини: „По мнозїх же временах сіли суть Словїми по Дунаєві, гдї єсть нинї Угорьская земля и Болгарьска. І от тїх Словїн разидошася по землі і прозвашася именьи своїми, гдї сїдше на котором місті...“ Отже, за Нестором, прабатьківщиною східних слов'ян є Подунав'я і Потисся, тобто слов'яни спочатку заселяли Подунав'я, Потисся і землю, на якій тепер живуть болгари, а звідти розійшлися на Русь, в Чехію, Мораву, Східну Німеччину, Польщу та на південь. Цю думку запозичили історики інших народів. Але це твердження суперечить припущенню, що перші поселення слов'ян були на сучасній території України, звідки вони розійшлися в трьох напрямках: на захід, а звідти на південь (поляки, чехи, морави, лужинські серби) і на схід (русини-українці, хорвати, серби).

Вчені, що поділяють першу думку, вважають, що вона достовірна, оскільки Нестор записав її з народних переказів. Не виключено, що Нестор ці відомості почерпнув від закарпатців, які поширювали в Київській Русі християнство. Такий висновок робимо на основі того, що Нестор подає дуже точні відомості про Кирила й Методія, а їх він міг почути лише від закарпатських „місіонерів“. Нестор вважає, що закарпатці не тільки поширили християнство, а саме від них походить народ. У часи Нестора закарпатські землі були вже заселені болгарами й угорцями. Отже, разом з християнством до Києва надійшла вістка про поселення слов'ян. Але цей висновок, зроблений Нестором на основі народного переказу, правильний хіба щодо поширення християнства на Закарпатті, але не щодо первісних осель слов'ян. Слов'яни заселяли величезні простори на захід, за Лабу, вниз аж на східні Альпи, Балкани, Грецію, на північ — до верхів Волги і на південь — до Чорного моря. Маємо історичні докази того, що слов'яни спочатку заселяли Подніпров'я, а звідти розселилися на згадані території протягом I тисячоліття після Хр., — тобто, батьківщина слов'ян знаходилася на північ від Карпат. Можна припустити, що первісна територія прабатьківщини могла сягати й за Карпатський хребет.

Чеський вчений Нідерле висловлює думку, що коли слов'яни ще перед Різдом Христовим прийшли через Карпати на Потисся аж до Дунаю, вони могли під натиском галлських племен, що вторгалися в Карпати (їх оселі історично доведені), або під натиском римських військ, що виступили проти даків, знову повернутися у гористі частини Історичного Закарпаття. Про це збереглася пам'ять у народі,

про це свідчать і слова Нестора, що українське відгалуження слов'ян належить до слов'ян-русинів Історичного Закарпаття. „Це можна припустити, — пише Нідерле, — але це не стосується всіх слов'ян“.

Перші історичні матеріали про слов'ян з I і II ст. після Хр. (Тацит, Пліній, Птолемей) подають, що слов'яни заселяли територію, яка відповідає території сучасної України. Це саме пишуть і пізніші історики Йордан і Прокопій. Отже, прабатьківщиною слов'ян було не Історичне Закарпаття, а територія теперішньої України між Балтійським і Чорним морем, хоч ця територія, можливо, сягала й за Карпати, на Потисся. Античні автори згадують слов'ян аж у VI ст. Це вже був час, коли слов'яни заселили середню і південну Європу. Але що ми можемо з певністю констатувати — це те, що історія слов'ян почалася задовго до Різдва Христового.

Чеські дослідники дотримувались погляду, що поширення слов'ян на захід відбувалося в середині I тисячоліття, задовго до того, як на історичній арені появилися авари. Нідерле писав: „Коли, отже, прийшли слов'яни, а саме русини, на Закарпаття? Не годжуся з тими, які їх появу в Карпатах відносять аж до пізнього середньовіччя. Становище слов'ян в VI ст. вказує, що заселення Карпат з обох сторін мусіло бути дати ранішої... Слов'яни почали входити в карпатські перевали й долини і сходити по ріках, що течуть у Дунай, набагато раніше, ще перед народженням Христа“.

На Закарпатті завжди було актуальним питання, хто раніше заселив цей край: русини-українці чи мадяри? Мадяри заперечували присутність на Закарпатті в час їх приходу (896) русинів. Закарпатські історики переконливо доводили, що русини Закарпаття є корінним його населенням. Так, наприклад, Теодор Легоцький, на протигагу мадярським дослідникам кінця XIX — початку XX ст., висловив думку, що верхнє Потисся було заселене слов'янами ще до приходу мадярів. Він вважає, що слов'яни в Центральній Європі з'явилися разом з гуннами. У VI ст. вони вже жили в Карпатській улоговині. Вождь Боян, перейшовши через Карпати, зустрів тут слов'ян. Римський полководець Геракліус, який зіткнувся з аварами в 500 році, повідомив, що разом з аварами в битві брали участь слов'янські загопи. Т. Легоцький стверджував, що Закарпаття було заселене східнослов'янськими племенами білих хорватів. „У політичному відношенні слов'янські племена верхнього Потисся перебували під впливом Болгарської держави“, — писав Легоцький.

У 30-х роках XX ст. колишній директор Мукачівського земського музею Й. Янкович видав популярну книгу під назвою „Підкарпатська

Русь в передісторії⁴. В ній зазначав: є всі підстави вважати, що на Закарпатті слов'яни жили у V ст. Дослідник вважав, що найбільш вірогідними джерелами, які підтверджують цю думку, є слов'янські географічні назви річок, озер, гір, міст, селищ тощо.

Археологічні експедиції Ужгородського державного університету в 1960-1975 рр. відкрили десятки ранньослов'янських і давньоруських пам'яток.

Румунські вчені розглядали лише питання заселення Залісся (Семигороду, Трансильванії). Сучасні румунські вчені К. Дайковічу, Марія Комша дотримуються думки, що слов'яни на території Трансильванії появилися ще до приходу аварів, і жили там осілим життям. У Трансильванії жоден народ, крім римлян, не залишив стільки пам'яток, скільки залишили слов'яни. Про це свідчать назви місцевостей, урочищ, гір, міст і сіл. Пізніші поселенці — мадяри — зробили лише дослівні переклади цих назв на мадярську мову.

Культура слов'ян Історичного Закарпаття

Одяг і прикраси

На основі скупих відомостей, які вдалось розшукати, можна зробити висновок, що одяг давніх слов'ян тривалий час був дуже простим. Вигодовляли його з виправленої шкіри вбитих тварин. Використовували слов'яни і хутра, які вичиняли не лише для своїх потреб, але й для торгівлі. Овече руно, хутро ведмедів, вовків використовувалося для виготовлення верхнього одягу. З хутра лисиці, куниці, соболя, видри, бобра, вивірки, зайця робили підшивки і головні убори. Хутро також служило обмінним товаром, ним сплачували податок. Взуття виготовляли із шкіри. Поступово слов'яни навчилися виробляти сукно і полотно з льону, конопель, вовни. Заможніші мешканці купували східні тканини, які привозили купці. Про те, як виглядав давній український одяг, довідуємося лише з ікон, де поряд з князями зображено і простий люд. Слов'янські дівчата ходили з непокритою головою, у волоссі носили оздоби. Волосся або вільно спадало, або було сплетене в коси. Прикривали голову жінки. Чоловіки носили штани й плащі.

Житло

Спочатку слов'яни вели напівкочове життя. Вони обробляли землю, щоб мати зерно. Обробляли її на одному місці лише протягом двох-трьох років, потім шукали інших місць. Житла не були міцними — будувалися лише на рік-два. Прокопій в середині VI ст. після Хр. писав: „Слов'яни живуть в убогих хатах, які розкидані по місцевості, змінюючи місця свого перебування“. Згодом слов'яни перейшли на осілий спосіб життя. Цей процес завершився після перемоги над аварами. Первісно слов'яни жили в напівземлянках. Житло виглядало як кругла або чотирикутна яма, глибиною 1-1,5 метри, над нею — стіни з дерев'яних стовпів, переплетені пруттям і обмазані глиною. Землянку вкривали соломою. Посеред неї споруджували вогнище — в ямі, або обгороджували його камінням; в стрісі залишали отвір для диму. Попід стінами землянки були виступи-лавки з глини. Спали слов'яни на землі, на лавках, стелили шкіри або плетені рогозини, вкривалися також шкірами. Пізніше з дерева почали будувати

наземні житла. Спочатку було одне житлове приміщення, пізніше — із сіньми, а ще пізніше — з кліттю. Ділили житло на два приміщення, ставлячи перегородку, яка не сягала стелі. Одне приміщення звалося світлицею. Підлога була глиняна, пізніше — дерев'яна; освітлювали помешкання вогнищем, смолоскипом з березової кори. Примітивний вигляд хат в убогих верховинців зберігався до XIX ст.

Господарство й торгівля

Слов'яни займалися землеробством: вирощували жито, пшеницю, ячмінь, просо, овес, кукурудзу, чечевицю, квасоллю, льон, коноплі. Єврейський мандрівник X ст. Ібн-Якуб писав, що слов'янський край дуже родочий, а слов'яни дуже господарні. Зерно зберігали у глибоких зернових ямах, які обмазували глиною. Землю обробляли кінями, волами. Було розвинене скотарство. Посуд виготовляли з дерева і глини. Під час розкопок знайдено бочки, діжі, відра, корита, чаші, дзбани. Уміли виробляти човни, знали ковальську справу.

Грошей не визнавали — товар тільки обмінювали. Грошовим еквівалентом служили сіль, мед, віск, коні, шкіри, срібло, хутра. Купці ходили до Царгорода, оселяючись в передмісті. Ходили і в західні країни. Ібн-Якуб розповідає, що „руські купці“ приходили й до Праги. Вивозили туди сіль з Мараморощини й Семигорода. Відома навіть „Соляна Дорога“ з Потисся на Нітрянщину й Чехію. Транспортom служили вози на колесах, човни.

Сім'я

Члени одного роду жили разом в спільній оселі. Назва оселі залежала від предка-засновника або від природного розташування. Майно було спільним. Сімейні устої — міцними. Сім'ї, як правило, моногамні. В обов'язки жінки входило дбати про дітей, прясти, ткати. Зрада у подружжі траплялася надзвичайно рідко. За невірність винуватця карали смертю. Родичі жили спільно по 20 чоловік і більше. Слов'янська община складалася з вільних хліборобів і пастухів. Рабства як такого не було. Використовували працю полонених, але через певний час полоненому давали волю, і він міг залишатися або піти геть. Працю рабів використовували в скотарстві, але людьми ніколи не торгували. Орні землі належали окремим особам чи родичам. Ліси були спільними. Слов'яни-українці любили спів і музику, грали на музичних інструментах: сопілці, трубі, скрипці, бубні.

Прокопій відзначав, що анти й слов'яни будь-яку справу вирішували громадою. У мирний час громадою керувала рада старійшин, у час війни — старшина племені. Слов'яни не мали ні центральної влади, ні військової організації. Маврикій писав, що анти мають багато старійшин, яких лише спільна війна зводить до купи, і тоді вони з-поміж себе вибирають одного вождя.

Найдавніші слов'янські оселі Потисся локалізувалися біля рік, озер або на горбах болотяних низин — на нирі.

Мочаристі простори Потисся називали Нирьщиною, так вони називаються і тепер. Заселивши урожайні низини, слов'яни селилися і на стрімких горбах, навіть будували на них фортеці, які під час війни служили їм тимчасовим захистом.

Грецькі, арабські, інші історики характеризують слов'ян як кремезних здорованів високого зросту, із світлим волоссям й очима, які добре переносять спеку, голод і спрагу, чудово плавають. Вони загартовані, спокійні, пильні, добросердечні й гостинні, але водночас тугодуми і вперті. Дослідники відзначають їх чесність, подружню вірність, любов до свободи, до рідної землі, але зауважують, що слов'яни не люблять прислухатися до чужих думок, надто самовпевнені, наполягають на своєму і тому часто між ними виникають суперечки чи навіть криваві сутички. Слов'яни вільнолюбиві, не хочуть нікому служити, не терплять над собою чиеїсь влади, але їм бракує єдності. Торакім бен Якуб писав: „Слов'яни — поважні і не боязливі люди, і як би не роз'єднаність і розбрат, який часто виникає між ними, не було б народу, який міг би з ними зрівнятися в силі“. Це ж стверджував й імператор Маврикіос. Він писав про нездатність слов'ян підпорядковуватися певним вимогам. У них не відпрацьована система покарань навіть під час війни. Не уміють і воювати організованими лавами, охочіше роблять засідки і несподівані напади на відкритій місцевості.

Найдревнішою зброєю слов'ян був спис із залізним вістря, ніж, меч, сокира, кий, лук, щит, кольчуга, шолом. Стріли часто були отруєними. Залізо знали слов'яни віддавна.

Слов'яни не були миролюбним народом. У бою хоробрі і мужні.

Візантійський історик Прокопій згадував: „Русичі зовсім не лихі і не підступні, вони щирі і привітні“. Маврикій писав: „Вони ласкаві до чужинців (гостей), гостять їх у себе і відпроваджують з одного місця на друге, кому куди треба, навіть так, що коли їх гостеві станеться якась шкода через недбалість господаря, то той, хто потім прийняв того гостя, виступає проти недбалого, вважаючи честю для себе

заступитися за гостя. Своїх рабів вони не затримують у неволі назавжди, як інші народи, але визначають їм певний час (служби), і після того дають вибирати — чи схочуть повернутися на свою батьківщину з певною винагородою, чи зостатися в них як вільні земляки“. Цей же автор відзначав їх волелюбність: „Не хочуть нікому служити або залежати від когось“, їх витривалість у спеку, холод і дощ, невибагливість до одягу й поживи. „Жінки їх чесні над усяке поняття“, — зазначав Маврикій.

Слов'янські жінки мали репутацію дуже вірних — такими їх описують візантійці, араби і німці. За інтригу із заміжньою жінкою винуватця вбивали, не приймаючи ніяких виправдань. На жінку чекала така ж кара. У джерелах не зустрічаємо жодного факту зради жінки. Є й такі свідчення: „Жінки їх надзвичайно вірні своїм чоловікам і часто вбивають себе, коли вмирає чоловік“.

Прокопій писав, що слов'яни любили забави, мали веселу вдачу. Вони уміли грати на музичних інструментах, любили співати, спів і музика були незмінними супутниками у веселі чи сумні хвилини життя.

Поряд з позитивними рисами слов'ян, дослідники відзначали і негативні. Насамперед, вони критикували слов'ян за пияцтво. Візантієць Скіліца, розповідаючи про похід Святослава проти болгар, писав, що його воїни не дбали про обережність, цілими ночами пиячили, забавлялись музикою і танцями. Ібн-Фадлан, описуючи руських купців, зауважував: „Вони дуже охочі до вина, п'ють його вдень і вночі, так, що іноді їм трапляється й умерти з кухлем у руках“. Літописець XI ст. вклав в уста Володимира Великого слова, що Русь не може жити не п'ючи: „Руси в тім веселі, щоб пити, не можем без того бути“.

Дослідниками згадується і така негативна риса слов'ян як незгода, недисциплінованість.

Релігія й письмо слов'ян

Про релігію слов'ян-українців і взагалі слов'ян знаємо небагато. Анти вірили, що є тільки один Бог, владика всіх, що посилає блискавки. Такий монотеїзм перемішаний з культом сил природи. „Вони шанують річки, німф і деякі інші божества“, — писав про слов'ян Прокопій. Отже, є один Бог, єдиний владика світу і дрібніші, другорядні божества. Творець, Бог дає людині всі блага, тому він Дажд-бог. Слово „Бог“ означає даруючий „добро, благо“ (звідси слова багатий, убогий). Головним богом в IX-X ст. на Русі був Перун, бог грому. Німфами були русалки,

мавки. Ті таємничі істоти (мавки) жили в болотах, лісах, полях, горах. Русалки — це душі передчасно померлих дітей, дівчат і жінок.

З літопису Нестора знаємо, що Русь, крім Перуна, мала бога сонця — Сварога, бога, що опікувався худобою — Волоса, бога вітру — Стрибога. „Се вітри, Стрибожи внуци, віот с моря стрілами на храбрія полки Игоревы“ („Слово о полку Ігоревім“). Перун згадується з богів найчастіше. Володимир Великий поставив ідоли Перуну, Даждбогу, Стрибогу (за деякими дослідниками, лише Перунові), його дядько Добриня поставив у Новгороді ідола Перунові — „перуна кумир“ (Лавр. літ.).

Хоч Русь шанувала різних богів, але вірила, що між ними є на небесах ще один Бог, найвищий володар останніх. Так, у VI ст. Прокопій писав про антів і слов'ян: „Бога єдиного, володаря блеску і пана всього узнають і жертвують йому скотів і різні жертви“. Це не був примарний монотеїзм, ані віра в найвищого бога у політеїзмі. Це був лише потяг до монотеїзму. Віра слов'ян у найвищого бога не розвинулася у певну форму монотеїзму, яку маємо у жидів чи християн. Але та віра в якесь найвище божество була постійною. Слово „бог“ у слов'янських устах набиало звучання найвищого Бога, християнського. У русько-грецькому договорі з 945 року мовиться: хто з росів його порушить, буде покараний: християнин — Богом, поганин — Перуном. Тут слово „Бог“ вже означає Бога єдиного, християнського.

Араб Ібн-Росте наводить цікаву молитву руських слов'ян. Під час жнив набирають проса, піднімають його до неба і промовляють: „Господи, ти давав нам страву, дай нам її й тепер вдосталь!“

Храмів у слов'ян не було. Не було також жертвників. Кожен сам приносив жертву або молився богам — за себе й за свою сім'ю. Публічні жертви від народу приносив князь.

Із слов'ян першою прийняла християнство Потиська Русь — Історичне Закарпаття (862), згодом морав'яни (863), болгар (864), чехи (874 р. або аж 880-885), поляки (965), хорвати й серби (IX ст. за Василія I), Київська Русь (988).

Русь вірила в життя після смерті. Вважалося, що душа вилітає з померлого тіла, щоб продовжувати жити в іншому місці, але зв'язків з родиною не втрачає. Словом „рай“ слов'яни позначали загробне місце для душ. Це слово існувало ще перед прийняттям християнства. Існування віри в посмертне життя підтверджує заклинання: „Да будут раби і в сей вік, і в будущий“. Під час поховання у могилу складали речі, які могли знадобитися померлому на тому світі. Похоронний обряд слов'ян описав Ібн-Фадлан: робилося земляне

підвищення, на нього клали дрова, на дрова — небіжчика, а коло нього — зброю, речі, гроші, зерно, домашню птицю тощо. Те все, спаливши, засипали землею. Деколи попіл і недогарки складали в глечик і над ним насипали могилу, деколи попіл укладали до ямок, прикритих камінням. Іноді мертвих ховали в землю. Очевидно, спалювання було древнішим обрядом, ніж тілопоховання. Наприклад, потисьські слов'яни своїх мертвих спалювали, а болгари — ні. Пізніше, під впливом слов'ян, болгари почали спалювати своїх мертвих. Біля гробу або в хаті померлого справляли тризну (поминки).

Не знаючи письма, слов'яни необхідну інформацію позначали „чертами і різаними“ на палиці, геренді в хаті, на дереві перед хатою тощо. Такі записи на паличках робили закарпатські українці і в XIX ст. Пізніше слов'яни намагалися записувати слов'янські тексти грецьким або латинським алфавітом без змін. Греки й римляни підтримували зв'язки з нашими землями біля Дунаю і в Криму, а тому їх письмо на Русі було відоме віддавна. Закарпатські українці використовували латинський алфавіт аж до 1920 року. Константин-філософ (пізніше Кирило) створив слов'янський алфавіт, який пізніше отримав назву „кирилиця“.

Першою літературною мовою українців Потисся була старослов'янська мова, якою Константин-Кирило й Методій переклали Святе Письмо й інші богословські книги. Українці Потиської Русі вважали цю мову рідною. Є відомості, що в неї увійшли елементи тогочасного закарпатського говору. Слід зазначити, що в Потиській Русі українське населення розуміло й грецьку мову.

Заселення Історичного Закарпаття білими хорватами

Імператор Константин VII Порфірогенет, син Лева Мудрого, у своїй праці про управління державою „Пері етнон“ („Де адміністрандо імперіо“, 934 р.) пише, що одні хорвати пішли на Дунай (сучасні хорвати й серби), а „другі хорвати залишилися біля франків і тепер називаються білехорватами (або білі хорвати), і мають свого вождя“.

Плем'я хорватів було дуже велике — воно заселяло і захід Чехії, і верхню Віслу, територію сучасного Прикарпаття в Подністров'ї, на Потиссі. У Літописі назву „хорвати“ знаходимо в розділі, де перелічуються руські племена: „І живяху в мирі Поляне і Деревляне... Вятичи и Хорвате...“. Згадуються руські хорвати і серед руських племен, які в 907 році йшли з Олегом на Царгород: „Иде Олег на Греки, Игоря оставив Києві, поя множество... и Поляни и Сівер и Вятичи и Хорвати и Дуліби и Тиверці, яже суть толковини“. Є в Літописі згадка про події 992 року: „Иде Володимир на Хорвати, пришедшо бо ему с войны Хорватскыя...“ З цього можна зробити висновок, що на Закарпатті існувало плем'я хорватів, яке увійшло в історію Київської Русі. Про існування закарпатських хорватів свідчать й інші джерела. Масуді (X ст.) називає північних хорватів „хорватін“. Частина хорватів пішла за Дунай (територія Югославії), де змішалася із західними слов'янами, а частина залишилася на території Історичного Закарпаття, зберігши назву „білі хорвати“. Білих хорватів доповнили руські племена дулібів, уличів і тиверців, створивши Історичне Закарпаття — Потиську Русь.

Основним типом житла білих хорватів була напівземлянка. Наземні частини житла споруджувались із стовпів і обпліталися лозою. Печі чи вогнища здебільшого розміщалися в одному з кутків житла. В одному з жител не виявлено димоходу.

В історичній науці побутує теза, що мешканцями Історичного Закарпаття в I тисячолітті після Хр. були предки хорватів — карпи і хорватські племена. Хорвати тут були давнім населенням, яких під назвою карпіанів згадував давньогрецький вчений Птоломей у своїй „Географії“. Згодом під ім'ям карпів хорвати згадуються у пізніших римських джерелах аж до IV ст. після Хр. серед племен, які вторгалися

в римські провінції Дакію, Іллірію, Мезію. Припущення про слов'янську належність карпів базується на тому, що Птолемей локалізує ці племена в районі північно-східного Прикарпаття (тобто там, де, за повідомленнями писемних джерел, мали знаходитися слов'яни). До того ж назва „карпи“ подібна до назви пізнішого слов'янського племені „хорвати“. Дослідники зазначають і той факт, що в районах попереднього перебування карпів згодом появляються хорвати. Археологічні дослідження, проведені в тих районах, де, за повідомленням писемних джерел, жили карпи, а згодом слов'янське плем'я хорватів, — показали, що на цій території протягом першої половини I тисячоліття після Хр. існував єдиний ритуал поховання, засвідчений на курганних могильниках карпського типу, а саме: підкурганні поховання з трупоспаленням в урнах, ямках і купках. Такі факти дають можливість припускати наявність генетичного зв'язку між слов'янськими (очевидно, хорватськими) пам'ятками другої половини I тисячоліття після Хр. і ранішою культурою карпських курганів, носіями якої, можливо, були карпи.

Отже, очевидно, предками закарпатського племені хорватів були карпи. Ті карпи або були східними слов'янами, або в результаті тривалого співжиття зі своїми сусідами-слов'янами змішалися з ними і увійшли до складу слов'янського племені літописних хорватів. На нашу думку, карпи були східними слов'янами: в областях, де згадується перебування карпів, згодом з'явилися слов'яни під назвою „хорвати“. Якщо б карпи були не слов'янського походження, то згадка про них не залишилася б у слов'ян Карпат.

Як згадувалося, карпи воювали з римлянами. Одна частина карпів з Подунав'я пішла за Дунай, в Паннонію. В Потиссі римляни не могли їх розбити й полонити, оскільки ніколи не переходили Тису. Отже, карпи залишилися в Потиссі. Без сумніву, що карпи й хорвати — одне плем'я, про що свідчить те, що карпи, перейшовши Дунай і оселившись в південній Паннонії, стали називатися хорватами. Хорватські вчені вказують на те, що хорвати і слов'яни дуже схожі між собою типом обличчя, піснями. Це свідчить, що предками закарпатських русинів були ті ж хорвати, яких на території Історичного Закарпаття називали білими хорватами.

На основі аналізу історичних джерел, вивчення локалізації східно-слов'янських племен у „Повісті минулих літ“, порівняння цих відомостей з археологічними впливає, що мешканцями північно-східних Карпат, в тому числі Історичного Закарпаття в I тисячолітті після Хр. були

хорватські племена, яких ми називаємо білими хорватами. З цих хорватів одна частина пішла на північно-західні землі Балканського півострова, а друга залишилась в Карпатах, підтримуючи тісні стосунки з руськими племенами, з Київською Руссю. Поселення білих хорватів простягалось далеко на захід по схилах Карпатських гір, на Потисся і Подунав'я.

Кілька зауважень щодо назви „білі хорвати“. Вчені дослідили, що декотрі народи називали сторони світу не за рухом сонця, а за кольорами. Чорний колір означав північ, червоний — південь, білий — захід, зелений або голубий — схід. Турки й тепер Середземне море називають Білим (західним), відносно Чорного (на півночі), Червоного (на півдні). Ці терміни використовували й древні слов'яни. Так виникли терміни: білі хорвати, червона Русь, біла Русь. В історичних джерелах іноді закарпатські хорвати згадуються як „білі“. Термін „білі хорвати“ в іранській термінології означає „західні“. Таким чином, у другій половині I тисячоліття після Хр. Історичне Закарпаття, очевидно, було заселене східнослов'янським племенем білих хорватів. Вони витворили слов'янську державність, князівства, знищені пізніше вторгненням аварів.

Чеський славист Л. Нідерле, аналізуючи історичні джерела, висловив думку, що на Закарпатті проживало колись східнослов'янське плем'я, відоме під назвою „хорвати“, яке творило Велику Хорватію. Її поділ на кілька частин спричинило нашествя аварів (поч. VI ст. після Хр.) на західні землі сучасної України, Потисся й Подунав'я. Візантійський імператор Константин Порфірогенет (X ст.) у своєму творі „Пері етнон“ („Де адміністрандо імперіо“) згадує хорватів і їхні землі під назвою Великої або Білої Хорватії. Про існування Великої Хорватії згадують і деякі арабські джерела IX-X ст., називаючи її Великою слов'янською імперією. Хорвати згадуються кілька разів і в давньоруському літописі „Повість минулих літ“: „І живяху в мирі поляне, і деревляне, і сівер, і радимичі, вятичі і хорвати. А дуліби жили над Бугом, де сьогодні волиняни; уличі ж і тиверці — над Дністром, межуючи з Дунаєм... І мали вони свої звичаї, і батьківські закони, і передання, кожний — свій обичай“. Розповідаючи про Олегів похід на греків (907), автор „Повісті минулих літ“ зазначав, що в Олеговому війську були також і хорвати. У 993 році літопис зафіксував, що київський князь Володимир Святославич іде походом на хорватів. Отже, хорвати брали активну участь у політичному житті Східної Європи.

Назву „хорвати“ зустрічаємо ще при вивченні історії народів Чехії, в течії Дністра і в Далмації. Виходить, що це було велике, може, наймогут-ніше східнослов'янське плем'я. Одночасно згадується, що сусідами білих хорватів були уличі, тиверці, дуліби. Ці племена дуже загадково зникли і цілком можливо, що злилися з хорватами. Про уличів на Закарпатті залишилася пам'ять у назві річки Уличка (права притока ріки Уж), села Улич на її берегах. Важливо зазначити: давнє населення в Потиссі — це той же народ, що й київський. Під назвою „білі хорвати“ треба розуміти або могутнє руське плем'я, або ряд руських племен, об'єднаних і очолених властиво хорватами. Ці хорвати були руським плем'ям. Приймавши християнство, вони прийняли і назву „Русь“.

Давні поселення й городища на Історичному Закарпатті

Слов'янські поселення Історичного Закарпаття другої половини I тисячоліття після Хр., як свідчать археологічні відомості, в основному розташовувались в передгірській і низинній зонах, в долинах річок або поблизу них. Інтенсивність заселення не однакова. Найбільше були заселеними низовинна й передгірська зони, чим вище в гори — поселень виявлено значно менше. Це були селища відкритого типу.

Окрім поселень типу селищ на Закарпатті відомі слов'янські укріплені городища-гради і городища-місця тимчасових притулків у разі нападу ворогів. До таких gradів слід віднести Ужгородське, Боржавське й Земплинське городища. На місці Ужгородського городища пізніше був побудований середньовічний замок. Боржавське городище розташоване біля села Барів Берегівського району у вигідних природних умовах — у куточку, що утворився при злитті річок Боржави й Тиси. Із заходу і північного сходу городище було оточене болотистою місцевістю. Річка Боржава протікала зі сходу. Земляний вал мав форму, подібну до трикутника, висотою 4 м. Перед валом збереглися сліди запливного рову. Розмір території городища 120x110 м. Про Ужгородське, Боржавське й Земплинське городища є письмові згадки в малярському літописі „Геста Гунгарорум“, де мовиться про те, що після взяття Ужгорода малярські кочівники здобули Боржавський замок, а потім Земплинський. Таких городищ було значно більше — Мала Копаня, Білки, Олександрівка, Данилово, Оборона (яку малярі не здобули) та інші.

Основним заняттям давнього слов'янського населення було землеробство. Всі виявлені поселення розташовані в зручних для землеробства місцях, де є поля й пасовиська. Археологи виявили плуг, косу та інші знаряддя праці. Крім землеробства, було розвинуте й скотарство, яке забезпечувало джерело прожитку й існування.

Для вивчення історії слов'янських племен на Історичному Закарпатті величезне значення має дослідження поховального обряду. Першу групу поховальних пам'яток становлять безкурганні трупоспалювальні могильники. Трупоспалення здійснювалося на місці поховання. Залишки кремації — спалені кістки і попіл засипали в урни і закопували у неглибокі ями. Такі могильники датуються VI-VII ст. після Хр. Другу групу поховальних пам'яток становлять курганні могильники з трупоспаленням. Ця найбільш численна група слов'янських пам'яток датується VII-IX ст. Курганні могильники розміщувалися на рівнині, поблизу поселень, на підвищених місцях. Після кремації покійника прах переносили на місце майбутньої могили. Спалені кістки вкладали в урну, посудину, в ямку або згортали на поверхні давнього горизонту.

Торгові шляхи Історичного Закарпаття

Історичний розвиток Закарпаття і в найдавніші часи був пов'язаний з географічним розташуванням регіону, м'яким кліматом, плодочою землею. Закарпаття, що знаходилось на межі східної й середньої Європи, було легкодоступним як з північно-карпатського підгір'я, так і з долини Тиси і Дунаю, а також із Семигородських гір. Гірська й річкова системи Закарпаття створили вигідні комунікаційні умови. Найвигіднішими комунікаційними воротами Закарпаття з найдавніших часів були ворота притисянсько-вислянські, що сполучали верхню й середню Надтисянщину з Привислям і Балтійським морем. Ця дорога проходила біля Ондави й Лаборця, а звідти — через теперішні Дуклянський і Лупківський перевали на Віслу. До неї сходилися і від неї розходилися в усі сторони багато торговельних шляхів.

З погляду сучасника Карпати були важкодоступними, при відсутності транспортних засобів. На той час таких перешкод не було. Існування ще в доісторичну добу Ужського переходу доведено наукою. Шляхи через Історичне Закарпаття з'єднували північну і східну Європу із Подунав'ям і південною Європою. Любор Нідерле писав про них так: „На чулий рух між Галичем і Потиссям, Подунав'ям, перевалом Ужоцьким і Яблонецьким вказує і знахідка остров'янська з III-IV ст. після Хр., та багато інших, зокрема, із Земплина, Шариша, Ужгорода“. Про розвиток торговельних доріг на території Історичного Закарпаття свідчать знайдені тут монети (кельтські, римські, македонські), а також скарби: „Поблизу селища Чинадієво Мукачівського району меліоратори викопали скарб, якому, за оцінками спеціалістів, близько 2900 років. У керамічній посудині виявлено 61 бронзовий браслет. Знахідка підтверджує існування на цьому місці поселення ранньозалізного віку (XI-IX ст. перед Хр.). Тонка високохудожня орнаментация прикрас свідчить про високу майстерність стародавніх ливарників і ювелірів. Вчені припускають, що власником скарбу, який становив у ті часи ціле багатство, міг бути торговець. Картографування раніше знайдених бронзових скарбів показало, що вони розташовані в напрямі Верецького перевалу і вказують на старовинний торговельний шлях, який вів з Центральної у Східну Європу“. Або: „На Чернечій горі біля Мукачева 11.01.1975 року знайдено бронзовий скарб в 0,6 метра в землі. Бронзові предмети, що входять у

скарб, широко побутували в добу пізньої бронзи“ (VIII-IX ст. перед Хр.). Або: „У жовтні 1982 року до збірок нумізматичного фонду східнослов'янського музею (в Кошицях) долучилася велика знахідка бронзових римських монет. Її виявлено в кадастрі села Кривоштяни (район Гуменне), де скарб знайшли при роботі у винниці“. І таких відомостей в працях закарпатських і словацьких археологів багато.

Місцезнаходження монет і бронзових скарбів дає можливість локалізувати комунікаційні дороги через Історичне Закарпаття. Один шлях, очевидно, проходив вздовж ріки Уж в напрямку Ужського перевалу. Другий, основний, — по річці Латориці на схід до Верецького перевалу і через нього — на Прикарпаття. На цьому шляху знайдено найбільшу кількість скарбів. Третій проходив із заходу на північний схід, вздовж ріки Тиси через Яблуніцький перевал на Прикарпаття.

Археологічні матеріали засвідчують високий ступінь торгового обміну на Закарпатті в кінці I тисячоліття перед Хр. На це вказують численні знахідки монет як на території північно-східної частини Карпатського басейну, так і в Середній Європі, а частково і в східному Прикарпатті.

З торгівлею на Історичне Закарпаття проникло християнство, про що йтиметься далі.

Важливу роль в історії Закарпаття відіграла т. зв. „Соляна Дорога“. На захід від Історичного Закарпаття лежала християнська держава франків латинського обряду, з якою Історичне Закарпаття було сполучене торговельною, т. зв. „Соляною Дорогою“. Нею закарпатці возили сіль в західні країни з мараморощських і заліських копалень-сольників. В Мараморощі (схід теперішньої Закарпатської області) від дуже давніх часів існували копальні солі. Є докази, що копальні в римський період існували в Паннонії. Із мараморощських або заліських копалень закарпатці доставляли сіль Тисою або Самошем. Осередком продажі солі було місто Сольник (тепер Солнок, на Тиси в Мадярщині) при усті ріки Задьви. Копальні солі в Заліссі використовували римляни. Ці околиці відпрадавна заселяли слов'яни, предки сучасних українців. Мадярські хроніки, говорячи про прихід мадярів в Подунав'я (896), відзначають, що в часах приходу мадярів в краю „сольника“ сіль видобували та перевозили її Самошем і Тисою слов'яни. В Заліссі до татарської навали і пізніше ці слов'яни вже згадуються під назвою „русини“. В Заліссі збереглося багато руських, тобто українських назв.

Чеський вчений В. Халоупецкі на основі повідомлень Фулдського літопису дослідив торгівлю закарпатською сіллю і встановив давні „соляні“ дороги. Стара „соляна“ дорога використовувалася аж до XIII

Торгові шляхи Історичного Закарпаття

Історичний розвиток Закарпаття і в найдавніші часи був пов'язаний з географічним розташуванням регіону, м'яким кліматом, плодочою землею. Закарпаття, що знаходилось на межі східної й середньої Європи, було легкодоступним як з північно-карпатського підгір'я, так і з долини Тиси і Дунаю, а також із Семигородських гір. Гірська й річкова системи Закарпаття створили вигідні комунікаційні умови. Найвигіднішими комунікаційними воротами Закарпаття з найдавніших часів були ворота притисянсько-вислянські, що сполучали верхню й середню Надтисянщину з Привислям і Балтійським морем. Ця дорога проходила біля Ондави й Лаборця, а звідти — через теперішні Дуклянський і Лупківський перевали на Віслу. До неї сходилися і від неї розходилися в усі сторони багато торговельних шляхів.

З погляду сучасника Карпати були важкодоступними, при відсутності транспортних засобів. На той час таких перешкод не було. Існування ще в доісторичну добу Ужського переходу доведено наукою. Шляхи через Історичне Закарпаття з'єднували північну і східну Європу із Подунав'ям і південною Європою. Любор Нідерле писав про них так: „На чулий рух між Галичем і Потиссям, Подунав'ям, перевалом Ужоцьким і Яблонецьким вказує і знахідка остров'янська з III-IV ст. після Хр., та багато інших, зокрема, із Земплина, Шариша, Ужгорода“. Про розвиток торговельних доріг на території Історичного Закарпаття свідчать знайдені тут монети (кельтські, римські, македонські), а також скарби: „Поблизу селища Чинадієво Мукачівського району меліоратори викопали скарб, якому, за оцінками спеціалістів, близько 2900 років. У керамічній посудині виявлено 61 бронзовий браслет. Знахідка підтверджує існування на цьому місці поселення ранньозалізного віку (XI-IXст. перед Хр.). Тонка високохудожня орнаментация прикрас свідчить про високу майстерність стародавніх ливарників і ювелірів. Вчені припускають, що власником скарбу, який становив у ті часи ціле багатство, міг бути торговець. Картографування раніше знайдених бронзових скарбів показало, що вони розташовані в напрямі Верецького перевалу і вказують на старовинний торговельний шлях, який вів з Центральної у Східну Європу“. Або: „На Чернечій горі біля Мукачева 11.01.1975 року знайдено бронзовий скарб в 0,6 метра в землі. Бронзові предмети, що входять у

скарб, широко побутували в добу пізньої бронзи“ (VIII-IX ст. перед Хр.). Або: „У жовтні 1982 року до збірок нумізматичного фонду східнослов'янського музею (в Кошицях) долучилася велика знахідка бронзових римських монет. Її виявлено в кадастрі села Кривоштяни (район Гуменне), де скарб знайшли при роботі у винниці“. І таких відомостей в працях закарпатських і словацьких археологів багато.

Місцезнаходження монет і бронзових скарбів дає можливість локалізувати комунікаційні дороги через Історичне Закарпаття. Один шлях, очевидно, проходив вздовж ріки Уж в напрямку Ужського перевалу. Другий, основний, — по річці Латориці на схід до Верецького перевалу і через нього — на Прикарпаття. На цьому шляху знайдено найбільшу кількість скарбів. Третій проходив із заходу на північний схід, вздовж ріки Тиси через Яблуніцький перевал на Прикарпаття.

Археологічні матеріали засвідчують високий ступінь торгового обміну на Закарпатті в кінці I тисячоліття перед Хр. На це вказують численні знахідки монет як на території північно-східної частини Карпатського басейну, так і в Середній Європі, а частково і в східному Прикарпатті.

З торгівлею на Історичне Закарпаття проникло християнство, про що йтиметься далі.

Важливу роль в історії Закарпаття відіграла т. зв. „Соляна Дорога“. На захід від Історичного Закарпаття лежала християнська держава франків латинського обряду, з якою Історичне Закарпаття було сполучене торговельною, т. зв. „Соляною Дорогою“. Нею закарпатці возили сіль в західні країни з марамороських і заліських копалень-сольників. В Мараморощі (схід теперішньої Закарпатської області) від дуже давніх часів існували копальні солі. Є докази, що копальні в римський період існували в Паннонії. Із марамороських або заліських копалень закарпатці доставляли сіль Тисою або Самошем. Осередком продажі солі було місто Сольник (тепер Солнок, на Тисі в Мадярщині) при усті ріки Задьви. Копальні солі в Заліссі використовували римляни. Ці околиці відпрадавна заселяли слов'яни, предки сучасних українців. Мадярські хроніки, говорячи про прихід мадярів в Подунав'я (896), відзначають, що в часах приходу мадярів в краю „сольника“ сіль видобували та перевозили її Самошем і Тисою слов'яни. В Заліссі до татарської навали і пізніше ці слов'яни вже згадуються під назвою „русини“. В Заліссі збереглося багато руських, тобто українських назв.

Чеський вчений В. Халоупецкі на основі повідомлень Фулдського літопису дослідив торгівлю закарпатською сіллю і встановив давні „соляні“ дороги. Стара „соляна“ дорога використовувалася аж до XIII

століття. Історик стверджує, що Соляна Дорога вела із Верхнього Потисся і Залісся. Закарпатці возили сіль з Марамороша і з околиць Верхньої Тиси аж до Сольника. Там вони перевантажували її і перевозили в околицю за Дунаєм. Інший соляний шлях з тих самих копалень вів від Тиси долиною ріки Солоні (тепер Шайов), біля річок Гортви та Іполь до Дунаю, де знаходилося місто Салка, трохи вище Шагут (мадярське Шог-ут, Шов-ут — означає Соляна Дорога), а при Солоній — місто Сільна-пристань (Шойо-рев). Назви поселень є доказами існування там Соляної Дороги. В. Халоупецькі наводить також як доказ донаційну (дарувальну) грамоту монастиря Димеш з 1138 року, де виразно говорить, що в „Шагуті є візники сілля, які протягом року шість разів приходять із околиць Залісся на торг до Тернави“ (Тернава — місто на північ від теперішньої Братислави). В. Халоупецькі наводить й інші факти і вказує, що продовженням цієї Соляної Дороги була „дорога чеська“, що вела в Чехію. В Острохолмі обидві згадані соляні дороги, які вели туди з притисянських околиць, сполучалися.

На існування Соляної Дороги, що вела з Потисської Русі, вказують іноземні джерела. В німецьких митних документах 904 року йдеться про слов'янських купців, які приходять в міста середнього Дунаю з Ругії (Русі). В документі наддунайської пристані Пафелштетен подано тарифи на товари з Русі. Це одна з пристаней Соляної Дороги з Історичного Закарпаття. Неподалік неї знаходилося руське поселення Оросвар (Руський город). Отже, Закарпаття постачало сіль цією Соляною Дорогою ще до приходу мадярів — і проходило через поселення, зафіксовані тут, аж до Братислави. Вниз Тисою й далі Дунаєм вів торговельний шлях з Історичного Закарпаття до Візантії.

Мадярські дослідники постійно твердили, що Закарпаття було незаселене до їх приходу в Подунав'я (896), що не відповідає історичним фактам. Л. Нідерле писав: „Є помилкою, яку я також колись підтримував, що північні Карпатські перевали були в старій добі неперехідними. Археологічні дослідження останніх років показали, що вже в бронзовій добі, біля тисячі років перед Хр., був живий стосунок між Галиччю й Потиссям, перевалом Ужоцьким, Яблуницьким і іншими. Ті знахідки є також документом проти того, що Карпатська Русь почала заселюватись аж у XIII столітті.“

Отже, знахідки монет і скарбів на Історичному Закарпатті вказують на існування тут сухопутних торгових шляхів через Карпати, які з'єднували північну і східну Європу з Потиссям і Подунав'ям. Історичне Закарпаття було заселене тисячоліттями й століттями раніше приходу мадярів.

Авари — обри

Першу згадку про аварів знаходимо в джерелах під 461-465 рр. після Хр. Залишив її грецький історик Пріскос. Вдруге вони згадуються в 556 чи 557 рр. Тоді авари перейшли Волгу. Правда, невідомо, чи це були ті самі, що й авари з першої вістки. Аварів розбив турецький султан — на полі бою залишилося 300 тисяч мертвих, а територія, вкрита їх трупами, могла б зайняти чотири дні дороги.

Походження аварів невідоме. Це було не одне плем'я чи народ, а союз племен і родів різного походження, котрі об'єдналися в одну етнічну одиницю. Причина цього об'єднання невідома. Певним є лише те, що між ними були котрігури, оногури, залишки Аттилових гуннів, турки, татари, іранські, монгольські племена та ін., яких авари захопили в полон.

З візантійських джерел можна відтворити перехід аварів із сходу на захід. Взимку наприкінці 557 або на початку 558 р. авари були під Константинополем. Після 558 року вони зайняли Потисся й Паннонію, Візантія їм платила данину. На переломі VI-VII ст. авари мали 50 тисяч вершників, що означало, що всіх їх було біля чверті мільйона. Вони вирушили на схід, але там їх розбив Сігберт, внук Хлодовіка. Тоді авари стяглися до Паннонії. Гепіди й лангобарди, що стримувались в Паннонії, відійшли, боячись аварів, у Італію. На всьому Потиссі й Паннонії залишилися лише слов'яни. Авари вели кочовий спосіб життя, хліборобством не займалися, а тому підкоряли собі народи, що обробляли землю, зокрема слов'ян.

Сила аварів полягала не в чисельності, а у військовій організованості. Вони були дуже добре озброєні, користувались шаблею, односичним мечем, далекоюсяжним луком і стрілами, списом. У бою вирішальною силою була кіннота. Слабше озброєні слов'яни, звиклі до пішого бою, часто не мали успіху, особливо коли були позбавлені природного захисту. Зброєю слов'янських воїнів були два-три списи, сокира, щит, молот, ножі й лук. „В бій ішли слов'яни пішо із щитами й списами в руках, броню ніколи не одягали“, — писав Проконій. Слов'яни були здатні воювати, відзначав Псевдомакаріос, в лісах і мочарах. Правда, слов'яни використовували в боях і коней. Так, у візантійському війську воювали кінні відділи слов'ян.

Авари селилися в грінгах. Грінги — це круглі земляні фортеці з великими валами зі стовпами, вбитими в землю — з метою конспірації вони засаджувалися деревами. Назва „грінг“ походить від їх перстоподібної форми, від германського слова „грінг“. Таких грінгів в Паннонії і Потиссі було багато. Центральний грінг між Дунаєм і Тисою історики назвали королівським.

Римські історики описують аварів гидкими і жорстокими: „Вони зогиджували обличчя дітям, щоб наганяти жах. Їх постать противна. Хоч вони високі, але були малими, бо мали скривлені ноги від постійного сидження на коні. Волосся над чолом зістригали цілком, лишаючи лише ззаду плетенці, що спливали по шиї багатопереплетеними смужками. На зогидженім обличчі вуса не росли.“

Вождь аварів Кандріх переконував, що авари — найбільший і найсильніший народ, вони непереможні й готові розбити римського імператора. Імператор Юстиніян купив їх, щоб вони не нападали на Візантію, дорогоцінним одягом, золотими ланцюжками, золотими нашійниками, перлинами й різним коштовним товаром.

Авари були досконалими вершниками, і свої військові успіхи здобували завдяки швидким нападам кінноти. Воїнів-аварів ховали разом із спорядженим бойовим конем.

Слов'яни називали аварів обрами. Під такою назвою вони записані в літописі Нестора.

Із підкореними слов'янами авари поводитися дуже жорстоко. У „Повісті минулих літ“ сказано: „Коли деякий обрин хотів подорожувати, не дозволив запрягти ані коня, ані вола. Дав запрягти в телігу трьох, чотирьох або п'ятьох жінок, щоби тягли телігу з обрином“. „Биша обри тілом велици і умом горди, і Бог потреби я, і не остає ни єдин обрин і єсть притча в Русі і до сего дне: погибоша яко обри, їх же ни племєне, ни наслідка“. Слов'яни сплачували аварам данину, зносили вони й інші кривди. Фредегар, хронолог франків, записав: „Щорічно приходили до слов'ян перезимувати, на ліжка брали собі жінок-слов'ян і їх дочок“. Слов'яни служили аварам як бефулки — коли авари нападали на інше плем'я, то самі із всім своїм військом стояли перед табором, а слов'яни бились. Після перемоги слов'ян авари вирушали захопити здобич. В разі поразки слов'ян авари їм допомагали. Назва „бефулки“ означає те, що, виступаючи перед аварами, слов'яни творили подвійний ряд. В „Життеписі св. Димитрія“ відзначено, що аварський каган (так називали найвищого вождя аварів) послав на Солунь 100 тисяч слов'ян. В 601 році Пріскос розбив аварів — тоді у полон

потрапили 3 тисячі аварів, 8 тисяч слов'ян, 6 тисяч варварів (здається, гепідів). Перелік полонених демонструє склад аварської армії.

Участь слов'ян у передових рядах армії аварів стала слов'янам у пригоді — вони оволоділи військовою тактикою і нарешті повстали проти самих аварів. Кількісно слов'яни переважали аварів. Багато з останніх зіслов'янизувалося, спільно вони виступили проти аварів. Коли в 578 році аварський хан Баян (+603) вимагав від слов'янського воєводи Добренти й інших слов'янських князів данину, князі гордо відповіли: „Хто з людей, що їх гріють сонячні промені, такий міцний, щоби нас переміг? Ми самі звикли зискувати чужі землі й володіти ними, а не те, щоби інші володіли нами. Так буде, доки будуть війна і меч“. Після такої відповіді вони вбили аварських послів, зумівши в битвах захистити свою самостійність. Після смерті кагана Баяна слов'яни почали визволятися з-під влади аварських каганів. Так, слов'яни повстали у північно-західній Паннонії. До них прилучився франкський купець Само, який в бою показав великі здібності. Слов'яни одержали перемогу. Було це близько 623 року. Пізніше з-під влади аварів визволилися хорвати й серби. Коли в 626 році авари були розбиті під Константинополем, серед них почало наростати невдоволення.

Повстали кутрингури і утургури, а коли повстання виявилось невдалим, 9000 борців з родинами перейшло до франків. Та франки їх повбивали. У 679 році на аварів напали болгари. Болгари — протоболгари — вдарили клином між аварів і Візантією. Велика держава аварів залишилася існувати лише на території Потисся і Паннонії. Для аварів настала криза. У 791 році проти них почав війну король франків Карл Великий.

Хто такі франки? Західноримська імперія занепадала у 455 році, в результаті виникло кілька королівств: вандальське, бургундське, англосакське і франкське. Франкське королівство було найбільшим. Воно займало велику частину сучасної Німеччини й Франції, Саксонію, північну Італію, Баварію. Була це величезна держава. Отже, Карл Великий пішов на аварів у Паннонію. Франкські хроніки писали, що він розбив аварів у північній Паннонії, зруйнував їх грінги і все знищив вогнем і мечем. Але на тому війна не скінчилася. Вона тривала вісім років. У 796 році хронолог записав: „Авари почали між собою боротьбу за спадщину. Тоді на них напав воєвода Генрих, який разом зі слов'янами на чолі з Вономиром захопив грінги аварів, а в них — багато скарбів. Велику частину скарбів Карл послав св. Петрові (до Риму), а решту розділив між воєводами, дворянами і

війською. Свого сина Піпіна послав за ріку Тису наздогнати аварів. Піпін повністю зруйнував їх королівський грінг у Потиссі, захопив майже увесь маєток і віддав його батькові до Ахен“ („Анналес Регні Франкорум“).

Королівський аварський грінг в Потиссі був дуже багатий. Там зберігались найдорожчі скарби, нагробовані по країнах, і данина, сплачувана золотом. Син Карла Великого Піпін відвіз з гріngu 15 возів скарбів. „Франки досі були убогі, а тепер збагатили“, — записав Айнгард, життєписець Карла Великого. І додав: „В жодній війні франки так не багатили“.

Піпін розбив аварів завдяки допомозі слов'ян, яких очолював воевода Вономір, князь слов'ян у Паннонії або в Потиссі. Ні слов'янські, ні хорватські джерела його не згадують серед володарів земель. Очевидно, він був князем таки потисьських слов'ян.

Варто відзначити, що розбити аварів допомагали й болгари. Болгарський хан Крум (791-799) вдарив на аварів зі сходу. Все золото, срібло, клейноди, дорогі полотнона відвезли франки. У 796 році згадується аварський каган Унгуімер. Болгари вбили і кагана, і югура. Франкська хроніка згадувала, що „воевода Генрих послав своїх людей зі слов'янином Вономіром, і той несподівано розбив військо князя аварів Ірінга. Пізніше згадується аварський каган Тудун, Капкан та Ізауці. Малі бої ще тривали, лише у 797 році авари капітулювали. Після відступу частина аварів осіла в горішнім Потиссі. (Аварське поховання виявили аж на Пряшівщині). Але слов'яни не заспокоїлися поразкою аварів у Потиссі. Протягом 250 років вони зносили знущання аварів і знали, що коли авари зберуться з силами, вони знову можуть поневолити слов'ян. І слов'яни після відходу франків з Потисся вдарили на аварів в переконанні, що „авари — злочинний народ і, як такий, вони не можуть жити!“ Вони повертали собі свої землі, захоплені аварами. Слов'яни стали для аварів більшою небезпекою, ніж франки. „Новий хан аварів Капкан, — записано у Фулдських Анналах, — прийшов до Карла Великого до Ахен просити його, щоб дозволив аварам переселитися до Верхньої Паннонії, бо в Потиссі їм слов'яни не дають спокійно жити, постійно на них нападають“. Хан Капкан на той час прийняв християнство і називався Теодор. Аварів почали переслідувати паннонські слов'яни. Ситуація стала такою складною, що в 811 році в Паннонію на допомогу аварам прийшло франкське військо. Карл Великий навіть покликав до Ахен нового кагана аварів Ісака і трьох слов'янських вельмож, що жили довкола Дунаю, щоб їх примирити, — згадувалося в Анналах

франків. Але цього не сталося. Авари мусіли згинуть і, як пише „Повість минулих літ“, згинули: жоден з них не залишився.

В хроніці 803 року записано: „В цьому році була Паннонія піддана під владу цесаря. Володар Паннонії Зодан підпорядкував себе цесареві. Із Зоданом було багато слов'ян, і ті піддалися цесарській власті“ („Анналес Регні Франкорум“). Отже, після аварських воєн Паннонію зі слов'янським населенням захопив Карл Великий. Невдовзі в Паннонію почали приходити німці.

Як згадувалося, зі сходу на аварів вдарили болгари. Так, Потисся, очевидно в порозумінні з потиським слов'янським населенням, стало частиною Болгарії. Уже за володіння Крума (791-799) і його наступників Омортага (814-831) та Симеона (893-927) межі Болгарської держави сягали на ціле Потисся і до соляних копалень Марамороських і Шаришських (Мацурек „Дяїни Мадярска“, 23).

Коли Потисся звільнилося від аварів, там запанували слов'яни. Так, від кін. V ст. до кін. IX ст., після того, як розбили аварів, слов'яни-анти були єдиними мешканцями Потисся до Дунаю. Про поселення там інших племен нема жодних повідомлень. Про це свідчать візантійські, арабські, франкські джерела, які точно інформують про тодішнє розселення народів. Важливо відзначити сталість та осілість поселення слов'ян-антів у Потиссі протягом століть. В IV ст. оселилися там гунни, в VI ст. — авари, в VII ст. — болгари, але всі лише на короткий час здобували потисьські землі. Господарями Потисся врешті-решт залишилися слов'яни-анти.

Поховальний обряд аварів характерний захороненням небіжчиків в багатій одежі з оздобами, при повному озброєнні, з конем та упряжжю. Слов'яни своїх небіжчиків спалювали. Археологічну аварсько-слов'янську культуру називають „кестгельською“ — від археологічної пам'ятки в Кестгель біля Болотяного озера.

Жорстоку поведінку аварів детально описав наш літописець Нестор. Як повідомлення Нестора пов'язані із перебуванням аварів на Закарпатті? Звідки Нестор міг знати про їх поведінку, адже описувані „аварські“ події відбувалися 400 років перед Нестором, до того ж Закарпаття було дуже далеко від Києва? Українські історики ці питання не розглядали. На нашу думку, пам'ять про історичні події, пов'язані із перебуванням на Історичному Закарпатті аварів, зберігалася в народних переказах, а ті перекази Несторові передали провідники християнства в Київській Русі.

Болгари

Відомості про них знаходимо в історичних джерелах за володіння візантійського імператора Зенона (474-491). Болгари — плем'я з Азії, про походження якого вчені довго сперечалися. На думку науковців, болгари — плем'я тюрксько-татарського походження. Первісні болгари — протоболгари — склалися з кількох племен. За володіння хана Куварта (бл. 667 р.), в VI-VII ст., поселення болгар зосереджувалися на Дону і біля Азовського моря. Існують припущення, що їх поселення були в сучасній Бесарабії. Після смерті хана Куварта Болгарська держава розпалася на п'ять частин: в одній з них ханом став син Куварта Аспарух (грецькі джерела його зовуть Аспарух-ом, болгарський княжий рід — Ісперих-ом). Ще за життя Куварта Болгарській державі зі сходу загрожували хозари, небезпека зростала після його смерті. Аспарух зібрав розвідників і вирушив на пошуки безпечних місць на берегах нижнього Дунаю. Отже, він вирішив переселитись на Балканський півострів, що й сталося у 679 році. Про це відомо з праць візантійських істориків Теофана і Никифора.

Аспарух, відступаючи під натиском хазарів, привів свою не дуже велику орду до Дунаю і осів у куті, створенім устям Дунаю і морем. Імператор Костянтин VI Погонат (661-685) наказав своєму війську в Тракії виступити проти нових сусідів, та похід війська завершився невдало. Болгари не відважилися стати до бою, їх табір був захищений валами й ровами, вигідним природним розташуванням між дунайськими багнами, так що греки не змогли нічого від них домогтися і відійшли. Тоді Аспарух перейшов Дунай, а звідти, не отримавши опору, дійшов аж до сучасної Варни. Потисся і частина Подунав'я були заселені слов'янами. Грецькі історики дали їм назву „Сім племен слов'ян“ (Теофанес, а після нього — Анастасіос), одне з них іменувалося сіверами. Вчені дали їм загальну назву — „подунавці“, по-староболгарськи „доунавене“. Ці слов'яни, очевидно, стримали перший натиск аварів на Потисся. Болгари не зустріли опору „Союзу семи племен“, а, навпаки — слов'яни радо вітали болгарів, які їм допомагали в боротьбі проти Візантії. Аспарух спорудив ґрінг, огорожений валом, що займав 20 кв. км., і так зміцнів, що Візантії не залишалося нічого іншого, як 679 року укласти з ним мир. За цим договором територія формально

належала болгарам. Тут постала перша столиця болгар — Пліска (її у 822 році перенесли до Преслави). Болгари уклали зі слов'янами „Союзу семи племен“ договір про мирне співіснування. Аспарух прийшов у Добруджу за згодою слов'ян, як помічник у боротьбі проти аварів і проти візантійської імперії. Мирне співжиття обидвох народів, болгар і слов'ян, передбачало визнання влади болгарського князя і слов'янських старшин. Болгари залишили слов'янам їх колишню організацію — слов'яни і далі були самостійними під владою власних старшин і князів (не виключено, на чолі племен слов'ян „болгарських“ стояли „старшини“, а пізніше — „князі“). Отже, в Старій Моезії була створена нова держава, керована тюрксько-татарськими болгарами. Та основу цієї держави становили слов'яни. Держава на захід сягала аварських кордонів в Потиссі й Дунаю.

Болгари, волею долі споріднені з турецькими народами, вели спосіб життя, подібно аварам, — переважно пастуше, займались також мисливством і рибальством. Польовими продуктами з ними ділились слов'яни. Утримували багато худоби і харчувалися переважно м'ясною стравою. Чоловіки і жінки ходили в довгих штанах, жінки закривали обличчя. На чолі племені стояв хан. В бій вони йшли під регаліями з кінських хвостів, які османи називали бунчуками. Перед походом наближені до хана переглядали коней і зброю війська. Хто не мав усього наготові, того карали смертю. Так карали і за непослух у війні та боягузів. Звичайно, смертю карали і за зраду, вбивство, крадіж худоби, зокрема коней, перелюб, лжесвідчення на суді. Кара за бунт проти хана настигала не лише бунтівників, але й їх сім'ї.

Болгари мали переваги над слов'янами в організованості війська і дисципліні. Для слов'ян вони були чужинцями, але, зважаючи на їх нечисельність й невисокий культурний рівень, слов'ян їх не боялися адже згодом болгари самі асимілювалися між слов'янами. Вони стали творцями держави, дали їй своє ім'я, але як окрема народність розчинилися в слов'янах. Держава болгарів і слов'ян мала характер вільного політичного союзу і франкські хроніки з IX ст. називають її „Булгарорум соіетас“. Самі болгари оселилися в околицях, де пізніше постала їх столиця Пліска, подібна до аварського ґрінга, тільки чотирикутна. Залишки столиці збереглися досі. Це був дуже правильний чотирикутник площею 23 кв. км., оточений ровами та земляними валами, на яких була огорожа з колів, обплетених терням. Болгари, які знали лише примітивне землеробство, під впливом більш високорозвинутого сільського господарства слов'ян поступово почали переходити до осілого способу

життя. Панували бояри з болгар і князі зі слов'ян. На чолі земель, населених слов'янами, стояли слов'янські князі, хоч в окремих випадках управління передавалось тараханам-намісникам з болгарської знаті. Панування турецьких болгар над слов'янами тривало два століття. За цей час болгарі асимілювалися із слов'янським населенням, втративши свою культуру, мову. Зберегли лише військову силу і назву. Слов'яни, визнаючи вищість болгарського хана, фактично самі керували своїми землями. Витворився певного роду адміністративний дуалізм. Крім публічної влади хана і його адміністрації, у слов'ян панувала влада місцевих племенних вождів. Процес асиміляції протоболгар із слов'янами тривав понад два століття і скінчився повною перемогою слов'ян. Болгарі прийняли слов'янську мову.

Протягом довгих років хроніка нічого не говорить про болгар, згадуючи їх лише з нагоди воєн, боїв. Болгарі виявили велику життєву силу. Між Візантією й Болгарією було багато воєн, але для Візантії вони завершувались поразками.

За часів панування великого хана Болгарії Крума (796-814) його держава межувала з державою франків. Розширення території Болгарії за рахунок приєднання Потисся аж до Дунаю сприяло збагаченню Болгарської держави. В приєднаних землях були копальні, володіння якими відкривало можливість торгувати сіллю. 811 року візантійський імператор Никифор на чолі великого війська напав на північно-східну Болгарію, здобувши її столицю Пліску. Никифор її спалив, а коли повертався на балканські перевали, болгарі із засідки розбили візантійців і в бою вбили імператора. Після цієї перемоги болгарі дійшли аж до Константинополя. Крум готувався здобути Константинополь, стягав туди війська, але не встиг здійснити задумане, бо в 814 році несподівано помер.

Син Крума Омортаг (814-831) уклав з Візантією мир. Як згадувалося, за Крума болгарі розширили свою територію за рахунок колишніх аварських володінь в Потиссі, внаслідок чого межували з державою франків. Історичні джерела 825 року відзначають, що у франкського володаря появилися послі болгар, які бажали встановити кордони між болгарами і франками.

Болгарі займали також територію від східних Карпат до устя Дністра. Значення слов'ян у державі зростало. Ще за Крума болгарським послом у Константинополі був слов'янин Драгомир. За Омортага слов'янський вплив на болгар зріс ще більше — його діти мали слов'янські імена, наприклад, його син, наступник Мадомір (до

836). Потім князями були Пресян (до 843) і Борис (843-884). В результаті завойовницької політики Крума і його наступників Болгарія перетворилася у велику європейську державу. Внаслідок того, що держава прийняла християнство, її визнав рівноправною увесь християнський світ. У мадярській хроніці „Геста Гунгарорум“ вказано, що все Потисся належало до Болгарії. Одним з найвизначніших володарів Болгарії був Борис. Він припинив війни проти Візантії, започаткував дружні стосунки з Франкською державою. Саме Борис вирішив прийняти християнство, і то не з мотивів політичних, а з особистих.

Деякі слов'яни в Болгарії теж були християнами. Християнство прийняли також греки, що жили на болгарській території. Слов'яни і греки утворили тут перші християнські острови. До них додавалися численні військовополонені, яких хан Крум приводив до Болгарії із своїх походів. Між ними було багато священників, ба, навіть єпископів. Очевидно, священослужителі вели плідну діяльність і мали успіх не лише у слов'ян. Омортаг же, побачивши як поширюється християнство, почав переслідувати його послідовників. Перекази свідчать, що він стратив чотирьох єпископів і 377 полонених християн. В Константинополі 22 січня відзначали як день пам'яті їх мученицької смерті. Ця страшна подія описана в грецькій Синаксарію. Серед мучеників згадуються Мануїл, Георгій, Лев, Марин, Пардо. Їх смерть в другій половині IX ст. оспівали Йосиф Студит (+832) і Йосиф Писнописець. Серед мучеників були й болгарі та слов'яни Любомир і Готимир. Про те переслідування писав і Теодор Студит. Очевидно, гоніння християн було викликано більше політичними, ніж релігійними міркуваннями. Омортаг боявся, що християни будуть вимагати приєднання його території до Візантії.

Отже, бачимо, що в Болгарській державі християнство мало давнє та міцне коріння. Хоч Східна Церква не відзначалася місіонерською діяльністю, але християнство володіло великою притягаючою силою. Син Омортага Война був християнином. А коли на трон ступив Борис, він відкрито проголосив себе прихильником християнства. Є підстави вважати („Життя Методія“), що Методій (брат Кирила), у 862 році йдучи на Мораву, зупинявся у Бориса. Їх зустріч переконала Бориса офіційно прийняти християнство. У 864 році він охрестився, взявши ім'я Михайло. Разом з ним християнство прийняли бояри і народ. Хрещення відбувалося без перешкод, адже добрий ґрунт був підготовлений здавна. У 870 році в Болгарії було засновано

архиепископство, яке хоч і підлягало константинопольському патріархові, у внутрішніх церковних справах залишалося самостійним. Християнство сприяло зростанню культури серед болгарського слов'янського народу. Значного розвитку слов'янська культура досягла в Болгарії після того, як у 885 році з Великої Морави були вигнані учні слов'янських апостолів Кирила й Методія. Деякі з них — Климент, Наум і Ангеларій — перебралися у Болгарію. Борис надав їм широкі можливості для проведення освітньої діяльності. Він і сам сприяв поширенню християнства — заснував сім катедральних храмів (локалізація їх невідома). У 865 році Борис залишив Пліску і створив нову столицю Преслав. Тепер його можна було вважати більше слов'янином, ніж болгариним. Своему найстаршому синові дав ім'я Володимир, імена інших його дітей — також слов'янські. У 888 році Борис передав владу своєму найстаршому синові Володимирові, а сам пішов у монастир, хоч був ще не зовсім старим.

Володимир управляв недбало, до того ж любив розкіш. У Фулдських Анналах зафіксовано (892 р.), що франкський король Арнулф, який вів війну з моравським Святополком, „вислав своїх послів з дарами до болгар і до їх короля Лаодомира (Володимира), щоби відновити колишній мир. Король просив, щоби морав'яни мали можливість купувати у них сіль... Посли були гідно прийняті королем болгарів“. Ці відомості подають також Анналес Боіорум, Анналес Ейнсідленсес. Це важливий доказ того, що Потисся, де були копальні солі, належало не до Моравської держави, а до Болгарії. (Згадані документи словацькі дослідники намагаються обійти мовчанкою, бо вони вказують, що їх безпідставні аргументи, ніби Пряшівщина належала до Великої Морави, — лише фантазія).

Син Бориса Володимир був розпусником. З Борисом у монастир пішов і його третій син Симеон. На його прохання, старий Борис залишив монастир, скинув нездібного Володимира, наказавши його осліпити. За згодою народу на трон навесні 893 року сів Симеон (893-927), який став чудовим володарем. Проголосивши себе царем, він розширював території Болгарської держави. Водночас Симеон проголосив незалежність Болгарської Церкви від царгородського патріархату. Тоді ж Візантія налагодила дружні стосунки з мадярами, які кочували в Бесарабії. Коли мадяри наскочили на Добруджу, Симеон розпочав переговори з Візантією, а на мадярів наслав із сходу печенігів (вони тоді жили на схід від мадярів). Разом з ними у 896 році напав на мадярське поселення і знищив його. Мадяри втікали на північ,

оскільки з півдня їм перешкоджало море, зі сходу наступали печеніги, а із заходу — болгари. Мадяри через Верецькі Ворота на Закарпатті перейшли Карпати і через Мукачево й Ужгород дісталися Потиссям у Задунав'я. Їх землю в Бесарабії зайняли печеніги.

Симеон, звертаючи увагу лише на південні землі, недооцінював небезпеку мадярів з півночі. Хоча за часів його володіння мадяри лише перейшли Потиссям і пішли в Задунав'я, наступники престолу після його смерті (+927) не змогли захистити Потисся від мадярів. Почався занепад Болгарської держави. Цар Петро (927-969) був несамостійним, нерішучим, нездібним, перебував під впливом своєї жінки-грекині. Часті напади візантійців ослаблювали Болгарію. Сили Болгарії підірвав і київський князь Святослав (945-972). Він у 968 році, підбурюваний візантійським імператором Никифором Фокасом, за 1800 фунтів золота напав на болгар, обсадив 80 селищ і у 969 році зайняв Преслав. Святослав думав створити велику імперію, куди б увійшли землі Русі й Болгарії, та планував перенести столицю з Києва до Преслава, який назвав Переяславцем.

Історія — це вчителька прийдешніх поколінь. Тому варто трохи зупинитися і вказати на малий, але дуже повчальний епізод з нашої історії. Коли Святослав „шукав слави“ в Болгарії, Київ обступили печеніги, і Святослав мусів повертатися додому, щоб рятувати свою столицю. Тоді київське боярство йому дорікало: „Ти, княже, чужей землі ищеш і блюдеш, а своя ся лишив. Мало бо нас не взяша печенізи, і матерь твою, і дітей твоїх!“ Але Святослав, наперекір усім, пішов знову в Болгарію і дуже її ослабив. Ці події дають підстави заперечити традиційні уявлення, ніби Київська Русь прийняла християнство з Болгарії, перейняла з Болгарії кирилицю, яку нібито в цій країні винайшли учні Кирила й Методія, а також про велику роль Болгарії в піднесенні на Русі-Україні християнської освіти і культури. Події заперечують такі твердження науковців. Київська Русь принесла Болгарії лише нещастя, і в тих обставинах не могло бути мови про добрі взаємостосунки. Тому до Києва з Болгарії не могло поширитись ані християнство, ані культура. Зрештою, болгарське християнство ніяк не вплинуло на самого Святослава, він ним не цікавився, тим більше воно не вплинуло на його бояр. Заклики княгині Ольги до Святослава прийняти християнство залишались безрезультатними. Отже, за володіння Святослава не було жодних впливів Болгарії на Київську Русь, не було їх і за часів Володимира, бо й Володимир допомагав не болгарам, а Візантії.

Повернемося до побуту Святослава в Болгарії. Візантійський імператор побачив у Святославі небезпеку для Царгорода. Імператор Іван Циміхес обманом і боями так ослабив Святослава, що влітку він мусів покинути Болгарію. Коли Святослав повертався, печеніги, перекривши йому дорогу, за намовою візантійського імператора, вбили його у 972 році в бою на Дніпрових порогах. Болгарією заволоділи візантійці, і тоді почалися війни за звільнення Болгарії. У 1014 році в битві на Довгому Полі візантійці розбили болгар. Імператор Василій II, взявши у полон 15 тисяч болгар, наказав виколоти їм очі, й відпустити додому. Під час боротьби Болгарії за незалежність Історичне Закарпаття належало до Болгарії, утворивши кілька князівств у Потиссі. Важке становище Болгарії використали мадяри, претендуючи на Потисся.

У Болгарії почалися повстання проти Візантії, але неуспішні. Найстарший син царя Владислава Пресян підняв повстання, але його мати просила укласти з болгарами мир. Сини царя Пресян, Алусіян і Арон відступили на гору Томор, і укріпилися там. Але їх змусили здатися. У 1018 році Пресян відійшов у Святомихайлівський монастир (тепер Михайлівці на Закарпатті, 30 км на північний захід від Ужгорода). Там він доживав свого віку. Це важливий доказ того, що Закарпаття у 1018 році ще належало до Болгарії, Пресян не пішов би в монастир чужої держави. Панами у Болгарії стали візантійці. Так після понад 300-літньої героїчної боротьби проти Візантії впала Болгарська держава. Своєю самостійністю вона втратила на багато років. Потисські слов'янські князі не в силі були захиститися від мадярів, але доки мадяри зайняли нижнє Потисся, територія сучасної Закарпатської області ще якийсь час, за Володимира Великого, належала до Київської Русі.

Велике значення у вирішенні питання про походження болгар має праця закарпатоукраїнського вченого Юрія Гуци Венелина „Древніе і нынешные болгаре“, видана в Москві 1829 р. Ю. Г. Венелин доводив, що болгари були слов'янами. Слов'янами їх вважають й деякі інші дослідники, як в минулому, так і сучасні. Існує припущення, що болгари були своєрідною „сумішшю“ слов'ян, фіннів, турків, а також таке, що болгари були спільного походження із сучасними чувашами.

Ми думаємо, що болгари не були тюрксько-татарського чи іншого походження, а все ж слов'янами. В цьому нас переконує мова болгар. Якщо б вони були тюрксько-татарами, їх мова не могла б цілком зникнути, навіть з огляду на малочисельність — вчені вважають, що протоболгар могло бути близько 20 тисяч.

Історичне Закарпаття в рамках держави болгар

Перші слов'яни почали заселяти Балканський півострів в кінці V — на поч. VI ст. Вони поступово зайняли майже цілий півострів і територію сучасної Болгарії, витіснивши візантійське володіння. Археологічні дослідження довели, що слов'яни в I тисячолітті перед Хр. заселили розлогі території на північ від Дунаю, а саме Паннонію і сучасну Румунію. Перші згадки про напади слов'ян на Візантію припадають на кін. V ст., і вони особливо посилилися в першій пол. VI ст. за часів володіння візантійського імператора Юстиніяна (527-565). Майже щороку приходили слов'яни (слов'яни і анти) через Дунай і заглиблювалися у Візантійську державу. Спочатку вони задовільнялися здобиччю, з якою поверталися на свої землі на другому березі Дунаю. В другій пол. VI ст. слов'яни в захоплених областях почали селитися на постійно і протягом століття заселили майже весь Балканський півострів. На заселених територіях вони здобули значну перевагу. Особливо сильно на території сучасної Болгарії вони переважали над траками, які осіли там в VI-VII ст. Траки поступово слов'янізувалися, а згодом як нація повністю зникли. В другій половині VII ст. Візантія почала відвойовувати захоплені слов'янами землі.

Якраз тоді на Балканському півострові появились **протоболгари** (так звали те плем'я на відміну від теперішніх болгарів). До протоболгар належали племена тюркської групи, які у II ст. після Хр. прийшли із Середньої Азії до Європи й осіли між Каспійським і Чорним морями. Частина з них підкорили гунни. Після смерті вождя гуннів Аттили тюркські племена здобули собі незалежність. В кінці VI ст., як інформують візантійські історики, вони створили Велику Болгарію на північ від Кубані, Азовського моря, очолювану ханом Курбатом. Протоболгари мали добре підготовлене військо, займалися скотарством, менше хліборобством. Одна частина з них на чолі з ханом Аспарухом у 680-х роках прийшла аж на Балкани. Імператор Константин IV Погонат вислав проти болгар армію і флот, але болгари розгромили візантійців, зайняли Добруджу і дійшли до сучасного міста Варни. Візантія була змушена з цим змиритися. Вона уклала мир з протоболгарами і визнала їх господарями захопленої території (рік 681).

Цей рік вважається роком заснування **Болгарської держави**, основою якої стали два народи: один дав **назву** державі, а другий — **мові**.

Вторгнення протоболгар сприяло ліквідації створеної там раніше слов'янської держави „Союзу семи племен“. Протоболгари, за домовленістю з осілими там раніше слов'янами, створили спільну **болгарсько-слов'янську державу**, яку почали називати Болгарією. На чолі держави став хан болгар Аспарух. На сході держава простяглася до Чорного моря, на півдні — до Балкан, на заході — аж до басейну рік Іскар і Тимок, про північний кордон точних відомостей нема. Болгари були кочівниками, які знали лише примітивне хліборобство, але володіли військовою силою. Культурний розвиток слов'ян був значно вищим, ніж у болгар, і хоч слов'яни визнавали зверхність болгарського хана, своїми областями керували самостійно, про що згадувалося в попередньому розділі. Під впливом слов'янської культури болгари поступово почали переходити до осілого хліборобського господарства. За 200 років асиміляції болгар зі слов'янами, із двох народів — болгар і слов'ян — витворився один — болгари, які й дали назву державі.

У VIII-IX ст. Болгарська держава, в порівнянні з її первісними межами, поширилася і зміцніла. Хан Крум (802-814) знищив Аварську державу в сучасній мадярській низовині і до своєї держави приєднав землі між Дунаєм і Карпатами, тобто Історичне Закарпаття. Розширення території Болгарії сприяло збагаченню болгарської держави, бо на завойованих землях Історичного Закарпаття знаходилися соляні копальні, а володіння ними давало можливість торгувати сіллю. У зв'язку з цим утворилася Соляна Дорога, про яку ми писали.

Після знищення Аварської держави на Історичне Закарпаття прийшла не влада болгар, а визволення від аварів. Насправді болгари прийшли на допомогу закарпатським племенам у їх боротьбі проти аварів, що, очевидно, відбувалося на прохання самих закарпатців. Але болгари доти фактично ніколи не заселяли Історичне Закарпаття, так що воно було у складі Болгарії лише номінально. Протоболгари вище Дунаю в Потиссі не селилися. Археологи виявили їх поселення лише до Дунаю і кілька — на території сучасної Румунії.

Як ми уже згадували, ситуацією протистояння аварів і болгар скористався візантійський імператор Никифор, який у 811 році з великим військом напав на північно-східну Болгарію, здобувши та спаливши її столицю Плиску. Болгаро-слов'яни з допомогою закарпатських племен підготували на його військо засідку. Візантіїці в бою були повністю

розгромлені, убито і Никифора. В результаті завоювань Крума і його наступників Болгарія перетворилася у велику державу Європи. Внаслідок мирного договору Візантії з наступником Крума ханом Омортагом (814-831) Візантія визнала захоплені болгарами землі. Після успішних воєн з Франкською державою Омортаг поширив свої землі на північний захід. До Болгарії були прилучені землі вздовж Драви. За часів наступників Омортага Маламира (831-836) і Пресіяна (836-852) болгари окупували всю середню Македонію, яка належала до Візантії і мала слов'янське населення. До складу Болгарії увійшли нові слов'янські племена, а це спричинило прискорення слов'янізації протоболгар.

Треба зазначити, що ще до приходу протоболгар на Балканському півострові християнство було дуже поширене, оскільки ці землі належали до християнської Візантійської імперії. У Болгарії християнство поширювалось ще в період правління Крума. За володіння хана Бориса (852-889) болгари у 864 році прийняли християнство офіційно (згадаємо, хан Борис був охрещений в Константинополі 865 року патріархом Фотієм, прийнявши ім'я Михайло). Прийняття християнства Борисом викликало незначне повстання болгар, яке швидко було придушене. Хрещення мало велике значення для Болгарії — як християнську державу її визнали всі інші християнські держави Європи.

Прагнучи незалежності Болгарської Церкви, хан Борис вів переговори то з папою, то з владними мужами з Царгороду. Нарешті, у 870 році в Болгарії було створене архієпископство. Номінально Церква підлягала константинопольському патріархові, але у внутрішніх церковних справах залишалася самостійною. Християнство сприяло зростанню культури болгар. Значного розвитку слов'янська культура в Болгарії досягла після того, коли у 885 році моравський князь Святополк і німецьке латинське духовенство на чолі з нітранським латинським єпископом Віхінгом вигнало з Морави учнів слов'янських апостолів Кирила і Методія. Три з них — Климент, Наум і Ангеларій — перейшли в Болгарію. Борис надав їм широкі можливості для розвитку місійної діяльності. Климент осів у південно-західній Болгарії, в Охриді, і розгорнув там жваву діяльність, підготувавши за короткий час велику кількість учнів до учительської і священничої праці. У 893 році його було іменовано єпископом Охриди. Наум залишився у болгарській столиці Преславі, де організував групу письменників. Наступник хана Бориса Симеон (893-927), проголосивши себе царем і розширивши Болгарську державу територіально, одночасно проголосив незалежність Болгарської Церкви від Царгородського патріархату.

Історія Болгарії дає нам багато доказів належності Історичного Закарпаття до Болгарії.

Ця країна відома з багатьох старовинних історичних вісток як **земля болгарських слов'ян**. Їх згадує багато істориків (баварський географ — перша половина IX ст.; подорож короля Алфреда (871-901); Масуді (943-44) локалізує болгар у Потиссі; вістки хронік франкських і мадярських (їх уводить Нідерле „Слов. Старож.“ II, с. 449); існують також докази філологічні (Шафарик, Нідерле). Ці та інші джерела переконливо засвідчують локалізацію болгарських слов'ян в Потиссі (Халоуп., 19-20).

Країна в Потиссі із заходу до Дунаю належала Болгарії від часу розбиття аварів. Франкські війська Піпіна відійшли за Дунай і немає жодної інформації, що вони повернулися в Потисся.

В „Конверсію Багуріорум“ року 836 повідомляється про Привину й Копеля, які втекли в **країну болгар**. Це повідомлення можна пояснити так: очевидно, вони відійшли до своїх колишніх сусідів на сході за прикордонним лісом Нітрянщини на розводдя Дунаю й Тиси (Мон. Герм. ССХІ п. 15, Халоуп., с. 20; „А маляр гонфоглолаш кутфиві“, с. 310).

У „Житті св. Наума“ (першоджерелі поч. X ст.) відзначається, що слов'янське населення Паннонії, коли туди вторглися мадяри, **втікало до болгар** („Життя св. Наума“, Лавров, с. 5).

Очевидно, тут йдеться про болгарських слов'ян (чи радше про **слов'ян у Болгарській державі**), пізніше підданих східної Мадярщини, про яких досить певно свідчить історія болгар. На початку IX ст. Болгарська держава розширилася далеко на північ і на захід, також у старій Паннонії межувала з державою франків („Історія Болгарії“, Л. Нідерле „Слов. Старож.“ II С. 449-50).

Цілком певно **болгарських слов'ян у верхньому Потиссі** локалізують літописи фулдські під 863 роком, де зазначено сусідство болгар з великоморавською державою („Анналес Фулденсес“, с. 56, рік 863. Латинський текст Анналів на с. 20. Досі ми цитували Халоупецкого за твором „Старе Словенско“).

Про те, що Історичне Закарпаття належало до Болгарії, свідчить повідомлення з літопису монастиря в місті Фульд в Німеччині („Анналес Фулденсес“, 892 рік). Німецький король Арнульф у 892 році, воюючи проти Святополка моравського, вислав своїх послів до Лаодомира, короля болгарського, з дарунками для підтвердження давнього миру. При цьому він просив, щоб Лаодомир не дозволив морав'янам купувати сіль у його державі. Ми вже згадували в попередніх розділах, що з Історичного Закарпаття, Марамороша і

Залісся, йшла соляна торговельна дорога на Мораву, на захід, і на північ. Із наведеного вище літопису зрозуміло, що Історичне Закарпаття належало до Болгарії, а не до Великої Морави. Така ситуація була і за часів панування моравського Святополка.

Хто цей Лаодомир? Це Володимир, син славного болгарського хана Бориса (852-889), хрестителя Болгарії. Борис-Михайло після 36-річного володіння пішов у монастир, віддавши владу в державі у 888 році своєму синові Володимирові. Бояри, вороги Бориса, використали легкодущність Володимира і намагалися відновити відмираюче поганство. Коли Борису в монастирі повідомили про аморальне життя сина і його схильність до поганства, він скинув чернечий одяг, взяв свою стару зброю і пішов на сина. Ніхто не наслідився противитися славному ханові. Борис звелів осліпити Володимира та посадити в темницю, скликав бояр і проголосив володарем наймолодшого сина Симеона (893). Тоді знову повернувся до монастиря, де залишався до смерті (2 травня 907 р.). Болгарська Церква за заслуги й богомільність зачислила його до сонму святих.

Повідомлення фулдських анналів чеський учений проф. Халоупецкі пояснював так: „Країна, з якої морав'яни за володіння Святополка, а пізніше й чехи в середньовіччі старали собі сіль, було верхнє Потисся. Там жили слов'яни, які десь на початку IX ст. стали підданими Болгарської держави. Про цих слов'ян збереглася **згадка в хроніках мадярських** (Шімон де Кеза кап. 16; Хрон. пікт. кап. 10, інші), зокрема, в історичному творі „Геста Гунгарорум“ Аноніма. Той з певністю писав, що країна в Потиссі була заселена слов'янами болгарськими, поселення яких сягали аж до соляних копалень при джерелах притоків Тиси, де межували із землями польською і руською. Анонім згадує князя Лаборця, Кеана й інших слов'янських князів Потисся; про них згадують і Стефанські легенди, зокрема, старі мадярські хроніки, що описують володіння короля Стефана I. Всі ті повідомлення свідчать, що йдеться про слов'ян, підданих болгарській державі, отже, не справжніх болгар (та ж „Історія Болгарії“).

„Звичайно є загальною думка, що болгарські слов'яни в Потиссі утрималися аж до приходу мадярів на територію теперішньої Мадярщини. Хоч у Аноніма багато неточностей, однак, не можна твердити, щоби він собі все те вигадав. Навпаки, в Анналах Аноніма є повідомлення, дуже цінні, які можна перевірити з джерел ще певніших. До тих звісток належить його оповідання про болгарських слов'ян у Потиссі, їх боротьбу з мадярами і поширення мадярського панування над ними.

Із повідомлень, про які ми вище згадали, зрозуміло, що факт етнічного поширення болгарських слов'ян аж до північного Потисся, до землі, багатой на соляні копальні, не суперечить історичній правді. На початку XIII ст., коли Анонім писав свій твір, верхнє Потисся було заселене болгарськими слов'янами. Анонім міг безпосередньо від них довідатись про різні події, пов'язані з їх боротьбою з мадярами, які в своїй основі мали історичну дійсність" (Халоуп., с. 22).

Згадані документи в історії Історичного Закарпаття дуже важливі, тому процитуємо дослівно:

„892 рік. Арнулф пішов з військом на Мораву і спустошив землю („Анналес Еінсідленсес“). Король всю територію спустошив пожежею, бо Святополк зламав вірність і всі попередні обіцянки („Анналес Фулд.“). Це було в місяці липні. Також вислав звідти в місяці вересні своїх послів з дарами до болгар і до їх короля Лаодомира (Володимира), аби був відновлений давніший мир, і просить, щоб морав'янам не була дана можливість купувати відти сіль... Посли були королем (болгар) гідно прийняті“ („Ан. Фулд.“).

„Анналес Войорум“ цю подію уточнюють так: „На наказ Арнулфа відвів Вратислав його послів до короля болгар Літомара і за звичаєм предків з болгарами був укладений договір, в якому зазначено, що король того народу в майбутньому не дозволить вивозити зі свого королівства сіль для моравян“ (IV, XX, 26).

Отже, Потисся належало до Болгарської держави. Про це свідчить і збережений надгробний напис: „Величний хан Омортаг. Онегавон... таркан вступив у мою службу, прийняв бій і втонув у ріці Тисі. Був з роду Кубівців“. Тарканами — намісниками називалися декотрі болгарські воеводи на території Історичного Закарпаття. Цей напис був поставлений в столиці Болгарії Плисці в пам'ять про воїнів-героїв хана Омортага.

Болгарів знали Візантія, франки, а тому руські племена, що проживали в межах Болгарії, за традицією, називали болгарами. Подібне спостерігалось і по той бік Дунаю, де тимочанів і сербських морав'янів також називали болгарами (Нідерле, II, с. 383).

Слід зауважити, що у VII-VIII ст. і пізніше болгар в Потиссі, у сучасному розумінні слова, напевно, ще не було. В Болгарській державі білі хорвати, пізніше русини, залишилися під назвою „болгари“: так вони і згадуються в документах. Подібне сталося і з іншими слов'янами: сербів і хорватів називали скитами, сербів — також трибаллами, словінців і сербів — миримідонами тощо (Нідерле, II,

с. 375). „Болгарами називали не лише болгар, але й інші слов'янські народи, а інколи навіть на Балканах“ (Ф. Гибл „Дейни народа Булгарского“, I, Прага, 1930).

Від VIII ст. „болгарами“ почали називати слов'ян Болгарської держави (Нідерле II, с. 411). Хоч ця назва поширилася на велику частину Болгарської держави, властиво турецьких болгар було мало, вони осіли на малому просторі в Добруджі. Вважають, що з Аспарухом прийшло 10 тисяч болгар (називають і 20 тисяч). Ці болгари прийняли слов'янську мову й культуру. Пізніше кількість їх залишалася невеликою, так що вони не могли заселити, скажімо, Потисся. Вони мусли постійно воювати за свою свободу з Візантією і аварами, багато їх гинуло у війнах. Історичне Закарпаття в рамках Болгарії мало свої відносно самостійні князівства. Мадярський літопис згадує нижньо-потисьського князя, який допомагав християнізувати Болгарію. Отже, Потисся, очевидно, прийняло християнство раніше, ніж сама Болгарія.

На основі назви „болгари“ потиських слов'ян не можна вважати болгарами. Наприклад, Страбон вважає даків частиною гетів тільки тому, що вони проживали на гетській землі. „В історичних документах бачимо не раз, що, наприклад, гетами називали не тільки гетів, але й гетський союз, а знаємо, що до нього входили і ряд інших племен, які називалися гетами за чисто політичними ознаками, в результаті чого ім'я гетів поширилося на обширні території (Бідзіля, Історія культури Закарпаття, с. 166).

Мадярські дослідники справедливо пишуть, що мадяри в часі їх приходу в Подунав'я застали в Потиссі болгарських слов'ян. Вони помилково вважають їх болгарами, які згодом просто зникли. Дійсно, Потисся до приходу мадярів заселяли слов'яни, а не болгари, і лише підданих Болгарії тоді називали болгарами. Не були ті слов'яни і морав'янами. Це були слов'яни — білі хорвати, тоді вже християни, які з християнством прийняли й ім'я „Русь“. Твердити, що вони зникли, нема жодних підстав — навпаки, як далі побачимо, ті слов'яни, вже як русини, підняли боротьбу за свою свободу, християнізували мадярів, чим збагатили мадярську культуру.

Належність Історичного Закарпаття з Потиссям до Болгарії стверджують хроніки. Мадярський літопис „Хроніка Гунгарорум“, що описує прихід мадярів у Подунав'я, пише, що в Потиссі князував болгарський князь Глад, який допомагав болгарському ханові Борисові християнізувати болгар. Отже, мешканці Потисся прийняли християнство

раніше, ніж болгари, і якщо б вони були болгарами, хронолог не писав би, що християнізували болгар болгари. Отже, як ми вже відзначали, потисьські болгари не були болгарами, а називалися так на основі належності до Болгарської держави.

Латинська хроніка („Анналес Берг“) року 864 пише про „зустріч Людовика Німця з болгарським ханом Борисом“. Та зустріч могла бути лише на франксько-болгарській межі, десь біля Дунаю в Паннонії, бо в давні часи володарі не заходили вглиб чужих держав. Під тим самим роком згадана хроніка пише: „Того ж року в серпні Людовик Німець перейшов Дунай і обляг Ростислава в Девині“ („Анн. Фулд.“, ад. а. 864).

Питання належності Історичного Закарпаття до Болгарської держави, питання початків християнства на Історичному Закарпатті й розвитку кирилиці та глаголиці вирішив звичайний випадок — ніби сам Господь Бог хотів виявити правду про закарпатоукраїнський народ.

На площі автобусної станції в Михайлівцях (30 км на захід від Ужгорода) в частині між римо-католицьким храмом і будинком Земплинського музею у 1977 році робітники копали канал для електричного кабеля і натрапили на мур. Про існування муру було відомо ще з 1951 р., коли будували каналізаційну мережу міста, але тоді на це ніхто не звернув уваги. У 1977 році муром зацікавився директор музею д-р Ярослав Віздал і розпочав археологічні дослідження. Розкопками були виявлені фундаменти ротонди, а при ній цвинтар. Ротонда оздоблена керамікою IX ст. При вході до ротонди лежала кам'яна плита (ротонда була побудована з кам'яних плит, правдоподібно, з каменоломні у Михайлівцях) — розміри якої становили 0,55 м ширини, 0,75 м висоти і 0,35 м товщини. На плиті зберігся напис, який складався з п'яти рядків. Плита лежала написом до землі, так що більшість літер дуже добре збереглися. (Плита знаходиться в Земплинському музеї у Михайлівцях, інвентаризаційний номер ЗМ-170 77). Знахідкою зацікавилися науковці. Визначний чеський вчений-славист й візантіолог проф. д-р Войтех Ткадлчік опублікував у науковому журналі „Славія“ № 2 за 1983 р. статтю про знайдену плиту.

Про давність напису на плиті висловився доцент філософського факультету Університету ім. Каменського в Братиславі д-р Йозеф Новак. Він вважає, що напис може походити з передарпадівської доби, отже, можливо з IX ст., а можливо і раніше. Першу спробу розшифрувати напис зробив у 1979 році проф. д-р Їржі Рігер. Він вважає, що письмо на плиті є італійського типу, а текст — рідкісним документом слов'янського передкирилівського письма. На його думку,

напис зроблено умбрійськими літерами і його неповний текст звучить так: „Суін Панов Ісус“ — „Син Божий Ісус“. Проф. Ткадлчік зауважив, що таким чином розшифровано лише 2-4 рядки. Непрочитані перший і п'ятий рядок, а вони, очевидно, є дуже важливими для визначення типу письма і його датування. Ті рядки, на думку Ткадлчіка, відкидають здогад Рігера, ніби те письмо умбрійське, а напис зроблено в докирилівські часи. Рігер вирішує питання дуже довільно, залишаючи знаки, які йому не потрібні, поза увагою, або комбінує поодинокі знаки неправильно. Він не відрізняє письмові знаки від орнаментів.

Як вважає проф. Ткадлчік, Михайлівський напис, видовбаний в камені кирилівськими літерами має 5 рядків. В першому рядку літери менших розмірів, в інших рядках — більших. Напис датовано роком, який уведено у п'ятому рядку. Напис доповнюють різні орнаменти, що підкреслюють важливість особи, якої він стосується.

Текст першого рядка: „Сьде л(е)жи(т)ъ“ — це звичайний початок надгробних написів. Другий рядок має слово „кънязь“ — титул похованого вельможі. В третьому рядку написано „Пресіанъ“ — це ім'я князя, який був на тому місці похований. Четвертий рядок подає рік: „въ літо 6505“ — це 996/7 рр. Перед п'ятим рядком є святоандріївський хрест „X“ як знак смерті. Цей рядок має такий текст: „въ літо 6569“ — це 1060/1 рр.

Отже, напис на плиті читаємо так: „Сьде лежить кънязь Пресіанъ (знак зірки — народження) въ літо 996/7 (хрестик — знак смерті) в літо 1060/1“.

Проф. Ткадлчік дає й історичне пояснення напису: „Михайлівський напис — це надгробний напис князя Пресіяна, життя якого обмежене роками 996/7-1060/1. Князь Пресіан — відома постать на схилі першої Болгарської держави. Його батько — Іван-Владислав, був останнім царем **Болгарської держави**, який царював у роках 1015-1018. Він підняв на боротьбу болгар проти візантійських імператорів за свободу Болгарії. В одному з боїв цар загинув. Іван-Владислав мав п'ять синів, з яких найстаршим був Пресіан. Зрозуміло, що й сини прагнули свободи й відновлення Болгарської держави. Перший спротив очолив Пресіан, за що мав бути осліплений, але був помилуваний і висланий на заслання. Пресіан готував друге повстання, за що нарешті був осліплений і засланий у монастир в Царгороді. У 1030 р. він „добровільно“ став монахом. Цим історичні відомості про Пресіяна вичерпуються. З відкриттям ротонди в Михайлівцях ми довідалися про його подальшу долю і рік його смерті“.

Виявлення Михайлівської ротонди має велике значення.

1. Знахідка засвідчує, що Потисся від устя Тиси до Дунаю, по обидвох сторонах Тиси аж до вершин Карпат належало в часи Великоморавської держави не до Великої Морави, а до Болгарської держави. На це вказують фулдська хроніка, старомадярський літопис, а завершує докази Михайлівський напис. В 1030 році, коли Пресіян став „добровільно“ монахом, Історичне Закарпаття належало до Болгарської держави. Так було і в 1060 році, часі смерті Пресіяна. Доля Пресіяна була складною. Безперечно, син великого болгарського царя не міг заспокоїтися вироком візантійського імператора. Він планував повстання. Але жорстокість візантійської влади карала повстанців з царського роду так, щоб надалі вони не могли очолити повстання: осліпленням або скаліченням статі. Так, наприклад, відомого св. Ігнатія (наступника на патріарший престіл в Царгороді після Фотія) покарали скаліченням статі, і він уже міг хіба що вступити в монастир. Пресіяна спіткала гірша доля: осліплення. Осліпленого ворога візантійський імператор вже не боявся, такий нещасливець уже не мав іншої дороги, ніж піти в монастир рятувати свою душу. Не можна припускати, що територія теперішніх Михайлівців була обсаджена мадярами. Гордість сліпого царевича не дозволила б йому йти в монастир до чужої країни. Історичне Закарпаття тоді належало до Болгарії, хоч в землях, підкорених візантійцями. Історичні факти вказують, що аж Стефан в кінці свого життя і його наступники почали підкоряти собі регіони Потисся й Закарпаття. Болгарська держава була підкорена візантійцями, і Пресіян пішов доживати свого віку у ще вільні землі Болгарії — на Закарпаття, в Потисся.

Ротонда з могилою Пресіяна й написом у Михайлівцях — вирішальний доказ того, що Історичне Закарпаття, тобто все Потисся до Дунаю на заході належало Болгарії, а тому не могло належати Великоморавській державі. Царевич Пресіян не пішов у монастир в чужу країну, в чужу державу. Він знав, що Потисся належить Болгарській державі. Можливо, один з його молодших братів був тут князем.

2. Побут царевича Болгарії Пресіяна в Михайлівцях біля Ужгорода доводить, як і інші історичні джерела, що мадярські кочівники у 896 році лише перейшли територію Історичного Закарпаття і пішли за Дунай. Можливо, вони опинились би були десь на Піренейському півострові, якщо й їх не розбили над Лехом франки. Мадярські кочівники, знищили Великоморавську державу, та Історичним Закарпаттям не заволоділи. Лише за два століття після приходу на Задунав'я вони

почали по частинах підкоряти собі Історичне Закарпаття. Доказом того, крім інших історичних даних, є й Михайлівська ротонда.

3. Виявлені ротонда й напис в Михайлівцях порушують проблему початків християнства на Історичному Закарпатті. Важко припустити, щоби християнство тут було прийняте після вторгнення мадярів в Подунав'я з Великої Морави, оскільки вона була знищена. Важко припустити і те, що на Закарпатті поширилося християнство аж на поч. XI ст. з Болгарії, яка постійно була у війнах. Отже, на Історичному Закарпатті християнство мусіло існувати вже віддавна, ще до мадярського вторгнення через Закарпаття на Подунав'я. Тут уже існували монастирі. Закарпаття могло прийняти християнство під час подорожі Константина Кирила й Методія на Велику Мораву. Отже, предки закарпатських українців були першими слов'янами, що стали християнами. Витоки християнства на Історичному Закарпатті сягають довеликоморавських часів. Відкриття Михайлівської ротонди є новим аргументом, що доводить правильність таких висновків. Мадярські археологи знаходять в Потиссі багато пам'яток — доказів існування тут християнства в період вторгнення мадярів у Потисся.

4. Виявлений кирилівський напис вказує на те, що на Історичному Закарпатті кирилиця вже існувала як загальновідома і широко вживана. Було б несерйозним твердити, що князь Пресіан взяв з собою майстра, людину, яка володіла кирилівським письмом, щоб на його надмогильній плиті зробити кирилицею напис. Як нелогічно вважати, що на Історичне Закарпаття християнство прийшло з Болгарії, так і нелогічно твердити, що з Болгарії прийшла сюди кирилиця. Кирилівське письмо з'явилося на Історичному Закарпатті під час першої подорожі Кирила й Методія на Мораву.

5. Обстеження Михайлівської ротонди спростувало протилежні погляди на ротонди на Закарпатті. Тут відомо чотири ротонди: перша — Горянська, біля Ужгорода, яка існує досі, друга — Михайлівська, третя — в Спішському Підгородді, четверта — в Красній над Горнадом, біля Кошиць. Мадярські, а особливо словацькі дослідники, неправильно вважали, що це споруди, які будували латинські ченці — бенедиктинці, коли прийшли на Закарпаття поширювати латинський обряд. Цей погляд треба зовсім відкинути як хибний, бо вже зовнішнє і внутрішнє планування ротонд вказують на їх спорідненість з візантійським храмовим будівництвом. Латинські ченці не могли прийти на Закарпаття, щоб будувати храми візантійського стилю. Виявлення Михайлівської ротонди приводить нас до висновку, що ротонди не були першими мурованими

храмами східного обряду на території Історичного Закарпаття. Ротонди слугували тут гробницями, місцем захоронення визначних осіб. Так, у Михайлівській ротонді похований син болгарського царя, престолонаступник царевич Пресіан, якому на Закарпатті дали титул „князь“. У Горянській ротонді похований князь Лаборець, вбитий мадярами у 896 році. В Мукачівській ротонді (перший відомий там храм був у вигляді ротонди) — захоронений славний князь Федір Корятович, точний рік смерті якого і місце поховання невідомі. Деякі науковці вважають, що Федір Корятович похований у Мукачівському монастирі, а монастирська церква також була споруджена у формі ротонди. В Спішсько-Підгородській ротонді міг бути захоронений архієпископ Горазд — в скарбниці тогочасної латинської Спішської Капітули і тепер знаходиться мітра єпископа східного обряду, там же були знайдені кирилівські уривки зі Святого Письма. На жаль, папірус, на якому було написано Святе Письмо — Євангелії, латинські ченці вжили замість підкладного паперу при переплетенні латинських книг. На тих книгах і збереглися уривки кирилівського письма.

6. Археологічні дослідження виявили, що відразу біля ротонди, між будинком музею і латинським храмом, тягнеться мур, який частково був розкопаний. Із західного боку мур простягається під прибічні будівлі музею. Отже, на місці сучасного музею стояв монастир східного обряду, в якому доживав свої роки болгарський царевич Пресіан. Його поховали в ротонді перед монастирем і монастирською церквою, що стояла на місці сучасного латинського костела. Сучасне село Михайлівці первісно називалося Переч. Неподалік над річкою було урочище, зване Чернече, де стояв Святомихайлівський монастир, від якого й пішла назва Михайлівці. Мадярський король Карло Роберт з Анжу — запеклий латинський фанатик — у двадцятих роках XIV ст., придушивши повстання Петра Петеня, зруйнував Святомихайлівський монастир з монастирською церквою й ротондою. Він зруйнував також монастир та церкву в Спішському Підгородді та в Красній біля Кошиць. Від храму залишилися лише зовнішні мури, на них у 1736 р. мадярський граф Старої Імре збудував латинський костел. На місці монастиря граф збудував палац, в якому міститься сучасний музей.

Відзначимо, що Святомихайлівський монастир походив з кирило-методіївських часів. Монастирі й церкви будували найвірніші прислужники, згодом мадярські магнати будували на їх руїнах латинські храми. Важливо підкреслити, що всі латинські монастирі, храми і єпископства на Історичному Закарпатті побудовані на місцях попередніх

храмів, монастирів і осідків єпископатів українських. Важливо і те, що латинські храми, монастирі та єпископства утримували не вірнопіддані, а мадярські королі і магнати, які пізніше обдаровували їх великими маєтками.

Постає питання: як довго утримувалося болгарське панування на Історичному Закарпатті? Мадярські історики вважають, що воно припинилося з приходом туди мадярів. Але історичні факти заперечують такі погляди. Тепер знаємо певно, що мадярські кочівники лише перейшли Історичним Закарпаттям і пішли в Задунав'я, в давню Паннонію. Це підтверджував Константин Порфірогенет, коли писав, що на сході кордон між мадярами і болгарами творив Дунай. В X-XII ст. в долині Потиссі було окреме, залежне від болгар панство Ахтума, подібно як і Трансильванія була самостійним князівством. Ці землі за часів панування Стефана I були приєднані до його королівства.

На початку XI ст. Візантія вела війну з Болгарською державою. У тій важкій боротьбі мадярський король Стефан I, ставши союзником Візантії, виступав проти болгарів. Його володіння зосереджувалося на Задунав'ї, де панувало мадярське князівство. Стефан I напав на Потисся. Болгари були зайняті війною з Візантією, тому потиським слов'янам довелося захищатись самостійно. Мадярські літописи повідомляють, що Стефан I мусів докласти багато зусиль, щоб зламати опір болгарських слов'ян у Потиссі і підкорити їх.

Для нас є дуже важливим питання етнічної належності болгарських слов'ян в Потиссі. Визначний чеський історик Нідерле відзначав: „Майже одночасно із зникненням відомостей про болгарських слов'ян у верхньому Потиссі в історичних джерелах знаходимо вістки про руських слов'ян в Потиссі“ (Слов. стар., I-IV, Пувод а початки словану віходніх с. 166 і т.д.). Отже, означення „болгарські слов'яни“ вказує лише на їх політичну належність до древньої держави. Ті ж слов'яни проживали в Потиссі й надалі: в історичних джерелах змінювалося тільки їх означення відповідно до доби і політичної ситуації. По суті, йдеться про тих самих слов'ян. В Болгарській державі їх називали болгарськими, і там не доводилося робити уточнення, оскільки й болгари були слов'янами. Коли ж прийшли мадяри, — чужий цьому краю етнічний елемент, потисьські слов'яни вважали за потрібне уточнити свою назву щодо Мадярщини. Їх почали називати „Склаві Рутгені“ — „руські слов'яни“. Так було й на Заході, де чехів називали „Склаві Боемі“ — „чеські слов'яни“. Так у Потисьських слов'ян появилася мовна свідомість у стосунках з чужим етнічним

елементом — мадярським. Необхідно підкреслити, що потисьські слов'яни, піддані Болгарії, ще задовго до приходу мадярів називали себе русинами.

Із розпадом потисьських слов'янських князівств одразу зникає і назва „болгарські слов'яни“, а з'являється назва „русини“. Мадярські історики пояснюють це мадяризацією болгарських слов'ян. Мовляв, вони розчинились в мадярському морі. На їх думку, русини прийшли в Потисся значно пізніше. Але, по-перше, мадярського моря не було; мадяри не були в кількісному відношенні великим народом; тисячі їх гинули під час наїздів на західноєвропейські держави. Слов'яни не могли і змадяризуватися, оскільки мадяри за культурним рівнем стояли значно нижче слов'ян. Навпаки, вони переймали слов'янські слова в свою мову. По-друге, культура господарювання, мова вказують, що потисьські слов'яни були не болгарами, а руськими слов'янами. З болгарської мови на Історичному Закарпатті не закріпилося жодного слова. По-третє, мовою русинів, а не болгар збагатились мадярська і румунська мови. По-четверте, болгар не було так багато, щоби заселити, крім Болгарії й Македонії, ще й потисьські простори. По-п'яте, нема жодних доказів, щоби крім цих болгаро-слов'ян у Потиссі проживали якісь інші народи. Болгаро-слов'яни — це назва русинів за часів їх належності до Болгарської держави, назва номінальна, не етнічна. До речі, мадяри раніше називали їх „угро-росами“.

Як поставилися до цього питання закарпатоукраїнські історики? Історик Михайло Лучкай відзначав: „Ніхто не довів, що на території Мадярщини жив народ інший, а не руський, або що назви сіл, гір, річок до нього були інші“. Більш аргументовано писав історик Василь Гаджега: „Деякі мадярські джерела згадують у Потиссі болгар... Якщо сюди й простягалася Болгарська держава, то напевно знаємо, що тут болгарів не було, бо нема жодних доказів, щоби в Потиссі жили болгарі“. В. Гаджега вказує мадярським дослідникам, що українська закарпатська мова не має болгаризмів. Отже, Історичне Закарпаття було болгарським лише номінально. Русинів Потисся називали болгарами чужі джерела на основі належності їх до Болгарської держави. Бо куди поділися б оті „болгари“?

Науковці дотримуються такої думки: „Відомо, що для ранньосередньовічних авторів цілком характерне не лише однозначне визначення етнічної належності змішаного за своїм походженням населення тієї чи іншої території, але й віднесення того чи іншого населення не до більш багаточисельної, але до пануючої етнічної групи. Про правильність цих поглядів свідчить той факт, що, за словами Л. Нідерле, після зникнення

вісток про болгарських слов'ян у верхнім Потиссі, ми в історичних джерелах зустрічаємося з руськими слов'янами. Отже, болгарські слов'яни були східними слов'янами-русинами, тобто українцями.

Археологи довели, що населення, яке в Історичному Закарпатті застали мадяри, не мало нічого спільного з болгарами. Про це свідчать і спостереження філологів. Старі назви сіл, міст, хуторів, гір, рік, потоків, без сумніву, є руськими, тобто українськими, і ці назви зберегли й мадяри. Слов'янсько-руські назви мадяри прийняли як загальноновживані, що ними користувалося автохтонне слов'яно-руське населення. В Потиссі і Заліссі-Трансильванії в період приходу туди мадярів існували багаточисельні слов'яно-руські поселення, чим і пояснюється факт використання мадярами старих слов'яно-руських назв.

Отже, болгаро-слов'яни в Історичному Закарпатті в час приходу мадярів — це прямі предки русинів. Ті болгаро-слов'яни відразу після зайняття Нижнього й Середнього Потисся мадярами (верхнє Потисся ще сто років залишалось незайняте ними і належало до Київської Русі) в документах називаються русинами (рутені). Постійна присутність русинів, тобто українців, на Історичному Закарпатті — це історична дійсність. Наведемо кілька документів.

Звістка з 1184 року називає Вихорське єпископство в Потиссі „єпископством руським“. З часів панування короля Бели III (1172-1196) зберігся опис доходів як мадярського короля, так і поодиноких єпископств. Текст цього важливого документа зберігся в паризькому рукописі з XV ст.: „Єпископус Віарх, куюс седес діцтур Оросієнсіс, габенс мідле маркес“ — „Єпископ Вихору, якого столиця називається руською“. Мадярські вчені, зокрема Марцеллі, намагалися перекрутити значення документа. Так, змінено слово „Оросієнсіс“ — „руський“ на „Оласі“ — „румунський“ (Е. Марцалі „Енхірідіон фонтіум гісторіє Гунгарорум“, — Блешт, 1901, с. 129; „Фейир Код. діпл. Гунгаріє“ II, с. 217).

В документах називається велика кількість руських поселень на Мадярщині, про що свідчать назви: „Мархія Рутгенорум“, „Дукса руізорум“ — руський воевода, Конфініум Рутгенорум, „Порта Русціс“, могили „сепулкрум Рутгенорум“, „Алпес Рутгенорум“, „Алпес Рутгене“. В документах йдеться про велику кількість русинів, полонених в Потиссі при монголо-татарській навалі, про „Божі суди“ над русинами, про руські монастирі і т.д. Відомостей дуже багато, і мало таких народів у Середній Європі, що мають стільки документальних доказів про свої поселення на даних територіях.

Історичне Закарпаття — Потиська Русь — номінально належало до Болгарії від 797 року. Так твердять тогочасні історики й хроніки. Джерела з візантійського архіву засвідчують, що Потиська Русь мала свого князя, який вислав посольство до Царгороду просити єпископа.

Як ми уже зазначали, несправедливо твердити, що болгари на Історичному Закарпатті підкорили слов'ян. Слов'яни Історичного Закарпаття — білі хорвати — прийняли їх як визволителів. В Болгарії протоболгари репрезентували лише військову силу держави; слов'яни, яких кількісно було набагато більше, тримали у руках господарство, торгівлю, адміністрацію, культуру. Наголосимо ще раз: слов'ян Історичного Закарпаття не можна вважати болгарами, хіба в тому розумінні, що вони належали до Болгарії. Це було древньоруське плем'я білих хорватів, і через їх землі у 863 році проходила місія Константина-Кирила й Методія, яка назвала їх Руссю, цю Русь охрестила й дала їй церковну ієрархію — першу церковну ієрархію на українських землях. Місія Константина-Кирила й Методія прямувала через Болгарію, далі Дунаєм, а потім вгору Тисою. Потисся тоді було заселене руським плем'ям білих хорватів і творило українську землю Історичного Закарпаття. Місія, після затримки на Історичному Закарпатті і його охрищенні, пішла від Тиси річкою Солоною до Нітри й на Мораву.

Вивчаючи історію Болгарії у контексті історії Історичного Закарпаття, варто згадати визначного закарпатця Юрія Івановича Гуца-Венеліна, який першим написав історію Болгарії. Юрій Гуца-Венелін, закарпатський вчений-славист, народився 22 березня 1802 року в селі Велика Тибава на Берегівщині (Закарпатська область) в сім'ї священика (о. Івана і Анни Гуци). Виростав у Синім Вирі й Студеному, де його батько був священиком. Батько помер у Студеному, а мати з дітьми повернулася у Велику Тибаву. Юрій Гуца-Венелін закінчив гімназію в Ужгороді, філософію — в Сукмарах, теологію — в Ужгороді, університет — у Львові. Священиком не був, бо повністю віддався студіям історії. У 1823 році відправився у Росію. Безпосереднім поштовхом до його втечі була спроба католицьких латинських монахів постригти у ченці Венеліна й Молнара. Монахи, бачачи талановитих юнаків, корисних для свого чину, майбутніх співробітників, мали

Юрій Гуца-Венелін

намір постригти їх проти їх волі. Коли у 1821 році юнаків примушували до постригу, втеча у Росію стала неминучою. Ю. Гуца-Венелін належав до плеяди українських закарпатських вчених, які в різний час переселилися в Росію й працювали на благо батьківщини в галузі освіти й науки. Відомими представниками закарпатської української інтелігенції в Росії були І. С. Орлай, В. Г. Кукольник, М. А. Балудянський, П. Д. Лодій, А. І. Дудрович, І. І. Дудрович, К. П. Павлович, І. І. Молнар та інші. Ю. Гуца-Венелін закінчив у Москві факультет медицини. Але він цьому новому фахові не присвятився, а почав далі заглиблюватися у вивчення історії. У 1829 році з'явився його перший історичний науковий твір „Древніе и днешніе болгары“, написаний російською мовою. Ю. Гуца-Венелін збирав історичні, етнографічні, фольклорні і лінгвістичні факти про болгарський народ. На цей твір звернула увагу російська Академія наук, яка у 1830 р. вислала Ю. Гуца-Венеліна в Болгарію у наукову подорож для подальших дослідів і для складення граматики болгарської мови. Це завдання він виконав прекрасно. Зібрані ним документи видала Академія наук у 1840 році. Тоді також була видана його грамика болгарської мови. Ю. Гуца-Венелін знав добре мову й історію болгар. Крім граматики він склав словник, записав звичаї, обряди, одяг, записував болгарські народні пісні, особливості болгарської мови, склав кілька словників корінних болгарських слів. Згідно з опінією знавців, його грамика віддзеркалює розвиток болгарської мови XIX ст.

Юрій Гуца-Венелін — щирий патріот слов'янства. Він володів усіма слов'янськими мовами і більшістю західноєвропейських. Вивчив історію болгар, росіян. Писав про поляків, чехів, українців у Мадярищині і поморських слов'ян. Цікавила його доля кожного слов'янського народу, племен. Це один з великих славистів своєї доби. Радянські історики, зокрема, цінують його заслуги в боротьбі з т. зв. норманською теорією. Проф. В. В. Мавродин писав: „Гарячий поборник слов'янства, людина виняткової енергії, невтомний Гуца, карпаторусин із Угорської Руси, він виступив з низкою праць, спрямованих проти норманістів. Ім'я Гуци не повинно зникнути в історії національного пробудження слов'янських народів“. Ю. Гуца-Венелін твердив, що слов'яни не прийшли з Азії, а є автохтонами на своїй землі. Що стосується варягів, то з них лише деякі дружини могли бути на службі в давньоруських князів.

Ю. Гуца-Венелін довів, що потиські слов'яни віддавна заселяли Європу і були її корінними жителями. Він заперечував погляди мадярських науковців, виступивши проти тези, що слов'яни вперше

з'явилися в Карпатах і Паннонії одночасно з мадярами — близько 890 року. „Мадяри були народом монгольського походження...“ — писав Ю. Гуца-Венелін. Виступаючи проти твердження мадярських істориків, що мадяри вирушили з азійських степів шукати свої спадкоємні землі в Паннонії, Ю. Гуца-Венелін підкреслював: мадяри, які були „народом монгольського походження“, під тиском сусідніх кочових племен були змушені покинути свої попередні землі на сході й почали пересуватися на захід в пошуках нібито спадкоємних земель в Паннонії. На думку вченого, це — вигадка: „Но не понимаю, как мадяры могли решиться на отыскание Паннонии, о положении которой никаких известий в Бухарских степях иметь не могли; но, однако, лучше сказать, мадяры, прогнанные соседями, принуждены были к сей экспедиции“.

У 1832 році Ю. Гуца-Венелін став членом російського Історичного і Археологічного Товариства. Він помер несподівано 26.03.1839 р. у Москві й похований на цвинтарі Данилівського монастиря. Через кілька років після його смерті болгар поставили на могилі вченого пам'ятник з написом: „Юрію Івановичу Венеліну одеські болгари 1841. Згадав світу про забуте, але колись славне могутнє плем'я болгар, полум'яно бажав бачити його відродження“. Ім'ям Ю. Гуца-Венеліна названо одну з вулиць Софії. Ю. Венеліну присвячено чимало творів болгарських поетів. Болгари називають його своїм „народним будителем“ — вчений доклав багато зусиль для пробудження національної свідомості болгар.

44 твори Ю. Гуца-Венеліна були видані у Москві його другом Молнар, також закарпатцем, що поселився в Росії. Найбільші європейські славісти, такі як Й. Добровський, П. Шафарик, В. Копітар, В. Караджич, у 20-і роки XIX ст. знали про болгарів дуже мало. Ю. Гуца-Венелін фахово дослідив їх історію. Він на весь голос заявив, що існує великий слов'янський народ, історія якого забута, народ пригноблений, але він бореться, народ, що втратив свою державність, але мріє про своє визволення. У 1871 році проф. С. Голубинський писав: „Чтобы снова возвратить их (болгар) к самим себе и пробудить в них желание стать болгарами, нужно было вызвать в их памяти их славное прошлое, это и сделал Юрий Венелин в своем исследовании „Древние и нынешние болгаре“.

860-й рік. Напад закарпатців на Константинополь

В одній зі своїх проповідей константинопольський патріарх Фотій (857-867) написав, що 18 червня 860 року варварські орди підійшли до узбережжя неподалік Константинополя, спустошили і пограбували міста й села та почали облогу столиці. Була це перша інвазія русинів, яких візантіїці назвали „росс“. Напад великої кількості „россів“ стався несподівано. В морі з'явилося понад 200 малих суден. Небезпека для Константинополя була дуже велика — імператор Михайло III якраз перебував з армією в Малій Азії, в поході проти аварів. Населення Константинополя, налякане несподіваною небезпекою, просило допомоги у Пречистої Диви Марії, ризу Якої — одну із найбільш звеличуваних реліквій в Константинополі — ніс патріарх Фотій на чолі процесії довкола мурів міста. На щастя, нападники навантажили свої судна здобиччю і відпливли. За чудесне спасіння від нападу греки почали з того часу величати Богородицю новою піснею: „Возбранній воеводи побідительная...“

Тепер розглянемо, як цю подію описав патріарх Фотій.

„Чи пригадуєте собі, — говорив Фотій в одній з проповідей, — ту мрячну, страшну ніч, коли життя нас усіх могло закінчитися разом із заходом сонця, і світ нашого існування покритися глибокою мрякою смерті? Чи пригадуєте собі той час, невинно грізний, коли припливли до нас варварські кораблі, що дихали чимось таким бурхливим та убивчим? Коли море тихо і безжурно розстелювало свій хребет, даючи їм приємне й розмірене плавання, а на нас підіймаючи бурхливі хвилі війни. Коли вони перепливали перед містом, несучи та підносячи весла, піднявши мечі, немов погрожуючи містові смертю від меча... Коли ми, підносячи руки до Бога, цілу ніч просили в Нього помилювання, покладаючи на Нього наші надії; тоді ми спаслися від нещастя, тоді наступила зміна всіх нещасть, які нас оточили. Тоді ми побачили зникання грози, що Божий гнів нас покидав. Бо ми побачили ворогів наших, що віддалялися, і місто, якому загрожувало пограбування, спаслося від руйнування“.

В іншій проповіді патріарх Фотій продовжував: „Коли ми залишилися без всякої оборони, то, не маючи допомоги від людей, підкріплювалися в душі надіями на Матір Слова та Бога нашого. Ї ми просили

молити Сина та змилосердитися над нашими гріхами... Її ризу, для відігнання облягаючих та для охорони обложених, обносив зі мною увесь город, і ми возносили сердечні молитви та відправляли литії. Задля незмірного чоловіколюбія помилував нас Господь. Направду почесною ризою є оця одежа Матері Божої. Вона заслонювала навкруги стіни таким способом, який важко собі уявити, і вороги показали нам свої плечі... Як тільки ця дівственна риза була обношувана на мурах, варвари почали знімати облогу міста, а ми спаслися від очікуваного полону та удостоїлися неочікуваного спасіння. Несподіваний був наступ ворогів, несподівано відбувся їх відворот. Незмірний гнів Божий, але милосердя не до описання. Важко було висловити страх перед ними!“

Патріарх Фотій — людина досвідчена в політиці. Він далекий від того, щоб піддаватися безпідставному страху. У продовженні своєї другої проповіді він вивів на сцену дикий варварський народ. „Народ без імені, — говорить Фотій. — Народ, що стояв нарівні з рабами, невідомий, що не мав імені, коли наїздив на нас, без значення, але здобув значення; понижений і бідний, він осягнув блискучої висоти та величавого багатства. Народ, який далеко від нас проживає, варварський, кочівний — пишається зброєю; несподіваний, непомітний, без військового мистецтва — так грізно і так скоро насунув на нашу сторону, як морська хвиля“.

Цей напад на Константинополь має велике значення, бо про нього згадується у грецьких джерелах. Цю подію описував тогочасний грецький письменник Лев Грамматик, а Симеон Логофет подав дату нападу: десятий рік володіння імператора Михайла, цебто 860 рік. Нововиявлена грецька хроніка подає точну дату нападу Руси на Константинополь: 18 червня 860 року.

Що сталося насправді?

18 червня 860 року на узбережжі під Константинополем з'явилися вороги в кількості двохсот легких суден, спалили та знищили все на узбережжі й на островах, убиваючи їх мешканців дуже жорстоким способом. Пониживши острови й побережжя, підійшли під самий Константинополь. Імператор Михайло III був у поході до Малої Азії проти ізмаелитів-сарацинів (арабів). Отримавши звістку про напад на столицю, він поспішно повернувся до Константинополя. Але й армія імператора не могла дати раду з нападами. Патріарх Фотій та імператор Михайло III вирішили звернутися за рятунком до Пресвятої Богородиці. В церкві Богоматері у Влахерні зберігався омофор Пречистої

Діви Марії. Вони носили цей омофор процесійно і занурили його у воду моря. Тоді налетіла буря, і судна нападників відпливли.

Так описують цей напад імператор Константин Порфірогенет, монах Георгіос, Симеон Магістер, Микита Давид, Теофан. Крім того, аж у двох проповідях говорить про нього патріарх Фотій.

Напасники, крім убивства, також розграбували священний посуд, ризи, церковні оздоби та інше майно мешканців. На одному з островів був тоді на заслання патріарх Ігнатій; багато з його прислуги було вбито. Патріарх Фотій говорив: „Жадоба крові варварів у відношенні до жителів мусіла бути викликана їх обуренням і мала принести виправдану надію на добру відплату; греки, впавши у паніку, виявилися немічними“.

Бачимо, що патріарх Фотій знав про причину нападу на Константинополь. Це був не грабіжницький напад, а відплата обуреного народу за злочин греків, правдоподібно, за вбивство купців, які перебували в Константинополі, або вбивство полонених народу нападників. М. Грушевський подає причину нападу так. Руські купці перебували в Константинополі в значній кількості — до кількесот осіб, рахуючи разом із обслугою. Вони замешкували в передмісті Константинополя при храмі св. Маманта, і то по кілька місяців. Це була їх купецька колонія. Візантійська влада з тривогою дивилася на купців і не хотіла їх постійного перебування, оскільки це був войовничий люд. Греки противились чужим купцям, які могли пустити коріння в Константинополі. Спочатку вони обмежували їх права, а одного дня повбивали... І ось 860 року прийшла відплата.

Всі вищезгадані автори назвають нападника „Руссю“, пишуть про напад „росів“.

Опис закінчується повідомленням, що невдовзі після цього нападу в Константинополі з'явилися послы руського князя і просили імператора вислати на Русь єпископа для охрищення руського народу.

Що тоді була за „Русь“, яка у 860 році напала на Константинополь і невдовзі була охрищена й прийняла єпископа? Наш літопис пише: „Року 860-го пішли Аскольд і Дир на човнах на Грецію і обложили Царгород. Грецький імператор Михайло якраз тоді вів війну із сарацинами і в Царгороді не був. Повернувшись спішно до Царгороду, він цілу ніч щиро молився Богові з патріархом Фотієм у церкві Влахерської Богородиці. Потім патріарх виніс ризу Богородиці й замочив її в морі; і сталося чудо — зараз настала буря, „безбожних Руси корабля смете“.

М. Грушевський на це повідомлення зауважував: „Укладчики київської літописі припасували звістку про похід 860 року (перейняту

з візантійських джерел) до Київської Русі. Треба рахувати, що в кожному човні було 40 мужів, отже, були там в поході 6-8 тисяч мужів... Цей напад „Повість минулих літ“ приписує добі Аскольда і Дира. Ті ще тоді в Києві не були. Повість поклала це на Київ не на основі відомости, що напад здійснила Київська Русь, але на основі відомости грецької вістки... Про послання єпископа на Русь говорить Фотій, але без усяких ближчих подробиць. Ця Фотієва згадка походить з-перед 866-867 рр. і дає зрозуміти, що зв'язки почалися не так за часів імператора Василя, але скорше слідом по руським поході за імператора Михаїла... При тім у візантійських джерелах не називаються ані правителі Русі, що вели ці переговори з Царгородом, ані провідники походу 860 року“.

Отже, за Грушевським (а його погляд підтримують усі українські історики), похід на Царгород у 860 році здійснила не Київська Русь. Наш літописець поплутав і рік походу, бо цей напад відбувся точно 18 червня 860 року. Цей напад не міг вести ні Аскольд і Дир, ні Олег, бо Аскольд і Дир прибули до Києва щойно у 862 році.

Проф. М. Чубатий приписує цей похід-напад тьмутороканцям. Але тоді у Тьмутороканії панували хозари, доперва Володимир Великий увів Тьмуторокань до складу Руської держави. Крім того, тьмутороканці не в силі були здійснити такий великий напад. Деякі дослідники вважають (напр., Е. Голубинський), що „руси“ — це було якесь українське плем'я, що жило на берегах Чорного моря.

Цю думку конкретизуємо: був це напад Історичного Закарпаття — Потиської Русі (може, підтриманий тиверцями, уличами й навіть дулібами). Історики намагалися знайти пояснення цього питання, але, не знаючи історії Історичного Закарпаття, шукаючи якийсь вихід, висловили нереальні здогади.

Чи та невідома „Русь“ була справді Історичним Закарпаттям, Потиською Руссю? Які на те маємо докази? Ось вони.

а) Похід на Царгород мав величезне значення. Про нього, як ми вже зазначали, згадує багато грецьких джерел. З-поміж них дуже важливий окружний лист патріарха Фотія єпископам, де повідомляється, що невдовзі після нападу Русь прийняла християнство і запросила єпископа.

б) Жодне джерело не вказує на те, що йдеться про похід з Київської Русі й пов'язану з ним християнізацію Київської Русі. Якби це стосувалося Київської Русі, літописи, напевно, записали б, як, до речі, й у тому разі, коли б події були пов'язані з Тьмутороканню. Про такі події не можна було змовчати.

в) Нестор — чернець Печерського монастиря, на початку XII ст. (на думку М. Грушевського) що подію описав за грецькими джерелами. Можливо, він міг писати про ті події за переказами перших проповідників християнства в Київській Русі. Грецькі джерела не називають нападником саме Київську Русь, а Нестор записав, що це напад Київської Русі. Отже, треба брати за певне, що інформацію Нестор записав від проповідників християнства в Київській Русі, а це, як пізніше побачимо, були закарпатські священики. В той час, від кінця IX — початку X ст., коли закарпатське священство пішло з християнською місією в Київську Русь, Історичне Закарпаття належало до Київської Русі, і на основі цього Нестор міг спокійно написати, що це напад Київської Русі. Помилка Нестора, який подав 866 як рік нападу на Царгород, також вказує, що це повідомлення він записав з переказу, а не з грецьких джерел, тому і рік в літописі не точний. Доказом того, що Нестор користувався переказами, є те, що він не згадує повідомлення грецьких документів, а саме — про вислання єпископа на Русь і прийняття нею християнства. Нестор про це не згадує, оскільки точно знає, що такої місії в Київській Русі не було.

г) Нападники на Царгород „руси“ завжди згадуються одночасно з болгарями, отже, йдеться про сусідів болгар. Про це писав і патріарх Фотій у своїй енцикліці: „Не лише той народ (себто болгар) змінив своє старе і нечисте на віру Христову, але й інший народ, згадуваний часто численними людьми із-за своєї жорстокості й кровожадності, також пішов тією самою дорогою“. В сусідстві з Болгарією, до того ж її номінальною частиною, було в 810-860 рр. і пізніше Історичне Закарпаття — Потиська Русь.

г) Ні напад на Царгород 860 року, ні пов'язана з тим нападом місія (про яку йтиметься далі), не стосується Київської Русі. Обидві події згадують ту невідому Русь у зв'язку з Болгарією. До того ж обидві ці акції, особливо християнізація загадкової Русі, збігаються з подорожжю Константина-Кирила й Методія в напрямі до Моравської держави. Отже, це могла бути лише Потиська Русь — Історичне Закарпаття.

д) На Закарпатті існує переказ про напад закарпатців на Царгород. За переказом, напад міг відбутися лише у 860 році. В пізніших роках, принаймні до кінця IX ст., Закарпаття не могло брати участі в нападі з тієї причини, що ним перейшли мадярські кочівники, знищуючи все на своєму шляху. Щойно від 900 року закарпатці знову зміцніли настільки, що були спроможні брати участь у нападах Київської Русі. Тут хочемо, зокрема, відзначити важливість народного переказу як історичного

джерела, що підтверджується історичним фактом. Закарпатські легенди стверджують, що мадярські кочівники у 896 році вторглися на Закарпаття через Верецький перевал (тепер Н. Ворота), здобули фортецю над Латорицею (тепер Мукачів), далі фортецю Ужгород, вбили закарпатського князя Лаборця і, нарешті, після важких битв зайняли третю фортецю — Земплин та пішли за Дунай, втративши свого вождя Альмоша, якого закарпатці вбили. Цей переказ підтверджує мадярський Анонім у хроніці „Геста Гунгарорум“, написаній в 1147-1152 роках. Відомості хроніки вважалися історичною дійсністю, відтак мадярські історики, а за ними й іноземні, в т.ч. і українські, відкинули відомості Аноніма як неправдиві. Тим було відкинута й закарпатський переказ. Автор цих рядків вивчав ситуацію, що склалася навколо переказу. Археологи виявили поховання Альмоша біля фортеці Земплин, чим довели, що закарпатський переказ про прихід мадярів і боротьбу, яку русини Закарпаття під проводом князя Лаборця вели з ними в обороні своєї свободи й незалежності, про вбивство вождя мадярів Альмоша — історично правдивий. На цій же підставі ми переконані й у правдивості закарпатського переказу про похід закарпатців на Царгород у 860 році.

е) Закарпатський переказ доводить, що християнство на Закарпатті існує ще з часів Константина-Кирила й Методія, називається навіть рік — 867-й. Це означає, що існує зв'язок між тим, що закарпатці прийняли християнство, нападом на Царгород і місією Константина-Кирила й Методія в Моравську державу.

є) Є й інші логічні висновки, які служать доказом того, що напад на Царгород у 860 році Київська Русь не здійснювала: 1) Яка була причина, що відразу після нападу з'явилися послы Київської Русі і просили єпископа? 2) Нема жодних відомостей, щоб Київська Русь була тоді охрещена і прийняла єпископа. 3) Патріарх Фотій пише у посланні: „Ті роси тепер самі змінили поганську й нечестиву науку і з любов'ю стали нашими друзями... І так розгорілося в них бажання та ревність віри, що прийняли вони єпископа й пастиря, а також християнські обряди й звичаї“. Ці слова означали б, що Київська Русь уже 860 р. стала християнською. Але нічого подібного в Київській Русі тоді не відбулося. На християнство вона чекала ще 140 років.

ж) Патріарх Фотій у своїй проповіді відзначає, що нападники (Русь) прийшли з краю, віддаленого від греків численними територіями і племенами, морями і славними ріками. (Груш. I, 393). Дослідник Лев у своїй „Тактиці“ (написаній при кінці IX ст.), згадуючи про

північних скитів, тобто Русь, каже, що вони користуються маленькими, легкими і швидкими човнами, бо виходять в Чорне море з річок, а тому не можуть користуватися більшими кораблями (Груш., I, 394). Пояснення вказують, що ці нападники не були з побережжя Чорного моря, і похід 860 року здійснювався не з побережжя, а з дальших країв (Груш., I, 394).

з) Закиди, що Історичне Закарпаття не могло дати таку велику кількість воїнів на стількох човнах, не обґрунтовані: білі хорвати були, може, найбільшим руським плем'ям, крім того, треба пам'ятати, що це був спільний напад руських племен — білих хорватів, тиверців, уличів, а може й дулібів.

і) Патріарх Фотій говорить, що Русь знищила ворогів, „підбила сусідів і з того згорділа“. Це згадка про знищення аварів, яке відбулося на Історичному Закарпатті.

Всі ці факти вказують, що напад на Царгород у 860 році був здійснений з Історичного Закарпаття — Потиської Русі.

Константин-Кирило й Методій, проходячи Історичним Закарпаттям, довідались про недавній напад на Царгород і здивовано запитали: „То це ви — ота Русь, що так жорстоко напала на Константинополь?!“ Відтоді вони почали називати Історичне Закарпаття Руссю, а звідси — Потиською Руссю.

Дотепер патріарх Фотій у своїх проповідях називав народ Історичного Закарпаття „народом без імені“, а згодом вже називає його Руссю. Отже, уперше назвали Історичне Закарпаття Руссю Константин-Кирило й Методій. Так, вони сповістили про цей „народ без імені“ у Константинополі, куди вислали послів від князя Історичного Закарпаття просити про єпископа; так „Руссю“ записали цей народ у своїх документах в імператорському дворі в Царгороді.

Ця назва залишилася. Її прийняло українське плем'я Історичного Закарпаття — білі хорвати, ця назва і ввійшла в історію. „Руссю“, „русинами“ називають населення Історичного Закарпаття всі тогочасні документи, навіть папські грамоти.

Забігаючи наперед, наведемо кілька документів з метою підтвердити наші докази того, що Історичне Закарпаття в історичних джерелах чужинців називалося Руссю.

Основним документом є послання патріарха Фотія, який називає „народ без імені“ Руссю. На нашу думку, ця назва могла бути загальноживаною закарпатським населенням, а тому вона так швидко прийнялася.

Іншим документом про існування Русі на Історичному Закарпатті є лист папи Івана XIII (965-972), написаний до чеського короля Болеслава з нагоди заснування Празького єпископства у 973 році. Рим у тому єпископстві заводив латинську богослужбову мову і зазначав, що „єпископство не буде в обряді чи секті народів Болгарії, Руси або слов'янської мови“. Отже, папа тоді знав, що є Русь, руське богослуження руською мовою, що та Русь є християнською, має свою богослужбову мову і перебуває в сусідстві з Чехією, біля Болгарії. Київська Русь тоді ще не була охрещена, отже, згадка папи не торкається Київської Русі. Лист папи не міг мати на увазі тьмутороканську Русь, оскільки Тьмуторокань тоді ще не мала слов'янської мови в богослуженні, а коли б її і мала, папа про це не міг знати. А коли б і знав, адже, як пише чехам, не буде згадувати якусь Русь в Тьмуторокані, яка від Чехії віддалена на тисячі кілометрів і не могла мати впливу на чехів. Коли папа згадує болгар, то автоматично згадує Русь приболгарську, Історичне Закарпаття, яке вже більше ста років було охрещене, мало слов'янське богослуження та було відоме під назвою „Русь“. Папа добре знав із повідомлень німецьких єпископів і місіонерів про великий вплив східного руського християнства Потиської Русі на мадярів. Папа також знав про вплив Потиської Русі на чехів, тому одразу перед нею перестерігав.

Є й інші відомості про Русь на Історичному Закарпатті. Так, *Аннали Гільдесгаймські*, повідомляючи про смерть Емерика, сина мадярського короля Стефана в 1031 р., називають його „дукс Рутгенорум“ — „руський князь, князь русинів“. Документ від 1127 року називає Потисся „Мархія Рутгенорум“ — „Країною русинів“.

Питання Закарпатської Русі розглядали визначні науковці. Так, академік Б. Д. Греков, опрацьовуючи топоніміку Прикарпаття й Закарпаття, помітив там багато коренів -ро і -рус. Вчений дійшов висновку про безсумнівне існування південної Русі. Загадкою залишилося лише те, з якого часу з'явився цей корінь в топоніміці Прикарпаття й Закарпаття. Той час ми вказали.

Ми навмисне підкреслюємо поширення назви „Русь“, „русин“ на всьому Історичному Закарпатті. Можна припустити, що назви „Русь“, „русин“ на території сучасної Закарпатської області й Пряцівщини могли прийти дещо пізніше, але в жодному разі ці назви не могли б поширитися після 860 р. на території Історичного Закарпаття, а саме — в Середньому і Нижньому Потиссі і в Заліссі.

І якщо навіть відкинути тезу про те, що напад на Царгород у 860 році здійснили закарпатці, це нічого не вирішує. Місія Константина-Кирила і Методія прямувала через Історичне Закарпаття, і тому, зрозуміло, вона не могла минути без наслідків, мусіла залишити по собі слід християнства. Місія хрестила Потиську Русь, і ту країну могла б і без подій 860 року назвати „Руссю“. Інакше ми ніколи не дійдемо згоди, звідки взялася назва „Русь“ в Історичному Закарпатті, задокументована в найстаріших історичних джерелах. Ця назва, як вказують письменники, існувала віддавна, бо пізніше всі стосунки Історичного Закарпаття з Київською Руссю були перервані, і вона не могла поширитися на всій території Історичного Закарпаття.

Отже, назву „Русь“ Історичне Закарпаття прийняло одночасно з християнством східного обряду, який називали руським обрядом. В тисячолітній боротьбі за існування держави ці дві назви були не синонімами, але одним поняттям.

Константин-Кирило й Методій, пізнавши ту небезпечну „Русь“ — Історичне Закарпаття, — вирішили припинити свою подорож, тим більше, що на Мораві тривала війна. Місіонери зупинилися на Історичному Закарпатті — Потиській Русі — й у 863 році охрестили її, подбавши, щоб ця Русь, яка охоплювала велику територію, мала свого єпископа або архієпископа.

Християнство на Історичному Закарпатті

Коли почали проникати на Історичне Закарпаття перші відомості про християнство, встановити важко. Близькими сусідами Історичного Закарпаття були римляни. На переломі I-II ст. після Хр. кордони Римської імперії максимально наблизилися до Історичного Закарпаття. Імператор Траян після довголітньої війни з королем даків Децебалом підкорив даків, які проживали в сучасній південній частині Семигороду, й приєднав їх країну під назвою римської провінції Дація до Римської імперії. Імператор Марко Аврелій (161-180) особисто вів свої війська через Паннонію. В його армії, в легії, котра була аж у сучасному Тренчині (тепер західна Словаччина), налічувалося багато християн, і перемоги його „легії фулмінати“ — „блисконосої“ приписувалися заслугам християн тієї легії (174 р.). Таким чином, Історичне Закарпаття опинилося при західних кордонах Римської імперії. Межею між ними була лінія Дунаю. Наближення кордонів Римської імперії до поселень Історичного Закарпаття в I-V ст. спричинилося до поживлення торгівлі між римською державою та її північним і східним сусідом. Вже тоді відомі були шляхи через карпатські перевали. Доказом того є виявлені археологами римські монети на території сучасної Закарпатської області, Пряшівщини й Потисся. На Закарпатті, а саме в Земплині і Спішу, знайдено срібні імітації тетрадрахм Філіпа Македонського й золоті імітації сестеру Олександра Великого та його наступників. Про стосунки Закарпаття з Римською імперією свідчать також предмети й монети з римської доби, знайдені в Бардієві, Островянах (Шариш), Обороні, Новім Місті під Шатром, Середі над Бодрогом, Жипові, Брестові, Мукачеві. В Середі над Бодрогом знайдено золотий гріш імператора Василя (867-886); в Токаю (Стоці) знайдено монети, коштовності та виготовлені з монет хрестики із зображенням голови Ісуса Христа.

З торгівлею на Історичне Закарпаття проникало і християнство. На захід від нього існувала християнська Церква франків латинського обряду, з якою Історичне Закарпаття було сполучене торговельною, так званою „Соляною Дорогою“: нею закарпатці возили сіль в західні країни. Але населення Історичного Закарпаття пізнавало і

східне християнство, яке існувало на південний схід від нього — своїми човнами Тисою і Дунаєм закарпатці з метою торгівлі допливали до Царгороду.

У 1971 році в Угорщині було видано працю „Східне християнство, східні церкви“ греко-католицького єпископа Гайдудорозької єпархії І. Тимка. Він писав: „В кінці VII ст. джерела говорять про значні поселення слов'ян в Потиссі, Семигороді, Карпатах, між Дунаєм і Тисою. Напевно, на території Мадярщини було християнство й вірні, бо в могилах з VII-VIII ст. аварського походження часто знаходили „візантійські хрести“. Віра Христова на Історичному Закарпатті поширювалася ще дужче за панування аварів, бо вони, сдустошуючи то східну Грецьку імперію, то сусідні християнські народи, приводили з собою багато полонених християн. Після того, як король франків Піпін і Карло Великий за допомогою потиських слов'ян — білих хорватів і болгарського хана — розбили державу аварів у Потиссі, сам їх вождь Тудун прийняв християнство з великими почеснями. Але авари не захистились щитом християнства, слов'яни їм уже не вірили і їх винищили. Могили з „візантійськими хрестами“ вказують, що білі хорвати в Потиссі вже за володіння аварів у VII-VIII ст. не лише спізнавали християнство, але й визнавали його.

Є й інші джерела, які доводять, що Історичне Закарпаття пізнавало християнство або й було частково християнським ще до приходу Константина-Кирила й Методія на Історичне Закарпаття й Велику Мораву. Про це свідчить чеська легенда про св. Івана, згадана в документі 1032 року. Чеський професор Франтішек Р. Тіхі у статті „Перший заблиск християнства в Чехії“ писав: „Святий Іван прийшов до нас, як вказує його типово руське ім'я, з руського сходу, з нашого руського сусідства. З легенди довідуємося, що це було ще тоді, коли в Чехії володів батько Боржівоя. Іван каже, що в своїй яskinі живе 42 роки. Зустріч Івана з Боржівоем відбулася незадовго перед його смертю, отже приблизно 890 року, а це щонайменше на п'ятнадцять років раніше, ніж прийшли на Мораву Кирило й Методій. Іван прийшов не як пустельник, а як місіонер, як проповідник християнства, що означало величний поступ. Він виховав собі учнів; один з них безпосередньо по його смерті написав про нього повідомлення. „Легенда два рази підкреслює хорватське походження Івана. Хорватами в дев'ятому столітті називалося плем'я нашого сусіднього українського народу, яке заселяло і дотепер заселяє обидва боки Карпат“. І далі: „Іван, подорожуючи, недовго замешкав у теперішній Спішській Новій Всі, в долині, котра тепер

зветься „Долиною святого Івана“. Крім цієї найстарішої, легенди виникали пізніше, аж до середини XIV ст.: відомо цілий ряд латинських і чеських, ба, й німецьких оповідань про святого Івана.“

Отже, чеські вчені вказують, що святий пустельник Іван існував, був першим проповідником християнства на чеській землі, що легенда про св. Івана була складена ще в період Великоморавської держави і є найдавнішою пам'яткою чеського письменства поряд з найстаршою чеською народною піснею „Господіне, помилуй ни“ (порівняйте наше „Господи, помилуй“).

Так історія зберегла ім'я першого закарпатоукраїнського місіонера Івана. Події, пов'язані із життям пустельника Івана, закарпатського місіонера чехів, доводять, що населення Історичного Закарпаття знало християнство задовго до приходу Константина-Кирила й Методія на Велику Мораву. Тому Константин-Кирило й Методій, зустрівши християн на Історичному Закарпатті, не могли залишити їх без церковної ієрархії.

Таким чином, християнство поширилось на Історичне Закарпаття одночасно і зі сходу, і з заходу. Відомості про нього приносили як іноземні купці, так і самі закарпатці, що торгували з двома сторонами. Отже, предки українського населення Історичного Закарпаття знали християнство задовго перед тим, як у Середню Європу вступили апостоли Константин-Кирило й Методій. На території Потисся, певно, було християнство східне, оскільки, в аварських могилах VII-VIII ст. часто знаходилися „візантійські хрести“. Згадаємо, що осередком аварської держави був на Історичному Закарпатті, а саме в середньому і нижньому Потиссі. Паннонські розкопки свідчать, що тут західне християнство прийшло щойно після східного. Мадярска хроніка Аноніма „Геста Гунгарорум“ повідомляє, що нижнім Потиссям володів болгаро-слов'янський князь Глад. Цей Глад, як пише хроніка, допомагав Борисові, болгарському ханові, християнізувати болгар. Отже, народ Глада теж був християнським.

У 862 році, коли папа не виконав прохання моравських князів вислати до них слов'янських місіонерів, моравські послі прийшли до Константинополя. Брати Константин (пізніше Кирило) й Методій погодилися на місію, переключили слов'янською мовою Святе Письмо й Літургію і вирушили в Мораву. Таку поважну справу, як місія серед слов'ян, брати не відкладали на роки. Вони вирушили з Константинополя у 862 році або, в крайньому випадку, навесні 863 року. Хоч подорож з Константинополя на Мораву могла тривати щонайбільше чотири тижні, обидва брати прийшли на Мораву лише

навесні 864 року. Де вони могли бути протягом кінця 862-863 і початку 864 рр.? Відповідь на це запитання дає історія. На Мораву вони не могли йти, тому що в 863 році там тривала війна. Людовик Німець напав на моравського князя Ростислава і оточив в Девині. Франкські війська захопили й грабували оселі. Йти на Мораву було небезпечно. „Житіє Кирила“, „Житіє Методія“ і „Житіє Климента Орхидського“ — твори, написані учнями Константина-Кирила й Методія, а також ще три легенди вказують, що Константин-Кирило і Методій в ті роки хрестили Болгарію. Але треба сказати, що вони хрестили не Болгарію-осередок, а Історичне Закарпаття, яке тоді було частиною Болгарії. Залишивши там священство й єпископа, брати пішли на Мораву.

Погляньмо ближче на місію Константина-Кирила й Методія. Моравське посольство просило в Константинополі „такого єпископа й учителя, котрий пояснив би народові правдиву християнську віру в слов'янській мові“. Логіка підказує, що імператор задовільнив бажання морав'ян і послав їм Константина-Кирила — єпископа. Візантійський двір у важливих випадках (заради авторитету посланців) посилав на чолі посольства єпископа. А тут йшлося про тривалу акцію — християнізацію держави й народу Морави. Для такої акції необхідна була особа єпископа, який би висвячував священників, інакше місія не мала б значення. Отже, Константин-Кирило був єпископом. Врешті, його поховали в Римі як єпископа в храмі св. Климента. Є ще багато інших доказів, що Константин-Кирило був єпископом. Методія висвятили на єпископа в Римі.

Коли говоримо про Константина-Кирила як єпископа, вважаємо його першим єпископом Історичного Закарпаття та основоположником єпископської катедри на Історичному Закарпатті.

Йдучи на Мораву, обидва апостоли мандрували Історичним Закарпаттям, тут зупинилися й охрестили його. Між ученими нема згоди в тому, якою дорогою Константин-Кирило й Методій прямували на Мораву. Одні вважають, що вони йшли через Болгарію, потім — вздовж Дунаю аж на Мораву. Інші вважають, що брати йшли дорогами Тракії й Македонії через сучасний сербський Белград, а звідти Паннонією вздовж Дунаю на Мораву. Ще інші впевнені, що Константин-Кирило й Методій йшли з Константинополя через Солунь, звідти морем до Венеції, а потім через Паннонію на Мораву. Існує ще й така версія: вони йшли біля Тиси через Семигород, Закарпаття тощо. Всі ці погляди нічим не доведені. Закарпатський історик Степан Пап вказав на відомий тоді шлях, яким були води Дунаю, Тиси і Соляна Дорога. Місія Константина-

Кирила й Методія прямувала на Болгарію до Дунаю, з Дунаю вгору Тисою, а це значить — Історичним Закарпаттям. Після перебування на Історичному Закарпатті — від Тиси Солянню Дорогою на Мораву. Дійшовши до устя Тиси в Дунай, місія Константина-Кирила й Методія не пішла далі вгору Дунаєм через Паннонію, постійно непокоєну загарбницькими війнами франків, а скористалася відомою торговельною дорогою, так званою Солянню, а це значить вгору по Тисі, а від Тиси — річкою Солонною на Мораву.

Про цю Солянню Дорогу повідомляють історичні джерела. Солянню Дорогою закарпатці возили на продаж сіль на Подунав'я й Мораву і Чехію. Нею користувалися ще в XIII ст. Ця дорога була найкоротша і найбезпечніша для місії Константина-Кирила й Методія. Через Паннонію вони взагалі не могли йти, тому що, як згадувалося, на Мораві була війна. Отже, місія була й змушена рухатися лише Солянню Дорогою через Історичне Закарпаття.

„Життя“ твердять, що Константин-Кирило й Методій брали участь у хрещенні Болгарії, що йшли через Болгарію і хрестили її. Наприклад, в „Житті Климента Охридського“ подається: „Не лише Ростислава (зн. моравського князя) навчав, але й володаря Паннонії на ім'я Коцеля повчав. Навіть і болгарського князя Бориса великий Методій ще **перед тим** (зн. перед діями на Мораві) зробив своєю дитиною...“. „Життя Климента Охридського“ написано в Болгарії, до того ж болгариним, який, напевно, добре знав про хрещення Болгарії. В „Житті Климента...“, учня Методія, ясно сказано, що Методій зробив своєю дитиною Бориса ще перед тим, як почав навчати Ростислава на Мораві і Коцеля в Паннонії. Ніхто не твердить, що Константин-Кирило й Методій охрестили осередок Болгарії. На це не було часу. Але в згаданій вістці зауважено, що місія обох братів тривала через Болгарію. Напевно, вони відвідали й царя Бориса, а слова Методія, колишнього державного достойника, мали вплив на Бориса і спонукали його до рішення прийняти християнство. Це саме доводить і „Служба Методієва“.

Тут ми хочемо дещо згадати. Вчені, досліджуючи це питання, не помічали тієї історичної дійсності, що Історичне Закарпаття — а це означає все Потисся аж до Дунаю на заході — в часах переходу місії Константина-Кирила й Методія на Мораву було номінально під Болгарією, належало до Болгарії. Так ця територія названа в історичних документах того часу. Трохи пізніше це підтверджує фульдська хроніка, а ще пізніше — малярська хроніка „Геста Гунгарорум“, яка описує прихід малярів до Паннонії через Закарпаття у 896 році. Отже,

історичні хроніки підтверджують, що „Життя“ говорять правду. Константин-Кирило й Методій **зупинилися в Болгарії, значить в Історичному Закарпатті — Потиссі, і її охрестили**. Отже, тут не йдеться про християнізацію Болгарії-осередку, а великої території, що тоді належала до Болгарії, тобто Історичного Закарпаття. Дослідники не звернули уваги на дуже важливе свідчення малярського Аноніма в „Геста Гунгарорум“. Анонім писав, що в Нижньому Потиссі до приходу малярів панував болгаро-слов'янський князь Глад. Цей Глад був християнином і, за хронікою Аноніма, допомагав болгарському ханові Борисові хрестити болгар. Пізніше він пропустив без бою малярів через Потисся, щоб вони могли перейти на Задунав'я.

Населення Глада передало малярям східний обряд.

Документи свідчать, що в місії Константина-Кирила й Методія був ще один єпископ на ім'я Атанасій. Але „Життя“ його не згадують. Якщо б це було так, то у „Житті“ його, певно, згадали б. Тому правдоподібно є те, що цей Атанасій був посланий на „Русь“ на прохання посольства Русі. В такому випадку Атанасій був би другим єпископом Історичного Закарпаття. Очевидець нападу Потисської Русі — Історичного Закарпаття — на Константинополь у 860 році патріарх Фотій, згадуючи і переповідаючи цю подію в Окружному Посланні 867 року, повідомляє про місію серед тієї Русі, і що та Русь стала християнською і прийняла **єпископа**. У 35-у розділі свого окружного Послання патріарх Фотій пише: „І не тільки цей нарід (болгари) змінив дотеперішнє нечестя на віру Христову, але й **так звані роси...** Тепер вони самі змінили поганську і нечестиву науку і з любов'ю стали нашими друзями, замість грабувати нас і замість робити нам лихо, що недавно було. І так розгорілося в них бажання та ревність віри, що **прийняли** вони єпископа й пастиря, а також християнські обряди й звичаї“.

Це дуже важливе свідчення. Патріарх Фотій своєю Енциклікою (окружним урядовим Посланням до всіх єпископів) стверджує факт, що Русь прийняла Христову віру, прийняла і висланого до неї єпископа. Ім'я єпископа патріарх не називає, оскільки це було не суттєвим для Церкви. Про місію єпископа розповідає також кесар Константин Порфірогенет у біографії імператора Василя I. Правда, він про це писав через сто років, але знаємо, що користувався старими документами. Тому його інформації мають велику вагу. Константин Порфірогенет згадував, що імператор Василь I прихилив Русь ще й тим, що послав їй дорогі дарунки і **архиепископа**.

В Анналах Андрея Дандулло, де описано перебування Константина-Кирила й Методія в Далмації, повідомлялось, що Константин-Кирило **охрестив болгар і Русь**, і що це сталося за кесаря Михайла III. Цей документ дуже важливий. Про подію згадують анналісти Платина, кардинал Чезаре Бароній, папський бібліотекар, грецькі хронографи. Русь вони називають „рос“, „руссі“, „рутені“. Ассемані — папський бібліотекар — писав, що Русь напала на Константинополь за володіння кесаря Михайла III і патріарха Фотія, а дещо згодом, уже за кесаря Василя Македонця, послала послів і була **охрещена найраніше від усіх слов'янських народів**.

Бачимо, що багато давніх документів засвідчують, що Історичне Закарпаття — Потисська Русь — прийняло християнство, було охрещене найраніше від усіх слов'янських народів і прийняло єпископа — архієпископа. Місію Константина-Кирила й Методія на Потисську Русь — Історичне Закарпаття — вислав патріарх Фотій, він також вислав сюди першого єпископа, а патріарх Ігнатій підвищив це єпископство до архієпископства.

Цілком очевидно, що першим єпископом Історичного Закарпаття був Константин-Кирило. Він хрестив Історичне Закарпаття зі своїм братом Методієм, висвятив тут перше священство й подбав про свого наступника, висилаючи послів Руси до Константинополя з проханням призначити їм єпископа. З документів відомо, що тим посланим єпископом був Атанасій. Третім єпископом Історичного Закарпаття був єпископ Михаїл, також висланий з Константинополя з титулом архієпископа-митрополита. Четвертим єпископом був Агатон, який у 873 році, як пишуть Фулдські Анналі, вів посольство до франкського короля Людовика. Хоч Анналі не повідомляють про мету посольства, ми вважаємо, що він мав на меті домогтися в короля визволення ув'язненого архієпископа Морави Методія. Дійсно, Методій був звільнений і висланий на Мораву. Після Агатона архієпископом Історичного Закарпаття був Горазд — перший закарпатець.

Цілий ряд документів доводить, що Історичне Закарпаття було християнським і мало свого єпископа — архієпископа. Згадано лист папи Івана XIII (965-972) до чеського князя Болеслава з нагоди заснування Празького єпископства. Рим у тому єпископстві заводив латинську богослужбову мову і зазначав, що „єпископство не буде в обряді чи секті народів Болгарії, руси або слов'янської мови“. Отже, папа знав, що існує Русь, руське богослуження руською мовою, що

та Русь є християнською і має свою богослужбову мову, знаходиться неподалік Чехії, біля Болгарії.

Дуже важливо, що в середині X ст. слов'янський обряд Константина-Кирила й Методія названо руським обрядом. Це свідчить, що папа і західний християнський світ знали про руський обряд на Історичному Закарпатті. Отже, наш здогад про те, що Історичне Закарпаття Константин-Кирило й Методій назвали „Руссю“ і що ця назва прийнялася у тогочасному християнському світі, є правильним і підтверджений історичними джерелами.

Пізніше на території Історичного Закарпаття постійно згадуються руські єпископства. Так, латинський єпископ Пілігрим з Пасав писав до папи Венедикта VII (974-983) про сім єпископств східного обряду в Паннонії й Потиссі; згадується Вихорське єпископство в Потиссі, назване ще в XII ст. єпархією **руською**; близько 1297 року знаходимо відомості про Спішського єпископа руського обряду Якова (†1300 р.), який у грамотах згадується, як самостійний єпископ, після смерті якого залишилася його мітра і уривки з Євангелії, написані ще на папірусі.

Тут вкажемо і на моменти, які доповнюють характеристику християнства на Історичному Закарпатті.

а) Константин-Кирило й Методій, засновуючи на Історичному Закарпатті єпископство, яке, певно, за допомогою Методія стало архієпископством, надали йому характер **незалежної помісної Церкви**. Цю засаду вони також скріпили у своїх учнів, пізніших єпископів. В жодному випадку Константин-Кирило й Методій не підпорядковували єпископство і архієпископство Історичного Закарпаття константинопольському патріархові. Руська Церква Історичного Закарпаття завжди трималася засади незалежної помісної Церкви. Немає жодних відомостей, про те, що закарпатське священство до унії (1646 р.) згадувало в богослуженнях, крім свого Мукачівського єпископа, ще когось з ієрархів. Важливим є і такий факт: у XIV ст. константинопольський патріарх Антоній IV надав монастиреві в Грушеві (Мараморощ, Верхнє Потисся) на Закарпатті право „ставропігії“. Таким чином, ігумен того монастиря Пахомій вийшов з підпорядкування Мукачівського єпископа. Але так тривало недовго — Мукачівський єпископ Іляріон примусив ігумена Грушівського монастиря підкоритися своїй владі. Бачимо, що Мукачівський єпископ не виконав розпорядження константинопольського патріарха. Це доводить, що Мукачівська єпархія, а також всі єпархії Історичного Закарпаття ніколи не були під юрисдикцією константинопольського патріарха,

бо інакше єпископ Іларіон не осмілювався б виступити проти своїх духовних наставників.

б) Мусимо враховувати і те, що місією Константина-Кирила й Методія керувало Боже Провидіння, яке невдовзі благословило й обдарувало Київську Русь священством та ієрархією з Історичного Закарпаття. В „Життях“ і легендах про слов'янських апостолів розповідається: „Просвічені Божою ласкою проповідували слово Боже і хрестили народ Болгарії“ — значить Історичного Закарпаття. „Просвічені Божою ласкою“ — це не епітет, це не принагідна лексика. Це означало: „Просвічені Божою ласкою хрестили народ, частину великого народу, звідти піде на увесь великий народ Руси-України світло Христової віри...“. Місіонери-закарпатці понесли світло Христової віри і хрестили Київську Русь-Україну.

Доказом того, що Константин-Кирило й Методій, ідучи на Мораву через Історичне Закарпаття, затрималися тут надовше, є **богослужбова** церковнослов'янська мова в їх перекладах. Знаємо, що обидва брати походили із Солуня, де проживало багато слов'ян, отже, з дитинства знали слов'янську мову. Цією, солунсько-слов'янською мовою вони написали перші переклади богослужбних текстів і Святого Письма. Зробили те, що найнеобхідніше, і те, що встигли. Але, йдучи на Мораву, Константин-Кирило й Методій пізнали в Болгарії мову болгарських слов'ян, а на Історичному Закарпатті — мову закарпатських слов'ян — білих хорватів. Брати зрозуміли, що це „руська“ мова, мова „росів“, які живуть на північ від Чорного моря, і з якими вони розмовляли в Криму. Тому Константин-Кирило й Методій і назвали Історичне Закарпаття „Руссю“. Місіонери відчули потребу виправити й удосконалити мову своїх перекладів, яка б стала ближчою до мови „Русі“.

Вчені мають кілька точок зору на це питання. Ягіч дотримується думки, що старослов'янська мова Константина-Кирила й Методія постала на території македонських слов'ян. Як доказ своїм здогадам, Ягіч приймає те, що Константин-Кирило й Методій використали ряд християнських термінів, які македонські слов'яни прийняли від греків. Ці терміни Константин-Кирило не порушив, хоч міг їх легко перекласти: ангел, агеллос — голосій; адес — ад, пекло; єпископос — наглядач; ереос — ієрей; псалмос — псалм тощо. Копітар і Міклошч висунули т. зв. паннонську теорію, за якою старослов'янська мова Константина-Кирила й Методія є мовою слов'ян Паннонії.

Безперечно, мова Константина-Кирила й Методія могла мати

основу македонську, а могла — й елементи паннонські (але ж в Паннонії також проживали слов'яни, предки русинів), але, на нашу думку, їх мова є передусім слов'янською — руською. Константин був у Криму, читав там руський переклад Святого Письма, ішов через Потисся і там затримався, щоб охрестити цю країну, бачив, ідентичність мови Потисся і в Криму. Це не могло не вплинути на Константина-Кирила й Методія. Ось що пише закарпатський історик М. Лучкай:

„Чому переклад Біблії був зроблений Кирилом і Методієм ані російською, ані моравською або чеською, але руською, тобто мовою, дуже близькою до говірки Малої Росії? Очевидно, що автори вивчили мову в Малоросії, і там здійснили переклад. У жодній говірці неозначена форма дієслова не закінчується на „ти“, але у всіх на „ц“, або на „ть“, лише руська має „ти“, наприклад, „ходить“, а не „ходиц“, чи „ходить“. Напевно, якби автори вивчили слов'янську мову деінде, то й наслідували б той говір, але вони вивчили мову від русинів, тому й писали тим говором“ („Історія карпатських русинів“, латинський рукопис, с. 97-98).

Ми вже згадували „Життя“ і легенди, які повідомляють про хрещення Константином-Кирилом й Методієм „великої землі“, яка тоді номінально належала до Болгарії — Історичного Закарпаття. В легендах зазначається, що обидва брати „в Болгарії“, просвічені Божою ласкою, **перекладали книги з грецької мови на слов'янську**. Але ж Болгарія, як ми говорили, — це Історичне Закарпаття.

Вчені майже одностайні в тому, що мова Константина-Кирила й Методія найближча до української. А ми додаємо — її творили на Історичному Закарпатті. На думку радянського академіка Нікольського, початки письменства на Русі треба шукати в місійній праці Константина-Кирила й Методія. Це сказано узагальнено, ми ж побачили, де творили Константин-Кирило і Методій. Цей же академік наголошує на дуже слабких впливах болгарської мови. Стара мова закарпатських українців мало вивчена, церковнослов'янська ж мова, якою почали писати Константин-Кирило і Методій, пройшла через удосконалення живою мовою закарпатських українців, стала „руською“, староукраїнською. Українські вчені, досліджуючи мову сучасної Закарпатської області, відзначають присутність великої кількості слів, які колись вживалися в Київській Русі. Ці слова побутують на Закарпатті й нині. Українці Закарпаття, Руси-України в цілому, вважали церковнослов'янську мову руською мовою. Руські переклади Святого Письма та богослужбних книг вони пов'язували з **руською вірою**. Свій початок руська мова бере з часів Константина-Кирила й Методія.

На основі сказаного вважаємо, що переклад книг Константина-Кирила й Методія відбувся на Історичному Закарпатті. Доказом того є „Життя Климента Охридського“, де вказано, що Константин-Кирило й Методій „зробили переклад до болгарської мови“ (гл. IV, 16). Отже, на Історичному Закарпатті вперше прозвучали Літургія і Євангелія мовою, якою вони звучать і тепер.

З мовою Константина-Кирила й Методія пов'язане питання: яке письмо склали апостоли слов'ян — глаголицю чи кирилицю?

Під кирилицею розуміємо грецьке письмо, доповнене новими буквами, яких потребує слов'янська мова і яких грецька мова не мала. Інакше кажучи, кирилиця — це сучасна слов'янська азбука. Форма букв чітка. Із 43-х букв (літер) 24 запозичені з грецької мови, 19 — створені самостійно (грецька азбука не мала букв для звуків б, ж, з, ч, ш, щ, у, я, ю та ін.). Отже, кирилиця створена на грецькій основі. З періоду діяльності Константина-Кирила й Методія та їх учнів ні на Історичному Закарпатті, ні на Мораві пам'яток, написаних кирилицею, не залишилося. Але на Історичному Закарпатті в руїнах ротонди Святомихайлівського монастиря в Михайлівцях (30 км на захід від Ужгорода) знайдено плиту з кирилівським написом: „Съде лежить кнѣзь Пресѣанъ (знак зірки — народження) въ літо 996/7; (хрестик — знак смерти) въ літо 1060/1“. Напис, зроблений на гробниці болгарського князя в 1060 році, вказує, що тоді Історичне Закарпаття входило до складу Болгарії і знало лише кирилівське письмо. Крім того, в Спішському Підгородді, де до 1300 року існувало руське єпископство, знайдено уривки з Євангелії, написані на папірусі кирилицею.

Найдавнішими, написаними кирилицею рукописами на українських землях є „Остромирове Євангеліє“, переписане в 1056-1057 рр. новгородським посадником Остромиром, та „Ізборник Святослава“, підготовлений в 1073 і 1076 роках для князя Святослава (збірник морально-повчальних статей). На Мораві знайдено лише хрестик з написом ІС ХС НІ КА, а цей напис можемо вважати і грецьким, і кирилівським.

Глаголиця — письмо з букв надзвичайно складних, не схожих на грецькі. Вчені не дійшли єдиної думки щодо їх походження. З часів діяльності Константина-Кирила й Методія та їх учнів ні на Історичному Закарпатті, ні на Мораві не знайдено жодних пам'яток, написаних глаголицею. Найстаріший глаголичний рукопис знайдено у Єрусалимі в 1874 році. Він зберігається в одному з музеїв Києва під назвою

„Київські листки“, тому й називається „київським“. Назва „глаголиця“ походить від старослов'янського „глагол“, що означає „слово“, а „кирилиця“ — від імені Кирило.

„Житіє Кирила“, яке дійшло до нас в 23 списках, і „Житіє Методія“, що збереглося у 8 списках, свідчать, що азбуку для слов'ян склав Кирило, але не розкривають, яку саме азбуку він склав. Частина вчених вважає, що Кирило склав „глаголицю“, інші — „кирилицю“. Окремі науковці дотримуються думки, що „кирилицю“ склав учень Кирила Климент Охридський наприкінці IX — початку X ст. в Болгарії. Деякі дослідники вважають, що „глаголиця“ була створена для морав'ян в часи переслідування там східного обряду.

У 1983 році вийшов твір Степана Папа „Початки християнства на Закарпатті“, де написано:

„Ще в першій половині I тисячоліття, в період формування у слов'ян племінного ладу, існувало в них письмо типу „черт і різів“. Це були різні черти, зарубки, племінні й родові знаки, знаки власності, календарні знаки тощо. Це письмо на Закарпатті (яке маляри вважали неписьменним) існувало аж до 1918 р. Люди робили собі різні відомості на палицях, на посадженому дереві біля хати, на верандах хати. Але це письмо „черт і різів“ не було придатним для торговельних договорів та інших документів, тому слов'яни у VII-VIII ст., коли в них постали перші князівства і розвивалися торговельні зв'язки з Візантією, перебрали собі грецьке і римське письмо та пристосували його до своєї мови. Отже, вони писали по-руськи, тобто по-українськи, грецькими й латинськими буквами. З одним таким письмом познайомився в Херсоні Константин-Кирило і, відходячи на місію в Мораву, склав для слов'ян азбуку, певно, вживаючи в ній і ті „руські букви“, які бачив у Херсоні, в Криму, вважаючи, що вони вже є частково вживані у слов'ян. Ту нову азбуку, основу на грецькій, учні Константина-Кирила назвали „кирилицею“.

Константин-Кирило не міг скласти глаголицю. Чи міг би Константин-Кирило дати народові, який ще не мав письма, таке важке письмо, як глаголиця? Глаголиця і для сучасних вчених є дуже складною для вивчення. Невже Константин-Кирило — вчений, філософ, потеперішньому, дипломат, святий, — міг би дати неписьменному народові таке складне письмо? Константин-Кирило знав, що римляни за основу свого письма взяли грецькі літери, згодом удосконаливши їх. Це ж зробив Константин-Кирило, складаючи азбуку для слов'ян. Він не створював щось нове й важке, недоступне й недосконале, важке для запам'ятовування, але як геній замислювався над простотою великого.

Це підтверджують і „Житія“. В „Житії Кирила“ читаємо, що Константин-Кирило, довідавшись, що має йти на Мораву, почав молитися, просити в Бога просвітлення і допомоги у створенні слов'янського письма. І з'явився йому Бог, Який вислуховує молитви своїх слуг, і одразу склав письмена та почав писати слова Євангелії. Кесар Михайло III писав моравському Ростиславові: „Бог вселив філософові слов'янські письмена, так що хутко їх склав“. Ці повідомлення були б несерйозними, якщо б Константин-Кирило склав глаголицю.

Грецькі букви знав цілий світ! Для чого б видумувати важку глаголицю? Важливо відзначити: якби кирилиця була створена учнями Кирила у Болгарії, вона не потрапила б на Русь. Таж Русь нищила Болгарію... На Русі ніколи не було глаголиці. Нестор нічого не знав про неї. Болгарський монах Храбр, якого більшість дослідників вважає за Наума, учня Методія, писав: „Перше слов'яни... пробували римськими і грецькими письменами писати слов'янську мову“. Монах Храбр мав бути компетентним хронологом. Цей факт не можна ігнорувати. Це мусів знати й Константин-Кирило. Він створив таке письмо, яке слов'яни вже знали, пристосувавши його до слов'янської мови. Русь вже мала своє письмо, Константин-Кирило легко його прочитав, отже він міг лише пристосуватися до традиції, а не вносити щось нове, невідоме, до того ж надміру важке, чим була глаголиця. Зокрема, підкреслимо, що наявність зв'язків Києва та Охриди довести досі неможливо. Отже, кирилицю з Болгарії Русь перейняти не могла.

На нашу думку, вирішальними в проблемі „глаголиця“ — „кирилиця“ є знахідки тих письмен на території Морави та близьких до неї землях. На території Нітранщини (Західна Словаччина) в Глоговці, в бібліотеці монастиря францисканців, у 1944 році В. Гайдош виявив два пергаментних листи старої хорватської глаголиці. Тими листами була оправлена італійська книга з 1642 року. На Словаччині є кілька сіл, заселених хорватами, отже ті листки могли потрапити від них. Їх могли принести також хорватські місіонери, які поширювали латинство і на Закарпатті.

Територіально Закарпаття є найближчим до Морави. Кирилівського письма знайдено тут більше, що є дуже важливо. У 1927 році професор І. Панькевич знайшов в церкві села Острожниця, на Пряшівщині, фрагменти пергаментних листів, що були наліплені на Євангелії. Текст листів — богослужбові пісні на честь св. Димитрія Солунського. Панькевич, детально проаналізувавши мову фрагментів, датував їх XI-XII ст.

Фрагменти кирилівського письма у 1925 році знайшов у Спішській Капітулі А. Мішкович. Про них ширше подано в наступних розділах нашої книги. Це також пам'ятка XII ст.

На Мораві археологи виявили хрестики й написи, які можемо назвати кирилівськими. Але найважливішою пам'яткою кирилиці є напис на надгробній плиті Святомихайлівського монастиря в Михайлівцях (на північний захід від Ужгорода) з 1060 року. Значення цієї знахідки надзвичайно важливе — вона свідчить, що на Закарпатті в 1060 році кирилиця була загальноживаною.

Що стосується „глаголиці“, то є здогади, що її, можливо, створили на Заході, коли першу азбуку — кирилицю — почали переслідувати. Глаголиця вживається ще й тепер в церковних книгах в Далмації. Про „Київські листи“ можна сказати, що вони належали західним слов'янам; в їх мові зустрічається багато чехізмів, вони не є Літургією. Константин-Кирило перекладав Літургію ще вирушаючи на Мораву, коли не знав, не чув чеської мови. Отже, він не був їх автором, а, отже, не був і автором глаголичного письма.

З діяльністю Константина-Кирила і Методія на Історичному Закарпатті пов'язане також питання про Літургію. Яку Літургію переклали на слов'янську мову Константин-Кирило і Методій? Це питання дуже важливе, оскільки вперше на Історичному Закарпатті відправляли Літургію, перекладену Константином-Кирилом і Методієм. Ця Літургія залишилася на Закарпатті й пізніше — після Константина-Кирила і Методія ніхто благовість Євангелії туди не приносив. Ту ж саму Літургію вони служили опісля на Мораві. Вона також поширилася у слов'ян Середньої, Південної і Східної Європи.

Дослідники дотримуються кількох поглядів.

а) Група вчених вважає, що Константин-Кирило і Методій переклали на слов'янську мову Літургію візантійського обряду і дотримувалися її аж до кінця. Цей погляд поділяємо і ми. Константин-Кирило і Методій несли Літургію із собою. Без неї не було сенсу йти на Мораву, отже, Літургія була перекладена вже в Константинополі. Здоровий глузд підказує, що обрядово Літургія могла бути лише східною, візантійською. Треба пам'ятати, що Константин-Кирило і Методій народилися в східному, візантійському обряді, в ньому працювали, його понад усе шанували і дотримувалися. Константин-Кирило і Методій — це велетні своєї доби. Вони не могли понизитися настільки, щоби відкинути своє, до того ж оригінальне і первісне, апостольське. Та ж вони і йшли на Мораву з тим, щоби там

проповідувати своє — східне! Доказом того є те, що вони переклали на слов'янську мову й інші богослужбові книги, наприклад, Октоїх та інші, а всі вони східного обряду.

б) На думку західних дослідників, Константин-Кирило і Методій переклали на слов'янську мову латинську Літургію. Ці погляди базуються не на доказах, а на здогадках. Ніде в пам'ятках, Житіях чи легендах не згадано навіть натяком, щоби Константин-Кирило і Методій переклали на слов'янську мову якусь латинську Літургію, служили їй і поширювали. Цього вони не могли робити. Адже Літургію переклали у Візантії, на Мораву ішла візантійська місія, яка не могла нести латинську Літургію. Зрештою, цього вимагав і престиж, і візантійська гордість. Прихильники теорії „латинської“ Літургії спираються на уривки сімох листків, званих „Київськими листками“, що їх у 1872 році знайшла в Єрусалимі російська місія. На Листках виявлено написані глаголицею якісь молитви, з чого не можна робити висновків, що це літургійні тексти, адже тепер відомі тексти всіх існуючих літургій. Отже, ніхто не довів, що це дійсно літургійні тексти, тексти Служби Божої. Крім того, мова згадуваних Листків дуже відрізняється від перекладів Константина-Кирила і Методія.

в) Група науковців, спираючись на згадані „Київські листки“, висловила думку, що Константин-Кирило і Методій створили якусь „посередницьку“ Літургію, суміш східної і латинської. Ця думка є зовсім хибною: Константин-Кирило і Методій не дозволили б собі і не мали права витворювати щось „посередницьке“, бо в ті часи Літургія була усталеною і незмінною. В слов'янському світі не залишилося жодного сліду якогось „посередницького слов'янського“ обряду, що свідчить про те, що такий обряд не існував. Цю точку зору ми навели лише тому, що деякі українські автори поділяють таку думку західних дослідників.

Для того, щоб вичерпати тему до кінця, підкреслимо, що не припускаємо навіть можливості, аби Константин-Кирило і Методій вже на Мораві переклали латинську Літургію на слов'янську мову. Важко повірити, щоби Літургію могли перекласти під час переслідування Методія. Учні Методія, а також вірні з Морави й Паннонії вже звикли до східної, візантійської, Літургії, прийнявши її, зжилися з нею, а змінювати Літургію — означало б гальмувати місійну працю, сіяти сумніви і неспокій. Цього Методій не міг допустити.

Без жодних доповнень з інших Літургій східна, візантійська Літургія Константина-Кирила і Методія пережила віки і дійшла до наших днів.

Велика Морава в сусідстві з Історичним Закарпаттям

У другій половині XI ст. в сусідстві з Історичним Закарпаттям виникла слов'янська держава, князівство Морава, яке візантійський імператор Константин Великий назвав Великою Моравою, щоби відрізнити її від Морави на території сучасної Югославії. Нам не довелося б розглядати історію цього князівства, оскільки воно лише межувало з Історичним Закарпаттям, але з існуванням Великої Морави пов'язано ряд суперечностей, що потребують з'ясування, а саме:

а) У деяких дослідників на основі романтичних, а не історичних поглядів витворилася якась велична уява про цю державу. Окремі українські історики бачать цю державу великою, такою, що охоплювала навіть Білу Хорватію — на території сучасної Лемківщини й Галичини.

б) Частина вчених вважають, що християнство на Київську Русь поширилося з Великої Морави.

в) Група науковців дотримуються думки, що північно-західна частина Історичного Закарпаття (Татранщина і Пряшівщина) належала до Великої Морави. Цю думку особливо поширювали словацькі дослідники, всіляко пропагуючи її. Цим вони хотіли ствердити, що межі сучасної Словаччини були такі ж, як і в період існування Великої Морави, а отже Словаччина має історичні й правові претензії на Пряшівщину.

Прочитуємо декілька поглядів чеських та словацьких авторів.

В „Деїн Словенска“ — „Історії Словаччини“ (видання словацької Академії наук, опрацював авторський колектив професорів університету) читаємо:

„Великоморавська держава виникла внаслідок злучення Моравського і Нітрянського князівств. Осередок Моравського князівства розмістився, правдоподібно, в Старому Місті при річці Морава, звідти князівська влада поступово поширювалася на територію Морави аж до Дунаю і на Загор'є. Першим відомим князем князівства був Моймир, з ім'ям якого зустрічаємося у 833 році. Другий надплемінний осередок виник навколо Нітри. Нітрянське князівство поступово поширило свою владу на західну і середню Словаччину з Матранською областю. Спільним кордоном обидвох князівств були Малі і Білі Карпати. На чолі Нітрянського князівства перед 833 роком був Прибина.

Моравський князь Моймир прогнав Прибину з Нітрянщини й став засновником Моймирської княжої династії і ранньофеодальної держави, яку найчастіше називають Велика Морава. Назву „Велика Морава“ зустрічаємо в творі візантійського кесаря Константина Порфірородного (912-959) „Про управління державою“. Удомашнили її історики періоду бароко і просвіти.“

„Західні джерела називають мешканців Великоморавської держави латинськими назвами „склаві“, „склаві марагензес“, „марагані“, „вініді“. Старослов'янські джерела називають їх „слов'янами“, а князівство — „Моравою“.

„Король Людовик, званий Німець (король східно-франкської, пізніше німецької держави), у 846 році підкорив Моймира і скинув його з княжого трону. Князем він призначив Моймирового небожа Ростислава. Прибинові дав за вірну службу як віно цілу Задунайщину з титулом воєводи. Наступником Прибини був його син Коцель (у роках 861-864)“.

„У 861 році Ростислав вислав посольство до папи Миколи I з проханням прислати на Мораву єпископа і місіонерів, які володіють слов'янською мовою. Це посольство не знайшло в Римі належного розуміння. Тому в 861-862 рр. Ростислав вирішив звернутися безпосередньо до Царгороду. Супровід Константина й Методія, слов'янських апостолів, прийшов на Велику Мораву в кінці літа 863 року“.

Далі в цій „Історії“ наводяться загальновідомі факти. Святополк зрадив свого стрія Ростислава, віддав його в руки німців, які його осліпили і ув'язненого утримували до смерті. А Святополк впродовж свого панування боровся за існування своєї держави, на яку постійно нападали німці. Нарешті він був змушений визнати німецького короля Людовика Німця. Жертвою політики Святополка став князь Коцель, ім'я якого востаннє згадується 874 року. Святополк зрадив і Методія. Помер Святополк у 894 році, невідомо де і за яких обставин. Між його синами запанувала ворожнеча, а напад мадярів означав ліквідацію Великоморавської держави. Моравяни згадуються в документах востаннє у 903-904 рр.

Розглянемо думки чеських дослідників (праця „Велика Морава“):

„Треба зважити, що Константин Порфірогенет ужив, правдоподібно, означення „Велика Морава“ первісно лише тому, щоби відрізнити середньоевропейську Мораву від південної (сербської) Морави, якраз так, як говорив про Велику Хорватію закарпатську, на відміну від югославської Хорватії. Так, сказано, без зауважень всіх тогочасних

істориків, Велика Морава зникла з усім своїм матеріальним і культурним багатством. Як зникла, можемо хіба що здогадуватися. Історичної вістки про те ніхто не залишив, а це вже є само по собі показником“.

Цитуємо словацького історика Яна Тібенського: „В першій половині IX ст. зразу об'явилася в Європі нова держава. Візантійський кесар-письменник Константин Порфірогенет (905-959) назвав її Великою Моравою. Але в його добі ця держава вже не існувала. Роки влади Святополка були роками постійних воєн; дуже мало було мирних років. А щодо простору Великоморавської держави — це була територія теперішньої Словаччини (до середини), теперішньої Морави (в один час до ріки Влтави) та Чехії. Але Паннонія (Задунайщина) до неї не належала ніколи. Там володів Коцель як підданий франкського кесаря. Приписувані Святополкові країни, які він забрав, військом не обсаджував на постійно, задовольнявся лише даниною від них“.

Погляньмо на „Відкрити історію“ словацького історика Павла Дворжака. Вже сама назва твору говорить, що автор відкриває те, що не було йому відоме через нестачу документів, було приховане, навмисно перекручене або перебільшене. Ми будемо його цитувати лише в частинах, що стосуються Великої Морави. Вчений опирається на найновіші дослідження — історичні й археологічні. Його твори схвалені колективом словацьких науковців. Отже, П. Дворжак відзначав:

„Очевидно, словацькі романтики створили з Великої Морави якусь імперію. Але не відомо, де вона була, де був її осередок. Це тому, що коротко тривала. Одні твердять, що в Нітрі, інші — що на Мораві, треті — що в Паннонії; невідомо, де був Вишеград. Так само невідомо, де був осідок Кирила й Методія. Морав'яни хотіли його мати на Мораві, словаки — в Нітрі, Братиславі, Тернаві чи Тренчині, мадяри — при Острохолмі, бо й там є Вишеград. Отже, в ті питання вкляли власні побажання, прагнення, а не факти. Невідомо, де Методій помер, де похований. Історики не знають, коли впала Великоморавська держава. Знають лише те, що під ударами мадярів. Де східні кордони Великої Морави? Питання залишається без відповіді. Тодішні держави не мали чітко виражених ані кордонів, ані міжнаціональних стосунків. Останні згадки про Великоморавську державу датуються 903 і 905 рр. Повідомлення 906 р. говорить, що Великою Моравою перейшли мадяри. Хто, властиво, були морав'яни? Різні автори називають їх по-різному, а переважно — під впливом політичного оцінювання фактів — чехами, словаками, морав'янами.

Ця дискусія ніколи не доходила остаточного висновку. Тому вирішили їх називати „староморавською“ національністю. Посли Ростислава називають себе словенами; і староруський літописець з 1113 року говорить про подунайських слов'ян, як про словенів. Термін „словак“ появився вперше 1458 року і то між чехами, а не серед народу, який сьогодні зветься словацьким“.

„Те, що все Потисся давало сіль Великій Мораві, ще не означає, що воно було піддане Великій Мораві або знаходилося в її межах. Віхінг по смерті Методія став головою Великоморавського християнства на цілих вісім років. Він вигнав, ув'язнив або продав у неволю учнів і священство Великої Морави. 900 роком датується повідомлення про те, що папа висвятив для Великої Морави одного архієпископа і трьох єпископів. Проф. Ян Станіслав вважав, що один з єпископів, напевно, мав осідок у Нітрі. Але його гіпотеза не знайшла належної підтримки. Майже двісті років про нього не чути. Словацькі історики пішли так далеко, що народну історію створювали часто, дослівно, „з повітря“, на основі своїх уяв і побажань. Паннонія не належала до Великоморавської держави. Напад мадярів похоронив Велику Мораву“, — констатував П. Дворжак.

Висновки П. Дворжака дуже важливі і на них треба зважати.

Помилкові погляди приводили до помилкових висновків, як у проблемах християнства на українських землях, так і в проблемах належності Закарпаття. Вважаємо за потрібне навести ті помилки українських істориків. Так, у проф. М. Чубатого знаходимо дуже багато неправильних тверджень, наприклад: „З Нітри ширилося християнство через Карпати аж до Галичини“; „Християнство з Нітри мало вплив і на християнізацію мадярів“; „Мадяри не пошкодили Нітрянську область“; „Можна сміливо сказати, що на терені Білої Хорватії (М. Чубатий тут розуміє Галичину) християнство поширилося ще за життя св. Методія. Проникло воно сюди двома шляхами — із заходу, безпосередньо з Моравії, та з півдня — через Карпати, з Нітрянщини“. „Знищивши осередок Великоморавської держави, мадяри залишили майже непорушеними великі її периферії: Нітрянщину, себто нинішню Словаччину, східні частини Чехії на заході та Білу Хорватію на сході. Біла Хорватія, може, тому, що її населення етнічно відрізнялось від населення Моравії, осередку держави, сприймалося з деякою прихильністю мадярів. Константин Порфірогенет інформує, що 906 року князь Білої Хорватії (тоді, мабуть, підручний великоморавського князя) уклав навіть подружній зв'язок і договори

з турками (мадярами)“. Мало це статися через тридцять літ після прилучення Білої Хорватії до Великоморавської держави, отже 906 року. Тоді Біла Хорватія опинилася під мадярським протекторатом, зберігаючи автономію під власним князем“. „Користаючи з хвилевого ослаблення Німеччини, Святополк у 872-875 роках поширив межі своєї держави також далеко на схід, прилучаючи до Великоморавської держави Білу Хорватію, слов'янську країну між горішньою Віслою і Карпатами. Перед слов'янськими апостолами відкрився новий місійний терен на сході“.

Очевидно, хибною є думка А. Великого, коли він пише: „Святополк був таки змушений вигнати учнів Методія з Моравії“.

Дуже помиляється також й І. Нагаєвський, вважаючи, що „ціла Галичина входила до складу Великоморавської держави під назвою Білої Хорватії“. Він відзначає: „Нас більше цікавить справа християнізації Великої Морави, до якої входили тоді чеські, польські і західноукраїнські племена. Як відомо, на теренах Східної Галичини, до виникнення Великої Морави, була т. зв. Біла Хорватія. Після упадку цієї держави моравські князі Ростислав і Святополк прилучили всі ці землі до Моравії, але удільні князі зберегли свою широку автономію“. Дослідник наголошує, ніби з Великої Морави поширилося християнство в Галичині.

Професор М. Чубатий пише: „Папа Іван IX (898-900) вислав до Великоморавської держави, до князя Моймира, найстаршого із трьох наслідників Святополка, митрополита Івана в товаристві двох єпископів, Даниїла і Венедикта, з дорученням встановити повну ієрархію для великоморавської Церкви. Та донині в науці залишається нев'ясним питання, що, властиво, означала акція папи Івана IX 899 року?“. М. Чубатий вважає, що це було відновлення слов'янської єпархії.

У брошурі М. Ріпецького „Початки християнської віри в західно-українських землях“ (Торонто, 1969) зазначено: „До Великоморавської держави належали тоді також західноукраїнські землі. Св. Кирило склав окрему слов'янську азбуку, яку мовознавці називали „глаголицею“. Св. Кирило і Методій склали окремий слов'янський обряд, який був посереднім між грецьким і латинським. Своім наступником св. Методій вибрав Горазда, який походив з Моравії. З Болгарії поширилося богослуження в слов'янській мові в інших слов'янських країнах. Роль Болгарії в ділянці християнської освіти й культури була велика. Св. Кирило й Методій, мабуть, принесли Христову віру до Галичини, коли переходили з мощами св. Климента, папи Римського, до Моравії

галицьким шляхом. Галицьке Підкарпаття і Закарпатська Русь належали тоді до Великоморавської держави і називалися „Біла Хорватія“.

Такі погляди є хибними. Оскільки вищенаведені думки ми вважаємо неправильними, висловлюємо і нашу точку зору.

1. З Нітри християнство взагалі не могло поширюватись на українські землі. Нітра була повністю латинською, бо перебувала в руках Вікінга, і він не допустив до Нітрянщини ані Методія, ані його священство. Тому Нітра не могла відправляти богослуження за східним обрядом, а також не могла впливати на мадярів, бо, як побачимо далі, у мадярів уже був східний обряд.

2. Мадярські кочівники повністю знищили Велику Мораву. Археологія тепер відкриває лише величезні руїни міст. В історії немає прецеденту такого тотального знищення держави, як це сталося з Великою Моравою. Словацькі історики пишуть: „Мадяри Велику Мораву поховали“.

3. Акція папи Івана IX стосувалася посилення латинських епархій, як правильно твердять дослідники. Потреба в цьому була велика — Вікінг утік з Нітри і в його епархії панувало безладдя. Врешті, звідки папа взяв би одразу аж трьох слов'янських єпископів? Він не мав причин відновляти слов'янську Літургію в державі Велика Мораву, яка насправді тоді вже не існувала.

4. Нема потреби звеличувати моравського Святополка. Чеські й словацькі історики пишуть про нього: „Святополк зрадив свого стрия Ростислава, передав його в руки німців, які його осліпили і ув'язненого утримували до смерті. Святополк мусів визнати суверенність німецького короля Людовика Німця. Святополк зрадив і Методія, — нацькований німецьким монахом, Нітрянським єпископом Вікінгом, вигнав учнів Методія“. Ані Ростислав, ані Святополк ніколи не прилучали Білу Хорватію до Великоморавської держави. Вважати Галичину в складі Великоморавської держави, про що пишуть М. Чубатий і Нагаєвський, — велика помилка. Нагаєвський це робить на основі документа про межі Празького єпископства. Про це М. Грушевський писав так: „Прикарпаття ніколи не належало до Чехії. Фундаційна грамота Празького єпископства є витвором останньої чверті XI в., подиктована тодішніми претензіями празької катедри на моравську дієцезію“. До цього ми додаємо, що Егерська латинська епархія, за документами, простягалася від Егеру на схід до безконечности... Так було і з Празькою. Це означало лише те, що тоді в Галичині не було латинського єпископа і тому територію Галичини формально

прилучили до найближчого латинського єпископства, тоді Празького. Нарешті, чеські дослідники довели, що згадуваний документ сфальшував Празький єпископ Яромір. Він хотів позбутись конкурентного єпископства в Оломовці, й тому дав дозвіл підготувати фундаційну грамоту Празького єпископства з 1086 року, яка доводила празькі претензії на Оломоуцькі маєтки.

Неправдивим є також твердження, що Святополк поширював східний обряд. От що з цього приводу пишуть словацькі історики: „Святополк не оцінив власну слов'янську освіту і видав свою країну в користь ворогові“ (ак. Декан). „Шкода вмивати Святополка. Йому більше подобалася латинська меса і для нього відправляли латинські месси, хоч він не умів читати. Святополк не звертав уваги на слова Методія, „навпаки, ставився до нього як до ворога“ (с. 12). „Радником Святополка був його двірний сповідник Іван з Венеції, відомий противник слов'янської Літургії“ (с. 164). „Святополк попросив папу, щоби висвятили Вікінга на Нітрянського єпископа“ (с. 166). „Багато істориків виправдовують вигнання учнів Методія після 885 року, що діялося за Вікінговими інтригами. Це не спірне! Але чи ті інтриги могли мати надію на успіх без Святополкової, принаймні тихої, згоди?“ (с. 166). Це погляди академіка Декана (Велика Мораву). „Святополк пішов відкрито проти Методія. У 878 році він вислав до Рима свого дорадника, латинського священника Івана з Венеції, щоби особисто інформувати папу Івана XIII про ситуацію у Великій Мораві. Цей Святополків дорадник звинуватив Методія — і то тенденційно — і папа покликав Методія до Риму“ (Антон Багін, Катол. нов., №22-1985). „Заборона слов'янської мови в Літургії була видана під впливом негативного ставлення до неї Святополка“ (Марсіна, с. 9). „Не можна заперечувати, що визначну роль при цілковитій забороні вживання слов'янської Літургії... зіграв сам Святополк... Його взагалі не цікавила слов'янська Літургія. Про нього можна сказати, що він її властиво лише допускав, зносив“ (с. 105). „Святополк запропонував Вікінга на єпископа — надавав першість латинській літургії“ (с. 78). „У суперечці між Методієм і Вікінгом Святополк однозначно стояв на стороні Вікінга“ (с. 97). „Відвагу Вікінга можна пояснити лише тим, що він опирався на авторитет Святополка“ (с. 101). Це думки Марсіна, висловлені в творі „Методов бой“. Академік Декан пише: „В Житії Наума, одного з учнів Методія, читаємо: „А Моравську країну, як передповів святий Методій архієпископ, скоро настигла Божа кара, помста за їх гріхи проти закону, за їх відпад, за вигнання

правовірних отців і за прийняття еретиків, яким повірили. Після небагатьох років прийшли угри, пеонський народ, зайняли їх країну і її спустошили“. Далі автор пише: „Але й чеський Крістіан говорить те саме, і звинувачує Святополка, що „він, загордившись, не дбав на святі перестерігання Методія і видав свій люд з часті Христові, з часті дияволові. І за те все була Морава поневолена, пограбована, спустошена... бо нема сполуки між світлом і темрявою...“ (с. 167).

Після занепаду Великої Морави бачимо там лише темряву. „За арпадівською ордою йшло апокаліптичне спустошення, яке завжди йшло з азіатськими кочівниками“ (П. Дворжак „Одкрите деїні“ //Старе Словенско, с. 50).

5. Проф. М. Чубатий також помиляється у поглядах на Білу Хорватію. Називає нею лише Галичину, хоч до Білої Хорватії належало й Історичне Закарпаття. Звідки взяв проф. Чубатий протекторат мадярів над Білою Хорватією — Галичиною 906 року? Про це він згадує аж два рази, за що мадяри мали б йому бути вдячними. Адже самі мадяри ніде про це не пишуть. Правда, Білу Хорватію, в розумінні Чубатого — Галичину, мадяри не знищили, бо їх там тоді не було. Мадяри тогочасні — це азійська орда монголів, яка не мала поняття про якийсь протекторат, все нищила й рівняла із землею, як про це пишуть словацькі й чеські історики, німецькі хроніки та підтверджують археологічні розкопки на Великій Мораві. Свій висновок, такий неісторичний, Чубатий зробив на основі повідомлення Константина Порфірородного. Однак цей імператор говорить не про Білу Хорватію — Галичину, а про Білу Хорватію — середне і нижнє Потисся, де один з тогочасних потисських білохорватських, а, значить, слов'яно-руських князів на ім'я Глад, а також другий — Селан дозволили мадярам без бою перейти через їх територію на Задунайщину. Вони і справді відійшли за Дунай.

6. Фактом є те, що християнство поширилось до Перемишля. Але не з Морави, а тим більше — не з Нітри. В Мораві св. Методій мав занадто мало місіонерів, щоб направити їх до Морави і Чехії та Паннонії, а до Нітри не пішов жоден місіонер. Там був всесильним єпископом Віхінг, ворог Методія і східного обряду, так що в Нітру він східну Літургію не допустив. В Перемишлі і в Галичині християнство поширилось з Історичного Закарпаття ще тоді, коли на Великій Мораві діяв Методій.

Треба бачити Велику Мораву такою, якою вона була насправді. Тому ми й продемонстрували, якою її бачать словацькі та чеські історики.

Деякі українські історики також включають Закарпаття до Великоморавської держави. Розгляньмо кілька поглядів:

„Зі значною правдоподібністю можна припускати, що в IX ст. ці краї (йдеться про Закарпаття. — прим. авт.) перебували в повній залежності від Великоморавської держави“, — писав М. Грушевський. Певно, на основі тієї „правдоподібності“ В. Пачовський також включив Закарпаття до Великоморавської держави. Такого погляду дотримується ряд науковців.

Проф. М. Чубатий у своїй праці „Історія християнства на Русі-Україні“ про Закарпаття згадує: „Що стосується теперішньої Карпатської України, то там поширилося християнство з Великої Морави, яка сягала, мабуть, до Тиси, де прибрала напрям на південь. Таким чином, межі Великоморавської держави обіймали майже цілу Карпатську Україну з Пряшівщиною. Тому християнізації з боку Нітранського місійного центру могли легко підпадати предки західної частини Карпатської України та Пряшівщини“.

Відзначимо, що авторитетні словацькі історики ніколи нічого подібного не стверджували. Але в словаків були і є пропагандисти, які твердять те саме, що й проф. М. Чубатий. Натомість словацькі вчені пишуть, що такі пропагандистські погляди не можна сприймати серйозно. Ці ж пропагандисти на основі своїх гасел називають українців Пряшівщини новочасними переселенцями, і тому діячі т.зв. „словацького штату“ (держави) планували їх „на возах вивезти“ в Україну.

Проти фальшивої і антинаукової пропаганди виступив ще за часів демократичної Чехословаччини ужгородський канонік, проф. теології, заступник голови т-ва „Просвіта“, відомий історик Закарпаття Василь Гаджега. Він вказав на історичну правду: Закарпаття, в т.ч. і Пряшівщина, ніколи не належали до Великоморавської держави. Подамо лише головні тези, які на підтвердження своїх поглядів наводить В. Гаджега.

1. Як далеко сягала Моравська держава на схід? До околиць, котрі завоював Святополк. А він завоював лише Нітру. Про це свідчать баварські єпископи 900-го року в листі до папи Івана IX. Чеський визначний історик В. Халоупецкі вважає, що східна межа Моравської держави сягала до пралісів теперішньої середньої Словаччини. Інший чеський учений — Л. Нідерле твердив, що ті праліси є природними кордонами „старої Словаччини“, кордонами між словаками і русинами. Отже, від пралісів у теперішній середній Словаччині на захід було „старе Словенско“, князівство Нітра, а на

схід лежала країна русинів — Конфініум Рутгенорум. Влада Святополка ніколи не сягала поза ті праліси, а може навіть не до них.

2. В. Гаджега проаналізував Фулдський літопис з 892 року: „У вересні 892 року послав німецький кесар Арнулф окреме посольство до болгарського царя Володимира з проською відновити колишній мир, а зокрема, щоби він заборонив довіз соли на Мораву“. Копальні солі були на Історичному Закарпатті, яке тоді належало до Болгарії і яке продавало сіль також Мораві. Якби Історичне Закарпаття належало до Великої Морави, німецький кесар не звертався б до болгарського царя. Отже, Закарпаття до Великої Морави не належало навіть в період найбільшої слави Святополка.

Чи потрібні ще пояснення до питання, якою за розмірами була Велика Морави?

Одразу зазначимо, що назву „велика“ дав цій Мораві візантійський цесар Константин Порфірогенет, і саме тоді, коли та „велика“ Морави вже сто років не існувала. Свої відомості імператор писав сто років після знищення „великої“ Морави. Нагадаємо, він назвав її „великою“ не тому, що вона була великих територіальних розмірів, а тому, що Анонім не знав про існування „великої“ Морави. В Нітрі він згадує чеського воєводу (дукс Боеморум) в другій половині X століття. Та невдала назва візантійського імператора спричинила виникнення фантазій, романтики щодо величини Морави. Саме фантасти та романтики називають її „рішкою“ — „імперією“, хоч вона такою ніколи не була. Так утворилися різні теорії: а) Ніби Святополк підкорив собі і Паннонію; б) Ніби підкорив собі Чехію й полабські племена; в) Ніби підкорив собі князівство на Верхній Віслі з центром у Віслоці; г) Ніби його держава сягала до Потисся, до Ужа, ба, аж до Чорного моря. І все це сталося в період найбільшої слави Святополка.

А коли була та слава в Святополка? Тепер маємо опубліковані всі хроніки різних народів з періоду „Великої“ Морави, які не дають приводу розвинути подібні „теорії“. Хроніки відзначають, що існування „Великої“ Морави за володіння і Ростислава, і Святополка було лише боротьбою за існування, а не якимись імперськими посяганнями. Подивімося загально на роки воєн, як їх подають Хроніки: 853, 855, 858, 860, 861, 862, 863, 864, 869, 870 — тоді тривали війни проти Ростислава. Коли Святополк зрадив Ростислава і того взяли у полон й осліпили, почалися війни проти Святополка: 870 рік (Святополк платить контрибуцію Людовику Німцю), 871, 872, 874 (Святополк

просить миру і присягає Людовику на вірність), 880, 883, 884 (Святополк знову піддався під владу імператора Карла), 885 (Святополк присяг на вірність імператорові Арнулфові), 888 (Арнулф розбив Святополка), 889, 890 (Святополк знову розбитий), 890 (Святополк розбитий, вмирає). Хроніки точно описують війни, з чого видно, Святополк рятував себе лише зрадами, хитрощами, присяганням на вірність тощо.

Хронологія панування Святополка свідчить, що він взагалі не мав ані можливості, ані часу підкорити собі вищенаведені території. Сучасні хроніки з латинських оригіналів переклала чеська вчена Д. Бартонькова й опублікувала разом з латинським і чеським текстом в праці „Латінске прамени к деінам Велке Морави“ (I, Прага, 1964). Ці всі матеріали вийшли в п'ятитомнику „Магне Моравіе Фонтос“ — „Джерела про період Великої Морави“.

Роки 853, 855, 860, 861, 862, 864, 869, 870 — постійні війни франків проти Ростислава, які закінчилися у 870 році ув'язненням і осліпленням Ростислава. Карломан без жодного опору вторгся на Мораву, підкорив собі всі міста і фортеці („Анналес Фулденсес“).

871 рік — Святополк полонений франками. Відпущений з полону, він нападає на франкське військо і багатьох вбиває („Анналес Фулденсес“).

872 рік — Карломан знову і знову спустошив моравські території... Ходив з військом в найвіддаленіші краї морав'ян і повернувся переможцем („Анн. Фулденсес“ і „Ексерпта Авентіні“).

874 рік — Карл Людовик прийняв послів Святополка, які просили миру і присягали на вірність. Кожне слово підтверджували присягою, про довічну вірність Святополка королеві і щорічну данину, встановлену королем, щоб отримати дозвіл залишитися живим („Анн. Фулденсес“).

883 рік — у 880 році помер Карломан, і тепер воєвода морав'ян жорстоко спустошив Паннонію, на чолі якої стояв Арнулф, син короля Карломана („Геманні Аугуенсіс Хронікон“).

884 рік — в Паннонії повстали слов'яни, і Святополк став на сторону короля проти повстанців-слов'ян. Полонивши їх, він відрубав їм праву руку, язик та геніталії, а воїнів відпускав без обидвох рук. Вся Паннонія була спустошена ним та спалена: „Напавши на Паннонію, жорстоко й криваво вбиває, мов вовк, нищить її вогнем і мечем на великих просторах... А наступного року вривається в Паннонію, як ворог, з військом, щоби те, що з минулого року залишилось, тепер, немов пащекою вовка, цілком пожерти“. Піддані — чоловіки й

жінки з дітьми були вбиті, інші — що було ще страшніше — були ув'язнені з відрізаними руками і геніталіями. Святополк при тому підтверджує Карлові вірність“ („Анн. Фулденсес“). Бачимо, тут Святополк не підкоряв собі Паннонію, але допомагав Карлові придушувати повстання паннонських слов'ян, з якими повів себе дуже жорстоко.

885 рік — між Арнулфом і Святополком — мир, підтверджений присягою („Анн. Фулденсес“).

887 рік — Арнулф, син Карломана, римський імператор, передав Святополкові, князю Морави і своєму кумові — воєводство чеське. („Анналес Богеміці“). Отже, Святополк не підкорив собі Чехію, лише дістав її як заставу, але, як побачимо, чехи його не прийняли і прогнали.

888 рік — Святополк виступив проти Арнулфа, але Арнулф його розбив... („Еккегарді Хронікон універсале“).

889 рік — Арнулф пішов походом на Мораву і спустошив землю („Анналес Ейнсідленсес“).

890 рік — Хроніки пов'язують справу передання Чехії Святополкові з його кумівством з Арнулфом. Арнулф був вдячний Святополкові за допомогу в придушенні повстання слов'ян в Паннонії і навіть став хресним батьком сина Святополка (від наложниці). Тепер Святополк, переконаний, що він міцний, має два князівства, виступив проти Арнулфа. Але чехи не прийняли Святополка, повстали проти нього — вони звикли мати володарів зі свого роду. Арнулф, коли вторгся на Мораву, все, що бачив — нищив до основ, навіть овочеві дерева виривав з корінням. Святополк просив миру і дав Арнулфові свого сина в заручники. („Регионіс аббатіс Пруменсіс Хронікок“ — „Анналіста Саксо“).

Хроніки пишуть про Святополка, що він „обманное і бреше“ („Анн. Фулденсес“ за 894 рік).

893 рік — проти Арнулфа було організовано внутрідержавну змову, змовники підтримують зв'язки із Святополком. Розкривши його підступність, Арнулф „пішов походом в королівство воєводи Святополка і спустошив більшу частину його землі“ („Анн. Фулденсес“). Святополк помер („Анн. Фулденсес“ — „Анналіста Саксо“). „Його сини тримали його королівство за короткий час, — воювали між собою, — і прийшли мадяри, і все до основ знищили“ („Анн. Фулденсес“).

902 рік — на Мораві війна з мадярами, земля була покорена („Анн. Аламаніці“).

Це все, що пишуть Хроніки про Святополка і його „велику“ Мораву. Не мав він спокійних років, коли б міг завойовувати далекі території — Паннонію, Чехію, Віслянщину, Потисся. Не бачимо років „слави“ Святополка, не бачимо розширення його держави, він був щасливий, коли мав спокій і мир. Очевидним є те, що слов'яни, які жили в Паннонії і посідали територію до північного Дунаю, не були „морав'янами“, інакше Святополк так жорстоко не нищив би їх. Слід зазначити, що словацькі історики не згадують наведених нами років правління Святополка, вони цілком „по-науковому“ трактують вигадки, що „до ядра Великої Морави належали Віслянщина, Чехія, лужицькі серби, верхне, а можливо й середнє Поодря і частина Потисся“. Такі твердження, однак, не доведені, оскільки їх доказів не існує. Словацькі науковці розвивають свою хибну теорію, наголошуючи, що на всі ті території Методій вислав своїх місіонерів (Методій не мав достатньої кількості священства на Мораві).

Стосовно Віслянщини „Житіє Методія“ повідомляє: „Один дуже сильний князь, що сидів на Віслі, переслідував християн і робив їм шкоди. Методій йому сказав: „Буде тобі, синку, на добро, коли даси себе добровільно в своїй країні охрестити, щоби тебе не охрестили десь в полоні в чужій країні, і тоді, напевно, мене згадаєш“. Так і сталося. З цього речення словацькі історики виводять, що князь з осідком на Віслі прийняв хрещення на Мораві, і що Віслянщина була під владою Святополка і входила до Методієвого архієпископства. Але ж подібне нічого тут не сказано, навіть не згадано імені князя, нема й згадки про похід Святополка на Віслянщину. Врешті, припустимо, що Святополк, хоч не відомо, в котрому році, пішов на Віслянщину походом. Англійський історик Скотус Віатор, що перед Першою світовою війною стояв на захист словаків, про Велику Мораву та здогадне завоювання Віслянщини писав: „Держава, яка називалася Великоморавською, — перебільшення. Святополк ходив лише на грабунки, він не підкоряв собі інші території. Також не можна назвати „пригодою“, коли туди пішов раз походом. Прецінь, держава має свої критерії, дефініцію. Аналогічно ми могли б так вказати на претензії Польщі на сучасну західну Словаччину, оскільки польський король Болеслав зайняв всю західну Словаччину. А на це є докази“.

Стосовно приєднання до „Великої“ Морави Потисся, теперішньої східної Словаччини (про що йтиметься далі), — скажемо, що таке твердження немає жодних доказів. Навпаки, є докази, що Татранщина й Пряшівщина до Моравської держави не належали. Висновки

словацьких науковців підтверджуються лише словами „правдоподібно“, „інакше собі уявити не можемо, щоби те не було“ тощо. Науковець не може оперувати такою термінологією, він може сказати „на мою думку“, але й та думка мусить бути доведена.

Є ряд словацьких вчених, які дотримуються інших поглядів. Вони пишуть: „Історичне значення Великої Морави не можемо міряти її ефемерним, занадто короткодобовим і політично хитким територіальним розсягом, ані воєнними успіхами Святополка“ (Е. Пауліні, Ш. Ондруш „Живот а дело Метода“. — Татран, 1885. — С. 12). — „Історичний романтизм втрачає землю під ногами“ (П. Дворжак „Старе Словенско“, с. 37). „Деякі в неоромантичному прагненні старалися видобути з джерел більше, ніж вони в собі криють, інші керувалися гаслом: „Квод нон ест ін актїс“ — „Вигадаємо — чого нема в документах... вигдаємо“. (Любомир Гавлік „Велка Морава а стршедоевропшті Словање“. — Прага, 1964. — С. 26). Вчені вказують на тенденційне зневажання писемних джерел, особливо мадярами і словаками.

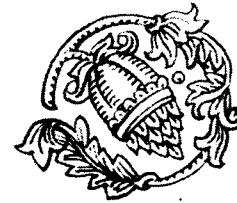
Звернемося знову до авторитету науковців, дослідників історії Словаччини Сетона Батсона — Скотуса Віатора: „Теперішні претензії словаків на території сучасної східної Словаччини, що пов'язується з іменем Святополка, — є такі смішні, що нагадують історика, який опираючися на похід Наполеона в Єгипет, Іспанію, Москву тощо, претендує на ці території. Мало є справ, які мали б таку повагу, як історичні джерела. Але вважати в XXI ст. за ідеал століття IX або XII — це означає не поважати, не визнавати природного історичного розвитку, ба, навіть не знати законів природного людського розуму“ (с. 37).

Вчені припускаються й інших помилок. Наприклад, Мораву називають „рішоу“ — „імперією“, пишуть „Великоморавська ріша“. Яка тут імперія, яка тут великодержавна? Як могла бути Морава „великою“, коли її так легко знищили і коли після неї нічого не залишилося? От що пише чеський вчений Л. Гавлік: „Велика Морава — це Морава з Нітрянщиною. Були це чи то чехи, чи інші слов'яни. Тих інших можемо назвати лише „нітрянцями“, бо словаків тоді не було“ (с. 189).

Насамкінець згадаємо ще раз П. Дворжака, чеського професора університету в Братиславі, автора наукового твору „Старе Словенско“, де він вказує, що та „велика“ Морава була насправді малою. Історично на „словацькій“ частині Морави — Нітрянщині до кінця XII ст. існувало близько 200 відомих науці поселень. Всі ті селища зосереджені

в дунайській низовині і у нижніх частинах долин, що до неї прилягають. Населення ледве чи перевищувало 150 тисяч душ. Не відомо про існування міст (с. 313). Автор порівняв Нітрянщину і Чехію тих часів: кількість населення в Чехії в кінці XII століття — близько 500 тисяч душ, на Мораві — приблизно 200 тисяч душ.

Отже, Велика Морава колись — це сучасна Морава з Нітрянщиною. Її кордони на сході сягали татранського підгір'я, а отже ані Татранщина, ані Пряшівщина до Морави не належали.

Діяльність Константина-Кирила і Методія на Мораві

Константин-Кирило і Методій —
апостоли слов'ян

як і в Потиссі, тобто, білими хорватами — русинами. Князь Коцель вітає обох братів, і від себе дає їм на науку 50 учнів. Обидва брати відходять до Риму, де 14 лютого 869 року Константин вмирає, перед тим просячи Методія повернутися на Мораву і продовжити розпочату працю. Влітку 869 року в Римі Методія висвячено на єпископа. З титулом архієпископа й папського делегата він повертається на Велику Мораву, але не доходить туди тому, що там тривала війна; Карломан на чолі трьох німецьких армій знищив Нітрянщину і спалив великоморавські поселення. Між тим, у 870 році Святополк зраджує

Спробуємо прослідкувати за діяльністю Константина-Кирила і Методія на Великій Мораві. Дуже часто науковці, в т.ч. й українські, помилково висвітлюють значення їх перебування на Великій Мораві.

Моравський князь Ростислав вітав Константина-Кирила й Методія, але не вітало їх чисельне франкське латинське духовенство на чолі з Віхінгом. Тому мирний період праці обидвох апостолів був коротким — близько трьох років — 864-867, — хоч тоді й тривала війна. У 867 році Константин-Кирило і Методій відходять з учнями до Риму, зупиняються й діють у Паннонії (868 р.). Паннонія заселена слов'янським племенем, на нашу думку, таким,

Ростислава, передає його франкам, а ті його ув'язнюють і осліплюють. Того ж року франкські латинські єпископи захоплюють в дорозі Методія, знущаються над ним і ув'язнюють його. Святополк під впливом Віхінга стає ворогом Методія. В листопаді 873 року завдяки прохання папи, а особливо на прохання константинопольського імператора Василя, який вислав до франкського кесаря посольство на чолі з архієпископом Історичного Закарпаття Агатоном з проханням визволити Методія, Методій виходить на волю, повертається на Мораву. В роках 874-880 тривають постійні війни Святополка з німцями. У 880 році Святополк намагається відсторонити Методія, посилає на нього скаргу до Риму, і Методій знову іде до Риму, щоб оправдатися „з ересі“. У 881 році Методій іде до Константинополя — через Історичне Закарпаття й Болгарію, — у 882 році повертається тією ж дорогою, закінчує переклад Святого Письма. У 885 році хворий Методій висвячує на свого наступника в архієпископстві Горазда, але 6 квітня 885 року вмирає.

Святополк не визнає Горазда наступником Методія. Віхінг узурпує управу Моравською Церквою, фальшиво інформує папу, і папа забороняє слов'янські Богослуження. В кінці 885 року або на початку 886 року Святополк і Віхінг ув'язнюють Горазда та все його духовенство — одних продають жидам у рабство, інших виганяють.

Бачимо, за яких обставин довелося працювати Константинові-Кирилові і Методієві, — особливо ж Методієві. Праця-страждання тривала від весни 864 року до весни 885 року, отже, майже 21 рік. Якщо з цих років відрахувати три роки ув'язнення Методія, роки подорожі до Риму й Константинополя і назад, роки воєн на Великій Мораві, самотність Методія, без моральної і матеріальної підтримки, вороже ставлення Святополка до Методія, акції франкського латинського духовенства, то видно, що для праці серед населення Великої Морави залишалося небагато часу.

На Нітрянщині, сучасній західній Словаччині, панувало франкське латинське духовенство на чолі з Віхінгом — Методій не міг там діяти, дотримуючись східного обряду. Отже, всі здогадки, що східне християнство почало поширюватися з Нітри — це лише романтичні припущення, які не мають жодної основи. Романтичними є також думки, що східне християнство поширював Святополк. Насправді було так. Святополк у своєму дворі тримав латинського священика, який відправляв латинську Літургію. Він охоче послуговувався порадами франкського латинського духовенства. „Життя“ характеризують

Святополка, як „людину сувору і не знаючу добра..., як раба жіночих розкошів, зануреного в bagno гидких стосунків, що не звертав уваги на слова Методія, а, навпаки, поведився з ним як з ворогом“. Святополк — людина „підла, напівзвір, був жорстоким, був цілком тупим, щоб зрозуміти деякі божественні речі... був нечистою розкішшо позбавлений розуму“. Методій, напевно, засуджував Святополка за осліплення Ростислава й видачу його німцям.

Важливим є питання осередку єпархії Методія. Здається, такого не було. Методій — це мандрівний єпископ і місіонер. На Мораві його не хотів бачити Святополк, в Паннонії з ним хотів бути Коцель, якого морав'яни вбили, в Нітрянщині був Віхінг, який взагалі не допустив слов'янський обряд в свої володіння. Отже, сучасна Словаччина не може пишатися діяльністю Кирила і Методія на своїй території. Методій переходив з місця на місце, з чого логічно випливає висновок, що він часто ходив на Історичне Закарпаття хоча б для того, щоб „відпочити“ після трудів і утисків. Зміцнення християнства на Історичному Закарпатті вказує на перебування там Методія.

Необхідно з'ясувати: хто визволив Методія з трирічного ув'язнення і з якою метою він вирушив до Константинополя опісля?

Дослідники вказують лише, що Методій був випущений з ув'язнення на прохання папи. Безперечно, папа домагався звільнення Методія, але впродовж трьох літ до його слів ніхто не прислухався. Баварські латинські єпископи, які ув'язнили Методія, всіляко знуцалися над ним — били, тримали його роздягненим на морозі й дощі, казали папі, обманюючи, що нічого не знають про долю Методія. Згодом на папському престолі почали відбуватися зміни. Наступники не були інформовані в справі, особисто Методія не знали. Треба зазначити й те, що латинські єпископи при тих обставинах не виконували наказів папи, тим більше, коли справа стосувалася Паннонії — території, якою хотіли володіти вони. Згадаємо, що Методій був визволений з в'язниці на прохання константинопольського імператора Василя. Німецький канцлер або сам визволив Методія, або наказав це зробити латинським єпископам. Подивімося, що про це говорять історичні джерела.

У Фулдських Анналах 873 року є короткий запис: „В місяці листопаді архієпископ Агатон, легат грецького імператора Василя, прибув до короля Людовика з листами й дарами, щоб відновити давню дружбу. Король прийняв і відпустив його з великою пошаною“. Анналі говорять, що Агатон був архієпископом. Документи не згадують про мету посольства, хоч в таких випадках вона б мала бути згадана. Мету

посольства не зазначають, оскільки латинським літописцям було неприємно писати, що Методій ув'язнений саме латинськими єпископами. Враховуючи, що тоді не було принципових непорозумінь між двома владиками, звернення архієпископа Агатона треба вважати проханням до константинопольського імператора щодо визволення Методія. Прохання було задоволене, це видно з того, що король Людовик прийняв делегата і відправив з великими почестями. Згідно Анналів, це було в листопаді, а Методія випустили з в'язниці або відразу після того, або грудні 873 року чи в січні 874 року. Ми переконані, що Методій знав про прохання константинопольського імператора і був вдячний йому за визволення. Власне, тому він відразу й відправився до Константинополя — подякувати імператорові за його клопотання. Як відомо, імператор Василь прийняв Методія і, як пишуть Житія, виконав усі його побажання. Зрозуміло, що Методій міг скористатися нагодою, щоб висвятити Горазда та інших єпископів.

Що ж відбулося тим часом на Великій Мораві? Святополк не визнав Горазда Методієвим наступником. Після смерті Методія почалося жакливе нищення всього, що зробив Методій. Його єпископів, учнів жорстоко переслідували — брали в полон, били. Взимку роздягненими їх вигнали за Дунай, багатьох продали жидам як рабів. Жиди продавали їх на торгах разом з невольниками... Декому з них вдалося втекти до Болгарії, на Історичне Закарпаття. На Мораві владу захопили Віхінг та франкське латинське духовенство. Та за злочин проти праведників (як передбачав Методій), настала кара — напад кочівних мадярів, які все зрівняли із землею... Археологи тепер констатують, що на тому місці залишилися тільки жакливі й небувалі руїни. На Великій Мораві не залишилося нічого від слов'янського християнства, отож **нічого** звідти вже не могло поширюватися.

Доля учнів Методія.

Архієпископ Горазд на Історичному Закарпатті

„Сказаніє о переводі Священного Писанія“, яке збереглося в Хіландарському монастирі на Атосі, перелічує імена найвідоміших учнів Методія. У Методія було понад двісті учнів — дяконів та священників. Сказання подає імена сімох визначних учнів: Горазд, Сава, Лаврентій, Климент, Наум, Ангелар, Константин. При тому зазначається, що всіх їх спочатку було ув'язнено, а згодом з іншими слов'янськими священниками вигнано з Морави чи продано в рабство. Виходячи з того, що учнів Методія утримували ув'язненими в Нітрі,

науковці зробили висновок, що їх упіймали й привели до Нітри, столиці, де перебував Віхінг. Напевно, вони жили разом у монастирі Методія і тому їх легко було впіймати. Їх, ув'язнених, ніхто не міг відвідати. Нарешті Святополк і Віхінг вирішили вигнати їх з Морави. Частина з них, а саме молодших, продали жидам у рабство. Але частина учнів втекла. Вони розділилися на групи, щоби легше було уникнути переслідування. Одні пішли вздовж Дунаю й дісталися до Болгарії. „Житіє Методія“ про це пише так: „Воїни, взявши святих, вивели їх з міста і, роздягнувши їх, вели нагих. Вони терпіли від холодного вітру, який дув у тому подунайському краю, ... а коли вже були далеко від міста, ті, що їх вели, залишили їх і повернулися назад.“ З наведеного бачимо, що учні були вигнані в холодну зимову пору, наприкінці 885 або на початку 886 року. Тих, що були продані жидам, було відведено до Венеції як рабів на продаж. Там їх викупив один візантієць і відвів до Константинополя, де імператор Василь подбав, щоби вони перебували там як священики. Декого імператор послав у Болгарію. Туди відправилися Климент, Наум і Ангелар. Константин, званий Преславським, потрапив туди раніше, там його залишив Методій, повертаючися з Константинополя. Климент і Наум були родом з Болгарії; Константин правдоподібно — з Паннонії. Звідки походив Ангелар — невідомо. Климент заснував монастир в Охриді і помер єпископом у 916 році, похований в Охридському монастирі. Він вивчив майже 3500 учнів. Наум помер у 910 році, також у монастирі, який він заснував. Константин заснував школу у Преславі, де був єпископом. Ангелар невдовзі по приїзді до Болгарії помер.

„Житіє“ нічого не говорить про долю Горазда, Сави й Лаврентія. Вважаємо, що **Горазд, Сава і Лаврентій** та ще багато інших учнів Методія, яким Болгарія була надто далека й чужа, перейшли ближче до рідного їм Історичного Закарпаття. Доказом того є монастир й єпископство на Спіші, яке, як з'ясується, заснував Горазд. Існування монастиря підтвердили археологи, там виявлено і писемні документи.

Імператор Константин Порфірогенет пише: „Багато учнів пішло до **сусідніх народів — болгарів, хорватів...**“ Згадаємо, що Історичне Закарпаття тоді називали Болгарією, оскільки воно було частиною Болгарії, і Хорватією — від назви племені білих хорватів. Але це не означає, що Горазд з учнями пішли просто до Галичини, як вважали М. Чубатий, А. Великий і І. Нагаєвський. В Галичині ще не був підготовлений ґрунт, його готували учні Методія аж тоді, коли повернулись із Закарпаття.

Горазд був закарпатцем, про що свідчить його ім'я. „Горазд“ — виключно українське закарпатське слово (в цій вимові ще й тепер), що означає — „добробут“. „Жий у горазді! — Мав би ти, сину, горазд!“, — слова благословення батьків. Ні чеська, ні словацька мова на Мораві не знали й не знають слова „горазд“. Отже, Горазд — закарпатець, так його звали, коли він був ще поганином. Це ім'я геній Константина-Кирила залишив Гораздові і при його хрещенні, бо це ім'я гарне і залишити його не суперечило традиції християнства. Якби йому при хрещенні й змінили ім'я „Горазд“ на інше, то в повсякденному житті воно побутувало б і надалі. Згадаємо, що Володимира Великого, якого хоч і охрестили Василем, а усе-таки називали Володимиром. Що Горазд був закарпатцем, а не з Морави, бачимо й з того, що Святополк не прийняв його як наступника Методія. Слова „Житія“, що „цей з вашої землі муж“ не мусіли означати Мораву, а територію слов'янську. Так могли називати цілі області, адже кордонів тоді ще не було. Думаємо, що кажучи „вашої землі муж“, розуміли „слов'янин“. В тому ж розумінні вживає папа слова „у вашу країну... у вашій мові...“, коли посилає Методія на Мораву.

Горазд був єпископом, а перебравши управу після Методія, став архієпископом. „І вказав їм на одного з відомих учнів своїх, званого Гораздом, і сказав: „Цей з вашої землі свобідний мужчина, вчений добре в латинських книгах, правовірний. Це нехай буде воля Божа, і ваша любов, як також і моя“. В „Житії Климента Охридського“ подано, що Методій „священиків, дяконів і субдияконів в області своєї Церкви лишив двісті. Між ними першість зискав собі Горазд, якого сам Методій, доживаючи останню годину, проголосив Моравським архієпископом“. Тут же сказано, що „Горазд дуже добре володів обома мовами: слов'янською і грецькою“.

Обов'язки архієпископа Горазд став виконувати відразу. Уже на похороні Методія він відправляв Літургію і увесь обряд трьома мовами: грецькою, латинською і слов'янською — згадують болгарські перекази.

Те, що Горазд був архієпископом, доводить той факт, що він очолював делегацію своєї Церкви при переговорах між франкським духовенством і Святополком. Франкське духовенство знало, що Горазд — архієпископ, бо трималося засади: „Горазда переможім і робім йому перестороги, — кричали блудники... Бо коли б залишився жити, знову ожив би нам Методій“. Методій міг ожити в Горазді як

архієпископі. Рим також знав, що Горазд є архієпископом. Папа Стефан VI після смерті Методія писав: „Наступникові, якого Методій, наперекір усім правилам святих отців, осмілювся призначити, нашою апостольською владою заборонить служити, доки він сам не з'явиться до нас і особисто не пропонує свою справу“. Папа не писав, що вчинок Методія — призначення по собі архієпископом Горазда — неправосильний, але лише „заборонить служити — виконувати свій уряд, доки нам особисто не представиться“. Ця заборона стосувалася не духовенства в цілому, а саме єпископів. Папа такого не писав би, якщо б Горазд не був єпископом. Адже ж папа не міг цікавитися звичайним священиком, справу звичайного священика легко вирішив би сам Віхінг.

Є відомості, що й останні, поіменно згадані, учні Методія були єпископами, і то ще на Мораві. Горазд як архієпископ теж потребував хоча двох єпископів-суфраганів. Болгарський Синодик у 1211 р. називає таких єпископів — учнів Методія: Горазда, Климента, Саву, Наума.

Отже, безсумнівно, як побачимо далі, Горазд прийшов на Історичне Закарпаття й був там архієпископом. У зв'язку з цим згадаємо деякі закиди проти єпископства Горазда та інших. Хоч „Життя“ виразно говорять, як свідчать наведені цитати, що Горазд був єпископом-архієпископом, проф. М. Чубатий вважає: Методій був митрополитом для Великоморавської держави включно з Нітрою та Паннонією. Однак він практично не мав ієрархії, оскільки не мав щонайменше двох суфраганів-єпископів, як того вимагали церковні канони (IV та VI), прийняті на першому Нікейському соборі в 325 році. Отже, Методій не міг висвячувати нових єпископів та розбудовувати нові єпархії для своєї ієрархії на новонавернених територіях, зокрема, Білої Хорватії. М. Чубатий сумнівається, що Методій висвятив Горазда на архієпископа канонічно (не маючи ще двох співсвятителів), а, як підтвердження цьому, нагадує, що Методій „був святець“.

Дивні висновки. Проф. Чубатий, напевно, читав згадані „Життя“, очевидно, знав, що Методій перед смертю ходив до Константинополя, де було виконано всі його побажання, отже, він мав можливість висвятити своїх учнів цілком канонічно, а що він їх висвятив — це підтверджують „Життя“. Всупереч тому М. Чубатий готовий перекреслити все зроблене Кирилом й Методієм і вважати її за ніщо лише тому, що Методій не мав суфраганів, що був „святець“. Невже Методій був настільки обмеженим, що залишив все напризволяще — працю, освячену трудами, побоями, терпінням, ув'язненням, залишив на зневіру двісті учнів, яких

вивчив і яких лишав лише через такі дрібниці? Та ж висвячення правосильне і від одного єпископа! Це Методій знав. Знає це також й проф. М. Чубатий. Тому Методій як „святець“ рятував Церкву і не боявся екскомунікувати Віхінга. Вмираючи, Методій бачив, що архієпархія у небезпеці, тому й висвятив єпископів... Деяких він висвятив у Царгороді, деяких — на Мораві, до того ж на очах народу — щоби народ бачив, що вони — єпископи, щоби вірні їм вірили... Тому франкські латинські місіонери кричали: „В Горазді ожив би нам Методій!“

Архієпископ Горазд не пішов у Болгарію — осередок. Він повернувся додому, на Історичне Закарпаття. П. Шафарик висловив думку, що Горазд із Савою та іншими пішли до північно-західних кордонів Болгарії самостійно, значить, іншою дорогою.

Про це свідчать такі факти.

На основі документів з 1274 року довідуємося, що на тому місці, у Спіші, де потім заснувалось латинське єпископство (у Спіші — Спішське Підгороддя — Спішська Капітула), стояв монастир, ротонду якого в наші дні виявили археологи. До цього відкриття були відомі лише писемні звістки про існування Спішського єпископства східного обряду, монастиря й церковці, посвяченої Пречистій Діві Марії. В документах згадувалися єпископ Яків, східна єпископська мітра, молитва „Богородице Діво“, великі процесії русинів на свято Стрітіння, які йшли на відпуст до тієї церковці, уривки з Євангелії, написані на папірусі. Археологія підтвердила відомості з письмових джерел. Отже, задовго до заснування у Спіші (Пряшівщина) латинського єпископства (препозитури), на місці теперішньої Капітули, діяв монастир східного обряду, в ньому жив єпископ, були також ротонда і кладовище. Був там і великий хрест. Монастир у Спішській Капітулі (а з ним і єпископство) був зруйнований у 1312 році мадярським королем Карлом Робертом з Анжу. Там залишилася тільки ротонда, яка простояла до 1781 року, поки її не зруйнували, щоб не було і сліду від руського єпископства на Спіші.

Отже, після смерті архієпископа Морави Методія його наступник архієпископ Горазд, переслідуваний, з частиною єпископів, священиків й учнів, залишили Мораву, втікаючи через „великі гори“ сучасної Татранщини (середньої Словаччини). Перейшовши гори, вони зупинилися на горбку, де тепер є Спішське єпископство. З Морави їх вигнано взимку. Зупинившись, Горазд зі своїми товаришами вирішили на тому горбку поставити храм. Спочатку поставили ротонду, пізніше — великий храм з монастирем, який згодом став катедральним

собором і осідком єпископства. Храм посвятили на честь Стрітіння Пресвятої Богородиці — на згадку про те, що, втікаючи, вони прийшли туди на це велике свято і врятувалися.

На Історичному Закарпатті першим архиєпископом був, правдоподібно, закарпатець. Християнство на Закарпатті утвердилося настільки, що архиєпископ Горазд орієнтувався на Київ, одночасно продовжуючи боротьбу з мадярами за східний обряд.

Існування Спішського руського єпископства на чолі з Гораздом (з наступних єпископів знаємо останнього — Якова) доводить, що в період існування Великої Морави й владарювання Святополка моравського Спіш і Татранщина не належали до Великої Морави. Якби було інакше, Віхінг стратив би „втікачів“. Очевидно, що Святополк, і Віхінг не володіли Спішем. Факт існування руської Церкви в Спіші і в Татранщині доводить (якщо не зважати на тогочасні франкські літописи), що моравська держава Святополка сягала на схід лише до сучасних середньословацьких гір, точніше Підгір'я.

Оскільки ім'я Горазда востаннє в „Житіях“ згадується тоді, коли він був ув'язненим на Мораві, виникло багато суперечок між дослідниками щодо подальшої долі Горазда. Наприклад, чеський науковець Вашіца писав: „Думаю, що Горазд помер на Великій Мораві у в'язниці“. Словак Раткош вважає: „Горазд в переслідуванні, правдоподібно, загинув, бо після 885 року не маємо про нього жодних звісток“. Словацький фантаст Станіслав припускав: „Горазд — це словак. На Нітрянщині часть оселі називається „гаражд“. Горазд — абсолювент латинсько-німецької школи“. Інші відомі науковці вважають, що Горазд залишився жити. Так, П. Шафарик дотримується думки, що Горазд написав „Життя Методія“, і це є, як вважають вчені, найбільш правдоподібно. Те, що Горазд керував християнізацією Русі, видно із знайдених там тепер відомих 15 описів „Життя Методія“. В польському календарі з XIV ст., яким користувалися у Вішліці, на 17 липня припадало свято св. Горазда. Ця знахідка чеського вченого доводить, що Горазд не помер на Мораві, а втік разом зі своїми товаришами і на Спіші заснував Церкву, поширивши християнство через Перемишль на Русь і до Києва. Визначний чеський дослідник П. Дворжак вважав, що писемні пам'ятки з Морави на Русь міг принести зі своїми учнями саме Горазд.

Суперечливі погляди на життєдіяльність св. Константина-Кирила і Методія на Мораві

Література про св. Константина-Кирила і Методія велика і творить цілу бібліотеку. Певно, нема в Європі народу, в якого не було б дослідників життєдіяльності Константина-Кирила і Методія. Кількість досліджень зросла у зв'язку з ювілейними датами обох місіонерів і проголошенням їх співпокровителями Європи разом зі св. Венедиктом. Зауважимо, що Константин-Кирило і Методій і справді є святими східного обряду, до того ж першими закарпатсько-українськими святими, проте закарпатське духовенство залишало поза своєю увагою діяльність Константина-Кирила і Методія. Зрозуміло, не можемо вважати науковими кілька статей, що час від часу з'явилися в закарпатських часописах або на календарях. Ми вперше спробували науково розглянути проблеми, пов'язані з життєдіяльністю св. Константина-Кирила і Методія. У статтях, опублікованих нами у календарях Пряшівської єпархії 80-х років, ми часто займали абсолютно протилежну позицію від інших дослідників. Деякі науковці дивувались тим, що ми порушили традицію, інші погоджувалися з нашими поглядами або були змушені по-новому осмислити деякі питання.

Серед науковців існує ряд серйозних розходжень у поглядах щодо діяльності Константина-Кирила і Методія. Найбільшої плутанини та помилок припустився німецький дослідник Гінзел, що свої погляди проголосив єдино правильними, яких, на жаль, дотримується багато дослідників. Чеські історики пишуть, що „Гінзел своїми поглядами несприятливо вплинув на більшість пізніших дослідників“. Згадаємо декілька засад Гінзела. Він вважає, ніби Константин-Кирило та Методій принесли на Велику Мораву латинську Літургію, або „мессу сенкті Петрі“ — „Літургію святого Петра“, — дослідники не дійшли згоди в питанні шляхів, які обирали обидва місіонери, в питанні „глаголиці“ чи „кирилиці“. Крім цих загальновідомих спірних проблем є й інші, які поділяють автори як наукових праць, так і різних „популярних“ видань, брошур.

Відрядно констатувати, що тепер опубліковані всі документи різних народів, що стосуються Великої Морави (наприклад, п'ять томів чеських дослідників „Магне Моравіе фонте“ — „Джерела про Велику Мораву“).

Історію неможливо замінити. Вона була. Її можна хіба фальшиво пояснити.

Отже, розглянемо кілька проблем.

1. Хто за національністю були Константин-Кирило і Методій?

Деякі вчені вважають Константина-Кирила і Методія за походженням слов'янами, декотрі думають, що принаймні їх мати була слов'янкою. Старослав'янська мова перекладів Константина-Кирила і Методія така досконала, що доводить — брати не навчилися мови за короткий час, а знали її з дитинства. Постає запитання: якими слов'янами вони були? Болгарські вчені засадничо твердять, що брати були болгарами, югославські вчені, македонці — македонцями. Але болгари вважають, що й македонці не є окремою національністю, а також є болгарами. Це питання нехай з'ясовують для себе болгар з македонцями.

Отже, чи були Константин-Кирило і Методій слов'янами? В „Життях Методія“ сказано: „Ви бо оста Селуняня, да Селуняне всі чисто словенськи бесідують“. Прямих доказів того, що обидва брати були слов'янами, нема, але є непрямі — вони знали добре слов'янську мову ще до того, як піти на Мораву, бо Константин читав і розумів „руське“ письмо у Криму. Візантійський імператор також вказує, що всі солунці знають по-слов'янськи. Як стверджують науковці, брати досконали володіли слов'янською мовою. Отже, точних відомостей про національність братів нема. Можливо, існують історичні джерела, які вказують на етнічну належність братів — слов'яни вони чи греки. Всі здогади про те, що брати були слов'янами, спираються лише на відомості, як вже сказано, що вони володіли слов'янською мовою так, як нею може володіти лише слов'янин. На те, що вони належали до грецького етносу, вказує їх походження з грецького Солуня. Вони були синами високого візантійського урядника (а такими здебільшого були греки), і мали близьких чи свояків у самому імператорському візантійському дворі, бо лише так міг Константин потрапити на студії до придворної школи. Але й тут є закиди: в Солуні жило багато слов'ян — високі імператорські посади тоді у Візантії могли займати й слов'яни. Отже, припущення про грецьке походження братів не переконливе, тим більше, що обидва досконали володіли слов'янською мовою. При цьому дивно читати у згаданого Марсіні: „Константин, хоч походженням грек, уже в молодості познайомився з мовою довоколишніх слов'ян“ (с. 40). Звідки Марсіна знає, що Константин був греком? Та ж Солунь тоді був слов'янським. Як свідчить історія Візантії і як вважає чеський вчений Л. Нідерле, в той період слов'яни у Візантії були навіть провідниками місій

влади, провідними полководцями, подібно тому як в Римі найвищими посадовими особами були не римляни. Краще, якби він написав таке: не знаємо, але могли бути й слов'янами. Щодо питання, якими слов'янами були Константин-Кирило і Методій, то й на нього не можемо чітко відповісти. Ми їх називаємо „слов'янськими апостолами“ не тому, що вони були слов'янами, а тому, що між слов'янами поширювали християнство.

Слід тут згадати відому чеську хроніку Далимила, складену в 1282-1314 рр., де написано:

„Воржівой просі крста од Святоплука Моравського
А од Методее арцібіскупа Белеградського.

Тен арцебіскуп Русін бяше,

Мшу сву словански служаше,

У Велеграде крсті Чеха првего“.

Давній документ називає Методія русином. Літописець міг так стверджувати, бо, очевидно, знав з переказів про те, що Методій прийшов на Мораву через Потисся, тоді заселене русинами, його першими учнями були русини, тому він і Методія назвав русином.

2. Де знаходилась тоді Велика Морава і де був її центр? Місцезнаходження Великої Морави вчені називали по-різному. Одні — біля сучасної югославської річки Морави, інші — в Паннонії (теперішня задунайська Мадярщина). Один мадярський автор у своєму творі, виданому англійською мовою, визначив місцезнаходження Великої Морави на території сучасної південної Мадярщини, бо там є Вишеград, що, на його думку, відповідає Велеграду. Дійсно, в Мадярщині є Вишеград. Але і в Києві є Вишгород, проте нікому не спало на думку локалізувати Велику Мораву там. Бачимо, що окремі „вчені“ не слідкують за великими археологічними відкриттями на території сучасної Морави, які, безсумнівно, довели, що основу і центр Великої Морави творила сучасна Морава, до якої належала сучасна словацька Нітрянщина. Але Нітрянщина ніколи не була центром Великої Морави, як помилково твердив згадуваний нами словацький професор Станіслав.

3. Якої національності були мешканці Великої Морави? Чехами чи словаками? Найдавніші латинські джерела називають подунайських слов'ян „склаві“, „венеді“. Під назвою „морав'яни“ слов'яни в середньому Подунав'ї згадуються у повідомленнях початку IX ст. В хроніках вживаються такі назви: „морав'яни“, „марвані“, „маргі“, „марі“, „маравензес“, „морабіо“. Всі вони, правдоподібно, походять від назви ріки Морава (Марус, Марага, Маргос). „Велика Морава є

Морава з Нітрянщиною. Чи то чехи, чи інші слов'яни. Тих, інших, можемо назвати лише нітрянцями, бо назви „словак“ ще не було“ (Любомір Гавлік „Велка Морава в контексту європейських а обецних деїн“ //Велка Морава є початки чсл. статності, с. 189). Чеські вчені категорично стверджують, що це були чехи, оскільки така назва, як „богема“ вже тоді існувала, а назви „словак“ ще не було. Їм перечать декотрі словацькі автори, які вважають, що там жили тільки „словаки“, хоч такої назви ще не було — вона вперше появилася аж через 500 років після виникнення Великої Морави. Врешті, обидві сторони дійшли спільної думки великоморав'ян називати „мораванми — моравянами“ (П. Дворжак „Одкрите деїни“).

4. Як треба читати й озвучувати кирило-методіївський старослов'янський текст? Наприклад, текст: „В началі бі Слово і Слово бі у Бога і Бог бі Слово“. Словацький проф. Станіслав вважає, що читати треба так: „Ісконе бен Слово і Слово бен у Бога, і Бог бен Слово“. Звідки прихильники такої позиції знають, що Константин-Кирило і Methodij саме так читали? Та ж тоді не було ані фонографа, ані магнітофона, і висловлювання ніде не записані. Невідомо, як озвучували (транскрибували) латинські слова древні римляни, хоч ту мову запозичила собі латинська Церква для богослуження. Одні, наприклад, слово-прізвище Ціцерон читають як Ціцero, інші — як Чічero, Цічero. Точку зору Станіслава дуже дипломатично відкинув його колега — братиславський проф. Ісаченко, який писав: „Ми з певністю не знаємо, як озвучувалися старослов'янські слова. Висловлювання і морфологічні знаки „моравської мови“ дотепер нам відомі лише частково“. Отже, очевидно, правильним буде читати так, як це читали наші предки, і те читання нам традиційно передали: „В началі бі Слово...“ — отже, ніяких „бен“ і йому подібного, ніяких „веки веков“, а „віки віків“. Ключ для вирішення питання треба завжди шукати таким чином і слід дивитися, як читали й озвучували слова ті, що першими прийняли їх від Кирила й Methodija, а це — мешканці Закарпаття й Київської Русі.

5. Чи патріарх Фотій був „схизматиком“, а патріарх Ігнатій „пропапський“, чи Methodij був „схизматиком“, чи Methodija латинські єпископи ув'язнили, або лише покликали на синод?

Діяльність Константина-Кирила і Methodija на Мораві проходила в період патріаршества Ігнатія й Фотія. На жаль, латинські єпископи намагалися поширювати різні чутки й навіть плямували Methodija перед папою, мовляв Methodij є „протипапський“, „схизматик“. Methodijеві довелося виправдовуватись. Відомий візантист, чеський професор,

латинський священик Дворнік науково довів, що Фотій не був „схизматиком“, а існувало лише непорозуміння між ним і папою. У 879 році Фотій помирився з папою і папа дав свою згоду на патріаршество Фотія. Дехто з „істориків“ почав вишукувати „другу схизму Фотія“. Професор Дворнік довів, що „схизматика“ з Фотія зробили західні латиняни, щоб видати Ігнатія за „проримського“. Патріарх Ігнатій не був „проримським“. Друга „схизма“ Фотія, пише проф. Дворнік, є історичною містифікацією, бо другого розколу між Візантією й Римом не було. (Дворнік „Ле секонд схізме де Фотіос. Ін мистифікаціон гісторік“. — Візантіон, VIII, 1933, 425-474). Це прийнято й Церквою, отже це є засада Церкви. Що стосується Methodija, то латинське духовенство також вважало його за „схизматика“. Methodij насправді не був „схизматиком“, і це він довів у Римі. Дехто поширює погляди про те, що Methodija латинські єпископи не ув'язнювали, а лише покликали на засідання синоду. Насправді ж його тримали у в'язниці два з половиною роки — до весни 874 року. Латинські єпископи навіть після звільнення звинувачували Methodija в ересі, намагаючись позбутися його. Папа, вислухавши Methodija, визнав його науку правдивою і утвердив моравсько-паннонським архієпископом.

6. Деякі словацькі „дослідники“ неправильно висвітлюють діяльність Methodija. Згадуваний проф. Станіслав у своїх творах писав: „Принайменше Климент, учень Methodija, походив з Морави“; „Святополк завоював Паннонію у 884 році“; „Горазд був словаком, це безсумнівно“; „Осідком Methodija була Нітра, як також його наступника Горазда. Тут був і Святополк“; „Methodij був похований на Словащині, а саме — в Нітрі“. Як бачимо, в усіх працях Нітра подається як найважливіший центр Великої Морави. „Коли Горазда ув'язнили, в Нітрі вибухнуло повстання проти Святополка“; „Віхінг був лише єпископом, Горазд — архієпископом. Можливо, що пізніше, коли змінилися обставини, Горазд знову став владикою. Зрозуміло, що це було лише в Нітрі“; „Methodij дав наказ на створення нового старослов'янського місала на зразок римського латинського місала. З того збереглося лише сім пергаментів в глаголицькому письмі. Це Київські листки, найдавніша збережена старослов'янська пам'ятка взагалі“; „Святополк підкорив собі Чехію, князівство на горішній Вислі“; „Словаки — це найбільший слов'янський народ“; „Словацька мова найближча церковнослов'янській“ і т. д.

Станіслав написав цілий ряд праць, у яких його вигадки нічим необґрунтовані, але він видавав їх за дійсність. Проте, його думка не брала до уваги у колах професійних дослідників. Цитуємо деяких

словацьких вчених: „Станіслав хоче змінити докази проф. М. Вайнгарта, який правильно вказав, що Нітра не була і не могла бути осідком Константина-Кирила і Методія, центром та вихідним пунктом їх діяльності. Тепер археологія довела істину Вайнгарта, а не Станіслава“. „Станіслав комбінував...“, — писав доцент Владимир Шмілауер (Дворжак „Старе Словенско“). „Висновки Станіслава ненадійні, праця Станіслава вимагатиме ревізії“ (Ант. Достал „Критіки а реферати“, Славія ХХ, 1951, с. 454). Відкинули погляди Станіслава і проф. Варсік та всі академіки Словаччини. Треба зазначити, що нарешті вже й сам Станіслав відмовився від того, що писав спочатку: він мовчав, що словаків дуже дивувало. Він був вражений тим, що його погляди наука відкинула. Станіслав помер від паралічу.

Подібно до Станіслава писав і Ондрей Галага: „Це правда, що на кожному кроці відчуваємо велику порожнечу в словацькій літературі в питаннях, що стосуються східної частини нашої держави“. На основі цього твердження він вигадав нову словацьку державу „Сланске Словенско“ — на території на схід від Кошиць. Потисся ж він назвав „Нижньою Моравою“. О. Галага хотів довести, що словацькі „греко-католики“ — то словаки, а не зісловакизовані русини. Погляди Галаги дуже лагідно відкинули словацькі вчені: „Фахівці від самого початку прийняли його твердження із значними застереженнями“ (Дворжак „Старе Словенско“, с. 183).

7. Згадаємо також, що свого часу словацькі вчені вважали „модним“ відкидати релігійні прагнення моравського князя Ростислава. Так, Р. Марсіна у своєму творі („Методов бой“) писав: „Саме покликання (Константина-Кирила і Методія) і їх прихід були багато більше мотивовані політичними намірами, як релігійною заінтересованістю. Безпосереднім імпульсом для Ростислава шукати вихід з існуючого становища була не його релігійна ревність, але тогочасна політична ситуація“ (с. 8). Звідки про це знає Марсіна? Прецінь не можна робити висновки на основі сучасних політичних принципів чи наказів. Та ж Ростислав сам просив місіонерів з Риму. А натягати на Константина-Кирила і Методія маски місіонерів з „політичними завданнями“ не годиться ні науковцю, ні пропагандисту. Такі думки нічим не підтвержені і заперечує їх насамперед праведне життя обох слов'янських апостолів.

8. Дивні протиріччя серед словацьких авторів зустрічаємо і в поглядах на діяльність Горазда: „Горазд був родом з Великої Морави, походив з вельможного роду; Горазд був з Нітрянщини; Методій

його лише визначив своїм наступником, і він не був висвячений на єпископа, залишився лише священиком; папський престіл до Горазда не ставився вороже; його кликали до Риму лише тому, що він не був висвячений, і його на Мораві не було можливості висвятити“ (Р. Марсіна). Інші дослідники писали: „Горазд відійшов у Болгарію й поховали його у сучасній Албанії; Горазд передчасно помер“ (Вашіца); „Горазд після виходу з в'язниці відійшов у Чехію“ (А. Банік); „Коли у 900 році прийшли на Мораву легати папи Івана IX, щоби призначити для Морави архієпископа й трьох єпископів, архієпископом міг стати Горазд. Єпископ Віхінг не міг вигнати Горазда з Морави, тому що він походив з визначного домашнього роду“ (Ф. Дворжак). Якийсь Ферко писав, що Горазд був одружений і його жінка, согрішивши з Святополком, визволила Горазда з в'язниці. Такі нісенітниця нині в драматичних творах передають по радіо. Найгірше те, що всі автори свої погляди проголошують реальними.

Тези про прихід мадярів через Закарпаття в Паннонію, заснування Мадярської держави, прийняття східного обряду в християнстві, запозичення руських слів та руської культури від русинів — першопоселенців Потисся й Подунав'я, загарбання Потисся

Про згадані проблеми, пов'язані з виникненням Мадярської держави, збереглося мало історичних звісток. Мадярські дослідники розглядають Мадярщину як одне географічне і політичне ціле одразу після того, як мадяри появилися на теренах Історичного Закарпаття (896 р.) і то в межах середньовічної Мадярщини, тоді, коли насправді мадяри займали лише частину Паннонії. Необхідно уточнити обставини приходу мадярів і їх поселення в Подунав'ї.

1. Мадяри — це кочові племена в IX ст. після Хр., не становили єдиного народу і не були „мадярським народом“. Мадяри IX-X ст. — це союз восьми різних кочових племен, в якому були й хазари і кабари, плем'я невідомого етнічного походження. Як і одне з племен, що називалося „мегері“. Ці кочові племена прийшли з Азії, проминули чорноморські степи і в другій половині IX ст. опинились на південно-західному узбережжі Чорного моря, на місці, яке назвали пізніше Етелкез. Приблизно у 895-896 роках ці кочівники були розгромлені печенігами. Розпорошені, рятуючись від цілковитого винищення, вони, переслідувані печенігами, втікали і в 896 році перейшли Карпатські

гори через Веречанський перевал. Під проводом свого вождя Альмоша вони вторглися на територію сучасної Закарпатської області.

2. Тоді, в кінці IX ст., ця територія була заселена слов'янами, що звали себе русинами і були християнами східного обряду. Тут було князівство, на чолі якого стояв князь Лаборець. Закарпатське руське населення, що перебувало тоді в державному об'єднанні, стало до боротьби. Про це Руський Літопис Нестора 898 року говорить так: „Пришедше от востока (угри) и устремяшеся через горы великыя, иже прозвашася горы Угорьскыя, и почаша воевати на живущая ту“. Перший організований опір закарпатці дали під Ужгородом, де князем був Лаборець (Анон. кап. XIII). Мадярська орда була численною й захопила Ужгород. Князь Лаборець втікав до своєї далекої фортеці — Земплина, але його наздогнали і над річкою Свіржавою повісили. Відтоді народ ту річку назвав Лаборцем — на пам'ять про князя. Але в бою за Ужгород був убитий і вождь мадярів Альмош. Мадярські кочівники поховали його у валі Земплинського городища — фортеці, яку також здобули. Могили й багато оздоблене золотом поховання Альмоша виявили чехословацькі археологи.

3. Кочові племена мадярів обрали вождем Арпада й пішли на Задунайщину в Паннонію: „Після того, як Арпад перейшов Дунай, він прибув до Паннонії й розташувався табором там, де тепер побудоване місто Фегервар. Отже, цей район був для Арпада першим поселенням“ (Кезай „Хроніка Гунгарорум“, кн. II, розд. 35).

4. З Паннонії мадярська орда напала на Велику Мораву і повністю її знищила. Так закінчилася історія Великої Морави.

5. Мадярські племена, відомі як кочова орда, і в Паннонії вели кочове життя. Вони захопили тільки ті території, де можна було займатися скотарством, рибальством і полюванням на дрібних тварин. Всі історичні джерела про ранню історію мадярських племен в Паннонії свідчать про те, що мадярські племена не захоплювали тих територій, де росли ліси і де рівнина починала переходити в гірські масиви. А між лісами смуга полів в X-XI ст. займала значно ширші рівнинні площі, ніж тепер.

6. Мадярські кочові племена і після вторгнення в Паннонію не осіли і не створили своєї держави, а протягом майже всього X ст. провадили кочовий спосіб життя без певної осілості. Є відомості, що ще в XI ст. мадярські племена в Паннонії кочували з місця на місце. Кожне плем'я (а було їх вісім) жило переважно відокремленим життям. Плем'я підкорялося лише своєму племінному вождю. Кожне

плем'я осідало там, де вважало за краще для свого життя, або там, де ще були вільні простори. Одне плем'я від другого відділялося широкою смугою незаселеної території, рікою або болотами, щоб уникнути міжплемінних непорозумінь і боїв. Основним заняттям цих кочових племен були грабіжницькі походи до Західної й Південної Європи. Ці походи мадярські племена здійснювали також лише під проводом вождів свого племені, самостійно. Мадярські походи сягали далеко на захід і південь, їх метою були лише невільники і награбоване майно, з якими мадяри поверталися до своїх селищ. У 955 році мадярських грабіжників в битві на Леху біля Аугсбурга повністю розбив німецький канцлер Оттон, а їх вождів взяв у полон і наказав повісити. Це примусило мадярів осісти. Осіли вони в Паннонії. Минуло ще півстоліття, коли вождь одного племені, Гейза, почав об'єднувати мадярські племена і позбавляти влади окремих вождів, які до того часу були суверенними на території свого племені. Об'єднання кочових племен закінчив син Гейзи, Стефан I (997-1038). Але ще й у тридцять роки Мадярська держава Стефана I була територіально невеликою і займала лише територію Паннонії.

7. Стефан I був хрещений за східним обрядом християнства і до старості він підтримував східний обряд. Його прийняли всі мадярські племена. Але після загадкової смерті Гізели, його першої жінки, християнки східного обряду, Стефана I, вже старого, одружили з баварською принцесою, також Гізелою. Фанатичні латинські ченці його знову охрестили й він почав підтримувати латинський обряд та переслідувати східний обряд, який латинські ченці називали „поганством“. Так на території Мадярщини почалася релігійна боротьба між прихильниками двох обрядів, яка тривала більше трьох століть.

8. Рівночасно Стефан I почав експансію на Потисся, таким чином розширюючи територію своєї держави. В Потиссі тоді було три руських князівства: в південній Потиссі — князівство Охтума, в Заліссі — князівство Юлія, в середньому та верхньому Потиссі — князівство Кеана. Ці князівства були вже руськими, християнськими, руське населення називалося „болгарами“, оскільки князівства належали до Великої Болгарії. Але ця належність, як і назва, були лише номінативними: насправді князі владарювали самостійно. Стефан I використав несприятливу ситуацію, коли на Болгарію напали візантійці. Він став на їх сторону і напав на Потисся як на болгарські землі. Стефан I переміг, вбивши усіх трьох згаданих князів. Але північну частину князівства Кеана, територію сучасної Закарпатської області,

Пряшівщини і верхнього Потисся — Нирьщину, Забовч — він не зайняв, оскільки вони належали до Київської Русі. Кордон між Мадярщиною Стефана I і Київською Руссю проходив через околицю Сольника — міста на Тисі при усті річки Задьви, що впадала в Тису.

Мадярьський історик Роман Балінт вказує „що до зайнятої мадярами території в часи Стефана I **не належали**: північно-західні, північні і північно-східні масиви пізнішої Мадярщини, Семигород — від долини Самоша на схід і південь. Північно-східні масиви — це Закарпаття. Воно, отже, за висновками мадярських дослідників, в часи правління короля Стефана I не належало до Мадярщини. Таких поглядів дотримується мадярська наука, мадярська ж політика — інших поглядів: вона вихваляє „державу св. Стефана“, так ніби та була вже тоді в межах пізнішої великої Мадярщини. Ця неправдива інформація подається і в мадярських шкільних підручниках.

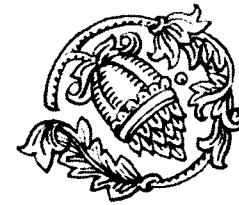
9. Мадярьські історики несправедливо пишуть, що ніби Стефан I охрестив мадярів за латинським обрядом. Т.зв. легенда Гартвіга (кінець XI ст.) говорить про Стефана I, що він „Божою поміччю підкорив собі багато народів і багато невіруючих обернув силою на християнську віру“ (Кап. 5). Є доля правди в тому, що Стефан I християн східного обряду силою переводив на латинський обряд. Він, разом з розширенням своєї держави, сприяв пануванню латинської Церкви, підтримавши її в протистоянні зі Східною Церквою, заснувавши на місцях східних єпископств латинські.

10. З приєднанням Потисся до мадярської держави Стефана I відомості про „болгарських слов'ян“ у Потиссі зникають, зате в історичних джерелах з'явилися повідомлення про руських слов'ян на цій території. Це вказує на те, що назва „болгарські слов'яни“ вживалася лише у зв'язку з політичною причетністю русинів Потисся до Болгарської держави. Так з'явилося Вихорське руське єпископство, а Стефан I, бачучи велике заселення Потисся русинами, призначив свого сина Емерика „воеводою руським — лукс Руізорум“: ця зона Потисся називалася „конфініум Рутгенорум“, „Мархія Рутгенорум“. Це свідчить про те, що все населення Потисся було руськомовним.

11. Руське населення Потисся й Паннонії сприяло піднесенню мадярської культури, господарювання, хліборобства, управління. Мадяри перейняли багато слів з руської мови, а також руську християнську термінологію.

12. Король Стефан I приєднав до Мадярщини нижнє Потисся. Верхнє Потисся, територія сучасної Закарпатської області, Пряшівщина,

Татранщина та Забовщина з середнього Потисся до Мадярщини не належали. Ці руські території входили до складу Київської Русі. Ужгород був одним із найвіддаленіших південно-західних укріплених міст давньоруської держави. Політичне послаблення Київської держави (міжусобиці князів, що особливо розгорілися наприкінці XI ст.), віддаленість Закарпаття від політичного центру давньоруської держави — Києва, — все це давало змогу мадярським королям захоплювати окраїнні руські землі і посувати свої кордони все вище в Карпати. Через Закарпаття лежав шлях мадярських військ при нападах на Галицько-Волинську землю та війнах з галицько-волинськими князями. З кінця XI — до середини XIII ст. Закарпаття кілька разів переходило з рук в руки — від Галицької землі до Мадярщини. І лише в другій половині XIII ст. воно остаточно було захоплене мадярами і приєднане до складу Мадярщини.

Руські князівства на Історичному Закарпатті

Болгари допомогли закарпатським русинам визволитись від аварів. Ті відійшли назавжди, точніше, були знищені. Історичне Закарпаття цілим Потиссям аж до верхів Карпат опинилося в межах Болгарської держави. Як ми бачили, це не було насильницьке захоплення болгарою Закарпаття, Потисьської Русі, це було об'єднання обох країн, Болгарської й Потисьсько-Руської, в одну державу. Причетність Потисьської Русі до Болгарії була лише номінальною. Потиських русинів, за традицією тих часів, внаслідок належності до Болгарії називали „болгарськими слов'янами“, подібне спостерігалось і в інших державах.

Про історичні події в Потиській Русі в період з 797 р. (вигнання аварів і з'єднання з Болгарією) до 896 р. (вторгнення мадярських кочівників) є небагато відомостей. Знаємо лише те, що Історичним Закарпаттям в роках 862-863 пройшла місія слов'янських апостолів Константина-Кирила і Методія, яка охрестила Закарпаття, залишила тут ієрархію і відійшла на Мораву. Колбертинський літопис згадує про перебування на Русі єпископа разом з Кирилом Філософом — того єпископа вислав на Русь константинопольський імператор на прохання **руського князя**. Як ми вже знаємо, це був єпископ Атанасій, якого на єпископство Історичного Закарпаття поставив Константин-Кирило — після того його місія відійшла на Мораву. Отже, згаданий **князь** Русі вислав, як пише літопис, посольство до Константинополя і просив єпископа. Це перша звістка, яка одночасно з повідомленням про християнізацію Історичного Закарпаття згадує й **князя** Закарпаття. В цей час створювалися князівства. Так, у Нітрі був князем Привина, на Мораві — Моймир, пізніше — Ростислав. Був князь і на Історичному Закарпатті. Про князя потиських слов'ян-русинів згадують франкські хроніки: під час боротьби за визволення від аварів якийсь князь із своїм численним військом допоміг франкським військам розбити аварів і оволодіти їх найбільшим грінгом. Того князя хроніки називають Вонимиром. Слід робити висновок, що князі на Історичному Закарпатті були і пізніше, та імен їх ми не знаємо. З франкських хронік довідуємося, що Історичне Закарпаття не належало до Моравської держави: воно лише межувало з нею, торгувало, продаючи сіль у Мораві й Чехії. Через Історичне Закарпаття пролягала Соляна Дорога.

Отже, протягом майже цілого століття Історичне Закарпаття було незалежним і мало свої князівства. Про давніших князів не маємо відомостей, але з мадярської хроніки „Геста Гунгарорум“ довідуємося, що у 896 році, коли мадярські кочівники переходили через Закарпаття, на Історичному Закарпатті були такі князівства: „Землю між Тисою і Дунаєм оселив великий Кеан, воевода болгарський, дід воеводи Салана. Землю між Тисою і погір'ям — Ігфон (вона при Ерделю займала територію від ріки Мароша аж до ріки Самош), посів воевода Марот. Землю від ріки Марош аж до граду Оршова посів якийсь воевода на ім'я Глад, нащадка якого — Охтуна, багато пізніше, за часів короля Стефана I, вбив в його граді при Мароші Чанад“. При тому „Геста Гунгарорум“ згадує закарпатського ужгородського князя Лаборця. Отже, князь Лаборець володів територіями сучасної Закарпатської області Пряшівщини та частиною Нирьщини. Князь Салан володів територіями в Нирьщині аж до Дунаю, тобто в середньому Потиссі. На схід від князівства Салана — це частина Залісся — було вихорське князівство Марота. В центральному Заліссі (Трансильванії) знаходилося князівство Гелу, а в південному Потиссі до Дунаю — князівство Глада, пізніше — Охтуна. Історично доведено, що князя Лаборця вбили мадяри в бою 896 року, коли вони вторглися на Закарпаття. Тоді також був убитий і вождь мадярів Альмош.

Князівство князя Лаборця базувалося на системі городищ, які протягом багатьох століть, ще довго після нього, були захистом для закарпатських русинів. Адже Історичне Закарпаття було ареною великого переселення народів. Ті городища були осередками не лише під час воєн, але і в мирні періоди. Городища виглядали як фортеці, оточені валами й ровами. Вони зводилися на підвищеннях або недоступних місцях. Відомі городища Мукачівське, Боржавське, Ужгородське. Найбільшою фортецею, як відзначають археологи, було городище Земплин, а в Нирьщині — Збовч. Фортеця Збовч мала форму трикутника зі стороною понад 300 метрів довжини, висота валів сягала від 20 до 30 м. Ця фортеця знаходилась на лівому березі Тиси, навпроти сучасного міста Токай. Назва „Токай“ походить від первісного „Стока“ — руської назви. Варто пам'ятати, що русини в Потиссі не були об'єднані в одне князівство. Князівства були самостійними, удільними. Слов'яни мали кілька князів.

Все населення князівств було вільним. Займалося хліборобством і скотарством. Християнство на Закарпатті дало основи духовної культури й літератури в старослов'янській мові.

Прихід мадярів

Мадяри — це останній народ, який переселився з Азії в Європу. Розвиток Історичного Закарпаття пов'язаний з історією Мадярської держави, тому розглянемо прихід мадярів у Європу і на територію сучасної Мадярщини.

Про походження мадярів історичні джерела інформують нас недостатньо. Мадяри вважають, що вони угро-фінського походження, але західні хроніки з часів приходу мадярів називають їх монголами. Мадяри вирушили з якогось краю в поріччі Волги й Ками і опинилися між Доном і Дніпром. Частина їх пройшла біля Києва і попрямувала далі степами та осіла між Дунаєм і Дністром. „Нема ніяких певних відомостей, — пише М. Грушевський, — про те, коли мадяри відлучилися від своїх земляків і пустилися в мандрівку на захід. Протягом приблизно століття вони пройшли чорноморськими степами і осіли над Дунаєм і Дністром, і їх літописи ту територію назвали Етелкиз“.

На основі візантійських джерел (імператор Лев Мудрий, 986-991, Константин Порфірогенет (+959), Георгій монах, Теофан і Лев Граматик) і пізніших мадярських хронік довідуємося, що мадяри не були одним народом, але поділені на 7 племен, до яких приєдналося ще одне плем'я — ховарів. Пояснити назву „мадяр“ намагалися різні мадярські дослідники, але кожен дотримувався іншого погляду. Чужинці називали їх „унгрі“, „гунгарі“, „венгри“ (назви турецького походження). Так називали їх грецькі й латинські письменники (називали їх також турками). Однак самі мадяри так себе ніколи не називали. В українській історичній літературі їх називають „уграми“, але ми їх називаємо так, як вони самі себе називають, — мадярами.

У чорноморських степах частина мадярської орди 860 року зустріла місію Константина Філософа (пізніше Кирила, апостола слов'ян), яка прямувала до хорватів. Було це десь на Дону. „Життя Кирила“ з того приводу згадує, що „мадяри вили, мов вовки, й хотіли Константина вбити, але Константин їх не настрашився, але повчав їх, і вони втихомирилися і відійшли“.

Згадка про мадярів є і в болгарській історії. За часів панування болгарського Симеона (893-927), який проголосив себе царем, візантійці об'єдналися з мадярами, що тоді зі своїми стадами кочували в Бесарабію, і мадяри наскочили на болгарські землі. Симеон почав переговори з Візантією, а на мадярів наслав печенігів, які тоді жили

на схід від мадярів, і разом з ними у 896 році напав на їх селища. Мадяри були розбиті і знищені. Вони залишили свої оселі й мусіли втікати на північ, оскільки з півдня було море, зі сходу наступали печеніги, із заходу — болгари. Мадяри Воротами (Верецький перевал) перейшли Карпати і опинилися перед Мукачевом і Ужгородом в князівстві князя Лаборця.

Мадярські кочівники побачили на Історичному Закарпатті сформовані руські князівства. Одне з них — північне, князівство Лаборця, вони розбили і відійшли на Задунав'я. Кочівники спочатку зайняли фортецю Мукачів. Ужгород вони облягали протягом чотирьох днів, поки, нарешті, його здобули. Князь Лаборець з особливо йому відданими пробився через облогу і втік до своєї фортеці — Земплин. Нагадаємо, що його наздогнали над річкою Свіржавою і на околиці, де тепер знаходиться Ластомир (біля Михайлівців, 30 км на захід від Ужгорода), повісили.

Земплинська фортеця займала площу майже 20 га. Вона була овальної форми, оточена з трьох боків, — з півночі, сходу й півдня річкою Бодрог, а із західного — ровами. Ця форма є типовою для князівсько-дружинних часів, як писав Михайло Грушевський (I, 321).

За князювання Лаборця мадярська орда без бою перейшла через князівство Салана на Задунав'я, в Паннонію. Втративши багато кочівників у князівстві Лаборця (під фортецею Земплин археологи виявили багато могил мадярських кочівників), мадяри не наважувалися вступати в бій із Саланом, і він їх пропустив своєю територією в Подунав'я.

Це коротка історія мадярського приходу в Подунав'я, яку мадярські історики розглядають з антинаукових позицій.

Слов'яни-русини до приходу мадярів мали сформовану державність, князівства. Це засвідчують археологічні джерела й письмові пам'ятки. Мадярський літописець — Анонім — зазначає, що Ужгородський замок і вся прилегла до нього територія перебувала під владою ужгородського князя. Анонім згадує ще й про інший його замок — Земплин, який виступив проти мадярів. Літописець називає й ім'я ужгородського князя — Лаборець, повідомляє, що після падіння ужгородського замку Лаборець втік у Земплинський замок, але мадяри його наздогнали на річці Свіржаві й повісили, а народ на згадку про того князя назвав річку Свіржаву його іменем.

Ще римлянам було відомо, що на півночі їх провінції, Паннонії, існувало укріплення Унг. Німецький єпископ Ліудпранд, згадуючи про переселення різних племен, зазначав, що у каравантських (очевидно,

карпатських) слов'ян було сильне укріплення Унгоградус. Мадярський літописець, писар короля Владислава IV Кезаї, у хроніці, яка датується 80-и роками XIII ст., зазначав і згадував про укріплення Унгвар. Про перехід мадярських племен через Карпати та їх боротьбу зі слов'янами у 898 році писав також літописець Нестор: „Пришедше от востока угри і устремишася через гори великія, іже прозвашася гори Угорскія, і почаше воевати на живущія ту“. Окремі спогади про князя Лаборця збереглися і в усній народній творчості. В переказах Лаборця називали „славним князем“, який любив народ, дбав про нього, а коли прийшли мадяри, то він мужньо бився з ними.

Питання історичної достовірності князівства Лаборця і особи князя Лаборця аж у XX ст. з'ясували закарпатські історики Василь Гаджега і Степан Пап.

Поглянемо як це питання вони трактують.

Князь Лаборець — останній закарпатоукраїнський князь до приходу мадярів — писемно вперше згаданий в мадярській хроніці „Геста Гунгарорум“. Вона повідомляє про поселення мадярів у Паннонії, сучасній західній (задунайській) частині Мадярщини. Рукопис — копія з XIII ст. Автор невідомий, тому названий Анонімом. Він був нотарем мадярського короля Бели. Королів на ім'я Бела було чотири. Дослідження показали, що Літопис написаний після смерті короля Бели II (1131-1141) — це між роками 1147-1152 — і що їх автором є Петро, протоієрей древнього Будина (від 1124 р.), котрий став нотарем короля Бели II. Цю думку схвалила у 1925 році мадярська Академія Наук. Отже, Анонім писав хроніку між роками 1147-1152. Від 1748 року, коли хроніка Аноніма була видана друком, дослідження про Аноніма, „невідомого нотаря короля Бели“ склали цілу бібліотеку, але, крім різних здогадок, часто дуже суперечливих, вони не дійшли властиво до жодних конкретних висновків. Після Другої світової війни мадярський проф. д-р Гейза Каршаї, бенедиктинець, довів, що „Геста...“ була написана після 1242 р. магістром Повшем, єпископом домініканським, який був „нотаріус спеціаліс“ короля Бели IV (1235-1270). Про це свідчать історичні документи. Для нас не так важливо коли саме писалась хроніка, — все одно, — чи в період володіння Бели II чи Бели IV, — а те, що в той час ціле Потисся уже було заселене русинами. „Анонім“ міг і від них довідатися про різні перекази, про бій з мадярами, про перекази, які базувались на реальних подіях. Перекази про бій з мадярами ще й тепер побутують в уже змадяризованих селах середнього Потисся, про що свідчать публікації в різних мадярських виданнях.

Хроніка „Геста Гунгарорум“ написана латинською мовою. Щодо Закарпаття, то хроніка подає події приходу й переходу мадярів через нього у 896 році, оповідає про бій закарпаторуського князя Лаборця з мадярами та про перейменування річки Свіржави, біля якої князь Лаборець загинув і яку названо його іменем: „І від того дня ту ріку назвали від його імені Лаборець“ (цитата з Аноніма). Хроніку Аноніма вперше переклав з латинської мови на українську д-р Василь Гаджега, канонік Мукачівської єпархії, щирий патріот-народознавець, заступник голови т-ва „Просвіта“ на Закарпатті. Видатний історик свого краю, він довів первісність українців на Закарпатті, що вони там заселилися ще задовго до приходу мадярів.

Під натиском азійських племен мадяри (азійське монгольське плем'я), вирушили із своїх азійських поволзьких поселень. „Нема ніяких певних відомостей про те, коли відлучилися мадяри від своїх земляків і пішли в мандрівку на захід“, — писав М. Грушевський. Мадярські історики подають, що це сталося року 830. Вони стверджують, що мадярська орда складалася з 8 племен, з них три — хозарські, які прилучилися до них в прикавказьких степах. В середині IX ст. мадяри сиділи в прикавказьких степах і були відомі як войовнича, розбійнича орда, що дуже докучала своїм сусідам. Мадярські історики подають, що мадяри тоді нібито володіли великою силою (20 тисяч вершників), але історики кажуть, що на те „ніби“ нема жодних історичних довідок. Але під натиском печенігів мадяри мусіли відійти із прикавказьких степів. Український Іпатіївський літопис повідомляє: „Ідоша угри мимо Києв“. Одна частина орди могла проходити повз Київ, коли ним правив Олег. Їм було дозволено перейти через українські землі. У 895 році мадяри вже були на південноукраїнських степах між Дністром і Дунаєм. „Побут угрів в наших степах закінчився в 890-х роках. З своїх становищ над долішнім Дунаєм угри, на заклик Візантії, взяли участь у війні греків з болгарами, але болгари напустили на них печенігів, і мадяри, потрапивши між двох вогнів, розбиті печенігами на дві частини, втікали. Це була спішна втеча від печенігів, і навіть, „як каже Константин Порфірогенет — печеніги уганяли за уграми“ — пише М. Грушевський. Одна частина орди під проводом Арпада пішла через середину території сучасної Румунії, а саме — південним Заліссям (Семигород), а друга частина — під проводом головного вождя Альмоша — пішла на північний захід і перейшла через Веречанський перевал (тепер Ворота) Карпати та опинилася під фортецею князя Лаборця біля Латориці (тепер Мукачево). Здобувши

Мукачівську фортецю, розбивши оборону князя Лаборця в Ужгороді, орда пішла на південний захід і знищила третю фортецю князя Лаборця — Земплин. Мадярського вождя Альмоша востаннє згадують при битвах під Ужгородом. Зазнавши великих втрат, орда не прагнула захопити інші фортеці князя Лаборця. Так, археологи довели, що вона обминула фортеці „Оборона“ (тепер „Оборин“ між Латорицею і Лаборцем в Земплині) та фортецю Земплинського Градища, не увійшла також до кошицької улоговини і до фортеці Замку, т.зв. Старого Замку біля Кошиць, та сучасного містечка Городне. Русини заселяли Середнє та Нижнє Потисся. Анонім констатує, що орда бачила багатство цієї землі, але також тут не вступала до бою. З'єднавшись з частинами, очолюваними Арпадом, що йшли через Залісся, орда (уже під проводом Арпада) перейшла на західнє Подунав'я (Паннонію), на територію сучасної західної Мадярщини. Новий вождь мадярських племен Арпад не був сином Альмоша.

Досі мадярські історики брали за основу повідомлення хронік Аноніма. У 1896 році мадяри правили „міленієм“ цього подвигу — тисячоліття завоювання території Мадярщини. Але тоді це викликало обурення в поневоленних мадярами народів. На захист закарпатських українців, яким мадяри збиралися співати „вічну пам'ять“, стали галицькі українці під проводом Івана Франка, який написав відомий історичний протест „І ми в Європі“. Відгукнулися і західноєвропейські вчені. Так, наприклад, у 1913 році відомий англійський науковець Сітон Батсон, під псевдонімом Скотус видав англійською мовою славу книжку „Національне питання в Мадярщині“. Тоді мадярські історики змінили тактику і почали поширювати ідею „доброти маляр“, стверджуючи, що мадяри ввійшли на територію сучасної Мадярщини і Закарпаття без бою, без насильства — через Тисо-Дунайську низовину, частково — через Верецький перевал, частково — через Семигород, а частково — через околиці нижнього Дунаю.

Хроніка Аноніма трактувалася тенденційно. Анонім писав, що закарпатські українці — це автохтонне населення Закарпаття, яке мадяри перемогли в боях і силою опанували їх землі. Щоби заперечити правду про жорстокість мадярської навали, деякі мадярські історики вирішили відкинути хроніки Аноніма. Вони стверджували, що Анонім писав неправду і все вигадав: „Не можна звинувачувати малярів, що заселили тепер ними заселені землі, або в Паннонії поневолили осілі уже там народи, бо таких не було: були там лише залишки сарматської мішанини, які радше до стада людей, ніж до людського суспільства

були подібні, і над ними кожний панував, як над рабами... Не можна закидати мадярам, що й культуру їх знищили...“; „Завойовані тубільці не лише звикли, але й полюбили мадярське панування, бо до них ставилися по-лицарськи, і всі радо хотіли називатися мадярами“. Визначний мадярський історик Корачоні пише: „Під час вторгнення мадяри не потребували воювати... Бо це була незаселена територія... Тих пару гепідських і старослов'янських родин, що животіли, сховані в лісах і мочаристих околицях, не опиралися мадярам. Мадяри не нищили залишки цих народів, але в незвиклий тоді спосіб їх умилювали і залишили як прислугу“. Інший мадярський історик називає тогочасних слов'ян „народом прислуги“. В такому ж дусі писали всі мадярські історики, замовчуючи правду. Щодо князя Лаборця, то вони взагалі заперечували його існування. Свої „наукові твори“ мадярські дослідники писали німецькою мовою, внаслідок чого їм вдалося справити враження на вчених світу. Світ сприйняв їх твердження за правду. І навіть український історик М. Грушевський дотримувася їх поглядів і писав: „Альмош ніби йшов з Галичини на верх Уга. Кудю прийшли угри над Дунай — це річ неясна і суперечна. Піч (чеський історик), наприклад, захищає й тепер оповідання Аноніма, що угри прийшли через Карпати з півночі; Реслер їх вів через Залізні Ворота, Грот — через гори, що в сусідстві Залізних Воріт і т.д. А найімовірніше вони з-над нижнього Дунаю до Угорщини мусіли йти коротшими дорогами, заходячи туди з півдня, а не з півночі. Константин Порфірогенет — єдине певне джерело про угорську міграцію. Оповідання угорського Аноніма, нотаря короля Бели, зовсім втратило довір'я у науковому світі. Угри пустилися вгору Дунаєм — на колишні кочовища гуннів і аварів — і тут осіли“. Бачимо, що мадярській пропаганді повірив навіть М. Грушевський.

Закарпатські історики на чолі з М. Лучаєм дотримувалися точки зору, що мадяри прийшли в Закарпаття через Верецький перевал і долину Латориці, а князь Лаборець є історичною особою. Але це треба було ще довести. Тоді до наукової полеміки включився згадуваний закарпатський історик Василь Гаджега. Він перечив цілому науковому світові, виступив проти велетнів, між ними й нашого М. Грушевського. Він відважився довести, що Закарпаття було заселене русинами ще далеко до приходу малярів, що мадяри проходили на Закарпаття через Карпати, що людність Закарпаття боронилась і була переможена чисельною перевагою малярів, що князь Лаборець — історична постать.

Була це важка боротьба людини надзвичайно скромної, чесною і сумлінною. Насамперед д-р Василь Гаджега вказав на обов'язок дослідника історії — бути об'єктивним: „Моє одинокі завдання є і буде — служити історії, об'єктивно і без заінтересування згадати і навести все, що лише гідне спомину, чи це велике, чи мале; і спробувати знайти і те найменше та хоч правдоподібно доказати, — але все лише так і в такому світлі, як це об'єктивно існує“. В. Гаджегу цікавило: якими силами і гірськими перевалами та в якій кількості прийшли мадяри на Закарпаття? Він наголошував на відмінностях між колишніми і теперішніми поглядами, які полягають в тому, що, з одного боку, за Анонімом, закарпатські русини справді заселяли наші околиці й володіли ними як своїм краєм, були переможені й поневолені мечем, силою і чисельною перевагою мадярів, з іншого боку, за теперішніми поглядами — Закарпаття й Семигород та вся околиця нижньої Тиси не були залюднені, а тому мадяри майже мирно, без боротьби і бою посіли ці околиці.

В. Гаджега виступив проти сучасних поглядів на проблему. З його праці зачитуємо лише те, що стосується князя Лаборця. В. Гаджега насамперед звертається до мадярських джерел: „Коли в 796 році була знищена влада й держава аварів, в околицях верхньої Тиси заснувалося слов'янське князівство, почавши від Ужгорода. Те слов'янське князівство могло бути досить могутнє, про що свідчить велика кількість поселень, що там існували, які, без сумніву, є слов'янськими. Їх назви мадяри, завоювавши величезні площі для Мадярщини, зберегли, це правдоподібно, тому, що ті назви були загальноживаними“. В. Гаджега дійшов таких висновків: „Околиці верхньої Тиси були залюднені, без сумніву. По-друге, наші околиці дійсно були зайняті боротьбою, мечем і силою мадярів. Це безсумнівно доводять: а) розкопки; б) брак і недостатня кількість мадярських назв у цих околицях; в) слов'янські назви, які вживаються у нас із старих часів. Подивімося на це ще ближче. Багато розкопок зроблено в новому часі. Ми займемося лише тими, що походять з часу переселення мадярів. А саме — із Бодрозьких Войчиць, із Карошу, із Вел. Кивешду, із Малої Добри, із Тарцалу, із Токаю (це все околиці фортеці Земплина). Багато пам'яток викопано із вищезгаданих, без сумніву, мадярських гробів періоду переселення мадярів, які тепер зберігаються здебільшого в краєвому музеї в Будапешті. Велике число гробів і похованих в них мадярських кочівників, оточених кіньми, вказують на велику боротьбу, яка тут відбулася і в якій

кочівники були вбиті, а потім пишно поховані. Бо число тих гробів із часу переселення мадярів дуже велике, особливо в наших трьох закарпатських комітатах; мадярськими знавцями — археологами встановлено, що викопалин в комітатах Берега, Земплина і Забовча багато більше в числі і багатстві своїх пам'яток, як в інших околицях по цілій Мадярщині. У викопалинах на Закарпатті знайдено 13 мечів і 81 лук, а в цілій Мадярщині знайдено всього 7 мечів і 57 луків. Що мадяри були на Закарпатті й полягли в битвах, вказує вже та обставина, що вони поховані зі всією зброєю... Та зброя — це мечі, рідко списи, сокири, стріли і проче“.

В. Гаджега пише також про фортецю Земплин. Вона знаходилася біля ріки Бодрог. Згадує про неї й Анонім, а результати розкопок підтвердили, що вона справді існувала до приходу мадярів. І сама назва „Земплин“ вказує, що це фортеця — слов'янська, назва походить від земляної фортеці.

Хоч це були важливі докази, та для необ'єктивних істориків їх було замало.

Під час мадярської окупації Закарпаття, у 1941 році, С. Пап в статті „Обвинувачую Мадярщину“, опублікованій самвидавком, про вбивство князя Лаборця писав: „Доказ того, що мадяри ввійшли на Закарпаття з півночі, такий: мадяри заселяли міжріччя між Дунаєм і Дністром або й за Дністром. За те, що вони, як союзники греків, нападали на болгар, ті нацькували на них печенігів — надзвичайно небезпечну і сильну орду. Так мадяри опинилися між двох вогнів: печеніги напали на них зі сходу, болгары — з півдня та із заходу. Мадяри могли втікати лише на північ, іншої дороги вони не мали. Не торкаюся відомостей, які Анонім подає про дорогу мадярів з Азії до Карпат: можливо, він там подав неточну і неправдиву інформацію, що змусило М. Грушевського відкинути хроніку Аноніма як неісторичну. Але те, що стосується даних про перехід Карпат і боротьби нашого народу за свою свободу, в Аноніма ці відомості правдиві, бо їх підтверджують також наші народні перекази“.

У 1949 році Микола Лелекач, відомий закарпатоукраїнський дослідник минулого Закарпаття, в статті „Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X-XI ст.“ назвав згадані погляди мадярських істориків „фальшивою і антинауковою концепцією“, вказуючи на об'єктивність Аноніма. М. Лелекач цитував і Літопис Нестора від 898 року: „Пришедше от востока угри і устремившася через гори великія, іже прозвашася гори Угорскія, і почаше воевати

на живущия ту“, — чим доводив, що перехід мадярів відбувся через Карпати з півночі, а закарпатці оборонялись від їх нашествия.

Тепер маємо ще важливіший доказ. У битві з населенням, яким керував князь Лаборець, загадково зник вождь мадярів Альмош. Перевівши мадярів через Карпати, він приніс у жертву — пишуть мадярські літописці — білого коня. Востаннє Анонім згадує Альмоша при здобутті Ужгородської фортеці. І більше ніяких відомостей — ні в хроніці Аноніма, ні в історії Мадярщини. Значить, Альмош загинув. Отже, боротьба князя Лаборця не була „слабкою“. Хроніка Аноніма не повідомляє про смерть Альмоша, а хроніка XIV ст. стверджує, що він був убитий, але не в бою, під Карпатами, а в лісистім краю („Хронікон Посоніенсе“, с. 291; „Хроніка Туровція“, с. 327). Переказ про загибель Альмоша має достеменне історичне підтвердження. Та мадярам властиво неприємні історичні факти замовчувати. Закарпатоукраїнський переказ подає, що Альмоша убили закарпатці. Це підтвердили археологічні дані, які тут наводимо з праці словацького історика П. Дворжака („Одкрите деїни“):

„У 1965 році словацький археолог проф. унів. Войтех Будінскі-Кричка біля села Земплина (тепер Земплин Требішовського району, що на захід від Ужгорода) віднайшов могили. В могилі №4, 1,5 м висотою і 20 м шириною було знайдено старомадярський гріб. Це був не звичайний гріб. Покійник лежав у великій ямі, майже 4 м довжиною і 1,5 м шириною. В ній видно залишки якоїсь дерев'яної гробниці, а на дні — дубової труни, видовбаної в стовбурі.

Вздовж північної сторони труни лежали кінські кістки. Археологи зауважили, що дубові соки повністю нищать тіло й кістки (тому в труні залишилося лише кілька кісток з людського тіла), зате сприяють доброму збереженню шкіряних предметів. Завдяки цим властивостям дуба археологи могли ствердити, що мертвий був похований в шкіряному одязі, щедро оздобленому золотом і сріблом, прикрашеному цінними шкурками, здається з куниці, й був добре пошитий. Крім одягу покійник мав і зброю: ніж, кресало, в'язка стріл в сагайдаці, шабля, також упряж для коня, а в куті труни — чудова срібна шпилька. В ногах лежали стремена, сідло та відерце. На шиї мав золотий ланцюжок, у вухах — золоті наушниці, п'ять золотих шпильок у волоссі, на зап'ясті й ногах золоті обручі, а одяг від пояса до плечей прикрашений майже двома сотнями срібних позолочених ковань. Золотих, срібних і бронзових ковань на одязі, поясі, ремені, шаблі і на кінській упряжі нараховувалось майже півтисячі! Не

лише коштовні речі покійника, але й місце поховання вказували на те, що він належав до знаті. Гріб знаходився на горбку лівого берега Бодрога, самотньо, віддалений від інших поховань (покійників з нижчих верств), звідси розкинувся гарний краєвид. Найближчі старомадярські гроби кочівників знайдено аж за три кілометри далі“.

Археолог проф. Будінскі-Кричка писав про покійника: „Оглянувши скелет можна робити висновок, що це був вельможа низького або середнього зросту“. Антрополог Й. Хохола твердить, що виявлені зуби, які збереглись, свідчать, що чоловік помер в середньому, а, може, й молодому віці.

Проф. Будінскі-Кричка визначив приблизно період, у який сталося поховання, — на переломі IX-X ст., — а це співпадає у часі з тим, коли мадяри прийшли на ці землі зі степів і першими їх зупинками на Закарпатті після переходу Карпат через Веречанський перевал.

Зрозуміло, що відкриття зворушило також мадярських археологів, і ті стверджували, що знайдене поховання належить Альмошу, вождю мадярських кочівників, що переходили Закарпаття. Адже багато доказів підтверджувало здогад, зокрема, така знахідка, як золота шпилька у волоссі покійника, на якій прикріплено зображення орла — символ роду Арпадовичів, а також зображення на рукоятті шаблі, яка лежала біля покійника. Знайдене поховання мадярського вождя Альмоша викликало не тільки надзвичайне зацікавлення (розгорнулась полеміка), але й обурення, гнів та злість як у мадярських вчених, так і загалом у народу. До такої негативної реакції призвела поквалітивість відомого мадярського археолога європейського значення професора Нестора Феттіха, якого словацькі вчені запросили на місце археологічної знахідки. Феттіх поспішив опублікувати німецькою мовою статтю, а згодом і книгу, в яких доводив, що Альмоша вбили самі мадяри за програну битву з печенігами. Доказом цього він вважав те, що шабля в гробі була обернена рукояттю до ніг, а не до руки; Алма мав у волоссі жіночі шпильки, чим його принизили... Н. Феттіх зазначав (ніби на основі повідомлень Аноніма), що при вбивстві Альмоша був присутній Арпад, його син, який після поховання батька перебрав владу.

Серед мадярських вчених розгорнулась полеміка. На спільне домагання 20 липня 1965 р. було скликано надзвичайне засідання мадярських історичного, археологічного і мистецько-історичного товариств для обговорення проблеми. На засідання запросили Феттіха, але той не прийшов. На засіданні було визнано, що знайдений гріб належить Альмошу. Однак дійшли висновку, що Альмош був убитий не мадярами. Якби його

справді вбили саме мадяри, то це сталося б одразу після програної битви з печенігами, а не аж після переходу Карпат, коли Альмош перебував на вершині слави, адже здобув фортеці Мукачева й Ужгорода. Якби його вбили саме мадяри й хотіли принизити, то не одягли б його так пишно, адже у такий одяг не вбирали тих, кого принижено. Прикраси у волоссі були не жіночі, а чоловічі. Дійсно, такі мадяри носили; шабля обернена рукояттю — це з обрядового поховального старомадярського звичаю чи повір'я. Мадярів найбільше обурило те, що Феттіх зробив з Арпада батьковбивцю. „Не вірю і зо мною ані інші, щоб наш „основположник вітчизни“ (тобто Арпад) був Люкрецією Боржія чоловічого роду“, — із сумом зазначив на тому засіданні мадярський академік Дежив Паіс. Проф. Будінські-Кричка рішуче відмежувався від поглядів Феттіха. Останній не витримав осуду на конгресі мадярських вчених, які домагалися заборони публікації його тверджень, і від розпуки помер.

Очевидно, що Феттіх хотів спотворити історію. В нього була ясна мета. Адже ж як можна припустити, щоби закарпатські русини, якими мадяри завжди тоді погорджували, вбили Альмоша, вождя мадярів; це було б приниженням для гордих мадярів. І ще таке: Альмоша вбито, значить, мадяри здобули Закарпаття насильницьким шляхом. Феттіх не міг погодитися з тим, а мадярські вчені не хотіли зрозуміти його „патріотичної мети“ і схвалити фальшування історії.

З тим закінчилася і наукова полеміка про історичну постать князя Лаборця. Археологічні знахідки підтвердили об'єктивність Аноніма і небезпідставність закарпатських народних переказів. Тепер князь Лаборець вважається науково доведеною історичною особою. Разом з цим доведено і те, що мадяри прийшли на Закарпаття з півночі, через Веречанський перевал, а також те, що до приходу мадярів на Закарпатті було населення зі сформованим князівством, яке вело з мадярами боротьбу за незалежність.

Земплинська фортеця — останній притулок князя Лаборця. Її вал ще й тепер, через тисячу років по тому, вражає висотою й величиною. Як, до речі, і гріб вождя старомадярської орди кочівників, як і могутня руська фортеця, що стала останньою перепорою мадярському наїзникові. Спогад про фортецю — це спогад про боротьбу руського народу Закарпаття за волю. Довкола неї — суціль могили полеглих мадярських кочівників на чолі з їх загиблим вождем — Альмошем.

Постать князя Лаборця, про якого повідомляв мадярський літописець Анонім, доведена історично. Народний переказ підтверджено археологічними знахідками.

Постать князя Лаборця, його боротьба за свободу відіграли в історії Закарпаття дуже важливу роль. Вона полягала в тому, що доводила нащадкам, закарпатським українцям, що у боротьбі за національну незалежність й волю треба бути наполегливими, мужніми і послідовними.

З приводу вторгнення мадярів на Закарпаття пов'язані й інші хибні позиції мадярських вчених, про які хочемо сказати окремо.

а) Історик Балайті заявляв, що це мадяри відразу після свого приходу збудували Мукачівський замок. Мадярський історик М. Лучкай ще в минулому столітті йому відповів: „Становище мадярів не сприяло тому, щоб вони розпочинали будівництво фортеці, не маючи майстрів, відповідного знаряддя. Вони, звичайно, шукали захист, але не у фортецях і замках, а у правій руці“. Заяви Балайті викликають сміх. Франкські літописи вказують, що мадяри були кочовим плем'ям, яке не мало найменшої уяви про фортеці. Проживаючи століття в Паннонії, мадярин вів номадський спосіб життя без постійних осель, і не мріяв про фортеці.

б) Мадяри лише перейшли Закарпаттям, не захоплювали його і не залишали там своєї військової застави. Твердження про те, що мадяри захопили Закарпаття у 896 році, є фальшивим. Ми ще матимемо змогу переконатися, що міне ще століття, коли мадяри повернуться на Закарпаття. Нема жодних відомостей про те, що мадярські кочівники — плем'я або якась його частина — залишилися на Закарпатті. Всі осіли на Задунав'ї. Про пізніші історичні події документи свідчать, що мадяри почали по частинах здобувати Потисся аж за володіння Стефана I, до того ж насильницьким шляхом. Якби у Потиссі жили мадяри раніше, Стефан I не був би змушений ті території займати важкими боями. А за часів правління Стефана I Закарпаття й Пряшівщина не належали до Мадярської держави.

в) Арпад не був сином Альмоша, хоч так вважають мадярські історики. Знайдена могила Альмоша вказує, що він помер у молодому віці, отже не міг мати такого сина, який очолив би велику орду. Крім того, відомо, що Арпад помер у 907 році, тобто через 11 років після смерті Альмоша. Оскільки нема відомостей, що Арпад був убитий, значить він помер у старшому віці, а це доводить те, що він не міг бути сином Альмоша. Зрештою, тільки від Аноніма ми знаємо (і то про це він чітко не говорить), що Арпад був сином Альмоша, і нібито був при його смерті. Востаннє про це згадують лише мадярські хроніки з XIV ст., які стверджують, що Альмош

був убитий у Карпатах, а про Арпада з того приводу взагалі не згадують. Маємо ще один важливий доказ: в могилах мадярських кочівників надто рідко знаходять мечі. Ті мечі як шаблі — гострі лише з одного боку, запозичили мадяри ще в хозарів, бо, як пише літописець Нестор, гострі мечі лише з однієї сторони мали тільки вони. Мадярські дослідники зазначають, що мадярські кочівники лише тоді клали меч в могилу біля покійного, коли у нього не було сина-спадкоємця, який взяв би його як спадок. А біля Альмоша в могилі знайдено меч, отже, він не мав сина-спадкоємця. Отже, Арпад не був його сином.

Крім того, мадярські історики радо виводять рід Арпада від Аттіли, короля гуннів. На таке здатна тільки бурхлива, нічим не обґрунтована фантазія, бо гунни були, як уже довела наука, турками, а не монголами, якими були старомадяри до їх приходу на територію теперішньої Мадярщини.

Треба окремо зазначити, що досі невідомо де знаходиться могила Арпада, як і короля Стефана I. Взагалі сумнівно, чи мадярський королівський рід Арпадовичів, який панував протягом кількох сот років (1000-1301), мав щось спільне з Арпадом. Нема жодних документів, які б це доводили.

Залишається нез'ясованим запитання: чому мадярські кочівники не залишилися в Потиссі, а пішли аж на Задунав'я? Причин було багато. Перша: в битвах із закарпатцями вони втратили свого вождя і багато воїнів. Тому територією середнього Потисся перейшли не навалою, а домовились із князем Саланом, що він пропустить їх через свою територію. Важливим було й те, що мадяри знали: князівства Потисся належать до Болгарської держави, яка тоді була міцною і війська якої пізніше разом з печенігами розбили їх біля устя Дністра. Тому мадяри пішли в Задунав'я.

Щоб довести цю точку зору особи вождя мадярських кочівників Альмоша, наведемо кілька цитат з мадярських найдавніших хронік: „Алмош був убитий в Ерделв (лісі)“ („Хроніці Гунгаріці композиціо секулі“, XIV). „Алмош був убитий в Гердевебо, бо не було йому дано ввійти в Паннонію“ („Хронікон Посоніенсе“, також „Йоаніс де Туровц“, „Хроніка Гунгарорум“). „Воевода Арпад і вельможі вирішили, що відійдуть за Дунай і підіб'ють Паннонію“ („Хроніці Гунгаріці композиціо секулі“, XIV). Ці дані доводять, що Альмош був убитий в боях на Закарпатті, й що мадярські кочівники після того залишили цю територію й перейшли в Задунав'я.

Цікавими є версії щодо місцезнаходження могили князя Лаборця. В селі Ластомир, біля Михайлівців, де за легендою мадярські кочівники наздогнали і вбили закарпатоукраїнського князя Лаборця, існує ще переказ про те, що князя Лаборця поховали на острові серед річки Свіржави (тепер Лаборця) і над могилою поставили церковицю, руїни якої збереглися. Це цілком ймовірно. Ми дотримуємося точки зору, що пізніше мощі князя Лаборця були перенесені і поховані в Горянській ротонді. У давнину в селі Горяни біля Ужгорода існував монастир, а біля нього стояла ротонда, яка є там і досі. Латиняни в роки панування мадярських феодалів і насильницької латинізації захопили й прибудували до неї наву та зробили з неї костел. Якщо в Михайлівській ротонді поховали болгарського князя Пресяна, то чому в Горянській ротонді не могли поховати князя Лаборця? Також невідомо, де могила князя Корятовича. Оскільки Корятович обдарував землями Мукачівський монастир, вчені дійшли висновку, що Корятовича поховали у тому ж монастирі на Чернечій Горі, бо там і стояла ротонда — трохи вище від церкви, яка існує досі. Отже, Горянська ротонда теж могла стати місцем для могили князя Лаборця. Припущення тим більше правдоподібне, якщо

Ротонда у селі Горяни біля Ужгорода

звернути увагу на те, що біля неї був збудований і руський монастир.

У 1971 році Імре Тимко, покійний греко-католицький єпископ у Гайдудорозькій єпархії в Мадярщині, видав книгу (обсягом 544 сторінки) під назвою: „Східне християнство, Східні Церкви“. У ній він писав: „Джерела кінця VII ст. свідчать про значні поселення слов'ян в Потиссі, Семигороді, Карпатах, між Дунаєм і Тисою. Як стверджує Анонім, у Нижнім Потиссі правив болгаро-слов'янський князь Глад; він допомагав Борисові, болгарському ханові, християнізувати болгар. Населення за часів Глада було християнським. Глад пропустив мадярів через свої території на Задунайщину без бою. Напевно, на території Мадярщини населення сповідувало християнство за східним обрядом, бо в могилах аварського походження з VII-VIII ст. часто знаходили „візантійські хрести“.

Отже, з тих пір як мадяри проминули Закарпаття і відправились в Задунав'я минуло понад 130 років, і вони почали повертатися в Потисся, а згодом — ще через майже 100 років, — вони зайняли території Закарпатської області та Пряшівщини. Отже, відзначити тисячоліття Мадярської держави та проголошувати ідеї „Святостефанської держави“ безпідставно, історичні факти це не підтверджують. Іринеї Кондратович у малярському виданні („Унгвар і Унг варм. тирт“, с. 39) під час окупації мадярами Закарпаття писав, що „Потисся не належало до Мадярщини відразу, аж король Стефан I частинами забирав його від пануючих там слов'янських князів і аж у половині XI ст. здобув його для Мадярщини. В період правління Стефана I це була руська область „Мархія Рутгенорум“.

Хоча наступники Стефана I протягом століття загарбали Закарпаття, самі вони там не осіли. Англійський історик Скотус Віатор писав: „Мадяри ніколи не засновували міста, як це робили німці. Вони сиділи в низинах біля Дунаю й Тиси, люблячи радше безмежні рівнини, які їм нагадували азіатську батьківщину, — не манили їх ліси й непрохідні гущавини Карпат. І хоч русини, витримавши їх вторгнення, аж потім підкорилися їм, та вони ще дуже тривалий час жили у своїх селищах“ (с. 37).

Мадяри в Паннонії

Після битв під Мукачевом, Ужгородом і Земплином мадяри, побачивши, що втратили багато своїх кочівників, вирішили покинути Закарпаття. Мадярська хроніка писала, що новий „воєвода Арпад і вельможі вирішили, що відійдуть за Дунай“.

Потисські князі дозволили їм вільний перехід через свої території, і мадярські кочівники опинилися в Паннонії. Це була перша земля, яку вони зайняли. Але вони не створили держави, а лише мали територію, з якої нападали на західноєвропейські країни. На території колишньої Паннонії, де мадяри зупинилися, ще довго після їх перебування не було створено етнічної однорідності. Мадяри були кочовим плем'ям, не мали навіть уяви про державність і творення держави. Для істориків Мадярщини історія її перших століть досі є загадкою. Однак, це не перешкоджає їм твердити, що Мадярська держава відразу по їхньому приходу стала великою, однорідною географічно й політично. Правда, дехто з мадярських істориків почав розумно обмежувати територію заявляючи, що перші мадярські племена зайняли лише рівнину за Дунаєм. Дійсно, мадяри там і зупинились. Але й там вони були поділені на племена, без жодного спільного правління. Очоловали племена можновладці, які нікому не підкорялись. Кожне з них відправлялось на грабунки в сусідні країни самостійно. Отже, в Задунав'ї мадяри не знали про династії. Не було кому записати, коли, де і як помер Арпад, чи залишив спадкоємців. Отже, „лінія Арпадовичів“ — вигадка.

Територія Паннонії — захоплене мадярами Задунав'я — приблизно за розмірами відповідала сучасній задунайській частині Мадярщини. Можливо, на околиці, де тепер Сийкешфегирвар, був головний центр мадярських кочових племен. Звідти вони нападали на сусідні країни. Мадярські наскоки проводились щорічно. Вони розбили і знищили Мораву — про це писали хронологи Регінон, Константин Порфірогенет, Луїтпранд та ін., це підтвердили й археологічні розвідки. Правда, невідомо, коли і за яких обставин це сталося. З певністю можна твердити тільки те, що в 908 році Морави вже не було. Археологічні дослідження підтверджують, що її знищили вцент. Отже, протягом 70 років мадяри були пострахом для Західної Європи, від якого

тремтіли північна Італія, Пориння та інші країни аж до Атлантичного океану і Піренейського півострова, деколи вони наближались і до Візантії. Через ті напади в роках 910-911, 925, 926 була спустошена Баварія, в роках 933, 942-943, 948, 950, 954 — Німеччина. Єдиною метою їх наскоків, вважають західні хроніки та історики, був розбій. Трагічно для мадярів закінчився похід під проводом Булчі у 955 році. Тоді, 10 серпня 955 року, біля річки Лех, біля Аугсбургу цісарем Оттоном (936-973) їх було розбито „на голову“. З поля битви вдалося втекти лише тридцятьом мадярським кочівникам. Решту, що були в поході, було вбито, як і всіх їх воєначальників. Самого Булчу з іншими воєначальниками було повішано перед воротами Регенсбургу.

Після битви біля річки Лех в 955 році мадяри і далі кочували, не думаючи про осілий спосіб життя. Якби їх не розбили так остаточно, то, вони, певно, опинилися б десь, як сучасні баски, — в Піренеях, або, може, зникли між іншими народами. Отже, не могло бути й мови про організацію поселень мадяр, заснування Мадярської держави та підкорення інших народів. Це плід фантазії й романтичних уяв. Мадярські племена вели номадський спосіб життя, далекі від думки про державність, вожді племен володіли великою владою й навряд чи хотіли би нею поділитися. Константин Порфірогенет писав, що лише на випадок великого ворожого нападу і для спільних походів на сусідні землі вожді укладали між собою тимчасовий союз. Аж після поразки в 955 році мадярські кочівники, побачивши яких втрат вони зазнали, зрозуміли, що пора грабунків минула, іншого виходу нема — вони мусять осісти. І почали створювати постійні оселі. Через півстоліття після поразки князь одного з племен — Гейза (+997) — почав силою відбирати владу вождів розрізнених племен і об'єднувати їх, як це відбувалося у сусідів на заході. Але формувати єдину Мадярську державу розпочав аж його син Стефан I (997-1038), який поступово й жорстко підкорив собі мадярські племена і став засновником Мадярської держави, яка спочатку займала землі лише Задунав'я. Згодом він поступово почав завойовувати сусідні території, передусім Потисся і Семигород, а на заході — територію сучасної західної Словаччини.

Про розширення Мадярської держави за Стефана I ми ще скажемо, а тут важливо зосередитись на достовірних реаліях і з цього зробити правильний висновок: перехід мадярів у 896 році ніяк не можна вважати захопленням Закарпаття. Це сталося аж через 200 років.

Що писали тогочасні хронологи про мадярів?

Характер, вигляд і спосіб життя мадярів досить наочно передали арабський географ Ібн Даста з вісток IX ст., Фулдські Анналі, хронолог Регіно та інші. За цими джерелами, мадяри — дикий, кочовий народ, який жив ще в XII ст. Влітку і восени — в шатрах, взимку — в колибах, зроблених з очерету й болота. Вони займалися скотарством, полюванням й розбійницькими нападами. Їли м'ясо сире або напівсире і пили кисле кінське молоко. Виглядали, за поданням всіх західних хронік, потворно: низького зросту, із запалими очима, голова оголена, на якій — 2-3 кіски. Нападаючи, вбивали чоловіків, а жінок брали в полон. Приймаючи присягу, розсікали пса. Наведемо документальні свідчення з хронік:

„Народ мадярів найдикіший і найжорстокіший від усіх потвор, в минулих століттях невідомий, бо ніде не згадувався („Регіноніс аббатіс Прумієніс Хронікон“). „Спочатку блудять по степах паннонців і шукають свою щоденну поживу на полюванні й рибалці. Пізніше частими ворожими наїздами нападають на околиці корутанів, морав'ян і болгарів. Небагатьох вбивають мечем, бо здебільшого користуються луками, виготовленими з рогів. Стріли з них вилітають так швидко, що їх важко уникнути“ (Там же). „Мадяри напали на Паннонію, споживаючи людську кров і сире м'ясо“ („Ауктаріум Гарстензе“ і „Анналес Адмунтензес“). „Мадяри харчуються не як люди, а як дика звірина — сирим м'ясом і п'ючи кров. Серця людей, яких беруть у полон, ділять на частини і з'їдають як ліки. Не мають жодного співчуття. Голяться ножем аж до шкіри. Як чоловіки, так і жінки є характеру противного, обманливого і зухвалого“ („Анналіста Саксо“). „Народ мадярів дуже дикий і жорстокий від кожної шельми“ („Хронікон Магні Пресбітері“). „Народ мадярів злочинний і прагне лише вбивств і грабунків“ („Луїдпранді епіскопі Кремененсіс Антаподосіс“). „Між тим мадяри спустошили цілу Італію, вбили дуже багато єпископів... Обманом, ніби прохаючи миру, вислали своїх послів в Баварію, щоб розвідати про ту країну. Після того несподівано великою силою напали на Баварську державу і за один день вогнем і мечем в п'ятдесят миль ширини і довжини все знищили, вбиваючи і грабуючи. З награбованим повернулися в Паннонію“ („Анналес Фулденсес“). „Руйнують замки, палять храми, вбивають населення, а щоби їх люди все більше і більше боялись, п'ють кров убитих“ („Луїдпранді епіскопі Кремененсіс Антаподосіс“; „Анналес Градценсес“, „Еккегарді Хронікон універсале“; „Анналес Остерговенсес“).

Цікаво, як подають відомості чужих хронік про мадярів національні історики. Так, Валінт писав: „Мадяри — монгольського походження, зросту дуже низького, лише змішуючись зі слов'янами ростуть до середнього зросту: чоловіки в загальному — 155 см, жінки — 145-150 см. У них монгольський вигляд — велика голова, низьке чоло, широке довге обличчя, товстий ніс, вилицюваті, косоокі, з кривими ногами, довгорукі, обстрижена голова“. Цей же автор писав: „Тогочасні західні письменники подивляють Божу терпеливість і доброту, що таким потворам дав Паннонію, прекрасну країну“. Він далі зазначає: „Тодішні хронологи і навіть візантійський імператор Лев Мудрий звертали увагу на озлобленість мадярів, їх підступність, зрадливість, непостійність, пожадливість, жорстокість; через їх підступність їм не варто довіряти; вони розбивають, грабують, нищать. Мадярські дослідники згадують єдиного хронолога, що описував мадярів як людей з приємною зовнішністю — перса, який, видно, звик бачити монголів і в мадярах теж бачив красу“.

Хроніки зазначають, що у мадярів не була сформована мова, спілкувалися односкладовими вигуками. І тепер суто мадярськими словами є лише односкладові слова, як лов-кінь, сил-вітер, кийш-м'ясо тощо. В мадярській мові побутують запозичені слова від усіх народів, з якими вони спілкувалися, в т.ч. велика кількість слов'янсько-українських. Мадяри навіть імена перейняли у турків, а пізніше — і у слов'ян: Бела-Білий, Золтан-Золотан. Археологи знайшли на території Мадярщини багато людських черепів з X ст. монгольського типу.

Нечесність, підступність, жорстокість мадярів національні історики виправдовують так: якби вони не були такими, то не здобули б собі такої чудової країни! І без будь-яких церемоній вони стверджують, що сучасна Мадярщина до їх приходу була незаселеною, а якщо там хтось і жив, то хіба незначні слов'янські групки, які стали для мадярів рабами. Чи можна миритися з таким блюзнірством загарбника?

Закарпатський вчений Юрій Гуца-Венелін, про якого ми вже згадували, писав: „Мадяри були народом монгольського походження“. Дійсно, в Мадярщині ще й тепер багато такого, що засвідчує їх азіатське походження. Своєю європейською поставою вони повинні завдячувати своїм князям, починаючи з Гейзи, його сина Стефана I, а в того — сина Емерика і т.д., що одружувалися з білолицими слов'янками, яких вони навіть називали „білими княгинями“. Вождів наслідували звичайні мадяри. Треба зазначити, що вони були вимушені так чинити, бо, втікаючи з Подністров'я, розбиті печенігами, залишали

свої табори з жінками печенігам. Західні хронологи пишуть, що мадяри вбивали чоловіків і дітей, а жінок брали у полон. Так у мадярів разом з монгольськими рисами стали проявлятися ознаки європейськості.

Щоб ніхто не закинув, що ми наводимо тільки негативні риси у мадярів, з тих пір, як вони перейшли через Закарпаття в Паннонію, процитуємо англійського історика Скотуса Віатора, який студіював мадярську історію. Він писав: „В першій половині X ст. мадяри зберегли інстинкти і кочові звичаї. Вони були пострахом європейських країн: Італії і до західних кордонів Шампанії й устя ріки Лаби. Так жили, доки Отто Великий у 955 році не розбив їх остаточно, що вони змушені були осісти і заволодіти подунайською низиною. Вони воліли радше залишатися на рівнинах, ніж освоювати гористі місцевості, тому гористі окраїнні території не були мадярськими“ (с. 36).

Прихід мадярів у Паннонію породив декілька питань, на які ми мусимо звернути увагу. Вони виникли з огляду на антинаукові погляди мадярських істориків.

Отже, насамперед — скільки мадярів прийшло в Паннонію? Всі факти вказують на те, що їх було небагато. Мадярський літописець Кейзі писав, що вони склалися з 108 родів враховуючи 216 тисяч воїнів. Це, мабуть, велике перебільшення. За даними Їбн Ростега мадяри могли мати 20 тисяч вершників. З огляду на постійні розбійницькі напади, де вони часто гинули, впродовж перших ста років проживання в Паннонії, то кількість їх не зростала, а навпаки — зменшувалася. Отже, одного разу вони вже не змогли б вирушити в похід і вимушені були осісти. Мадярські дослідники пишуть, що всю територію сучасної Мадярщини ті старомадяри не могли заселити, а лише частину — в Подунав'ї. Згадані вище 20 тисяч вершників могли налічувати разом з жінками й дітьми щонайбільше тисяч 150-200 чоловік. Але мадяри ведуть інакшу пропаганду. У 1960 році, з нагоди світового конгресу істориків в Стокгольмі вони видали збірник праць німецькою мовою (для ширшого загалу), де серед інших помітна стаття: „Кількість і густота населення в Мадярщині до початку XIV ст.“, в якій, зокрема, закидають слівце, що мадяри прийшли на територію Мадярщини в кількості півмільйона, а кількість слов'ян, що проживали тоді на території сучасної Мадярщини разом з аварами, болгарами і гепідами, становила лише двісті тисяч. Тут ще раз підкреслимо, що мадяри всі свої наукові твори, які мають на меті пропаганду на свою користь, раніше видавали німецькою, а тепер — англійською мовами.

Всі малярські історики, навіть найвизначніші, такі як єзуїти Корачоні, Юрій Прай (†1811), Стефан Катона (†1811), Балінг Гоман, Секфі та інші, висвітлювали історію Малярщини тенденційно, з метою патріотичного виховання нової малярської генерації. Вони, наприклад, говорять про „Малярську народну державу“, хоч такої в історії ніколи не було, оскільки Малярщина завжди була багатонаціональною, в якій малярі ніколи не становили навіть 50% населення. Наголошують також на якомусь прадоговорі малярських племен в Етелкизи, за яким ніби відразу по приходу в Паннонію створили Малярську державу; вигадують легенди про малярську корону, про те, що малярі є автохтонами на території Малярщини. Науковці не згадують, що в Малярщині від початку жили й інші племена.

Наведемо поширювані малярями легенди: а) ніби малярі вирушили з азіатських степів шукати свої спадкоємні землі в Паннонії; б) ніби русини прийшли на Закарпаття лише з малярями.

Своє слово про них у XIX ст. сказав закарпатський вчений Юрій Гуца-Венелін: „Не понимаю, как маляры могли решиться на отыскание Паннонии, о положении которой никаких известий в Бухарских степях иметь не могли; но, однако, лучше сказать — маляры, прогнанные соседями, принуждены были к сей экспедиции“ („Несколько слов о россиянах венгерских“. — С. 93). Малярські історики твердять, що про Паннонію малярі довідалися від своїх предків — гуннів і вирішили відшукати свою землю. По-перше, гунни були тюрками, а малярі — монголи, отже гунни не могли бути предками малярів. До того ж гунни так розпоршилися по світу, що від них й сліду не залишилось, певно, вони так і не дійшли до Азії. По-друге, якби ми тепер запитали в деяких азіатських народів, де розташована Паннонія, вони не знали б відповіді. Як же тоді кочові малярі у VII-VIII ст. могли про це знати?

Юрій Гуца-Венелін виступав проти твердження, що русини прийшли на Закарпаття разом з малярями. Він завжди стояв на тій позиції, що руські слов'яни віддавна заселяли Паннонію й Карпати, значно раніше до приходу малярів. Вони тут були автохтонами. Зупинимось на цьому конкретніше.

Анонім, писар малярського короля Бели III (†1196), відзначає, що з малярями разом прийшло неозначене число русинів, а саме з малярським вождем Альмошем. Ось як про це писав М. Грушевський: „Анонім каже, що провідником Альмоша через Карпати були руські вояки й селяни. Коли зважимо на обставини, серед яких мандрували

малярі, що це була спішна втеча від печенігів, і навіть, як писав Константин Порфірогенет, печеніги уганяли за малярями, — то можемо напевно сказати, що ані малярям не було в голові забирати з собою русинів, ані русини не мали тоді охоти до них прилучатися“ (М. Грушевський „Історія“. — Т. I. — С. 223).

Анонім склав свого роду „літопис“ про прихід малярів до сучасної Малярщини, відомий під назвою „Геста Гунгарорум“. Він написаний латинською мовою на початку XIII ст., але найдавніший рукопис цього твору, що дійшов до наших днів, походить з кінця XIII ст. — початку XIV ст. (Гоман „Іст. Малярщини“, 2). „Геста Гунгарорум“ вперше надрукований Швандтнером у 1746 році. Про прихід русинів з малярями Анонім писав так (гл. 13): „Подібно (до куманів) і многи з русинів, прилучившись до князя Альмоша, прийшли з ним у Паннонію і їх потомство до нинішнього дня живе в різних місцях Малярщини“. „Син і наступник Арпада, вождь угорських племен Золтан, утвердив гарні кордони Малярщини проти німців, і в них дав збудувати замок для русинів, що прийшли в Паннонію з його дідом Альмошем“.

Ось що про це сказали інші історики.

„Цей погляд у всьому не може бути відповідним. По-перше, ніхто не доводить, що первісні мешканці Закарпаття були винищені; по-друге, з малярями власне русини імігрували, якщо можна вірити Анонімові, але ж Нестор мовчить про таке виселення свого племені. Кому вірити? Але, навпаки, за свідченням самого Аноніма, захожі русини, розселені біля Мусуна, побудували пізніше Оросвар, адже вони не залишилися біля Мукачева“, — писав М. Лучкай.

Чеський історик В. Халоупецкі зазначає: „Анонім на початку XIII ст. писав, що руське населення прийшло до Малярщини разом з малярями і тут поширилось. І коли це оповідання приймемо з вірою, не можна з нього не вчитати хоч стільки, що з початком XIII ст., коли Анонім писав, було переконання в горішнім Потиссі (саме там і писав Анонім „Геста“), що слов'яни-русини мають у Малярщині свої осідки віддавна, навіть що прийшли туди й осіли в землі уже в більшому числі разом з малярями“.

Згідно висновків сучасних вчених, Анонім писав свій літопис в кінці XII — початку XIII ст., отже, в той час уже було багато русинів „у різних місцях Малярщини“ — „пер діверна лока Гунгаріе габітат“. Відомості про поселення русинів у багатьох місцях Малярщини в кінці XII ст., наведені Анонімом, урядовою особою, відображають те, що відбувалося насправді. М. Грушевський писав: „Подання Аноніма

є лише відгомін загального погляду (XII-XIII ст.), що русини є такі самі давні мешканці Малярщини, як і маляри, й жили в Карпатах від непам'ятних часів". Л. Нідерле зазначав: „Вістка Аноніма (взята з малярської традиції) без сумніву вказує на те, що в його часах існував у Малярщині погляд, що русини, які там жили, — то перші поселенці, які не прийшли туди лише в XII або XIII ст.“

„Свої „Геста“ Анонім написав через більш як двісті років після приходу малярів на Подунав'я, отже, хоча його свідчення давнє, все ж таки його не відкидаємо“, — зауважував М. Грушевський. Маляри проходили українськими землями. Навіть без свідчень Аноніма неможливо й припустити, щоб київський князь дав їм провідників, що до малярів могла прилучитися (добровільно або силою) певна кількість русинів. Зовсім хибною є думка малярських істориків, що тих русинів було багато і що вони осіли на Закарпатті, первісно незаселеному. Про це Анонім не згадував, навпаки, він вказував, що русини в XIII ст. проживали в різних місцях Малярщини. Маляри лише перейшли Закарпаттям (хоч і з боєм) і пішли в Задунав'я, навіть планували піти далі. Здійсненню їх намірів перешкодили франк-німці, що в 955 році перемогли їх у битві над Лехом, біля Аугсбургу, і примусили повернутися на Подунав'я. Після цієї поразки, маляри були настільки ослаблені, що змушені були змінити спосіб життя на осілий. Вони поселились на Задунав'ї. З ними осіли й ті русини, що ніби могли до них прилучитися.

Таким чином, русини не прилучились до малярів, а якби й прилучились, їх було б дуже мало. Історично доведеним є те, що все Потисся було заселене русинами; якби русини прийшли з малярами, вони були б поганами, а не християнами. Тим часом, все Потисся й Задунав'я, всю територію сучасної Малярщини заселяли русини-християни, що вже, як ми вказали, є доведено.

Закарпатоукраїнський історик Михайло Лучкай про малярські романтичні фантазії

Закарпатоукраїнські історики намагалися викривати псевдонаукові твердження малярських істориків. Так, М. Лучкай наводить уривки з творів малярських істориків, які називає „бабськими казками“, наприклад, твердження малярського історика Горвата: „Маляри походять з роду Хама. Вони спочатку оселилися в Абесинії. Це маляри збудували славу вавилонську вежу і також славі єгипетські піраміди.

Називалися титанами, гігантами. Згодом маляри зайняли Сирію. Син Авраама й Агар взяв за жінку малярку і ті маляри-філістеї робили перешкоди Мойсею та євреям, щоб не могли увійти в Палестину. Але розбив їх Йозуе, вождь після Мойсея, і вони пішли до Малої Азії, звідти — до Греції. Подія Трої — це подія малярська. Всі визначні події світової історії приписують малярам“.

М. Лучкай іронічно зауважував: „Жаль, що Наполеон не жив на декілька століть раніше, тому що також мав би славу стати маляром!“ „Маляри ані не знають, звідки походять і з чого їх назва „маляри“, лише наводять різні фантастичні здогади. Вони соромляться свого монгольства. Довгим був спір, чи маляри є енійського походження. Фесслер каже, що вони є турецького походження, Прай пробує вивести їх походження від гуннів; Бардоші вважає, що самі маляри є монголами. Коли маляри ввійшли в Паннонію, вони не називали себе „малярами“ — західні хроніки їх називають „унґрі, унгар“. Далі М. Лучкай пише: „Маляри не знали використовувати шерсть і готувати одяг, і хоч страждали від постійних морозів, одягалися тільки в шкури тваринні і тоді, коли прийшли у більш культурний край, домагалися страви і одягу, а все-таки дехто привласнює їм великі перемоги і велике багатство“.

Західні хроніки називали малярів хисткими. „Щодо характеру, — пишуть їх національні історики, — маляри були відвертими й чистосердечними, але в спілкуванні з грецькими й західними народами мусіли бути підступними й обманювати. За те західні хронологи називають малярів хисткими“.

Закарпаття в складі Київської Русі

Історичні факти свідчать про те, що Закарпаття в X-XI ст. належало до Київської Русі. Це доводять як українські, так і польські й мадярські джерела.

Ми вже бачили, що Історичне Закарпаття, визволившись з аварського ярма, приєдналося до Болгарії. Але насправді воно зберегло свою самостійність, ця залежність була лише номінальною. Болгари на Історичному Закарпатті ніколи не жили, хоч там, в поодиноких областях могли лише правити їх князі. Коли у 896 р. на Закарпаття вторглися мадярські кочівники, воно вже належало до Київської Русі. Наш Літопис у 907 році писав: „Іде Олег на греки... поя множество варяг і словен... і деревляни, і радимичі, і поляни... і хорвати, і дуліби, і тиверці, яже суть толковини...“. Хорвати — руське плем'я, що заселяло Історичне Закарпаття. На території Історичного Закарпаття були й поселення руських племен тиверців, уличів і дулібів. Тиверці оселялись по Дністру: на середньому Дністрі — уличі, поселення яких були, певно, і в Карпатах. Географічні назви вказують на те, що вони посідали землі біля Стрия, на Сяні, в долині Ужа. На верхньому Дністрі вони могли зустрічатися з дулібами. Про це здогадуємося з відомостей у Константина Порфірогенета і в Руському Літописі.

Відомо, що Історичне Закарпаття взяло собі назву „Русь“ якраз в період переходу Константина-Кирила і Методія через Закарпаття (863 р). Але на цих територіях її вживали значно раніше, ніж у другій половині IX ст.“, вказував М. Грушевський (I, 192). Ми вже знаємо, що цю назву чув і знав Константин-Кирило у 860 році в Херсонесі, в Криму. Хоч тоді вона стосувалася племен київської околиці, тепер вона поширилася на інші племена як спільна назва для всіх руських племен.

Наш Літопис під 981 роком писав: „Іде Володимир к Ляхомі зая грады их, Перемишль, Червен и инья грады“. Зазначимо, що Володимир Великий ті землі не прилучав, лише повернув їх Русі. Під 992 роком Літопис повідомляє: „Іде Володимир на Хорвати, пришедшу бо ему з войны хорватския...“. І під 993 роком згадується про похід на хорватів. М. Грушевський з цього приводу писав: „Може ця „хорватська війна“ лишилася відгомоном боротьби з

Польщею? Але так само вона може бути відгомоном і якоїсь іншої війни, з Чехією або з Угорщиною за Карпатську Україну“ (I, 493). Зазначимо, що Краків тоді був під чехами. Про західний кордон держави Володимира Великого дізнаємося з листа Оди, вдови польського князя Мешка Старого (992 р.), в якому вказано, що кордони Русі тягнуться аж до Кракова. В цьому ж документі, як і хроніці Тітмара, зазначається, що руські кордони межували з поселеннями прусів. А між Польщею і Руссю вони проходили по Віслі. Київська Русь межувала з Чеською державою на території теперішньої Краківщини. Але таке сусідство тривало недовго — польський король Болеслав Хоробрий, скориставшись суперечками між Рюриковичами, захопив червенські землі у 1019 році. Повернути їх русини змогли в роках 1030-1031, у війні з поляками, що була вже після смерті Болеслава Хороброго (†1025 р.). Пізніше, після занепаду Київської Русі, Галицьке князівство в першій половині XIV ст. потрапило під владу польських королів. Цей успіх сприяв подальшим прагненням підкорити собі решту українських земель. Протягом всієї історії можновладці Польщі намагалися захопити українські землі на південному сході і заході.

Але повернемося до часів існування держави Володимира Великого. „По всій імовірності це була Русь не тільки політична, а й етнографічна — оскільки докладно вона відповідає пізнішим етнографічним границям“ (Груш. I, 218). Польський канонік Красінскі (†1612 р.), при згадці про кордони Русі, теж зазначає, що вони простягались аж до Кракова. Наш Літопис вказує, що містом Володимир (Волинська земля) — очевидно, разом з Карпатською Руссю і польськими прикордонними зонами володів син Володимира Великого — Всеволод (Груш. I, 487).

Літописець Нестор під 996 роком записав: „...Володимир... бі живя с князи околними его миром, с Болеславом Лядським, и с Стефаном Угорьским, и с Ондроником Чешьским и бі мир межи има и любы...“ (Іпатівський літопис, с. 111). Це означає, що коли у Володимира Святославовича стосунки з угорським королем Стефаном були мирними, то кордони цих сусідніх держав мали бути непорушними. Ми далі побачимо, що кордони Мадярщини в XI ст. проходили південніше території сучасної Закарпатської області. Отже, хоч і не все Історичне Закарпаття, а лише землі сучасної Закарпатської області, а також Нирьщини і Пряшівщини входили до складу Київської Русі.

Це підкреслює і польський хронолог Галл. Він писав, що польський король Болеслав Хоробрий воював з мадярським королем Стефаном I. Кордони Польщі простягались до фортеці Саліс, що була форпостом

між мадярами, русинами й поляками. („Монумента Пол. Гіст.“, 1864, т. I., п. 505). У польській хроніці XII ст. йдеться про те, що перемогу отримав польський король Болеслав, а військо мадярського короля „повертає на свої кордони у фортецю Саліс“ (Ендліхер „Монумента Гунг. Гіст.“, I. с. 80).

Мадярський Анонім в XII ст. теж говорить, що в кінці X ст. кордони Мадярщини, Польщі й Русі дотикалися там, де знаходилася фортеця Каструм Саліс. Це ж свідчить і мадярсько-польська хроніка („Кроніка Унгарорум юнкта ет мікста кум кроніціс Полонорум ет віта ст. Степані“): „...ад Каструм Саліс Ібікве Інтер Унгарос, Рутгенос ет Полонес фінес дебант“.

Де знаходився той Каструм Саліс — Соляний град? Словацьким історикам здається, що на місці сучасного Солівара, біля Пряшева. Але Солівар, який появився пізніше, не міг бути Каструм Саліс, бо тоді вже був загальновідомим пунктом. А перша згадка про Солівар датується 1288 роком. Інші дослідники вважають, що Каструм Саліс знаходився в районі сучасного містечка Сланець, поблизу залізничної колії Кошиці — Михайляни, де є замок Солонець. Але історичні розвідки вказують, що мадярський кордон за Стефана I (т.зв. „засіки“), був значно нижче від Солонця.

Крім того, в Солонці сіль не видобували, не було там і відповідних складів. Якщо він тоді й існував, то це було маловідоме поселення, але треба пам'ятати, що межі держав проходили по відомих і значних населених пунктах.

Таким відомим соляним складом був Сольник (тепер Солнок) в Мадярщині — центр, куди привозили сіль по Тисі з Марамороша й Залісся, а звідти розвозили її на захід — в Мораву й Чехію. Це історичний пункт, тут містився великий соляний склад, а в ті часи такі склади охоронялись градами — укріпленнями.

Отже, цілком ймовірно, що фортеця біля Сольника над Тисою, в нижній течії ріки Соланої, і була тим місцем, де кордони трьох держав дотикалися. Це навіть правдоподібно, бо Болеслав Хоробрий відвоював у Стефана I землі сучасної західної й середньої Словаччини, і кордони Польщі за часів його правління проходили по Дунаю. Отже, можливо, що вони проходили біля відомої торговельної Соляної Дороги, дотикалися до Каструм Саліс, — при Сольнику на березі Тиси в Нирьщині, а це означає, що землі сучасної Закарпатської області Пряшівщини, Нирьщини тоді належали Київській Русі.

„Атлас светових деїн“ (Братислава 1970), означає на карті кордони, з яких видно, що складовою частиною Київської Русі в 1054 році була вся сучасна східна Словаччина (Пряшівщина). Середню Словаччину підкорив собі польський король Болеслав Хоробрий, а Пряшівщина в XI ст. належала Київській Русі. Можливо, що вона перебувала в складі Русі ще в XII ст., доки її дефінітивно не підпорядкували собі мадяри.

Дослідження мадярських кордонів (т.зв. „засіків“), показали, що у XII ст. вони змістилися до Ужгорода, Стражського, Воронова, Сабинова, Расланиці. Ці межі утримувалися до XIII ст. (мад. історик Корачоні), коли мадяри посунули їх далі, до гір Карпат.

На те, що Закарпаття належало до Київської Русі, вказує й топоніміка. Географічні назви Закарпаття мають чимало спільного з назвами на інших українських землях. Так, назви рік Уж, Тур'я, які впадають в Прип'ять, є і на Закарпатті, ріка Їрша в Київській області й аналогічно ріка Їршавка на Закарпатті. Ріку Дністер в давнину називали Тірас, а на Закарпатті є ріка Тересва. На території сучасної Татранщини (Словаччина) є назви Конотопи, Черногора та інші.

З історії відомо, що 986 року Володимир Великий відвоював у ляхів Перемишль. Ужгород був одним з найвіддаленіших південно-західних міст-фортець давньоруської держави. Ще древні римляни знали, що на півночі їх провінції Паннонії існує укріплення Унг. Німецький єпископ Ліудпранд, розповідаючи про переселення різних племен, стверджував, що в Караватських (очевидно, в Карпатських) горах знаходилося сильне укріплення Унгоградус. Мадярський літописець Кезаї, писар короля Владислава IV, у хроніці, яка датується 80 роками XIII ст., зазначав, що укріплення Унг-вар, тобто Ужгород, існувало ще у 872 році (Г. Гранчак-Пальок „Місто над Ужем“, с. 27).

Поширення назви „Русь“, „русин“ на Закарпатті, що прослідковується протягом тисячоліття, вказує на те, що Історичне Закарпаття впродовж тривалого часу належало до давньоруської держави. Не виключено, що назви „Русь“, „русин“ з'явилися на Закарпатті з прийняттям християнства — білих хорватів Константин-Кирило і Методій тоді вже називали русинами. Ця назва поширилася й вживалася на Історичному Закарпатті з часу належності його до Київської Русі. Пізніше ця назва не могла з'явитися, оскільки переселення народів уже завершилось. Не могли дати назву по цілій Історичній Закарпатті навіть багато відомих історичних діячів. Тим паче, що такого періоду, коли на Закарпаття приходили поселенці з Київської Русі ніколи не було, навпаки, із

Закарпаття переселялися в Київську Русь місіонери християнства, серед яких літописець згадує Мойсея Угрину, двох Григоріїв, які перебували на службі у київських князів і в Печерській Лаврі.

Археологічні, антропологічні, етнографічні й лінгвістичні матеріали свідчать про автохтонність закарпатського населення та спільність його рис зі східними руськими слов'янами.

Не можна обминути увагою факт постійного прагнення закарпатців приєднати Закарпаття до Києва, що спостерігаємо протягом всієї історії. Воно було б неможливим без традиції єдності Закарпаття з Києвом, як і інших українських земель. В Україні під час піднесення національної свідомості в середині XVII ст. „руську“ землю означали „під Краків та Люблін“. Б. Хмельницький визначав кордон „під Краковом і Любліном“, вказуючи на Віслу, що має означувати польський етнографічний кордон. На думку Д. Дорошенка, кордоном Русі й Польщі також була Вісла.

Постійні війни Візантії проти Болгарії спричинили ослаблення Болгарії, що дало можливість мадярському королеві Стефанові I захопити руські території нижнього Потисся — він знав, що закарпатці тоді не зможуть опертися на допомогу болгар. Загарбання нижнього Потисся Стефан I почав 1031 року. Віддаленість Закарпаття від центру Київської Русі — Києва давало змогу мадярським королям захоплювати окраїнні землі Закарпаття. Міжусобна боротьба руських князів, що особливо розгорілася наприкінці XI ст., сприяла тому, що мадярські королі розпочали експансію на північ у напрямку Карпат і відірвали Історичне Закарпаття від Київської Русі. Спроба приєднати Закарпаття до Русі в період повстання Петра Петровича закінчилася поразкою. Галицький князь мав клопоти з нападами татар і турків та зі своїми боярами. На галицьких землях, подібно як у польських, мадярських землевласників, витворився клас бояр-землевласників, які перетворилися на родову земельну аристократію і намагалися управляти територіями, щоби ослабити силу князя. І це їм вдавалося. Між галицькими князями й боярами точилася майже постійна боротьба, в якій бояри неодноразово зверталися за допомогою до сусідів — поляків і мадярів. Мадярські війська переходили через Закарпаття і захопили його на сотні років.

Звернемо увагу на хибність поглядів деяких українських дослідників. Варто зазначити, що вони загалом слабко знають історію Мадярщини, тому й доходять до помилкових висновків. Наприклад, Корольок і Котляр, („Деякі дискусійні проблеми історії Київської Русі“. //Укр.

іст. журнал, №5, 1988, с. 41) пишуть: „Об'єднання руських хорватів зберігало незалежність від київського князя майже до кінця X ст., коли Володимир Святославич здійснив далекий похід, щоби приборкати їх. Це похід на Перемишль, Червен і інші городи“. Звідки згадані автори про це дізналися? Навпаки, з історичних джерел відомо, що білі хорвати за часів правління Олега належали до Київської Русі і навіть йшли з ним у похід. Білі хорвати вже тоді називалися русинами, це вони поширили християнство на Русь. Що ж до походу Володимира Великого то він, бачачи, що біля його кордонів утворюються князівства — польське й мадярське — здійснив похід у білохорватські землі, щоби заманіфестувати, що це землі руські. Доказом є його зустріч у Потиссі з мадярським королем Стефаном I та польським королем.

Руські монастирі на території Мадярщини

Переконливим доказом існування християнства східного обряду на Історичному Закарпатті і на території Мадярщини ще до приходу мадярів є велика кількість монастирів східного обряду. Мадярський історик Мукачівської єпархії А. Годинка навіть називає такі монастирі: у Марошграді (пізніше в Оросламоші); у Вишеграді (біля Острохолму — Естергому); монастир св. Димитрія при Саві; ще один монастир св. Димитрія; жіночий монастир в долині Веспремській. Історик Василь Гаджега ще додає монастир Тихонської Лаври біля Тихоня, на півострові Болотяного озера (Балатон); монастирі за Тисою, в Тормові, та монастир „За сті“. Зазначимо, що з часу виходу творів Василя Гаджеги про монастирі з'явилося чимало нових історичних розвідок. Так, мадярські історики намагалися довести, що ці монастирі заснували київські княгині, дружини мадярських королів. Нині науково обгрунтовано, що ті монастирі існували від часів Кирила і Методія і що грамоти мадярських королів лише підтверджували їх права як дуже давніх. Науковцями доведено, що тут йдеться не про вісім монастирів, а про значно більшу кількість, можливо, навіть понад сто. „В період місійної праці латинських Бенедиктинів на Мадярщині процвітали монастирі східного обряду. Мадярські дослідники нараховують десятки таких монастирів. Всі вони існували задовго до Стефана I“.

Отож, заглянемо в історію деяких монастирів.

1. Печерська Лавра Тихонська. Цей печерський монастир у мадярських грамотах названо Ороскив — Руський Камінь. Називається він також Тихонською Лаврою. В горі видобано печери-келії і церкву св. Миколая. Монастир стояв на горі над озером Болотяним (тепер Балатон). Хто і як заснував печерське життя в Руськім Камені над озером Болотяним, невідомо: про це історія замовчує. Про Тихонсько-печерську Лавру грамота мадярського короля Ласло I з 1093 р. згадує: „В ім'я Святої Тройці, відомо хай буде всім, що я, Ласло, Божою милістю король гунгарів, на прохання Косми, ігумена монастиря Тихонського, потвердив деякі привілейні грамоти моїх блаженніших предків, властиво короля св. Стефана, про маєтки каплиці св. Миколая і лаври ченців в місті Руський Камінь (Гурозкив),

колись видобаних (в скелі) одним чоловіком із того ж Тихоня на Богослуження і ним для Богослуження переданих...“ Отже, з цієї грамоти дізнаємося, що Печерська Лавра з каплицею, посвяченою св. Миколаєві, була в Руськім Камені біля Тихоня. Видобав цю лавру в скелі якийсь чоловік з Тихоня, але його ім'я в грамоті не згадане. Можливо, що він належав до русів і назвали його Орос-Русн, а від цього Лавру — Руський Камінь (Ороскив). Цей чоловік й обдарував Печерську Лавру деякими маєтками, що згодом потім підтвердив привілеєм король Стефан I, а після нього й королі Андрій з братом Белою. Так пише В. Гаджега. Він наводить ряд документів і відзначає, що мадярські історики несправедливо приписували заснування цього монастиря королеві Андрієві і його дружині Анастасії, дочці київського князя Ярослава (1019-1054). Король Андрій дав лише деякі маєтки цьому монастиреві. Тепер цей факт визнають також і мадярські історики. Тимко вважає, що монастир, можливо, походить з часів Кирила і Методія і був діючим в часи Стефана I. Але із згаданих В. Гаджегою документів випливає, що околиця Болотяного озера була руською, з руським населенням. Звідси легко можна зрозуміти, причину того, що „Анастасія, донька Ярослава, руського князя, любила перебувати на півострові Тихонькім“, — так пише мадярський історик Горват. Зрештою, назва озера „Болото“, яка залишилася й досі, свідчить, що ця околиця була заселена слов'янами-русинами.

Яка доля спіткала руський монастир над Болотяним озером? Його руїни можна побачити й нині. Мадярські історики готові покласти відповідальність за все на монголо-татарську навалу. Сучасні дослідження засвідчили, що монголо-татари не мали на меті руйнувати храми. Так, залишилися незруйнованими кам'яна ротонда, монастирська церква в Михайлівцях, монастир і церква-ротонда на Спіші, де було Спішське єпископство. Василь Гаджега писав: „Великим нападом татарів все знищено, як всюди, так і тут. Чи після навали обновлено цю Печерську Лавру чи ні, не знаємо, бо на те нема жодних доказів. Правдоподібно, Лавра була відновлена, але видається, що Лавра, як й інші руські монастирі, перейшла в руки ченців латинського обряду. Папа Климент IV у своїй буллі пише, що ченці Тихонського монастиря живуть за правилами св. Бенедикта, отже, за латинським обрядом. Цей папа згадує і келії, Лавру ченців, яка називається Руський Камінь (Урузку); але з його слів не можна зрозуміти, чи в тій Лаврі є ченці, чи ні, і яких правил вони дотримуються. Ігумени

цього печерського монастиря згадуються до 1329 року і до цього часу можна вважати діючим Тихонську Печерську Лавру. Отже, ця Лавра має таку ж долю, що й інші руські монастирі: монастирі східного обряду, які були силоміць забрані латинськими ченцями, а ченців східного обряду або виганяли або залишали на доживання в якійсь келії, як це можна розуміти і з булли папи Климента IV, коли той згадує біля монастиря Бенедиктинців і келію в Руському Камені“.

В історії існування Тихонської Лаври важливо відзначити факт: тут тривало печерне чернече життя. Це виключно русько-українська інституція, яка втрималася лише на руських землях. Нічого подібного не спостерігаємо в західній Церкві. Подібного чернечого печерного закону на Заході нема — ні в Німеччині, ні в Італії, ні у Франції тощо. З історичних джерел випливає, що Тихонська Печерська Лавра — перша руська печерська лавра. Київська Печерська Лавра, яку вважаємо матір'ю українських монастирів, бере свій початок від Іларіона, київського митрополита українського роду, який перед 1050 роком, будучи духівником на Берестові біля Києва, підшукав собі затишну придніпровську печеру як місце для молитви і самотнього розважання. Пізніше, коли він став митрополитом, в його печері осів, після повернення з Атонської гори, Антоній. Антоній був родом з Любеча, прийняв чернецтво на Атосі, але ігумен, — каже літописець про початок Печерського монастиря, — порадив йому повернутися на Русь і своїм прикладом ширити монаший аскетизм. Антоній оселився в Києві, в сусідстві княжого двора на Берестові, в печері, де перед ним молився Іларіон. Властивим творцем Печерського монастиря в Києві вважається Теодосій. У 1062 році печерська братія вибрала його ігуменом, і Теодосій як ігумен, установив чернецтву правила життя на основі правил Василя Великого. Прикладом власного життя та своїми повчаннями він утверджував нове чернече життя. Теодосій випровадив братію з печер і почав будувати надземний монастир і церкви. Антоній — аскет, Теодосій — організатор, який невеликий Антоніїв монастир перетворив на велику інституцію.

Як видно з Літопису Нестора, печерне монаше життя в Києві у 1051 р. започаткував св. Антоній. Правда, Іларіон жив так і до Антонія. Святий Антоній започаткував традицію печерно-чернечого життя. Історичні відомості про Печерську Лавру Тихонську над Болотяним озером свідчать, що вона була заснована раніше, ніж у Києві. Це вказує на дуже міцну духовну основу східного християнства

на Історичному Закарпатті і на території Мадярської держави, а також на те, що ідею печерно-чернечого життя до Києва поширили закарпатці, які згадуються в літописах — священник Григорій, Мойсей Угрин, Григорій Угрин, та ще один Григорій. Всі вони були ченцями Печерської Лаври, а до Києва вони прийшли як місіонери християнства.

2. Назва руського монастиря „За сті“ означає „За сотні полеглих“. З 1067 року маємо грамоту „аббациі Засті“. Зміст грамоти такий: „Петрус Деї грація комес... Петро Божою благодаттю комес заснував у місті Засті аббацию для ченців, щоб вони прислугували населенню в душевних потребах, дарував аббациі маетки, а між ними й села: Сенхоли, Сирник, Пролука, Текла, Ракалют, Губач, Провод, Ціда, Ярок, Чортибок, Сол, Соба, Бранка, Тимарі, Сурук (Сорок), Душноки та інші“. Хто був цей Петро? В грамоті названо „Петро, ласкою Божою комес“, а це значить, що титул „комес“ він мав не від короля, а носив його давно, згідно свого роду і стану. Цей Петро самостійно розпоряджається своїм маетком, не просить згоди ані від тогочасного мадярського короля Соломона, ані від князів Гейзи й Ласло, як передбачав закон, а тільки реєструє привілей ченців монастиря. Водночас він грамотою застерігав, що в монастирі мають відправлятися Богослуження за душі померлих, а для населення околиці міста Засті домагався відміни десятини, яку згідно закону Стефана I вірні мали платити своєму єпископові. Петро домагався, щоб вони платили незначну частину лише своєму священникові.

Між мадярськими істориками існували суперечки в поглядах щодо локалізації Засті. Чанкій його помістив в комітаті Ворпод. Фолтин вважає, що аббация Засті знаходилася в комітаті Забовч на місці сучасного села Нодь Галас (Великий рибалка). Закарпатський історик Василь Гаджега, як і Фолтин, вважав, що згаданий монастир знаходився у комітаті Забовч в сучасному селі Галас — там і досі знаходяться руїни якогось монастиря; є там і урочище Чортибок, і всі вищезгадані у грамоті місця, як села, наділені монастиреві.

Що це було за населення в околиці монастиря Засті? Мадярські історики спочатку заявляли, що то були печеніги, „біссени“. Такому погляду суперечило те, що села, згадані в грамоті як наділені монастиреві, мають чисто руські назви. Та й сама назва монастиря „Засті“, як нам уже відомо є чисто українською. Словосполучення „за сті“ вживає і Київський літопис під 1152 роком: „Ізяслав же приде на Сан ріку, яже ідет под Перемишль, і ту пригна його посол од короля в сті дружини і рек Ізяславу“.

Цей факт доводить і те, що населення Засті тоді було християнським, мало своє духовенство. Отже, це не були печеніги чи кумани, які могли прийти хіба що з Молдавії, яка на той час була поганською. Коли через два століття кумани, втікаючи від татар, увійшли в Мадярщину, вони залишалися поганями і не хотіли приймати християнство. Отже, можна з певністю твердити, що мешканці сіл довкола монастиря Засті не були куманами-печенігами. Окремі дослідники в грамотах прочитали „бісені“ замість „рутгені“. Так, мадярський історик Годинка писав, що мадярські історики читали в грамотах замість „рутгені“ „бісені“. Це помітив і М. Грушевський: „Ще письменники минулого століття (як Бенке, Егей) висловлюють здогад, що бісені — то русини“. Кочубинський здогадувався, що ця назва в актах XIII-XIV ст. хоч називає печенігів, але означає русинів. Філевич був переконаний, що в оригіналі грамоти 1324 року замість „бісені“ стоїть „рутгені“, з чого виходить, що ці назви заміняли одна одну. Вивчення привілею аббати Засті доводить руський характер Петра Комеса — зробив висновок Василь Гаджега. Він писав: „І якщо додаю, що вся околиця межує з околицею Токай (первісно звалось це місто Руський Токай), де королева Анастасія, дружина мадярського короля Андрія I, українська князівна, любила перебувати, як це зазначив Анонім, тоді цим рішучо й остаточно доведено руський характер аббати Засті“. Петро походив з давніх закарпатських бояр, або з тих знатних осіб, що привели з Києва Андрія I, проголосивши його королем, відзначившись в битвах за трон Андрія I. А щодо монастиря, то це був монастир руських ченців східного обряду. Тоді в Мадярщині були або Василяни, або Бенедиктинці. В аббати Засті Богослуження відправлялися старослов'янською мовою, як це було і в інших руських монастирях. Через те, що не збереглося багато документів, історики вважають, що цей монастир був знищений під час татарського нападу. Але маємо документ 1267 року, яким король Бела IV підтвердив привілеї цього монастиря, хоч не маємо жодної інформації подальшої діяльності. Здається, що монастир остаточно ліквідував Карл Роберт (з Анжу), який як мадярський король знищив повністю осередки східного обряду на Мадярщині.

3. Про монастирі Марошградський і Оросланошський — ми вже писали.

4. Монастир Вишеградський. Тривалий час вважалось, що він був заснований королем Андрієм I (1046-1060) і його дружиною Анастасією Ярославною, донькою київського князя Ярослава Мудрого. Але сучасні

дослідження довели, що цей монастир існував ще до короля Стефана I. Документи називають його „грецьким“. Треба розуміти, що він був „грецьким“ щодо обряду, а не в богослужбовій мові. Це видно з того, що папа Гонорій III дозволив (1221 р.) оселитися там латинським ченцям бенедиктинцям, говорячи, що „грецькі“ ченці вживають невідомо їм мову. Очевидно, тією мовою була руська, бо грецьку знав і папа, і король Андрій, і мадярські єпископи. Із згаданого документа (кореспонденція короля Андрія II і папи Гонорія III) довідуємося, що 1221 року в цьому монастирі помер останній чернець східного обряду. Тимко пише, що там був осередок слов'янських ченців.

5. Монастир черниць східного обряду в долині Веспримській — найдавніший відомий жіночий монастир на території сучасної Мадярщини. Доказом того, що там, у монастирі був східний обряд, і не грецький, а руський, є виготовлена монахинями цього монастиря калитка для короля Стефана I, на якій золотою ниткою вишито церковнослов'янською мовою: „Буди, Господи, милость твоя на нас...“. Іншим доказом того, що у монастирі був східний обряд, є те, що в 1109 році монахинь замінено ченцями бенедиктинцями, які дотримувались латинського обряду. І. Тимко зазначав, що документ про права цього монастиря написаний грецькою мовою, а це доводить, що при дворі мадярського короля Стефана I були урядовці східного обряду. В цьому документі цитуються частини візантійської Літургії, а це могли зробити лише особи, обізнані з Літургією. Засновником монастиря був король Стефан I. В грамоті, написаній грецькою мовою, відзначено, що монастир Пречистої Діви у Веспримській долині король Стефан I заснував за спасіння своє, своєї дружини, дітей. Отже, монастир засновано ще тоді, коли жила його перша дружина, яка дотримувалася східного обряду. Деякі дослідники називають рік заснування цього монастиря — 1011, інші — 1025. Друга дата не узгоджується з грецькою мовою грамоти, бо тоді при дворі Стефана I панували німецькі, латинські ченці разом з другою жінкою Стефана I, німкенєю, яка розпочала гоніння руської Церкви в Мадярщині, що тривало понад два століття і за допомогою німецьких інтервентів скінчилося ліквідацією східного руського обряду на більшій частині Мадярщини.

6. Монастир св. Димитрія біля ріки Сави — східного обряду, про що свідчить грамота папи Климентія VI з 1344 року, написана Нітранському єпископові Вітові. В грамоті йдеться про те, щоби в цей монастир були послані латинські ченці Чину Бенедиктинців. Тимко писав, що на всій нижній частині Паннонії аж до Сави діяла велика

кількість монастирів. Монастир св. Димитрія був одним із осередків, який перестав існувати згідно з інтенціями 4-го Латеранського Собору.

7. Монастир в Тормові, на Потиссі. Цей монастир згадує король Гейза I (1074-1077) у своїй грамоті. В цьому монастирі знайшли на кілька років притулок і ті чеські ченці, яких князь Спітігнев у 1055 році вигнав із Сазави, з їх монастиря, за те, що вони дотримувалися східного обряду й не хотіли відступити від нього. Нові дослідження вказують, що і цей монастир існував ще до Стефана I.

8. Монастир в Теплиці біля Мішколця. Згадується в мадярських документах.

9. Монастир Пазтух-Пастух згадується у Барадських реєстрах 1209-1235 років. Цей монастир від ченців східного обряду перебрали латинські цистерціяни.

10. Пастівський монастир — про його заснування й історію мало що відомо. Знаємо лише те, що монастир уже існував в період Стефана I. Отже, можливо, він був заснований слов'янами ще до приходу мадярів. У 1190 році його перебрали цистерціяни. Мадярський дослідник Дюла Моравчик, говорячи про „грецькі“ монастирі, згадує, що в Пастовському монастирі до 1190 року жили ченці східного обряду, які мали багато рукописів. З кодексових матеріалів цього монастиря у середині XII ст. валенційський Цербанус переклав латинською мовою окремі частини творів богослова Максима й Івана Дамаскіна. Про цей монастир згадує також Василь Гаджега, який відзначив, що про нього йдеться в документі 1138 року в грамоті короля Бели II.

11. Монастир в Дунапентеле св. Пантелеймона і Єрмолая, лікарів-безсрібників. Тут жили ченці східного обряду. Цей монастир згадується в документах ще XIII ст. Існування монастиря вказує, що в тій околиці християни східного обряду жили вже в IX-XI ст.

12. Монастир Попи в Абауйському комітаті, тепер область Мішколця в Мадярщині. Село Попи згадується в 1243 р. повідомленням про те, що там у період татарського нападу була церква, посвячена апостолові Петру, в якій згоріли якісь документи. Разом з цим селом було знищено 7 українських сіл (Раки, Прилоги, Поповець, Широке, Решети, Сідлець і Конотопи). Село Попи дуже старовинне. Назва „Попи“, свідчить, що там могло проживати кілька священиків, а, можливо, і єпископ.

Треба згадати і про такі монастирі: Спішський, в якому був єпископ, Святомихайлівський — в сучасних Михайлівцях (на півн. захід від Ужгорода), монастир Краснянський — біля Кошиць, монастир

Лелеський — біля Требішова, монастир на Чернечій горі — біля Мукачева, Грушівський монастир. Про ці монастирі скажемо далі при описі історичних подій.

Отже, існування руських монастирів на території сучасної Мадярщини має велике значення, що спонукало нас зробити ряд узагальнень.

а) Насамперед, це доказ того, що величезні простори на території сучасної Мадярщини були заселені русинами-українцями, християнами східного обряду. Цей обряд від них свого часу перебрали й мадяри.

б) Дані про згадані монастирі ми навели на основі досліджень мадярських істориків. Повністю відкидаємо їх думку, що ці монастирі заснувала Анастасія, дружина короля Андрія I, донька київського великого князя Ярослава Мудрого. Вони існували задовго до Анастасії. Згадка про них у документах не свідчить про час їх заснування: це лише підтвердження привілеїв, які вони мали як давно засновані монастирі. Адже ж Анастасія ще не могла настільки усвідомлювати важливість монастирів, щоби їх всюди засновувати. Тим більше, що ті монастирі існували раніше, ніж Києво-Печерська Лавра.

в) Традиція заснування монастирів збереглась і надалі, бо, як потім побачимо, на Закарпатті було багато монастирів. Все це монастирі руські, що вказує на величезну духовну силу християнства Історичного Закарпаття.

Заснування монастирів на Історичному Закарпатті походить з часу Константина-Кирила і Методія, що співпадає з їхньою діяльністю на Історичному Закарпатті й на Мораві. Методій як єпископ жив на Великій Мораві в монастирі зі своїми найближчими учнями за звичаєм Східної Церкви. Доказом цього є факт захоплення всіх провідних учнів Методія вікінгівцями. Якщо б вони не жили спільно у монастирі, їх усіх не вдалося б схопити. Вказує на це також діяльність учнів Методія — Климента і Найма в Болгарії. Вони обидва засновували монастирі. Можливо, що перший монастир на Історичному Закарпатті заснував єпископ — наступник Кирила, в якому і сам жив. Прихід на Історичне Закарпаття Горазда, Сави, Лаврентія та інших означав заснування нових єпархій, а разом з ними й нових монастирів.

г) Змадяризований закарпатський українець А. Годинка вважав, що згадані монастирі були грецькими, а, значить, були в них ченці-греки з грецьким богослужінням. Виняток становив Вишеградський монастир, про який виник сумнів, чи був він грецьким чи руським. На це історик Василь Гаджега відповів: „Є фактом, що в Мадярщині

не було ані грецького народу, ані грецьких вірних, були лише руські (тобто українські) і слов'янські". Це історична правда. Мадярська історія ніколи й ніде не згадує греків на своїй території. Отже, якщо в документах йдеться про монастирі „грецькі“, то треба розуміти лише грецький, а це значить і східний обряд.

Намір мадярських істориків — все бачити „грецьким“ ясний: заперечувати все „руське“, тобто українське. Такі назви в Задунайщині, як Балатон, Пещ (Буда-Пешт), села з назвою „орос-руський“, згадані руські монастирі, руське населення, серед якого любила перебувати донька київського князя Ярослава Мудрого Анастасія — це все вказує, що в Задунайщині, якщо не повністю, то значна частина мешканців була такими ж „русинами“, що й на Історичному Закарпатті.

Треба вказати, що одні мадярські дослідники заперечують вживання слов'янської мови в згаданих монастирях, інші вважають, що в богослуженні вживалася мова старослов'янська і грецька. Деякі мадярські дослідники намагалися довести, що в згаданих монастирях богослуження велось мадярською мовою, але інші вказали на те, що „це цілком неуспішні труди, бо в тих століттях про мадярське богослуження нема й слова. Вірні латинського обряду відправляли богослуження латинською мовою, вірні грецького обряду — слов'янською. Слово „грецький“ вживалося лише для зазначення і розпізнавання обряду: грецький — східний, латинський — західний.

д) Всі згадані монастирі перестали існувати внаслідок латинсько-східної, точніше латинсько-руської боротьби на території Мадящини, яка тривала понад два століття. Папа Інокентій III ще в 1204 році писав, що в Мадящині всі монастирі східного обряду, лише один монастир св. Егідія — латинського обряду. За даними, що їх наводить Василь Гаджега, згадані монастирі перестали існувати: Вишеградський — у 1221 році, Веспремський — у 1267 році, Оросламошський — перед 1280 роком, монастир біля річки Сави в — 1334 році. Всі монастирі до татарської навали (1242 р.) дотримувалися східного обряду. Під час татарської навали деякі, як вважають, були знищені, і хоч потім були відновлені, їх перебравши латинські ченці; або виганяли східних ченців з монастиря, або деяких ченців залишали доживати в їх келіях. Але монастир уже був у латинських руках. Ще гірше повів себе король Карло Роберт і його син Людовик I, які немилосердно нищили монастирі і храми східного обряду.

Закарпаття і хрещення Київської Русі

Історичне Закарпаття прийняло християнство з великим натхненням. Воно ніби створене для піднесення духу українського народу, духу чесного, працьовитого, спокійної вдачі. Повернення на Історичне Закарпаття архієпископа Горазда, Методієвого наступника, а з ним великої кількості духовенства, ще більше піднесло дух християнства на Закарпатті. Учні Методія, які перейшли до Болгарії, працювали там дуже плодотворно. Вони заснували школи, створили групу письменників; в короткому часі вони виховали в Болгарії кілька тисяч освічених людей, між ними і священників. Про це свідчать документи. Це освітня практика, перейнята від Методія.

Треба зазначити, що в цьому напрямі теж поліпшилась праця на Історичному Закарпатті. Але Історичне Закарпаття, властиво його єпархія, уже на чолі з архієпископом Гораздом, не обмежилася працею на Історичному Закарпатті. Архієпископ Горазд, як наступник Методія, перебрав і його завдання — третього апостола слов'ян, а тут безпосередньо українців. Він вказав на ціле плем'я білих хорватів, значить і на ту велику частину українців, що проживала по той бік Карпат, вказав і на Київ!

Історичне Закарпаття — це перша частина українських земель та й взагалі слов'янська, яка стала християнською і своїм духовенством, і єпархією хрестила Київську Русь і дала Київській Русі перше українське духовенство і українську ієрархію.

Наш найстарший т.зв. Лаврентіїв літопис під 1377 роком розповідає, що апостол Андрій, який як жереб для своєї праці дістав Скитію, приплив Дніпром аж до Київських гір, поблагословив їх і залишив там свій хрест, висловивши пророцтво, що на тому місці постане місто велике, й Бог побудує багато церков. Там і справді пізніше постав Київ. На основі цієї згадки Українська Церква веде свій початок від чину апостола Андрія Первозванного, тому вона називається Церквою Первозванною. Апостольську працю Андрія згадує і єпископ Євсевій Кесарійський, перший історик Церкви, який писав про діяльність апостола Андрія на основі творів Оригена (†253 р.). Важко сказати, як далеко на північ доплив Дніпром апостол Андрій, чи дійшов до Київських гір, але в кожному разі апостол Андрій був

на українській землі, проповідував тут Христову науку. Пізніше християнство проникало на українські землі з півдня і заходу, з півдня — через грецькі колонії в Криму й торгівлю, а з заходу — через Історичне Закарпаття, яке межувало з Римською імперією. Отже, християнство вже в перших століттях неодмінно мало поширитися на українських землях. Звичайно, про надзвичайну масовість прийняття віри говорити було зарано, але українці уже знали про християнство, і між ними були християни. Про це відомо з історичних подій 860 року. Тоді слов'янський апостол Константин-Кирило, подорожуючи до хозарів, зупинився в Херсоні у Криму, і там „обріт же ту Євангелію і Псалтирь, рошськими письмени писано, і чоловіка обріт, глаголюда тою бесідою“. Закарпатські українські землі, як перша слов'янська земля, прийняли християнство у 863 році від слов'янських апостолів Константина-Кирила і Методія під час їхньої подорожі на Мораву. Із Закарпаття християнство поширилося на Червенські міста — сучасну західну Україну, а звідти — на дальші українські землі.

За часів українського князя Ігоря (913-945) християнство значно поширилося як у самому Києві, так і по всій Україні. В Києві вже діяла християнська церква св. Іллі. Дружина князя Ігоря Ольга після смерті свого чоловіка стала християнкою. Ольга познайомилася з християнством у Києві. За князювання княгині Ольги українське християнство вже входить в історію. Ця велика українська княгиня була охрещена між роками 955-957. До Царгороду Ольга приїхала у 957 році вже християнкою в товаристві свого духівника священика Григорія. Ольга померла у 969 році, залишаючи свій останній заповіт — поховати її по-християнськи.

Цілком очевидно, що християнство поширювалося на Русі-Україні задовго до офіційного хрещення Русі. Після смерті Святослава, сина княгині Ольги, князем став онук Ольги Володимир, який офіційно охрестив Київську Русь. Загально поширена думка, що це сталося у 988 році, хоч історичні дослідження доводять, що хрещення відбулося влітку 990 року.

Літописне оповідання про хрещення Київської Русі свідчить, що Володимир, вибираючи віру між магометанською і латинською, жидівською і грецькою, вирішив прийняти віру греків. В цьому оповіданні правда хіба те, що від народів різних віровизнань могли посилати до Володимира своїх представників, пропонуючи йому прийняти їхню віру. Це логічно. Але останнє тоді не узгоджується

з тим, що ми уже дослідили. Ми переконалися, що християнство вже було відоме на Русі.

Князь Володимир спершу охрестився сам. Хто й коли його охрестив, точно не знаємо. Дослідники вважають, що обряд хрещення вчинили його священики, які вже тоді були в Україні. Він охрестився в Києві або у Василеві під Києвом у 987 році. Після того рушив походом на Корсунь в Криму і примусив візантійського імператора Василя видати сестру Анну заміж за нього. Одружившись з Анною в Корсуні, Володимир повернувся до Києва і наказав охрестити киян, а згодом і всю Русь. Історія назвала Володимира Великим, а Церква — святым і рівноапостольним.

Але охрестити киян — не значить охрестити українську землю. Держава Володимира Великого була дуже велика, тому й роботи для хрещення всього українського народу було надзвичайно багато; це була робота не для одного покоління людей. Для цього потрібне духовенство, а також церковна ієрархія, яка організувала б і керувала хрещенням.

Виникають питання: „Хто хрестив український народ? Хто поширив християнство на Україні? Звідки прийшла ієрархія в Україну?“

Перекази свідчать: „Кияни хрестилися на київському Хрещатику, на березі Дніпра“ — звідти й назва — „Хрещатик“. За тодішнім східним звичаєм хрещення відбувалося зануренням у воду.

Але про поширення християнства — хрещення всієї Русі-України — літописи не дають чітких пояснень. Яків-монах писав дуже коротко: „Володимир хрестив усю землю руську, а всіх богів поганських знищив“.

Розглядаючи проблему хрещення Київської Русі, треба мати на увазі, в першу чергу, духовенство, яке мало підготувати народ до прийняття цієї св. Тайни, навчити його основних правд віри, і то не лише в Києві, але й по всій Україні. При тому духовенство мусіло знати мову українського народу. Правда, що стосується вимоги пізнання правд віри, тут не можемо висувати високі вимоги й міряти з рівня нашої доби. Ті вимоги тоді були не такі суворі. Але знання мови народу було безумовним, суттєвим.

Отже, яке духовенство хрестило Русь-Україну? Звідки були ті священики?

Греки мовчать про хрещення Русі. Візантійські джерела згадують шлюб Володимира з царівною Анною, але не згадують хрещення населення його великої держави. Це означає, що їхнє духовенство не хрестило Русь-Україну. Грецькі першоджерела не обминули б

таку велику подію, оскільки ця подія історична, світового значення й Візантія, якщо б у ній брало участь грецьке духовенство її, певно, занотувала б. Щоправда, кілька грецьких священиків, а може й єпископи, прийшли до Херсонесу відразу з весілля царівни Анни. Скільки їх пішло до Києва — невідомо, але в хрещенні Русі-України вони не могли брати участі, бо не знали мови народу.

Питання про духовенство та ієрархію пов'язані між собою. Тому спробуємо їх вирішити спільно.

Не маючи певних джерел, сучасна українська, а з нею й іншомовні науки створили кілька наукових теорій про хрещення і справи ієрархії Русі-України. Ми їх наводимо, але підкреслюємо, що все це лише здогади.

1. Візантійська теорія — це найдавніше переконання, згідно якого, після повернення з Корсуня Володимир Великий привіз із собою візантійського митрополита — грека. Ця теорія не має за собою джерельних доказів, а новіші дослідження її відкидають. Таку важливу справу греки не замовчали б. Греки не знали мови, не могли навчати, не могли проводити богослуження слов'янською мовою. Незрозуміла грецька мова богослужень не привабила б народ. Чернець Печерського монастиря Никон близько 1050 року в „Сказанію о распространении христианства на Руси“ зайняв противізантійську позицію, вказуючи, що Русь не потребувала грецької опіки, бо мала власну славу християнську історію. Отже, візантійська теорія відпала.

2. Римська теорія каже, що Володимир Великий прийняв ієрархію з Риму. Така думка не має підстав і не узгоджується ні з часом хрещення, ні з подіями після хрещення Київської Русі. В Україні нема важливих слідів якоїсь західної ієрархії.

3. Болгарсько-охридська теорія твердить про походження духовенства та ієрархії в Україні з Болгарії, а саме з Охриди. Ця теорія опирається на те, що на Русі була поширена церковно-слов'янська література і на основі того вважає, що Володимир Великий взяв архієпископа і єпископів для Руської Церкви від Охридського патріархату. Охрид — місто в Македонії (сучасна Югославія), знаходиться біля югославсько-албанського кордону. Охридський патріархат, заснований і зміцнений учнями св. Методія, вигнаними з Морави, був незалежний від Візантії. Але проти цієї теорії палко й небезпідставно виступав проф. М. Чубатий: „Є фактом, що вона не має за собою ані одної літери з тогочасних джерел, тому є тільки логічним здогадом, опертим на посередніх заключеннях про вчасні впливи болгарської оригінальної

і перекладної літератури на Русі. Вона оперта на головнім аргументі, що богослужбна церковнослов'янська мова по хрещенні Русі могла прийти тільки з Охридського патріархату. Але ця теорія не має жодного опертя в писаних чи археологічних джерелах, а також не звертає увагу на тогочасну політичну ситуацію. Це час боротьби Болгарії з Візантією на життя і смерть. Що сталося? Імператор Василь III, швагер Володимира Великого, втриманий на царському троні завдяки військовій допомозі Русі, розпочав загарбницьку війну проти болгарів у 990 році, яка тривала до самої смерті Володимира. У 1014 році до Києва прийшла вістка, яка вразила світ своєю брутальністю і нехристиянською аморальністю. Імператор Василь III, розгромивши болгарську армію, 14-тисячам взятого в неволю болгарського війська наказав повиколювати очі, залишивши одне невиколене око кожному сотому жовнірові. Тим болгарським сотникам з одним оком наказав повести ту 14-тисячну армію сліпців перед трон їх царя Самуїла. Самуїл, коли те побачив, впав трупом. Решту болгарської землі в наступні чотири роки окупували візантійці, а охридську патріархію скасували (1018 р.). Історія назвала швагра Володимира Великого Василя III — болгаровбивником“.

Проф. М. Чубатий правильно вказував, що зв'язки Києва з Охридою були фізично неможливі. Охридський патріархат з такої далечини в тій політичній ситуації не міг керувати справами Руської Церкви або надати їй допомогу в організації Церкви. Врешті, той патріархат був безсилим і перестав існувати. До того ж до розгрому великої Болгарської держави спричинилася, головним чином, Русь. Вперше її розгромив київський князь Святослав, звівши її в могилу (972 р.). Друга інтервенція Русі (989 р.) за часів Володимира була теж ударом для Болгарії. Отже, Руська держава не могла мати симпатій до болгар, а болгарі — до держави Володимира Великого.

Бачимо, що аргументи проф. М. Чубатого дуже сильні й переконливі. Історики прийняли болгарсько-охридську теорію, бо іншого виходу не мали. Але вона, як лише здогад, не може бути прийнята. Ми зупинилися на цій теорії детальніше тільки тому, що її свого часу прийняли майже всі українські й іноземні історики. Тепер вона вже дефінітивно відкинута.

4. Тьмутороканська теорія проф. М. Чубатого. Він пише, що архієпископство на Русі існувало ще до її офіційного хрещення, а архієпископ був єпископом в Тьмуторокані, над Азовським морем на Таманським півострові. Він був незалежний від візантійського

патріарха. Але є багато сумнівів, які не на користь цієї теорії: якщо й було в Тьмуторокані слов'янське населення, воно не мало слов'янської Літургії — це було звичайне місто, яке не мало та й не могло дати бодай мінімального числа духовенства для цілої Русі, при тому духовенства такого, яке знало б руську мову. Тьмуторокань належав хозарам, аж Володимир Великий увів його до складу Руської держави. Проф. М. Чубатий не доводить, коли й як потрапила до Тьмуторокані церковно-слов'янська мова. Не можна таке важливе питання вирішувати словами „мабуть“ — прийшла церковно-слов'янська мова до Тьмуторокані з Болгарії. Це майже неімовірно. З Тьмуторокані не могло ширитися християнство на Київську Русь, бо, як пише М. Грушевський, „в близькому Ростові доперва в другій половині XI ст. зміг єпископ Леоній привести частину міської людности до християнства“. Отже, не з Тьмуторокані розповсюджувалося християнство на Русь, а з Києва до нього. Таким чином, цю теорію не можна прийняти.

5. І. Нагаєвський висловив думку, що місія Константина-Кирила й Methodія була на Русі два рази, що вона діяла від 848 до 860 року, була навіть в Києві. Маючи точну інформацію про життя Константина-Кирила й Methodія, вважаємо, що це нереальний здогад. Константин-Кирило і Methodій були всього раз і то недовго у хозар, а не на Русі, а в Києві вони ніколи не були. Тоді ще не було і слов'янських перекладів Євангелія й Літургії. Без таких книг місія братів не мала б успіху. Докази Нагаєвського не стосуються до поставленого питання. Ми його згадали лише тому, що він його пропагував і в інших своїх творах. Думка Нагаєвського не має жодних підстав на те, щоб її прийняти.

6. Не можемо обминути увагою і теорію Моравську. Хоч цю теорію як таку не висловлював ніхто з учених, але час від часу читаємо, що християнство на Русі поширилося з Морави, Нітри. Це питання ми розглядали в розділі „Велика Морави“, а тут лише підкреслимо, що на Мораві східне християнство не могло розвинути через постійну боротьбу франкських латинських священників та неприязнь моравського князя Святополка, а врешті було жорстоко ліквідоване. З Нітри християнство на Русь взагалі не могло прийти, бо в самій Нітрі й Нітранщині східного християнства не було взагалі, латинський єпископ Віхінг його туди не впустив.

Ми розглянули всі „наукові теорії“, які мають на меті дати відповідь на питання: хто хрестив Київську Русь, котре духовенство й звідки взялася ієрархія? Однак ті теорії не виправдали сподівань.

„Ця величезна подія в житті українського народу — його хрещення за часів Володимира Великого в кінці X ст. — залишається ще й тепер невиясненою у своїх подробицях. Багато написано про цю велику подію, але в більшості вчені дослідники рідко коли погоджувались у своїх висновках. А це все тому, що про цю найбільшу подію нашої історії, подію, що виразно визначила подальший напрям розвитку української культури, маємо дуже мало певних джерел. Сучасники цієї великої події ще не зрозуміли всієї ваги її, і тому не лишили нам про неї докладних відомостей, а може й лишили, та вони не дійшли до нас: їх знищив час і вогонь“, — так писав проф. І. Огієнко. „**Треба звернути увагу на роль закарпатських українців** (виділення наше. — авт.) у північно-східній Угорщині, які прийняли грецьке християнство за сто років перед нами. Володимир добре знав про них і міг узяти собі й звідси потрібних йому священників, що говорили мовою, дуже подібною до мови киян“, — цитував проф. І. Огієнко думку російського історика Церкви Є. Голубинського.

Згадану думку не вивчав ніхто, а це, напевно, через недоступність документальних матеріалів, незнання мови і необізнаність з історичними дослідженнями на терені Морави, Мадярщини й Закарпаття.

Отже, хрещення Київської Русі не здійснили ні візантійці, ні римляни, ні болгаро-охридці, ні тьмутороканці, ні морав'яни. Також з тих країн не прийшла до Києва ієрархія. Вона існувала вже перед хрещенням Київської Русі в межах держави Володимира Великого — на Історичному Закарпатті. Закарпатське духовенство задовго до Володимира Великого поширювало християнство по всій Русі, хрестило княгиню Ольгу, князя Володимира Великого та Русь і дало першу українську ієрархію.

Отже, підсумуємо докази поширення християнства в Київській Русі з Історичного Закарпаття.

1. Історичне Закарпаття прийняло східне християнство, мало богослуження слов'янською мовою, мало школи, мало духовенство й багато монастирів. Його населення, білі хорвати, було споріднене з іншими руськими племенами і, підтримуючи, очевидно, зв'язки з ними, не могло не впливати на інші руські землі, зокрема, поширюючи християнство.

2. Ще перед Володимиром Великим Історичне Закарпаття входило до складу Русі. Документально доведено, що в складі Русі Закарпаття перебувало весь період князювання Володимира Великого. Володимир Великий навіть був особисто на Закарпатті, міг познайомитися з

християнством, церквами й монастирями Закарпаття і, на нашу думку, це дало йому найбільший поштовх до прийняття християнства й хрещення Русі.

3. Патерик Печерський подає „Житіє Мойсея Угриня“ (†1042 р.). Цей Мойсей названий Угрином тому, що походив з Історичного Закарпаття, яке в часи створення „Житія“, називалося Угорським. „Житіє“ складене або переписане з давнішого, на переломі XII-XIII ст., однак його події відносяться до періоду Володимира Великого. Мойсей Угрин — боярин Володимира Великого, радник його сина Бориса. Він єдиний з почту князя Бориса врятувався, коли князя в 1015 році вбили. Після взяття Києва поляками Мойсей Угрин потрапив у полон в Польщу, де з наказу однієї польки його оскопили. Після повернення до Києва він жив як монах, був одним з перших мешканців Печерського монастиря при ігумені Антонію. Помер 1043 року, пам'ять преподобного Мойсея Церква обходить 26 липня. Церквою прославлений за героїчну чесноту чистоти. „Житіє Мойсея Угриня“ написане монахом Печерського київського монастиря Полікарпом. Отже, Мойсей Угрин — один з тих закарпатців, хто став поширювати християнство на Київську Русь. Він був учасником хрещення Київської Русі. Таких закарпатців у Києві, мабуть, було більше. В Київській Лаврі Мойсея вшановують як співзасновника Лаври. Це дуже важливо, бо закарпатці понесли в Київську Русь і традицію засновувати монастирі.

4. Літопис Нестора під 1015 роком згадує серед дружини вбитих князів Бориса і Гліба дружинника на ім'я Георгія Угриня, який своїм тілом прикрив і захистив Бориса. Його вбили разом з Борисом: „б'яше отрок родом с Угерск, именем Георги“. В Печерській Лаврі зберігаються мощі монаха Угриня.

5. Місійна праця слов'янських апостолів Константина-Кирила і Методія знайшла відгомін у „Повісті минулих літ“. Вона записана під 898 роком. Це перша згадка про працю слов'янських апостолів. Цього ж року записано про напад мадяр на Історичне Закарпаття. Обидві ці звістки могли прийти до Києва лише від місіонерів-християн з Історичного Закарпаття. Ось що пише словацький історик і археолог Павел Дворжак („Одкрите деїни // Давновеке Словенско“, — Братислава, с. 217): „Літопис Нестора „Повість минулих літ“, збірка старовинних руських писемностей, твір монахів з київських монастирів XI-XII ст., пише і про аварів... Київські ченці писали свою хроніку три або чотири століття після тих подій, і можна

припустити, що вони мали до диспозиції кирило-методіївські рукописи, які після заборони слов'янської Літургії віднесли з Великої Морави Горазд і його учні... Вони, правдоподібно, спізнавали втрачені і нам уже недоступні писемності...“ Звідки знав Нестор в печері Київського монастиря про Мораву й Паннонію, про подунайських слов'ян і про те, що зробили Ростислав, Святополк, Коцель, врешті, що Подунав'я — слов'янська земля тощо — як не від закарпатських місіонерів-християн, на Київській Русі, що доживали свого віку, рятуючись у Печерській Лаврі.

6. Пам'ять святого Кирила на Русі-Україні вшановувалась ще до 1027 року. Зачислення до лику святих закарпатця Горазда відбулося відразу по смерті Методія. Це вшанування святого поширилося на Русь-Україну закарпатськими місіонерами-християнами. Існування Кирилівського монастиря в Києві, на Подолі, свідчить про дуже давнє вшанування пам'яті св. Кирила на Русі-Україні. Не можемо прийняти думку, що Кирила звичайно вшановували разом з Методієм і тому це був радше інший св. Кирило — Єрусалимський чи Олександрійський. Ці згадані святі в той ранній період християнства на Русі не могли бути такими відомими, адже не є вони „такими відомими“ і в наш час. А ім'я Кирила могли якраз „спропагувати“ місіонери з Історичного Закарпаття. Тут йдеться про Кирилівський монастир, а згадані два інші Кирила не мали нічого спільного з монастирями, зате „наш“ Кирило є засновником монастирів на Історичному Закарпатті. Вшанування Кирила й Методія було на Русі великим. „Похвала Кирилові й Методієві“ — найдавніший збережений варіант з XII ст., уміщений відразу за „Житієм Методія“ в збірній пам'ятці Успенського храму у Москві. Отже, Кирило був відомий на Русі. Крім найдавнішого списку „Похвали Кирила і Методія“ з XII ст. досі існує понад 20 пізніших описів. Доказом цього є знайдені археологами у Києві на Подолі три печатки. Перша з них була знайдена біля підніжжя Андріївської гори. З одного боку на ній зображено архангела Михаїла на весь зріст, з іншого — Кирила. Зображення постатей на повний зріст вказують на час виготовлення печаток. Якщо в XI ст. на печатках викарбовувались святі здебільшого до пояса, то, починаючи з XII ст., вони карбувались на повний зріст. Отже, час виготовлення печатки — XII ст. Ці ж зображення розповіли нам про власника печатки. Відомо, що на руських княжих печатках можновладці зображали своїх небесних патронів. Кожен князь мав два імені — Ярослав Мудрий мав християнське ім'я Георгій, Володимир

Мономах — Василій. І якщо літопис здебільшого доносить до нас мирське ім'я князя, то печатки — тільки християнське. Отже, печатка належала руському князю, який правив у XII ст. й християнське ім'я якого могло бути або Кирило, або Михаїл. Пригадаймо звичай давньоруських князів — будувати церкви на честь своїх небесних патронів. І відразу на думку приходять знаменита Кирилівська церква в Києві, заснована великим князем київським Всеволодом Ольговичем — близько 1146 року. Отже, християнське ім'я Всеволода було Кирило. Християнське ім'я батька Всеволода Олега теж добре відоме — Михаїл (К. Гупало, Г. Івакін „Таємниць розгадана печать. //Нар. календар“. — Пряшів, 1982, с. 145). Отже, на Русі Кирило був відомий, і про нього дізнались від закарпатських місіонерів-християн.

7. „Житіє Методія“ було створене — ми впевнені — на Історичному Закарпатті, а звідти перенесене на Русь-Україну. Його автором був архієпископ Горазд. Докази: на території Болгарії не збереглося жодного примірника „Житія св. Методія“ а на Русі збереглося аж шість церковно-слов'янських текстів його „Житія“. Проф. М. Чубатий вважає, що воно, напевно, перейшло на Русь через Перемишль, з території колишньої Великоморавської держави (с. 234). Дивний висновок. Як це „Житіє“ було написане після падіння Великоморавської держави, коли там вже кілька десятиліть східний обряд не існував і не було слов'янського духовенства. Учні, які втекли до Болгарії, повністю зайнялися проблемами Болгарії. „Житія св. Методія“ вони не писали — там не знайшлося, повторимо, жодного його примірника. „Житія“ Методія, Кирила не могли бути написані на Великій Мораві чи в Болгарії — детальний аналіз текстів свідчить про великий вплив української живої мови. Автор „Житія“ не міг бути болгариним, бо там нема й згадки про болгар. Єдино можливим болгарським автором „Житія“ міг бути Климент Охридський, який жив в Охриді, на території сучасного кордону Югославії й Албанії, але він перебував занадто далеко, щоб підтримувати тісні зв'язки з Київською Руссю. Згадані в літописах „Угрина“, які були в Києві до і під час хрещення Русі, напевно, не йшли до Києва з порожніми руками, але принесли всю християнську літературу.

8. Польський історик В. Абрагам вважав, що місцеві русини з „Угорської Русі“ цілими поселеннями відвідували Київ і навіть брали участь в церемонії хрещення Русі Володимиром Великим.

9. Володимир Великий у 931 році пішов походом на Польщу, здобув Перемишль, Червень та інші міста, прилучивши їх до Русі.

Думаємо, план походу на Галичину, бо „і там руські землі“, також був ініціативою місіонерів-християн з історичного Закарпаття. Багато з них мусіло перебувати в близькому оточенні Володимира Великого, аналогічно, як бояри Мойсей Угрин або Григорій були в дружині Бориса. „Іде Володимир к ляхом і зая гради їх, Перемишль, Червень і інія гради“. Літопис вказує, що й Володимирові сини посідали ті землі: Володимир — мав Волинську землю, очевидно, разом з Закарпатською Руссю.

„В нашому літописі є під 993 роком похід на хорватів; може, ця „хорватська війна“ лишилася відгомоном боротьби Володимира Великого з Польщею, але так само вона могла бути відгомоном теж якоїсь іншої війни, з Чехією або Угорщиною, за Карпатську Україну“, — писав М. Грушевський.

„В X ст. і на початку XI ст. за володіння Володимира Великого і Ярослава Мудрого Карпатські гори були в посіданні Київської держави. В цих місцях, при кінці X — на початку XI ст., держава Володимира Великого доторкалася кордонів держави Стефана угорського і Чеської держави. Руський Лаврентіївський літопис освітлює тодішню ситуацію так: „Володимир... бі с князи окольными миром с Болеславом Лядским і с Стефаном Угорским и с Андрехом Чеським и бі мір межю ими и любі“. Адаже ж це частково свідчить про вже усталені кордони між тими державами“ (Е. Перфецький, Соціально-господарське помери Подк. Русі). Видатний чеський історик Фр. Палацкі про це писав: „Хоч Нестор не знав добре, як назвати чеського володаря, все-таки це дуже важливо, що й він мав відомості про колишній засяг влади аж до меж руських“. „В добі, коли західна Словаччина (Нітранщина) була прилучена до Польщі, Закарпаття перебувало у сфері політичних впливів Київської держави Володимира Великого“ (М. Грушевський).

Ці історичні факти ми розглядали в попередніх розділах, де вказували, що до Київської Русі Володимира Великого належала значно більша територія Закарпаття, ніж вважає М. Грушевський. Сучасні дослідження мадярських істориків показали, що мадярський король Стефан I відважився загарбати українські землі Потисся аж після 1031 року — тоді ще лише південне Потисся й частину середнього. Хочемо вказати й констатувати, що обсадження закарпатських територій по обидва боки Карпат, повернених Червенських городів Галичини з рук поляків і включення великої частини Історичного Закарпаття в межі Київської Русі, на нашу думку, відбувалося за активної участі закарпатців,

визначних членів дружин великого київського князя і його синів, записаних в історії як угринів, що перебували в Києві як місіонери-християни з Історичного Закарпаття.

Приєднання Галичини й Закарпаття до Київської Русі відбулося „напередодні“ хрещення Русі. Цей факт підтверджує думку історика Голубинського, що Володимир Великий знав закарпатське духовенство і міг його запросити для охрещення Київської Русі. А ми робимо висновки, що факт присутності християн — „угринів-закарпатців“ в найближчому оточенні Володимира Великого і його синів (конкретні дані маємо про Бориса і Гліба) стали причиною рішення Володимира Великого охрестити Русь власними силами. Отже, повідомлення польського історика про „процесії“ закарпатців на церемонію хрещення Київської Русі є цілком вірогідним.

10. Християнізація Київської Русі закарпатцями не почалася за Володимира Великого. Вона почалася принаймні на сто років раніше. Доказом цього є духівник княгині Ольги священник Григорій та автор договору Русі з греками в 911 році — якийсь Іван.

У формуванні світогляду української княгині Ольги велику роль відіграв невідомий священник Григорій. Деякі життєписці подають першу зустріч цього Григорія з княгинею Ольгою в хвилині, коли палав Іскоростень: „Княгине, ти не добре робиш! Помста належить Богові одному!“ „Про якого бога говориш, старче?“ — запитала Ольга. „Про Бога, що його ти не знаєш. Бога творця нашого, Суддю живих і мертвих. Він і тебе судитиме: в ім'я Бога, тобі невідомого Господа Христа, прошу тебе, зупини убивство невинних людей...“.

Так уявляємо собі проповідування християнства на Русі-Україні тих мандруючих священників, єпископів, архієпископів, а також звичайних людей з Історичного Закарпаття, названих „угринами“. І цей Григорій мусів бути одним з них. Він осягнув дуже багато: Ольга охрестилася в Києві, без особливого розголосу, жила праведно, управління державою передала синові Святославу в повній силі й порядку, померла по-християнськи. За її бажанням, поховав її той старенький священник Григорій тоді, коли довкола труни стояли поганські бояри...

Для нас важливою є подорож княгині Ольги до Царгороду. Подаємо відомості про неї за Михайлом Грушевським і Константином Порфірогенетом, якого цитує М. Чубатий. „Аудієнція в імператора відбулася 9 вересня 957 року. З Ольгою було кілька руських бояринь, близько 40 жінок, 22 послы, 42 купці, 12 перекладачів, нижча прислуга й один священник, згаданий Григорій. Цікаво, що візантійський

імператор-християнин і його християнський двір дивилися з погордою на цього руського священника, що проявилось також у поділі дарів“. На цьому моменті зупинимось докладніше. Закарпатське духовенство вивчили і дали йому засади християнства Константин-Кирило і Методій. Однією із засад була помісність-самостійність Церкви кожного народу. З недовір'ям читаємо праці „істориків“, які пишуть, що Кирило і Методій були знаряддям імпералістичної політики Візантії. Безперечно, Візантія такі плани могла мати, але Кирило й Методій їх ніколи не реалізовували ні на Великій Мораві, ні в спілкуванні з Римом. Навпаки, своїм учням вони дали засади самостійності помісних Церков, а ті понесли її з Історичного Закарпаття на Русь-Україну; наслідок того бачимо в поведінці княгині Ольги на аудієнції у Царгороді, а також у засадах князя Володимира Великого. Цієї засади дотримувалася Закарпатська Церква протягом всієї історії, не піддаючись навіть у дуже скрутний час, лише шукаючи допомоги в Києві. Єдина відома спроба ченців Грушівського монастиря піддатися Константинополеві була відразу ліквідована Мукачівським єпископом (1391 р.).

Є інший доказ участі закарпатського духовенства в християнізації Київської Русі. У 911 році був підписаний перший договір Русі з греками. Цей договір був складений після тривалих переговорів, ведених окремою делегацією Русі; написаний, підписаний і присяжаний обома сторонами. Послами Русі документ не був підписаний (вони не вміли писати); їх підпис замінила приписка, що обидва документи були зладжені „Івановим написанієм на двою хартію“. Іван — це ім'я писаря. Цей писар Іван став свідком, що неписьменні послы Русі договір апробували. В договорі руська, тоді ще поганська, сторона написала про себе в примірнику, врученому візантійському імператорові, таку фразу: „Ми ж клянемося вашому імператорові, як походячи від Бога, як Божі створіння по закону і по звичаю нашого племені, не переступити ні нам, ні кому-небудь з нашої країни установлених постанов мира і любови“.

Бачимо, що тут писар, репрезентуючи поганську сторону, вклав у текст християнський дух присяги. Він був християнином і видатним дипломатом. Договір був складений від імені Олега. Історики не сумніваються, що руський примірник договору був написаний церковнослов'янським письмом і руською старослов'янською мовою. Таке письмо і така мова вже існували півстоліття на Історичному Закарпатті і могли бути відомі в Києві, донесені туди закарпатськими християнськими проповідниками. У 906-у році Олег приєднав Білу

Хорватію до Русі, а це збільшило кількість християн у його державі. Писар Іван, який писав договір, мусів добре знати грецьку мову й письмо та, відповідно, руську мову й письмо. Він не міг бути тьмутороканцем, як думає М. Чубатий. З наведених даних та з факту „інвазії“ закарпатців на Київську Русь випливає, що це був закарпатець, до того ж священик, дуже освічена людина.

На прикладі цих двох історичних подій ми хотіли показати, що сліди діяльності в справі християнізації Русі-України закарпатським духовенством прослідковуються вже на самому початку X ст., в кінці якого Русь-Україна була охрещена.

11. Літопис повідомляє, що після хрещення киян Володимир Великий збирав поміж боярством дітей для „наученія книжного“. Це була методика Кирила і Методія, про яку Володимирові Великому могли розповісти лише закарпатське духовенство та ієрархія.

12. Розглянемо проблему ієрархії. „Житіє Бориса і Гліба“ згадує в Києві архієпископа Івана. Тут згадано, що перенесення мощів Бориса і Гліба організував і завершив архієпископ Іван.

Прихильники Охридської теорії вважали цього архієпископа за болгарина. Ми вже вказали, що Охридська теорія не має жодного доказу ані в писемних, ані в археологічних джерелах.

Хто був той архієпископ Іван, що ходив по Русі, не мав постійного осідку і, здається, не мав претензій на Київський митрополичий престіл? Н. Полонська-Василенко пише про нього: „Першою особою на київській катедрі можна вважати Івана, якого джерела називають то митрополитом, то архієпископом. Очевидно, він був у Києві ще за Володимира, хоч ім'я його вперше згадується в 1018 році під час міжусобної боротьби між Святополком I та Ярославом. Коли Святополк увійшов до Києва, архієпископ Іван зустрічав переможця в соборі, а потім їздив до Ярослава у справі обміну полонених. Пізніше, за Ярослава, він перевів канонізацію святих мучеників — князів Бориса і Гліба року 1020, і написав Службу їм. В Никонівському літописі є вказівка, що митрополит Іван поставив у Києві кам'яну церкву святих апостолів Петра і Павла, а в Переяславі — церкву Воздвиження Хреста Господнього. На цій підставі, зважаючи на патріотизм, невластивий грекам щодо України, деякі вчені вважають, що митрополит Іван був слов'янином: якщо не українцем, то болгариним“.

На основі всіх розглянутих фактів про хрещення Русі-України можемо із задоволенням ідентифікувати того загадкового архієпископа Івана. Ми вже бачили, що бути болгариним він не міг. Мандруючи

по Русі без місця осідку, архієпископ Іван був закарпатським українцем, одним з тих багатьох „угринів“, як їх тоді називали, що керував християнізацією Русі. З того, що нам про нього відомо, бачимо: він був у близькому оточенні Володимира Великого, канонізував його синів. Доля українського народу була близька його серцю — він мирив розсварених братів і навіть турбувався про обмін полонених. Це мала бути дуже освічена людина, визначний архієпископ. Його називають і митрополитом, можливо, він і був офіційно чи неофіційно проголошений першим архієпископом-митрополитом, главою Української Церкви. Відзначимо дуже важливий факт: поширення християнства на Київській Русі з Історичного Закарпаття здійснювалося не поодинокими самозванцями — воно було організоване, кероване. Якщо зважити, що його ініціатором та рушієм був архієпископ Горазд, то воно могло бути лише організованим. Доказом цього є діяльність архієпископа Івана.

13. Велике значення має заснування Київського печерського монастиря, який, як вважають, заснував святий Антоній. Між першими ченцями цього монастиря при ігумені Антонію бачимо аж двох „угринів“ — Мойсея Угриня і невідомого Угриня, тіло якого поховане в монастирі.

14. Важливе значення має мова богослужень. Як ми бачили в попередніх розділах, така мова могла виникнути у своїй повноті лише на Історичному Закарпатті, а не в Моравії. Богослужбові книги, написані старослов'янською мовою, яку називали „руською“, могли потрапити на Русь-Україну лише з Історичного Закарпаття. З Болгарії вони потрапити не могли, бо на Русі нема доказів діяльності болгарського духовенства. В Херсонесі була грецька церква, яка слов'янських богослужбових книг не могла мати. Невдовзі після хрещення Київської Русі спостерігаємо розквіт Української Церкви й українського письменства. Це свідчить, що на Русі-Україні християнство знайшло твердий ґрунт, а писемність значно раніше — перед офіційним хрещенням. На думку академіка Нікольського, початки християнства, а з ним і початки письменства на Русі-Україні треба шукати в місійній праці Кирила й Методія. Болгарські впливи, на його думку, були дуже слабкі.

Слова „в місійній праці Кирила і Методія“ занадто широкі. В попередніх розділах цієї книги ми розкрили діяльність цих слов'янських апостолів і те, що їх праця проходила на Потисській Русі. Звідти й християнство, і писемність перенесли на Київську Русь закарпатські місіонери-християни: ієрархія, духовенство, ченці і миряни. Це сталося

відразу після прийняття християнства Потисьською Руссю, а набрало розмаху з приходом архієпископа Горазда та його духовенства.

Отже, на Русі-Україні писемність існувала вже до Володимира Великого, з початку IX ст. Якщо в 911 році київські послы до константинопольського імператора ще не могли підписатись, то невдовзі після того писемність на Русі стала звичайною справою, застосованою в практичному житті. Руські купці, йдучи до Царгороду, несли з собою від князя грамоту, як легітимацію, що вони безпечні люди. Отже, за тридцять років у Русі намітився значний розвиток писемності.

Ламанський пише, що богослужбові книги потрапили на Русь не з Болгарії, а з Морави, і то ще перед офіційним хрещенням. Ламанський наводить доказ, що мова, вжита в договорі Ігоря з греками, — це не болгаризована церковно-слов'янська, а мова, дуже наближена до руської народної. Такою є мова „Руської Правди“ князя Ярослава (1019 р.). Кияни, новгородський єпископ Лука Жидята близько 1050 року писав не болгарсько-церковно-слов'янською, а мовою, дуже наближеною до народної руської. Тепер, читаючи його писання, ми відчуваємо її близькість до української мови. Не дивно, що на Русі й поза нею цю мову називали руською, а не болгарською чи якоюсь іншою.

Зауважимо: Ламанський писав, що богослужбові книги прийшли на Русь-Україну з Морави. Але Морави вже півстоліття не існувала, її вже не було, отже, богослужбові книги прийшли з Історичного Закарпаття — Потиської Русі.

15. Чернець Києво-Печерської Лаври Нестор в далекому Києві записав хроніку про Історичне Закарпаття: заселення Подунав'я слов'янами, похід на Царгород, напад мадярів і боротьба з ними на Закарпатті. На нашу думку, все це про Історичне Закарпаття літописець міг записати зі слів і спогадів закарпатців, тим більше, що деякі з них перебували в Лаврі. Це були місіонери-християни із Закарпаття.

16. Згадаємо й те, що з Історичного Закарпаття християнство на Київську Русь поширювалося через Галичину.

Мелетій Смотрицький в першій пол. XVII ст. знав, що Галичина прийняла християнство вже 872 р. Ми бачили, що Галичина могла його прийняти лише з Історичного Закарпаття. Історія доводить, що західна Галичина, включно з Краковом, була східного обряду. Польський король Болеслав Хоробрий навіть мав кирилицею позначені динари. Є історичні відомості про усунення в перших роках XII ст. від правління двох єпископів східного обряду. Проф. М. Чубатий і Дворнік (чеський вчений) вказують на існування церковної організації

в Галичині і на Лемківщині вже на початку X ст. Дворнік вважає, що одне єпископство було в Кракові, щодо другого — він не визначився. Чубатий твердить, що те друге було в Перемишлі.

Віднайдені залишки старовинних монастирів і церков у Галичині, передусім церкви Кирила і Методія, вказують на те, що християнство закріпилося в Галичині задовго до хрещення Київської Русі.

До висновків М. Чубатого й інших авторів можемо додати лише те, що до Галичини християнство прийшло не з Морави, а з Історичного Закарпаття, а саме — з нового центру архієпископа Горазда з Спішського Підгороддя, де був монастир Стрітєння і осідок Горазда. Це єпископство як руське існувало ще в 1300 році.

Про безпосередню діяльність архієпископа Горазда в Галичині свідчить документ. У польському календарі XIV ст. з Вішліці в Малопольщі на день 17 липня припадає свято св. Горазда. Це єдиний документ літургійного вшанування Горазда в західній Церкві, на що вказує чеський вчений Дворнік. Цей факт прояснює нам подальшу долю Горазда після смерті Методія. Як ми вже зазначали, Горазд в ув'язненні не був проданий в неволю разом з іншими. Він утік в Церкву на Спіші, поширюючи її на північні українські землі. „Вчені згадують, що в Кракові залишилися історичні сліди слов'янського обряду та візантійського стилю, між ними, на Вавелю, що там були колись слов'янські монастирі й церкви. Деякі польські історики, утотожуючи слов'янський обряд з „русською вірою“, писали, що руські землі сягали колись під Краків і далше“ (Шематизм греко-католицького духовенства апост. адміністрації Лемківщини. — Львів, 1936).

Та певних відомостей про час заснування Перемиського владництва нема, одні виводять його початок від Володимира Великого, інші — з XI ст. Ми дотримуємося думки, що йдеться про працю архієпископа Горазда і його єпископів. Перемишль з певністю міг бути другим центром його осідку в напрямі на Київ. Перемиська латинська єпархія розбудувалася тільки у XV ст., тоді ж латинські архієпископи перейшли до Львова і прийняли титул львівських (Л. Соневицький „Укр. єпископат Перемиської і Холмської єпархій у XV-XVI ст. // Записки ЧСВВ“. — Рим, 1955).

Поляки намагалися ліквідувати сліди Церкви східного обряду на території Кракова, на схід від нього та в цілій Галичині. Вже Києво-печерський Патерик говорить про переслідування в Польщі східної, руської Церкви, що підтверджують Анналі Косми з Праги й Анналі з Гільденсгайма. Одночасно з поширенням латинського обряду поляки

систематично сполучували український народ, так, як мадяри мадяризували народ Історичного Закарпаття.

М. Грушевський писав: „В Перемишлі стояла мурована з квадратного каменя катедра св. Івана, поставлена володарем Ростиславичем, і тут же поховано цього славного в історії Галичини князя. Як оповідає Длугош, Ягайло у 1412 році під час свого побуту в Перемишлі, аби похвалитися, що він зовсім не прихильник схизматиків, віддав руську катедру латинникам: казав викинути з церковних гробів руських небіжчиків і посвятити її на костел. Це було зроблено серед гіркого плачу православних...“

17. Закарпатські вчені XIX ст., як і їх попередники, ніколи не сумнівалися, що мадяри, які вторглися на Закарпаття у 896 році, знайшли там руське князівство Лаборця, а мешканці Закарпаття — руське населення — вже були християнами. Сучасні українські вчені дотримуються тієї ж думки. „Радянською історичною наукою переконливо доказано, що Закарпатська Русь у X ст. входила до складу Київської Русі“. (М. Лелекач „Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X-XI ст.“. — Ужгород, 1949). „Закарпатська Русь, очевидно, раніше, ніж Київська Русь прийняла християнство, а разом з ним і письмо. Російський історик Е. Голубинський не без підстав твердив, що київський князь Володимир запрошував до себе провідників і вчителів слов'янської грамоти із Болгарії і Закарпатської Русі“ (О. Мишанич „Література Закарпаття XVII-XVIII ст.“, — Київ, 1964, с. 8; Е. Голубинський „История русской церкви“, т. I. — Москва, 1880, — с. 144-145).

18. Важливо визначити: з яких соціальних верств походили перші українські християни? З верств провідних чи з простолюття, пануючих чи підданих? Звичайно, історики дотримуються думки, що найперше прийняв християнство владар, король, князь, а після того він уже охрестив увесь народ. Це була тактика західних, латинських місіонерів. Цей спосіб християнізації не можна заперечити. Але не так було на Русі-Україні. Тут християнство прийняли спочатку лише піддані, а вельможі-бояри тривалий час залишалися ще поганями. Бояри були незадоволені таким становищем. Наша історія вказує на факти убивства простих християн у Києві лише тому, що вони були християнами. Так було й на початку князювання Володимира Великого. Дійсним є факт, що апостоли християнства на Русі-Україні входили до княжого двору, як, наприклад, відомий нам Григорій — священик княгині Ольги. Вони, напевно, мали відвагу піти й до Святослава та інших князів і бояр, але без успіху. Нема сумніву, що першими християнами

на Русі-Україні було простолюття, піддані. Їм проповідували християнство ті закарпатці, які йшли з села в село, від міста до міста, із заходу на схід. Одночасно, з самого початку, йшли вони в осередок Київської Русі — Київ. Руське слово „крестянин“, що первісно означало „християнин“, набрало з часом — в Московщині — значення „селянин“, „хлібороб“, свідчить про те, що християнство на Русі спочатку проникало в соціально найслабші верстви.

З цього факту можемо зрозуміти, чому „так легко“ вдалося Володимирові Великому охрестити Русь. Він насправді лише завершив християнізацію Русі-України, ліквідувавши поганських ідолів.

19. Важливим доказом є таке:

Історичні відомості про поширення християнства на Русі-Україні після хрещення Володимира свідчать, що за Володимира й після нього з Києва вирушили місіонери для поширення християнства, які пішли на північний схід, на північ і на північний захід Русі, але не на захід. Це вказує, що західна частина Київської Русі вже була обізнана з християнством — звідти християнство поширювалося на Київ. Цей історичний аргумент дуже важливий. На ньому базуються всі вище наведені докази про хрещення Київської Русі закарпатцями і про те, що християнство на Русь-Україну прийшло із західно-українських земель, а саме з Історичного Закарпаття.

Цікаво, що у 1877 році К. Кустодієв опублікував в Росії переклад латинського твору Олександра Духновича „Історія Пряшівської єпархії“. У вступі до перекладеного видання К. Кустодієв написав: „Но важнее всего то, что исследование происхождения с первых времен Русской Церкви может пролить новый свет на начало Славянской и в частности Русской Церкви. Историю своей частной Церкви мы обыкновенно начинаем с св. Владимира; обращение св. Ольги, существование християнской Церкви и общества в Киеве прежде того — у нас являются фактами отрывочными; мы не отыскали еще живой связи между просветительной деятельностью св. братьев Кирила и Мефодия и началом христианства у нас. Между тем угро-русы жили с незапамятных времен в местах, ближайших к месту действия св. Славенских апостолов и скоро остались единственными там представителями дела, а так как это было племя однородное с тем, которое жило непрерывно далее к востоку до самого Киева, то отчего не предположить, что оно, помимо морского пути от греков, от Царь-града, могло быть проводником христианства в Паннонии чрез Карпаты до самого Киева еще прежде св. Владимира?“

Замечательно, когда при Владимире и после него из Киева отправились миссионеры для насаждения христианства, они шли на северо-восток, на север и на северо-запад Русской земли, но не на запад; в эту последнюю сторону христианство, вероятно, распространилось с запада на восток, а не наоборот. Разумеется, это пока предположения, но не такие, чтобы не поискать их подтверждения. В исследовании начала Угро-Русской Церкви мы, кажется, можем найти живую связь нашей Церкви и св. Славянских апостолов, которым Русская Церковь обязана более всего, хотя они и не действовали среди нея и для нея непосредственно“.

Ці думки, що вказують на участь закарпатців у хрещенні Русі-України, ні в якому разі не применшують роль християнізаційної роботи християн Київської Русі, яких тоді було вже багато. Ми хочемо підкреслити геніальність Володимира Великого, який хрестив Русь-Україну власними силами — Закарпаття було в той період складовою частиною Київської Русі.

Від часу хрещення закарпатцями Київської Русі існує безперервний зв'язок між Історичним Закарпаттям і Руссю-Україною, що виявилися в тисячолітньому прагненні українців Історичного Закарпаття до єдності з усією Україною.

Маляри після поразки 955 року

У 900 р. маляри на чолі з Арпадом увійшли в Паннонію, Задунав'я. Після смерті Арпада у 907 році його наступником ніби став Жолта (Жовтий), який одружився з дочкою русько-слов'янського воєводи з Потисся. Ми вже говорили про те, що малярські племена, з Паннонії протягом півстоліття робили напади на Західну Європу. Після поразки 955 року малярські племена були так сильно ослаблені, що були змушені осісти. Кожне плем'я жило самостійно. Константин Багрянородний пише, що маляри „були розбиті на багато племен, які не слухали одного вождя“ (пригадаймо, що всіх малярських племен було сім, одне з яких називалося „Медері“, восьме плем'я — „Хорвати“).

З вождів осілих малярських племен особливо відзначився Гейза (972-997). Першу дружину Гейзи Шарлоту, доньку вождя Дюли, називали „біла княгиня“ (Тгіетм. Хрон., VIII, 4), як це вказує Детмар. Вона була християнкою руського обряду. Отже, жінкою вождя Гейзи не була польська Аделаїда, як вважають деякі малярські історики, щоби заперечити все руське.

Окремі вожді малярських племен мали титул хана. Хан Гейза почав об'єднувати розділені малярські племена, що йому частково вдавалося. Об'єднання докінчив його син та наступник Стефан I (997-1038). Гейза охрестив свого сина Вайка в руському обряді, який отримав в хрещенні ім'я Стефан. Цей Стефан I став засновником малярського королівства.

Малярські історики поширюють сумнівні версії, що після приходу маляр у 896 р. нібито відразу утворилася Малярська держава: у 1896 р. вони прославляли „міленіум“ Малярської держави. Але це було не так. Ми вже вказали на те, що малярські племена довго були роз'єднані і не мали спільного вождя. На це вказують листи цесаря Константина, сина Льва Мудрого, який свої листи писав „до малярських вождів“, а не до „глави Малярщини“: „малярські племена на мали єдиного вождя чи хана. Про те, що малярські племена не були об'єднані, свідчить факт, що кожне плем'я приймало християнство окремо. Наприклад, доки хан Булчу воював з франками, хан Дюла пішов до Візантії й там прийняв християнство. Отже, не могло бути й мови про національну спільність, а коли нема єдиного народу, немає єдиної влади.

Таке становище — роз'єднання мадярів на племена без спільної влади було й на початку панування Стефана I. Він поступово почав об'єднувати мадярські племена.

Розглянемо, як відбувалося хрещення мадярських племен.

Мадяри первісно прийняли християнство східного обряду. Оскільки є докази, що східний обряд був руським, далі ми будемо його називати руським обрядом, руською вірою — цю назву століттями вживають й тепер змадяризовані русини в Потиссі, вважаючи себе християнами „руської віри“. Два племенні вожді Дюла і Булчу були у 948 році охрещені в Константинополі. Про це пишуть грецькі історики Йоаннес Скілітзес з XI ст. і Йоаннес Зогнарес. Звідти вони привезли з собою єпископа Їеротея, який осів на Задунайщині в Острохолмі (Острий холм — тепер Остригом, Естергом). Дочка Дюли Шарлота, пізніше мати Стефана I, була християнкою східного обряду. Їеротея висвятив патріарх Теофілакт на єпископа для мадярів. Це згадують грецькі історики кінця XI ст. Кедрин, Зонарес, Куропалатес, Скилитцес, а також Константин Порфірогенет. Треба підкреслити, оскільки тоді мадяри мали під своєю владою лише Задунайщину (Паннонію), єпископ Їеротей осів на Задунайщині в Острохолмі.

Мадярські історики не заперечували факт прийняття мадярами християнства східного обряду. Вони це просто замовчували, вважаючи його лише епізодом. Розглянемо, що про це пише І. Тимко, Гайдудорозький греко-католицький єпископ, у своїй книзі „Східне християнство“: „Перший єпископ Мадярщини був грецького обряду, як і ті християни, яких мадяри зустріли в східній і південній частині нової батьківщини, тобто в Потиссі і Заліссі. Значення Їеротея в минувшині так применшували, що факт хрещення називали лише епізодом або ставили історичність Їеротея спірною. Але існування Їеротея вже історично доведено. Печатка єпископа Теофілакта, Їеротеевого наступника, демонструвалася в 40-х роках XX ст. в Нью-Йорку на виставці старовинностей. Напис на тій печатці: „Господи, спомагай Теофілакта, єпископа туркві“ (так греки звали мадярів).

Далі І. Тимко пише: „Никоновий Літопис „Кормча книга“ й один документ говорить про початок поширення християнства в мадярів. Там говориться, що „пеони“, які називають себе „уграми“ або „магерівами“— сповідують грецьку віру. Їх главу зовуть „Стефанос“. Мають свого єпископа. Але тому, що не мали „власного письма, латинника, пізніше на свою віру“ їх передавали. Цей Їеротей також мав Літургікон. Знайшлася і похоронна проповідь того періоду, яка

вказує на старослов'янську мову. На основі старослов'янської проповіді даного періоду можна зробити висновок, що Їеротей і Теофілакт були слов'янами, християнами з території Мадярщини, яких мадяри дали висвятити для себе на єпископів.

Окремі мадярські вчені вважають, що прийняття християнства східного обряду — це не епізод. Вони вказують, що в період Стефана I східний обряд був дуже поширеним і міцним. Західний обряд переважив пізніше, спочатку лише утискаючи східний обряд, а потім повністю усунувши його. Цей процес закінчився лише у XIV ст.

В період правління Гейзи (972-997), батька Стефана I, в усій Мадярщині панував східний обряд. Латинські німецькі місіонери також поширювали християнство, але без успіху, бо мадяри, переймаючи слов'янську мову, радше приймали слов'янський обряд, ніж проголошуваний німцями латинський. В той час латинський німецький єпископ Пілігрим писав папі Венедиктові VII, що в Паннонії вже є 7 єпископів східного обряду. До Пілігрима мадяри ставилися ворожо. Дружина Гейзи, мати Стефана I Шарлота (Шаролта, Шаролду, Саролду, Саролта), зробила все, щоб підтримати східний обряд. Вона була охрещена за східним обрядом, в її дворі були священники східного обряду. Вона або хтось з найближчого оточення Шарлоти заснував Веспримський жіночий монастир східного обряду, посвячений Богородиці. Пізніше її син Стефан I дав засновний лист монастиря грецькою мовою. В роки панування Гейзи монастирі східного обряду були в Тихоню і Паннонгольмі.

Син Гейзи Вайк, охрещений за східним обрядом іменем Стефан, ставши королем (997-1038), почав підкоряти окремих мадярських племінних вождів. До східного обряду ставився прихильно — він та його дружина Гізела I були охрещені в цьому обряді. Закарпатський історик Василь Гаджега, цитуючи мадярських авторів про прихильність Стефана I до східного обряду на початку його панування, писав: „Доказом цього є великий слов'янський вплив, який сучасно проявляється у всіх галузях громадського й народного життя Мадярщини. На цей слов'янський вплив вказують слов'янські слова в мадярській мові. Ми вже довели, що переможені закарпатські слов'яни-русини стали вчителями своїх переможців мадярів у хліборобстві, господарстві, в будівництві хат й іншому, і що з цією культурою мадяри перебрали й їх слова. Це ж повторилося і за часів Стефана I. Введені нові слова „ішпан“ із слов'янського „пан“, „жупа-меде“ із слов'янського „межа“, королівський двір звався „удвор“ від слов'янського „двор“, надвірний пан — „надорішпан“, навіть титул самого Стефана I король — „кіраль“.

Подібні слова: „дворник“, „удворник“ — від „двора“. Посвідчення в правах називається по-мадярськи „прауда“ — це слово „правда“. Було звичаєм, що вмираючий пан давав невільників свободу з умовою, що той зобов'язувався за свого колишнього пана щорічно відправляти Службу Божу „за душу пана“. Звільнені таким чином невільники-кріпаки звалися „душники“ або „душноки“ від слова „душа“.

У Відні, у церкві капуцинів, й дотепер зберігається калитка, яку легенда приписує Стефанові I і на якій золотом вишито „Буди ім'я Господнє благословенне от нині і до віка“.

Згадаємо і те, що з XI ст. збереглися ікони для цілування. Цей характерний східний звичай і досі в нас збережено: в храмі при амвоні на аналої кладуть образ-ікону (завичай храмового святого) для цілування. Така прекрасна ікона для цілування зберігається донині в Острохолмі, в скарбниці митрополичої базилики.

На коронаційних плащах Стефана I і мадярських королів роботи веспримських монахів східного обряду шовком і золотою ниткою мистецьки вишито всі ікони руського іконостасу із старослов'янським написом.

В найстаріших церквах Мадярщини (Білгородській і Веспримській) збереглися чисто східні ризи та інші церковні речі, які цим церквам подарував король Стефан I. Мадярський історик Катона, на основі літопису Туровця, подає, що Стефан I подарував Білгородській (Сейкешфегервар) церкві два єпископських плащі, подібних до плаща архієпископського, краї яких були прикрашені золотом і коштовним камінням. Отже, там первісно були єпископи східного обряду. Це підтверджує також історик Балудянський, коли пише, що дружина Стефана I Гізела I подарувала для Веспримського храму золоту, дорогим камінням прикрашену корону (мітру), „щоби в ній Веспримський єпископ служив у грецькому обряді“.

Бачимо, що мадяри прийняли християнство східного обряду, точніше руського обряду. Євангелізацію серед мадярів могли вести лише священники Історичного Закарпаття або духовенство Паннонії, якщо воно там залишилося. Кажемо „якщо залишилося“, бо свого часу воно там було. Франкське духовенство, ліквідуючи Великоморавську єпархію східного обряду, легко і швидко позбулося паннонського духовенства східного обряду. Паннонія належала до Франкської держави, а франкське латинське духовенство ще за життя Методія погрожувало Коцелєві. Інших слов'янських проповідників там не було і не могло бути. Велику Мораву було знищено. В Нітрі, як ми вже знаємо, був латинський обряд — східного обряду туди не допустили ще за Методія.

Документи свідчать, що євангелізацію серед мадярів вело й латинське німецьке духовенство. Ми вже згадували місійну діяльність Пасавського латинського єпископа Пілігріма в період панування Гейзи, батька Стефана I. За панування Стефана I латинський обряд поширював в Мадярщині німецький проповідник Бруно. Цей місіонер у своєму листі 1006 року до німецького цісаря Генрика II, описуючи свою місіонерську роботу, повідомляв, що в Мадярщині він довго і даремно трудився. При тому він зневажливо відзивався про східний обряд: „Мадяри лише тінь християнства прийняли, і їх віра, помішана з поганськими ідеями, ще гірша за саме поганство“. Але цей лист Бруно, визначного місіонера католицької Церкви, який, між іншим, був і в Києві, і в печенігів, але ніде не мав успіху (вбили його пруси), для нас дуже важливий. Лист підтверджує, що мадяри прийняли християнство східного обряду. Це дуже важливо, оскільки мадярські історики намагалися замовчувати або й заперечувати цей факт.

Однак у другій половині періоду панування Стефана I обставини змінилися. Перша дружина короля Стефана I, Гізела I, померла. Мадярські історики у своїх творах для загалу читачів це замовчують: згадують лише в літературі для фахівців. Це робиться для того, щоб не порушити сталої думки про „святість“ першого мадярського короля. Заплутати справу їм допомагало й те, що друга дружина Стефана I теж мала ім'я Гізела. Смерть Гізели I загадкова, як побачимо далі: така, до речі, як і її сина Емерика.

Отже, після загадкової смерті Гізели I, ймовірно, латинський місіонер Адалберт (Войтех), родом з Чехії, порадив Стефанові I одружитися з баварською принцесою, німкою, дочкою цісаря Оттона, Гізелою II. Відтоді в Мадярщині почало поширюватися латинське християнство, бо з Гізелою II прийшло до Мадярщини багато німецьких лицарів і латинських місіонерів. Згаданий Войтех, як відомо, походив з Чехії, звідки у 995 році мусів втекти і з іншими ченцями спочатку оселився в Нітрі, а відтак знайшов притулок в Мадярщині, де заснував перший латинський монастир. Цей фанатичний чернець вдруге охрестив Стефана I, тепер уже за латинським обрядом. Виходячи з цього, мадярські історики хрещення Стефана I подають, як завгодно: одні, що був охрещений за східним обрядом, другі — що за латинським. І. Тимко пише, що Стефана I вдруге охрестив Пасавський єпископ Пілігрім, а цю акцію підготував Войтех.

Мадярські історики, як правило, зображають Стефана I князем миру і спокою. Але літописи свідчать про децю інше.

Розглянемо документи з його життя.

З часів панування Стефана I залишилося 10 документів, з яких жоден не зберігся в оригіналі, — всі 10 дійшли до нас в пізніше зроблених копіях. З них жодна не має дати і, очевидно, всі є фальсифікатами. Кому було потрібно знищити документи, зробити фальсифікати, щоби закрити злочинне минуле Стефана I і мати змогу проголосити його „святим“? Це робота латинських ченців. З періоду найближчих наступників Стефана I в XI ст. збереглися лише два свідчення: документ короля Андрія I з 1055 р. і документ короля Гейзи I з 1075 р. А щодо панування Андрія II (1205-1235) збереглося понад 200 документів: без огляду на те, чи вони правдиві чи фальсифікати, збережені в цілості чи лише у фрагментах. При невеликій кількості документів, мадярські історики закидають закарпатським українцям, що у них не збереглося документів. Отже, документи з періоду Стефана I були знищені навмисне, щоби приховати злочини, зідеалізувати короля в легендах.

У найдавніших мадярських згадках про Стефана I представлено так: святостефанська легенда з кінця XI ст., написана близько 1096 року якимось, ніби чеським, місіонером; легенда про св. Емерика з XII ст.; легенда про св. Ладислава з початку XIII ст.; легенда про св. Герарда, чанадського єпископа в XI ст., з XIV ст.; мадярські літописи і хроніки з XII-XIV ст.; „Геста Гунгарорум“, Анонім нотаря короля Бели, невідомо котрого, з перелому XII-XIII ст.; Шімона Кейзи з 1282-1285 років. Ці хроніки тому важливі, що вони не замовчували факт існування в Мадярщині слов'янського „болгарського“ населення в Потиссі і Семигороді.

В період панування Стефана I Мадярщина не була великою, на що вказують і титули мадярських королів у XI і XII ст.: „Панноніорум рекс“ і „регнум Панноні“. Мадярщина тоді називалася Паннонією, а не Мадярщиною. (На підтвердження цього чеський історик Халоупецкі наводить документи). Територія держави Стефана I була малою, до того ж у її частині над Болотяним озером панував князь Копань. Держава Стефана I первісно простягалася лише в степовій рівнині Задунав'я, частині, сприятливій для кочування: там мадяри і осіли. Стефан I почав розширювати кордони своєї держави, а одночасно й поширювати латинський обряд. Спочатку він жорстоко нищив племінних мадярських вождів.

Ми вже вказали, що з Гізелою II прийшли до Мадярщини на місійну працю німецькі єпископи, духовенство і багато членів монашого ордену бенедиктинців. Мадярський історик Катона згадує: у дворі Стефана I були італійські, німецькі, французькі й чеські латинські

єпископи з ордену бенедиктинців. Інший відомий мадярський історик — Карачоні пише: „Приходили й монахи в більшому числі з усіх сторін, особливо з Італії... ще і з Франції... але, природно, найбільше їх прийшло із сусідньої Баварії“. За допомогою німецьких лицарів вони почали не лише місійну працю, але й боротьбу проти християнства східного обряду в Мадярщині.

Замовчування другого подружжя Стефана I призвело до перекручування історичних фактів. Так, відомий закарпатський історик В. Гаджега, сам священник, не знаючи, що другу дружину Стефана I теж звали Гізелою, зробив неправильні висновки про період панування Стефана I та про діяльність латинського єпископа Герарда.

В обороні „старої віри“ — східного обряду — проти латинізації став мадярський князь Копань, прихильник східного обряду, близький родич Стефана I. Повстання Копаня було придушене за допомогою німецьких лицарів, а самого Копаня схопили і четвертували. Частини його тіла були розвішані на брамах Острохолму, Рабу, Столичного Білгороду і Веспрейму. Ці місця означають первісні території Стефанової держави, яку творила лише північно-східна Паннонія. Об'єднавши Паннонію, Стефан I отримав від папи чин короля. Четвертування тіла Копаня було здійснене з метою прилякати тих, хто чинив спротив новій політиці Стефана I. Мадярські історики писали: „За Стефаном I стояли німецькі лицарі, які прийшли до нього з його нареченою, баварською принцесою Гізелою. Король Стефан I за допомогу в боротьбі проти Копаня віддячився своїм союзникам. Про це свідчить грамота — документ дарування Паннонгольмського монастиря латинським монахам. Це незаперечний факт, наведений в писемних джерелах“.

Прихильників Копаня не зламала його смерть. Вони кілька років після смерті Копаня не припиняли опору, завдавши багато клопоту наступникам Стефана I. В Мадярщині розгорілася боротьба між прихильниками західного й східного християнства, яку розпочали латинники. Вирішувалася доля християнського обряду Мадярщини, а разом з тим — чи буде вона слов'яноноруською, чи мадярсько-німецькою. Одночасно почалася боротьба історичного Закарпаття за свою свободу, яка тривала кілька століть. Згадаємо, що вперше історичне Закарпаття виступило за свою свободу при вторгненні мадярів на сучасну Закарпатську область за часів князя Лаборця у 896 році, вдруге — в обороні свободи Потисся, силою загарбаного Стефаном I.

Історичне Закарпаття у своїй цілісності не належало до Стефанової держави. Нема доказів про те, щоб до 1038 р. — року смерті

Стефана I — сучасна Закарпатська область, Пряшівщина та Татранщина належали до держави Стефана I. Отже проголошення „Святостефанської держави“ є антинауковим.

Стефан I довго не відважувався, а історики говорять, що навіть не планував загарбувати Потисся. Він на це був ослабкий. Середне й Нижнє Потисся все ще номінально належали до Болгарії, мали своїх князів, яких можна вважати цілком самостійними. На основі даних Аноніма, в Нижньому Потиссі князував болгаро-руський князь Глад. Він, як подає хроніка Аноніма, допомагав Борисові, болгарському ханові, християнізувати болгар. Глад пропустив мадярів на Задунайщину без бою. Його населення було християнським. В період володіння Стефана I наступником Глада став його син Охтум. В Середньому Потиссі князував також болгаро-руський князь Кеан. Цих князів Стефан I боявся зачіпати, оскільки вони перебували під охороною міцної Болгарії. Верхнє Потисся — це сучасна Закарпатська область й Пряшівщина — належало до Київської Русі. Моравою і сучасною західною Словаччиною володів польський король Болеслав Хоробрий, кордон тягнувся вздовж Дунаю аж до Острохолму.

30-ті роки XI ст. принесли зміну в політичній ситуації. Візантія розпочала війну проти Болгарії. Болгари, зайняті тією війною, не могли допомогти Потиссю, чим скористався Стефан I. Він став на сторону Візантії і пішов війною на Потисся. У 1030 році Стефан I вперше вдарив на Охтума. Тоді й почалася боротьба русинів Потисся за свою свободу.

Про загарбання Потисся повідомляють мадярські легенди про св. Герарда, звані „легенда мінор“ і „легенда майор“. За легендами князівство Охтума знаходилося в нижньому Потиссі аж до Дунаю. Від князівства Кеана в середньому Потиссі його відділяла ріка Керес. Отже, в південній частині Історичного Закарпаття, на території від ріки Марош до гір Залісся і до Дунаю, володів Охтум (або Ахтум), князь „болгарських слов'ян“ у нижнім Потиссі, тоді вже відомих під назвою „русини“. У столиці цього князя у Марошграді (на річці Марош) існував слов'яно-руський монастир Івана Христителя, монахів східного обряду. Історики твердять, що в монастирі в Марошграді був осідок єпископа. Це цілком ймовірно й доводиться тим, що Стефан I після здобуття Марошграду відразу заснував там латинське єпископство. Ченців східного обряду з монастиря вигнали, а його посіли латинські бенедиктинці. Князь Охтум виступив проти загарбницьких планів Стефана I. Вождем військ в Охтума був Сунад (Чонад, Канадін), що за якусь провину його мали

схопити. Але він утік у двір Стефана I. Той довірив йому вести своє військо проти Охтума. Битва відбулася біля Арадіна. Сунад (Чонад) зазнав поразки. Втікаючи з частиною збереженого війська, він зупинився на одному горбку. Охтум, радіючи з перемоги, необачно почав бенкетувати. Коли його сп'яніле військо спало, Сунад, зібравши сили, напав на них і повбивав їх, як худобу. Сам Охтум загинув. В першому бою полягло багато мадярських нападників. Найстарший тогочасний мадярський історичний документ „Життя Герарда (Геллерта)“ пише: „Тіла християн, котрі полягли в бою, позбирали й понесли до Марошграду і поховали на цвинтарі грецького монастиря св. Івана Христителя, бо в тій околиці тоді іншого монастиря не було“. Зрозуміло, автор під „християнами“ розумів лише полеглих зі сторони нападника. Після здобуття міста Стефан I змінив назву Марошграду на Чонад, бо так по-мадярськи звали зрадника — Сунада. Тепер цей Чонад вигнав з Марошграду ченців руського обряду, а їх монастир передав Герардові та його 12 німецьким ченцям із Ордену Бенедиктинців. Вигнані руські ченці оселилися в Оросланощі (орос — значить — руське), але латинські ченці їх і звідти вигнали. Монастир в Оросланощі, вже як латинський, був спустошений татарською навалою (1242 р.) і хоч пізніше його відновили, в роках 1256-1280 перестав існувати. Згаданий документ додає, що в Чонаді Стефан I відразу заснував латинське єпископство, організацією якого займався згаданий Герард. Стефан I поставив Герарда єпископом тої області (лат. джерела цитує Халоупецкі). Це важливий доказ того, що там уже було руське єпископство, на місце якого поставили латинське, як це робили пізніше і з іншими руськими єпископствами. Всі латинські єпископства виникали на місцях колишніх руських єпископств. Археологічні розкопки довели, що згаданий монастир в Марошграді-Чонаді був монастирем ченців східного обряду: не грецьких, а слов'яно-руських. І. Тимко про це писав так: „В Марошграді була столиця владаря Ахтума. Там діяв монастир східного обряду. Ахтум був вірний східному обрядові. Воєначальник Ахтума Чонад утік до двору Стефана I, здається, з тієї причини, що мав бути схоплений, бо ходив за жінкою Ахтума. Чонад прийшов з військом Стефана I і після перемоги Ахтума виселив з Марошграду ченців східного обряду, а Марошський монастир передав латинському єпископові і монахам латинського Ордену. Так у Потиссі почала поширюватися латинізація. А це свідчило про початок ліквідації у Потиссі східного обряду“. У 1868 р. археологи відкрили в Чонаді фундаменти церкви грецького стилю. Це залишки будівлі X ст., в ній виявили і хрестительницю. У 1899 р. на південь від Чонаду знайшли

золоті посудини, на яких написано слова, взяті з водосвяття східного обряду. Між ними є посудина XI ст. болгарського походження. Це докази того, що тоді в Потиссі був поширений східний обряд християнства.

Здобуття Ахтумового князівства — нижнього Потисся — було першим здобутком Стефана I. В сучасних франкських і мадярських хроніках збереглися дані про зайняття Трансильванії — Залісся. Там було князівство Юлія. За його іменем назвали найбільший замок у цій країні, пізніше й місто: Алба Юлія, Алба Трансільвана (по-мад. пізніше Дюлофегервар). Коли Стефан I підкорив князя Юлія, він також і в цій здобутій провінції заснував латинське єпископство (згадане в документах з 1111 р.). Як після перемоги над Ахтумом і приєднання князівства до Мадярщини була заснована латинська єпархія Чанадська, так тепер з володіння Юлієвого створена єпархія Трансильванська. Як бачимо, з розширенням кордонів своєї держави Стефан I поширював і володіння латинської Церкви, надаючи допомогу латинській Церкві для перемоги над східною. При тому були ліквідовані всі центри східної Церкви. (Тут зазначимо, що князівство Юлія не здавалось, весь Семигород — Залісся забрав король Ладислав і Коломан в кінці XI ст. У 1142 р. в Заліссі були поселені німці, а для їх охорони у 1211 р. туди були послані німецькі лицарі).

В 1031 р. Стефан I пішов війною на князівство Кеана в середньому Потиссі. Там проживало руське населення. Змадяризоване пізніше, воно й нині дотримується східного обряду й називає себе вірниками „руської віри“.

Німецькі і мадярські дослідники вважають згадані вище легенди такими, що не відповідають історичній дійсності. Як побачимо далі, ряд документів країну Потисся називають руською, „руською мархою“, „руським князівством“.

На територію верхнього Потисся — Нирьщину, сучасну Закарпатську область, Пряшівщину та Татранщину — Стефан I не пішов. Київська Русь була міцною державою, і Стефан I не відважувався йти чи посягати на її території. Отже, згадані землі не належали до держави Стефана I.

Ми вже вказали, що кордони Мадярщини й Київської Русі в часи Стефана I, Володимира Великого і польського Болеслава тягнулися близько фортеці — міста Сольник і вздовж ріки Соланої (Шайо).

Мадярські історики зазначають, що Стефан I, здобувши князівство Кеана, захопив там велику кількість золота. Багаті поклади солі на Закарпатті (сучасній Закарпатській області й Заліссі) були здавна одним

з найважливіших джерел прибутків князів, що володіли тією територією. Сіль була важливим предметом експорту. Про торгівлю сіллю свідчать назви міст, які виникли до приходу мадярів, наприклад, Сольник, ріка Солона, Каструм Саліс. Сіль вивозили в Паннонію, Мораву і Чехію. Переважно сіль довозили ріками або соляними дорогами (він саліфере). Якраз торгівля сіллю вказує, що Історичне Закарпаття належало не до Великої Морави, а до Болгарії. У 892 році німецький цісар Арнулф вислав своїх послів до болгарського короля Володимира, щоб залучити його як союзника проти Великоморавської держави: при тому він просив, щоб болгарський король не дозволяв довіз солі на Мораву. („Анналес Фулденсес“, з 892 р.). Ця звістка вказує, що в кінці IX ст. сіль експортувалася з Потисся, з Болгарської держави, на Мораву. Бачимо, що Арнулф намагався перемогти морав'ян і політикою провіантною. Це також вказує, що Пряшівщина не належала до Морави. Каструм Саліс — це Сольник на Тисі, а не Шоввар (тепер Соливар) в Шариші, який як копальня відомий у XIII ст. (1288 рік, Халоупецкі, 7). Повідомлення також вказує, що Болгарська держава сягала на півночі до Карпат, на заході Дунай був кордоном між державою франків і Болгарією; болгарі контролювали соляні копальні й торгівлю сіллю в Потиссі. Отже, повідомлення Аноніма початку XIII ст. про те, що територія болгарських слов'ян (Булгарі ет Склаві) під час переходу мадярських кочівників через Закарпаття сягала північних гір, відповідає історичній дійсності. Достовірним є те, що кордони Великоморавської держави на сході тягнулися неподалік Грана-Остригома. Отже, східна Словаччина не належала до Великої Морави. (Халоупецкі, Нідерле, II, 450). Зрозуміло, що болгарів там не було — вони осіли лише в Добруджі. Це були русини, які номінально належали до Болгарської держави. Король Стефан I захопив не тільки золото: мадярські королі обдаровували латинське духовенство соляними копальнями. Сіль мала таку високу ціну, що навіть найвищі державні урядовці, отримували нагороду частково грішми, а частково сіллю.

Руське удільне князівство в Потиссі. Мархія Рутгенорум. Руська Країна. Дукс Рутгенорум. Князь русинів. Руське єпископство в Потиссі

Стефан I усвідомлював, що посідаючи Потисся, він перебуває на території з руським населенням. Мадярські літописи оповідають, що Стефан I одразу після зайняття Потисся призначив володарем свого

стрия Золтана. Пізніше той перейшов до Трансильванії, а його місце зайняв Емерик, син Стефана I, якого Гілдесгаймські літописи називають „Дукс Руізорум“. Треба зазначити, що Потисся ділилося на провінції, позначені в документах як „партес“, „конфініум Нир“, „конфініум Вихар“, „конфініум Рутгенорум“. У 1131 році те „конфініум Рутгенорум“ в Аноніма згадується як „Мархія Рутгенорум“. Одночасно в Потиссі згадується єпископство Вихорське — „єпископус Віарх, куюсседас діцітур Оросієнсіс“. Слово „орос“ в мадярській мові означає „рус, русин, Рутенус, ад Рутенос пертінантес“. Чеський історик Халоупецкі пише, що це означає те ж, що й Мархія Рутгенорум, і що в єпархії Вихорській було руське населення.

Потисся після загарбання Стефаном I зберегло якусь частину колишньої самостійності, утворюючи удільне князівство. Першим удільним князем Потисся був син Стефана I — Емерик. Видно, підкорені русини Потисся не здавались. З історичних подій випливає, що Емерик стояв на стороні поневолених русинів і захищав їх східний обряд. Очевидно, саме тому в середині 1031 року його усунули німецькі латинські ченці, що панували вже при дворі старого і хворого Стефана I, підтримувані Гізелою II. Стефанові I було сказано, що його син Емерик помер, розірваний на ловах диким вепром. Конкретних фактів про Емерика дуже мало. Одні дослідники пишуть, що він був заручений з візантійською принцесою, що й було причиною його усунення. Інші вважають невідомим походження його нареченої. Ряд дослідників дотримуються думки, що Емерик був одружений, але жив у дівственному подружжі, що він був зразком „целібса — неодруженого латинського духовника“. Ми вважаємо, що Емерик був вбитий як прихильник східного обряду русинів.

Пізніше королі призначали своїх синів намісниками Потисся з титулом „Князь Русинів“. Так, король Андрій I (1047-1060) призначив свого брата Белу; король Соломон I (1063-1074) у 1064 році — Гейзу I; король Коломан (1095-1116) у 1095 році — Альмоша. Всі вони мали титул „Дукс Рутгенорум“.

Потисське руське удільне князівство в перших роках мадярського королівства було частиною держави з певними самостійними правами. Син Бели IV (1235-1270) був ще „руським князем“ на землях на схід від Дунаю в Карпатах і Семигороді. Але король Бела IV втручався в справи сина, внаслідок чого спалахнула війна між батьком і сином, яка закінчилася битвою у 1265 році не на користь короля.

Цю боротьбу використали мадярські феодалі, зискуючи великі маєтки за допомогу тій чи іншій стороні.

Руська єпархія Потисся обіймала всю область Потисся. Ще в XII ст. її називали єпархією руською — „єпископус Віарх, куюс седес діцітур Оросієнсіс“. Після того, як її зайняли латиняни, й вона була перенесена до Великого Варадина, тоді очевидно, створилися інші руські єпархії. Можливо, й раніше існуючі єпархії перебрали управу вірними Потисся.

Отже, в часи Стефана I Потисся називали руською країною, „Мархія Рутгенорум“. Це була Потисська Русь. Так називали цю країну і пізніше. Очолювали її мадярські королі під титулом „руських князів“. Назва „Мархія Рутгенорум“ вказує, що головною характеристикою країни було те, що там проживав руський народ. Крім того, очевидно, „руською країною“ називали Потисся самі його мешканці — русини. Назва свідчить, що русини жили в Потиссі задовго до приходу туди мадярів. Показовими є й руські назви міст Потисся тих часів: Черноград, Вихор, Богдань, Багат, Проход, Княжа, Бабин, Горна, Загонь, Забовч, Нирь, Солник, Пещ та ін.

Історики М. Грушевський, Бідерман і Халоупецкі наводять назву „Мархія Рутгенорум“ як доказ того, що тогочасна загальна думка визнавала ті землі як такі, що заселені русинами. Але „Мархія Рутгенорум“ — це не сучасна Закарпатська область. Мархія Рутгенорум, Дукс Рутгенорум — це територія Потисської Русі. З наведених документів бачимо, що мадярські завойовники назвали Потисську область „Руською країною“ тому, що населення тієї країни було руським, так називало себе і свою країну. Іншої причини не могло бути, і це логічно.

Дуже важливим доказом є повідомлення від 1184 року, яке Вихорське єпископство в Потиссі називає „єпископством руським“. Є й інші документи, що доводять: Потисся було руською країною, Потисською Руссю. Ці документи наводимо в розділі „Назва Історичного Закарпаття — Русь“.

Важливим є питання розгляду території Потисської Русі. На це вказують мадярські документи, коли повідомляють про суперечки мадярських королів з удільними князями Потисся. Отже, це територія Мадярщини від Дунаю на схід, це все лівобережжя Дунаю, Потисся, Семигород, пізніше в її склад ввійшли сучасна Закарпатська область, Пряшівщина й Татранщина. Це і є Історичне Закарпаття — Потисська Русь — Закарпатська Русь.

Проблеми виникнення Мадярської держави та Історичне Закарпаття

Важливою є проблема виникнення Мадярської держави. Чеський історик Халоупецкі в 1925 році вказав на те, що мадярські історики зумисне перекручували час виникнення Мадярської держави, її розміри й кордони та час включення Закарпаття до неї. Окремі мадярські історики вважали, що країна короля Стефана I займала тільки Паннонію, і що лише Стефан I заснував та zorganizував мадярське королівство. Ми вже згадували, що від часу вторгнення мадярів на Історичне Закарпаття минуло кілька століть, поки Мадярська держава зайняла територію, відому з часів середньовіччя. Мадяри спочатку зайняли лише Паннонію. Мадярщина не виникла моментально, як твердили мадярські історики, це був тривалий процес, коли вперше вдалося об'єднати окремі мадярські племена та прилучити до них інші території. Стефан I спочатку панував над невеликою територією в Задунав'ї. Щасливі обставини дозволили йому створити територіально більшу державу. На заході розпадалась держава чеських Болеславів, на сході візантійці будували державу Болгарську. Стефан I, користаючи з обставин (підтримував добрі стосунки на заході з Німецькою державою, де панував Генріх II, його швагер, і з Візантійською державою на сході). Ставши союзником Візантії, він напав на Потисся, яке номінативно належало до Болгарії. Мадяри загарбали Потисся в 30-их роках XI ст., зустрівши там великий опір русинів. Мадярські літописи повідомляють про безмірні скарги, які Стефан I підступно забрав від Потисських русинів і якими обдарував латинські храми, зокрема, у Сейкешфегерварі та у Будині. („Хрон. пікт.“, к. 38 і 39). Стефан I не був князем-миротворцем, як його намагаються зобразити мадярські історики. Посідаючи Потисські території, він нищив місцеве населення. Так, убив князя Охтума і князя Кеана („Хронікум піктум“, III, паг. 140). Завоювавши Потисся і довколишні землі Стефан I не створив Мадярщину в її середньовічних територіях. Завоювання розширили і його наступники Ласло (1077-1095) і Коломан (1095-1116).

Друга проблема мадярських істориків полягає в тому, що несправедливо твердять, ніби Стефан I християнізував Мадярщину в латинському обряді. Як свідчать історичні документи, два мадярські воєначальники — Булчу і Дюла — були охрещені в Константинополі. Імператор Константин щедро їх обдарував, і вони з Константинополя привезли з собою єпископа Ієротея, висвяченого константинопольським

патріархом Теофілактом. Булчу пізніше не практикував євангелізацію, але Дюла був вірним християнином. З його дочкою Шарлотою пізніше одружився мадярський воєвода Гейза, який від цієї жінки-християнки мав сина Байка, названого в хрещенні Стефаном, що став першим мадярським королем Стефаном I. Отже, Стефан I був хрещений за східним обрядом, як король, і за життя першої своєї жінки Гізели I дуже підтримував східний обряд. Про це мадярські історики мовчать. Так, Стефан I фундував будівництво в Царгороді дому для паломників з Мадярщини; у 1011 р. заснував у Веспримській долині монастир для монахів східного обряду, про що видав грамоту грецькою мовою (Катона, т. I, паг. 168); Веспримському єпископові східного обряду подарував коштовну мітру — вагою золота в 12 марок — для користування при Богослуженнях. (Відомо, що латинські єпископи при Богослуженнях мітру не вживають); подарував для церкви Сейкешфегервару єпископський фелон і мантію — на фелоні, крім коштовних каменів було золото вагою в 74 марок, на мантії — вишитий іконостас, відомий лише в храмах східного обряду. Цим фелоном пізніше користувалися при коронації мадярських королів. Закони, видані Стефаном I, були складені під впливом східного обряду: піст — у п'ятницю (не в суботу, як було тоді в латинників), одруження духовенства тощо.

Як згадувалося, після смерті першої жінки — Гізели I, за порадою латинського місіонера чеха Войтеха, Стефан I одружився з німкою, яку теж звали Гізелею. Під впливом Гізели II і німецького цісаря він перейшов до латинства.

Всупереч історичним фактам, мадярські історики стверджують, що мадяри були хрещені в латинському обряді єпископом Пілігримом та місіонером Бруно й Войтехом. Єпископ Пілігрим — це латинський єпископ у Пассав (971-991), який намагався поширити межі своєї єпархії в Паннонії і Мораві. Насамперед, він намагався приєднати до своєї єпархії Мадярщину. З цією метою Пілігрим вислав туди у 972 році бенедиктинця Вольфганга, а за ним єпископа Прунварта, які ніби охрестили багато мадяр, а також їхнього короля. Про результати своєї місії Пілігрим у 973 році окремим листом інформував папу Венедикта VII. Для цього листа Пілігрим підготував собі декілька фальшивих документів, зокрема, фальшивого листа папи Сіммаха (498-514), повідомляв про 7 єпископств тощо. Ці документи учені відкидають, як і те, що він хрестив мадярів. Цілковито фальшивим є факт, що Пілігрим хрестив мадярського короля — тоді мадяри короля

ще не мали. Не хрестив маляр й місіонер Бруно. Бруно народився в сім'ї німецького графа, вступив до монашого Ордену і був висвячений на єпископа. Папа римський призначив його главою місії латинської Церкви на сході. Близько 1007 р. він намагався поширювати латинство в Мадярщині, але без успіху. Про свою діяльність в Мадярщині, він записав: „Вже цілий рік сповнив свої діла і місяці, відколи, довго й дармо посидівши в Мадярщині, ми покинули цей край“. В Мадярщині Бруно не мав успіху, бо вона вже дотримувалася східного обряду. Він вирішив йти до печенігів, що жили на сучасних південноукраїнських степах, в межиріччях Дунаю — Дніпра — Дону. Дорогою до печенігів Бруно гостював місяць у київського князя Володимира Великого. Не маючи успіху в печенігів, він пішов між литовські племена і загинув в 1009 р. (Пам'ятники історії Київ. государства IX-XIII вв. Письмо архиеп. Бруно к германскому императору Генрику II // Университетския известия, 1873, №8). Ще один місіонер в Мадярщині — це Войтех (Адалберт) — походив з чеського роду Славніка. У 24-літньому віці Войтех був висвячений на єпископа. Є відомості, що він вдруге охрестив Гізелевого сина Стефана, а пізніше порадив Стефанові і вдруге одружитися з німкою. На місії у Пруссії його вбили. Легенда про Гартвіга розповідає про Стефана I, що він „Божою поміччю підкорив собі багато народів і багато невірнучих обернув силою на християнську віру“ (Кап. 5).

За часів правління Стефана I „прославився“ переслідуванням руських християн в Потиссі бенедиктинський чернець з Венеції Герард, якого маляри звали Геллерт. В зайнятій Потиссі Герард став Чанадським латинським єпископом. Після смерті Стефана I, під час народного повстання проти латинства, був вбитий разом з іншими трьома латинськими єпископами. Геллерта скинули з верха Буди над Дунаєм у прірву.

Ще кілька важливих деталей.

Хоч малярські вчені намагалися довести, що маляри прийняли латинський обряд — насправді це було не так. Грецькі історики Скилиця, Кедрин, Зонар пишуть, що малярські вожді Булчу і Дюла були охрещені в Константинополі. Вони привели в Мадярщину єпископа Їротейя. Факт, що Їротейя осів аж у Остроуму Холмі (Остригом) — це доказ того, що Потисся тоді ще не було малярським. Їротейя був русином — збереглася його руська проповідь. Знаємо також, що околиця Остроуму Холму і вся північна Паннонія були заселені русинами.

Морав'яни не могли мати впливу на християнізацію малярів, бо Морава була знищена, від неї залишилися лише руїни.

Пассавський латинський єпископ Пілігрим писав, що він вислав у Мадярщину латинських священників, які охрестили близько 5 тисяч малярів. На це малярський історик зауважив: „Чи можна вірити, щоби рід дикий і воєнний, мови якого вони не знали, могли вони до віри прихилити, віри Христовій навчити і навіть охрестити?“ („Віраг Венедек“, I, 48).

Те, що східний обряд був поширений на цілій Мадярщині, доводить і легенда про св. Герарда, з якої історик Халоупецькі виводить: „Цілком можна сказати, що Мадярщина на початку XI ст. в огляді церковним ділилася на дві області: на область західну, латинську, в Паннонії і на теперішній західній Словаччині, а також на область східну, візантійську, від Дунаю й Тиси на схід. Але східні впливи торкаються на початку XI ст. і області західної, старої Паннонії. Лише на теперішній західній Словаччині нема про них слідів“ (Халоупецькі, с. 18).

„Що територію теперішньої Мадярщини заселяли русини до приходу малярів, видно з того, що маляри перейняли багато руських слів і руську віру. Ані багато слів, ані віру не змогло б їм надати мале число русинів“, — писав закарпатоукраїнський історик Дулишкович (I, с. 121).

Місця поховань Стефана I та інших його наступників не відомі. Легенда про корону Стефана I не відповідає дійсності. „Святостефанську корону Стефан I ніби прийняв від папи, — так проголошували латинські ченці, — якому ніби з'явився у сні ангел з тим, щоби дав корону малярському королеві. Вчені довели, що корона є подарунком візантійського цесаря і не має нічого спільного з папою.

Перші малярські святі — Стефан I і єпископ Геллерт — вбивали християн східного обряду. У 1911 році було розпочато процес канонізації Гізели II, другої жінки Стефана I, заплямованій убивством Василя, Стефанового стрийка, та переслідуванням християн східного обряду. Латинники, прихильники Гізели II 2 вересня 1031 року вбили Емерика — сина Стефана I, повідомивши, що його син під час полювання був розірваний диким вепром. Компенсуючи трагедію, його проголосили святым.

Внутрідержавна боротьба після смерті Стефана I

З ліквідацією східних єпископств і монастирів у Потиссі почалася і ліквідація Східної Церкви. Цей процес відбувався нелегко. Прихильники східного обряду між мадярами, головним чином простолюття, а також руське населення Історичного Закарпаття, піднялися на боротьбу. Вони надіялися на престолонаслідника Емерика, сина Стефана I, „князя русинів“. Він дійсно виправдовував їх надії. До того ж його наречена, а можливо вже й жінка, походила з візантійського двору. Емерика ще за життя батька Стефана I мали коронувати на короля Мадярщини, але 2 вересня 1031 року, за шість днів до коронації, він несподівано помер. Стефанові I сказали, що це нещасний випадок — „розірваний на полюванні диким вепром“. Криваві події, що сталися після цього в Мадярщині, свідчать, що престолонаслідник Емерик помер не від звіра, а внаслідок змови його мачухи з німецьким духовенством і лицарями. Емерика їм треба було ліквідувати, бо той був прихильником східного обряду, з цим латинники не могли змиритися.

Після смерті Емерика в державі почалася велика боротьба, яку мадярські історики назвали „боротьбою з поганством“. Насправді це була боротьба проти східного християнства, про це свідчать факти.

Отже, розглянемо перебіг історичних подій.

Після смерті Емерика претендентом на мадярський трон став небіж Стефана I або, як декотрі дослідники його називають, — „братанич“ Вазул (Василь), що мав жінку з Русі і „дотримувався поганських звичаїв“ — так тоді відзивалися про християн східного обряду. Але жінка старого й вже хворого Стефана I Гізела II спільно з латинським духовенством вибрали наступником Петра Орсеоло, сина сестри Стефана I і венеційського дожа Отто Орсеоло, який був вихований в Італії. Історики пишуть: „Тоді Стефан I поставився до Василя дійсно „похристиянськи“: допоміг його ув'язнити в Нітрі, згідно з традицією, в замковій вежі, котра дотепер зветься Вазуловою (Василевою), і там наказав йому випалити очі. Сини Вазула втекли в Польщу, а звідти — на Русь“. Треба тут згадати, що якраз з їх лінії походили пізніше майже всі наступні мадярські королі. Історик П. Дворжак писав: „Жорстокий вчинок Стефана I непокоїв уже середньовічних хронологів,

тому вони намагалися звалити все на королеву Гізелу II. Вони для того видумали романтичну історію: Петро Орсеоло ніби не міг дочекатися смерті Стефана I і вирішив змовою його вбити. Змову викрито, і поранений Стефан I тепер призначив своїм наступником ув'язненого в Нітрі Василя Михайловича (Вазула), старшого сина свого брата Михайла, та вислав посланця до Нітрянського замку, щоби Василя визволив з в'язниці і привів до нього. Але Гізела II вислала швидших посланців у в'язницю з наказом випалити Василеві очі. Ті наказ виконали і ще в його вуха налили розтопленого свинцю“.

Стефан I помер в середині серпня 1038 року. Його наступником став згаданий Петро Орсеоло. Серед мадярських істориків про осліплення Василя і вступлення на трон Петра є дві версії. Перша: змовники на чолі з Гізелою II ув'язнили й осліпили Василя, а Стефанові I, старому й хворому, сказали, що покарали Василя за змову на його життя. Стефан I ніби в це не повірив, але не мав сил виправити ситуацію, тому лише потайки переказав синам Василя, щоби вони втікали.

Друга версія: Василь і справді повстав проти Стефана I, тому й був ліквідований, а його сини врятувалися втечею.

Розглянемо ці версії. З доби Стефана I збереглося лише десять писемних документів, з них лише один, як вважають, автентичний. Це дуже важливо. Осліплення Василя, приписуване Стефанові I, вказує на його жорстокість. Це непокоїло, як ми зазначали, його літописців — латинських священників й монахів, тому вони намагалися звалити відповідальність на королеву Гізелу II.

Фактом є те, що Гізела II очолювала групу змовників з кіль німецького латинського духовенства, монахів і лицарів. Першим вчинком тієї змови була ліквідація Емерика, сина Стефана I. Другим вчинком змовників була ліквідація Василя. Емерик і Василь були прихильниками східного обряду християнства. Отже, їх необхідно було усунути. Змовники розраховували не лише на хворобу Стефана I, а й на його жорстокість. До того ж старий був засліплений молодістю Гізелою II і німцями, повірив навіть у їхню версію про смерть сина. Щодо смерті Василя, то він і справді виступив проти латинізації. Виступ проти Стефана I спричинила насильна латинізація вірних східного обряду. Це висновок з перебігу історичних подій.

Вже за часів правління Стефана I криваво придушувалися виступи вірних східного обряду проти латинізації. Із вступом на трон Петра в Мадярщині вибухнула громадянська війна — Петро почав ревно

переслідувати християн східного обряду і примушувати їх переходити на латинський обряд. Петро запросив багато чужинців, особливо італійських ченців і лицарів. В Потиссі проти латинізації вибухнув спротив. Треба підкреслити, що повстання почалося якраз на території Закарпаття, в околиці ріки Горнаду (Горної). Повстанці вигнали з країни Петра та вибрали королем у 1041 році Аба-Самуела, чоловіка сестри Стефана I. Але Самуела розбили німецькі війська (німецький король Генрик III три рази ішов походом в Мадярщину на допомогу Петрові), Самуел подався на Потисся, але пізніше, в одному з боїв він потрапив у полон, де його і вбили. Королем знову став Петро (1043), але лише на два роки. У 1046 році вибухнуло велике повстання проти латинізаторів, проти латинського духовенства: були зруйновані латинські храми, вбиті чотири латинські єпископи, між ними — горезвісний Чанадський єпископ Герард (Геллерт). Між тим на Русь до Києва пішли послы за сином Василя Андрієм. Його привітали в Абауйварі, біля Кошиць, проголосивши королем. Андрій ще перебував у Києві, одружився з Анастасією, донькою великого князя Ярослава Мудрого. В боях Андрій переміг війська Петра, якого зловили, осліпили, і він помер.

„Петро переслідував східний обряд християнства. Охрещений і вихований за східним обрядом, народ повстав проти нової віри (значить, латинської)“, — писав І. Кондратович, закарпатський знавець мадярської історії. Мадярські історики пишуть, що мадяри виступали проти латинської Церкви, тому що бачили в ній німецьку установу. Єпископ Тимко намагається оправдати Стефана I за вбивство захисників східного обряду Копаня та Василя (за Дунаєм), Охтума, Мароша й Юлія (в Потиссі). Він вважає, що Стефан I не виступав проти християн східного обряду, а лише об'єднував державу. Він вважав, що Стефан I був навіть „єкуменістом“, бо однаково поважав обидва обряди, які в його час мирно співіснували, — як східний, так і західний. Тимко вказував на існування монастирів східного обряду за часів правління Стефана I. Але це все лише „новочасне викручування на виправдання Стефана I“. Монастирі східного обряду існували в Мадярщині задовго до правління Стефана I. Він лише на початку свого правління підтримував їх, а, одружившись з німкенєю, почав їх ліквідувати. Християнство східного обряду Стефан I підтримував лише за життя першої дружини Гізели I.

Із вступом на королівський трон Андрія I (1047-1060) пов'язано кілька питань, які потребують з'ясування. Так, деякі мадярські історики

пишуть, що Андрій I знищив християнство та запровадив знову поганство. Він ліквідував у країні все, що було латинським. Повстання в Туровцях проти латинізації не було виступом „поган і еретиків“. „Поганами“, „еретиками“ в той час називали християн східного обряду. Звинувачення Андрія I в тому, що він відновив поганство, несправедливе. Документи свідчать, що він надав привілеї руському монастирю Печерської Лаври в Тихоні. Андрій наказав, щоб його там поховали, так і сталося (Ерделі Ласло „А тігоні опатшаг крітікуш оклевей“. — Б-Пешт, 1906. — С. 83-100, 107-111). Андрія I повстанці обрали королем, бо були певні, що він відновить „стару віру“ — східний обряд. Отже, після смерті Стефана I не „поганство з християнством“ боролися між собою, а вірні східного обряду, переважно русини, проти латинізації. Важливо відзначити, що Андрій I виріс при дворі християнського князя Ярослава Мудрого й не міг бути поганином. Найпереконливішим доказом того, що йшлося про захист східного обряду, є археологічні знахідки, виявлені по всій території Потисся.

На питання про „поганство“ зупинимось конкретніше, а саме: як у минулому його розглядала мадярська наука і як трактують сучасні мадярські дослідники. Отже, історики писали: „Молодому мадярському християнству загрожувало знищення поганством“; „Між християнським Римом і Візантією Мадярщина і мадярська нація могли вистояти лише як християни“. В такому дусі трактували мадярські історики згадані події. Яке фарисейство! А чи Візантія не була християнською? Чи східний обряд — не християнський? Ось тут „камінь спотикання“! Мадярські історики назвали християн східного обряду „поганами“, а дії латинників — боротьбою з „поганами і поганством“. Таким чином вони намагалися приховати правду. Дійшло до того, що мадяри навіть у державних законах протягом віків східний обряд називали „поганським“.

Сучасні мадярські історики визнають: „Назва еретик або поганин в той період у латинників загально стосувалася прихильників Східної Церкви“; „Це доводять також державні мадярські закони, в яких до XVII ст. волохів, сербів та інших, з Римом необ'єднаних, називали „поганами“. В мадярському історичному журналі „Сазодунк“, читаємо: „В часи св. Стефана I і Петра вибухнуло мадярське повстання не проти поганства, але проти гноблення та утисків з боку латинізаторів, що відчували мадяри“. „Це гноблення ми бачимо вже з часів короля Стефана I, бо латинське духовенство, що з'явилося із другою дружиною Стефана I — Гізелою II, завдало першого удару обряду Східної Церкви“.

Визначний закарпатський історик Церкви А. Балудянський відзначав: „Король Петро зі своїми німецькими й італійськими опікунами всією силою старався відчужити мадярів від східного обряду, а прихильників того обряду виганяв з міст на села, і першим назвав їх „поганамі“. Папа Григорій VII у своїх листах до наступних після Андрія I мадярських королів Гейзи, Соломона і Владислава настійно домагався від них зв'язку з Римом і усунення візантійського впливу. „Але найбільшого удару Східній Церкві в Мадярщині завдав папа Інокентій III, під натиском якого багато вірних східного обряду були змушені змінити своє віросповідання і підкоритися його наказам, про що свідчить лист папи Інокентія III до Івана, єпископа Калочського“. „Пізніше, в 1229 році, і папа Григорій IX в листі до посла Егідія в Мадярщині, між іншим, писав: „Честь Апостольського Престола вимагає, щоб греки і слов'яни були переведені на латинників“.

Християн східного обряду в Мадярщині ще в XV ст. називали поганамі, що доводить український Київський митрополит грек Ісидор. Цей митрополит, підписавши т.зв. Флорентійську Унію (1439 р.) і повертаючися на Русь, зупинився в Будині (тепер Будапешт). Там він написав послання до мадярських і польських церковних достойників, підписане тогочасним мадярсько-польським королем. В посланні йдеться про те, що християни східного обряду є не поганамі, а християнами, і їх Тайни є правосильними в Католицькій Церкві. З історії нам відомо, що й польське латинське духовенство дивилося на східний обряд, як на поганство. Такий випадок, для прикладу, наводить і проф. М. Чубатий (Лист Краківського єпископа Мацея Холеви з 1145 року до св. Вернарда з Клерво).

Отже, мадярські історики підміняли боротьбу латинників проти Східної, тобто руської, Церкви на території Мадярщини, а особливо на території Історичного Закарпаття, боротьбою проти поганства. Але історія викрила обман. На території сучасної Мадярщини, особливо в Потиссі, мадярські археологи виявили багато руйн і фундаментів східних храмів. Про це тепер пишуть газети, виходять наукові праці, а мадярські вчені вважають за потрібне виправити свої колишні історичні погляди.

Із вступом на мадярський трон Андрія I пов'язані факти, які важливо відзначити:

1. Повстання проти латинників було організованим, особливо на Історичному Закарпатті. Король Андрій був проголошений королем у Абауйварі (Каструм новум), який знаходився біля сучасного села

Синє, 20 км на південний захід від Кошиць, на Пряшівщині. Фортеця Каструм новум знаходилася біля ріки Горної (Горнад), на протилежному боці від зруйнованої давньої слов'янської фортеці. Анонім, автор мадярських Геста Гунгарорум писав, що Анастасія, жінка Андрія I, дочка київського великого князя Ярослава Мудрого, любила проживати в цій околиці Бодрога, в Потоці — місті, бо тут почувала себе ближче до родини. Зрозуміло, що ця близькість, відстань не лічилася кілометрами до Дніпра, але тим, що в тих околицях було руське населення, серед якого Анастасія себе почувала, як на Батьківщині. Вона любила також відпочивати над озером Балатон в Руському Камені, де був руський монастир Тихонська печерська Лавра, як і у Вишгороді, біля Острохолму, де Андрій також заснував руський монастир — не задля своєї дружини, яка не жила у Вишгороді, а для віруючих, які навколо жили. Ці дані вказують на те, що руські поселення в Мадярщині, особливо в Потиссі, існували давно.

2. Виходячи з того, що Анастасія, дружина Андрія I, походила з Києва — була дочкою князя Русі Ярослава Мудрого, мадярські історики зробили висновок, що руське населення вперше з'явилося на території Мадярщини лише із приходом туди Анастасії. До того, як вони вважали, руського населення в Мадярщині не було. З цього приводу закарпатоукраїнський історик М. Лучкай писав: „Ніхто не передає, що з дружиною Андрія I емігрувало плем'я русинів. Не можна навести навіть одного прикладу, щоб був звичай королівським нареченим добавляти племена. Занадто жорстока була б милість королеви, якби вона приведені з собою з приємної української рівнини дала закрити в найсуворіших Карпатських горах. З любові до батьківщини гості, безумовно, повернулися б до своїх домівок“. Події свідчать, що в Мадярщину русини не прийшли з Анастасією, а з прадавня проживали на цій території. З Андрієм і Анастасією могла прийти лише невелика кількість прислуги. Коли за Андрієм прийшла до Києва делегація з Потисся просити його стати королем, можливо, вона була подібною на своєрідну військову „частину“ — сторожу й свиту короля. Російський білогвардійський емігрант Петров свого часу висловив думку, що з Анастасією прийшла й частина руських дружинників на службу до мадярського короля, вони оселилися в Оросварі (Руське місто). Петров сам визнавав, що історії Мадярщини він не знає. Тому й тут дуже помилився. Оросвар знаходився в Новгородському комітаті, який був повністю древньоруським. Його мешканці, русини, дотримувалися східного обряду. Історію цього

комітату розглянемо нижче, а тут лише зазначимо, що в Оросварі ще в XVI ст. поселилися також хорвати, які втікали від турків. (Відерман, II, 44). Отже, первісно тут жили русини. Якби з Андрієм I прийшли руські дружинники, то логічно, що вони, як військо, залишалися б біля нього, а не були поселені в далекій околиці, тим більше, що Андрієві I доводилося протягом усіх років правління воювати.

3. Цікаво, що всі перші малярські „святі“, як християни, на Історичному Закарпатті були вбивцями руських християн. Наприклад, італієць з Венеції Геллерт — мученик — провадив насильницьку акцію латинізації, ліквідував монастирі східного обряду, виганяв з них ченців східного обряду. Разом з Петром і німецьким імператором Генріхом він очолював війська проти Самуїла, виголосив прокляття Самуїлові, а коли той потрапив у полон, засудили його на смерть і стратили. Геллерта теж було вбито — його скинули зі скелі в прірву. Вбили — бо й він вбивав. Маляри про це знають, але з цинічною посмішкою називають його „святим“. Зазначимо, що латинство поширювали в Малярщині й інші „святі“: Адалберт (Войтех) і Бруно — їх вбили пруси.

Про Войтеха літописець пише так: „По том же многим літом минувшим, і пришед Войтїх во Мораву, і во чехи, і во ляхи, разруши віру правую, і руськую грамоту отверже, а латинскую грамоту і віру постави, і правия віри ікони понеше, а єпископа і попи посїче, а другия разгнав...“

Отже, латинізація викликала в Малярщині тривалу боротьбу. Протягом 40 років після смерті Стефана I на малярському королівському троні змінювали один одного шість королів. Між 21 наступником Стефана I велась постійна боротьба. Це була боротьба не лише за трон, але й за християнство. Вирішувалося, яким буде християнство у малярів, і чи русини Історичного Закарпаття збережуть свій східний обряд. Боротьба була жорстокою. Нищили храми, вбивали єпископів, духовенство, прихильників обох обрядів. Протягом трьох століть в Малярщині точилася боротьба латинського обряду проти східного. На боці латинського обряду стояли армії німецьких лицарів, а східний обряд обороняв сам народ — майже або й зовсім не озброєний. Звідки в Малярщині східний обряд мав таку силу, що міг понад триста років боротися за своє існування, а на деяких територіях вона точиться ще й дотепер? Ми вже бачили, що половина сучасної Малярщини — все Потисся — це Історичне Закарпаття. Духовенство хрестило малярів за східним обрядом християнства. Маляри сприйняли

східний обряд радо і разом з русинами Історичного Закарпаття захищали його.

Метою нашої праці є довести, що на Історичному Закарпатті жили предки сучасних українців, які називали себе „русинами“. В документах, зокрема, у франкських літописах, за часів Стефана I їх називали русинами, жителями країни Русь. Емерика називали князем русинів. Ті русини були християнами східного, руського обряду задовго до приходу малярів, мали свою ієрархію й духовенство, яке охрестило й малярів.

Існує ряд інших доказів того, що в XI-XIII ст. Малярщина, а отже Потисся й Подунав'я з обох сторін була густо заселена русинами-українцями. Вони були християнами східного обряду, мали ієрархію своєї, руської, Церкви, яка чинила великий вплив на державні закони й латинську Церкву.

Маляри протягом століть намагалися знищити або приховати документи, що вказували б на існування в Малярщині русинів і руської Церкви. Та все ж збереглися документи про первобутність українців на всій території Малярщини і про їх східний християнський обряд. На це вказують документи: Собору в Забовчі в 1092 році; Собору в Острохолмі в 1101 році; грамота папи Інокентія III з 1204 року, якою він хотів заснувати в Малярщині окреме руське єпископство; грамота папи Григорія IX з 1234 року про руське єпископство в Малярщині; грамота малярського короля Бели IV з 1245 року до папи про русинів в Малярщині. Поглянемо на ці документи.

Документи Собору малярського короля Ладислава, який відбувся у 1092 році в замку і місті Забовч Забовчського комітату (тепер центр Гайдудорозької греко-католицької єпархії в Малярщині), свідчать про велику кількість русинів в Малярщині в XI ст. В рішеннях Собору проявилися сила і вплив, а з тим і велич руської Церкви в Малярщині. Малярські історики пишуть, що це був королівський собор під головуванням самого короля. В ньому взяли участь все духовенство і представники народу, ба, й сам народ. На цьому, соборі за згодою всіх присутніх, були прийняті закони, які отримали статус державних у Малярщині. Серед них було кілька законів Східної Церкви. Це **запозичення законів Східної Церкви** не можна пояснити бажанням короля Малярщини підтримувати добрі стосунки з грецькими імператорами або руськими князями України-Русі, а тим, що в Малярщині проживало багато вірних — русинів, що керувалися згаданими законами Східної Церкви в релігійному житті Малярщини. Цей факт малярські історики не заперечують. Так,

наприклад, історик Корачон писав: „...В державі збільшилося число вірників грецької Церкви. Це доводить не лише вищезгаданий, з часів Стефана I Веспримський монастир грецького обряду, але й те, що трохи пізніше також король Андрій I заснував біля Вишгорода монастир для грецьких монахів. Греки, зн. вірники грецького, східного обряду, отже проживали не лише в східній частині держави, але й на заході, і так легко пояснимо, що сувора дисципліна і правні звичаї грецької Церкви прийнялися й поширилися і в Мадярщині. Канонічне право грецької Церкви в певних обмеженнях дозволяє одруження духовенства, і коли це поширилося і між мадярським (латинським) духовенством, це не було зневагою до західної Церкви, але радше прийняття й втілення в життя правних принципів грецької Церкви...“ (Корачон Імре „А XI ийш XII сазодбелі модьорорсагі жіноток“. — 1888, с. 51).

Під впливом великої кількості русинів через Забовчський Собор в ряд правосильних державних законів Мадярщини увійшли такі закони Східної Церкви: а) про одруження духовенства, б) про розлучення подружжя, в) про піст, г) про церковні приноси, д) про свята.

а) Стосовно одруження духовенства, то Римський Престол уже кілька десятиліть перед цим вимагав усюди ввести целібат духовенства. Римський Собор у 1074 році забороняв духовенству одружуватися. Папа Григорій IX вимагав суворо дотримуватися цього закону. Але собор у Забовчі дозволив одруження духовенству в Мадярщині, хоча лише до часу, доки цьому не перечитиме Апостольський Престол. Це означало, що в Мадярщині і латинське духовенство мало право перед висвяченням одружуватися, як дозволяли закони Східної Церкви (дозволяють і тепер). Цим правом в тих часах користувалося духовенство русинів, латинське ж дотримувалося целібату. Отже, якби кількість руського духовенства в XI ст. в Мадярщині була незначною, а вплив руської Церкви — слабким, то не було б потреби приймати цей закон.

Право на розлучення подружжя ще більше вказує на великий вплив східної церковної дисципліни на мадярське законодавство. Воно за зразком Східної Церкви, допускало розлучення подружжя ще до цього Собору. Сам король Стефан I дозволяв, чоловікові, якщо невірна дружина, покинути її, а також і край. Жінці, якщо хоче, дозволялося його чекати, якщо ні — могла знову вийти заміж. На випадок доведеного перелюбу Собор дозволяв чоловікові вдруге одружитись, а винуватиця повинна була нести покуту: вийти заміж вдруге не дозволялося. Допускаючи розлучення подружжя, мадярське

законодавство виразно прийняло дисципліну Східної Церкви. (Аж король Коломан ліквідував ці закони, не дозволяючи через перелюб знову одружуватись).

в) Щодо посту Забовчський Собор постановив, що Великий піст треба починати відразу після Сиропусної неділі, а не трьома днями пізніше, як це було за звичаєм латинської Церкви (від т. зв. Попільної середи). Закон додавав: якщо латиняни не хочуть з цим погодитись, нехай вийдуть з держави, але придбаний маєток має залишитися в державі. (Під латинянами тут треба розуміти не вірних латинської Церкви Мадярщини, бо ж її представники засідали на Соборі, але чужоземців латинського обряду, правдоподібно, італійців, що мали свої „лостні“ дисципліни).

г) В 11-й главі Забовчський Собор постановляв: парафія складається з 10 сіл, і вірні зобов'язані в неділі і в свята сумлінно ходити до церкви; коли села парафії дуже віддалені й вірні через непогоду чи тому, що погана дорога, до церкви прийти не можуть, вони повинні від свого імені послати до церкви одного представника, який повинен був прийти до церкви з палицею і принести три хлібини і свічку на вівтар. Цією постановою Собор повторив закон Стефана I, а пізніше його повторив і Собор Острохолмський. Ця постанова свідчить про вплив Східної Церкви, бо хоч цей звичай існував у християн здавна, як це згадає Тертуліан, але у латинському обряді з часом про нього забули, у східному обряді він залишився, тепер його затвердив Забовчський Собор. А звичай, під назвою „принос“ зберігся й досі: і тепер приносять вірні до церкви на Службу Божу свічки та хліб.

д) У 38-й главі рішень Собору директивно визначено свята виключно східного обряду: Обрізання, Великдень (4 дні), Воздвиження Чесного Хреста, Святого Миколая.

Забовчський Собор (як пізніше і Острохолмський) свідчить, що кількість русинів східного обряду в Мадярщині в XI ст. була велика, мали вони міцну Церкву з впливовою дисципліною — інакше історія не може зрозуміти і пояснити, чому такий сильний вплив мала дисципліна Східної Церкви. Важливо і те, що Собор відбувся в Забовчі — краю, заселеному русинами. Це рівночасно вказує на те, що на сході Мадярщини, в Потиссі, заселеному русинами, східний обряд був найбільш поширеним, що, в свою чергу, вказує на те, що населення Потисся — русини, були християнами вже дуже давно. Якби Потисся не було для русинів рідною землею, заселеною ними задовго до приходу мадярів, і не було християнським східного обряду, то сила і вплив Східної

Церкви на всю Мадярщину були б немислимі. Забовчський Собор із своїми рішеннями — це вагомий доказ первісності русинів-українців на Історичному Закарпатті, доказ того, що русини були християнами задовго до приходу мадярів, доказ, що Потисся — Забовчівщина була руською. Руський дух Забовчівщини і нині проявляється в греко-католицькому обряді для сучасного населення — змадяризованих русинів.

Острохолмський Собор у 1101 році. Найновіші дані вказують, що Острохолмський Собор відбувся в часи короля Коломана в 1101 або в 1102 році. Для нас цей Собор важливий тому, що на його рішення мав вплив східної Церкви — руської Церкви Історичного Закарпаття. Одночасно це новий доказ великої кількості русинів — християн з ієрархією руської Церкви на Історичному Закарпатті в XI ст. Острохолмський Собор у своїх 31 і 32 канонах підтвердив постанови Забовчського Собору про одруження духовенства. Ще більше вплив Східної Церкви проявився в 11-му каноні, який дозволяв висвячення на єпископа одруженого священика, за умови, якщо жінка бере на себе зобов'язання стримуваності. Через десять років після цього Собору, в останні роки правління Коломана, приблизно 1112 або 1113 року, під натиском суворих целібатних розпорядників папи Пасхала II латинська Церква Мадярщини змушена була переглянути запозичені й узаконені звичаї руської Церкви в Мадярщині. Від престолу відійшло багато латинських священиків, які не хотіли розлучатися зі своїми дружинами. Острохолмський Собор повторив і постанови Забовчського Собору про приноси.

Повторюємо: прийняті закони вказують, що в XI ст. кількість русинів у Мадярщині була великою, русини були від прадавня християнами східного обряду, Церква мала свою ієрархію, дисципліну якої запозичили і латинські мадяри. Цим пояснюється великий вплив східної Церкви.

Папа Інокентій III своїм листом від 1204 року намагався для русинів грецько-східного обряду, які були під владою латинських єпископів, заснувати нове єпископство. Цей план не вдався. Папа хотів цих русинів визволити з-під впливу кількох мадярських латинських єпископів. Цей лист папи опублікував історик Годинка, ренегат, русин із Закарпаття, що вважав себе мадяром. Він прокоментував лист у такому дусі: мовляв, папа мав на увазі виключно грецьке (монастирі, єпископство для грецького народу), а не руське єпископство. Закарпатський історик Василь Гаджега, великий знавець мадярської історії, спростував твердження Годинки дуже просто: в Мадярщині грецького народу ніколи не було. Це історична дійсність. Мадярська

історія ніколи й ніде не згадує про греків на своїй території. Отже, якщо папа говорив про вірних грецького обряду, то ними були лише русини: так вважають і мадярські історики. Далі Годинка твердив, що монастирі східного обряду, які були в Мадярщині (про які ми писали), були грецькими, і єпископство папа хотів заснувати саме для них. Василь Гаджега довів, що всі згадані монастирі були руськими, „але коли й допустимо, що були грецькі, то папа не мав ані найменшої рації засновувати єпископство для грецьких монастирів, єпископство для мурів з кількома ченцями, але без вірних, бо грецький народ в Мадярщині ніколи не жив, — єпископство для монастирів, які тоді вже лише животіли і або занепали, або були захоплені латинськими ченцями“. Бачимо, що закид ренегата Годинки цілком безпідставний, бо якщо папа Інокентій III хотів заснувати єпископство грецького обряду, то воно мало бути руським грецько-східного обряду. Лист папи свідчить, що йому було відомо, що в Мадярщині проживала велика кількість русинів грецько-східного обряду.

У 1234 році папа Григорій IX у своїй грамоті до мадярського короля Бели IV повідомляє, що на околиці половецького (куманського) єпископства мешкають люди, які Святі Тайни приймають не від католицьких, а від необ'єднаних священиків, і тому папа розпоряджається, щоби половецький єпископ висвятив для них з **числа простолудинів** особливого єпископа, але той не буде самостійним, а вікарієм Половецького єпископа. Папа рівночасно закликав короля Белу, щоб він примусив тих мешканців визнавати правосильність єпископа Половецького. Знаємо, що половці жили в сусідстві з Мадярщиною — в Молдавії та Волохії. Отже, сусідня половцям околиця Мадярщини — Залісся — також належить Історичному Закарпаттю. В грамоті згадані мешканці балаті-волохи. Давні документи волохами-влахами деколи називали русинів, бо волохів-румунів тоді на згаданих околицях взагалі не було. Пізніше волохами називали всіх русинів, що випасали на полонинах овець, особливо на Татранщині. Грамота папи вказує на те, що в ті часи в сусідстві з половцями, в Мадярщині, жив народ не латинського, а грецько-східного обряду, причому — у великій кількості. Тому папа вважав за потрібне дати їм особливого єпископа. (Грамоту подав В. Гаджега в лат. оригіналі у своїх „Додатках“ за 1922 рік).

Грамота мадярського короля Бели IV до папи від 1245 року доводить, що тоді на Закарпатті жили русини. Король писав папі, що „Мадярщина, знищена татарами й різними невірцями, є немов обложена русинами,

половцями, бродниками зі сходу, а з півдня — босняцькими й болгарськими еретиками, проти яких ми дотепер воювали...“; — і просить від папи допомоги проти можливих нападів татар. Отже, якщо вірити словам короля, що русини обложили Мадярщину, то це доводить, що дійсно тоді Закарпаття було ними заселене. Доказує й те, що в часах короля Бели IV існували кордони, т.зв. Ворота при Варецьких (звані руськими), і ні ті кордони, ні „руські ворота“ ніколи не були кордонами між Закарпаттям і Галичиною (хребет Карпат), отже, були не на кордоні з сусідами, а в середині самої Мадярщини, — як уточнює мадярський історик Марцалі. Інший мадярський історик Баліч писав, що русини заселяли Закарпаття віддавна, вони не могли прийти в Мадярщину після татарського нападу, тому що сусідні з Мадярщиною країни, а між ними й Галичина, були теж понищені, як і Мадярщина. Те, що на кордонах Мадярщини жили русини, серби, волохи, підтверджують і мадярські закони 1481 і 1495 років.

Східна Церква Історичного Закарпаття мала великий вплив на різні сфери життя в Мадярщині і обряд латинської Церкви: традиції, звичаї народу надання хресних імен, господарську й торговельну діяльність, народні забави, ігри, фольклор, релігійні традиції тощо.

Історія свідчить, що Східна Церква вже до приходу мадярів (896) мала в Дунайській котловині сильні позиції. В Паннонії та в Потиссі Кирило-Методіївська ієрархія керувала і обслуговувала східних християн, які за належністю до держави Болгарії називалися болгарами. З приходом мадярів ситуація не дуже змінилася. Мадяри, які в битві під Ужгородом і під Земплином втратили багато своїх кочівників і свого вождя Альмоша, залишили Закарпаття, перейшли Дунай і опинилися в Паннонії. Там вони також зустріли русинів східного обряду з розвиненим християнством, церквами і монастирями. Після поразки у 955 році мадяри змушені були осісти. Проживаючи серед русинів, вони переймали їхню культуру, мову, звичаї, методи господарювання, релігію. Мадяри прийняли християнство східного обряду. Мадярський князь Гейза, який почав об'єднувати мадярські племена, був охрещений з сім'єю за східним обрядом, як і воєначальники племен Булчу (Стефан), Копань (Михайло) та ін. Вони прихильно ставилися до поширення східного обряду християнства в своїх володіннях. Але пізніше, за панування короля Стефана I, особливо із втручанням його другої дружини Гізели II, ситуація із Східною Церквою, яку можна назвати Руською Церквою, в Мадярщині погіршилася. Стефан I війною захопив нижнє й середнє Потисся і

частину Залісся, в Марошграді (біля Сегедина) ліквідував єпископство східного обряду і заснував там Чанадське латинське єпископство. Подібно тому, як замість ліквідованого східного єпископства у Великім Барадині заснував латинське. Аналогічний процес тривав у інших кирило-методіївських містах західної Мадярщини: у Весприймі, Столичнім Білгороді, Бачі та ін. Незважаючи на це, залишилося багато слідів східного обряду, поширеного по всій Мадярщині, і в тому числі письмових документів та археологічних матеріалів. Йдеться про вплив східного обряду на латинський. Розглянемо цей факт.

У Весприймі, в єпископській скарбниці, ще у XIII ст. переважали єпископські корони (мітри) східного обряду. В такому „печеному“ латинському місті, як Ягер (Егер) збереглися назви храмів з періоду Арпадовичів (1000-1300 рр.): св. Миколая, св. Михаїла, св. Димитрія, св. Косми й Дам'яна. В Ягері тоді жив король Аба Самуел, якого (як ми вже знаємо) вбили німці на чолі з латинським єпископом Геллертом біля села Бешеньвителик, і якого необ'єднана Східна Церква вшановує як мученика за віру. Ми вже зазначали, що він захищав східний обряд.

В латинській Літургії Мадярщини виразно проявляються східні впливи. Наприклад, в Міссалі є слова Водосвяття, при яких є примітки, що вони перекладені з грецької, а священик відправляє їх за східним обрядом. З найдавніших мадярських, латинських міссалів — XI-XIII ст. — простежується культ східних свят, таких як св. Димитрія Солунського — воїна, святого Миколая Мир-лікійського — єпископа, св. Івана та інших святих. В західній латинській Церкві ці свята не відзначали. Назви місцевостей і давні назви церков вказують на наявність вірних східного обряду і на їх значний релігійний вплив.

Герлох, райхерсберозький препошт, в книзі „Де інвестиціонне Антихристі“ писав, що мадяри, на яких мали вплив грецькі земляки Стефана IV, „починають відриватися від латинської Церкви, подібно до греків, які твердять, що вони розходяться з латинцями з причини ненажерливості римлян“. Мадярський історик Марцалі трактує це великою прихильністю населення Мадярщини до християнства східного обряду, „а це в основі доводить, що мадяри в цьому періоді знали християнство східного обряду, бо для них те не було чужим, ворожим“.

Хоч документи славного минулого Руської Церкви в Мадярщині знищені, сховані, загублені, залишилося ще багато доказів археологічних, а особливо етнографічно-фольклорних. Зупинимось на окремих з них.

Імена-назви

Десятки старовинних церков в Мадярщині (тепер вони латинські або протестантські) мали — частково й нині мають — патронами східних Святих: св. Стефана Первомученика, св. Димитрія, св. Косму і Дам'яна, св. Пантелеймона, св. Миколая, св. Андрія, св. Катерину й ін.

Імена східних святих мали не лише церкви, але й вірні: Федор, Василь (Вазул), Олексій, Макар, Юрій, Димитрій, Дмитро, Никон, Ілля, Анна, Параска, Настя, Даниїла, Теодосія, Юстина, Ірина й ін.

Назви свят

В Мадярщині в середньовіччі дотримувалися спеціальних свят східного обряду: в Мадярщині: Воздвиження Чесного Хреста, Різдво, Усікновення голови Івана Хрестителя; святих: Юрія, Теодора, Димитрія, Косми і Дам'яна, Григорія, Іллі, Пантелеймона; Марійські свята Покрови, Уведення в храм.

Терміни-назви

Богородиця — по-мадярськи — „Іштенсилив“ — це народна назва східного походження, яка залишилася в латинників. Східну Пасху-Великдень ще й тепер називають Великоднем (Кодьноп, Нодьвошарноп), а не „Великою ніччю“, як це спостерігається в західному обряді. Богоявлення — в народі називають „Уроленийш — Богоявлення“, хоч латинники називають це свято „Трьох королів“. Це свято під назвою „Уроленийш — Богоявлення“ зареєстроване в кодексі „Талекі“ від 1451 р. Мадярський полігістор Пийтер Бод пояснює значення Богоявлення: „В це свято, на основі грецького звичаю, священник святить воду, при чому святий хрест занурює у воду три рази“. Загребський кодекс (XII ст.), коли описує обряд освячення води, подає його повністю за східним обрядом. Єпископ Гартвіг (XI ст.) описує освячення води „за грецьким обрядом — ут мос ест грекорум“. Освячення хат відомий письменник Дугонич (XVIII ст.) називає „колядою“. Назва „коляда“ збереглася і в забовчських (потисських) евангеліків дотепер. Колосся, прив'язуване на хрестик священника при освяченні поля — також походить від східного обряду. Назва „Неділя м'ясопусна“ збереглася донині не лише в латинян, але і в протестантів. Збереглися також „задушні суботи“ під час Великого Посту, особливо в Заліссі. Процесія до хреста, процесія на Великдень

на кладовище — все це взято зі східного обряду, що в Мадярщині зберігся навіть у протестантів. Малювання великодніх яєць — також східний звичай. Назва „Великий тиждень“ збереглася в багатьох місцевостях в латинян і протестантів. Народна назва для свята Зіслання Святого Духа — „Зелені свята“ збереглася в мадярів, як „Зилд иннеп“ — тоді навіть латинські храми клечають зеленню. На гробах покійників у південній і східній Мадярщині (Калотосег і околиця) часто бачимо й тепер трираменні східні хрести. В реформаторських костелах протягом століть збереглися східні ікони (комітати Боршодський, Забовчський). Лазарове Євангеліє в східній Мадярщині читалося на похоронах (навіть у протестантів). Молитва „Отче наш“ — збереглася у протестантів аж дотепер із старослов'янським додатком „Яко Твое єсть Царство...“. У Велику П'ятницю колись не їли в Мадярщині варену страву, збереглась ця традиція навіть у протестантів, а це також східний звичай. „Заборонені часи“ довго зберігалися і в протестантів. Це також вплив Східної Церкви.

Доба торгів протягом століть встановлювалася на основі свят східних святих (Юрія, Михаїла, Димитрія тощо). Господарство також було пов'язане із днями-пам'ятками східних святих.

Звичаї східного обряду збереглися і в народних релігійних іграх, наприклад: різдв'яні коляди, розстелення соломи в хатах на Святий Вечір, традиційні „свято-вечірні страви“, освячення пасхи, поспіх дівчат з пасхальними кошиками, спалення рештків пасхальних страв — це все східні звичаї. Збереглися звичаї та ігри на свята Івана, Андрія, на Новий Рік, на Великдень. Народні звичаї в сучасних мадярів — це вплив руських, тобто українських звичаїв східного обряду.

Отже, з наведеного видно, що багаті релігійні традиції, народні обряди, ігри, звичаї, пісні „старої віри“ (по-мадярськи „овгіт“) ще довго-предовго зберігалися в Мадярщині (декотрі аж досі), особливо в східній Мадярщині (комітати Вихор, Забовч, а найбільше в Заліссі), причому не лише у латинян, а й у протестантів. Мадярський фольклор є свідченням впливу руської віри, „старої віри“. Фольклор візантійсько-руської традиції збережений в Мадярщині там, де „стара віра“ уже давно не має ієрархії та церковної організації. Звичаї збереглися не лише в сучасних мадярських греко-католиків, але і в римо-католиків та протестантів. А це доказ того, що й римо-католики і протестанти Потисся були колись вірними східно-руської Церкви. Це означає, що сучасне змадяризоване населення Потисся — колишні русини, без огляду на те, ким вони тепер є, — греко-католиками, римо-католиками

чи протестантами. Мадяри захопили державу — землі русинів Потисся, Історичного Закарпаття, Потисської Русі, але їм ніколи не вдалося знищити руський характер народу, знищити й викоринити народні традиції руської віри, мову (ще й досі в багатьох селах Мадярщини говорять по-русинськи, називають себе „оросами“ — русинами). Не вдалося знищити народні звичаї, ігри, забави, пісні, а також прізвища, хоча протягом довгих століть відбувалися постійні акції мадяризації прізвищ.

Треба згадати й мадярський королівський вінець. З його поверненням із США до Мадярщини розгорілася наукова дискусія щодо його походження. Газети наводили суперечливі погляди істориків, археологів, інженерів, а потім опублікували такий висновок: „Протягом століть ми дотримувалися точки зору, що королівський вінець дарував королеві Стефанові I папа Сильвестр. До цього вінця пізніше додали ще обручевий, який дарував візантійський цар Михайло VII Дукас (1071-1078) мадярському королеві Гейзі I (1074-1077) і то після 1075 року. Король Бела III наказав обидві корони з'єднати“. Так про це пише згадуваний єпископ Тимко. Зазначимо, що сучасні вчені вважають, що папа не дарував Стефанові I ніякого вінця — це подарунок виключно візантійського імператора. Ми не збираємось втручатися в дискусію, лише вкажемо на факт, що на головному обручі вінця є східні ікони з грецьким текстом: „Геобітз гос пістос кралес Тоуркіас — Правовірному володареві Турків“ (турками візантійці називали мадярів). Цікаво, що слово „король“ написано не грецькою мовою „рекс“, а слов'янською — „краль“. Це означає, що мадяри вживали те слов'янське слово, і в той період були під сильним впливом слов'ян, а насамперед руської Церкви в Мадярщині. Вже пізніше в документах греки назовуть мадярського короля „рекс“, наприклад, Ласла. На короні — східні ікони, а на іконах грецькі написи „Гуоргіос“, „Деметріос“ — обличчя східних імператорів Михаїла Дукаса, Константина Порфірородного і якогось Геовита — короля турського. Історики вважають, що це, напевно, — мадярський князь Гейза. Зображення на іконі вказує, що мадяри разом з короною прийняли і християнство східного обряду. Мадярські історики намагалися всіляко довести, що корона подарована папою, навіть намагалися з політичних мотивів зробити деякі зміни на короні. Але правду назавжди не можна приховати.

Важливим доказом стійкості християнства східного обряду на Історичному Закарпатті до приходу мадярів, а також після їх приходу,

є існування великої кількості руських монастирів східного обряду, про що ми писали в попередніх розділах.

Доказами великого впливу культури й Церкви русинів на Історичному Закарпатті є прийняття румунами Залісся (Семигорода) руського християнства, зв'язки Церкви Закарпаття з Чехією, прийняття руського християнства секулами в Заліссі, хрещення половців, що осіли в Потиссі. Розглянемо ці події.

Волохи-румуні оселилися в Заліссі (Семигород, Трансильванія) в XII-XV ст. Залісся, як ми знаємо — це частина Історичного Закарпаття первісного заселення русинами (румуні тоді ще жили на Балканах, біля кордону Албанії, звідти вони поволі прямували на північ). Ці волохи-румуні прийняли східний обряд християнства і „руські букви“ для своїх богослужбових книг від русинів Історичного Закарпаття. Залісся було завжди частиною Мукачівської єпархії, і то протягом тривалого часу. Поодинокі частини були відокремлені від Мукачівського єпископства, як самостійні єпархії. Фогарашська греко-католицька єпархія — в 1687-1699 рр., Великоварадинська греко-католицька єпархія — в 1777 році, Лугошська і Самошуйварська греко-католицькі єпархії — за царя Франца Йосифа. Вони були завжди під впливом Закарпатської Української Церкви, святкували навіть пам'ять мучеників Бориса і Гліба (ширше й докладніше про заселення Залісся русинами пишемо в окремому розділі в другому томі цієї Історії).

Зупинимось на зв'язках Історичного Закарпаття з Чехією: Після смерті Методія і вигнання його учнів з Морави мадяри спустошили Мораву повністю. У східній частині Великої Морави, в Нитрянщині (тепер західна Словаччина), археологи не знайшли нічого такого, що доводило б існування там східного обряду. Його Віхінг взагалі не допустив на Нитрянщину. Попри те, що Морава була в руїнах, але там і в Чехії є сліди континуації східного обряду в післяметодіївський період.

Ми вже бачили, що на Історичному Закарпатті в монастирі у Тормові знайшли притулок чеські ченці східного обряду із Сазавського монастиря. Їх вигнали звідти у 1055 році за те, що вони не захотіли зректися східного обряду. Отже, вони знали, що на Історичному Закарпатті живуть русини того обряду. В т. зв. Даліміловому літописі (1282-1314 рр.) є такий вірш:

„Боржівой просі крста от Сватопулка Моравского,
а от Методія арцібіскупа Велеградского.
Тен арцібіскуп Русин бише,

Мишу сву словенські служеше,
в Велеграде крсті Чеха првого“.

Автор — чех, чеський хронолог з XIII ст. — називає Методія русином. Це, певно, тому, що писав про тих русинів Історичного Закарпаття, які прийняли місію Кирила й Методія. Через них, місіонерів, підтримувався зв'язок з Чехією. Очевидно, небезпідставно існує думка, що Горазд, наступник Методія, потайки ходив на Мораву.

Невже там не збереглося нічого від місіонерської діяльності русинів? На території Чехії знаходимо аж 13 місцевих назв (які в різних варіантах використовують руське слово „Поповіце“: Поповіце, далі 3 рази Поповіц, Поповички (2 рази), Попов і Попово). Профус вважає, що це слово означає „село людей попових“, зазначаючи, що в Чехії слово „поп“ (священик) вживалося аж до XIII ст. і лише в XIV ст. в побут увійшло інше слово — „кнез“, яке до тих часів означало „володар“. Слово „поповіце“ натомість мало повний зміст — „колишній попівський маєток“. А ось вживання його в попередньому значенні закріпилось лише завдяки Гораздовим ходінням у Чехію з Історичного Закарпаття.

Існують також інші докази чесько-слов'янських зв'язків.

В Левіні (район Літомержице, в північній Чехії) на фасаді церкви збереглась вмурована овальна невелика стела розміром 34 см. На ній зображено таємничого звіра і якийсь напис з кількома літерами. Колись дослідники вважали, що це рисунок бога слов'ян — Чорнобога. Сучасні науковці виявили, що овальна стела раніше була прямокутною, а написані літери — це уривок з Апокаліпсиса, з того місця в ньому, що починається словами: „І переміг лев...“ Отже, таємничий звір — то лев. Причому з'ясувалося, що текст на камені писали кирилицею, а камінь взято з оздобы готичного храму, що стояв на цьому місці приблизно в другій половині XIII ст. Левінський напис є унікальною археологічною пам'яткою Центральної Європи. Вона свідчить про слов'янські церковні традиції в період середньовіччя. Фахівці з геологічного інституту в Празі виявили, що стела з левом виготовлена з матеріалу місцевого походження. Отже рисунок лева і напис зроблені місцевими майстрами Левінщини, в Чехії. Ми ж згадуємо про стелу тому, що вона свідчить про велику силу східного обряду християнства, що поширився сюди з Історичного Закарпаття.

Хрещення й християнізація секулів — це також справа рук русинів Історичного Закарпаття. Секули — плем'я, яке жило в найвіддаленішому куточку Залісся (тепер околиці Брашова) на сході.

Розмовляють там і нині мадярською мовою, вживаючи багато українських слів. Секули — греко-католики, дотримуються східного обряду. Про них опишемо детальніше в розділі „Залісся“, що в другому томі цієї книги.

Важливим доказом існування руського обряду в християнстві на Історичному Закарпатті в XIII ст. є також хрещення половців. Половці, як зазначали літописці Київської Русі, — це кочовий народ. Араби й перси називали їх кипчаками, візантійці та західні історики — команамі, мадяри — кунами. Як і належить кочівникам, — осідку та своїх міст у них не було. Вони займалися скотарством, а про хліборобство не знали. Єдиною їх власністю була худоба. Крім того, щоб забезпечити своє існування, половці не гребували здобиччю від нападів на сусідні поселення. Однак вони не були дуже агресивними. Року 1240, уникаючи нападу монголів, половці ввійшли в Мадярщину, і король Бела IV дозволив їм оселитися у Нижньому Потиссі, на землях між Дунаєм і Тисою, тобто, на Історичному Закарпатті. Сучасник, папський легат Рожер, який описав еміграцію половців до Мадярщини, нараховував 40 тисяч їхніх родин-сімей. З історії також відомо, що їх хотіли підкорити собі монголи. Король Бела IV відмовився відпустити половців монголам, і ті напали на Мадярщину (1241 рік), громлячи та знищуючи поселення, вбиваючи людей. Половці відійшли подалі за Дунай, а після поразки монголів повернулися і знову осіли в Потиссі. Мадярські історики запевняли, що їх охрестили латинники, зокрема король Бела IV. Однак, у 1943 році вийшла в світ стаття, в якій доводилося, що половці прийняли християнство від русинів Історичного Закарпаття. Автор публікації — мадяр, спостеріг, що хоч половці знають мадярську мову, але моляться своєю мовою і „Отче наш“ у них закінчується, як і молитва за східним обрядом „Яко же Твоє єсть царство...“ Те, що вони сповідували християнство за східним обрядом, підтвердив історичний документ з XVII ст. Це петиція, в якій половці у відповідь на ув'язнення мадярським магнатом Мукачівського єпископа Василя Тарасовича висловили протест і зверталися до цесаря з проханням, щоб руського владику-патріарха випустили на волю. Очевидно, руських мукачівських єпископів половці і в XVII ст. визнавали своїми духовними пастирями.

Поступове захоплення закарпатських територій мадярськими королями після Стефана I (1238-1300)

Після знищення Аварської держави в Потиссі франкським королем Карлом Великим і болгарським королем Крумом, Потисся належало до Болгарії і мало там кілька князівств. У 896 році верхнім Потиссям пройшли мадярські кочівники і осіли в Задунав'ї. Історично доведено, що Потисся, де люди сповідували більше як півстоліття християнство, ніхто не відвоював від Болгарії, адже ще на початку XI ст. у Святомихайлівському монастирі, який знаходився на захід від Ужгорода (тепер Михайлівці), доживав віку болгарський князь Пресіян. Якби Закарпаття не належало до Болгарії, болгарський князь доживав би свого віку в іншому місці. З історії відомо, що в кінці свого правління Стефан I, скориставшись нападом візантійців на Болгарію, також оголосив війну і захопив нижнє й середнє Потисся, вбивши там трьох князів. Так у зонах Потисся скінчилося номінальне правління болгар. На верхнє Потисся й Пряшівщину Стефан I нападати не наважився.

Мадярські історики з антинаукових позицій розглядають еволюційний розвиток свого народу, заявляючи, що мадяри відразу опанували землі, які стали належати до Мадярщини. Історична дійсність така, що навіть мадяри не знають, де осіли їхні племена в Задунав'ї. Там тепер неможливо визначити меж їх осідку, оскільки вони постійно кочували, а держави ще не існувало. Вона почала створюватися аж в 30-х роках XI ст. при пануванні Стефана I. М. Грушевський з цього приводу писав: „Угри опанували спершу тільки середньо-дунайські землі. Підгірська Карпатська країна остаточно ввійшла в склад Мадярської держави ледве чи скоріше XI ст. Перед тим вона, разом з галицьким Підгір'ям, могла бодай часами входити в круг політичного впливу Києва“ (с. 224). Хоч М. Грушевський і не мав під рукою історичних фактів, які б вказували, що Стефан I аж в 30-х роках (1030) почав захоплювати Потисські землі, однак не помилився. Наступники Стефана I продовжили загарбницький курс на агресію і прилучення інших закарпатських земель, і це тривало аж до XIII ст. Відомий сучасний мадярський історик Б. Гоман зазначає: „До зайнятих

мадярами земель у часи правління Стефана I ще не належали північно-західні, північні та північно-східні землі сучасної Мадярщини, зокрема, Семигород — від долини Самоша і далі на схід і південь“ (Гоман Б. А. „Модьорок гонфоглолашо ийш ельгелескедийше“. — Б-Пешт, 1923, с. 103). Мадярські політики і пропагандисти незважаючи на історичну дійсність, всіляко вихваляють „державу св. Стефана“, яка нібито існувала вже тоді в межах території Мадярщини.

Після загарбання середнього й нижнього Потисся Стефаном I до Київської Русі належали верхнє Потисся, сучасна Закарпатська область, Пряшівщина й Забовчівщина. М. Грушевський писав: „Ці землі були різним способом зв'язані з Києвом, але рідко де зможемо докладніше означити, в яких саме відносинах, в якій степені залежності стояла та чи інша земля до Києва. На західноукраїнські землі мали око поляки, угри. Привернення цих земель Володимиром не було явищем новим, лише привернення того, що вже перед тим в IX-X ст. було залежне від Києва. Їм'я „Русі“ в X ст. було загальним іменем для земель Київської держави“ (с. 412, 423).

Отже, деякі закарпатські землі справдана, ще й до князювання Володимира Великого, належали до Київської Русі. Закарпатці були місіонерами християнства на землях, що не входили у Київську Русь, були також учасниками вшанування княгині Ольги, Володимира і його синів.

Міжусобна боротьба Рюриковичів спричинила економічне ослаблення держави, яке давало можливість мадярським королям, наступникам Стефана I, посягнути на землі, що входять у сучасну Закарпатську область і Пряшівщину. Знаємо, що кордони Русі доходили аж під Краків, а в Потиссі — під Сольник (тепер Солнок). Міжусобиці князів, віддаленість Закарпаття від політичного центру давньоруської держави — Києва, — все це було на руку мадярським королям, і вони почали захоплювати окраїнні руські землі та посувати свої кордони все ближче до Карпат. Присвоюючи територію по частинах, мадяри створювали так звані „засіки“ — для захисту своїх нових кордонів. Засічну лінію мадяри називали „дъепе“ — „засіка“ (лат. „індагіо, індагінес“). До 1200 року на Закарпатті утворилися цілі пасма таких засіків. Треба зазначити, що вони не обмежували і волю населення. Отож, територія не була безлюдною. Там були руські села. Не дивно, що вони були віддалені одне від одного, — у Мадярщині в XI-XII ст. таке спостерігалось часто. В XI ст. засічна лінія в північній Мадярщині проходила від Токайських гір аж до ріки

Тиси. Тільки великий вигин Тиси на південь від Чопа не був захоплений мадярськими племенами. Засічні лінії вказують, що мадяри захопили Закарпаття не відразу. Процес тривав поступово. Лінії засіків посувались чимдалі, хоч починалися на місці сучасного Мішколця.

Засіки — це не лише прикордонне означення території, це були й оборонні пасма. Пасма гір, лісів, зміцнення мочарів у ті часи самі по собі створювали для країни своєрідний захист. Там, де природа недостатньо подбала про це, мадяри створювали штучні укріплення. Вони нагромаджували каміння, зрізали дерева й загороджували ними переходи, робили греблі. Країна із засіками називалася „ултра індагінес“. Засіки будували вірнопіддані. Але й засіки не вважалися надійним захистом, тому на зайнятих закарпатських землях спочатку королі, а потім і феодалі, яким король дарував ті землі, почали на горбах та висотах будувати замки — дерев'яні, а згодом — муровані. Це були замки-фортеці.

Однак, ще й після захоплення земель Закарпаття мадярами кордони між країнами Мадярщиною і Київською Руссю, а пізніше й Галицько-Волинським князівством довго не були чітко визначені, тому то часто зміщувалися. Державний кордон Мадярщини тривалий час не означував усього Закарпаття — деякі її території ще довго належали Галичині. Зокрема, їй належала територія за Воротами (Верещьким перевалом), як вважає проф. Перфецький і на що вказує документ з 1263 року; а також землі Міжгір'я (Волового), більше половини Марамороша й північного Залісся. „Мараморош довго перебував за межами впливу Мадярщини. Майже 400 років мадяри творили свою державу, а про нього ніде й не згадувалось. Протягом перших трьох століть (до 1200 р.) — лише раз, а в роках 1200-1300 — кілька разів. Аж у XIV ст. побільшало згадок“, — писав мадярський історик Сіладі („Мараморошмеде алтоланос тиртиннелембил. XII ийш XIII сазод“. Сазодок, 1889, прил. 10, 11). Аж з листа короля Андрія II від 1231 року довідуємося, що територія Марамороша належала йому. Іншого феодала там не було. Одне соляне джерело король Бела IV подарував своїй доньці Кунгуті, одруженій з Болеславом, польським королем, коли вони у 1293 р. прийшли у Мараморош.

Довго не належало до Мадярщини й північне Залісся. У Галицько-Волинському літописі під роком 1235 повідомлялося, що коли князь Ростислав, повертаючись з походу на половців, дізнався про те, що Галич прийняв Данила, то він утік: „...біжа во Угры путем, имже

идяше на Борсуков діл и прииде к Бані, рекомій Родна жи *оттуда иде в Угры*“ (Іпат. літ. с. 778). „Борсуков діл“ — це гірське пасмо в Заліссі, що тепер румунською мовою називається Борсукеу. На захід від цього гірського пасма є Баня Родна, по-мадярськи Нодьбаня. За свідченням літопису, кордони Мадярщини починалися тільки після Нодьбани, отже, край на схід від Бані Родна не належав Мадярській державі.

Закарпаття мадяри захопили значно пізніше, про що свідчить факт про повноваження латинських єпископів збирати десятину від точно означених територій, населення яких повинно було належати до даної єпархії, і платити єпископові десятину. В кінці XI ст. мадярські королі засновують на новозбудованих землях нові латинські єпископства: Великоморавське і Ягерське. У XIII ст. між цими двома єпископствами точилася боротьба за право володіти територією Закарпаття, бо в заснованих грамотах ця територія не була означена королями. „Території Шариської, Земплинської, Ужанської, Бережської Мараморошської жуп спочатку не входили до Ягерської єпархії, але тільки пізніше дісталися їй, коли засіки поступово були посунуті на північ“ (Баліч Ласло „О ромої катг. едьгаз тиртинете Модьорорсагон“. — Б-Пешт, 1885, I, с. 88). Лист короля Андрія III 1299 року повідомляє про суперечку між ягерським і семигородським латинськими єпископами про право володіння Мараморошем. Отже, з розширенням володінь мадярських королів на Закарпатті, зростають і претензії латинських єпископів на десятину з нової території. Хоч на тих територіях Закарпаття латинські єпископи не мали своїх вірних, вони билися за кожен десятину, вирвану від руських вірників.

Ми вже згадували, що при посуванні засічних ліній — як перед засіками, так і поза ними — жило руське населення Закарпаття. Мадярські історики нав'язують думку про те, що русини жили лише в гористих частинах Закарпаття, а на низинах їх не було. Документи свідчать про іншу дійсність. Мадярські історики замовчують факт, що русини заселяли низини Потисся ще до приходу мадярів. Несприятливі обставини (переслідування руської віри, позбавлення русинів прав, закріпачення тощо) змушували русинів до втечі в гористі околиці, де б їх не досягла рука феодала. Отже, первісними руськими оселями в Потиссі були низини, аж пізніше вони заселяли й Карпати. Хоч русини внаслідок різних політичних подій (татарська навала, магнатські повстання тощо) витіснялися з низин, все ж таки в більшості вони там утрималися, про що збереглося багато доказів.

Руські поселення історичного Закарпаття, особливо Потисся, як свідчать археологічні знахідки, в основному розташовувались в низинній і передгірській зоні Історичного Закарпаття, здебільшого по долинах річок або поблизу них. Найбільш густо була заселена низовинна й передгірська зона, а чим вище в гори, там поселень виявлено значно менше. Поселення в горах виникали, коли малярські феодалі закріпачували руське населення Закарпаття, і русини, втікаючи на північ у гори, утворювали нові оселі у вузьких долинах гірських річок.

Мадярський історик Кабош Кандра, говорячи про виникнення жупи Забовч (Саболч), констатував, що поселення слов'ян „можна прослідкувати аж до Дебрецина, до хорошої землі (підкреслено Кандром), — їх (тобто слов'ян) не змела малярська навала“ („Саболч Вармеде олокулашо“. — Б-Пешт, 1884, с. 9). М. Грушевський бачить багато слов'янських поселень і після приходу мадярів, і ці поселення не можна трактувати заснованими пізніше. Лише так можна пояснити кількісну перевагу руських поселень — русини тут жили до приходу мадярів. Звідки взяли слов'янські ознаки і збереглися тут до наших часів, інакше зрозуміти не можна. Про це свідчать і слов'янські імена, і назви місцевостей між Тисою і Дунаєм (М. Грушевський, II. 502). Історики пишуть, що залишки поселень русинів ще в середині XVI ст. існували в комітатах: Шопронським, Мошонським, Пожонським та ін. (Бідерман — І. к. II, с. 44. Дулишкович — І. к. II, 29, Крал., с. 9). Ці комітати знаходились далеко від Історичного Закарпаття, в Задунав'ї, отже русини жили на усій території Мадярщини.

Русини залишали свої оселі на низинах і в підгір'ї, щоб уникнути гніту і поневолення. Для того, щоб їх затримати, було видано ряд законів. „Корпус юріс Гунгарорі“ приймає ряд законів, виданих Фердинандом I — в роках 1557, 1563, Максиміліаном — в роках 1567, 1572, 1574, спрямованих проти русинів, „кві ліцет домос нон габент, ін тугуриіс тамен габітантес“ (що не мають домів і живуть лише в колибах), їх розділяють на „колоні сессіонаті“, „ін тігурііс габітантес“, „ін вілліс домос габентес“ і „домо карентес ін аллібус ет сілвіс пекора алуентес“ (сесійних; що живуть в колибах; що мають хати в селах; що не мають хат і випасають стада в горах і лісах. — Крал. Осідл. карп. Русі. Прага, 1923, с. 9).

Ще у XVIII-XIX ст. на Закарпатті про мадярів мало хто знав. Вони, коли прийшли, то осіли в задунайських низинах. Неприязнь до гір залишилась у малярській крові дуже довго. Це визнають малярські

історики Гоман, Іполі та інші. На Закарпатській території мадяри прийшли, втікаючи від турків у середині XVI ст.

Мадярські вчені перебирають міру, галасуючи з усіх сил, що навіть Закарпатську область мадяри заселили раніше. Їм байдуже до історичних документів та інших наукових досліджень. Хоч усім відомо, що на Закарпатті мадярів ще навіть у другій половині XIV ст. називали „гостями“ (госпітес. — Відерман, I і II с. 77. М. Грушевський, I і II, с. 504). Чеський вчений Л. Нідерле спостеріг, що на Історичному Закарпатті мало малярських назв гір і рік, зате майже всі — це назви слов'янські, причому старі (Нідерле. I, с. 25, 30). Навіть на картах (мапах) XIX ст. аж до 1875 року знаходимо дуже малу кількість малярських і змаляризованих назв. Аж після 1875 року на картах почали називати руські оселі по-малярськи, хоч і тут бачимо або дослівний переклад первісної назви, або вільний переклад, або зміну лише назви чи закінчення. Це все вказує на те, що первісним населенням Історичного Закарпаття були русини, вони й дали назви оселям, селам, полям, горах, рікам, потокам. Якби тут раніше оселилися мадяри, ті назви були б малярські.

Щоб замилити очі, російський емігрант А. Петров разом з малярськими „дослідниками“ заговорювали зуби, ніби первісні русини зникли, а ті, що жили на низинах і в горах Закарпаття, — це пізніші переселенці. Історія не знає про якесь „пізніше“ переселення русинів. Якби так дійсно було, ми мали б про це відгук у літописах галицько-волинських або в документах малярських. А в останніх джерелах є точні дані про час приходу колоністів різних народностей — німців, італійців, навіть циганів, — лише про русинів таких записів чомусь немає. Їх і не могло бути, бо жодного переселення русинів після приходу мадярів не було. Русини заселяли Історичне Закарпаття за кілька століть до приходу мадярів, вони дали малярській мові слова, культуру господарювання, християнську віру східного обряду, пісні, навчили їх обробляти землю, жити осілим життям.

Слід згадати, що на території Історичного Закарпаття протягом всієї історії малярські королі селили представників різних народностей. Так, в Потоці (тепер Шарошпоток) осіли валлони; там же — за часів короля Гейзи II — німці; в Унгелю і Холмці, рятуючись від татарів, осіли половці, яких мадяри звали кунами, а Захід — куманами; після нападу татарів король Бела IV в Потоці, Лісці, Бодрогу поселив італійців; на Спіші осіли німці, в Земплинському комітаті — цигани.

Нова боротьба проти руського обряду

Король Андрій I захищав руське християнство в державі, він був прихильником східного обряду в Мадярщині. Та його панування було коротким (1046-1060), до того ж насиченим війнами. Андрій I був хворобливим, тому передав владу в руки молодшого брата Бели. Держава була поділена таким чином, що дві третини залишилися Андрієві, одна — Белі. Так, Бела отримав Потисся й Верховину Закарпаття. Свого сина Соломона Андрій I посадив на королівський трон, що викликало незгоду між братами. Дійшло до війни, і в бою при Мошоні біля Тиси Бела переміг військо Андрія. У відповідь Андрій звернувся за допомогою до німців. Зчинились заколот, внутрішні бої в державі. Історики пишуть, що Андрій I загинув (може атентатом) після суперечок зі своїм молодшим братом Белою. Точних відомостей про його смерть нема. Бела був вихований в Польщі в латинському дусі. Після смерті Андрія правив Бела I (1060-1063), який також невдовзі помер. Почалися чвари за спадок між Соломоном, сином Андрія I, і найстаршим сином Бели — Гейзою. Суперечка закінчилася миром — Гейза отримав східну частину держави, тобто Історичне Закарпаття з титулом князя. Через якийсь час між ними знову спалахнула незгода, яка закінчилася безрезультатною битвою біля Кемейна над Тисою. Після наступних боїв, у 1074 році, Соломон позбувся трону, королем став Гейза. Історичне Закарпаття він передав своєму молодшому братові Ладиславу I (Ласлові I) як князівство.

Бачимо, що впродовж перших ста років існування Мадярської держави, Історичне Закарпаття постійно було князівством з певними самостійними правами. Пізніше королевичі стали князями східної частини Мадярщини — Історичного Закарпаття. Скинений з трону Соломон втік на Русь і за допомогою половців увірвався в Мадярщину. Спочатку біля Мукачева, а згодом у Потиссі він був у 1085 році розбитий королем Ладиславом (Ласлом). Про подальшу долю Соломона, останнього мадярського короля, який захищав східний руський обряд у Мадярщині, не знаємо нічого.

Король Ласло I (1077-1095) знову зайняв Залісся, заснувавши у Великому Варадині латинське єпископство. Доти мадяри посідали лише низини Потисся, а тепер король Ласло почав посувати межі „засіків“ на північний схід — у Карпатські гори. В кін. XI — на поч. XII ст.

було засноване Ягерське єпископство. Так на території Історичного Закарпаття були створені два латинські єпископства. Король Ласло домігся, щоб папа у 1083 р. проголосив свяtimi короля Стефана I, його сина Емерика і Чанадського єпископа Геллерта. Як відомо, останній не лише поширював латинство на Історичному Закарпатті та в Мадярщині, але також завзято боровся проти східного обряду. Прохання Ласло проголосити свяtimi Стефана I, Емерика й Геллерта папі Григорієві XII стало у нагоді, — пишуть мадярські історики. „Папі це згодилося, бо він вводив целібат (неодруженість духовенства). Папа як зразок „целібса“ представив Емерика. Хоча Емерик був одружений з візантійською принцесою, вони не мали дітей і жили „в стриманості“. Відомо, що Емерик (по-мад. Імре) помер, за легендами, від дикого вепра на ловах. А тепер його перед духовенством подали як зразок целібату. Це сталося в 1083 р., коли вже не було жодного свідка життя й смерті Емерика“. На нашу думку, латинське духовенство з німецькими лицарями та Гізелою II не просто відсторонили Емерика як „князя русинів“, а вбили, вигадавши історію про лови, а щоби винагородити його за смерть, проголосили „святим“. Король Ласло I подарував великі маєтки церкві й монастирям, але проти руського обряду видав дуже суворі закони. Латинські ченці подбали, щоб вийшов з нього дуже побожний король, у 1190 р. його теж проголосили „святим“. Мадярські історики визнають, що не за його праведне життя, а за те, що обдарував латинські єпископства великими маєтками. Треба зазначити й те, як ми уже згадували, що всі згадані чотири перші мадярські „святі“ прославилися переслідуванням руського обряду християнства — закривали або нищили руські монастирі, вбивали руське духовенство й вірних. Звичайно, що вірним латинського обряду про це невідомо.

Після Ласло I панував Коламан Книжний (1095-1116). Він хотів бути священником і став Варадинським єпископом. А коли Ласло I помер, не залишивши сина як наступника, Коламан, з дозволу папи, залишив єпископство, одружився й став королем. Коламан одружився з Єфимією, дочкою київського князя Володимира Мономаха. Латинське духовенство, побоюючись впливу руської королеви на короля в справі руської Церкви, вирішило Єфимію усунути, вигадавши казку про „невірність“ королеви. Розгніваний король вигнав Єфимію, яка у Києві народила сина Бориса. Коламан був жорстокою людиною. Хоча раніше він обіймав сан єпископа, все ж дозволив осліпити князя Альмоша (†1129) і його сина. Син Єфимії Борис, як претендент на мадярський трон, спричинив багато неприємностей наступникові Коломана королю Белі II. Борис мав 17

років, коли, очоливши руське військо, вирішив посісти мадярський трон. З військами короля Бели II він зустрівся біля Ужгорода. Документи повідомляють, що війська зустрілися біля фортеці Ород (Ужгородська зона). Ця фортеця, за словами Кондратовича, є нічим іншим як „городом“, тобто, Ужгородом. Таким чином, сучасний Ужгород називався так уже в XI ст. В битві Борис зазнав поразки. Мадярська шляхта, яка йшла з Белою, вбила 68 полонених закарпатців — прихильників Бориса.

Всі наступні мадярські королі переслідували руський обряд. Ми їх згадувати не будемо, назвемо лише важливіші події. Король Бела III (1172-1196) проголосив святим згаданого Ласло I, — одружився з Маргі-Капеті, вдовою англійського престолонаступника Генрика, сестрою французького короля Филипа Августина. Королева Маргі-Капеті привела з собою в Мадярщину латинських ченців. Отже, з руським обрядом стала до боротьби нова армія латинських монахів. Бела III 11 юнацьких років жив у Царгороді, де одружився з грецькою принцесою Агнесою. Тоді він присягнув, що буде підтримувати в Мадярщині східний обряд, але зрадив слову. Як побачимо далі, Бела III почав претендувати на землі в Галичі — у 1188 р. він посадив на галицький трон свого сина Андрія I а собі прибрав титул галицького короля. Його війська в Галичині зневажали руські церкви. Мадяри церкви перетворили на стайні для своїх коней. Бела III хоч і поклявся візантійському імператорові Мануїлові не перешкоджати східному обряду в Мадярщині, та слова не дотримав. Цілком очевидно, що на той час в Мадярщині більшість населення сповідувало східний обряд — інакше навіщо імператор вимагав присяги для збереження прав тих, яких могло бути мало або не було зовсім. Переслідування руського обряду постійно зростало.

Наступниками Бели III стали його сини — Імре (1196-1204) і Андрій II (1205-1235), які спрямували свою політику на повну ліквідацію східного обряду. Вони вирішили звільнити Мадярщину від „поган“. З цією метою були видані різні розпорядження: заборона подружжя, поховань на „християнським цвинтарі“, у вірників східного обряду відбирали маєтки тощо. Папа Інокентій III у посланні за 1204 рік до Імре, вказував, що в Мадярщині є багато монастирів східних, а лише один — латинський (Катона „Гіст. Крітік“, т. IV, п. 735).

У 1229 році папа Григорій IX писав своєму послові в Мадярщині Егидієві, що „честь Апостольського Престола вимагає, аби греки й слов'яни були переведені на латинників“ (Там же т. V, п. 545).

Ще більших переслідувань руський обряд зазнав після розколу Керуларія, коли папа Григорій VII у своїх листах домагався від

мадярських королів насильного з'єднання східного обряду з латинським. Та найбільшим ударом для руського обряду в Мадярщині стало завоювання латинськими хрестоносцями Константинополя. Відтоді вірних руського обряду переслідували дуже немилосердно.

Король Бела IV (1235-1270) хотів було присягнути, що вивільнить Мадярщину від „універсос геретікос ет аліос хрістіанос — від усіх еретиків та інших християн“ (Бардошви „Суппл. т. Сцепус 417“). Але між Белою IV та його сином Стефаном V виникла незгода. Мадярський історик Катона й інші пишуть, що вона настала якраз тому, що Бела IV всіляко поширював латинський обряд, а син намагався захистити Східну Церкву, жорстоко утискувану. Історик М. Лучкай підтверджував: „Із булли папи Урбана IV достатньо узнаю, що громадянська війна між Стефаном V і Белою IV розпочалася із-за обряду“. Стефан V (1270-1272) як наступник Бели IV одружився з куманською (половецькою) принцесою Єлисаветою. Папа застерігав мадярів, щоб вони не одружувалися з поганськими куманами. Але згадаємо, що кумани тоді вже були християнами східного обряду. Це вказує їх „Отче наш“ із закінченням: „Яко Твоє є царство...“, чого немає в латинян. Історики пишуть, що Стефан V в листі до обох мадярських архієпископів висловив побоювання, щоби „мадярське королівство з часом цілком не відключилося від християнської віри“ (Дворжак „Одкрите деїни“. II, с. 348).

Син Стефана V Ласло IV (1272-1290), прозваний Куманом, визнавав східний обряд. Мадярські історики зумисно верзуть небилиці, що він наverts мадярський народ до поганства. Ми вже знаємо, що „поганством“ тоді навмисне називали східний обряд християнства. Ласло IV латиняни вбили. Його син Андрій III (1290-1301) мусів вести постійні бої зі світськими й духовними вельможами. Він помер 14 січня 1301 р. як останній Арпадович бездітним. Почалася боротьба за мадярський трон, роки воєн. Переслідування руського обряду ще більше посилювалося.

В період владарювання Арпадовичів було видано ряд документів з метою ліквідувати східний обряд в Мадярщині. Ці закони, а також інші документи вказують на існування в Мадярщині сильної Церкви східного обряду, Церкви предків українського народу Закарпаття. Ми по праву називаємо цю Церкву й обряд руськими, тому що в той період русини були єдиною слов'янською народністю східного обряду в Мадярщині і Потиссі. Отже, існування східного обряду в Мадярщині означене періодом владарювання Арпадовичів. Назва „східний обряд“, „руський обряд“, „руська Церква“ на цих територіях серед змадяризованих русинів побутує і нині.

У 1971 році в Будапешті вийшла у світ книга „Келеті керестійньшийн, келеті едьгазок — Східне християнство, Східні церкви“. Автором цього твору був сучасний греко-католицький єпископ Гайдудорозької єпархії Їмре Тимко (†1988). Закони й документи будемо цитувати із згаданої книги. Їмре Тимко вважав себе великим мадяром, він був єпископом Католицької Церкви, тому наведені ним дані дуже важливі, і не можуть кидати на нас тінь суб'єктивізму.

Слід пам'ятати, що період правління короля Стефана I (1000-1038), а потім — Андрія I (1046-1060) був насичений боротьбою за існування Східної Церкви в Мадярщині. Подальші роки примітні поступовою ліквідацією Східної Церкви в Мадярщині. Про цю ліквідацію Їмре Тимко писав: „Четвертим Латеранським Собором (1215) змінилося ставлення західного християнства до Сходу. Передзнаки з'явилися уже в XI ст. (після церковного розколу 1054 р.), а на початку XIII ст. доходить до вирішального стану (1294 р. — заснування візантійського латинського імператорства й патріархату). Подібне відбувається і у Мадярщині. В цьому періоді християн східного обряду загалом уважають „розкольниками і еретиками“, а це вже і за відхильний від західного обряд і дисципліну. Запевнення в правдивості в нашій державі (зн. у Мадярщині) бачать у тому, що всіх східного обряду мадярів, що тут живуть або прибули, *примусовими засобами* намагаються довести до відкинення свого обряду. З латинізацією східних монастирів рівнобіжно відбувається розрахунок сил з рештками східної церковної організації. А як зовнішній чинник цьому допоміг монгольський напад, в якому східні монахи осередки в більшості були знищені і пізніше або ніяк (не існують), або лише в латинському обряді живуть“.

„Після татарської навали з-поміж наших (зн. мадяр.) королів ще не один, як, наприклад, Кун Ласло, співчуває підданам східного обряду, але добрий намір ще не є для них моральною підпорою. Могутнє папство середньовіччя, наприклад, Інокентій III і його наступники вміють потрібним натиском пристосувати латинізацію і в мадярських церковних обставинах“.

„Латеранський Собор у 1215 р. бачив часовим з'єднання, продуманим по західному способі. Ця хвиля практично зліквідувала вже доти утискуване в Мадярщині східне християнство“.

„З кореспонденції папи Інокентія III (1198-1216) і мадярського короля Їмре (1196-1204) довідуємося, що мадярський король пробував досягнути в папи, щоби всі монастирі й села з вірними візантійського обряду піддати під юрисдикцію одного єпископа. Але це прагнення не було увінчане успіхом“.

„Відомі два папські листи („Сігніфікевіт нобіс“ з 26.04.1204 і „Вівентекс ад Апостолікам“ з 14.09.1204), тексти яких говорять, що в Мадярщині і королівстві Їмре є лише один латинський монастир. Папа напевно знав, що в державі є багато вірних східного обряду. І хоч з того видно, що в 1204 р. було багато східних монастирів і багато вірних східного обряду, прохання короля витворити для них ієрархію не було задоволене. Кілька років після того знаходимо й причину цього в період Андрія II“.

„Монастир у Пастові, довкруги якого були східнообрядники, в 1190 р. забирають цистерцити — латинські ченці“.

„За володіння Андрія II (1205-1235) четвертий хрестоносний похід не пішов проти ісламу, але в 1203 р. зайняв Царгород, заснував там латинське цісарство. Андрій II одружився вдруге з дочкою латинського візантійського цісаря Йолантою. Тоді IV Латеранський Собор у 1215 р. дав вказівку латинським єпископам, щоби послали в області східного обряду латинських священників. Наказ стосувався також Мадярщини. Його здійснення вказує, якого великого значення набула Східна Церква у XII — на поч. XIII ст. в Мадярщині, особливо в її східній і південній частині“.

„Так на згаданих територіях протягом XIII ст. занепадає східне християнство“. „Тих, що з куманів (половців) вже були „візантійської віри“ християни, тих заново хрестили“. „Між куманами довго жила пам'ять про східний обряд, наперекір всьому хрещенню“ (тут ми зазначимо, що кумани ще в середині XVII ст. дотримувалися східного обряду, любили свій обряд і висловлювали свій протест королеві з приводу арешту Мукачівського руського єпископа Василя Тарасовича).

„Монастирі займають латинські монахи; вірні східного обряду латинізуються, мадяризуються. Все ж таки у згаданій області (Потисся) в період турецької окупації знову оживає утискане візантійське християнство“.

„З XIII ст. маємо дані теж із Залісся (Семигороду). З листа папи Григорія IX (1227-1241) до короля Бели IV довідуємося, що в Заліссі живе велике число вірних східного обряду. Латинська ієрархія посилає на ці території латинських священників“.

„У 1221 році папа Григорій III пише до Мадярщини теж у справі чергового візантійського монастиря. Листа він адресує естергомському прімасові та піліському латинському опатові. Папа констатує і на основі повідомлення короля Андрія II проголошує, що в монастирі Вишеград первісно жили ченці грецького обряду“. Далі пише: „Тому що східний монастир занепадав, король при допомозі папи примістив там латинських ченців. У 1331 р. вже не було там жодного ченця східного обряду“.

„Одночасно в Мадярщині організовуються латинські єпископства з метою латинізації“.

„Ці всі дані вказують на те, що в першій пол. XIII ст. „старовірці“ в одній частині златинізувалися, а в тій добі ті, що залишилися у східному обряді, називалися не інакше, як „розкольниками“.

„У 1224 р. з'являються в Заліссі румуни; в Заліссі східний обряд існував ще без перерви. Це доводиться й листом папи Григорія IX до Бели IV, написаним у 1234 р. На східний обряд в Заліссі також вказує лист короля Кун Ласлова з 18.09.1289“.

„Оттокар II, чеський король, свідчить про існування східного обряду між народностями Мадярщини. В поході проти Оттокара II, чеського короля, в мадярському війську були численні національності східного обряду. У 1260 році король Оттокар, латинник, насмішливо пише далі: „...Безчисельне множество різних слов'ян схизматиків і еретиків“.

„Король Кун Ласло сприяв „східній вірі“. Син Стефана V, Ласло IV або Кун Ласло (1272-1290), так прозваний тому, що його мати була куманкою, дочкою вбитого куманського короля Кутена. Папа Микола III (1277-1280) за посередництвом посла, єпископа Филипа Фермського, домагався латинізувати куманів насильно. „Він бачив святотатство у їх варварській бороді, довгому волоссі“, — говорив єпископ Филип. Але король не брав до уваги домагання папського легата.

Всю цю інформацію ми подали скорочено. І. Тимко в своєму творі розписує її на сотнях сторінок. Він повідомляє також про переслідування руського обряду в Мадярщині у пізніших століттях. Наведені факти підтверджують наші попередні історичні висновки, що християнство східного обряду на території Мадярщини було таке сильне, що не лише християнізувало мадяр, але й вело тисячолітню боротьбу за своє існування і вийшло переможцем, хоч, правда, не на всій території Історичного Закарпаття. Християнство східного обряду залишило свій слід на всій території Історичного Закарпаття.

Ми переконалися, що Історичне Закарпаття було християнським з часів діяльності Константина-Кирила і Методія; воно задовго до приходу мадярів мало свою ієрархію, монастирі, високорозвинену культуру.

У 1301 р. вимерла династія Арпадовичів. Настав період немилосердної латинізації, яка спочатку утисками ослабляла, а пізніше, знищуючи церкви і монастирі, намагалася ліквідувати руське християнство на Історичному Закарпатті. Настав період правління Анжуовців — дуже важкий період для руського християнства на Історичному Закарпатті.

Вплив культури закарпатських українців на мадярів

Мадярські кочівники, увійшовши в Потисся і Подунав'я, заселені українцями, званими тоді русинами, запозичили від них урядові назви, господарську термінологію, назви тварин, рослин, господарського інвентаря, домашнього посуду, меблів, християнські слова й церковні поняття тощо. Вони були під таким впливом культури русинів, що навіть імена почали давати українські (Василь і Владислав, сини брата вождя мадярів Гейзи, Михайла, мати Стефана I короля — Біла княгиня, Білий (Бела), Золотан (Золтан) тощо.

Досі триває полеміка про те, коли і де мадяри запозичили в свою мову слов'янські, тобто українські слова. Мадярські вчені в своїх працях і тепер замовчують, що на території Мадярщини жили слов'яни. На шляхи запозичень вказали вчені з-за меж Мадярщини. Насамперед наведемо децизи з тих українських слів, які побутують у мадярській мові:

зображати — абразолні
 обруч — обронч
 обрус — остол
 столяр — остолош
 баба — бабо
 боб — боб
 забобон — бобоно
 баран — барань
 баранчик — баранько
 брат — борат
 борозда — бораздо
 барда (топір) — бард
 барка — барко
 башта — баштьо
 бесіда — бесийд
 бесідувати — бесилні
 буйвол — біволь
 бук — бік
 блоха — болго
 бовван — болван

борона — бороно
 бритва — боротво
 бричка — брічко
 борсук — борз
 бурян — бурян
 брошка — брош
 буйний — буйо
 ціль — цил
 цілити — цилонні
 ціп — чийп
 цівка — чийв
 внук — уноко
 вечеря — вочоро
 варта — варто
 вулиця — утцо
 вандрівник — вандор
 ворожити — ворожолні
 ворон — ворйу
 воробець — верийб
 вести — везенті

воск — віоск	граблі — герeble
видра — відро	гаті — готьо
відро — ведер	грїзд — геразд
винко — вінко	горлиця — герлице
вірш — верш	гунар — гунар
вили — вілло	глиста — гілісто
вихор — вігор	гребсти — геребелні
віко — вийко	галушка — голушко
воевода — войдо	хами — гам
вітрило — віторлот	хіба — гібо
волокти — вонзолні	хоснувати — госналні
волочити — вонтотні	хосенний — госнош
зубела — зобол	хосен — госон
залог — залог	хотра — готар
замок — зар	хор — кор
заводити — закогні	куля — гольо
зелений — зилд	каша — кашо
звук — зинго	колач — еолач
диня — діне	клепач (молот) — колопач
дойка — дойко	колос — колас
дойчити — дойкальні	канта (конівка) — конно
дошка — деско	казан — козан
двір — удвор	карась — карас
дворник — удворнок	каня — каньо
дорогий — драго	кропець — копор
дріт — дротв	капуста — капосто
дротар — дровтар	кочан — кочан
дуда — дудо	копито — копто
діжа — дийжо	котловина — котлон
гагати — гагогні	ковпак — колпог
гарцювати — горцолні	клітка — колітко
голуб — голomb	кіш — кош
горбатий — гирбе	каравай — корой
галиба (клопіт) — галібо	картач — кортач
губа — гомбо	карта — картьо
гриб — гріб	катроля — койстрон
гній — гоной	коса — косо
гатити — гатолні	косар — косаш
гать (гребля) — гат	косити — косалні

копати — капльні	малина — мално
короткий — курто	млин — молон
комин — кийминь	млинар — молнар
кум — комо	мама — момо
кукуль — конколь	мазання — мае
кухня — коньго	медвідь — медве
копіє — копію	міряння — мийриш
коцка — коцко	мірник — мирник
ковбаса — колбас	міряти — мирні
керма — кормань	майстер — мештер
корчага — коршов	мед — мийз
кошара — кошар	межа — межде
коштувати — коштолні	мета — мийто
кост (харч) — кост	мох — мог
коткодактати — коткодачолні	морква — мурок
ковач — конач	мова — мойдаш
колиба — колібо	мовити — мондоні
квас — ковас	моль — моль
книга — киньв	монастир — мотоло
круг — кир	мукнути — мукконі
камінь — кив	моззір — можар
кукурудза — кукоріце	музика — мужіко
ключ — кулч	музикант — мужікуш
ключар — кулчар	німець — ниймет
лада — ладо	німий — ниймо
ляк — лок	олій — олой
лампа — лампо	обід — ебийд
ланц — ланц	обідати — ебийделні
лапа — лаб	обруч — обронч
лопата — лопат	опадати — оподні
лодка — лодік	острів — естерве
лиловий — ліло	огірок — угорко
лелія — ліліом	обволок — облок
лен — лен	олово — олом
літер — літер	оцет — ецет
лобода — лободо	устриця — остріго
лавиця — лавцо	під — подлаш
лом — лом	під (стеля) — под
мак — мак	підлога — подло

плащ — полашт	пустошити — пустітоні
палиця — палцо	папуга — попогаль
палата — полото	раб — раб
паленка — паленка	грабувати — роболні
пантлик (лента) — патнлік	рій — рой
паприка — поприко	рак — рак
пара (двоє) — пар	рама — рамо
пара — паро	ріпа — рийпо
парний — парош	рідкий — рідко
пастир — пастор	робити — роботалні
пасоля — посуль	руїна — ром
пажить — пажіт	рівнина — ровно
потік — поток	рядна — рондь
підкова — потков	решето — рошто
пава — паво	редька — ретек
павук — повк	сани — ан
печеня — печеня	сіль — шов
печать — печийт	сторож — стражо
пекар — пийк	свобідний — собод
полова — пельво	свобода — собошаг
полиця — полц	сойка — сойко
плісень — пенійс	слива — сілво
пустиня — пусто	сливочка — сілвочко
пушка — пушко	скалка — салко
пістунка — пестонка	солома — солмо
петрушка — петрижелем	сокира — секерце
пивниця — пінце	солонина — солоно
пістоля — пістоль	спорий — сопор
піструг — пістранг	сорока — сорко
прати — пірілні	січка — сечке
притвор — пітвор	скриня — секрийнь
плетька — плетьке	сіно — сийно
погар — погар	скеля — сікло
павук — повк	сичати — сіссені
покровець — покровц	сито — сіто
порох — пор	сіяти — сіталні
паздіря — поздорйо	сукня — сокньо
проба — пробо	сука — суко
пробувати — провбалні	слово — сов

слуга — солго	човен — човнок
служити — солгало	шабля — сабльо
сусід — сомсид	шапка — шопко
ссати — сопні	шовк — шелем
січка — сечко	шатро — шатор
салата — шолато	щипнути — чіпні
стіл — остол	іржа — рождо
табла — табло	іскра — сікро
табор — табор	іго — іго
ткач — токач	жорстокий — жорнок
танець — танц	жупник (сніп) — жуп
топтати — топодні	жупан — ішпан
товариш — тарш	князь — кенийз
тягар — тегер	стольник — остолнок
творити — теремтені	двірський — удворник
тісто — тийсто	чудоватися — чодалкозні
тайна — тіток	череда — чордо
товмач — толмач	ярмо — ярм
тупий — томпо	ясла — ясол
турня (вежа) — торонь	явір — явор
темниця — тимлиц	щука — шішок
терти — тивіш	щуба — шубо
трембіта — трембіто	чілка (чулка) — чулко
трон — трон	чаша — чийсе
тичка — тіч	ярок — арок
угор — угор	хворост — горост
уськати — усітоні	застава — засло
соболь — соболь	присташ — прісташ
чекан — чакань	король — кіраль
чіп — чоп	слуга — солго
цебер — чебер	колода — колодо
челядник — челийд	печать — печийт
ціп — чийп	кмин — кимийнь
череп — черийп	бриндзя — бріндзо
черешня — черешне	перина — парно
чибук (люлька) — чибук	постав (сукно) — посто
чин — чін	ряд — ренд
чиж — чіж	стріха — естерго
чемерь — чимир	квас — ковас

сіни — сін
 просо — просо
 вишня — вишне
 тополя — тополь
 смерека — семерек.

Мадяри перебрали назви міст: Солник (Солнок), Черноград (Чонград), Новоград (Новград), Пещ (Пешт), Болото (Балатон), Вешegrad (Вішеград), Острий Холм (Естергом).

Запозиченою від русинів є християнсько-церковна термінологія:

крест — керест
 християнин — керестийнь
 хрестити — керестелні
 св. вечеря — вечере
 милость — молост
 піп, поп, попонько — поп, попочно
 чудо — чодо
 пекло — покол
 середа — сердо
 четвер — читирник
 п'ятниця — пинтек.

Навіть слово „Бог — Істина“, по-мадярськи „іштен“, походить від українського слова „істина“.

Дуже важливим доказом запозичення є ім'я Господа нашого Ісуса Христа. Слово „Господь, Пан“, по-мадярськи „Ур“ в мадярській мові традиційно вживається лише після прізвища, напр., „пан Надь — Нодь ур“. І тільки з іменем Ісуса Христа те слово вживається так: „Господь Ісус Христос — Ур ойзуш Крістуш“. Це також запозичення разом з християнством від слов'ян.

Цікавим є походження мадярського слова „крест — керест“. Моравські слов'яни вживають слово „вріж“. Отже, мадяри могли взяти це християнське слово тільки від українців Історичного Закарпаття. Крім того, ми бачили, що мадяри ліквідували Великоморавську державу. Від неї залишилися лише руїни, які тепер досліджують чеські археологи. Нітранщиною (тепер західна Словаччина), яка належала до Великої Морави, в моравський період правив Віхінг, а це означає, що вона сповідувала християнство за латинським обрядом і не могла поширювати церковнослов'янські терміни. На цьому зупинимося в наступному розділі, де поведемо мову про прийняття мадярами „руського“ християнства.

Ми вже згадували, що мадяри повністю заперечували факт існування слов'яно-руського населення на території всієї Мадярщини в період їх приходу на Подунав'я. Пізніше, коли вивченням цього питання зайнялися іноземні вчені, вони зреагували такими антинауковими тезами: мадярський мовознавець Мелих досліджував запозичені українські слова в мадярській мові, але вважав, що ті слова мадяри запозичили тоді, коли проживали певний час біля Києва. Наша відповідь: біля Києва у той період не знали слів хрест, віктар, вечірня, утрєня, корачун, святий, ангел, апостол, пекло, єпископ (пішник) та ін., що їх мадяри запозичили. Ці слова вони перейняли від потисьських і подунайських русинів, як й інші слова. Однак, так багато слів не можна запозичити в дорозі, мандруючи степами, при короткому побуті під Києвом (що є проблематичним і український історик М. Грушевський на це звернув увагу). Слова з мови переймаються при постійному спілкуванні, між великою кількістю культурно розвинутих людей.

З наведеного списку слів бачимо, що мадяри запозичили від русинів назви багатьох предметів, раніше мадярам невідомих. Насамперед, це назви предметів культури хліборобства. Мадяри — кочове плем'я, навчилися від українців Історичного Закарпаття обробляти землю, тому взяли собі назви ярин, дерев, збіжжя і хліборобського знаряддя, культури, промислу й ремесел, пов'язаних з обробіткою землі. Вони перейняли слова з військової справи, слова щоденного вжитку, назви з сімейного устрою, назви родинних понять, хатнього обладнання, одягу, будівельні терміни, термінологію державного і суспільного ладу, термінологію християнства тощо. Зокрема, вкажемо на староруські слова, наприклад, „челядь“, „рож“, „дівер“, які тепер, через свій дилетантизм, закарпатці вважають мадярськими. Михайло Грушевський називає ці слова староруськими, які на Закарпатті збереглися донині.

Запозичення великої кількості слів з української мови в мадярську спостерегло багато науковців. Мадярський вчений Данковскі в своєму творі „Критико-етимологічний лексикон мадярської мови“ (1836 рік) нарахував серед 4668 корінних слів мадярської мови не менше 1898 слів слов'янських. Ці спостереження були підтверджені також вченим Міклошічем, який нарахував 956 мадярських слів слов'янського походження. Різні автори дотримуються різних поглядів щодо часу запозичення мадярами українських слів. Мункачі вважає, що це відбулося під час переходу мадярів через Русь і чорноморські степи, Асботг — що ці слова поширилися в середній Мадярщині і Паннонії від тогочасних місцевих жителів — болгар. Волф і Мелих дотримуються

думки, як і Міклошіч, що запозичення відбулося в Паннонії. Але тут є суперечність: Паннонія була латинська, а в мадярів термінологія християнська — руська. Звичайно, на це можна не зважати, бо і в Паннонії жили русини.

Закарпатському українцеві Орлаєві, який жив на Україні, у 1824 році довелося відповідати на питання, звідки походить мадярська мова і чи нема подібної на Кавказі? Він відповів, що там нічого подібного нема (а він знав мадярську мову досконало). Спеціально подорожував по Кавказу вчений Бежа і визнав те ж саме. Мадярський дослідник Дярматі писав, що мова мадярів — це суміш мов — лапонців, фінів, естів, вотян, чувасів, черемисів, пермисів, серемисів, мордвинів, татар, турків, хозарів. Інший мадярський вчений — Чома Кевреші — додав ще мови монголів, тибетців та індійців. Науковці наводять й інші азійські племена. (Дярматі „Грамматика де аффінітате лінгве Унгар“. — Геттінген, 1799, с. 121, Дул. 1, 121-122). Це цілком можливо, адже кочова орда мадярів з часу їх приходу на Подунав'я складалася з восьми різних племен і лише одне мало назву „медер“. Треба додати, що ця суміш мов збагатилася вже в Потиссі й Подунав'ї словами українськими, можливо й словами інших слов'ян.

Закарпатоукраїнський історик М. Лучкай писав: „Син Арпада Золтан — Жолтан, по-руськи означає „жовтий“, тому що, за свідченням нотаря короля Бели (Аноніма), мав жовте волосся. Матір Стефана I, за свідченням тогочасного письменника біографа св. Адалберта (Войтеха), звали Белегнегені, тобто біла княгиня, гарна принцеса (Мад. історик Прай „Аннали“, 372). Сам Стефан I до хрещення мав ім'я Воик, що означає „воїн, герой“. Його внука звали Василем. Ім'я Бела (так звали чотирьох мадярських королів), походить від слова „білий“. Сестру короля Ласло, видану заміж за короля Хорватії, звали Лепа, що означає „гарна, прикрашена“. Далі Лучкай іронізує з мадярів, що вони шукають всюди пояснення запозичених слів у турків, татар, болгар, — лише не в русинів. „Але нехай мадяри виснажують в шуканні своїх осель, у поясненні своєї старини із мов татарської, турецької чи санскритської, цілий день працюючи, змучені, нічого не знайшовши, хай потім звертаються до руського архіву і те, що так старанно даремно шукали інде, знайдуть у скарбниці згаданої мови“ (с. 100-101).

Для того, щоб ввести в оману світову спільноту, мадярські вчені мелять, що запозичені мадярами слов'янські слова — не українські, а болгарські. Цим питанням зайнявся уже згадуваний нами вчений

Юрій Гуца-Венелін, знавець мадярської, болгарської і всіх слов'янських мов. Ю. Гуца-Венелін видав першу книгу, присвячену історії болгарського народу, відвідав Болгарію, був автором першої граматики болгарської мови, був одним із перших збирачів болгарської усної народної творчості; вчений, що вивчав болгарську мову, літературу й історію, фольклор і народний побут болгарів. Отже, знав болгарів, і тому написав, що слов'янські слова в мадярській мові не болгарські, але руські, тобто українські. Мадяри „как кочующий народ, начали приучаться от русских всем хозяйственным вещам и работам. Сему доказательством есть, что венгерский язык премножество слов русских, а найпаче названия хозяйственных вещей русские имеет...“ В цьому питанні Ю. Гуца-Венелін — великий авторитет.

Те, що мадяри запозичили багато слів від закарпатських українців, підтвердило багато закарпатоукраїнських істориків і вчених, наприклад, Іван Фогарашій-Бережанин, а багато з них за цю сміливість постраждали. Наведемо випадок Івана Фогарашія.

Іван Фогарашій (1786-1834) народився у Великих Комятах Закарпатської області (район Виноградово). Теологію він закінчив в Ужгороді і Тернаві. Від 1813 року був парохом в селі Рокосово біля Хуста. У 1814 році він — ректор теології в Ужгороді. Від 1818 року до смерті був парохом церкви св. Варвари у Відні. У Відні він написав свої твори, які викликали велике обурення серед мадярської спільноти. Сталося це так. З початком XIX ст. між мадярами почала пробуджуватись не лише національна свідомість, а й особливо — прагнення змадяризувати всі мадярські національності в Мадярщині. Почали з'являться твори про велич Мадярщини, фальшиво написані історії, і все з єдиною метою — вбити в інших національностях пам'ять про їх минуле і втопити їх у мадярському морі. Але з боку поневолених слов'ян з'являється просвітницький і визвольний рух, у всіх слов'ян в Мадярщині — історичні та граматичні твори.

У 1833 році Іван Фогарашій, греко-католицький священник, парох у Відні, видав свій науково-патріотичний твір. Знаючи минуле Закарпаття, вищість первісної закарпатоукраїнської культури над мадярською й бачачи спроби мадярів фальсифікувати історію, бажаючи сказати українському народові Закарпаття і світові правду, Фогарашій видав „Русько-угорську ілі мадярську граматику“. Тут Фогарашій доводить, що мадярська мова складається переважно з українських слів, і наводить цілий ряд аргументів. Тим самим він вказує на залежність мадярської мови від української і первісну вищість

української закарпатської культури, яку від закарпатських українців перейняли мадяри. Мадярські шовіністи у відповідь спровокували хвилі обурення громадськості проти Фогарашія, а він, обороняючись, ще того ж 1833 року видав у Відні спеціальну працю про еволюцію й формування мадярської мови крізь призму історії й філології.

Іван Фогарашій — це вчений, борець за правду й оборонець закарпатоукраїнського славного минулого. Мадяри були безпорадні. Проти цієї історичної правди вони наукових доказів не мали (як і тепер не мають, бо й не можуть мати), тому мадярська преса накинулася на Фогарашія з величезними обуренням і ненавистю. Мадяри назвали його „еретиком“.

Хоч І. Фогарашій, живучи й душпастирюючи у Відні, належав не до Мукачівської, а до Львівської архієпархії, проте мадярські уряди примусили Консисторію Мукачівської єпархії видати в мадярських часописах оголошення, що Консисторія не погоджується з доказами Фогарашія і переймається тим, щоб його погляди не ранили бідний народ, якого і так нищить холера: „Со способом мишлення автора (Фогарашія) ні св. Консисторія, ні подчинені ей віруючі рускаго язика“ не згоджуються, і що в Мукачівській єпархії метрики вже ведуться по-мадярськи, а від сільських учителів і дяків Консисторія вимагає знання мадярської мови, та щоб мадярську мову вчили і в сільських школах.

На фоні цього насилля, перед нами постає мужня постать Івана Фогарашія, самітнього на скелі правди, в морі мадярської фальші, яка після його досліджень ще майже сто років працювала над тим, щоб знищити, стерти, заляпати правду історії про силу культури українців Історичного Закарпаття. Іван Фогарашій — це передовий борець за історичну правду українського народу Закарпаття.

Ще один закарпатоукраїнський історик Дулишкович пише: „Що на території теперішньої Мадярщини були до приходу мадярів русини, видно з того, що мадяри перебрали від русинів багато руських слів і руську віру. Ані багато слів, ані віру не змогло б було їм надати мале число русинів“.

Закарпатоукраїнський письменник О. Павлович писав: „В мадярськом язyku много слов наших находится. О том всім поздніе больше напишем, если Бог даст здоровля“. І дійсно Павлович підготував статтю „Матеріали для мадярско-руского словаря“, в якій про первісність русинів на Закарпатті свідчить велика кількість руських коренів у мадярській мові.

Мадяри зі словами запозичили з української мови і їх лексичні форми, наприклад, бабочка, сілвачка (сливочка), бораточко, піпачко тощо.

З часом мадярські вчені самі переконалися в тому, який вплив закарпатоукраїнська культура мала на розвиток їх нації. Так у 1942 році в Будапешті Др. Гунда Вейла видав твір „Модьор-слав нийпройзі копчолоток“. У цій книзі він говорить, що мадяри перебрали від русинів форми печей, висячі колиски, „обороги“ для сіна тощо.

Багато визначних мадярських дослідників вказали на вплив закарпатської коломийки на мадярську пісню. Але про це скажемо далі.

Отже, можна зробити такі висновки.

1. Вплив української культури русинів на розвиток мадярської культури не підлягає сумніву. Запозичення в мові мадярів не могло відбуватись під час переходу Руссю або від русинів, що ніби до них добровільно або примусово прилучилися, як це намагаються трактувати мадярські вчені. Адже для цього потрібен тривалий час і спільне проживання. З Київської Русі мадяри не могли запозичити церковну руську термінологію, бо тоді там такої не було.

2. Мадяри, прийшовши на землі, не створили свою державу, вони мусіли зустріти там руське населення, від якого запозичили слова, віру, звичаї. Русинів мусило бути дуже багато, бо від кількох осіб розсіяна кочуюча орда не перейме слова. Слов'янські племена білих хорватів, яких теж до приходу мадярів називали русинами, перемогли аварів і зберегли свою культуру. Ці русини мали культурну перевагу, були на вищому ступені розвитку культури, ніж мадяри.

3. Здавалось би, що декотрі мадярські слова не запозичені з української мови, а лише подібні до українських слів. Наприклад, слова „застава“ по-мадярськи „засло“, „межа“ — „меде“, „Золтан“ — „Золотан“, золотий мужчина, „буркут“ — джерело води, а по-мадярськи „боркут“ має інше значення. Але уведені слова і багато інших, нібито лише „подібних“, самі мадярські історики й мовознавці, такі як Ачаді, Корачоні, Кнежа, вважають українськими. Слово „буркут“ на Наддніпрянській Україні означає джерело води, отже воно не є мадярським словом.

4. Дехто може сказати: є у мадярській мові слова, запозичені й у інших слов'ян. Це можна допустити, але ці слова не чеські, не словацькі, не словенські, не сербські і не болгарські. Візьмімо слово „хрест“. Слов'янські народи хорвати, словенці, чехи, словаки, поляки, лужицькі серби називають його кріж, кржиж, кшіж. Форму

„хрест — крест“ мають серби, болгари й українці. Мадяри перебрали форму „крест — керест“, бо між ними жили майже виключно лише русини-українці. Тут не йдеться лише про слова, але й про релігійні обрядові звичаї, релігійне життя, собори, боротьбу за руську віру протягом століть, яку провадили лише русини Мадярщини.

5. Слов'янські слова, що їх мадяри запозичили до своєї мови, не могли походити від болгарів, бо не перебували з ними у стосунках. Крім того, болгари самі слов'янізувалися, запозичили слов'янську мову і то, певно, теж від українців Історичного Закарпаття.

6. Запозичення такої величезної кількості слів, і взагалі культури, з української мови до мадярської було б неможливе, якби мадяри вже не застали на території сучасної Мадярщини українців. З болгарями мадяри не мали таких зв'язків, щоб могли витворити повищі критерії запозичення болгарських слів до мадярської мови.

Закарпатський історик Дулишкович пише про це так: „Що русини були тут (очевидно, під назвою слов'ян чи хорватів, чи болгар) до приходу мадярів, видно з впливу мови. Мадяри до їх мови і звичаїв пристосувалися, і цього не можуть приховати: так як і сама мадярська мова була в більшій часті складена і мова слов'яно-руських наших предків, які жили в Паннонії, так само і релігія, якої протягом довшого часу мадяри трималися, була взята від слов'ян-русинів. Так бачимо мадярські слова, які походять зі слов'яно-руських, слова, які русини вживали ще до приходу мадярів в Мадярщину, бо зустрічаємо їх уже в старослов'янських письмах і літургічних книгах. Із дійсності, що мадярська мова має, між іншим, дуже багато слів зі слов'яно-руської мови, треба робити висновок, що русини жили на території Мадярщини ще до приходу мадярів“.

7. Деякі мадярські дослідники безпідставно заявляли, що ті болгари, котрих мадяри застали — зникли. Русини завжди були в мадярському королівському дворі: за Стефана I (1000-1038), і пізніше за королів Андрія I (1046-1060), Бели II (1131-1141) і Гейзи (1141-1162) мадярський королівський двір був більше руським, аніж мадярським. Зокрема, виключно з русинів складалась сторожа королівського двора. Культурна перевага русинів над мадярами зробила б з мадярів слов'ян, так само, як з болгар, якби не завадили німці.

Все це було б зрозуміло, якби мадярські вчені дотримувалися правди, а не принципу: „Славіка нон легунтур — слов'янське не хочемо читати“. Це було виявом зневаги до всього слов'янського, а там, де зневага, ніхто не бачить правди. Тепер це ми назвали б

науковою обмеженістю. В минулому столітті мадярські вчені могли собі такі вибрики дозволити, бо українці Закарпаття були безсилі, — без можливості навчання, видавання книг, тісного зв'язку із світовою спільнотою.

Ось що писав словацький вчений, археолог та історик Павел Дворжак у творі „Одкрите деїни“ („Відкрита історія“): „Слов'яни перемогли аварів і при тому зберегли свою культуру. Лише так можемо пояснити дійсність, що прибулі мадяри мали що перейняти від слов'ян, котрі там були після розгрому аварської держави, і то не лише назви з повсякденного життя, але й слова з життя адміністративного і правно юридичного“. Тими слов'янами в Потиссі і на території усїєї Мадярщини були закарпатські русини-українці.

Зрозуміло, що мадярам неприємно визнавати свою меншовартісність — що мають слова, культуру й християнство від русинів, яких вони зневажали, а тому їх національні дослідники блудять, доводячи, що на мадярів мали вплив якісь болгарські слов'яни чи інші слов'яни, що вимерли: русинів взагалі не згадують, так, ніби тих не було. Це для того, щоб зменшити претензії русинів на їх колишні території. Зрозуміло, що є слова, які вживають усі слов'яни або кілька слов'янських народів, і важко визначити, від котрого народу те слово походить. Займалося тим багато вчених — Шафарик, Філевич, Соболевський та інші, — всі, крім мадярських. Тим часом, як мадярські історики верзуть усякі нісенітницї про вплив культур інших народів на їхню національну, чеський вчений Кадлец („Старе Словенско“. — Пруди, 1925) зриває цю машкару словоблуддя і прямо вказує, що те все „руське“ і є безперечним доказом первісності русинів на тій території. Адже ми вже довели, що болгари ніколи не жили ані в Потиссі, ані в Паннонії. З „болгарами“ давно розібрався фахівець болгарської мови Іван Гуца-Венелін.

Тут треба підкреслити, що достовірність запозичення мадярами багатьох руських, тобто українських, слів у свою мову, прийняття руського християнства вже не підлягає сумніву та є одним з важливих доказів, що русини жили на всій території Мадярщини задовго до приходу мадярів у Подунав'я. Тих русинів, очевидно, було багато. Вони заселяли території Потисся й Подунав'я разом з Паннонією, адже від мізерної кількості русинів мадяри не могли б перейняти слова, культуру та руський обряд християнства.

Мадярські вчені намагалися розводити всілякі дискусії про те, що на території Закарпаття вони нібито не знайшли слідів русинів. На

чисту воду їх вивів закарпатський історик М. Лучкай, який розкрив очі на сутність справи: „Мадяри, сини степів Азії, не були знайомі із сільським господарством, навіть самого льняного одягу не знали... а ці області вже були християнською вірою освічені... Мадяри перейняли від слов'ян форму управління, а також спосіб господарювання та засвоєння наук“.

Те, що на Історичному Закарпатті до приходу мадярів жили тільки слов'яни, і причому русини, доводить багато назв місцевостей, які, без сумніву, є слов'янсько-руськими, і які пізніше перейняли і мадяри, тому що ті назви вже були у вжитку. Мадяри перейняли і назви фруктових дерев (наприклад: сілво — слива, черешну — черешня та інші), яких не було раніше на тій території і про них мадяри, очевидно, дізналися від русинів.

Коли мадяри прийшли на Історичне Закарпаття, там, безумовно, жили виключно тільки русини, бо нема ніяких слідів від інших народів. Мадяри цих слов'ян-русинів називають болгаро-слов'янами. Але ж такою свого часу була назва русинів Історичного Закарпаття, і вона стосувалась не болгарської національності, а лише вказувала на те, що мешканці краю належали до Болгарської держави. Між іншим, в цілому Потиссі не збереглося жодної болгарської назви.

Вкажемо на ще одну ознаку русинського впливу. В усьому світі відоме славне токайське вино. Назва міста „Токай“, як пише проф. університету в Пешті Др. Гядор Стрипський, походить від руського „Стока“. Відомо кілька сортів токайського вина, а найкращий його сорт називається „Самородний“. Цей сорт самородного винограду знають від непам'ятних часів. Називають його так і тепер, хоч в околиці Токаю живе переважно змадяризоване населення колишніх русинів. Безперечно, слово „самородний“ — не мадярське, а українське. А назва могла перейти лише від народу, який першим заселив цей край.

Великий вплив на мадярську культуру мали не лише русинсько-українські слова, а й мелодії українських пісень. Згадаймо хоча б коломийку Історичного Закарпаття чи танці. Це визнає дослідник мадярської музики, фольклорист і мадярський композитор Бейла Барток (1881-1945). Він у 1911 році записав у селах Угочі й Марамороша на Закарпатті понад 100 українських закарпатських народних пісень. Його рукописний збірник нині знаходиться в його особистому архіві в Будапешті. Він написав ряд статей, серед яких відома публікація під назвою „Про народну музику мадярів і сусідніх народів“. Барток, правильно визначив закарпатську коломийку як типову мелодію

танцювального характеру, відзначивши її вплив на мотиви мадярської „конасновти“. Коротше кажучи, довів, що існує тісний з'язок у музичному сплетенні: коломийка — мадярська пастуша пісня „конасновта“ — мадярська військова танцювальна пісня „вербункош зене“ — сучасна мадярська пісня. Таких же поглядів дотримується ще один мадярський дослідник — Паловці Горват Лойош: „З рутенських народних пісень в значній мірі коломийка мала вплив на мадярську народну музику“. Мадярський дослідник Рийтеї Пріккел пише, що мадярський „гайдутанц“ і „пастортанц“ тісно зв'язані з українською коломийкою. Цікава також примітка Рийтеї про те, що в його дитинстві мадярський танець (конастанц) називався „коломойко“.

Петро Милославський, російський емігрант, який жив на Закарпатті, у 1942 році опублікував статтю „Руська народна пісня“ в журналі „Зоря“, де писав: „Один із славних істориків і дослідників мадярської народної пісні Бейла Барток все життя присвятив збиранню і вивченню народних пісень. Він допускає зв'язок мадярської пісні, т.зв. „конасновта“, із закарпатською коломийкою. Барток, справедливо вважаючи закарпатську коломийку типовою піснею танцювального характеру, вважає, що у коломийці і мадярській „конасновті“ існують давні взаємні історичні взаємовпливи. Точніше кажучи, Барток не відмовляється від припущення, що закарпатська коломийка є прототипом пастушої пісні (конасновта). Радше шляхом інтуїтивного відчуття, як на основі наукових даних, Барток допускає таку схему поступових історичних впливів: коломийка — мадярська пастуша пісня (конасновта) — мадярська військова танцювальна пісня (вербункош зене) — сучасна мадярська пісня“.

„Можливість впливу коломийки на мадярську пісню допускає також і наступний мадярський дослідник П. Л. Горват, — пише далі Милославський. — Трактуючи коломийку не лише як пісню, але і як танець, ми знаходимо ще й інші докази того, що закарпатська коломийка зв'язана з мадярським пастушим танцем (пастортанц), особливо із т.зв. „гайду-танцем“. Мадярський дослідник цього питання Рийтеї Пріккел у своєму дуже цікавому творі „О модьоршаг танцої“ приходять до висновку, що т.зв. „гайду-танець“ ні мелодією, ні характером хореографії не є типово мадярським. „Досліджуючи питання, звідки міг прийти цей чужий вплив, Рийтеї Пріккел допускає, що цей вплив міг бути лише від якого-небудь сусіднього слов'янського народу“. „Роздумуючи далі над характерними особливостями мелодій, Рийтеї Пріккел допускає, що „гайдутанц“ і „пастортанц“ є тісно

зв'язані із закарпатською коломийкою“. Всі вищенаведені дані підводять Рийтеї Пріккела до висновку, що взаємний зв'язок між закарпатськими коломийками, мадярськими пастушими і військово-танцювальними піснями спричинив виникнення нового музичного жанру — мадярський пастуший танець-пісня (пастортанц і конасновта), який передував виникненню „гайду-танцю“.

В. Гошовський у публікації „Украинские песни Закарпатья“ теж говорить про вплив української пісні на мадярську. Він пише: „Порівнюючи наспіви весняних обрядових пісень (ігри й хороводи) в Мадярщині, про що йшлося в статті Керені, з наспівами весняних ігор українців зі Східної Словаччини, неважко простежити їх близьке споріднення. Маючи на увазі те, що деякі слов'янські племена ще в VI-VIII ст. (тобто до приходу мадярів в Паннонію), заселяли цю територію, а також ті обставини, що давні мадярські племена не займалися хліборобством і тому не могли мати своєї хліборобської обрядовості (назви хлібних зерен і предметів хліборобської праці в мадярській мові запозичені із давньослов'янської мови), можна припустити, що мадярські веснянки — це пісні засимільованих слов'ян“.

Тут варто згадати, що на цю тему в 1943 році прочитав публічну лекцію диригент Катедрального собору в Ужгороді Никифор Петрашевич, в якій аргументував свої докази (зсилаючись на авторитетних мадярських музикознавців), демонстрацією уривків з музичних творів. Для мадярів Ужгорода це стало сенсацією, вони запротестували: мовляв, як може гордий мадярський народ переймати щось від „відсталих русинів“. При тому зауважимо, що ця лекція, як і стаття Милославського (хоч і дуже обережна), з'явилися в період окупації Закарпаття мадярами.

Природньо постає запитання: як це можливо, чому одні мадярські дослідники докладають зусилля, щоб заперечити український вплив на історію Мадярщини (мовляв, русинів там взагалі не було до приходу мадярів — вони прийшли сюди лише як колоністи, значно пізніше від мадярів), а тим часом інші дослідники доводять протилежне, зокрема, вплив української коломийки Закарпаття на формування сучасної народної мадярської пісні. Відповідь очевидна: впливати міг лише той, хто на даній території перебував раніше, хто мав вищий рівень культури, а це було в Історичному Закарпатті після прийняття християнства від Константина-Кирила і Методія, і навіть ще до приходу цих апостолів на Велику Мораву.

Паннонія

Ми переконалися, що Потисся й лівобережжя Дунаю було заселене білими хорватами, які в період вторгнення мадярів на Закарпаття звалися русинами й були християнами руського обряду. З огляду на це варто простежити, що відбувалося на землях правобережної частини Дунаю, тобто на території теперішньої Мадярщини, відомої тоді ще під назвою Паннонія.

В історіографії взагалі ще ніхто не достежував давно забуте відгалуження слов'ян на території Паннонії. Австрійським і мадярським історикам було вигідно мовчати. А хроніки згадують про тих слов'ян у зв'язку з гуннами, аварами і франками.

Паннонія була римською провінцією, і з тих часів маємо про неї різні відомості. Але під час переселення народів римляни під натиском різних народів цю провінцію мусіли покинути. Після відходу римлян в Потиссі й Подунав'ї осіли гунни, потім цими землями проходили й інші народи — слов'яни, герули, геліди, готи, лангобарди, авари. Але осіли на цих територіях лише слов'яни. В 566-567 роках в Потиссі і Подунав'ї — Паннонії з'явилися авари, які зустрілись там і на території сучасної Австрії зі слов'янами. На території сучасної Австрії у 596 році авари на чолі з Баяном розбили баварське військо. Авари поневолили слов'ян, і це вплинуло на їх культурний розвиток та формування держави. Після смерті аварського кагана Баяна (†603) слов'яни Паннонії пробували визволитись від аварів. У 623 році їх боротьба інколи досягала мети, та довести її до успішного завершення допоміг купець Само, франк за походженням, за що вони обрали його своїм королем. Де Само визначив столицю своєї держави, історикам встановити не вдалося. Можливо, що десь за Паннонією, де знаходиться сучасна Австрія, а може і в Мораві чи навіть у Чехії. Але, очевидно, за час правління Само (прибл. 623-658 рр.) в Паннонії, поки її знову не захопили авари, слов'яни мали своїх князів, а після перемоги над аварами франкського короля Карла Великого (791) князі теж були, хоча, можливо, і визнавали над собою владу баварського воєводи, якому платили данину.

Аварці відразу не допускали колонізації своєї держави баварцями в Паннонії (адже на землях сучасної Австрії були аварські грінги — фортеці), бо це контролювали території на північ від Дунаю. Та

врешті-решт вимушені були підкоритися, коли війська Карла Великого здобули аварські ґрінґи в Паннонії. Карл Великий долучив Паннонію як провінцію до римської імперії і тоді подунайські слов'яни розділились на два розгалуження, що далі розвивалися порізно.

З писемних джерел — франкських хронік — довідуємось, що на початку IX ст. територією на схід від Баварії володіли слов'янські князі й знатні вельможі. Про них говориться у 811 році у зв'язку з сутичками між слов'янами й аварами Паннонії. Розбиті авари, вигнані з Потисся, осіли в Паннонії, але паннонські слов'яни почали їх переслідувати, і туди було вислане франкське військо для погашення конфлікту.

Після поразки аварів слов'яни знову організуються в племена, але вони скоро опиняються під владою Франкської держави, входячи у франкські графства. Після смерті Карла Великого Франкська держава почала занепадати, а на її місці на території Паннонії утворилася східнофранкська держава. Якщо про слов'ян на Мораві маємо хоч деякі відомості, то про паннонських в той час — їх мало. Ця держава в різний час називалася по-різному — Аварія (811), провінція Аварорум (823, 832, 836), Паннонія (859). Ці назви свідчили про її попередню належність до Аварської імперії. Але незабаром після цього знаходимо в Паннонії і назви етнічні, такі, як Склавінія (837, 893), Марка Вінідорум (864). В ті часи в Паннонію й Мораву мали вільний доступ франкські місіонери, і згодом на цих територіях постали перші латинські храми.

Про Мораву ми вже писали. Тоді ми згадували, що туди прийшли слов'янські апостоли Константин-Кирило і Методій, заснували там школи, підготували кандидатів на священство й вирушили з ними до Риму. По дорозі вони зупинилися в Паннонії, в князя Коцеля, який також дав їм учнів, щоб підготувати з них священників. Про працю Константина-Кирила й Методія на Мораві і в Паннонії ми вже згадували в попередніх розділах. Тут лише нагадаємо, що в Паннонії населення було слов'янським, бо інакше чому князь Паннонії Коцель хотів, аби в Паннонії було слов'янське богослуження й слов'янське духовенство.

Населення Паннонії прийняло християнство ще за часів Римської імперії. Але з тих пір минуло більше ста років. У другій половині VIII ст. в Паннонії почали поширювати християнство дві латинські місійні групи: місіонери баварські (німецькі) та ірландські. Німецькі місіонери поширювали християнство насильницьким шляхом, тому не мали успіху. Ірландські ж були стриманіші, тому їм вдалося привернути на латинське християнство корутанських словенців. Знаємо,

що баварсько-німецькі місіонери зазнали поразки також на Мораві, де князь Ростислав запросив слов'янських місіонерів з Константинополя. Так прийшли на Мораву Константин-Кирило і Методій, а останнього було назначено моравським і паннонським архиєпископом. Місіонерів Методія на моравську Нітрянщину не допустив латинський єпископ Віхінґ, зате в Паннонії їх радо прийняли, оскільки населення Паннонії було слов'янським.

Постає питання: що це за слов'яни жили в Паннонії після розгрому аварів? Баварська колонізація Паннонії була нетривалою. Баварці оволоділи територіями лише до Віденського лісу. Слов'яни в Паннонії не згадуються як загарбники, бо вони там проживали. Баварська колонізація відбувалася тоді, коли територію Паннонії займали слов'яни. Ми переконались, що ці слов'яни не були морав'янами і не мали ніякої причетності до Морави. Якби вони були морав'янами, то моравський князь Святополк їх так жорстоко не нищив би — не вбивав, не вирізував геніталії, як про це пишуть хроніки. У той час, коли морав'янів хроніки називають морав'янами, Коцеля, князя Паннонії — „князь словенов“. Словенські учені Копітар і Міклошич стверджували, що паннонські слов'яни були словенцями. Але цей погляд відкинули Добровський, Шафарик, а потім й інші вчені. Професор Братиславського університету А. В. Ісаченко за допомогою документів довів, що існує принципова різниця між словенським плем'ям карантії, яке в джерелах називається „керінтані“, і слов'янським населенням Паннонії — „склаві“. Якби жителі Корутан і Паннонії належали до одного племені, мали б спільну назву. Навіть між єпископами в документах розрізняють „єпископус Карантанорум“ і „єпископус Склаворум“. Тут зазначимо, що словенські вчені зсилаються на паннонські легенди про словенів, але ж у „Повісті минулих літ“ (близько 1110 року) сказано, що осіли вони біля Дунаю, і про те, що „угри“ прийшли зі сходу і воювали проти словенів, які тут уже осіли. А тими словенами були не словенці, а предки нашого народу, звані тоді русинами. Щодо назви „словенець“ слід зауважити, що тоді такої назви взагалі ще не було. „Словенська“ теорія щодо Паннонії була спростована аргументами Ягіча, Облака й інших.

Досі ніхто не висунув версію про те, що словени Паннонії і слов'яни Потисся — це одні й ті ж слов'яни, звані русинами. На це не зверталась увага тому, що дослідженнями руських поселень у Потиссі учені мало займалися, а мадяри цей факт заперечували, тим часом словацькі вчені мовчали, бо теж не хотіли їх там помічати.

Тепер уже доведено, що мадяри, ввійшовши у Потисся, зустріли там болгарських слов'ян, званих так лише тому, що вони належали до Болгарської держави, а насправді це були русини, християни руського обряду. З верхнього Потисся мадярські кочівники перейшли в Паннонію і там побачили слов'ян, тих самих, що і в Потиссі. Мадяри відвоювали Паннонію у франків у битві під Братиславою 4 липня 907 року. Тоді мадяри перегорнули останню сторінку в історії Морави, знищивши її дотла.

Слов'яни, яких мадяри бачили в Паннонії, не могли бути іншими слов'янами, а руськими. Спробуємо це довести.

1. Знаємо, що в Паннонію римський імператор Траян переселив карпів — так називали предків білих хорватів (або русинів).

2. Знаємо, що частина білих хорватів перейшла в Задунав'я і оселилася в Паннонії.

3. Паннонія була навернена місіонерами Константином-Кирилом і Методієм на східний обряд християнства, а нам вже відомо, що то був руський обряд.

4. У „Повісті минулих літ“ написано: „По многих же временах, сии суть Словени по Дунаеві, гдѣ есть нинѣ Угорская земля і Болгарская“. Очевидно, що „словени“ це — русини.

5. З історії відомо, що потисьські слов'яни допомагали Карлові Великому у боротьбі з аварами і немала їх заслуга у цій перемозі. Знаємо також, що вони й після поразки аварів переслідували їх не лише в Потиссі, але й у Паннонії. Отже, потисьські і паннонські слов'яни, були одно.

6. В Паннонії у період приходу мадярів були ті ж русини, що і в Потиссі. Це доводять і назви місцевостей: Пещ, Болото, Тихонь, Острий Холм, Вишеград, про які навіть мадяри твердять, що ті назви походять з часів до їх приходу в Паннонію.

7. Ще одним доказом є руські монастирі у Весприми, Тихонська Ларва, Ороскив, Горозкив, Руський Камінь. Факт їх існування в Паннонії, вказує на великі поселення тут слов'ян-русинів. Скальна печера-монастир, тобто скит, теж є ознакою русинів-християн, бо таку форму монашого життя спостерігаємо лише в Східній Церкві, і, зокрема, в Київській Русі. На Заході нічого подібного не було й нема.

8. Ті монастирі не були ані словенськими, ані хорватськими, бо ті народності прийняли християнство за латинським обрядом. Не були ті слов'яни й морав'янами, бо сусідня Нітранщина сповідувала також латинський обряд.

9. Що Паннонія була заселена русинами, доводить також її великий культурний розвиток і вплив русинів на мадярів. В Паннонії мадяри перейняли від русинів багато слів, культуру, християнство, церковні терміни, закони, релігійні звичаї тощо.

10. Подивимося також на місто в Задунав'ї-Паннонії, назва якого вказує на те, що воно теж було руським. Таких міст в Мадярщині багато. Анонім, який в „Геста Гунгарорум“ описав прихід мадярів, згадує про те, що на правім березі Дунаю (на південь від Братислави) був замок під назвою „Оросвар, Оросфолво“, був „руський замок, руське село“. Факт існування цього міста в період приходу мадярів в Паннонію навіть назвою вказує на те, що в ньому жили русини. В історичних документах про них згадується аж до 1449 року. Назва „Оросвар — Руський замок“ доводить, що він та околиця були руськими. Замки будувалися не для села чи міста, а для військової оборони цілої околиці. Мадярські історики, безпідставно (а ми вже згадували, що мадяри в період володіння Стефана I не мають доказів), намагаються ввести нас в оману, що ніби той замок і поселення наказав русинам (тим, що ніби прийшли з мадярами) вибудувати князь Золтан, син і наслідник Арпада. Ми вже знаємо, що мадяри були номадами, кочівниками, і не будували в той період жодних замків. Отже, мадярські твердження — це казка без жодних історичних доказів. Якщо замок в Оросварі називався руським, то тільки тому, що вся околиця була заселена русинами, тому й замок отримав назву „руський“. Таким чином, в північній Паннонії-Задунав'ї, що тепер входить до території сучасної Мадярщини, жило багато русинів.

11. Ось що пише дослідник української пісні, радянський вчений В. Гошовський: „Весняні обрядові пісні (ігри і хороводи) в Мадярщині поширені лише за Дунаєм, в районі озера Балатон. Порівнюючи наспів тих пісень, які опубліковані в статті Керенія, з наспівами весняних ігор українців Пряшівщини, не трудно відкрити їх близьку спорідненість. Враховуючи, що декотрі слов'янські племена ще в VI-VIII ст., тобто до приходу мадярів у Паннонію, заселили ту територію, а також ті обставини, що древні мадярські племена не займалися хліборобством і тому не могли мати своєї хліборобської обрядовості (назви хлібних зерен і знарядь хліборобської праці в мадярській мові перебрані із древньослов'янської), — можна зробити висновок, що мадярські веснянки — то пісні засимільованих слов'ян“ („Украинские песни Закарпатья“. — Москва, 1968).

11. Про те, що Мадярщина ще в середині XII ст. переважно була заселена слов'янами, свідчать тогочасні сучасники. Так, наприклад, німецький історіограф священик Гелмолд, у „Слов'янській хроніці“ („Кроніка Славорум“), написаній в кінці XII ст., зазначає, що слов'янська мова була дуже поширеною, й він до слов'янського світу зараховує й мадярів, бо вони ані звичаями, ані мовою не відрізняються від слов'ян. Бачимо, що мадярів зараховано до слов'янського світу тому, що жителі Мадярщини переважно розмовляли по-слов'янськи. Прецінь, в кінці XII ст. в Німеччині добре знали Мадярщину, бо саме в той час спробували її колонізувати, а, крім того, через Мадярщину проходили німецькі хрестоносці (70 тисяч воїнів) і 100 тисяч паломників. Всі вони проходили територією Паннонії-Задунав'я. Маємо погляд сучасних науковців, зокрема, чеський історик пише: „Мадярська держава, тому, що в ній жило пребагато слов'ян, вважалася тогочасними літописцями слов'янською“ (Л. Гавлік. „Велка Морава а стршедоевропшті Словане“. — Прага, 1964).

12. Донедавна вважалось, що Паннонію заселяли і західні слов'яни. Найновіші дослідження чеських вчених доводять, що анти, предки русинів-українців, прийшли до нас не лише зі сходу, але й з південного сходу — вгору Дунаєм аж на Мораву, — і саме вони заселили Паннонію, ба, й Нітрянщину, й частину Морави. Цитуємо чеських академіків: „Правдоподібно, що це тиск аварів спричинив, що анти свої попередні оселі в Причорномор'ї залишили й рушили на захід. Згідно з висновками останніх археологічних досліджень, частина антив — десь між VI-VII ст. — разом з аварами перейшли через долішній і середній Дунай. Але вже до приходу аварів в різних зонах дунайської низини жила осіла чисельна слов'янська етнічна група“ („Велка Морава а початки чсл. статності“. — Прага, 1985, с. 90, 94).

„Пізніше археологи й історики зробили висновки, що спочатку заселення території сучасної Словаччини старослов'янськими племенами відбувалося виключно із Заходу. Але найновіші археологічні дослідження уточнюють, що слов'яни в сучасну Словаччину потрапили кількома потоками. Згадувана хвиля переселень слов'янських племен йшла потоками зі східної Європи на землі сучасної східної Словаччини, а далі з прилеглої області тогочасної Морави до області сучасної південно-західної Словаччини. Врешті, не виключено, що відбувався перехід племен і з півдня, з Карпатської улоговини. Сучасний стан археології дає можливість зробити висновок, що найдавніша хвиля слов'янських племен, які проникли на територію сучасної Словаччини,

— це та, яка сюди проникла із сусідніх областей сучасної західної України і південної Польщі. Це доводять археологічні дослідження, що проводилися в межиріччі рік Ториси й Горнаду. Висновок, який зроблено нашими археологами, стосується хвилі переселень, що відбувалися десь у роках 400 („Деїни Словенска“. Видавництво „Словенска Академія Вед“. — Братислава, 1961, с. 68-69).

Ще в минулому столітті різні псевдоісторики чи то від браку інформації, чи навмисне викривляючи дійсність, поширювали неправдиві тлумачення історичних подій. Тим більше, коли вони знали, що це стосується народу, сини якого позбавлені можливості ознайомитися з історичними документами. Після Другої світової війни світ заповнили документальні матеріали з історії різних народів. Вони й дали змогу визнати історичну гіпотезу про існування руських (тобто українських) меж поселень в Задунав'ї — колишній Паннонії. З історичних джерел ми взяли лише найважливішу, і то дуже коротку інформацію. Але й вона говорить багато, вказуючи на межі українських поселень в Задунав'ї — Паннонії.

Назва Історичного Закарпаття — Русь

Одночасно із зникненням вісток про болгарських слов'ян у верхнім Потиссі, в історичних джерелах з'являються відомості про слов'ян (русинів) в цьому краю (Л. Нідерле „Слов. стар. I IV. Пувод а початкі Словану віходніх“, с. 166). Отже, визначення „болгарські слов'яни“ стосувалося лише їх чисто номінально, як населення, що проживало в державі Болгарії, бо в Потиссі й далі проживали ті ж слов'яни — змінювалася лише їх назва в історичних джерелах, залежно від історичної доби і обставин. Навіть після розпаду Болгарської держави їх називали „болгарськими“, ці уточнення були не суттєвими, тому що й болгарини були слов'янами. Але коли прийшли мадяри — чужий етнічний елемент, — потисьські слов'яни все ж скоригували визначення відповідно до держави, до якої вони належали — Мадярщини, і в офіційних документах було зафіксовано визначення, як вони самі себе називали: „Склаві Рутгені“, а чехів, наприклад, називали „Склаві Боемі“. Слід уточнити: потисьські слов'яни, що жили на території, яка номінально належала до Болгарії, називали себе русинами ще задовго до приходу мадярів і навіть держави Європи вважали Потисся „Руссю“. Звідки нам про це відомо?

1. В попередніх розділах ми вже вели мову про перебування Константина-Кирила й Методія на Потиссі, коли вони йшли з місією на Мораву. Тоді ми зазначали, що назва „Русь“ була цим племенам відома ще до приходу туди мадярів, а також знаємо, що Константин-Кирило бачив і читав в Криму „руські письмена“ Євангелії і Псалмів. Обидвом апостолам була відома назва „Русь“ і з Послання Фотія за 860 рік, а в Потиссі вони зустріли мешканців, які спілкувалися між собою відомою місіонерам „руською“ мовою і цілком природно, що ті могли назвати Потисся Руссю. Так називало себе й те населення, про що свідчать документи, а саме — папські і німецькі хроніки. Значить така назва мала бути відома усім державам Європи.

2. Ще однією писемною пам'яткою, хронологічно найстаршою після Послання патріарха Фотія, де йдеться про назву Русь на Історичному Закарпатті, є лист папи Івана XIII (965-972) до чеського князя Болеслава з приводу заснування Празького єпископства в 973 році. Рим мав на меті ввести у тому єпископстві латинську

богослужбову мову і зазначає, що „єпископство не буде в обряді чи секті народів Болгарії, Русі або слов'янської мови“. Отже, папа тоді знав, що є Русь, богослуження руською мовою, про те, що та Русь є християнською і знаходиться неподалік Чехії — біля Болгарії. Київська Русь тоді ще не була охрещена, отже згадка папи про обряд Київської Русі не стосується. Коли папа згадує болгарів, то він згадує і Русь Потисьську — Історичне Закарпаття, яке на той час вже більше як сто років тому було охрещене, мало руський обряд богослуження та було відоме в Римі під назвою „Русь“. З повідомлень єпископів папа добре знав про великий вплив східного обряду християнства на мадярів в Потисьській Русі.

3. Ще одне документальне підтвердження існування Потиської Русі на Історичному Закарпатті дійшло до нас з 1031 року. В тому році мадярський король Стефан I загарбав південне і середнє Потисся. Після того, як воно стало провінцією Мадярщини, правити нею король доручив королевичу Емерикові (по-угорськи Імре) нагородивши його титулом „руського князя“ (Дукс Рутгенорум). Анналі Гілдесгаймські в 1031 році повідомили про смерть Емерика, сина мадярського короля Стефана I, і саме звідси ми дізнаємось, що той королевич мав титул „Дукс Рутгенорум“, князь русинів. Наступники мадярського короля Стефана I також призначали своїх синів князями Потисся. Так, король Андрій I (у 1046 році) призначив потисьським князем свого брата Белу, король Соломон (у 1064 році) — Гейзу I, король Коломан (у 1095 році) — Альмоша. Всі вони мали титул „Дукс Рутгенорум“. Згадані Анналі, називаючи Емерика „руським князем“, пишуть: „Геїнрікус, Стефані регіс Філіус, дукс Руїзорум ін венаціоні аб апро дісціссус періт Флебїтур“ („Монумента Герм.“, скр. III, с. 94).

4. Завойовані Стефаном I території, зазначалось у мадярській хроніці ставали провінціями, званими „партес“, „терріторіум“ або „конфініум Нир“, „конфініум Вихар“, „конфініум Рутгенорум“, „Мархія Рутгенорум“. Так, в біографії Зальцбурзького архієпископа Конрада, виданій у Монумента Германіє під назвою „Віта Куонраді“ під роком 1127 згадується про „Мархія Рутгенорум“ в північній Мадярщині. Бібліограф архієпископа Конрада прийшов у ту провінцію, коли архієпископ перебував на службі у короля Стефана I і проживав у тій „Мархії“ („Монумента Герм.“, скр. XI, с. 74): „Віта Коунраді епіскопі... Нунціус ад регем (Унгаріє) дірігітур, кві тунк ін Мархія Рутгенорум морабатур“. Було це при такій нагоді: німецький

архієпископ Конрад уклав з мадярами мирний договір. Як подають історики, сталося це в 1127 році. Але незабаром мадяри знову напали на східну Мархію (австрійські землі), знищили її, багатьох людей забрали в полон. На спустошені землі з великим військом прийшов архієпископ Конрад. Але перед тим, як напасти на мадярів, відправив до мадярського короля посла. Цей посол (автор життєпису Конрада) про це писав потім: „...Після чергового нападу мадярів, мене відправлено послом у Мадярщину, де за допомогою Феліціана, Острохольського архієпископа, досягнув такого успіху в переговорах, що за наказом мадярського короля усіх полонених було звільнено. Немалу роль зіграв у тому страх короля перед архієпископом (Конрадом), велике військо якого разом з кількома єпископами та князями зайняло спустошені мадярами мархії з кількома єпископами та іншими князями (з великим військом). Мадярщиною поширилися тривожні чутки й знать, як і весь мадярський народ, охопив великий страх, що архієпископ (Конрад) увійшов з численним військом на їх землі для того, щоби захопити Мадярську державу, а Остригом — столицю королівства — спустошити, щоби помститися за взятих у полон людей. Коли я прибув у столицю (Остригом), то застав мадярського архієпископа й все населення в переполосі. І запитали мене: як це я зважився увійти в місто, яке мій пан вирішив спустошити. Я не міг їх цілковито заспокоїти і переконати в тому, що це тільки погроза, і тому відповів: поки мій пан не здійснив її і очікує, щоби довідатися, чи бажають вони звільнити полонених та дотримуватись укладеного миру. На цю відповідь вони послали гінця до короля, який тоді перебував на землі русинів, і всі полонені з усією здобиччю були звільнені й повернені на свою землю“.

Тут варто дещо з'ясувати: „Життєпис Віта Коунраді“ написаний монахом, який особисто знав Конрада. Архієпископ Конрад мав цей сан у 1106-1147 роках. Про „Мархія Рутгенорум“ говориться у 18 главі „Життєпису“. Згідно з хронікою, війну розпочав мадярський король, але це був черговий грабіжницький набіг мадярів (1131). Ім'я мадярського короля не наведено, але цей рік співпадає з роками правління короля Бели II.

Деякі дослідники пробували довести, що „Мархія Рутгенорум“ була не „країною русинів“ Історичного Закарпаття, а що це — Галичина як „окраїна Русі“. Російський білогвардійський емігрант Петров застерігав, від помилок в Анналах, бо „автор Гілдешгаймських Анналів зовсім не був у Мадярщині, а назва вжита ним, постала десь на німецьких

землях“. Далі стверджує, що автор біографії архієпископа Конрада взагалі не знав обставин, отже „Мархія Рутгенорум“ означає радше „марку проти русинів“ чи „марку проти Русі“, тобто проти галицько-володимирського князівства, бо русини мали державу на другому боці Карпат. Аж занадто впадає в очі штучність цих висновків „мадярського прислужника“ Петрова. Інші історики (декотрих ми згадували), дотримуються точки зору, що назва „Мархія Рутгенорум“ є доказом того, що тогочасна загальна думка як мадярів, так і чужинців визнавала Потисся „руською країною“, тобто територією, яка мала руських жителів і їм належала. Але хіба ви бачили володаря, який би свою країну називав іменем чужої держави? Автор назви „Мархія Рутгенорум“ вжив її з огляду на певну конкретну ситуацію у значенні, яке вона мала насправді, бо цей термін має свій власний зміст і основу. Ще одне: назва „Мархія“ була відома й близька авторові, бо нею ж оперували й декотрі провінції Німеччини, а не чужі території, окуповані Німеччиною. Отже, „Мархія Рутгенорум“ — це історична „руська країна“ Потисської Русі.

5. Дуже важливий доказ — вістка з 1184 року, яка називає Вихорське єпископство „єпископством руським“. Текст цього важливого документу зберігся в Паризькій рукописі з XV ст. Там пишеться: „єпископус Біарх, куюс седес діцітур Оросієнсіс, габенс мілле маркас“. Це документ з доби короля Бели III (1172-1196), в якому зберігся опис доходів як мадярського короля, так і поодиноких єпископств (Марцалі К. Енхірідіон фонціум гісторіце Гунгарорум, Бпешт 1901 с. 129. — Фейир, Код. діпл. Гунгаріе II, с. 217). Для вчених стало несподіванкою, коли мадяр Марцалі перекутив слово „Оросієнсіс“ — „руський“ на „Оласі“ — „румунський“. „В мадярській мові слова „Орос“, „Оросі“ на початку XIII ст. вживаються в значенні „русин: рус, руси, рутгенус, рутгені, ад рутгенос партіментес“ (Самота Іштван „Модьор оклевил-совтар Лексікон вокабулорум Гунгарікорум ін діпломатібус кве реперіті поссунт“. — Б-Пешт, 1902-1906, с. 714-715; 1288-90). Присутність „руського єпископства“ у Вихорі означає не що інше, як те, що в цьому краю жило руське населення, яке спілкувалося руською мовою.

6. Хроніка Гунгарорум — Варшавський літопис мадярів — свідчить, що вже за часів правління короля Стефана I (1000-1038) в Шарішському комітаті жили русини. Подібне історики твердять і про комітати Ужгородський і Бережський (Ендліхер, Монумента Арпад. 7; Бідерман І. Ді унгарішен Рутгенен I).

7. Документи XII, а особливо XIII ст. доводять, що декотрі визначні русини працювали в державній установі або на королівській службі. (Годинка. Тирт. 21, 64). Тоді ще Корятовича на Закарпатті не було, і це тим вагоміший доказ автохтонності русинів у цьому краї в часі приходу мадярів (896).

8. Анонім говорить і про руського князя Лаборця, який володів руською країною і, коли прийшли мадяри, був ними повішений. Вістки про русинів є чимраз частішими і певнішими.

9. Про те, що було багато полонених русинів з горішнього Потисся, згадує Рогеріус, описуючи татарську навалу (Рогеріус, Кармен мізерабіле кап. 37).

10. Анонім у своїм творі „Геста Гунгарорум“ (Діяння мадярів) згадує про те, що жінка мадярського короля Андрія I Анастасія, яка була донькою київського великого князя Ярослава Мудрого (1017-1054), любила перебувати в краю біля Бодрога (Болотяний потік — Шарошпоток), бо „почувала себе тут ближче до рідної землі“ (ад натале солум). На Бодрозі був і східно-слов'янський замок (городище) Земплин. Ясно, що звідти було далеко до Київської Русі, але давньоруське населення творило враження близькості до руської землі. Це околиця руська, бо й аббация Засті мала тут свої маєтки, тут був руський монастир, церкви, руські села. Треба зазначити, що Анонім був знавцем середнього і верхнього Потисся, тут він писав свої „Геста...“.

11. Інший мадярський літописець Симон де Неза був родом з середнього Потисся й добре знав цю країну. Він, вирізняючи в своєму творі різні національності, що пізніше поселилися в Мадярщині, між ними не називає русинів. Подібне перерахування знаходимо і в інших мадярських літописних записках, і ніде назва русинів не включена в число пізніших пришельців. Русини вважалися на своїй землі народом автохтонним (корінним).

12. Історичне Закарпаття відпрадавна мало свої руські назви, які мадяри тут зустріли, коли прийшли сюди. Вони прийняли також назви рік, гір, хотарів, хоч пізніше їх спотворили чи навіть поперемінювали. Мадярський літописець Кезаї називає Карпати „руськими горами“. Назви завжди давав той, хто перший заселив землю. Проте, мадяри не могли прийти й дати стільки руських назв. Це все вказує на те, що русини не прийшли на Закарпаття в XIII-XIV ст., як це трактують мадярські шовіністичні історики, а жили тут первісно і тривалий час займало території Історичного Закарпаття. Наприклад, ріка Топля, названа від того, що повноводила, мала низькі береги. А ось документ 1214

року, яким Болеслав, Вацовський єпископ, обдарував Лелеську препозитуру селами — Помочи, Поляна, Бистриця, Висока, Поляна потік, Гумело...“ — це все руські назви. „В Бодрог-Керестурі — рибник, у 1408 році названий Става, — очевидно, це руський став. Жителі села й околиці ще й досі є греко-католиками. Видно, що саме їх предки залишили свою пам'ять, і не тільки в географічних назвах. Маємо біля 20 назв „монастир“ — отже там стояли монастирі“. (Стрипський „Де документи нашої історії“). Назви хотарям також дали русини, бо назви завжди дають перші поселенці. Наприклад, назва „Поляна“ перейшла в мадярську мову і навіть в румунську. Вона часто вживається і в Заліссі. Поляна — викорчоване в лісі місце. Назви осель, рік, потоків, навіть жуп (комітатів) офіційно вживані, і навіть засвідчені в XII і XIII ст. в мадярських документах по-руськи — Земплин, Берег, Угоча; ріка — Солива; села — Даровці, Градище, Теплиця, Суходол; гори — Руссія, Бескид. Це вказує, що ті назви дали першопоселенці русини, так їх мадяри і записали в документах. Назви — Пешт (Пещ), Вишеград, Доброчин, Новград, Тихонський монастир — це все вказує на руське населення тих околиць. Дунай в закарпатських піснях не згадувався б, якби там не жили русини. Назва території „гортобадь“ — це гордобиль, руська назва рослини. Назви — це „мова землі“, яка успадковується з покоління в покоління, від народу до народу, хоч деколи в формах порушених чи змінених, але і з них можна прочитати, хто перший ту землю заселив. Назви залишилися всупереч зміні населення. А це стосується й Потисся, яке хоч і було територією переходу різних народів, але можемо твердити, що його заселення русинами було релактивно постійне, воно не мінялося, хоч при переходах деяких племен русини відходили в ліси, гори, мочаристі околиці тощо, щоб уникнути зіткнень. Цей аспект мадяри навмисно не досліджували, хоч їхній професор університету Г. Стрипський вказав, що хотарні назви є ознакою того, що Потисся первісно заселяли русини. Але тепер уже й археологія доводить факт заселення Потисся слов'янами (русинами).

13. У багатьох районах Мадярщини є місцевості, які починаються словом „орос“ — „руське“. Вони зустрічаються в комітатах Мошонь, Шопронь, Пожонь, Вац, отже в історичній Паннонії. Не маючи на це пояснення, мадярські дослідники твердили, що тут були колонії руських сторожів. Питаємо: кого мали русини вартувати всередині держави? Це були не руські сторожі, а першопоселенці. Зазначимо, що під час турецького володіння в тих руських околицях поселялися втікачі (хорвати і серби), які замешкали між русинами. Не виключено й те,

що багато руських осель існувало в Мадярщині й поза межами Історичного Закарпаття в XI-XIII ст. і пізніше. На це вказують королівські декрети. Так, наприклад, у 1220 році згадується „вілла Уруз“, у 1221 році — „вілла Рузка“ в Вихорському комітаті, „Регете Руска“ — Абауйському комітаті. У 1428 році королівські декрети згадують русинів разом з куманами і ясами: „Комані, Філістеї ет Рутгені“. Дуже багато цих назв осель з грамот та пізніших мап зібрав Филевич (История древней Руси, 1896). Але й це ще не є повне зібрання назв тих осель і меж, в яких були поселені русини в Мадярщині і Семигороді.

14. Чеський історик Халоупецкі пише: „Країна біля горішньої Тиси була слов'янською не лише задовго до приходу мадярів... Ця країна глибоко на південь мала ще на початку XIII ст. характер слов'янський, як видно з документів, збережених в Регістрі Варадинським. Це джерело історично дуже важливе..., тому що у XVI і XVII ст., завдяки діянням реформації і протиреформації на цих територіях, а також турецькі війни мали фундаментальний вплив і на склад народностей“ (с. 39). Що таке Регістри Варадинські? Це короткі протоколи, записані у Варадині про поодинокі випадки, коли здійснювалися т.зв. „божі суди“, тобто розпеченим залізом. Ці „божі суди“ були лише в містах, де існували єпископства або більші препозитури. До Великого Варадину належали комітати Гевещ, Боршод, Абауй, Земплин, Берег, Угоча, одним словом — все Історичне Закарпаття, включаючи й Семигород. За пралісом сучасної середньої Словаччини (за Татранщиною), починалася вже околиця „божого суду“ Остригомського, в чому Халоупецкі вбачав знак того, що Великий Варадин був центром старослов'янського світу над Тисою і тому, без сумніву, це є Країна Руська (Мархія Рутгенорум), якою володів Емерик, син короля Стефана I, як князь русинів (Дукс Руізорум). (Халоупецкі „Старе Словенско“. — с. 122-125).

Приписи про „божі суди“ встановив мадярський король Коломан (1095-1116). У 1217 році Регістер говорить про „божий суд“ над русинами. Цей „божий суд“ називали в латинських документах „правдою“ („лідеш на правду“), що також вказує на те, що йдеться про руське населення Історичного Закарпаття. Так, у 1217 році русини з міста Красна (по-лат. Карасна) були виставлені якимсь землевласником, який хотів їх зробити кріпаками, на „божий суд — правду“, щоб вони доводили свою свободу „правдою розпеченого заліза“. Протокол пише про це так: „Русини з міста Красна твердили перед королівським суддею Тупа, що вони русини і свободні, а це проти якогось

землевласника, який їх виявляв своїми невільниками, рабами. Справа дійшла до доказів і русин Хедур „правдою розпеченого заліза“, яке його спекло, свою правду доказав“ („Рег. де Барад“, №300. Ендліхер „Монумента Арпад“. 715, I).

Цей документ дуже важливий з огляду на те, що Історичне Закарпаття заселяли русини, яких документи згадують, але в тому контексті, що Татранщина адміністративно належала не до тих земель, які нині є в складі сучасної західної частини Словаччини (Нітрянщини), а до Історичного Закарпаття. Це могло статися лише тому, що на всій її території жило руське населення.

15. Хроніка 1254 року згадує про „сепултуре Рутгенорум“, а 1266 року, там же, — про „сепулкрум Рутгенорум, квод діцітур могула“ — „руські гроби, які по-народному називаються „могила“ (Венцел „Сол. Арп. конт.“, VII, с. 361. „Граф Старої чолад оклевелтаро“, I). Це могили в околиці сучасних сіл Лісне й Чемерне, біля Лаборця, в районі Михайлівців. Грамота короля Бели IV 1254 року надає маєтки, називані Лісне й Чемерне, синові Ната — Григорієві, і в описі меж цих маєтків згадуються „руські гроби“. (Ще виразніше згадано про „руські гроби“ в грамоті Ягерського єпископа Ламперта від 28 листопада 1288 року: „Руські гроби, які по-народному звуться могула...“). Бачимо, що ця грамота подає руську назву гробів: „могула“ — це значить „могила“. Обидві грамоти подають точне місце тих „руських гробів“, згадуючи ріку Лаборець і села — Лісне, Чемерня, Переча, Суха і Раківці. Ці села, крім Перечи, й досі існують біля Михайлівців на захід від ріки Лаборець. Їх жителі — греко-католики. Історик і археолог Т. Легоцький про ці „руські гроби“ пише: „Вони свідчать, що на початку XIII ст. жителі цих околиць були русинами“. Історик Годинка далі зазначає, що коли найдавніша грамота з 1254 року, згадуючи „руські гроби“, говорить про русинів як корінних жителів Земплина, то, очевидно, щонайменше однією генерацією раніше вони мали там поселитися, але, без сумніву, вже тоді, в 1254 році, або й раніше, мусіли мати і своє духовенство.

Закарпатський дослідник Павло Яцко пише, що під „руськими гробами“ не треба розуміти звичайні цвинтарі із звичайними гробами, бо це — великі могили-кургани. Також грамота короля не означувала б межі великих територій на розлозі п'яти теперішніх сіл звичайними гробиками. Ці „руські гроби“ згадуються як межеві точки в грамотах тому, що були великими, об'ємними, здалека помітними, а тому могли тривало й постійно означувати межі маєтків Григорія, сина

Ната. Над селом Лісне на гірському, лісом зарослому хребті справді є 10 могил: дві розміром 18 метрів, а дві заввишки 2,5 метра. На північ Лісного, у напрямі Чемерного, є ще 9 могил.

Слова „руські гроби“ і „могила“ означали не звичайні малі цвинтарні гроби, а великі могили, а також вказували на руську національність похованих. Наприклад, грамота 1067 року пише про „гроби печенігів“ на околиці Матри, а 1227 року — згадує „гроби слов'янські“ при ріці Драві. У 1281 році говорить про „поганські гроби“ біля Вацу. А в нашому випадку говорить про руські гроби-могили.

Про ці гроби свого часу виникла полеміка. Одні стверджували, що це могили з татаро-монгольської навали 1241 року. Це припущення заперечив Павло Яцко, вказуючи, що Т. Легоцький, який виявив багато подібних могил в Бережанському комітаті, знайшов у них уламки стародавніх горщиків, попіл, часто і знаряддя праці, що свідчило про похоронний обряд тілоспалення. Таким він був у русинів в часи їх поганства. Далі Павло Яцко міркував: знайдені могили не можуть бути з періоду монгольської навали, бо тоді трупи вбитих не ховали в могилах, оскільки не було кому цим займатися, а хто залишився живим, той рятував своє життя в глибоких лісах, і цілі околиці були безлюдні. Згадана грамота 1254 року свідчить, що вказані села були тоді покинуті, а було це більш як тридцять років після татарської навали. Насипання могил вимагало праці багатьох людей, яких не було, отже могили старшого походження. Також у той час вони мусіли бути високими, якщо ними означували межу земель.

Отже, вказані могили походять не з XIII ст., коли про них згадує грамота, але з доби, коли русини, мешканці цих територій, були ще поганами. Предки русинів на гробах знаті насипали великі могили. Ті могили виглядали як мавзолеї народних володарів. Київський літопис згадує могилу Аскольда і Дира в Києві та Олегову на горі Щековиці. Також в Іскоростені на гробі князя Ігоря Ольга наказала насипати високу могилу. Це був поганський звичай. Якщо в русинів у Земпліні цей звичай існував, значить вони були тоді поганами. Ті могили походять з поганської доби предків русинів Закарпаття, а отже існували ще до 863 року.

Згадані могили свідчать, що наші предки вже кілька століть до приходу мадярів заселяли Історичне Закарпаття та ніби навмисно нагадують про те, що русини заселяли землі й сучасного Земпліна, і що вони в останніх століттях були пословачені та змадяризовані.

16. У 1260 році в складі війська мадярського короля Бели IV у

поході проти чеського короля Оттокара II згадуються „мадяри, кумани і русини“. Ці русини були з Мадярщини, бо тоді нізвідки більше не могли бути, і це мадярський історик Паулер щиро визнає (Паулер, „О модь немзет тирт.“ II, 236-239).

17. Мадярський літописець XIV ст. Симон Кеца називає Карпатські гори „Алпес Рутгенорум“ (Ендліхер, 103), що теж є доказом проживання в них руського населення. 170 роками пізніше Григорій, Береговський наджупан, згадується як „Дуціс Рутгенорум оффіціалес“ — урядник руського воеводи.

18. В хроніках згадується, що русини, крім своїх князів з мадярського королівського роду, мали й самоуправу зі своїх людей. Наприклад, вони щорічно вибирали своїх кенезів (юдіцес-судців) і крайників. Ті вирішували їхні спірні справи. Скарги розглядали кенезі, а апеляція потрапляла до крайників. Крайники вирішували безпосередньо справи суто кримінальні. Про те, що русини мали самоуправу від непам'ятних часів, свідчить і грамота, яка збереглася в архіві Лелеського конвента (в латинському оригіналі її наводить Дулишкович, II, 18-19), датована в Будині 1378 р., далі — дві грамоти королеви Єлисавети, матері короля Матвія Корвина (1378, 1466), а третя грамота короля Івана Корвина-Гунядія за 1493 р. Історик Дулишкович наводить не тільки ці грамоти, а також наступні документи, наприклад, закон 1498 р., на основі якого русини вирішували свої справи самі, без втручання магнатів.

19. Лист папи Венедикта, датований 1340 роком і адресований Остригомському єпископові, доводить, що в Земпліні жило русинів дуже багато і віддавна: „Рутгені кві сунт схізматиці“.

20. Лист папи Євгена IV з 1446 року свідчить, що в Мадярщині і Трансильванії (Заліссю) живе чисельний люд руського народу і руської віри (Каноне „Гісторія крітіка“, XIII ст., 497).

21. В листі з 1418 року говориться про руські церкви на селах: „В Шаркаді дві дерев'яні церкви, одна — християнська з дерев'яною вежею, друга — руська, з цвинтарем і гробами“. Аналогічно описує Макарієво (ком. Берг) і Довге. (Халоупецкі, с. 38).

22. Мадярські літописці, описуючи мадярські походи в Галичину в XII-XIII ст., згадують Карпатські ліси як страшні. Але це лише тоді, коли в Галичині мадяри отримували поразку. В інших випадках вони бадьоро описали, як легко перейшли Карпати. „Гадаємо, — пише історик О. Ставровський, — що страх перед лісами, про який часто згадується у зв'язку з неуспішними воєнними виправами, котрі іноді закінчувалися трагічно, існував ще й тому, що на цій території,

в долинах рік і схилах гір, жило населення, яке не могло прихильно ставитись до іноземних воїнів“. Нема сумнівів, що це було руське населення. У тих століттях вже знали про руські села і руські церкви в Карпатських горах, а особливо на Пряшівщині.

23. У XV-XVI ст. хроніки згадують русинів-волохів, тобто пастухів, розселених на Татранщині. Словацькі дослідники нараховують більше як 200 таких сіл, але чеський історик Халоупецкі вказує, що їх було у кілька разів більше. В тому часі на Татранщині не знаходимо жодного словацького села, є там лише німецькі колоністи. А це — центр сучасної Словаччини. Отож цілком очевидно, що словаки жили лише на території сучасної західнославацької області, значить у Нитрянщині, хоч русини-пастухи були і на окраїнах.

24. У 1500 році пишуть про русинів, що жили при Вишеграді, на Дунаю — „Рутгені Регіе Маестатіс ін Надь Оросфолу ресідентес“, і були звільнені від сплати десятини, із приміткою, що якби вони закупили добра, з яких платилася десятина, то повинні ту десятину платити (Дул. II, 30).

25. Закон 1715 року, артикул 34, запозичає, що русини живуть в Надь і Кіш — Оросфолво, в комітаті Новградським. Привілейоване становище русинів в комітаті Новградським закінчується у XVI ст. Мадярський історик Іштванфі пише, що в 1747 році русини там були повністю знищені (Матг. Бел, Нот. рег. Гунг. т. IV п. 32). „Звідси бачимо, як систематично винищували наших предків мадярські аристократи“, — пише історик Дулишкович (II, 341). Але ми вже знаємо, що не всі русини були винищені, бо у 1715 році ще видавались про них закони в Новградському комітаті.

26. Закон 6 з 1572 року виголошує, що „податкові справи русинів і волохів відкладаються у вирішенні на майбутнє“. Історик Дулишкович наводить ще багато інших законів з різних років про русинів.

27. Про русинів на Земпліні нагадують назви сіл Русков, Великий і Малий Русков, Руска (район Требішов), Гинц-руска (в сучасній Мадярщині), які постали найпізніше в XI-XII ст. У 1340 році є згадка про русинів в селах Шариша, в 1337 — у Винному біля Михайлівців, в 1357 і 1387 — в Шариші і Спішу, в 1337 році — в Коромлі (де згадується й руський священик в 1437 році), Оріховій, Ясеніві. Про Коромлю згадується, що є там „курія сацердотіс рутгенорум, аліас резіденціам“.

28. В XIV ст. в Спішських селах бачимо „спроби покатоличити рутенів“ (С. Вагнер „Діплом. ком. Саросієнсіас“, 519) та примусити

сплачувати церковну десятину латинському духовенству. Свої претензії до русинів латинське духовенство висувало постійно, і мадярські феодали залишили цих своїх підданих на поталу латинським єпископам. На початку XV ст. русини вже платять церковну десятину латинському духовенству. (Жігмондкорі оклевелтар II, 783). Далі бачимо закріпачення русинів. Ряд документів свідчить про масові втечі русинів з сіл, про покинення садиб. Саме через закріпачення на Бардіївщині у 1492 році й почався опришківський рух.

В усіх областях Історичного Закарпаття протягом багатьох століть бачимо русинів як первісне населення. Взяти, для прикладу, Спіші, де до ротонди Стрітєння ішли великі процесії русинів. Або заклик до русинів Кошицької області від самого папи, щоб допомогали будувати кошицький латинський храм. Це значить, що вся околиця Кошиць була руською.

Історичне Закарпаття було Руссю задовго до приходу мадярів. Історичні згадки „Мархія Рутгенорум“ — „руська країна“, „Дук Рутгенорум“ — „вождь русинів“, „Алпес Рутгеніє“ — „Гори Русі“, „Алпес Рутгенорум“ — „Гори русинів“ тощо — це найкращий аргумент. „Мархія Рутгенорум“ — „руська країна“ займала площу не тільки сучасної Карпатської України (хоч і належала до неї), це була стара Вихорщина з руським єпископом, було це Історичне Закарпаття — Потисська Русь.

Мадярські, а особливо словацькі „дослідники“ постійно намагаються довести, що документальні факти про руські поселення в горах Карпат походять аж з XI-XII ст. Але помиляються ті, хто стверджує, що русини спочатку заселили гори, і аж згодом сходили на низини. Русини відпрадавна мешкали в низинах Потисся, і лише ховаючись від воєн, втікаючи від кріпацтва, пошестей тощо, заселяли й гористі околиці. Чеський історик Халоупецкі переконує: „Мадярські дослідники (а також словацькі — Авт.) постійно вказують на роки заснування руських сіл в горах, твердячи, що ті поставали в XIII-XIV ст., а декотрі й пізніше. Але як мадярські, так і словацькі дослідники не хочуть бачити слов'янського, тобто руського етносу країни біля гір ще до приходу мадярів, а, зокрема до їх панування і до їх поселення в тих краях. Ці території мадяри захопили частково за часів панування Стефана I на поч. XI ст., а гористі місцевості — ще пізніше. Більша частина Історичного Закарпаття стала жертвою мадьяризації (додамо: і словакизації — Авт.), але й це справа пізніших століть“ (с. 40). „Якщо можна говорити про історичне право з огляду на те, хто був

перший, хто цю країну зайняв, тоді те право належало б не лише слов'янам перед мадярами, але й тим слов'янам, які досі збереглися у північних областях горішнього Потисся. Бо автохтонність найдревнішого слов'янсько-руського заселення Закарпаття у передмадярську добу можна історично довести і то цілком певно" (Хал., с. 40).

Територія Історичного Закарпаття — це Потисьська Русь, або просто Русь. Простір цієї Русі ми означили в попередніх розділах, коли відповідали на питання „Що таке Історичне Закарпаття — Потисьська Русь — Закарпатська Русь?“. Тоді ми вказували на межі цієї Русі.

Загадкове питання походження Закарпатської Русі змушувало задуматися багатьох визначних вчених. Так, академік В. Д. Греков, розглядаючи питання широкого застосування в топонімії Прикарпаття й Закарпаття коренів „-рос“ і „-рус“, дійшов висновку про безсумнівне існування південної Русі. Загадкою для вчених залишилося лише те, з якого часу появилася цей корінь в топонімії Прикарпаття й на закарпатській території. Той час ми вказали.

Коли заглянемо в історію, то назва „Русь“ на Історичне Закарпаття інакше не могла б потрапити і не прийнялася б там, якби не була спільною для всього населення Історичного Закарпаття, яке обстоюючи її, вступило в боротьбу за існування, за віру, в боротьбу, яка тривала тисячу років. Ми свідомо робимо наголос на поширенні назв „Русь“, „русин“, по цілому Історичному Закарпатті. Якщо припустити, що назва „Русь“, „русин“ могла повстати на території сучасної Закарпатської області та Пряшівщини після розглянутих нами подій, то в жодному разі вона не поширилася б і не вкоренилася б після цього періоду на решті частинах Історичного Закарпаття, тобто на Татранщині, в середньому і нижньому Потиссі та в Заліссі.

Прийняті разом і одночасно, назва національності й віри на Історичному Закарпатті злучилися в одне. Назву „Русь“ мешканці Історичного Закарпаття прийняли разом і одночасно з християнством східного обряду, який називали руським обрядом, руською вірою. В тисячолітній боротьбі за існування й збереження національності ці дві назви не розрізнялися, а були синонімами.

Якби населення Потисся не називало себе русинами ще до вторгнення на ці землі мадярів, то потім назва „Русь“ не могла б прийнятися в зв'язку з якоюсь великою міграцією русинів з Прикарпаття, тому що ця історія нічого не знає про якесь пізніше переселення русинів, бо такого пізнішого переселення просто не було.

Мадярські походи на галицькі землі

За часів князювання Володимира Великого державні кордони сягали аж до території сучасного Кракова. Політичним ослабленням Київської Русі в XI ст. скористались мадярські і польські феодалі, які почали експансію на давньоруські землі.

Мядяри спочатку захопили Закарпаття, а після того, наприкінці XI ст., разом з поляками рушили на Галичину.

Король Ласло I (1077-1095), як пише мадярська хроніка Туровця, мав намір захопити цілі Карпати і перейти їх.

Його наступник — король Коломан (1095-1116) намагався силою зброї приєднати галицькі землі до Мадярщини. Про походи Коломана на галицькі землі згадують і українські літописи. Але похід Коломана в 1099 році, як оповідають українські й мадярські літописи, був для нього невдалим. Коли мадярський король Коломан підійшов до Перемишля з великим військом, там його зустріли князі Ростиславичі: Володар Перемишльський і Василько, князь Теревлянський, які покликали на допомогу половців. Українські війська стяглися до Перемишля. Перед битвою мадярський король пропонував: „Здавайтесь!“ Українські князі відповідали: „Ми стоїмо на своїй землі, а чужої нам не треба!“ Тоді під Перемишлем на річці Вягрі відбулася велика битва. В ній половці, вдаючи, що їх мало, що втікають, звабили мадярів до погоні, а потім, оточивши мадярів всіма своїми силами, „збили угрів у м'яч, як сокіл збиває галок“: разом з українським княжим військом розбили їх на голову. Мадяри кинулися втікати, тисячами топилися у Вягрі та Сяні. В Літописі сказано, що їх полягло 40 тисяч, хоч, як пише М. Грушевський, це перебільшення, але те, що втрати мадярів великі, не підлягає сумніву, бо сама мадярська хроніка тоді писала: „Така біда сталася, що і в книгах прочитати це не можна“. Українські й половецькі війська два дні гналися за мадярами. У битві полягло багато мадярської знаті, серед якої був і латинський єпископ Купан, який хрестом і мечем благословляв мадярських загарбників. Король Коломан заледве встиг врятуватися втечею з поля бою. Але увесь королівський скарб захопили половці. „...Побідиша (руські перемишльські князі) Угри, ізбиша их много множество, а інії істопоша во Вягру, а другої істопоша в Сяну, і гнаша по них два дни

сікуще, ту же убиша і бискупа их Тупана; сказаху до тако, яко ізгбло их ту сорок тисяч“, — пише Воскресенський літопис.

Битва під Перемишлем датується в наших літописах 1099 роком, в мадярських записках — 1100 роком, але тут певніша хронологія наша. Мадярська хроніка подає невдачу мадярів як кару за немилосердність їх короля. Коли він ввійшов на українську землю, жінка українського князя на ім'я Ланка, кинувшись до ніг короля, слізно благала, щоби він не нищив її народ, але її король відіпхнув. Не виключено, що це лиш легенда. Мадярська хроніка ще оповідає, що король Коломан, умираючи, заповів синові помститися „русинам“ за неславу.

Але мадярська поразка під Перемишлем у 1099 році лише на деякий час затримала мадярські походи на галицькі землі.

У 1123 році ішов на Галич мадярський король Стефан (Іштван) II (1116-1131), причому то разом з поляками „бажаючи помститися за поразку свого батька Коломана“, — пише мадярська хроніка, — цебто за програу битву під Перемишлем у 1099 році. Іштван II взяв у облогу Володимир, але відступив, нічого не здобувши, й вернувся в Мадярщину.

Наступний мадярський король Гейза II (1141-1162) протягом п'яти років (1149-1152) провів шість походів на Червону Русь. Його військові загони налічували по десять тисяч чоловік. У 1150 році Гейза нападав усіма своїми полками. Ішов дорогою на Сянік і Перемишль. Коли князь Володимирко підійшов під Перемишль, Гейза вже захопив Сянік і спустошив околиці Перемишля. Минав жовтень і дорадники радили Гейзі повертатися назад, що він і зробив, так що похід Гейзи не мав якихось результатів, окрім того, що спустошив землі західної Галичини — „многа зла створив Володимирі і його землі“ — пише літопис. Але наступного, 1151 року король Гейза знову прийшов з величезною армadoю. Розташувались табором біля Дорогобужа, мадярські війська, передбачаючи легку перемогу, вдалися до розгулу і пияцтва. „Нехай прийде галицький князь Володимирко й ми будемо битись з ним“, — вихвалялися мадярські вояки. Та одного разу серед ночі на сонних і п'яних мадярських загарбників навально вдарили українські дружини і всіх побили.

У 1152 році Гейза вирушив знову у похід з великими силами. Він мав 76 полків, як оповідає літопис. До походу були закликані й польські князі, але ті не взяли в ньому участі, бо були зайняті своїми справами. У битві з мадярами за Сяном Володимирко не

витримав натиску і мусів відступити до Перемишля. Володимирко зупинився за Сяном, обороняючи перехід, але супроти переважаючої сили ворогів устояти не зміг, тому відступив до Перемишля. Похід мадярів закінчився укладенням миру. Мадяри нічого не досягли й відійшли.

Тут треба зазначити, що ці мадярські перемоги були наслідком не великої військової сили Мадярщини, а радше наслідком міжусобиць українських князів, які ослабляли Галич, і мадярські королі цим скористались, а знали про ті обставини тому, що були одружені з українськими князівнами.

Міжусобиці між українськими князями використав і мадярський король Бела III (1172-1196). Після смерті князя Ярослава Осмомисла в Галичині вибухнули заколоти, про що дізнався мадярський король Бела III і несподівано напав на Галичину, ввійшов у Галич, бажаючи захопити ці землі для свого молодшого сина Андрія. У 1189 році, ввійшовши в Галич, ув'язнив князя Володимира з сім'єю і відправив у Мадярщину, а на галицький трон посадив мадярського королевича Андрія. Присвоїв йому також і титул „дук Галиціє“ — „князь Галичини“, а себе почав називати „рекс Галиціє“ — „король Галичини“. З того року є документ, у якому мадярський король титулує себе королем Галичини. Бела III залишив сина з військом в Галичині, а сам повернувся в Мадярщину. Тим часом королевич Андрій і його радники привернули на свій бік чимало галицьких бояр шляхом підкупу й надання високих постів, в князівстві. Гноблення населення посилювалось. Літописець пише, що мадяри почали „насилля діяти во всім“: забирали собі галицьких жінок і їх дочок, зневажали віру, ставлячи в церквах і по хатах свої коней тощо. Український народ Галичини повстав, домагаючись на галицький трон князя Ростислава. Київський митрополит закликав київських князів спробувати визволити Галичину: „Це чуждоплеменники відібрали нашу отчину, варто б вам заходитись коло того“.

Мадярський королевич Андрій розпоряджався великими силами, адже король, з огляду на поголос про прихід українських князів під Галич, прислав нові військові сили. Під Галич підійшов і князь Ростислав, але зі слабкими силами. Йому радили не вступати в бій. Та він відповів: „Я не хочу блудити по чужій землі, волю положити свою голову в своїй отчині!“ В битві Ростислава збито з коня і раненого взято в неволю. Коли його, ледве живого, привезли в Галич, вістка про те розбурхала уми людей, місто піднялося на визволення його з рук мадярів і щоб оголосити князем. Тоді мадярські

воеводи, як оповідає літописець, щоби придушити це повстання, „приклали смертельне зілля до його ран“ і він раптово помер. На тім повстання і погасло.

Між тим галицького князя Володимира як в'язня тримали в Мадярщині, у вежі. Йому вдалося втекти. Літопис пише, що він звив собі шнури з нарізаних смуг полотна і спустився по них з вежі. Згодом він з'явився в Галичині. Літопис пише: „Галицькі мужі з великою радістю зустріли свого князя й дідича, а мадярського королевича прогнали зі своєї землі“. Бачимо, Галичина повстала проти окупантів і їх вигнано.

Після смерті Бели III (+1196) в Мадярщині почалася внутрішня боротьба між його синами Емериком і Андрієм, яка відволікла їх від активної участі в галицьких справах. Але міжусобиці між галицькими князями тривали і в Галичині. В 90-х роках XII ст., коли вимер рід Ростиславичів, у Галичині розгортається боротьба між волинським князем Романом Мстиславичем Великим і боярами. Вона закінчилася перемогою Романа. В той час мадяри вриваються в Галич, але Роман їх вигнав. Наші літописці вихваляли походи Романа Мстиславича Великого на половців. Його іменем половці лякали своїх дітей. „Ідучи слідом свого діда Мономаха, кинувся на поганих, як лев, сердитий був, як рись, нищив їх, як крокодил, переходив їх землю, як орел, бо був хоробрий, як тур“, — пише літопис. В походах в 1201-1204 роках князь Роман Мстиславич визволив з неволі багато українців. Походи Романа на половців народ оспівував у піснях. Але князь Роман Мстиславич несподівано помер у 1205 році. Наступниками стали його сини: старший Данило (мав тільки три роки) і молодший Василько (мав один рік). Після смерті Романа розпочалися війни з мадярами, які тривали багато років. Смертю Романа скористався мадярський король Андрій II (1205-1235), який вирішив загарбати галицькі землі й посадити на трон свого малолітнього сина Коломана. Сам король Андрій почав себе титулувати королем Галичини і Володимирії (Галиціє Ладомерієкве). Найдавніші документи з тим титулом маємо з 1206 року. У 1206 році Андрій II увів у Галичину великі мадярські військові загони. Літопис пише, що привів „угри многи“. Малого князя Данила Романовича він узяв у свій двір і намагався виховати його в мадярському дусі, а потім ще й одружити на дочці Анні. Від цього часу мадярські королі почали виступати з претензіями на галицький трон і панування в Галичині.

У 1214 році мадярський король Андрій II і польський король Лешко на Спішській зустрічі уклали угоду: віддати Галичину Коломанові, Андрієвому синові та Лешковому зятеві. Галич перебував у мадярській військовій облозі на чолі з воеводою Бенедиктом Корлат, людиною жорстокою і свавільною. Літописець пише, що того Бенедикта український народ Галичини називав „антихристом“, і був він „томитель боярам і громадянам“. Врешті галичани повстали і Бенедикт мусів втікати в Мадярщину.

У 1211 році великі мадярські військові сили, ведені палатином Пота Дердьом, а пізніше — Колочанським єпископом Саулом, перейшли Дукельський перевал і вторглися в Галичину. З собою приводять і князя Данила, займають столицю Галича. Але розпочалися заколоти боярів і Данило мусів утікати в Мадярщину. З Мадярщини Данило у 1213 році повертається з військом Андрія II. Але в поході наспіла вістка, що мадярські бояри вбили Гертруду Меранську, Андрієву розпусну жінку. Мадярські бояри обурені її участю в насильстві, що виконав її брат над жінкою відомого нам Андрієвого воеводи Бенедикта. Андрій повертається назад.

Мадярський король Андрій II, щоби вийти з фінансових нестатків, продає високі посади, і дістаються вони переважно жидівським торговцям та лихварям. Мадярщину заповонила зарубіжна шляхта, яку він наділював маєтками. Багато її прийшло з новою королевою німкою Гертрудою. Ненависть до шляхти вибухнула у 1213 році, коли змовники вбили королеву (на ловах, у шатрі). Слабкість позицій Андрія II найліпше доводить те, що він навіть не мав сил, щоб покарати учасників змови, вбивць власної жінки і матері свого сина Бели, наслідника трону.

У 1214 році Андрій II і польський Лешко підготували новий план: створили тісний союз між Мадярщиною і Польщею про поділ Галичини. Маленька дочка Лешка Соломія, тоді його єдина дитина, віком до двох років (в тім часі), мала вийти заміж за другого Андрієвого сина Коломана, старшого від неї років на 2-3, а Коломан з титулом короля мав отримати Галич. Західна Галичина з Перемишлем мала дістатися Лешкові. Маленьку Соломію вислано у двір мадярського короля й обвінчано з Коломаном, при тому Андрій II попросив від папи корону на коронацію Коломана „королем Галичини“. Андрій II обіцяв папі Унію Галицької Русі з римською Церквою. Папа дав на все згоду і коронація Коломана відбулася взимку 1215-1216 року. Коломан став „королем Галичини“. Андрій II послав до Галичини

військо і малий Коломан засів у Галичині з малярською залогою, на чолі якої стояв Бенедикт як фактичний управитель Галичини. Перемишль віддано Лешкові. Але Андрій II не дотримав угоди і невдовзі відібрав назад захід Галичини з Перемишлем.

Окупація Галичини мадярами була ненависною, а ця ненависть посилювалася, коли Андрій II почав українську Церкву латинізувати та створювати тиск на українське духовенство. „Єпископа і попа ізгнав із церкви, а свої попи приведе латинскія на службу“, — пише Іпатівський літопис. А папі Андрій писав, що українська людність готова до Унії і папа вислав до Галичини свого легата, який мав зібрати українських єпископів щоб скликати в 1215 році Собор для проголошення Унії. Але Андрій II того легата не впустив у Галичину, боячися заколоту. Тим часом у Галичині вибухнуло повстання, і Коломан з Бенедиктом втекли звідти.

У 1217 році Андрій II був уповноважений ввести 5-й хрестоносний похід. Дійшовши до Святої Землі Андрій II не напав на Єрусалим, під яким було військо султана, а пішов грабувати край. Хрестоносний похід він обернув на піратський, не звертаючи уваги на погрози папи церковною клятвою, дав наказ в січні 1218 року повертатися додому. Він був відповідальним за результати походу, і виявилось, що він від початку планував лиш грабувати.

Влітку 1219 року значні малярсько-польські сили під керівництвом чванливого малярського воєводи Фильнія знову вторглися в Галичину. В той час князеві Данилу було 18 років. Він повернувся в Галичину і очолив опір. Коли мадяри у 1219 році знову оволоділи Галичем і князівський трон вдруге зайняв малярський королевич Коломан, Данило спішно збирав сили. Він розбив спершу Лешка, а потім пішов на Галич і взяв його облогою. В столиці був Коломан зі своєю нареченою і воєвода Фильній. Коли військо Данила взяло місто, мадяри стяглися до катедр і звідти захищалися, кидаючи камінням й стріляючи у військо Данила. Але через брак води вони мусили здатися. „Пречиста Богородиця не потерпіла споганення свого храму й віддала Коломана в руки Данила“, — пише літописець. Коломан зі своєю нареченою, семирічною Соломією, Фильній і галицький боярин-зрадник Судислав — всі потрапили в полон. Малярське військо було розбите: одні полягли, другі втопилися, решту втікаючих добивали селяни.

Малярського королевича Андрія Данило послав у Малярщину. Всі бояри, доти прихильники малярського королевича, перейшли на сторону

Данила. Одиноко боярин Судислав відходив з Андрієм у Малярщину. „Галичани при тім зробили демонстрацію проти Судислава, кидали в нього камінням і кричали: забирайся, зраднику!“ — писав літописець.

У 1226 році відбувся новий похід малярів на Галичну. Малярам допомагав польський король Лешко. Але похід не вдавсь. Малярський король Андрій не відважився йти на Галич.

Взимку 1227 року величезна малярська армія на чолі з Андрієм II і його сином Белою, як співволодарем, несподівано напали на Галич. Але Дністер, що вийшов з берегів, прикрив відступ до столиці. Тоді малярське військо почало нищити українські землі. Однак під Камінцем були розбиті князями-братами Данилом і Васильком, Андрій II втікає. Данило і Василько хочуть переслідувати розгромленого ворога, добити його і таким чином покінчити з малярською загрозою, але бояри цього не захотіли.

Восени 1229 року малярські війська на чолі з Белою, сином Андрія II, знову прорвалися в Галичину. Цей похід описаний в галицькій літописі. Похід малярів сильно утрудняли великі дощі й повені, при яких навіть коні топилися, але Бела все-таки дійшов до Галича. Побачивши, що Данило зайняв оборону, а він — притиснутий до Дністра, заморений голодом, а малярське військо виснажене хворобами, з усіх сторін проти нього ведеться партизанська війна, — відступив, зняв облогу і повернувся в Малярщину.

У 1232 році старий король Андрій II із синами Белою та Андрієм зробили останню спробу здобути Галичину. Князя Данила тоді в Галичині не було й бояри здавали позицію за позицією. Мадяри зайняли столицю Галич. Але коли повернувся Данило, він узяв у облогу Галич, в якому перебував малярський королевич і зрадник Судислав. Під час двомісячної облоги малярський королевич помер і малярське військо здалось. На чолі малярського війська стояв малярський воєвода Діонісій. Малярському війську поспішив на допомогу король Андрій II, але від Берегова він повернувся. Минав 1233 рік.

Малярський король Андрій II впродовж 30 років своєї влади терпів одну поразку за одною. Восени 1235 року він помер, а його син і наступник уже не мав можливостей турбувати Данила.

А Данило між тим опанував Києвом і поставив там свого воєводу Дмитра. Але інтриги й суперечки боярів зводили нанівець працю Данила Романовича, до того ще наступила т.зв. татарська навала.

Військові походи, що їх вели малярські королі на галицькій землі, дуже нищили Закарпаття. Малярське військо живилося грабунками

закарпатських українських селян. Населення зuboжіло. Рятуючи себе і те, що мали, селяни утікали від переходових доріг в гори.

Мадярські документи з XIII ст. повідують переважно про різні привілейовані елементи, що якраз тоді почали запроваджуватись на українських землях. Переважно це королівські даровизни землі мадярським і чужим панам, латинським монастирям, німецьким колоністам.

При цих мадярських походах на галицькі землі треба згадати, що не раз доходило до суперечки й війни між мадярськими і польськими королями за те, хто буде володарем галицьких земель. Так, у 1132 році польський король Болеслав III увірвався на Пряшівщину і грабував закарпатське населення на території від ріки Горної (Горнад) аж до ріки Солоні.

Йдучи походами через Закарпаття, мадярські королі завжди все далі посували „засіки“ — межові означення Закарпаття, — а також засновували з метою латинізації руського населення латинські монастирі. Так, за походів Бели III (1172-1196) Вацький латинський єпископ і канцлер короля, який постійно супроводжував короля в його походах, заснував на виключно руській околиці в Лелесі латинський монастир, ченці якого закріпачили селян і експлуатували їх більше, ніж світські феодалі.

Золота булла 1222 року. Закріпачення населення

Закарпатське українське населення свою свободу вважало чи не найбільшою цінністю. Воно було піддане королеві й платило йому податок. Земельні території король вважав своїм маєтком. На тій основі Стефан I (1000-1038) почав наділяти землю спершу монастирям і Церкві, а далі й заслуженим його прихильникам. Так, латинським бенедиктинам він дарував в околиці Болотяного озера і у Веспримській долині 9 сіл. Це були території, які доти належали монастирям східного обряду. Таким чином маєтки латинських монастирів стали зростати. Наприклад, Панногалмське опатство при заснуванні мало 10 сіл, а вже через кілька років — тридцять. Продовжував роздаровування земель король Бела II (1131-1141), ще інтенсивніше це робив король Емерик (1196-1205), а після нього — Андрій II (1205-1235). Андрій II почав роздавати землі королівським синам, іноземним рицарям, яких закликав з чужини, видатним воїнам, придворним урядникам, латинському духовенству. Але інколи землі отримували й звичайні люди за якісь заслуги, чим король рівночасно підвищував до стану шляхти, наприклад, жінку, що викормлювала його сина тощо. Андрій II боровся за владу проти брата Емерика і щедро ділив землі щоб прихилити собі шляхту. Так само й Емерик за землі купував прихильність магнатів, і дозволяв їм усе, що лише хотіли. Отже, король ставав все біднішим, а магнати — багатшими. Тривав процес феодалізації влади. Роздача земель ослаблювала королівську владу феодалів. Тут треба підкреслити, що з роздачею території магнат отримував владу над її населенням. Так волелюбне населення ставало підданим. Андрій II, коли ще не був королем, постійно сперечався зі своїм старшим братом і королем Емериком. Щоб позбавити Емерика корони, Андрій свої багаті скарби і території роздавав для здобуття прихильників. Дійшло до того, що в декотрих регіонах королівські маєтки зникли зовсім. Разом з ними король втратив і багаті джерела доходів, а церковні і світські пани, навпаки — від таких донацій дуже збагатіли.

Шляхта, опираючися на свій маєток і на свої збройні сили, постійно поширювала свій вплив не на користь корони, а намагалася нарощувати вплив на публічне життя, обмежуючи королівські права. Це призвело до погіршення становища селян.

У 1217 році король Андрій II на заклик папи відійшов у хрестоносний похід на Святу Землю. Тоді вельможі захопили і розділили між собою рештки королівських маєтків, а коли король повернувся, поставили йому вимогу, щоб забирання земель і їх особисті інтереси підтвердив привілейними грамотами.

Король Андрій II був славолюбним володарем і великим авантюристом. За 20 років своєї влади він на чолі війська 14 разів ішов походом в Галичину з метою приєднати її до Мадярщини. Він роздавав гроші тим, хто їх потребував, розподіляв замки, винаймав королівські замки німцям і жидам. З його жінкою Гертрудою до Мадярщини прийшло багато німецьких авантюристів, яких король щедро наділяв маєтками. Це занепокоїло мадярську шляхту, і коли Андрій II восени 1213 року пішов походом у Галичину, шляхта напала на Гертруду та німців, що були довкола неї, і вбили її, а разом з королевою багатьох інших. Ця вістка короля застала в Лелеському монастирі в Земплині, де він відпочивав у поході. Але король побоявся карати шляхту і поховав серце Гертруди, яке змовники послали йому до Лелеса, у костелі монастиря, а при тому наділив цей латинський монастир багатьма землями, щоб там щодня відправляли дві Літургії за упокій Гертруди. Походи Андрія II вимагали багато грошей. Щоби їх мати, він роздавав замки, комітати, землі та інші королівські доходи воїнам-шляхтичам, винаймав їх жидам, а ті намагалися експлуатувати населення й багатіли.

Країна була в господарській кризі. Шляхта, жида й латинські монастирі вважали населення невільниками, яких продавали, жида їх скуповували і відводили на торги. Кожний шляхтич хотів мати тих земель якнайбільше, щоб разом експлуатувати населення, яке на них жило. Латинська Церква проголосила, що підданий не може стати священиком. Отже, Андрій II, щоби всіх задовільнити, почав видавати привілейні грамоти.

Першою такою грамотою одержала латинська Церква, а потім вельможі, королівські слуги і саксонці, що жили на королівських маєтках. Всі вони отримали дозвіл самостійно бути судовою владою на своїх маєтках. Королівські слуги були підвищені до стану шляхтичів. Андрій II діяв так, бо був фінансово вичерпаний, а тепер сподівався повернути собі королівські маєтки, які шляхта незаконно присвоїла. Шляхта чинила опір. Німецьких лицарів і цей опір король втихомирив так, що шляхті й латинському духовенству узаконив права Золотою буллою (1222 рік). Вона засвідчила, що король не міг вибирати

данину ані з церковних, ані з магнатських маєтків та їх підданих. Для шляхти світської і духовної залишився тільки один обов'язок: захищати державу, але це не означало воювати за межами держави. Якби король порушив права шляхтича, той міг збройними силами виступати проти нього. Шляхта розмножилася за рахунок королівських слуг, урядників, воїнів тощо.

Золотою буллою були проголошені золоті вольності для шляхти. Цією буллою з представників шляхти і вищого духовенства була створена королівська рада, яку король скликав щороку. Шляхтичів ніхто не міг засудити за будь-які справи, крім короля. Шляхтич сам судив людей, які жили на його землях. Шляхта (як світська, так і духовна) звільнялася від будь-яких податкових платежів.

На основі Золотої булли мадярське панство заявило: „Мадярщина — то ми!“ Ця Золота булла була доповнена у 1351 році. На ній присягали мадярські королі, вступаючи на трон. Так тривало аж до Першої світової війни.

Золота булла дала магнатам найширші права над населенням. А ось в їх внутрішні справи король не міг втрутитися. Шляхта бачила, що карати її вже ніхто не зможе, і дозволяла собі все, що бажалось. Так українське населення Історичного Закарпаття потрапило під владу магнатів, владу безконтрольну. Це стало початком закріпачення, основою якого була перевага шляхти й вищого латинського духовенства над простим людом, що жив на виділених їм королем землях. Ту шляхту, світську і духовну, будемо надалі називати землевласниками.

Процес закріпачення українського населення історичного Закарпаття в період до монгольської навали виразно описав мадярський історик Ачаді в творі „Історія кріпацтва в Мадярщині“. Ось як він це бачив.

„Землевласники були світські й церковні. Землевласники мали інтерес підпорядкувати собі якнайбільше свобідних селян, а потім понизити їх до рівня раба, обмежити свободу переселення і так забезпечити собі безплатну робочу силу. Слово „кріпак“ (по-латині „йобагіо“, по-мадярськи „йоббадь“) означало „люд землепанський“. Закріпачення проходило по етапах. Населення було спершу оподатковане. Перший податок — це наємне за ґрунт, виплачуване землевласникові різним способом і під різними титулами. Другий податок — це натуралії. Під ними розумілися обов'язки, які підданий виконував на утримання землепанської домашності. Третій обов'язок — натуральна, тобто безкоштовно виконувана робота. Кріпак за наказом пана пішки із упряжею, сам або цілою сім'єю робив усе

необхідне в його дворі, на його ріллях, в його господарстві, при фурмаці або іншим способом. Це були так звані „урбаріальні обов'язки“. Цей „урбар“ міг бути списаний, а деколи не був списаний і землевласники вимагали і чинили, як хотіли.

Щоби підданий міг ті обов'язки здійснити, він отримував від землевласника в означеній розлозі ріллю на обробіток, але не на зовсім, але лише для користування. Та рілля мала назву „підданський грунт“, чи „підданська сесія“ (по-мад. „йоббадьтелек“). До неї належав грунт, на якому була хата і рілля. Тих, хто не мав своєї хатини і жив у чужій хаті (звичайно, хаті землевласника), називали желярами (інквілінус). Розлогу ріллі встановлював землевласник після своїх потреб і залежно від обставин. З документів, які подають урбаріальне звернення підданого суду, можна констатувати ці важливіші дійсності:

1. Труднощі, накладені на підданих, в різних селах були різні; землевласник старався збільшувати труднощі в розрахунках із землевласником, а також забирав багато з ріллі, яка доти була власністю селянина.

2. Обов'язки підданого: орання, кошення і вивіз урожаю, далі фурманка пішо або возом, супровід землевласника на дорогах пішо або й власним возом.

3. Податок в натураліях часто мінявся, селяни мусіли давати натуралії не лише для кухні землевласника, але й на інші потреби.

4. У XIII ст. данину починають оплачувати, бо землевласник завжди потребував дуже багато грошей.

Населення почало чинити опір, бо втрачало можливість прожитку. Адже магнати вигадували борги селян, і на основі того відбирали маєток і селяни ставали кріпаками. Тим селянам, що не піддавалися закріпаченню, приписували все більші і більші державні податки, і чим далі вільних ставало все менше. Податок за розміром не змінювався, а ділився на менше число свободних, так що все зростав, руйнував волю, а магнати відбирали землі, бо селяни не могли сплатити державні податки. Отже, в кінці XIII ст. на магнатських територіях вже бачимо лише підданих — кріпаків. Документальне підтвердження цього процесу збереглося у записах Лелеського латинського монастиря. Все населення Історичного Закарпаття невдовзі потрапляє в рабство (залежне від магната). Населення ставало частиною живого інвентаря магната.

Землевласники зловживали своїми правами, тому почастишали скарги підданих на латинські опатства і світських землевласників. Латинські

монастирі, наприклад, так підвищували податки на підданих, що навіть палатин мадярського короля вважав це нелюдським. Але часто бували випадки, коли тих, що скаржились, на прохання землевласника крайовий суддя засуджував або у в'язницю, або їх голови наполовину остригали, і вони з тою ганьбою мусіли йти до міста, і на ярмарку, щоб бути відлякуючим прикладом для кожного, хто бунтується проти землевласників. Суддя кваліфікував скарги проти землевласника як бунт проти публічного порядку і проти „Богом створеної організації суспільства“. Ба, навіть скаржники були змушені визнавати, що вони незаконно подавали скаргу на свого пана. Люди на колінах просили опата чи іншого землевласника, щоб їм простив, а при тому опат насильно відбирав від них їх землю і протиправно собі її привласнював.

Процес привласнення земель шляхтою був перерваний монгольською навалою у 1241 році. Історики називають її „татарською“, а наш народ назвав тих монголів у своїх переказах „десиголовцями“.

З початком закріпачення українського населення на Історичному Закарпатті треба, зокрема, звернути увагу на три питання: питання документів, званих „грамотами“; питання землевласників і питання латинізації українського населення Закарпаття. З'ясуємо ці поняття.

1. Мадярські документи з XIII ст. стосуються переважно різних привілейованих елементів, що якраз тоді почали осідати на землі: мадярської шляхти, латинських монастирів і німецьких колоністів. Такі дарування здійснювалися виданням документу — „грамоти“, в якій були визначені точні межі дарованих земель. З тієї нагоди в грамотах згадуються „руські оселі“. Але це не означає, що ті оселі до того часу не існували (як оманливо подають мадярські і словацькі автори, щоби тим заперечувати первісність українців на землях Історичного Закарпаття). Ті оселі існували відпрадавна, за народною назвою наших предків — „від непам'яті“, а в грамотах вони згадуються лише з нагоди виділення-дарування королем тих земель якомусь шляхтичеві. Отже, роздавання земель королем не було роздаванням незаселених територій, пустель. Навпаки, є багато доказів, що на тих землях українці жили набагато раніше, до першої згадки в документах. Так знаємо, що, наприклад, існували деякі замки задовго до розділення земель. Довкола замків існували оселі. Назви гір, рік, хотарів є українськими, отже ті назви дало українське первісне населення. Закарпатський історик Василь Гаджега зауважив, що ми не маємо документів тому, що про „тварин“, як мадярська шляхта

називала кріпаків, документів ніхто не писав. Нашими документами, насамперед, є хотарні назви.

2. У грамотах читаємо, що король наділяв землями своїх слуг, служниць, годувальниць своїх дітей, конюхів, урядників, воїнів, а також чужинців — німецьких лицарів тощо. Рівночасно він обдаровував їх титулами графів, баронів, шляхтичів. В уяві цілих поколінь було переконання, що графи, барони — це дуже заслужені особи. Грамоти вказують, що це звичайна двірська прислуга, конюхи, що тримали стремено коневі, коли на нього сідав король, годувальниці, дуже рідко воїни. В усякому разі ніхто з мадярської шляхти не заробив собі чесно тих величезних маєтків. Багато жидів стали баронами лише за те, що позичали королеві гроші або просто купили собі титул барона чи іншого шляхтича. Часто траплялося, що то магнати були грабіжниками і вбивцями.

3. У грамотах згадують, що король наділяв дуже великими маєтками латинські монастирі та єпископства. Так, наприклад, Вацький латинський єпископ отримав величезні маєтки в Земплинському комітаті на Закарпатті. Тоді він ліквідував в Лелесі монастир східного обряду і увів туди латинських ченців, збудувавши для них великий монастир. Цей монастир був обдарований великими правами й привілеями.

Збереглося багато документів, що свідчать про насилля й негідну поведінку ченців цього монастиря щодо закріпаченого українського населення: ченці намагалися загарбати від селян всі землі — безземельні селяни були податливіші в роботі, а головне — податливіші до прийняття латинського обряду. Вони називали українську віру — „поганством“, а населення — схизматиками і різними способами намагалися перевести на латинський обряд. Матеріально їх визискували, вбивали злиденністю, а при тому ніби хотіли рятувати їх душі. Чернечі латинські ордени були першими латинцями на Історичному Закарпатті, вони почали акцію латинізації, яку вели протягом майже цілого тисячоліття. Латинізація вже тоді означала денационалізацію українського населення.

(Література: Ачаді Ігнац „О модьор йоббадьшаг титинете“ (Історія кріпацтва в Мадярщині)“. — Будапешт, 1950 (вперше ця знаменита книга вийшла друком у 1908 році, видавалась п'ять разів).

Олександр Мицюк „Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі“. — Ужгород, 1936; С. Перфецький „Соціальна історія Підкарпатської Русі“. — Прага).

Отже, з виданням Золотої булли закарпатські русини-українці стали безправною масою підданих, які мали тільки обов'язки: будувати й утримувати замки-фортеці, латинські костели, латинські монастирі, утримувати військо в часах війни, годувати й одягати пануючу шляхту від вояка аж до короля — виконувати всі роботи, що накаже шляхта.

Населенню, що, як піддане, належало латинським монастирям, латинській Церкві і шляхті, в порівнянні з королівськими підданими було набагато важче. Ці нові власники вимагали від населення виконувати такі повинності, яких королівські піддані не мали.

Піддані виявляли спротив. Одні втікали зі своїх ґрунтів у гори й селилися в зворах і гірських долинах, інші були готові йти захищати своє право свободних на т.зв. „божі суди“. Шляхта й латинські монастирі були немилосердними: бунтівникам оголювали півголови, втікачів повертали монастирям. Напівоголена голова була знаком невольника-раба. Латинські монастирі мали маєтки в різних комітатах, що були розташовані далеко один від одного, і виганяли людей на роботи в інші комітати.

У 1235 році помер король Андрій II. Його місце посів Бела IV. Він прийняв у Мадярщину кочівників-половців, що втікали від монголів. Половці, яких називали куманами, оселилися в середньому Потиссі, між руським населенням.

Боротьба закарпатських русинів проти закріпачення

„Божі суди“. Варадинські реєстри

Важливим документом про боротьбу закарпатських українців проти закріпачення є т.зв. „божі суди“, на яких доводили свою правду русини і те, що вони завжди були вільними. Дані про „божі суди“ збереглися в протоколах судових розправ, відомих під назвою „Варадинські реєстри з років 1214-1225“.

Закарпатські українці завжди були людьми вільними, не обтяжені ані рабством, ані кріпацтвом, ані роботами. Вони підкорялися лише безпосередньо королеві — як громадяни держави. Отже, кожний закарпатський українець, як тоді називали — русин, був від природи вільний. Якраз це й доводять Варадинські реєстри, судові протоколи, де русин Хведір довів на „божому суді“ у Варадині несенням у руці розпеченого заліза, що він і всі русини завжди були вільні і ту свою свободу захищають.

Що таке „божі суди“? Ми маємо дуже мало вісток з часів закріпачення закарпатських українців. Мадярські королі почали роздавати маєтки шляхті, яка прагнучи мати даремну робочу силу, закріпачувала населення. Закарпатські українці захищалися. Підеш „ад правдам“ — „Підеш на правду!“ — говорили шляхтичі і вели непокірного підданого до суду, де він міг довести свою волю на „божому суді“. Нещасного вели до Великого Варадина. Чому так далеко? Чому аж до Семигороду? Відзначимо, що тоді закарпатські українці ще заселяли Семигород, Потисся і територію аж до меж Нітрянщини — все це називалося „Руська Країна“. Для цієї території було призначено суд у Великому Варадині в Семигороді. „За помежним пралісом Татранщини лежала околиця суду Остригомського“, — в цьому чеський вчений В. Халоупецкі бачив доказ того, що Великий Варадин був центром ще старого слов'янського світу при Тисі. На його думку, це була та давня Руська Країна „Мархія Рутгенорум“, де панував Емерик, син короля Стефана I, князь русинів „Дукс Руізорум“. Ці території Анонім називає „околиці Гунг, околиці руські, околиці Вихор“. Зрозуміло, що той „божий суд“ у Великому Варадині контролювався латинським духовенством. Перебіг

судової розправи записувався в короткі протоколи, які названо Варадинськими реєстрами.

Варадинські реєстри містять 389 записів з різних судових розправ і дій, які відбулися безпосередньо перед Варадинською латинською капітулою. Записи велися дуже правильно й точно. Про „божі суди“ в Мадярщині довідуємося із законів королів Владислава і Коломана. Для закарпатців „божі суди“ містилися у Великому Варадині, для інших — в Ягрі, Будині та інших місцях капітул. В реєстрах описувався перебіг судової справи, коротко подавалася суть випадку і рішення „суду божого“. З реєстрів бачимо, що Варадинською капітулою виконувався ордал залізом. Майже всі записи говорять про цей спосіб ордалу. Там записані всі подробиці. „Божий суд“ мав здійснитися на тому, проти кого було звинувачення. Отже, весь тягар оборони мав лише звинувачуваний. Він сам мусів доводити свою правду. Це було правилом. На розправі були присутні обидві сторони, хоч ордал був лише односторонній — його виконували лише на звинувачуваному. На ордал подавали не лише чоловіків, але й жінок. Обвинувачення були різного роду: крадіжки, допомога в крадіжках, розбій, вбивство, підпал, ворожбитство, допомога при втечі підданого, нанесення шкоди. На суд виносилися не лише карні справи, але й суперечки про маєток, спадщину, борг, особисту свободу тощо. До „божих судів“ вдавалися дуже часто. Коли звинувачуваний приводив свідків, які доводили його невинність, суддя міг не прийняти свідків, а „божий суд“ здійснити без їх свідчень. „Божий суд“ мав підтверджувати, що показання свідків правдиве. Суд міг послати на „божий суд“ не лише звинувачуваного, але й свідка. Якщо звинувачуваний не з'явився на суд, його проголошували винним. Були випадки, що звинувачуваних, які не мали чим заплатити видатки, пов'язані з судовою справою, продавали у рабство. І це записано в реєстрах.

У Варадинських реєстрах записаний і обряд, яким здійснювався „божий суд“. Це був обряд латинської Церкви. Спочатку священослужитель відмовляв дві молитви, далі кропив свяченою водою залізо, яке звинувачуваний мав нести в руці, кропив місце, де мав бути розкладений вогонь для розпечення заліза, і виконувався „божий суд“, при цьому кропив і вогонь. Далі відправлялася „месса“, де згадувався ордал залізом. Після „месси“ йшли на місце „божого суду“ і тут знову священослужитель благословляв залізо. Туди приводили звинувачуваного, який піддавався ордалу. Залізо розпалювалося протягом всієї „месси“. Звинувачуваний брав голою рукою розпечене залізо і ніс його на означене місце (9 або 12 кроків). Після перенесення

заліза руку звинувачуваного обв'язували і запечатували печаткою Капітули. Після певного часу (зазвичай трьох днів) руку звинувачуваного розв'язували, і якщо вона не загоїлася, визнавали винним. Вирок смерті здійснювали відразу ж.

Проти ордалів пізніше виступили папи й Собори. Четвертий Латеранський собор у 1215 році заборонив духовним особам брати участь в обряді ордалів. Відзначимо, що крім ордалу залізом був і ордал, коли звинувачуваний мав опустити голу руку в гарячу воду і там її потримати. Якщо рука обпарювалася, його визнавали винним і страчували.

У Варадинських реєстрах ордал заліза „божого суду“ названий „правда, прауда“. В реєстрі зустрічаємо назви закарпатських сіл, з яких походили засуджені, українські прізвища засуджених. Між іменами є Володимир, Володко, Володарь, Симко, Матей, Омодій, Василь. В протоколах, складених латинською мовою, два рази згадується слово „правда“ українською мовою, — звинувачуваного вели „на правду“.

Розглянемо конкретний випадок „божого суду“ над русином Хведором. В Краснянському комітаті Семигорода є замок Красна. У 1217 році шляхтич того замку хотів закріпачити русинів, примушуючи їх до замкових праць. Русини спротивилися наголошуючи, що вони є вільними людьми, русинами, що означало їх приналежність як „русинів-рутгенів“ до класу вільних. Це доводив оборонець прав русинів Хведір. „Що ви вільні, це ти будеш доводити вогнем...“, — такий був присуд шляхтича, і над Хведором здійснили „божий суд“ розпеченим залізом. Він поніс розпечене залізо, а в протоколі було записано, що Хведір не попівся, чим довів свободу русинів.

Несправедливість „божих судів“ полягала в тому, що розпеченим залізом випробовували „правду“ лише звинувачуваного, а ніколи оскаржуючого. Зрозуміло, що „божі суди“ — це вигадка мадярської шляхти. Так шляхтич міг без страху звинуватити українського селянина в усіх гріхах і віддати на „божий суд“. Чудом Божим було, коли засуджений не був обпечений і як наслідок виправданий. „Божі суди“ — це злочин, яким шляхта закріпачувала українських селян Закарпаття.

Безумовно, „Варадинські реєстри“ є дуже важливим історичним джерелом. Тут історик знаходить важливі дані для політичної, економічної і соціальної історії. Нема також сумніву і в тому, що й з огляду філологічного Варадинські реєстри є пребагатим джерелом — так констатував чеський учений В. Халоупецкі. Розглянемо ці думки.

Згаданий документ вперше подає нам повідомлення про вільних русинів. Деякі автори на цій основі роблять висновки, що слово „русин“ — „рутен“ рівночасно вже означало й „вільний“ і що всі русини були вільні й мали окремі привілеї. І пізніші документи теж вказують, що русини завжди вважали себе вільними, вони були готові залишати свої оселі й переходити з місця на місце, лише би не бути закріпаченими і зберегти свободу.

Цікаво, що згадане ім'я Хедур нагадує чисто українське Хведір.

Впадає у вічі геройський вчинок Хведора, який не побоявся за правду і за волю своїх співплемінників понести в руці розпечене залізо — зразок любові до свого народу. Реєстр засвідчує підступність мадярської шляхти. Шляхтичеві, що хотів заволодіти ґрунтом українського селянина, достатньо було звинуватити його в будь-чому, наприклад, у крадіжці, щоб представити на „божий суд“.

Знаменно, що в реєстрах зафіксована назва „русин“ — у 1217 році. Словацькі „вчені“ пропагують, що цієї назви на терені „східної Словаччини“, тобто Пряшівщини, не було. Якраз Варадинські реєстри згадують засуджених із Земплина, Гевеша, Боршода, Абауя, Верега, Угочі й Залісся — і всіх називають русинами. Навпаки, на цих територіях назви „словак“ не було до 1919 року.

Варадинські реєстри є документом, який доводить, що територію Потисся, аж до кордонів Нітрянщини, заселяли русини, які підпадали під Варадинський „божий суд“. Це згадувана Країна Русинів — Мархія Рутгенорум.

В середньовічних джерелах взагалі нема цікавішої юридичної пам'ятки для пізнання „божих судів“, ніж т. зв. „Регеструм Варадіензе“ або власною назвою: „Рітус експлоранде веритатіс ет еюс тестімоніа плуріма ін сакраріо суммі темплі Варадіен. реперта“.

До Великого Варадіна приходили на „суд правди“ люди з Варадинської, Ягерської, Вацівської і Трансильванської околиць. Це єдина столиця „божих судів“ на все Потисся. „Суди правди“ також були також в Острохолмі, Нітрі, Пресбурку і Столичному Білгороді (Сейкешфегервар), на які приходили люди з Нітрянщини і Задунав'я.

Татаро-монгольська навала

Близько 1155 року біля річки Оно в Азії народився хлопчик. Його назвали Тамуджином. Переказували, що при народженні він мав у руці згущену кров, що сповіщало добру долю. Його батько був одним з князів східного Забайкалля. В бою з татарами батько

загинув, рідні покинули хлопчика, але Тамуждина взяв до себе Ванг — сусідний хан. Тамуджин підріс і разом з Вангом помстився на татарах, вирізвавши всіх: живими залишив лише малолітніх. Мірилом зросту був заколесник монгольського воза. Лише менші від того заколесника могли залишитися живими.

Тамуджин здобував перемоги і підкоряв різні монгольські племена, вбив також Ванга, що врятував йому життя. Він мав п'ятдесят років, коли став володарем усієї Монголії. У 1206 році скликав хурал — сейм вождів усіх монгольських племен, на якому прийняв ім'я Джінгісхан, що означало „володар абсолютний, незмінний“ (декотрі його називають Чінгісханом).

Джінгісхан організував величезну армію, поділену на десятки, сотні, тисячі й десятитисячні відділи із жорсткою дисципліною. Перехід від одного відділу до другого означав смерть.

Після того Джінгісхан пішов завойовувати світ. Розбив свого суперника Джамуха: п'ять друзів Джамуха, намагаючись врятувати собі життя, зв'язали вождя й передали його Джінгісханові.

„Як може людина, що підняла руку на свого хана, залишитися живою?“ — зревів Джінгісхан і наказав тих п'ятьох на очах Джамухи стягти. Але за тим наказав стягти й Джамуху.

Джінгісхан добре організував цілу державу. Мав поштове сполучення по всій державі, якого, може, тоді ще ніхто на світі не мав.

Кожна війна грізна, але монгольська Джінгісханова, страшна, надмірно жорстока. Джінгісхан запровадив тактику організованого нищення, терору і залякування. Монголи, що їх неправильно назвали в Європі татарами, а монгольську навалу татарською навалою, вбивали, палили, нищили. Жорстокість їх не знала меж — часто вони, вразивши печінку ворога, залишали жертву конати...

Джінгісхан вирушив у похід, зайняв всю Азію аж до Японії, Китай, сягнув аж до Єгипта. У 1222 році його військо перейшло в Чорноморські степи й розбило половців. Багато половців полягло разом з ханами Юрієм Кончаковичем, найстаршим ханом, і Данилом Кобяковичем. Залишився старий хан Котян, який звернувся по допомогу до українських князів.

Половці були типовими кочівниками. Постійних осад, власних міст вони не мали. Жили передусім зі скотарства. Хліборобства не знали. Їх майном і багатством були стада. Крім того, вони були надзвичайно войовничими — джерелом прожитку була здобич з нападів на сусідні, осілі народи. Тепер, після погрому, хан Котян звернувся до свого

зятя Мстислава галицького і до інших українських князів за допомогою. Він послав князям великі дари і доводив, що новий ворог небезпечний і для Русі-України.

„Небезпека від нового ворога чекає й на вас самих... Нині ми, завтра ви!“ — говорили посланці половців.

На княжому з'їзді в Києві, в якому взяли участь князі галицький, київський, чернігівський та інші, була ухвалена допомога половцям.

Споряджено великий похід. В нім взяли участь князі київські, чернігівські, смоленські, волинські. Полки різних князів постягалися під Дніпрові пороги на Хортицю, де було місце збору. Сюди прийшли також половецькі орди, і всі разом рушили на схід, в степи.

По дорозі до українських князів було вислано кілька монгольських посольств, які умовляли їх не вступати в союз з половцями, мотивуючи це тим, що монголи не мають ніяких ворожих замірів на Русь: „Ми вашої землі не зайняли, ані городів, ані ваших сіл, і не прийшли на вас, а прийшли на своїх рабів і конюхів, поганих половців! Ви візьміть мир з нами, і коли побіжать до вас, то ви їх бийте звідти й забирайте майно, бо ми чули, що вони вам багато зла зробили. За це ми їх і б'ємо“.

Українські князі не послушали тої ради і навіть побили послів. По дорозі розбили передові монгольські полки, захопили багато їх стад. Київські дружини пішли глибоко в степи — йшли вісім днів і зустрілися з головними монгольськими силами над рікою Калкою, що тече в Азовське море.

Між українськими князями виникла незгода. Мстислав галицький почав битву сам, на власний розсуд. Спочатку перемога була на боці українських полків. Монголи почали втікати. Але половці, що також брали участь у битві, все попусували, кинулися втікати, монголи знову пішли в наступ. Половці, втікаючи, повідомили руським князям, що не брали участі у битві й про неї нічого не знали, що битва програна. Почалася велика паніка, всі кинулися втікати, в тому числі і Мстислав галицький зі своїми полками.

„Сталася перемога над всіма руськими князями, якої ще не було“, — пише літопис.

Тільки Мстислав київський, що своїм табором зайняв сильну позицію на горбі, над Калкою, не рушив з місця і замість втікати, зміцнив свою позицію. Своє військо обвів „городом“ з кількох рядів возів. Частина монголів погналася за втікачами, а інші залишилися й оточили табір Мстислава. Битва на Калці почалася 31 травня 1224

загинув, рідні покинули хлопчика, але Тамуджина взяв до себе Ванг — сусідний хан. Тамуджин підріс і разом з Вангом помстився на татарах, вирізвавши всіх: живими залишив лише малолітніх. Мірилом зросту був заколесник монгольського воза. Лише менші від того заколесника могли залишитися живими.

Тамуджин здобував перемоги і підкоряв різні монгольські племена, вбив також Ванга, що врятував йому життя. Він мав п'ятдесят років, коли став володарем усієї Монголії. У 1206 році скликав хурал — сейм вождів усіх монгольських племен, на якому прийняв ім'я Джінгісхан, що означало „володар абсолютний, незмінний“ (декотрі його називають Чінгісханом).

Джінгісхан організував величезну армію, поділену на десятки, сотні, тисячі й десятитисячні відділи із жорсткою дисципліною. Перехід від одного відділу до другого означав смерть.

Після того Джінгісхан пішов завойовувати світ. Розбив свого суперника Джамуха: п'ять друзів Джамуха, намагаючись врятувати собі життя, зв'язали вождя й передали його Джінгісханові.

„Як може людина, що підняла руку на свого хана, залишитися живою?“ — зревів Джінгісхан і наказав тих п'ятьох на очах Джамухи стягти. Але за тим наказав стягти й Джамуху.

Джінгісхан добре організував цілу державу. Мав поштове сполучення по всій державі, якого, може, тоді ще ніхто на світі не мав.

Кожна війна грізна, але монгольська Джінгісханова, страшна, надмірно жорстока. Джінгісхан запровадив тактику організованого нищення, терору і залякування. Монголи, що їх неправильно назвали в Європі татарами, а монгольську навалу татарською навалою, вбивали, палили, нищили. Жорстокість їх не знала меж — часто вони, вразивши печінку ворога, залишали жертву конати...

Джінгісхан вирушив у похід, зайняв всю Азію аж до Японії, Китай, сягнув аж до Єгипта. У 1222 році його військо перейшло в Чорноморські степи й розбило половців. Багато половців полягло разом з ханами Юрієм Кончаквичем, найстаршим ханом, і Данилом Кобяковичем. Залишився старий хан Котян, який звернувся по допомогу до українських князів.

Половці були типовими кочівниками. Постійних осад, власних міст вони не мали. Жили передусім зі скотарства. Хліборобства не знали. Їх майном і багатством були стада. Крім того, вони були надзвичайно войовничими — джерелом прожитку була здобич з нападів на сусідні, осілі народи. Тепер, після погрому, хан Котян звернувся до свого

зятя Мстислава галицького і до інших українських князів за допомогою. Він послав князям великі дари і доводив, що новий ворог небезпечний і для Русі-України.

„Небезпека від нового ворога чекає й на вас самих... Нині ми, завтра ви!“ — говорили посланці половців.

На княжому з'їзді в Києві, в якому взяли участь князі галицький, київський, чернігівський та інші, була ухвалена допомога половцям.

Споряджено великий похід. В нім взяли участь князі київські, чернігівські, смоленські, волинські. Полки різних князів постягалися під Дніпрові пороги на Хортицю, де було місце збору. Сюди прийшли також половецькі орди, і всі разом рушили на схід, в степи.

По дорозі до українських князів було вислано кілька монгольських посольств, які умовляли їх не вступати в союз з половцями, мотивуючи це тим, що монголи не мають ніяких ворожих замірів на Русь: „Ми вашої землі не зайняли, ані городів, ані ваших сіл, і не прийшли на вас, а прийшли на своїх рабів і конюхів, поганих половців! Ви візьміть мир з нами, і коли побіжать до вас, то ви їх бийте звідти й забирайте майно, бо ми чули, що вони вам багато зла зробили. За це ми їх і б'ємо“.

Українські князі не послушали тої ради і навіть побили послів. По дорозі розбили передові монгольські полки, захопили багато їх стад. Київські дружини пішли глибоко в степи — йшли вісім днів і зустрілися з головними монгольськими силами над рікою Калкою, що тече в Азовське море.

Між українськими князями виникла незгода. Мстислав галицький почав битву сам, на власний розсуд. Спочатку перемога була на боці українських полків. Монголи почали втікати. Але половці, що також брали участь у битві, все попсували, кинулися втікати, монголи знову пішли в наступ. Половці, втікаючи, повідомили руським князям, що не брали участі у битві й про неї нічого не знали, що битва програна. Почалася велика паніка, всі кинулися втікати, в тому числі і Мстислав галицький зі своїми полками.

„Сталася перемога над всіма руськими князями, якої ще не було“, — пише літопис.

Тільки Мстислав київський, що своїм табором зайняв сильну позицію на горбі, над Калкою, не рушив з місця і замість втікати, зміцнив свою позицію. Своє військо обвів „городом“ з кількох рядів возів. Частина монголів погналася за втікачами, а інші залишилися й оточили табір Мстислава. Битва на Калці почалася 31 травня 1224

року. Обидва війська билися з нечуваною відвагою. Бій точився кілька днів. Монголи вдалися до переговорів і обіцяли відпустити всіх за викуп. Після триденної боротьби Мстислав здався. Але монголи не дотрималися слова — все княже військо перебили, поклали дружинників під дошки і посідали на ті дошки обідати. Переслідуючи втікачів, монголи побили і їх.

Та монголи не скористались своєю перемогою. Вони не пішли на Русь, а повернули назад.

Джінгісхан помер у 1227 році. Верховним вождем монголів став третій з синів Джінгісхана Огодай. Тепер, після тринадцяти років панування, Огодай почав поступово підбивати руські князівства в напрямі зі сходу на захід. Похід очолював небіж Огодая Бату, але головнокомандуючим битвами був Суботай. Половці намагалися боронитися, та не вистояли — поразка сталася в 1238 році, вони втекли в Мадярщину та осіли в Потиссі. Сучасник — папський легат Рожер, описуючи міграцію половців в Мадярщину, навів їх кількість — сорок тисяч сімей. В Потиссі, між Дунаєм і Тисою вони ще довго вели кочове життя. Пізніше половці прийняли християнство східного обряду.

Після розгрому половців монголи рушили на Україну. Взяли Переяслав, пограбували, людей повбивали, вбили навіть єпископа Симеона. Зайняли і спалили Чернігів. Хан Менке підступив під Київ і, ставши над Дніпром, дивувався його красі і величі. Спробував намовити киян, щоби вони здалися. Київ обороняв тисяцький Дмитро. Був початок грудня 1240 року.

Величезна і дика монгольська армія справляла страшне враження. Вона оточила все місто. Від рипіння возів, реву верблюдів, іржання коней і татарських стад в місті не було чути голосу. Ця хмара пригнічувала, але кияни під проводом тисяцького Дмитра не настрашилися ані орди, ані долі задніпрянських городів і відважно взялися до оборони. Бату поставив машини для розбивання стіни, і монголи день і ніч били ними в стіни. Коли стіни впали, люди під проводом Дмитра кинулися боронити пролом. Ламалися списи, розбивалися щити, стріли затьмарили світ. Доки втомлені атакою татари відпочивали цілу добу, кияни зробили укріплення навколо Десятинної церкви. Та укріплення не витримало і другого дня монголи взяли його. Люди в розпачі кинулися ховатися на хори Десятинної церкви разом зі своїм добром. Величезна церква під тягарем і тиском ззовні не витримала і завалилася, ховаючи під своїми руїнами

всіх, що в ній були. В місті точилася завзята боротьба. Тисячі трупів у цілому Києві, українських і монгольських... Монголи перемогли, подивляючи боротьбу киян. Хан Бату помилував тисяцького Дмитра за його хоробрість.

Звістка, що Київ взято, і монголи йдуть далі, на захід, зчинила страшну паніку. Але українські князі і тепер не згуртувалися. Вони кинулись втікати в різні сторони. А монголи йшли далі. Міста, що їх монголи намовляли здатись, нищили, а населення вбивали. Церкви, в яких люди ховалися, були повні трупів. Монголи довго в містах не затримувалися. Місто, яке могли взяти зразу, брали, котре не могли — оминали і йшли далі. В лютому вони вже були в Галичині. Данило, князь галицько-володимирський, втік у Польщу. Звістка про погроми монголів випереджувала їх і люди ховалися в неприступних місцях.

Європа все ще не усвідомлювала жаху монгольської навали. Монголи пішли в двох напрямках на Польщу і 9 квітня 1241 року при Лехниці розбили поляків, вторглися на Мораву, але Оломоуц не здобули і пішли далі на Мадярщину.

Головні сили монголів ішли на Мадярщину через Закарпаття і Семигород. Оскільки половці втекли в Мадярщину, хан Бату вперше вислав до мадярського короля посольство з вимогою, щоб мадяри видали хана половців Котяна і всіх половців. Мадяри відмовили і до того ж повбивали монгольських посланців.

Був січень 1241 року. Монголи скликали своїх віщунів. Жертвували богам трьох найкращих коней, щоби їх боги передбачили наслідок нападу на Мадярщину. Віщуні були розумні. Вони найперше вислухали розвідників, які не раз ішли поперед своїх військ на відстані п'ятсот кілометрів. Від них віщуні довідалися про незгоду в Мадярщині між королем і шляхтою.

Коли палала жертва, один з віщунів промовив: „Сміло вирушайте, бо перед вами ідуть незгода і сварки, вони роблять вам дорогу, так що ви мусите всюди перемагати!“ Бату махнув рукою... Орда вирушила на Карпати.

Європейські історики цю навалу назвали татарською. Татарами вони означали різні народи жовтого племені, що їх в Азії на початку XIII ст. злучив у величезну державу Джінгісхан Тамуджин. Насправді це були не татари, а монголи, хоч між ними могли бути й татари. Сам Джінгісхан був монголом і був зверхником, вождем монгольських племен, що жили на півночі китайської держави. Монгольська держава Джінгісхана

була могутньою мілітарною державою, а Джінгісхан був одним з найбільших завойовників, яких знає історія. Його держава в поході на Русь і середню Європу мала стільки війська, скільки не було в жодної тогочасної держави. Армія, яка приходила аж з північного Китаю, була найкраще зорганізована і дисциплінована, мала найліпшу зброю і завжди була забезпечена провіантом. Відзначалася вона й тактикою, яка полягала в особливому мистецтві реалізувати при великій кількості війська доцільні пересуви, проти яких важке середньовічне військо не могло протистояти. Монгольське військо було поділене аж до найменших підрозділів і кероване так, що і ті найменші підрозділи виступали після наказу найвищого коменданта. Середньовічні феодалні війська взагалі не розуміли їх тактику. Монгольський воїн носив із собою все, що потребував в поході, в т.ч. засоби харчування, мав практичну легку зброю. В той час монголи могли підкорити всю Європу, якби поставили собі таку мету.

Всі акції монголи починали із донесень розвідників, що йшли попереду війська й приносили дуже точні дані. До бою ніколи не допускали відразу всі частини війська, завжди залишали свіжі резерви, якими й вирішувалися битви. Їх сила була в легкій кінноті. Вони мали й важкі воєнні машини для метання каміння, вогню, посудин з гарячою водою, тарани для розбивання мурів. В них були спеціальні війська, які прокладали дороги тим машинам. Після здобуття якогось міста, монголи спочатку виганяли населення в поле, щоб мати змогу грабувати їх хати, а після того всіх, здатних до спротиву, вбивали. В неволю брали лише ремісників, дівчат і молодих жінок.

Виглядали татаро-монголи так: — виступаючі кісти обличчя, очі поставлені на великій відстані, малий і плаский ніс, малі очі, середньої постави, без вусів, хіба з кількома волосинами на обличчі, які ніколи не голять та не стрижуть. Волосся на голові ззаду довге, як у жінок, заплетене в дві коси і зв'язане за вухами. Від вуха до вуха мали виголену тонзуру шириною на три пальці і подібний голий пояс на голові аж до чола.

Велика монгольська орда вирушила через Карпати...

Мадярьський король Бела IV (1235-1270) звернувся за допомогою до західних держав і до папи. Але ті мали свої турботи. Папа й німецький імператор боролись за владу над італійськими містами. До монголів їм було байдуже.

Король Бела IV сподівався на допомогу половців, званих куманами. Але надії виявилися марними. Мадярьська шляхта звинуватила половців

у зраді, вважаючи їх передовими відділами монголів, і вбила їх вождя Котяна. В Мадярьщині вибухнула громадянська війна. Половці мстились, нищили мадярів, а потім перейшли на територію між Дравою і Савою і це врятувало їх від монголів.

Король Бела IV в 1240 році послав на карпатські перевали військо на чолі з палатином Діонізієм, щоби засіками перегородити карпатські переходи і знищити ворога. Війська було небагато, і палатин просив у короля допомоги. Хан Бату вислав послів до мадярьського короля з вимогою видати йому половців. Мадярьський король половців не видав, а послів хана наказав убити. 6 березня 1241 року палатин Діонізій повідомив королю, що монголи запалили засіки, і якщо негайно не підійде допомога, його військо не вистійть. Не минуло тижня, і монголи знищили прикордонне мадярьське військо. Засіки для них не були перешкодою. Вони їх підпалили. Карпати горіли. Палатин Діонізій врятувався втечею.

В той час Мадярьщиною йшли послы короля Бели IV зі скривавленим мечем — це був знак на мобілізацію. Король під Пештом збирав армію. Свою жінку з сином вислав на австрійське прикордоння. Йому на допомогу вирушив австрійський король Фридрих II Войовничий, але лише з незначним військовим загоном.

Своїми меншими відділами монголи перейшли Закарпаття. Населення ховалося в горах, зворах, печерах і лісах. Головні частини монголів підходили повільніше. Фридрих кинувся за ними навздогін, одного монгола поранив, а другого, при втечі, вбив. Фридрих пишався своїм вчинком та з гордістю говорив, що він з боягузами, що втікають з бою, не воює, і повернув додому, в Австрію. Мадяри почали недооцінювати монголів.

В кінці березня король Бела IV вирушив проти монголів. За своєю перевіреною тактикою монголи почали відступати. Недооцінка монголів мадярьським військом ще більше зросла. Король заборонив своїм вельможам ставати до бою, а ті тоді звинуватили його в бабійстві. Один з вельмож — Калочський латинський архієпископ Уголін — погнався переслідувати монголів. Сталася катастрофа. Монголи завели його важкоозброєних вершників в мочаристі поля, а після того їх всіх майже безсилим немилосердно повбивали. Врятувався лише сам Уголін. Він потім докоряв королеві, що не вислав йому допомогу.

На початку квітня 1241 року 65-тисячне мадярьське військо отаборилося в пустелі Могі при річці Солоній, що в Нирьщині, тоді заселеній українцями. Мадяри вважали, що повениста річка вбереже

їх від неочікуваного нападу монголів. Тоді в тій околиці знаходилося близько ста тисяч монголів, але табором на другому березі річки стало біля 50 тисяч. Мадяри почували себе господарями ситуації — за ними мочари, отже ззаду нападу вони не чекали, перед ними річка, також надійний захист. Мадяри довго, до ночі, гуляли. В таборі, огороженому возами, поставили багато наметів, при чому так близько один від одного, що не можна було пройти. Мадяри будували свій табір на очах у ворога, а той навпаки — сховався в лісі на другому березі ріки. Коли хан Бату побачив мадярський табір, то сказав: „Будьте доброї мислі! Мадярів багато, але вони не втечуть з наших рук, таж мають лихих вождів і володарів. Я їх бачив. Вони огородили себе, немов худобу, заперту в отарі“.

Кілька днів ситуація не мінялася. Мадяри вичікували. Але чекали й монголи на вісті своїх розвідників. Вночі 10 квітня полонений українець утік з монгольського табору, переплив річку і ввійшов у мадярський табір.

Він повідомив, що наступної ночі монголи планували почати бій і то нападом на брід між двома таборами. Це повідомлення мадярам дуже допомогло. Вони мали час підготуватись до бою. І дійсно, монголи наступної ночі напали, а мадяри їх легко відбили. Радіючи, полягали спати, не сподіваючись, що монголи відновлять напад. А монголи напад відновили. Центральний напад очолив сам хан Бату, він знову вдарив безпосередньо на табір через річку, як і при першому нападі. Цей напад мав на меті відвернути увагу від маневру, який полягав у тому, що ліве крило монголів під зверхністю Суботая перебрєде річку далеко вниз за табором мадярів, а відділи Шейбана перебрєдуть річку далеко від верху над табором, і обидва крила оточать табір. Бату почав напад катапультами, китайськими машинами, які кидали на табір каміння і горючі матеріали. До того часу монголи Суботая і Шейбана перебрєли річку і оточили табір. В таборі мадярів виникла паніка. Одні втікали, інші падали, вбиті стрілами і камінням. В пожежі горіли люди, інші гинули під копитами коней. У вузькому таборі мадяри не могли оборонятися. Монголи кружляли довкола табору, обстрілювали його вогняними стрілами і смолоскипами. Вбивала кожна стріла, тому що мадярів в малому таборі було густо. Позв'язувані шатра горіли і привалювали мадярське військо. Малий, стиснутий табір, безліч шнурів, що тримали намети, не давали можливості руху. До того ж мадяри, що заснули першим сном, прокидалися важко, не знаючи, що діється. Табір горів. Була

приблизно друга година ночі, коли увесь мадярський табір оточили монголи. Оточені мадяри не могли навіть думати про оборону. Табір горів, а в його світлі монгольські стріли вбивали мадярів. Мадяри лише намагалися врятувати своє життя. Побачивши це, монголи, утворили їм між своїми рядами дорогу, а коли мадяри вбігли між них, їх було вбито. В бою монголи скаженно реготали, насміхалися і нікого не щадили. Вони навіть здобичі не брали, лише вбивали. Мадярський табір і дороги втеч були наповнені багатством мадярів, але монголи погорджували користю. Поля на два дні дороги від табору були вкриті трупами вбитих.

Мадярський король і його воеводи шукали спасіння у втечі. Стріла вбила під королем коня і він врятувався на дарованому. З ним втівав і його брат Коломан, який був поранений і загинув. Загинули також Остригомський архієпископ Матей, Калочський архієпископ Уголін, Рабський єпископ Юрій, Нітрянський єпископ Яков, Семигородський єпископ Райнолд, королівський віцеканцлер Миколай і багато вельмож. Загинула велика кількість мадярського війська. Король залишив країну і сховався аж на далматійських островах.

Мадярщина стогнала. Семигород знищила 30-тисячна монгольська орда, Бату-хан ішов серединою, через Мораву. На Мадярщину впали орди, що йшли через Польщу. Монголи вбивали, гвалтували, брали у неволю. Ті, що врятувалися в мочарах і лісах, гинули з голоду. Всі дороги й хати були повні трупів. Мов міхи, лежали надуті трупи, і жах переймав кожного, що те бачили. Коли сховані поверталися в село, думаючи, що монголи відійшли, їх оточували. Зірвавши з них одяг, щоб не поплямувати кров'ю, їх убивали. Монгольські жінки вбивали так, як і чоловіки, навіть були ще жорстокіші. Побачивши гарну жінку, із заздрості їй стригли голову, а жінок, взятих у неволю на роботи, калічили. Їм спотворювали обличчя, відрізали носи, щоби зробити їх огидними. Жахливо поводитися й з дітьми. Їх ставили в ряд, кликали своїх дітей і наказували пробивати полоненим дітям голови. Жінки сідали довкола, дивились на таке видовище та вихваляли спритних, що одним ударом вбивали полонену дитину.

Монголи ішли далі. Зайняли Пешт. На початку 1242 року біля Остригому перейшли замерзлий Дунай і протягом року плундрували всю Мадярщину. Палили, полонили, вбивали молодих і старих, тих, що оборонялись і тих, що здавались. Коли люди в селах рятувалися в церквах, вони церкви запалювали і тих, що вистрибували, вбивали. Врятуватися можливо було лише втечею в гори, ліси, мочари.

Величезна монгольська армія потребувала дуже багато провіанту для себе і фуражу для коней. Провіантники відходили далеко від своїх таборів в різних напрямках за здобиччю. Далі монголи вдавалися до хитрощів. Між убитими в таборі над річкою Солонюю був знайдений труп Миколи, єпископа, королівського віцеканцлера. В його кишені знайдено велику королівську печатку. Бату-хан використав нагоду. Написав „королівське послання“ від імені Бели IV, яке завірив королівською печаткою. В цьому „посланні“ йшлося, ніби Бела IV закликав всіх підданих вийти з гір і печер та обробляти землю й виноградники. Введені в оману убогі піддані громадами поверталися до своїх домівок. Монголи радісно їх зустрічали. Здавалося, що монголи й населення Мадярщини дійшли злагоди. Монголи стримувалися від кривд. Коли скінчилися жнива і збір винограду, Бату наказав, щоби означеного дня на визначеному місці зібралися всі жінки за подарунками, а чоловіки для отримання нагороди за працю. Тоді озброєні монголи оточили неозброєних чоловіків і жінок, повбивали їх і лише небагатьох взяли в неволю. Подібне чинили по всій державі.

Мадярщина визволилась від монголів випадково. Бату дістав звістку, що в Керакорі помер великий хан Угедей (Огодай). Велика кількість ханових внуків і правнуків, щоб отримати трон по ханові, погрожувала повстаннями. Тоді Бату в серпні 1242 року спішно відійшов через Семигород в Азію. Бату-хан також мав амбіції та намір посісти місце великого хана. Історики припускають, що це була найважливіша причина термінового відходу Бату-хана. Частина дослідників вважає, що монголи все-таки мали великі втрати військ, були виснажені, крім того, не відважувались залишити в своєму тилу підкорену Русь. Отже, було кілька причин і, здається, що в кожній з них є доля правди. Таким чином, монголи ввійшли в квітні 1241 року, а відходили в серпні 1242 року. Верталися вони через Румунію і Болгарію.

Після відходу монголів люди виходили із своїх сховищ і поверталися в спустошені міста і селища. На дорогах, полях, в селах лежали трупи. За трупами розмножились вовки, які нападали на людей. Щасливий був той, хто знаходив своє закопане зерно, бо більше людей гинуло з голоду, ніж було вбито монголами.

Слід відмітити і те, що монголи все палили, і тоді було знищено багато документів. Монгольську навалу згадують з жахом. Беззбройне населення було віддане на милість і немилість жорстокості монголів. Українці Закарпаття в своїх легендах називали їх „лесиголовцями“.

Верховинські села в горах врятувалися, але на низині, в Потиссі зникло багато українських осель. Дослідники констатують, що монголи не йшли гористою частиною Спіша й Татранщини. Це доводить, зокрема, незруйнована ротонда східного обряду в Спішській капітулі. Монголи простували низинами.

Точне місце бою на річці Солоній тепер не відоме, відома лише околиця, яка тоді була заселена українцями. Українці, тепер як змадяризовані греко-католики, заселяють ту околицю й нині.

Трагедію монгольської навали описав очевидець, варадинський канонік Рогеріус в творі „Кармен Мізерабіле“ — „Трагічний піснї“. Він був полоненим і під час битви над річкою Солонюю щасливо врятувався, сховавшись в кущах. Вночі йому пощастило втекти в гори. Збереглася копія його твору з 1488 року.

Монголо-татарська навала залишила свій слід у пам'яті народу, в його піснях, переказах, легендах.

Половці (кин, комани, кумани) врятувалися від монголів втечею за Драву. Після відходу монголів вони знову повернулися в Потисся, прийняли східний обряд християнства, на що вказує їх „Отче наш“ із додатком „Яко Твое єсть царство...“. Це також вказує на те, що в Потиссі, між Дунаєм і Тисою, проживало руське населення, яке християнізувало половців. Це відбулося легко, оскільки половці могли знати руську мову, спілкуючись з руськими племенами на Україні. Половці дотримувалися руського обряду твердо, відкидали латинізацію. Коли в середині XVII ст. мадярський магнат Юрій II Ракоці арештував Мукачівського єпископа Василя Тарасовича, вони протестували й домагалися його визволення з в'язниці.

Важливо відзначити, що син Бели IV Стефан був коронований молодшим королем і дістав у володіння Потисся як давній „дук рутгенорум“. Свій осідок Стефан мав у Потоці (тепер Шарошпоток). Це був останній „князь русинів“ з володінням у Потиссі, що вказує на те, що тоді Потисся було заселене русинами.

Після відходу татари ще довго непокоїли Закарпаття, погрожуючи мадярському королеві листами. У 80-х роках татари знову напали і пограбували Пряшівщину; у 1285 році напали на закарпатські комітати Абауй, Земплин і Шариш (Пряшівщина); було здійснено напад і в 1287 році, але тоді їх відбили.

Король Бела IV роздавав королівські маєтки, замки з людьми і землі своїм вірним феодалам. Почалось будівництво кам'яних замків-фортець, що принесло багато горя руському населенню Закарпаття.

Скільки поту і крові віддав тим замкам наш народ! Люди бунтували: втікали у гори, вирубували ліси і там оселялися. Так, у XIII-XIV ст. виникло багато руських поселень в гористій частині Закарпаття. Цей факт використовують мадярські і словацькі історики для своїх тверджень, що Закарпаття не було заселене, а згадані поселенці були першим руським населенням Закарпаття, яке в XII-XIV ст., ба аж в XVII ст., приходило з Галичини. Насправді ці поселенці приходили з низин Потисся, втікаючи від закріпачення. Адже з Галичини не приходили поселенці, щоб стати невільниками мадярських феодалів. Крім того, нічого подібного не відзначають літописці Галичини.

Король Бела IV почав поселювати на місцях руських поселень німецьких колоністів, яких назвав „гостями, милими гостями“. Між німецькими колоністами були ремісники, шахтарі й рільники. Вони приходили із Саксонії. Руське населення виганяли з їх власних поселень. Колоністи діставали виїмкові права: діставали землі, ріллю, луки, пасовиська, ліси, одержували право рубати в лісах дерева, ловити звірину й рибу. Вони підкорялися виключно королеві. Так німецькі колоністи створили на Історичному Закарпатті цілий ряд німецьких міст.

З грамоти короля Ласла з 1273 року довідуємося, що в околиці Угочі на Закарпатті в X-XIII ст. жили й печеніги. Нема даних, скільки їх було, але по татарській навалі їх слід пропав. Король Ласло був авантюриком і в 1290 році його вбив половець, тому що король звабив його жінку.

Слід звернути увагу на факт роз'єднаності й несолідарності руських князів в боротьбі проти монголів, що спричинило знищення Києва, поневолення руської землі на довгі десятиліття.

З періоду татаро-монгольської навали в нашому народі залишилися перекази, назви дільниць-урочищ та сіл. Наприклад, в селі Стриговці, що недалеко Ублі і Великого Березного, між горами є викопані печери-притулки, де населення ховалося від татар. Після відходу монголів жителі перенеслися на місце сучасного села. В хотарі Малого Гейреша коло Холмця є урочище зване „Могила татарська“. Легенда говорить, що на тому місці монголи вирізали всю людність околиці. Дійсно, в 1214 році там існувало село Христур, яке зникло після монгольської навали.

Нові мадярські походи на галицькі землі

Мадярський король Бела IV у битві над річкою Солоною врятувався від смерті втечею. З маленькою групою наближених він пробився з оточення і втік у Австрію, де перебувала його жінка. Але там австрійський король Фридерик взяв його у полон, забравши все золото, з яким його жінка втекла до Австрії. Бела IV віддав Австрії три комітати, поки Фридерик дозволив йому втікати далі. Сховався він на Далматійських островах, повернувся в Мадярщину аж після відходу монголів.

Незважаючи на те, що Мадярщина була дуже знищена монголами, Бела IV влітку 1245 року на чолі великого мадярського й польського війська підійшов під Перемишль. Головнокомандуючим був воєвода Фильній (Філеш). Використавши те, що галицькі землі також були знищені монголами й ослаблені, Бела IV прагнув заволодіти ними. Мадярсько-польські війська підійшли під Перемишль. Галицькі князі брати Данило і Василько, зібравши військо, вирушили на захист обложеного міста. Війська Данила супроводжувались зграями орлів і вороння, над ними лунав крик птахів. „Це знамення на добро буде!“ — говорили воїни Данила.

Мадярсько-польські сили склалися з лицарської кінноти, керованої Фильнієм. До них прилучилися й полки галицьких бояр, що були їх прихильниками.

Обминувши Перемишль, мадярсько-польські війська зустрілися з військом Данила й Василька під Ярославом. Тут 17 серпня 1245 року відбулася велика битва, описана галицьким літописцем. Данило вдарив на мадярські, Василько — на польські полки. Мадярсько-польські війська ішли до бою, співаючи „Киріє елейсон“ — „Господи, помилуй“. На удар українських військ Фильній закликав своїх витримати і підбадьорював їх тим, що українські війська не спроможні до тривалої битви: „Русь скоро на битву, але треба лише витримати їх натиск, бо вони не витривалі на довгу битву“, — записав його слова літописець. Битва була жорстока зі сторони мадярів. Їх літописець пише, що коли вони в битві полонили галицького боярина, то наказали його стратити.

Спочатку мадярам вдалося українські окремі частини притиснути до ріки Сян. Але у вирішальний момент на мадярів ударив з резервними

полками Данило. Мадярська кіннота була зім'ята. Відбірний полк Фильнія захищав мадярський прапор. Юний князь Лев — син Данила, вдарив списом у Фильнія, але спис зламався. На допомогу поспішив Данило, розбив полк Фильнія і його хоругву роздер на поли. Коли мадяри це побачили, почали втікати. Данило погнався за ними, б'ючи їх.

Польські війська короля Болеслава співаючи, кинулися на полки Василька. Але в січі поляки були розбиті і змушені втікати. Мадяри й поляки почали безладно відступати. Багато їх полягло, багато потрапило в полон. Тоді був полонений і гордий Фильній. Його привели до Данила: „Ти вже ходив по наших землях, ми полонили тебе і пустили. А ти тут знову! До того з твого наказу стинали полонених наших бояр!“. Фильній був страчений. У гніві було вбито й багато інших знатних мадярів.

Князь Данило Романович був відважний і хоробрий, виявив високу майстерність полководця. Сорок років боровся Данило Романович за галицькі землі. Розгромом мадярсько-польських окупантів скінчився перший етап боротьби Галичини проти мадярських загарбників, які здійснили на українські землі 22 походи.

Хоч мадяри втратили претензії на Галич, але за роки кінця XII — початку XIII ст. мадярські королі міцно оволоділи Карпатами і зробили Закарпаття залежним від себе. Від тих часів все Закарпаття стало на довгі століття частиною Мадярщини. Але кордони Галицько-Волинського князівства і мадярського королівства у деяких місцях ще довго були спільними. Наприклад, Верецьки і Верецький перевал ще довго називалися „Руськими воротами“ — „Порта Русціє“, — як пише згаданий вже Рогеріус в „Кармен мізерабіле“. Ті землі належали до Галицько-Волинського князівства в часі монгольської навали. Мараморош також ще тоді не належав до Мадярщини, як доводить чеський вчений Кадлец К. („Валаші, а валашке право“, 227). Також в комітатах Шариша, Спіша, Земплина мадярський кордон ще тоді не був усталений, як пише проф. Перфецький (с. 10).

Закарпаття — частина Галицько-Волинського князівства

У 1280 році галицький князь Лев Данилович увійшов на Закарпаття, після чого майже 40 років територія Закарпаття аж до Шаришського комітату належала до Галицько-Волинського князівства.

Про цю подію засвідчено в грамоті з 1299 року, в якій Григорія, жупана бережського, названо урядовцем Льва, князя галицького.

Існують різні версії щодо того, як ця частина Закарпаття потрапила у володіння галицького князя і перебувала під його владою у 1280-1321 рр. За роки 1290-1340 Галичина майже взагалі не має документів, так що питання коли, яким способом і як довго належала бережська жупа до Галичини не підтверджено фактами. М. Грушевський на основі згаданої грамоти припускає, що Лев Данилович, будучи у дружніх стосунках з Мадярщиною, приєднав бережську жупу до Галичини за згодою мадярського короля. Як довго він нею володів, невідомо. Томашівський твердить, що Лев Данилович приєднав закарпатське підгір'я з Мукачевим до Галичини, і що ці землі належали до Галичини до 1321 року.

Отже, дійсно, частина Закарпаття якийсь час належала до Галичини — від 1281 до 1321 року. Грамота короля Ладислава IV з 1281 року свідчить, що мешканці Вишкова (біля Хусту) просили короля, щоби видав їм нову грамоту про їх привілеї, тому що грамота з їх привілеями від Стефана V пропала під час набігу на село людей Лева Даниловича. Очевидно, що в сусідстві Марамороша вже 1281 року були люди князя Лева і що Мараморош Левові не належав. З цієї грамоти робимо висновок, що Закарпаття без Марамороша належало до Галичини від 1281 року.

Факт володіння Лева Даниловича Закарпаттям вказує, що русини Закарпаття жили вже організовано. Важливо, що осідок вождя русинів був на Берегівщині, отже, на закарпатській низині, яка тепер в більшості змадяризована. Отже, первісно і ця частина Закарпаття була руською, заселена русинами, яких в пізніших століттях було змадяризовано. Бачимо, що русини заселяли не лише верховину але й низини. І нині в Потисській низовині мешкають люди руської, греко-католицької віри, з руськими прізвищами.

Закріпачення українців Закарпаття після монгольської навали

Монгольська навала прорідила шляхту й магнатів. Їх місце посіли нові, які отримали від короля великі маєтки. Бела IV покликав колоністів — німців. Німці особливо напливали після 1259 року, коли в німецьких країнах була велика біда, що спричинила еміграцію. Німецькі переселенці принесли з собою феодалну відробіткову систему. Ведучим фактором у державі король Бела IV зробив церковних латинських і світських магнатів, які на основі своїх маєтків і урядових посад відігравали виключну роль. Король не лише наділив їх привілеями,

але заохотив до будівництва оборонних кам'яних замків. З року в рік збільшувалася кількість магнатів, які будували собі фортеці. Дуже скоро поблизу королівських замків виросло багато приватних магнатських фортець. Ці фортеці в значній мірі підняли авторитет, суспільний і політичний вплив їх власників. Магнатські замки були добре захищені — опираючися на власні збройні сили магнат міг чинити спротив навіть королеві. Так землевласник поступово ставав паном — господарем своїх людей. А в цьому прагненні йому допомагали й інші привілеї, отримані від короля. Шляхта вже мала великі привілеї отримані Золотою буллою. В 1267 році Бела IV і його молодший син Стефан V, який у значній частині держави владарював самостійно, видали усій шляхті нову привілейну грамоту, в якій було ясно сказано, що „від них ніколи і в жоднім часі не вільно вибирати дані, ані продукти, навіть коли б це було потрібно й у війні“. Ще більшу владу шляхтичі отримали, коли король передав їм судочинство над працюючим населенням, що проживало на їх маєтках. На перший погляд, видавалося, що це на користь підданих, але на практиці таке судочинство давало в руки землевласникові новий засіб утиску, стало знаряддям панського свавілля. Озброєні землевласники разом з своїм військом діяли у своїх власних інтересах. Так, працююче населення вийшло із безпосереднього підданства короля і перейшло під владу своїх панів. Тепер єдиним прагненням землевласників було чим більше використати свої привілеї. Із документів, що збереглися, видно, що піддані, які залишилися в королівських маєтках, терпіли менші тягари, ніж піддані у шляхетських маєтках.

У 1300 р. становище підданих характеризувалося наступним чином: податок у грошах — це наємне за ґрунт; роботи — безплатна праця, яку піддані мали відробити для свого пана, зокрема, обробіток земель, випасання, годівля й охорона худоби, домашнє обслуговування, перевезення товарів й інші роботи, яких землевласник вимагав. Таких різних робіт було багато; податок натурою (спостерігалася тенденція зростання). Піддані мали давати землевласникові щомісячно або річно визначену кількість живої худоби (свині, вівці, гуси, кури, риба), польової дичини, а також продуктів, вирощених на виділеній їм землі (зерно, городина, фрукти, мед, вино, пиво) або й інших продуктів (яйця, сир, хліб, мука, шкіра, віск, свічки). Крім землевласника данина давалася ще й латинській Церкві, яка вимагала, щоби піддані платили десятину, особливо з урожаю й худоби. Цю десятину латинській Церкві мусіли платити й українські піддані, хоч вони до тої Церкви не належали. Вони мали свої церковці і своїх священників, таких же кріпаків, як і вони самі.

Відзначимо, що не всі магнати мали якісь надзвичайні заслуги перед королем і тому отримували титули графів, баронів, шляхтичів. Були між ними такі, що служили у війську короля і якимось чином відзначились, але було між ними багато й таких, що нічим особливим не відзначились. Наприклад, король Стефан грамотою від 1264 р. дарував Чинадіївську домінію на Закарпатті (околиця Мукачево) гінцеві за те, що той приніс йому звістку про народження сина. В тій домінії було тоді 15 осад. Або король дарував великі маєтки жінці, яка чекала його сина тощо. Волоський шляхтич Драг дістав увесь Мараморш на Закарпатті.

Деякі феодали мали в різних комітатах маєтки з великою кількістю осад. Їм належали величезні території. Маєтки великих магнатів називалися домініями. Наприклад, магнат Іван Гуняді в середині XV ст. мав 28 замків, 57 міст і селищ і понад 1000 осад, розкиданих в різних частинах всієї Мадярщини. Його маєтком було й Мукачево. В кінці XV ст. найбагатшим був рід Сопольої. З 42 комітатів держави він мав свої маєтки в 25-ти, із всієї землі Мадярщини володів 8 відсотками. На Закарпатті до Маковицької домінії належало 30 осад — українських сіл. До Гуменської домінії належало 36 осад на Гуменщині, села на Земплинщині і володіння на Ужгородщині — всього 25 осад. До Михайлівської домінії графа Старої належало 60 осад.

Феодали перебрали й комітатські уряди жупанів та наджупанів. У Другетів уряд жупанів був спадкоємним. З часу короля Сигизмунда (1387-1437) королі починають наділяти жупанства магнатським родам у спадщину.

Мадярські аристократи — це переважно авантюристи з чужих держав і народів, які з часом стали мадярами і поповнили ряди мадярської шляхти. Були випадки, коли маєтки продавались і жидам, які пізніше діставали титули баронів.

Бачимо, що шляхта захопила в свої руки владу над підданими, стала господарем цілих областей і їх населення. Члени магнатських родин посіли найвищі уряди, короля вони вважали собі рівним, створювали власні сильні військові відділи і відважувались противитись королю. Вони безоглядно забирали маєтки нижчої шляхти, навіть воювали проти інших магнатів, часто руками селян-кріпаків.

Якщо магнатські роди вимирали або гинули у війні, їх маєтки король давав іншим магнатам. Найбільшим магнатом всієї Мадярщини став рід Ракоці, з центром в Мукачівському замку.

Друге видання Золотої булли — 1267 рік

Монгольська навала затримала роздавання землі, але після її відходу король Бела IV знову почав ділити землю, особливо чужій шляхті. Від 1246 року право судити, крім суддів, від короля отримала й шляхта. Другим виданням Золотої булли у 1267 році король Бела IV підтвердив привілей, за яким шляхта не мала сплачувати жодної данини. Шляхта, усвідомлюючи свою силу і при тому повна гордості, жила дуже розкішно. У своїй ненаситності сильніші відбирали від слабшої шляхти землі, а із землею — й підданих. Вони вважали, що створені, аби володіти. Кріпаків вони змушували до все більших обов'язків, які було важко виконати. Шляхта кріпаків не вважала за людей. Кількість безземельних підданих зростала з дня на день. Але було багато таких, що не мали навіть хати. Вони жили як желярі в хатах землевласників. У 1290 році король Андрій III (†1301) обдарував своїми королівськими землями в південній частині Ужгородського комітату палатина Омодєя з роду Аба. В полудневій частині Марамороша великими територіями володіли хрестоносці, які туди прийшли. В кінці володіння останнього Арпадовича Андрія III велика частина закарпатських земель була вже в руках магнатів.

Шляхта поволі зрівняла вільних з кріпаками, зробивши кріпаками і вільних і то надужиттям, забранням їх землі або примусовим відкупом за незначні суми. Звичайно, це відбувалося в той спосіб, що вільні, які збідніли або заборгували магнатам, самі продавали їм свої маєтки, віддаючися їм з сім'єю в кріпацтво, або були примушені стати кріпаками. Таких випадків відомо багато і як причина явища названо „збіднілість“. Історик Ачаді наводить факти. Магнати намовляли підданих зректися землі, і то обманом, обіцяючи, що вони тоді не будуть платити податків державі. А після того обкладали новими податками кріпаків і супроти держави. Переважно кріпацтво на закарпатських землях було введено не лише махінаціями магнатів, але насильницьким способом. Дуже мала ціна за проданий маєток вказує, що продаж був вимушений. Продаж був лише зовнішньою формою переходу до кріпацтва. Залізши в борги, колишні вільні не сміли залишити землю, а боргів вони ніколи не могли сплатити. Вони змушені були прийняти всі умови землевласників, і таким чином потрапляли в неволю.

Феодалі взагалі не хотіли бачити селян вільними. Вони вживали всіх способів, щоби їх закріпачити. Мадярські походи через Закарпаття на Галичину, татарські напади повністю ожебрачили населення. Війська забирали худобу, урожай, спричиняли голод. Нужда й голод примушували селян брати позички від феодалів, іноді навіть давати в заставу або й продавати частину земель. Звичайно феодалі робили все, щоби селянин не мав з чого повернути борг, вони підпалювали маєток селянина, грабували його. Так селянин ставав кріпаком. Хто не сплатив боргу або продав свою землю, той сам і його сім'я ставали кріпаками.

Феодалі також дурили селян документами. Простолюдні не знали грамоти і феодалі читали документи ними ж написані як хотіли, або писали те, що хотіли. Не раз вистачало увести в грамоту неясний, двозначний текст, а коли на ньому була печать, уже вільний селянин ставав кріпаком. Так, в XI-XII ст. більшість населення поступово перетворювалася на підданих. Феодалі забирали землю, а з тим і свободу руського населення Закарпаття.

Врешті з русинів зробили невільників — рабів, і виводили їх на продаж. Невільники були ще і після татарської навали, і в кінці XIII ст. продавались на окремих базарах-площах. Ціна невільника становила три марки. Доля такого невільника була нещасна — він вже не особа, а предмет. Площу для торгівлі невільниками винаймала острихольмська Капітула. Зберігся документ, де папа закликав мадярських королів дати свободу невільникам. Король Коломан заборонив продавати невільників за кордон. Мадярський історик Паулер (I, 353) пише: „Після видання закону короля Коломана невільників не продавали за кордон, але внутрі держави вони були товаром, який рівняли з волем, конем, свинею і, купуючи, платили за них, як за тварину. Невільників можна було продати, дарувати, дати в заставу, відлучити батька від дітей, брата від брата. Імена-прізвища невільників вказували на їх „низький стан“. В документах є такі прізвища невільників: Дарунок, Міняйка, Невихований, Беземінний, Ніхто..., або Дурень, Чампавий, Поганий, Брехач, Дурноватий, Нездібний, Нечистий, Слуга, Злодій, або: Перший, Другий, Четвертий, Шостий, ... Сороковий.

Невільництво тривало до XIV ст. За часів короля Карла I зустрічаються в грамотах спогади про невільників, їх продаж... Так Дюлофегирварська Капітула у 1327 р. засвідчує продаж 15 невільників за...“ („Анжукорі Окманьгар“. — Б-Пешт 1881, II 279).

Селянин взагалі не знаходив ані підтримки, ані охорони в жупних зборах, які склалися з феодалів і дивилися на кріпака, як на худобу. За найменші провини феодали жорстоко карали селян биттями киями, батогами, різками. Зневага до русинів дійшла так далеко, що й на судах маляр домагався „правди“ лише тому, що його суперником був русин. Першим способом спротиву була втеча в гори. Селяни залишали все своє господарство.

Городища й замки на Закарпатті

На території історичного Закарпаття знаходимо слов'янсько-руські городища як оборонні фортеці. На Закарпатті відомі слов'янські укріплення городища-гради і городища-містя укріплених слов'янських поселень. На Закарпатті є Арданівське городище (його початок відноситься до X-VII ст. до Христа). Воно мало подвійну систему земляно-кам'яних валів та ровів, що збереглися до наших днів. Воно існувало на горі недалеко від Арданова. Існування цього городища підтверджує і народний переказ. На території теперішнього Іршавського району, як показують археологічні розкопки, існував цілий ряд укріплених поселень (VII-VIII ст. до Христа). Тут була споруджена фортифікаційна система городища Стремтура — близько восьми гектарів площі огорожено валами та ровами. Місце розташування городища — вершина гори з горизонтальним майданчиком на висоті 350 метрів над рівнем моря — вказує на те, що городище будувалося перш за все як надійний захист у час небезпеки. Подібні функції виконувало і городище Водулів. Його розташування, а також фортифікаційна система, що складалася з штучного валу та рову, вказують на те, що населення, яке проживало в городищі, зазнавало частих нападів ворогів, тому для свого захисту змушене було збудувати навколо поселення оборонну систему. Місце для розташування городища було вибрано дуже вдало — невелика округла вершина гірського кряжу, що стрімко опускається в долину річки Іршавки. Городище займало вигідне географічне і стратегічне положення, яке дозволяло проглядати навколишню місцевість на кілька кілометрів. В разі нападу ворогів воно служило надійним притулком для його мешканців. Залишки кам'яних мурів цього городища шириною 2,8 м свідчать про важливість городища; останній етап його заселення датовано XIV-XV ст. Названі три городища були поселеннями укріпленого типу, їх фортифікаційна система була досить досконалою.

Про інші городища вже маємо історичні факти. Мадярський літописець Анонім пише, що в час приходу мадярів на Закарпаття (896 рік) і їх переходу Закарпаттям, там були оборонні фортеці в Мукачеві, Боржаві, Обороні і Земплині.

Боржавський замок є одним з найстаріших укріплених слов'янських замків Закарпаття. Його залишки збереглися до наших днів біля села Вари Берегівського району. Під час археологічних розкопок на місці нинішнього села було виявлено сліди давньослов'янського городища. Згідно хроніки згаданого літописця Аноніма на місці Варів уже до приходу мадярів стояв дерев'яний замок Боржава, який вони зруйнували. Пізніше Боржавський замок був відбудований на правому березі річки Боржави, недалеко від її злиття з Тисою, на місці дерев'яного замку постав кам'яний. Письмових відомостей про те, хто і коли його зруйнував, не виявлено. До нині від слов'янського городища збереглися земляні вали. На місці замку тепер знаходиться цвинтар. Боржавське городище було розташоване у зручних природних умовах, у кутку, що утворився від злиття річок Боржави й Тиси. Із заходу і північного сходу городище було оточене болотистою місцевістю. Річка Боржава протікала із західної частини городища. Земляний вал має форму, подібну до трикутника, тепер його висота сягає 4 м. Перед валом збереглися сліди запливлого рову. Таких городищ було більше (Мала Копаня, Вілки, Олександрівка, Данилово і ін.)

Мадярський літописець Анонім згадує фортеці-городища Мукачівське й Ужгородське. Обидві фортеці зайняли мадярські кочівники. На місці цих городищ були побудовані середньовічні замки.

Останнім городищем, яке згадує Анонім, було Земплинське городище білих хорватів, що доводить назва із звуком „л“ після губного співголосного (бо по-словацьки є „зем“ перед тим „земіа“, по-чеськи „земе“). Це городище чинило сильний опір мадярам, що вторглися. Земплин з трьох сторін був оточений ріками Бодрогом і Тисою. Пізніше на Закарпатті був убитий мадярський вождь Альмош. Його гріб був знайдений археологами біля Земплинського городища, на горбку, на лівому березі Бодрога. Найвизначніший мадярський археолог Феттїх визнав, що в гробі лежав вождь мадярів Альмош.

Наявність на Закарпатті земляних городищ є важливим доказом того, що його заселяли слов'яни — інші народи будували кам'яні фортеці, а не земляні оборонні городища. Всі городища були оточені земляними валами й ровами. На всіх тих городищах відбувалися оборонні бої закарпатців проти мадярських кочовиків. В одному з боїв був убитий закарпатоукраїнський князь Лаборець та вождь мадярських кочовиків Альмош.

На переломі XI-XII ст. на Закарпатті будуються кам'яні замки — фортеці. Усі замки будувалися на стратегічно вигідних землях. Багато

з фортець було збудовано на колишніх городищах. Відзначимо, коли будемо згадувати історичні дані про постання замків, що на ті відомості не можна опиратися дефінітивно. Археологічні дослідження на багатьох з них показали, що вони не набагато старші, ніж зазначається в історичному документі (наприклад, Хустський, Капушани біля Пряшева — документ з 1248 р.). Деякі замки названо „Уйвар“ — „Новий замок“, що значить, що перед тим там стояв старий замок (напр. Ганіговці, район Пряшів).

Кам'яні замки, як відзначалося, почали будуватися на Закарпатті на переломі XI-XII ст., а особливо інтенсивно після татарської навали 1241-1242 рр. Хоч татаро-монголи відійшли, страх у мадярів залишився і король Бела IV наказав на стратегічно важливих пунктах зміцнити замки з метою оборони від нових татарських нападів. Татарська навала показала, що найнадійнішими місцями зберегтися від нападу були замки.

Бела IV роздав магнатам останні королівські землі.

Бачимо, що після відходу татарів відновлюються феодальні порядки. Король Бела IV покликав багато чужинців у країну. Прийшли німецькі графи з Тіролю і Баварії, а пізніше з Карлом Робертом прийшли авантюристи з Салерна біля Неаполя, італійці Другети, з Мараморощу волохи Драг і Валк. Так все Закарпаття перейшло до рук феодалів. Крім того було даровано землі духовенству, і то виключно латинському. Бела IV дозволив, щоби й магнати будували свої замки. Вони не мали обов'язку захисту від нападу монголів, а захищали самих себе від закріпачуваних підданих. Частина істориків вважає, що первісною функцією замків, на задум короля Бели IV, було служити обороні держави від зовнішнього ворога. Визначний мадярський історик Ачаді дотримується іншої думки: замки будувалися і слугували для захисту феодалів, для подальшого розвитку кріпацької залежності й цілковитого закріпачення народу. Вони були побудовані примусово силою поневоленого феодалами народу. Хід історичних подій довів правильність погляду Ачаді. Феодали на своїх землях (як світські, так і церковні, починаючи від Нітрянщини аж до Семигороду) будують у XIII-XIV ст. кам'яні замки на гірських верхах.

Замки будували по етапах, їх ареал збільшувався поступово, залежно від того, які можливості мав власник. Власники замків часто мінялися, і кожний з них щось добудовував, поширював, оздоблював. В усякому разі робота була довершена, це видно з того, що такі замки витримали всі бурі, що їх приносили з собою прийдешні століття.

Так, на Закарпатті були вибудовані замки: Виноградівський (1278), Воршавський (Іршавський), на укріпленню-городищі, що існувало вже в IX ст., Вишківський (1281) — проіснував до 1350 р., Угочанський, Угляновський, Горянський, Ужгородський, Мукачівський, Королевський, реставрований Хустський (про нього є відомості вже з 1090 р.), фортеця Бронька (про цей замок маємо найменше відомостей, знаємо лишень, що це був замок шляхтича-розбійника), Винянський (біля Михайлівців), згадуваний від 1345 р., Невицький (від 1364 р.). В цих околицях переважали менші замки, наприклад, Середнянський.

Ще більше замків виникло в західному Закарпатті, на Пряшівщині й Татранщині. Лише на Пряшівщині існувало 94 замки. Важливі з них: Спішський замок — перша згадка про нього з 1113 року, він захищав спішське латинське препошство (у 1780 р. замок знищила велика пожежа, і з того часу він у руїнах), Бреківський (згадка з 1314 р.), Перещан чи Воростян біля Сечівців (1284 чи 1335 р.), Чичва (1350), Цейков (1407), Гуменне (1322), а біля нього Ясенів (1279), Михайлівський (1345), Требішов (1430). Поздишовці (Паздичовці, 1403), Рашка (1485), Хмелівський (1498), Сечовці (1447), Строків (1245), Токай (1412), Воронів (1472), Шариський (поч. XIII ст.), Маковицький (1240), Капу (тепер Капушанський, 1310), Кежмарський, Стара Любовня, Плавеч, Вичків (тепер Бачков біля Сечовців), Бардіїв, Габолтов, Гельниця, Королівський Холмець, Красна Гірка, Турня біля Молдови над Бодвою, Мурань, Плешивець, Токай, Великий Шариш та ін.

Про найдавніші замки є мало відомостей. Як ми вже сказали, при переході Закарпаттям, мадяри бачили там замки. Але це не були кам'яні замки. Перші кам'яні замки — гірські замки — це гнізда шляхти, їх сховища у війнах, при повстаннях. Багато замків будували латинські монаші ордени, наприклад, орден Темпларів в Бардієві (1312), у Градиску (1200), Хмельові (1212), Син (1312), Жегня (1312).

Нині майже всі замки зруйновані. Замків було, як видно з карти, багато — лише на Пряшівщині було 94 замки, 166 палаців та ще багато курій. Матеріалу на замки було досить (каміння й дерево), а робоча сила — кріпаки — була дармова. До наших днів збереглися замки Мукачівський і Красна Гірка (біля Рожняви на Пряшівщині). Магнатських палаців залишилось багато, деякі з них були знищені під час Другої світової війни.

За замки вели боротьбу не лише магнати, але й монаші ордени. Так, у 1346 році цистерцити зі Спішського Шавника судились за замок у Грабушицях (Спішська Нова Весь) зі спішським препоштом, який твердив, що замок є власністю Спішської Капітули. В Ясові, для захисту латинського монастиря премонстрантів, побудував замок Карло Роберт (1312-1320). А в середині XV ст. Ясовський препошт перетворив монастир на фортецю. Так латинські ченці захищалися від довколишнього руського-українського населення, яке насильно латинізували.

Замки нераз ставали розбійничими гніздами, звідки магнати нападали один на другого, грабували, вбивали підданих. В замках карбували фальшиві гроші, використовуючи з цією метою дзвони з руських церков. Нападаючи на замки, шляхтичі відбирали один в одного дарчі грамоти. Кріпаки були безпомічні, безсилі проти сваволі шляхти. Колишні вільні села втрачали свободу, магнати сильміць закріпачували їх. В замках встановлювали шибениці, виносилися смертні вироки і тут же здійснювалися. Типовим розбійничим замком на Закарпатті був замок Бронька: оточений горами і схований у лісі, він утримався як розбійницький до часів короля Стефана V, коли його зруйнували. Легенда говорить, що королівським військам допомагали довколишні селяни-кріпаки, над якими розбійник-магнат дуже знущався.

Кожен із замків складався з двох частин і розташовувався так, щоб кожну з них можна було самостійно обороняти від ворога. Замок оточувався кам'яними мурами з високою вежею і глибоким ровом, який, по можливості, наповнювався водою. У зовнішній частині замку містилися приміщення для замкових людей і варті, двір, господарські будівлі і стайні. У внутрішній частині, яка мала ще одні мурі і вартову вежу, знаходилися будівлі шляхти. Внутрішній замок із зовнішнім сполучав висячий міст, який за потребою піднімали. Такий міст був і через зовнішній рів. З півниці внутрішнього замку вели потайні підземні ходи, якими в разі потреби можна було зв'язатися із зовнішнім світом.

Під час воєн і сільських повстань шляхта з цілої околиці переховувалася в замках. Але в мадярських магнатських повстаннях мадярська шляхта сама нищила замки тих мадярських магнатів, що не приєдналися до повстання шляхти. Цісарська армія принципово нищила замки, що були твердинями магнатів. Після ліквідації останнього мадярського магнатського повстання Ракоці Ференца II у 1715 році цісар видав наказ зруйнувати фортифікації замків Закарпаття.

Вцілів, як це згадувалося, лише замок Красна Гірка (біля Рожняви, бо його власник був на стороні цісаря) і Мукачівський замок. З усіх інших залишилися лише руїни, правда, декотрі, як Хустський, знищила природна катастрофа (удар блискавки).

Про важкий процес спорудження замків довідуємося лише з народних переказів. Замки зазвичай будувалися на високих пагорбах, на стрімких скелях чи вершинах гір, пануючих над далекою околицею й дорогами. Це були твердині володінь землею й людьми. Народні перекази правильно оцінюють їх потребу: „Будували їх пани, щоби могли безпечно охороняти своє життя, бо бояться, що пригнічують народ і жорстоко над ним володіють“. Велику біду терпіли закарпатські кріпаки, будуючи ці „панські гнізда“. Про будівництво Хустського замку переказ говорить: „Люди в бесагах виносили каміння, пісок, глину та воду — і то чоловіки, жінки й діти. Цей замок премного людей будувало. Люди носили каміння на плечах, у міхах“. Селяни мусіли також давати на будову солодке молоко і яйця, яке приміщували до заковки — свого роду цементу, щоби замкові мури були міцніші. Збереглася пісня про будівництво Маковицького замку „Коли будували білу Маковицю“, яка оповідає, як мати-вдова через кілька днів після пологів мусить носити на гору каміння, тримаючи в одній руці немовля, а в другій тягар... Замок у Невицькому (біля Ужгорода) належав магнатам Другетам. Народний переказ говорить: „Коли мурували Невицький замок, не відпустили працю ані старим, слабим, ані навіть вагітним жінкам і малим дітям. Каміння, воду і вапно мусив носити кожний аж на вершечок крутої гори“. А щоби вказати на муки робітників-жінок, переказ говорить: щоб заковка була міцніша, доміщували до неї жіноче молоко. Пізніше люди, що проходили біля Невицького замку, боялися поглянути на прокляті замкові мури. Піддані проклинали ті замки. Перекази говорять, що люди, проходячи біля замків, мусіли вклонитися.

Замки в історії Закарпаття були символом необмеженої і жорстокої влади магнатів, власників замків над нашим народом. З тих замків народові диктували найважчі роботи, туди піддані зносили дев'ятину, урбарні натуральні податі, там їх за найменшу провину били палицями, ув'язнювали в підземеллях. Кожний замок мав на дворі „дошку мук“, на якій катували підданих, а в підземеллях — темниці. На подвір'ях замків були дерева — не раз кріпака забивали палицями й на смерть, а коли залишався жити — ув'язнювали в темницях й мордували голодом.

Часто бувало, що жорстокі власники замків ніколи в тих замках не знали щастя. В народі побутувало багато легенд про родинні трагедії магнатів як кари за гноблення убогих кріпаків. Легенди мають правдиву основу. Замки — це піт і кров предків українців Закарпаття.

Пізніше, у 1840 р., Яків Головацький в описі своїх подорожей по Закарпатті, який вийшов спочатку чеською мовою, а згодом і українською, дивлячись на руїни Хустського замку, роздумував: „І сьогодні під задимленою стріхою більше знайдеш людяности, ніж у позолочених палатах магнатів. Тут, у тих руїнах, бачиш, що пройшов уже їх вік. Яка доля їх спіткала? Де ті пишні вельможі? Наздогнала їх рука справедливості, в руїнах лежать стіни, скроплені несправедливістю й жорстокістю, а народ, впертий, непохитний, народ український пережив все таким чистим, таким свіжим, як хвилі прозорої Тиси... Цей народ тепер топче ногами руїни стін, перед якими колись згинав коліна...“

З XVI ст. шляхта замість замків будує зручні палаци, які зводилися біля замків або недалеко від них, і то в приступніших і природно гарних місцях. Найдавніші палаци мають сторожові фортифікаційні вежі, мають і рови, часто наповнені водою, але інтер'єри палаців пристосовані для вигідного проживання власників.

Крім замків і палаців, шляхта будувала муровані з каменю і цегли житлові будинки, які називаємо куріями. Так, в багатьох селах Закарпаття, особливо на Пряшівщині й Татранщині, стояла якась курія, що належала знатній або дрібній шляхті. В тих куріях перебувала шляхта, збираючи податки.

Розглядаючи питання закарпатських замків, треба згадати важливу історичну дійсність, незамічену і недооцінену. Ми згадували, що в підземеллях замків були темниці. Слід вказати й на те, що у верхній частині замків були каплиці. Це були латинські каплиці. Ці мадярські магнатські каплиці були першими латинськими храмами на Закарпатті. Пізніше магнати будували й окремі латинські храми біля замків, мали також каплиці в своїх палацах. Це все перші латинські храми на Закарпатті. Доти їх не було. Магнати в своїх замках тримали власного духівника. На богослуження обов'язково разом з магнатами мусіла йти і вся прислуга. Так силоміць українці Закарпаття вперше потрапляють до латинських храмів і, поволі до них звикаючи, приймають „панську віру“. Пізніше шляхта запрошує до Гуменного спочатку францисканців, згодом єзуїтів, які насильницьки забирають

руські храми для себе, користуючись правом „чия влада — того і релігія“. Відбувається латинізація — латинізують села довкола замків чи палаців. Латинізація, як визначила історія, означала рівночасно й денационалізацію українського населення Закарпаття на користь мадярів, поляків або словаків.

Маковицький замок

Щоби було ясно, що означає слово „замок“ в історії Закарпаття, поглянемо на історію одного з них, а саме — Маковицький замок. У XIX ст. прийшов у село Біловежа на Бардіївщині галицький дослідник Яків Головацький. Він, збираючи етнографічний матеріал, народні пісні, записав у Біловежі дотепер широко відому на Закарпатті пісню: „Коли муровали білу Маковицю“. Ця пісня гарна мелодією, співають її всюди. Це пісня невідомого автора давнини, народ її зберіг і тим вказав на своє минуле.

Коли муровали білу Маковицю,
Гонили на панське убогу вдовицю.
Одну неділеньку сина породила.
В три дні по породі на панське ї гнали,
На панське ї гнали, покоя не дали.
На панське ся брала, горенько плакала,
В слезах купаного синочка тримала.
На одній рученці синочка тримала,
А другов рученьков камені давала.
Каміння давала, горенько плакала,
Горенько плакала, озера глядала:
„Плавай же ти, сину, в глибокім озері,
Не зазнав ти вітця, не зазнай матері.
Утопить тя мати, не будеш ей знати,
Будеш там, в озері, як рибка плавати.
Ти будеш в озері, як рибка, плавати,
Я під Маковицьков — до смерти плакати“.

Здавалося б, що це одна подія, подія одиниці, доля нещасної матері. Коли б це було так, цю пісню може не склали б, або її давно б забули. Але вона прожила віками, тому, що передавала з покоління в покоління історію важкого минулого народу Закарпаття. Повідала про тяжку долю не однієї жінки, а цілого народу, страшний не поодинокий випадок, але страшні роки й століття неволі українського народу Закарпаття. Придивімося ближче на цей замок Маковиці.

Маковиця має назву від маковицького гірського пасма, яке починається селом Зборов за 6 км від Бардієва і тягнеться в південно-східному напрямку між ріками Ондавою і Топлею до села Млинарівці. Над Зборовом на 448-метровій високій стрімкій горі стоять і тепер руїни Маковицького замку, оспіваного у пісні „Коли муровали білу Маковицю“. Руїни Маковицького замку називають ще Зборовським замком. Замки Закарпаття ілюстрували чуже панування на цій землі і експлуатацію українців мадярськими феодалами протягом століть. Після татаро-монгольської навали Маковицький замок був перебудований і змінений на фортецю. Історія цього замку починається від 1242 року, він згадується і в документах у 1247 р. В Галицько-волинському літописі є згадка про те, що руський князь Данило втік від татарів з Мадярщини до Польщі через Бардіїв, і шлях його пролягав біля Маковицького замку.

Мадярський король Бела IV, після татарської навали на річці Соленій і після її відходу, подарував Маковицький замок і околицю Макові і, здається, від нього і замок, і околиця дістали назву Маковиці. Згодом замок перебував у руках різних мадярських магнатських родів Тарцаїв, Зударів, а в 1470 році — роду Розгоні. Отже, задовго до татаро-монгольської навали замок був дерев'яний, а з каменя його муровали після відходу монголів.

Маковицькому замку належало 65 сіл, українське населення яких було закріпачене, відробляло панщину протягом століть. Тяжка праця кріпаків відображена в згаданій пісні. Нещаслива мати з пісні уособлює закріпачений український народ Закарпаття. З 1416 року зберігся список сіл, що належали до Маковицького замку: Комаровці, Нова Весь, Довга Лука, Блатниця, Рокитів, Тарнов, Свержов, Куров, Габолтов, Петрова, Цигелка, три Тварожці, Златов, Зборов, два Собоші, Комлоша, Смильно, Никлова, Чорна, Чорнина (Цернина), Андрієва, Біловежа, Грабовець, Поляковці, Дубина, Шашова, Ортугова, Гажлин, Гирина, Ровна, Млинарівці, Бенедиківці, Містиско, Строчин, Вислава, Вишковці, Собош, Мергешка, Руське, Тешинець, Вокша, Чертеж, Фіяшівці, Штефуров, Копривниця, Радома, Округле, Тополя, Курима, Кучин, Сташковці, Дуплин, Букоцьова, Вишній і Нижній Свидник, Ладомірова, Нижній і Вишній Орлик, Дубова, Сач і Камінне. Ці всі села існували ще до татарської навали, а після неї мадярські королі поселили там німецьких колоністів, які зі своїх осередків Бардієва і Пряшева панували майже над усіма селами Шарищини.

Від 1522 року власником Маковицького замку був рід Тарцаїв, після нього рід Гашпара Шереди, одного з найбагатших магнатів Мадярщини. Цей Шереди розширив свої маєтки і мав 96 сіл кріпаків. Він дуже обтяжував підданих роботами на оздобленні замку. Своїм гостям з вікна замкової вежі магнат гордо показував своє багатство. З Сузаною, донькою Шереди, одружився Іван Острозький, князь Острога й Тарнова в Галичині, син славного руського князя Константина Острозького. Як віно за жінкою він одержав Маковицький замок. Іван Острозький прийняв латинський обряд, з Івана став Янушом, поляком, і дуже латинизував українське населення у маєтках Маковицького замку. У 1601 році він продав Маковицький замок із селами за 80 тисяч золотих дукатів Ракоці — багатому мадярському магнатові. Ці гроші працею кріпаків повернулися Ракоцієві протягом десяти років. В Маковицькому замку в 1666 році вінчався Ракоці Ференц I з Ілоною Зріні. Молодих вінчав примас Мадярщини Селепчені. Під час весілля в цьому замку відбулася перша змова мадярських магнатів проти Габсбургів, яку було викрито, магнати покарані стратою. Ракоці Ференца I врятувала від смерті його мати, яка викупила його за великі гроші. Він більше не займався політикою і через десять років після весілля помер (1676). Його молода вдова Ілона Зріні пізніше вийшла заміж за мадярського магната Тикілі Імрея. У 1684 році цісарський генерал Шульц відібрав замок від Ілони Зріні і наказав його зруйнувати.

Це був дуже міцний замок. Входити до нього можна було великою брамою зі спущеним мостом через рів. Щоб потрапити на головне подвір'я, треба було перейти ще кілька брам, які відділяли окремі частини замку.

На мадярські магнатські роди цього замку протягом століть працювало 96 сіл. Так, документи з 1675 року повідомляють, що кожний кріпак мусів платити магнатові два рази на рік по три золотівки, три міри жита, три міри ярцю, по 10 курок, по 5 гусок, по 60 яець, по 50 головок капусти, а крім того, відробляти панщину. Крім уведених обов'язків декотрі села мали ще окремі повинності. Наприклад, села Дрічне і Сухе мали виробляти дошки і обручі на бочки і привозити їх до Зборова. Села Коропець, Прикре, Сухе, Дрична, Гавринець, Шарбов, Медвеже і Мироля повинні були заготовляти 30 тисяч драниць (шиндлів). Села Вапенник і Гавринець мали виробляти й відвозити корита, віячки, теліжки й лопати. Юрко і Федір Токарі з Бистрого мали щорічно виготовляти 1000 дерев'яних мисок і блюд. Коваль Яцко з Кружльова мав щорічно зробити 100

підков і 240 клинців. Щодо панщини, то мешканці згаданих сіл мали орати, сіяти, гноїти, жати, косити, збирати, звозити і виконувати ці роботи доти, доки урядники графа наказували і скільки їх виганяли на панщину. А урядники, щоб догодити землевласникові, накладали на підданих все більші й більші тягарі.

Варто згадати вірш Олександра Павловича, пов'язаний з Маковицьким замком. Це вірш „Руський ренегат Іван, син православного руського князя Острозького“. Зміст такий: батько віддає сина Івана на виховання німцям — на доброго воїна. Але там його виховують єзуїти і відвертають від віри батьків. Івана мучить совість. Він приходить в Карпати і:

„Замітив православний хрест святий, —
Здригнув: — Ох, церква моїх батьків:
— Де ти, батьку?! Де ви, могили
Моїх православних дідів?
Всього, всього мене лишили
Єзуїти — плем'я гадів.
Ви, мов жорстокі тигри, льви,
Кровожадні ви чудовища,
Не щадячи наших покійників, ви
Викидуєте їх кладовища“.

Павлович далі пише, що Іван повертається у дім Шереди. Тут він гуляє, п'є, тут знайомиться з Сузаною, з нею одружується і потім уже лише виконує її волю:

„Іван, повинуєсь Сузані,
Презрів отців своїх церкви,
К волі ясновелможней пані
Мучив наших руських отців.
На Маковицю привів ляхів,
В Зборовці костел построїв,
В Земельне він привів поляків,
Руських людей тут огірчив.
Но в тисяч шістьсот першим году
Продав Маковицькі холми,
Ліси, луки, поля і воду,
Його чорт взяв — тут живем ми!“

Чи треба дивуватись, що Т. Шевченко ненавидів єзуїтів... Не за їх віру, а за денаціоналізацію українців. За це саме ненавидів їх і священик Павлович.

Деякі дані про важливіші замки Закарпаття

Спішський замок-фортеця — найбільший замок збудований на скелі. Хто його збудував — невідомо. У 1120 році спішським вождем був Борис, син мадярського короля Коломана (мати — дочка Володимира Мономаха Єфимія). Пізніше замком володіли різні графи, між ними й Другети. Цей замок був азиллом латинського препошта зі Спішської Капітули. Тепер він у руїнах.

Шаришський замок належить до найдавніших і найбільших замків на Історичному Закарпатті. Археологи довели, що цей замковий пагорб був заселений вже в кам'яному періоді. В околицях замку знайдено римські монети, предмети побуту і зброя. Замок належав королю. В документах замок названо „каструм Сарус“. „Сарус“, первісно писане „Зарус“, означає „За Рус“, тобто замок, що є за руською межею. Це вказує на те, що Шариш знаходився на території Русі. Під замком був збудований зручний палац. В ньому цісарське військо зловило Ракоці Ференца II, довідавшись про його змову. Нині замок в руїнах.

Брековський замок біля Гуменного — був маєтком Петра Петені (чи Петровича, чи Печеня), який був організатором повстання проти короля Карла Роберта і який хотів покликати на мадярський трон галицького князя. Після придушення повстанців Карло Роберт віддав цей замок Другетам. Коли в кінці XVII ст. Зигмонд Другет зрадив Тикилі Імрея, повстанця проти Габсбургів, Тикилі його спіймав і засудив у 1634 році на смерть, а його замок наказав зруйнувати. Відтоді цей замок стоїть у руїнах. Часткове археологічне дослідження відкрило тут слов'янське поселення з VIII-IX ст.

Капушанський замок біля Пряшева — стояв на місці колишнього слов'янського городища. Замок належав королю, від 1410 року був власністю роду магната Капі, від якого одержав і свою назву. Цей рід володів замком до 1715 року, коли за наказом цісаря був зруйнований.

Старолюбів'янський замок — був королівським замком, але часто належав до Польщі. Наприклад, дочка Бели IV Кунігунда вийшла заміж за краківського князя Болеслава, і замок в другій половині XIII ст. належав йому. Коли Кунігунда овдовіла і вступила в латинський монастир, то подарувала Старолюбів'янський замок латинському монастиреві в Старім Сончі, якому замок належав до 1308 року. У 1412 році на основі договору короля Зигмунда з польським королем Владиславом, Старолюбів'янський замок разом з 13 спішськими містами й багатьма селами перейшов до Польщі.

Відтоді до 1772 року — до першого поділу Польщі, Спіш належав до Польщі. Тому на Спіші в мові зустрічається багато полонізмів. Багато сіл Спіша насильно переведено на латинство.

Замок Красна Гірка — в документах значиться з 1329 року, названий „Красна гурка“, адже це також місце колишнього слов'янського городища. Замок довго був у руках розбійницького магнатського роду Бебеків, які в ньому навіть карбували фальшиві гроші. Від 1642 року його власником став рід Андраші, великих мадярських магнатів. Оскільки рід залишився вірним Габсбургам, цей замок не був зруйнований і стоїть досі як і Ужгородський та Мукачівський замки. Вся околиця замку була заселена волохами-русинами, на що вказує і назва „Красна Гірка“, бо по-словацьки називалась би „Пекни хлмец“. Замок Красна Гірка знаходиться біля Рожняви, куди латинськими магнатами були приведені єзуїти. Існує багато наукової літератури про те, як єзуїти здійснювали насильницьку латинізацію. В Рожняві було в 1776 році засноване латинське єпископство, внаслідок чого була златинізована вся околиця Рожняви. Є багато даних, які вказують на те, що вся околиця була заселена русинами, християнами східного обряду. Ті тепер частково змадяризовані, частково зісловакизовані.

Бронецький замок стояв біля Довгого на скелястій горі, ще й тепер видно його руїни. Це був замок шляхтичів-розбійників, які жорстоко експлуатували не лише підданих, але й сусідніх шляхтичів. Тому й був зруйнований королівським військом.

Про **Ужгородський замок** ми детально згадуємо в розділі про історію Ужгорода. Заснований він в XIV ст. на місці старого дерев'яного замку, на давньому городищі. Протягом кількох століть належав роду Другетів, а в 1775 році цісарева Марія Терезія передала його Мукачівському єпископству, яке розмістило в ньому богословську семінарію. Тепер у замку знаходиться краєзнавчий музей Закарпаття.

Невицький замок — збудований також на місці старої дерев'яної фортеці десь у XIII ст., перебував у руках різних жорстоких мадярських феодалів, у тому числі й Другетів. З ним пов'язано ряд переказів про жорстокість феодалів. Замок був зруйнований у 1644 році семигородським князем Ракоці Юрієм II і з тих пір стояв пустою. В наші часи частково законсервований.

Середнянський замок збудували ченці ордену хрестоносців, з метою латинізації українського населення. З часом з фортеці його було перетворено на латинський монастир. Частина мешканців Середнього й околиці переведено на латинський обряд. Ця фортеця-

монастир була зруйнована під час релігійних протестантсько-католицьких війн на Закарпатті в XVII ст.

Монастирі хрестоносців існували і в інших місцевостях Історичного Закарпаття (Лендак, Хмельова, Габолтов).

Про **Хустський замок** пишемо в розділі з історії Хуста.

Про **Мукачівський замок** пишемо в розділі з історії Мукачева.

Замки, фортеці, палаци були твердинями пануючої мадярської шляхти. Вони тримали наш народ у покорі. Це були перші осередки латинської релігії. Кожний замок, фортеця і палаци мали свої каплиці, а також латинського плебана. Це перші латинські священики на території Історичного Закарпаття. Велика кількість замків та палаців була на території Пряшівщини: вражає, що тут мадярська шляхта мала понад 144 твердині.

Загальна характеристика мадярських феодалів

Розглядаючи історію замків Історичного Закарпаття, зупинимося на загальній характеристиці мадярських феодалів як власників тих замків. Феодали завели у своїх замках власні військові бандерії для особистої охорони. В замках перебували наймані за гроші гайдуки, що займалися мародерством. Вони тортували підданих, внаслідок чого кріпаки часто гинули. З часом замки ставали розбійницькими гніздами, з яких феодали зі своїми гайдуками нападали не лише на маєтки сусідніх шляхтичів, але й на їх села. Ночами горіли хати кріпаків, грабувалося все, що можна було взяти. Так, Гашпар Другет з Ужгородського замку провадив грабівницьке життя, був пострахом для всієї околиці. Барон Міклош Перені з замку в Требішові грабував всю Пряшівщину. Ракоці Юрій II наказав підпалити замок Солонець біля Кошиць з помсти сусідньому шляхтичеві. Відтоді (1679 р.) цей замок стояв пусткою. Феодали в замках карбували фальшиві гроші, фальшували документи, вбивали людей. Для них не було нічого святого, вони ні перед чим не зупинялись, якщо бачили власну користь.

Є багато свідчень про жорстокі злочини феодалів. Так, у 1357 році в Ломному на Пряшівщині сталася така подія. Власником Ломного був феодал Розгоні. Інший феодал — Лоранд, син Мічкабана, був незадоволений межею між маєтками цих двох родів. Він напав на кріпаків Ломного і спалив Ломне. Петра, шолтиса Ломного, повісив у власній хаті, а потім разом з дочкою спалив, важко поранивши жінку. У відповідь Розгоні напав на маєток Лоранда — Домашу, але що там діялося — невідомо. Так у боротьбі за маєтки терпіли лише українські селяни. Шляхтич Перені, щоби викупити сина з турецького полону, наказав зловити і зв'язати двісті українських дівчат. Сам Перені втік. Він жорстоко мстився селянам. Підступним був Ракоці Ференц II, який обіцяв підданам свободу, лише щоби вони за нього воювали. Звичайно, обіцянки він не дотримався, розуміючи під свободою лише свободу мадярських феодалів від Габсбургів. Народні перекази розповідають про збиткування мадярської шляхти над українським народом Закарпаття. Не раз наказували підданам копати замерзлу землю, орати лід тощо. При цьому люди були босі й

погано одягнені. Існувала тортура „дереш“: кріпака за найменший непослух простягали на дошці, прив'язували й били, поки він умлівав, відливали водою і знову били. Не дивно, що кріпаки говорили: „Не дивися на замок, коли йдеш біля нього, бо такий погляд принесе нещастя... Лише коли йдеш біля нього, знявши капелюх, поклонися замкові, бо інакше гайдуки тебе натягнуть на дошку...“

Мадярські феодалі, насильницьки латинізували українські села. Де був замок або каштіль-палац феодала, там будували церкву і перетворювали її на латинську. Латинізація сприяла денаціоналізації. Наприклад, в селі Сливник був каштіль роду Вийчеї — зрозуміло, що село було златинізоване. Граф Текелі будував спочатку протестанські костели в Довгому і Ардові, а пізніше — латинські.

Щоби мати повну уяву про мадярського феодала, розглянемо найвідоміший на Історичному Закарпатті магнатський рід Другетів. Два брати Другети були італійського роду, і їх італійське прізвище було Друго. Були це авантюристи, які прийшли в Мадярщину з Карлом Робертом. Коли за їх допомогою Карло Роберт придушив повстання Петра Петені (Петровича, 1315-1317) на Закарпатті, всі маєтки того Петра разом з Ужгородом, Гуменним і рядом замків (Бреков, Ясенов, Невицьке, Земплин, Ужгород) з 92 селами король дарував Другетам. Петро Петені хотів, щоби мадярським королем став галицький князь, а Закарпаття приєднати до Галицько-Волинського князівства. Другети осіли в Гуменному, і всі згадані маєтки, які з роками зростали, були їх власністю протягом 369 років. Рід Другетів відзначився своєю жорстокістю. У 1342 році помер Віліям Другет і в тестаменті, який писав ще у 1330 році, залишив готівкою 1400 гривень срібла (бочка вина тоді коштувала одну і пів гривни срібла) і багато дорогих речей. Своїй жінці він залишив золоту корону, оздоблену коштовним камінням, 10 великих і 8 малих срібних мисок, 12 срібних чаш, 3 срібні жбани, 90 срібних ложок, 90 відрізів пурпурової матерії та ін. Багато залишив й іншим своїм улюбленцям. З його тестаменту (опублікував його в оригіналі Вагнер „Анналекта Сцепусії“. — Відень, 1773) довідуємося, яких злочинів він припускався не лише відносно своїх підданих, але й супроти інших шляхтичів. Свої злочини Другет прикривав грошима, залагоджував підступністю. Наприклад, сиротам, що залишилися по чоловікові, повішеному в гніві в Гнилиці (Гельниця), він залишив 25 гривень срібла і 5 гривень срібла дав на оплату заупокійних Служб Божих за повішеного. Дрібнішому шляхтичеві повертає маєток, що лежав між замками Брековом і Ясеновим, який

він забрав силоміць. Загарбані або несправедливо йому присуджені маєтки інших феодалів він повертає первісним власникам зі страху і, як сам зізнався, на „успокоєння нечистої совісті“.

Це моральний профіль одного з мадярських феодалів. Тут виникає запитання: як відшкодовувалися пограбовані й експлуатовані українські селяни? Зберігся запис: на панстві Другетів у Гуменному в 1622 році русини сплатили 2628 форинтів і 47 динарів в готових грошах, а, крім того, натураліями з усього, що мали того року здали: 1034 овець, 217 баранчиків, 75 фунтів воску, 965,5 каблів вівса, 44,5 іці проса, 628 снопів конопель, 81 хутрову шкіру, 92 шкіри лишки, 92 покровців, 120 ременів на коней, 877 гусок, 9558 курок, 792,5 іці масла, 499,5 іці меду, 186 будзів сира, 143250 кусів шиндлів (драниць). І це лише на панстві в Гуменному — Другет мав панства і в Ужгороді та інших місцевостях. В замку Другетів в Ясенові карбувалися фальшиві гроші. Метал на гроші йшов з дзвонів руських церков. Карбувалися не лише австрійські, але й польські та інші монети. Коли Польща запротестувала, австрійська влада заарештувала майстра фальшивної майстерні Миколая у замку в Ясенові. Дійсно винуватим був Габрієл Другет, але його не покарали, а в Пряшеві стратили майстра Миколая. Мадярська шляхта не лише немилосердно нищила своїх ворогів зі шляхти, вбиваючи їх підданих, але вбивала й один одного. Так, у 1612 році був отруєний Іштван Другет. Ба, що більше! Коли цей рід з двох братів створив дві лінії, Другети ішли брат на брата. Так, наприклад, у 1582 році Іштван Другет з Гуменного напав з військом на свого брата Юрія Другета в Требішові, прагнучи загарбати і його маєток. Гуменська домінія Другетів ще мала також спадкоємчу гідність наджупана Земплинського і Ужгородського комітатів. У 1683 році Другети мали в Гуменській домінії всі замки і 102 осади, в Ужгородській домінії два замки і 95 осад, Требішов з замком і 9 селами, снину з 5 селами. Рід Другетів вимер, не залишивши нащадків, у 1684 році, коли останній Другет Зигмонд був страчений у Кошицях за наказом Тикілі. Магнат убив магната. Але це не принесло полегшення українським кріпакам. Вдову по цьому Другетові взяв за дружину граф Берчені, і весь маєток перейшов на нього. Микола Берчені став пізніше головним комендантом повстання Ракоці Ференца II (1703-1711).

Феодалі, а особливо рід Другетів, ставили собі за мету поширювати латинство, далі протестантизм, далі знову латинство. Ми спеціально вживаємо слово „латинство“, а не „католицизм“. Якщо б ми сказали, що вони поширювали католицизм, тоді це мало б інше значення —

коли Закарпаття прийняло Унію, це означало б, що воно стало католицьким. Та рід Другетів, інші феодалі, латинські єпископства і монаші ордени саме латинізували наш народ. Феодалі, латинські єпископи й латинські чернечі ордени вважали Унію лише тимчасовим перехідним мостом до повної латинізації. Рід Другетів златинізував багато руських-українських сіл, златинізував і зденаціоналізував майже всю закарпатську українську інтелігенцію, яка вчилася в єзуїтських гімназіях. В кінці XIX ст. лише невелика кількість священиків вважали себе русинами, а зі світської інтелігенції таких вже майже не було. Всі перейшли в обійми великої Мадярщини.

Слід зауважити характерну рису мадярських магнатів. Їм ніколи не йшлося про добро Мадярщини, як це хотіли б бачити мадярські дослідники. Всі магнати безсоромно „перескакували“ з віри до віри, з католицизму на протестантизм і навпаки, від повстанців семигородських князів до цісарських і навпаки, завжди лише вишукуючи користь, особисті привілеї, маєтки тощо.

Ростислав Михайлович, князь чернігівський — князь Закарпаття

Після розгрому Чернігова монголо-татарами чернігівський князь Ростислав Михайлович утік до тестя, мадярського короля Бели IV. Він був одружений з дочкою Бели IV Анною і в придане дістав комітати Абауй (область Кошиць) і Земплин з фортецями і руськими селами (посесіонес рутгенікалес). Після відходу монголів з Мадярщини у 1243 році князь Ростислав осів у замку Фюзер (Земплин), мав також осідок і в Розгоні біля Кошиць (тепер Розгановці). Ця територія Закарпаття була частиною колись великого удільного князівства русинів, де князями були мадярські королевичі. Традиційно це князівство належало Ростиславу Михайловичу як територія з русинами. Пізніше побачимо, що ці території дістав і князь Федір Корятович, а після нього — сербські князі Стефан Лазарович, пізніше — Юрій Бранкович, який помер у 1439 році, як останній слов'янський князь Закарпаття. В цих передачах влади на Закарпатті руським князям, а далі сербам, треба бачити не звичайний випадок, а прагнення заспокоїти національні настрої населення.

З часу панування Ростислава Михайловича залишився ряд документів, особливо стосовно Пряшівщини, які, наприклад, між Кошицями і Пряшевом вважають усі поселення за поселення руські. Про це ми більше пишемо в окремому розділі, тут же слід вказати, що всі поселення на цій території були завжди руськими, тобто українськими.

Сучасні дослідження свідчать, що князь Ростислав Михайлович був володарем не окремої частини Закарпаття, але всього закарпатського краю. Як ми вказали, всі села між Кошицями і Пряшевом були в його володінні. Дослідження показали, що він володів і в Потоці (Шарошпоток), в комітаті Земплин, в комітаті Берег (ЗвМ I, 129), замками Фюзер і Чичва. До його замку Фюзер належало й село Кузмиці. Село так було назване від його стародавньої церкви, посвяченої Космі і Дам'янові. Це село ще в 1414 році називалося село св. Косми і Дам'яна, а в папських списках уведено коротко „Косма“. Маєтком князя Ростислава був і замок Чичва (ЗвМ 122) з належними селами. Як маєток князя Ростислава Михайловича у 1270 р. згадується й село Воронів-Довгополе (ЗвМ 133).

Отже, в документах згадуються маєтки князя Ростислава Михайловича по всьому Закарпатті, а значить він був князем всього Закарпаття, точніше сучасної Закарпатської області й Пряшівщини. Уже з того, що король призначив його князем цієї області держави, видно, що ця область була заселена русинами. Так само й пізніше був призначений в руську область Мадярщини, на Закарпаття, князь Федір Корятович.

Той факт, що у 1260 році у війську короля Бели IV проти Отокара II чеського були „мадяри, кумани й русини“, доводить, що русинів тоді було багато і ці русини були з Мадярщини. Як визнає мадярський історик Паулер (А мадь. немзет. тирт. II, 236-9), ці русини могли походити лише з Закарпаття.

Треба вказати на ненауковість тверджень деяких мадярських дослідників про те, що з Ростиславом Чернігівським прийшло багато українського народу, який заселив Закарпаття. Так мадярські „історики“ хотіли б довести, що корінним населенням Закарпаття є мадяри, а українці — це лише пізніші колоністи. Таке твердження не підтверджене жодними доказами і зовсім не логічне. Знаючи хід монголо-татарської навали в 1241-1242 рр. і те, як скоро вона просувалася величезними територіями Русі-України, й Мадярщини, можна зробити висновок, що князь Ростислав не переселявся з народом, а його народ ховався в лісах, неприступних ярах і болотах, щоби врятувати життя. Крім того, як побачимо в розділі „Доки сягають західні межі українських поселень“, на території Ростиславового князівства всі хотарні і межеві назви поселень, рік, потоків є руськими, а ті назви могли дати лише русини, як корінні жителі згаданих територій.

Князь Ростислав Михайлович помер у 1263 році.

Німецькі колонії на Закарпатті

Хоч маляри по частинах протягом століть зайняли всю територію Історичного Закарпаття і таким чином запанували тут, русини також брали участь в управлінні держави, були на службі при королівському дворі. Маляри переймали від русинів господарську культуру, слова, назви. Жінку малярського князя Гейзи, батька Стефана I, Шарлоту звали „Білою княгинею“ — вона була не жовтої раси, як всі маляри, але білої — русинка. Перша жінка Стефана I також була русинкою східного обряду. Аж після її смерті русинів при дворі короля Стефана I витіснили німці, що прийшли з його другою жінкою Гізелюю. Особливо державу заповнили німецькі латинські ченці. Та все ж слов'янські назви вживані при малярському королівському дворі, як король (помад. — кіраль), надвірний пан (надорішпан), воєвода (войдо), чаша (чийсе), свобідний (свобод) тощо залишилися в малярській мові і надалі. Шафарик писав чеському історичному Палацькому, що „найдавнішим магазином старослов'янської мови є Малярщина“. Король Гейза II (1141-1162) запросив німців і надав їм оселі на Спіші (Пряшівщина) та в Семигороді. Запрошували німців й інші малярські королі. Вони посідали поселення в центрі Малярщини, а також ішли із заходу на схід. Пешт став німецькою колонією, за ним Прешпурк (теперішня Братислава), далі Татранщина (Ружемберк, Кежмарок, Попрад) і Пряшівщина (Спішська Нова Весь, Спішське Підгороддя, Кошиці, Пряшів, Сабинів, Бардіїв). Так, наприклад, у Прешпурку в 1900 році з усього населення — 61.527 було 32.104 німців, 18.744 малярів і лише 9.004 словаків. Німці оселилися і в Крупні (Карпфон), Банській Бистриці (Алтсогл), Зволені (Нойсогл), Левочі (Леутшау), Кежмарку, Спішським Підградцям (Кірхдрауф) та ін. За статистикою з 1890 року на Спіші їх було 42.653, в Турці — 11.038, Текові — 17.305, Комарні — 11.104 і т.д. Німецькі колоністи отримували багато землі, мали значні привілеї і самоуправління. На Спіші вони мали свій центр в Левочі, де було їх 24 міста. В Спішським Підградді для них була заснована Спішська Капітула, перша управа латинської Церкви на Закарпатті, призначена для німецьких колоністів. Німці не творили окремі області чи території, вони були розкидані, немов острови, по всій території Малярщини. Найбільше їх було в містах, де пізніше вони змаляризувалися.

Змаляризовані німці збільшували на Закарпатті кількість малярів. Починаючи від Татранщини, окремі німецькі колонії були порозкидані аж до Семигорода включно. Всі міста від сучасної Братислави аж до Кошиць й Бардіїв були німецькими. Німецькі колоністи у XIV-XV ст. дійшли аж до Хуста, Вишкова, Тячева. Німці були переважно ремісниками, гірничо-промисловими робітниками. Все гірництво зосереджувалося в руках німців.

Коли кількість німців в Татранщині і Спіші надзвичайно збільшилася, селилися вони там на колишніх руських селищах, витискаючи русинів, в середині XIII ст. почали селитися на сучасному Закарпатті. Тут в руських селищах осідали німці з Фландрії, а пізніше і з Саксонії. Вони селилися на основі т.зв. німецького права, посідаючи рівнинні місцевості, багаті на сіль або руди. На гірську площу вони не заходили. Тоді як в Татранщині і Спіші німці створювали цілі міста і села, в сучасній Закарпатській області їх було значно менше, і в поселеннях вони переважно творили одну вулицю. Деколи вони покидали свої поселення й шукали ліпших. Так, наприклад, німці відійшли з Михайлівців, у 1247 році поселилися в Берегові, в 1262 році — у Виноградіві, там же і у 1329 році, у 1336 році — в Сасівці, Вишкові, Хусті, Тячеві, Бедевлі, Круглому. Були це переважно саси і тевтони з Баварії та Алеманії. Документи називають їх „нашими вірними гостями“.

Ці „вірні гості“, як ми вже сказали, засновували в Татранщині і Спіші міста, і то в повному значенні того слова. Король наділяв визначні центри німецьких міст привілеями правового і господарського характеру. Жителі міст, зрозуміло, німці, набували окремих прав і обов'язків: вони підлягали безпосередньо королеві (вільні королівські міста) або землевласникові. Привілей правового характеру забезпечував містам вибір власних органів управління. Міщани мали право вільно обирати рихтаря (суддю-юдекс), який був їх першою судовою інстанцією, мали право свобідного розпорядження своїм маєтком і право обирати пароха. У виконанні судової функції рихтареві допомагав збір дванадцятьох присяжних. Податки й платежі міщани платили королеві колективно. Визначним привілеєм міщан було право вільного переселення. Заступник тих німецьких міст брав участь у засіданні сейму, внаслідок чого міста були підвищені до гідності шляхти. Середньовічні німецькі міста одержали і окремі привілеї господарського характеру. Декотрі з них віддавна мали право влаштовувати тижневі ярмарки, а також великі ярмарки в означені дні року, коли на

ярмарки приходили торговці з далеких областей. Ці торги відбулися спочатку в неділю, пізніше були перенесені на інші дні. Для німців велике значення мало так зване милеве право: в окрузі однієї милі (7-8 км) біля міста не сміли осідати або працювати ненімецькі ремісники. Міста, що лежали на важливих комунікаційних шляхах, мали право на склади (Кошиці, Бардіїв, Подолинець), що дуже сприяло їх збагаченню. Міста мали також право будувати укріплення, право меча, право на герб.

Збереглися основні, привілейні грамоти окремих німецьких міст. Вони вказують, що німецькі міста були засновані на місцях первісних руських селищ. Грамоти згадують „слов'янські вулиці“ давнього міста, як, наприклад, Кошицька. Наприклад, є дані що в Левочі, цілком німецькому місті, до приходу німців і надання їм привілеїв королем Стефаном V (1270-1272) у 1271 році було слов'янське селище з церквою Святого Духа. В Левочі аж у XIV ст. був збудований латинський монастир францисканців з костелом. Привілеї були надані у 1273 і 1276 рр. іншим спішським містам: наприклад Гнилцю (Гельниці, по-нім. Гелніц). Пряшів, Сабинів і Великий Шаріш, також як міста, заселені „німецькими гостями“, отримали привілеї у 1299 році. В цих містах, особливо Пряшеві, німці осіли тому, що місто лежало на перехресті важливих торгівельних доріг до Польщі й Галичини та на Спіш. Зазначимо, що словацькі історики, опрацювавши історію міст, заселених „німецькими гостями“, вказують, що ті оселі були первісно слов'янськими, що німці слов'ян, тобто русинів, з тих міст витіснили або вигнали. Зауважимо, що ніколи не пишуть „німецькі гості“ лише „гості“. В слові „слов'янин“ історики хотіли б бачити слово „словак“, хоч у тих століттях це слово і назва ще не існували.

Всі міста Історичного Закарпаття первісно були українськими селами з українським населенням. Колоністи, спочатку німці, потім маляри, а пізніше поляки надали містам неукраїнського характеру. Корінне українське населення було змушене покидати міста. Згодом воно було латинізоване та денационалізоване. Спочатку з міст були вигнані всі нелатиняни, їх дерев'яні церкви були знесені. Закон мадярського короля Карла Роберта (1308-1342) з Анжу забороняв в містах церкви східного обряду: якщо вони були, їх зносили. Бувало, що відходячи з міста, русини переносили свою церкву в сусіднє село або в ліс. В містах німці взяли в свої руки торгівлю, витворили багатий патриціят, міста збагатіли. Німецькі поселенці утримували власного латинського пароха. Русини не мали доступу до міст —

німецькі міщани їх туди не пропускали. „Не німець або підданий в Кошицях не може собі ані в місті, ані за містом купити маєток, хату, будову, винницю, ані не може успадкувати“ (Історія Абауйвар. комітату). Це все було від часів короля Карла Роберта. Управа міст, яка була під значним впливом латинської Церкви, не допускала, щоби в місті селились „схизматики-погани“. І в пізніші часи не дозволялося в містах будувати церкви та засновувати єпископства східного обряду.

У перших століттях після загарбання Історичного Закарпаття мадярами, до приходу німецьких колоністів, селяни міст були вільними: вони лише повинні були платити податок грішми або натурою. Першими чужонаціональними поселенцями в селах і містах Історичного Закарпаття були німці. Коли в Закарпатських горах знайшли цінні корисні копалини, мадярські королі покликали німецьких колоністів видобувати цю сировину. Так, король Гейза II (1141-1162) покликав на Спіш німецьких і валлонських колоністів. Це робили й інші королі. Німецькі „гості“ для поселення обирали, передусім, міста. Найстаріші і найвизначніші міста на Спіші, як Левоча, Кежмарок і Гельниця постають у XIII ст. на території колишніх слов'янських селищ з часів передколонизаційних. Так, археологічні знахідки з різних періодів свідчать про те, що на тих місцях існувало безперервно слов'янське поселення в IX-XII ст. Уже в найдавнішій протоколі міста Кошиць з 1394 аж по 1406 рр. згадується вулиця в латинському тексті з року 1401 як „платеа Склворум“, а в німецьких записках з років 1466 і 1470 як „Віндіше Гассе“. Місто Кежмарок виникло також на місці, де вже до приходу Сасів було слов'янське селище, як про це свідчать розкопки 1964 року в Кежмарському замку, де виявилось слов'янське поселення X ст. (кераміка). Гельниця постала як шахтарське місто в другій половині XIII ст. І тут оселилися німці в сусідстві давнього слов'янського селища. Вони запозичили його первісну назву Гнилець, і з чого витворили собі німецьку назву Гілніц. В Гельниці існувала в середньовіччі Слов'янська вулиця, яка згадується в протоколі міста з 1492 року як „Віндіше Гассе“ і яка є, певно, первісним слов'янським селом з часів передколонизаційних. На Спіші можемо вказати й інші міста, що були заселені спочатку русинами — Любиця, Вербоє. З деяких міст, де німці не мали впливу на економічне піднесення, наприклад, Михайлівців, вони відходили. Про Бардіїв знаємо, що це було слов'яно-руське село. Німці його змінили у XIV ст. на німецьке. Німецьким містом був і

Пряшів, що виник на основі руського села. Отже, міста на Історичному Закарпатті були осередками чужої культури, спершу німецької, пізніше мадярської. Треба підкреслити, що й найдавніші міста виникли на території ще старіших руських селищ з часів передколонізаційних, що доводять археологічні розкопки. Так, з Кошиць виселили корінне руське населення зі священником східного обряду й передали місто „німецьким гостям“.

Мадяри ніколи не засновували міст, як це робили німці. Вони мешкали в низинах біля Дунаю й Тиси й радше любили безмежні рівнини, які нагадували їм батьківщину. Не вабили їх ліси Карпат. Отже, перші міста в Мадярщині заснували німці, на Закарпатті — також німці, але на місцях попередніх руських селищ. Міста, де німці не бачили можливостей економічного розвою, вони покидали. Міста з часом ставали виключно німецькими. Король Фердинанд грамотою з 3.4.1530 р. дозволив пануючому німецькому патриціату в Бардієві заборонити русинам залишатися й перебувати в місті.

Німці спочатку безпосередньо підкорялися владі короля. Вони допомагали Карлові Робертові придушити повстання Петра Петровича у 1320 році, внаслідок чого кошицькі і спішські німці отримали дуже великі привілеї. Німці приходили на Закарпаття і за часів Марії Терезії та Йосифа II. Запрошував колоністів на Закарпаття граф Шенборн, який після придушення повстання Ракоці Ференца II посів всі його величезні маєтки на Мукачівщині.

У всіх німецьких містах Закарпаття (Левоча, Кошиці, Бардіїв та інші) урядовою мовою була німецька, і лише з 1848 р. — мадярська. В кожному місті було по одному або й більше латинських монастирів, чоловічих і жіночих, костелів — світських і монастирських. Світському й монашому духовенству належали села, в яких працювали кріпаки. В містах німецька й мадярська шляхта побудувала свої палаци, нещадно експлуатуючи українське населення, яке було витіснене в передмістя, а також у приміські села. Зрозуміло, міста були спочатку німецькими, потім мадярськими, щодо релігії — латинськими, далі протестантськими, а потім знову латинськими. Руські церкви, що були в містах, ліквідовувалися, а нові не дозволялося будувати. Відомий випадок міста Кошиць, коли у 1816-1818 роках не дозволили, щоби тут було засноване руське єпископство. Перешкоджали в заснуванні греко-католицької руської церкви в Кошицях. В Пряшеві століттями був лише німецький духівник, і аж пізніше, коли до Пряшева переселилась мадярська шляхта, біля німецького духівника тримали й мадярського помічника.

Всі міста німці твердо тримали в своїх руках. Ніхто не міг стати членом управи міста, якщо не довів, що всі чотири його діди були німцями. Право міщанина діставав лише громадянин німецького походження. Навіть мадярські шляхтичі не могли мати маєтку у місті. Аж у 1553 році міста були змушені прийняти мадярських шляхтичів, втікачів від турків, і їм було дозволено купувати в місті будинки.

Руське населення Закарпаття було сільське і жило в селах. Міста протягом століть залишалися в руках чужинців. Привілейовані міста мали вплив на політичні події в державі. Вони готували для короля військо, зичили гроші королеві й державі, а тому автоматично впливали на державну політику. Королі надавали містам привілеї й робили їх незалежними від магнатів. Якщо десь в містах і залишалася якась частина корінних жителів русинів, — вони не мали жодних прав. В містах верховодили німці. На Спіші було 24 німецьких міст, які користувалися різними королівськими привілеями. Наприклад, за допомоги, яку надали Карлу Робертові в 1312-1320 рр. (битва біля Розгановець і Бичкова), дістали грамоту, написану німецькою мовою, на основі якої 24 спішських міст дістали самостійність, повну незалежність від влади комітату і мали свій власний суд. Між тими містами були: Кежмарок, Попрад, Спішська Собота, Левоча, Спішська Нова Весь. Міські права дістали і Бардіїв, Пряшів, Берегово, Хуст, Вишково, Тячево, Довге Поле, Сигіт. Всі ці міста були багаті — тут зосереджувалися торгівля і ремесло. Міщанська верства на Закарпатті була чужа. Збагатівши, міста відігравали важливу політичну роль. Так, і спішські німці дуже збагатіли. За буржуазної Чехословаччини у 1929 році вони готувалися до урочистостей свого 800-річного поселення на Спіші. Треба підкреслити, що протягом історії Спіш для сучасної Чехословаччини врятували русини, які склали населення сіл, і не відійшли, хоч спішські німці мали плани на їх виселення.

В сучасній Закарпатській області на початку XIII ст. — в Марамороші, Вишкові, Тячеві і в Довгополі бачимо орден „німецьких лицарів“. В 1213 році згадується магістер цього ордену в Марамороші Павло. Німецькі лицарі були й в Семигороді. Вони присилялися для охорони німецьких поселенців ще з 1142 року. Німецькі колоністи одержали в Мараморошському і Берегівському комітатах найбагатші території (Вишково, Хуст, Довгополе, Берегово та ін.). Мадярський семигородський князь Янош Кемень (1661 р.) не покладаючись на українське населення, оточив Хустський замок німцями. Німці

збиткувалися над населенням, вилучали зерно, борошно, сало, худобу, грабували будинки. В Хусті вони утворили „німецьку вулицю“, а пізніше змадяризувалися. Коли Бамберський латинський єпископ граф Шенборн дістав у 1726 році, як дотацію, маєток Ракоці Ференца II — Мукачево і Чинадієво, він почав колонізувати села домінії німцями з Німеччини. Кожний колоніст-німець одержав стільки землі, скільки хотів, одержав дерево на будови і був на 6 років звільнений від урбара. (Дивно, але магнат Шенборн ті землі не купував. І знову дивно — чехи за часів буржуазної Чехословаччини ті землі не забрали і не розділили серед убогого населення!). На Закарпатті за часів Марії Терезії і Йосифа II німці оселилися в Хусті, Тячеві, Німецькій Мокрій, Великому Бичкові, Рахові (1765-1777 р.). Тоді від рахівських гуцулів було забрано хати, поля й пасовиська для німецьких колоністів, а рахівчан переселено в Богдан. Близько 500 німців оселено в Хусті, в Буштині, Тересві, Нересниці, Дубовім, Кобилецькій Полянні і біля Ужгорода. Ці німці прийшли з Австрії і привели з собою своїх учителів і духівників. Вони були предками пізніших „швабів“, які змадяризувалися. За часів Гітлера „ожила“ їх німецькість — в Другій світовій війні вони або відійшли до Німеччини, або були вивезені.

Говорячи про німецьку колонізацію історичного Закарпаття, треба констатувати наступне:

1. Німецькі колоністи не приходили на вільні простори Закарпаття. Вони селилися в українських селах і містах, з яких було вигнано чи переселено первісне українське населення. Вони утворювали „острови“ на українській території Закарпаття. Німці не були ані первісним, ані додатковим населенням Закарпаття, вони — пізніші колоністи. Мадярські королі і мадярська шляхта запрошували їх як гірників, ремісників і торговців, надаючи їм великі привілеї, через що вони дуже збагатіли.

2. Німецькі колоністи — це перші латинники на території Закарпаття, вони з собою приводили своїх латинських духівників, засновували свої парафії, свої костели, заснували перше латинське препощтво в Спішському Підгородді, ліквідувавши там єпископство східного обряду.

3. Є дані, які вказують, що були випадки понімечення українського населення в німецькому середовищі села.

Деякі села, особливо на Пряшівщині, мають німецькі назви — Штелбах (Тихий Потік), Німецьке Вишне й Нижнє (біля Ужгорода), Німецькі Якубовани, Баєрівці, Бехеров, Гервартов, Гертник, Фричковці,

Гениговці, Шамброн. Це не означає, що в тих селах жили німці, і що вони були німецькими поселеннями. Німці були лише власниками сіл, назви давалися на основі імен їх власників (Баєр, Геннінг тощо): немає ніяких даних про проживання в тих селах німців. Українські назви спочатку мінялися на німецькі, а пізніше — на мадярські. Визначний мадярський історик Ачаді писав: „Німецькі або мадярські назви сіл, селищ чи хотарів не означають, що там жили німці чи мадяри. Остригомський архієпископ з капітулою у 1317 році, коли переписували старі грамоти сіл, хотарні назви записали по-німецьки з огляду, як зазначили, на тамошнього німецького власника. Доказом того, що німці на Закарпатті є пізнішими колоністами є й те, що вони перебрали багато українських слів до своєї німецької-спішської мови“. „По всьому верхньому Спішу між по-німецьки розмовляючим населенням поширеними є, наприклад, такі слова: ді баба (бабуся), дер джад (дідусь), ді жаба (жаба), дер цап (цап), дер яловец (яловець), ді вінічки (винички-смородина), ді гуня (гуня, кожух), ді коуошен (холошні), ді качка (качка), ді коза (коза), ді пчорка (печарка, гриб), ді товаришка (приятелька), ді уйка (вуйко), ді теубаса (ковбаса). Таких слів є сотні. Село Гогбарт (тепер Хмельниця) — це село на лівому березі ріки Попрад, яке лежить в 4-х км на схід від Старої Любовні. У ньому розмовляють німецькою мовою. Але в словниковому фонді цього німецького діалекту є близько десяти відсотків словізмів і то не лише в словниковому фонді, але і в фонетиці, і в граматиці. Найбільш розповсюдженими словами українського походження є термінологічні назви природничі, сільсько-господарські, родинно-побутові, етнографічні. Тут є і багато понімечених українців, що видно із прізвищ жителів, які відчувають німецьку національну гідність: Василик, Алексик, Шимоник, Петруляк тощо. В селі є лише п'ять німецьких прізвищ. Або, наприклад, згадані Василики в Хмельниці вважають себе німцями, а їх однофамільці з сусіднього українського села Матисової — українцями. Каньовці в Хмельниці вважаються німцями, а Каньовці в Орябині — українцями. Отже, бачимо понімечених українців, бо навколишні хотарні назви т.зв. „німецьких“ сіл — українські. Виключено, щоби німецькі жителі давали українські хотарні назви. Одяг жінок „німецьких“ сіл такий самий як жінок навколишніх українських сіл, а їх розмовна мова свідчить, що ті „німці“ є понімеченими українцями.

4. Німецькі колоністи заснували на Історичному Закарпатті перші латинські центри. Доти на Закарпатті були латинськими лише каплички в замках чи фортецях. Духівниками були німці, і аж пізніше вони

наближали до себе мадярських помічників. З німцями приходили і німецькі ченці, які на місцях монастирів східного обряду засновували свої латинські монастирі. Ми вже згадували, що було ліквідоване єпископство східного обряду на Спіші в Спішському Підгородді, а натомість засноване там латинське німецьке препоштво, яке пізніше стало мадарським, а ще пізніше слов'янським, і з якого пізніше створилося латинське єпископство. Першим відомим препоштом був якийсь Адольф, а один з препоштів Мутгмер, що жив до 1281 року, був такий багатий, що лише за ціну плаща, що по ньому залишився, вибудували вежі спішської катедрі. Пізніше препоштами були Гетгес, Генрик, Бак, Шток. Препошт Юрій Паловц став Острихольмським архієпископом і в своєму тестаменті Спішській латинській капітулі залишив суму в тисячу дукатів.

5. На Спішських німців та усіх німців Закарпаття великий вплив зробила Реформація — вони прийняли протестантизм й стали протестантами.

6. Німецьких колоністів мадярські королі називали „гостями-госпітес“. Гостей завжди вітають, і німецькі колоністи, як „гості“, дістали великі привілеї. Для історії важливе те, що словацькі історики взагалі замовчують, що ці „гості“ були німцями, вони завжди пишуть про „гостей“ не згадуючи, що це були виключно німці. Оскільки в ті часи німецьких поселень на Закарпатті не було (як не було й назви „словак“), вони говорять лише про „домашнє населення“. Словацькі вчені ігнорують факт, що це було українське корінне населення Татранщини і Пряшівщини.

7. Німецькі колоністи протягом всієї історії ставилися до корінного українського населення Татранщини й Пряшівщини ворожо. Вони ліквідували єпископства східного обряду, допомогли королеві Карлові Робертові придушити повстання Петра Петровича, заснували перші латинські парафії й монастирі, латинізуючи тим українське населення. Вони поширювали протестантизм, а нарешті прагнули захопити всю територію Татранщини й Пряшівщини й виселити звідти українців. Про це згадують історичні документи.

У 1570 році цісарський двір намагався на „русинів на Спішу“ накласти вищі податки. Туди було вислано комісію, до якої увійшли виключно німці: Шалм Миколай, Папендорф і Пацот. Ця комісія 4 серпня 1570 року склала в Кошицях звіт для королівського двору у Відні. Комісія пише, що пройшла всі території, заселені русинами, все бачила наочно і констатує: „...Русини — це народ дуже ненадійний, десятини вони не платять урядам, але власним священикам... Цьому

треба зробити кінець... Духовенство їх відмовляє від феодалних обов'язків... Русини під керівництвом свого духовенства залишають домівки і селяться на нових місцях, щоби так скористатись правами звільнення від сплати податків і обов'язків на 12 років... Після цих термінів вони знову переходять на нові місця, щоби бути надалі вільними... Це люди, велика кількість яких проживає тисячоліттями від Мукачева до Тренчина... Державі ще багато буде треба перетерпіти від цих людей. Ці русини вимагають для себе багато волі, на яку не мають права... Вони хочуть бути завжди вільними...“ Мадярський історик А. Годинка пише, що в згаданій комісії був один з найвизначніших німців Шалм Миколай, який радив думку віденському двору русинів із Закарпаття виселити. У 1571 році він писав цісарському двору: „Русини — народ розбійничий, здібний до всього лихого. Землевласники їх захищають. Вони десятину не платять, і землевласники кажуть, що це на основі закону. Це правда, що русини не багато сіють, а того, що сіють, не вистачає навіть для них, але вони мають багато рогатої худоби, волів, корів, овець, кіз, і торгівлею нею зискують гроші, вони мають і золоті дукати. Цей народ повний злочинів, тому їх, як небезпечну здохлину з-поміж християн, відсторонити було б не лише корисним і спасенним, але це й Богові подобалось би. Але, оскільки, виконати це без зброї й кровопролиття неможливо й небезпечно, щоби руський народ не повстав, а також тому, що викорінення руського народу було б шкідливе, як з огляду державних податків, так з огляду втрати прибутків землевласників, тому тепер відсторонення русинів треба відкласти. Натомість раджу: обтяжити їх всілякими податками, а також змусити, щоби русини платили латинському священству десятини й виконували для них роботи“.

Ці документи ворожої для українців акції спішських німців дають дуже важливі факти:

1. Українці заселяють територію, яка на заході простягалася аж до Тренчина (точніше про це писав чеський учений В. Халоупецкі).

2. Документи свідчать, що українців на цій території було дуже багато, а також, що уряд й німці боялися їх повстань.

3. Документи взагалі не згадують на території Мукачева — Тренчина словаків. В них наголошується, що якби русинів було виселено, впав би „діко“ — державний податок; це спричинило б і занепад маєтків землевласників, — а це також доказ того, що іншого, отже, словацького, населення там не було.

4. Спішські німці після Комісії також видали німецькою мовою брошуру „Сімплісіссімас“, в якій називали русинів розбійниками.

5. Німці завжди виступали за повне закріпачення і фізичне знищення українців Татранщини й Пряшівщини, прагнучи всю територію зробити німецькою. Німці на Спіші зайшли так далеко, що твердили, ніби на Спіші вони оселилися раніше, ніж самі мадяри, але ніколи не твердили, що вони „старші“ поселенці, ніж українці.

6. Німці пізніше змадяризувалися, а ще пізніше навіть зісловакизувалися, принаймні так здається.

7. Змадяризовані німці проживали в містах і були дуже багаті. Наприклад, у 1869 році у левочських німців-мадярів було багато слуг і служниць — дівчат й хлопців з довколишніх українських сіл. Вони наймалися служити, щоб заробити на прожиття. Дівчата заробляли й на віно — щоб вийти заміж. Слуги й служниці важко працювали. Залишити роботу вони за договором не мали права — німці могли їх примусити вернутись до роботи. Час праці не був визначений. Німці мали право слуг і служниць карати тілесно. Заробітна платня була дуже низька. Життя прислуги характеризувалося дуже коротко: „Народився, працював, помер“.

8. Факт, що Татранщина й Пряшівщина нині не німецькі, а словацькі — заслуга русинів, корінного населення цих країв, людей, які своєю витривалістю й неподатливістю врятували ці території для Словаччини.

На Спіші й Татранщині німці заселяли великі на той час міста. В сучасній Закарпатській області вони заселяли в містах переважно одну вулицю. Запрошували їх мадярські королі, мадярська шляхта, наприклад, мадярсько-німецький магнат Шенборн в околиці Мукачева (село Коропець — у 1730 році, Нове село — у 1732 році, Німецька Мокра — в 1775 році, Усть-Чорна — в 1786 році; у 1787 році німці оселились в Брустурі, Бичкові, Кленовці; у 1807 році — в Барбові і Лалові, в яких граф Шенборн осадив чеських німців. В XIX ст. мадярські землевласники поселили німців у Новоселиці при Устріках, у 1820 році — в Неліпині, у 1834 році — в Синяку (чеські німці), у 1827-1837 — в Лугах. Крім того, землевласники селили поодинокі німецькі сім'ї і в горах як доглядачів лісів, гатей тощо.

Поселення німців на Історичному Закарпатті треба вважати німецькою колонізацією Закарпаття. Оскільки дані про німецьку колонізацію збереглися в грамотах, мадярські, а за ними й словацькі дослідники твердять, що русини-українці є пізнішими поселенцями, тому що про

їх поселення нема жодних грамот, історичних документів. Пояснюється це дуже просто: русини проживали на території Історичного Закарпаття набагато раніше, ніж німці, і вони не можуть мати жодних документів про колонізацію — вони були корінним населенням Історичного Закарпаття. Чеський дослідник Їржі Крал („Історія колонізації Підкарпаття“. — Прага, 1923) писав: „Брак паперових документів схиляє окремих дослідників до думки, що вся карпатоукраїнська територія була лише колонізована, насамперед німцями і мадярами, яких вважають первісним населенням цієї країни“. Ми докладно розглянули заселення Історичного Закарпаття русинами-українцями як первісним населенням. Згадки грамот XIII-XIV ст. про закарпатоукраїнські села не є часом заснування цих сіл. Село згадується лише з якоїсь нагоди (передача села тому чи іншому феодалові, сварки, суди та бійки між феодалами за дане село тощо). Якщо б предки закарпатських русинів-українців мігрували у великій кількості з однієї країни в іншу, згадки про це залишилися б в літописах і країни, з якої вони відійшли, і країни, до якої прийшли, як, наприклад, відхід волохів з Марамороша на Закарпаття у 1363 році за короля Людовика I. Нічого подібного нема про русинів Закарпаття. Важливо відзначити: якщо б русини прийшли на територію, раніше заселену німцями й мадярами, останні цього б не допустили.

Німці на Спіші дійшли у своїх заявах до того, що вони поселилися там раніше за мадярів. І це правда, бо мадярських колоністів дійсно спочатку було дуже мало, а поселятися в містах Закарпаття вони почали аж після Могачської поразки, коли втікали від турків. У 1929 році спішські німці (зіпсери) відзначили 800-річного ювілей з часу свого поселення на Спіші. Ми вже казали, що ті німці змадяризувалися, деякі зісловакизувалися, а після Другої світової війни частково були виселені.

Словаки твердять, що вони колонізували Пряшівщину, Спіш і Татранщину. Словаки на ці території не заходили. Вони мали великі простори в Нітрянщині. Всі „словацькі“ міста були німецькими містами.

Для німецьких колоністів була заснована перша латинська церковна адміністрація в Спішському Підгородді, як про це пише словацький історик церкви Шпірко. Латинські єпископи, монастирі, плебанії, володіючи великими капіталами, мали значний вплив на міську адміністрацію, суди і на ремісничі цехи. Зрозуміло, що міста під їх впливом були принципово проти всякого прояву життя Церкви східного обряду в містах, яка ототожнювалась з українським населенням. В

містах зносилися руські церкви, а нові ставити не дозволялося. Русини-українці, які трималися своєї віри, залишали міста, а нові церковці будували на 5-6-10 км від міста — в лісі, або в селі. Так, русини з Кошиць збудували собі церковцю в хотарі — сучасному селі Здоба; з Михайлівців — в тополевім лісі за Михайлівцями — сучасним селом Тополяни; з Воронова — в Чемерному, тоді також лісі; із Пряшева — в Руській Новій Весі; з Гуменного — в лісі; з Бардієва — в селі Ришеві; з Собранець — в Нижній Рибниці; з Сечовець — в Терновці і т.д.

Богослуження у німців велося німецькою мовою, пізніше вони змадяризувалися і відправляли богослуження мадярською мовою. Більшість німців, як і жидів, почали вважати себе мадярами.

В роки Карпатської України (жовтень 1938 — 15 березня 1939 рр.) влада надала їм всі права, але закарпатські німці, звані „швабами“, стали мадярськими терористами.

Церкви, духовенство, єпископства на Закарпатті

Коли на Закарпатті виникли церкви й духовенство?

Історикові Закарпаття доводиться на кожному кроці долати неправдиві факти, записані в творах мадярських псевдоісториків про Закарпаття. Так, мадярський історик закарпатський ренегат Антон Годинка, який написав історію Мукачівської єпархії, зазначав, що русини Закарпаття не те що в XIV ст., а й у XVI ст. не мали ані церков, ані духовенства. Своє твердження Годинка аргументує тим, що кенезькі грамоти до 1641 року не згадують про священика. Священика під назвою „батько“ згадують урбанські списки, але ці списки починаються аж у другій половині XVI ст. Інші „дослідники“ стверджують, що русини ще й в кінці XVI ст. переселяючись з місця на місце, тобто кочуючи, не мали церков, отже, й духовенства.

Такі й подібні твердження не є науковими. Твердження Годинки можна заперечити одним фактом: яким чином в 1641 році відразу виникло понад 600 руських священиків і церков, як про це пише латинський архієпископ Липпай до Риму, і як була запроваджена Унія? Для чого було запроваджувати Унію без священиків, церков?

Мадярські історики хотіли б заперечити факт існування руського духовенства задовго перед Унією. Рим знав про руське духовенство на Закарпатті. Папа Венедикт XIII в Бреве з 8.09.1340 писав Острихолмському архієпископові: „Надіслане нам прохання благородного чоловіка Николая Перені, що у Св. Хресті, його оселі й околиці на віддаль одноденної їзди нема ні ченців, ні інших священиків латинських, а в його селі й околиці є більш ніж тисяча підданих... Було б корисним, якби вони слухали слово Боже, зокрема, з огляду на те, що мають між собою *руських священиків*, які є схизматиками... А сам той Николай, запалений глибокою вірою за спасіння душ, для Малих синів Ордену Братів Менших пообіцяв, що збудує у згаданому селі костел на власні кошти... і тим вигідно утримується у згаданому селі 12 братів того Ордену... Папа Бонифатій VIII на те дає дозвіл і повне право“ (Вагнер, II. 69-70, „Аннал. Спец. Діпл. Сарос“). Оселя Святий Хрест знаходиться в

південнозахідній частині Шариського комітату, на Пряшівщині, на краю дороги Пряшів — Спішський замок і Пряшів — Гельниця. Отже, довкола цієї околиці не було латинського священика, а були русини з своїми священиками — і це в 1340 році.

Збережена грамота від 14 серпня 1390 року, видана константинопольським патріархом Антонієм IV для Грушівського руського монастиря св. архангела Михаїла. Ігумен монастиря разом з монастирем був вилучений з-під влади Мукачівського єпископа і користувався правом ставропігії. Ігумен цього ставропігійського монастиря мав право збирати податки від священиків і вірних грецького обряду Мараморощини, Угочі й Боржавщини. Отже, маємо з 1390 року доказ існування єпископства, монастирів і духовенства на Закарпатті. Цікаво, що цю грамоту наводить і Годинка, але заперечує існування руських церков і духовенства.

У 1498 році Гелазій, ігумен Грушівського монастиря, подав скаргу на Мукачівського владика Івана I до малярського короля Владислава II, де заявляв, що владика незаконно бере податки від духовенства Грушівського монастиря. Цю грамоту підтвердив і король. Отже, й у 1390 році малярський король знав, що на Закарпатті є мукачівський владика й монастир, що в Грушеві є монастир і руське духовенство, а зрозуміло, що є там і церкви.

Збереглося рішення малярського короля Владислава II від 17 лютого 1491 року, в якому, на прохання Мукачівського владика, що тоді перебував у Грушівському монастирі, король наказував, щоб всі тамтешні руські священики й вірні, єпископській владі піддані, здавали податки йому й церкві за давнім звичаєм.

У 1456 році малярський король Матвій обдарував Мукачівського „пресвітера“ Луку усіма маєтками монастиря і всіма правами. Документи з 1493 року свідчать, що Мукачівський єпископ Іван сперечався з Мукачівським латинським духівником. У 1545 році королівська комісія зі Спішу згадує в Татранській області руських священиків і їх Мукачівського єпископа.

Якби на Закарпатті до XVI ст. не було ані церков, ані священиків, то як могло статись, що у 1654 році примас Мадярщини Липпай у своєму листі до Рима про руську Церкву Закарпаття писав: „Від Спішу до Марамороша на 70 миль Карпатських гір живе близько 300 тисяч русинів з 600 священиками“. Коли могло вирости 600 церков з 600 священиками?

Вказуючи на це історик Закарпаття Василь Гаджега писав: „Аж на стільки закривати очі на історичну правду про русинів Закарпаття невільно“. Він наводить перелік сіл, де документально згадані їх парафії вже в XIV ст., вказуючи, що русини Закарпаття віддавна будували собі села, а в них церкви. На Спіші, в Якуб'янах існувала руська парафія у 1322 році, в Ярембині — в 1329 році, в Липнику — в 1338 році. В Хресту на Спіші в 1340 р. був заснований латинський монастир францисканців з метою навертати руське населення, що було „схизматиками“, на латинство. В комітаті Берег вже у 1378 році існувала руська парафія в Арданові, а в Лозі — у 1569 році. В Мараморощині в списках маєтків Богдана Долгая з 1418 року записані руські церкви в Шаркадю і Макарові, в Довгім — одна дерев'яна церковця з кладовищем. У 1435 році згадується парафіяльна церква в Бедевлі, у 1438 році — парафіяльна церква в Углі. Урядові списки згадують церкви в багатьох селах „від непам'ятних часів“. В. Гаджега наводить багато подібних латинських документів.

Русини займалися тваринництвом, переходили з місця на місце, шукаючи ліпших пасовищ, втікаючи від закріпачення тощо, — це правда. Але не всі переходили з місця на місце — знайшовши добре, відповідне місце, люди оселялися на постійно, і відпрадавна у своїх селах будували церкви. Переселяючися, вони переносили і свої церкви або будували нові. Закарпатські русини-українці від часів прийняття християнства завжди мали священика-„батька“ (називали священика „батьком“) і свою церковцю. А що церкву хотіли мати завжди близько, видно з того, що в декотрих, навіть невеликих селах мали дві або три церкви, як довідуємося з даних про парафії. Якщо вірні були пастухами, був ним і священик. Якщо вірні були кріпаками, підданими, був ним і їх священик і разом з вірними відробляв панщину — не раз і в свято чи в неділю його відводили на працю від вітваря, як про це свідчить ряд документів. Русина всюди супроводжували священик і Церква. Без них закарпатський русин не міг жити. Про існування духовенства між русинами свідчать і малярські закони з 1481, 1595, 1574 років, де вказано, що русини не зобов'язані платити десятину латинському духівникові, оскільки сплачують податки єпископам і священикам своєї віри.

Наведених доказів цілком вистачає, щоби переконливо довести, що закарпатські українці мали своє духовенство й свої церкви від давніх часів. Маємо мало документів про окремі парафії, церкви та духовенство, з причини татарської навали XIII ст., яка все знищила,

постійних воєн на Закарпатті, які також все знищили. Розповсюдженням було навмисне нищення документів латинськими ченцями, з метою замовчати минуле українців Закарпаття. Зрештою, велику роль відіграло й те, що українці Закарпаття були кріпаками, в управах комітатів участі вони не брали, а тому їх справи в документах не зазначалися — русинами, як „схизматиками“, як повідомляв до Риму примас Мадярщини Юрій Липпай, ніхто не турбувався.

Коли було засноване Мукачівське єпископство?

З часу прийняття християнства на Історичному Закарпатті збереглися дані про єпископства східного обряду та єпископства, які називали „руськими“. Починаючи з XIV ст. і далі бачимо на Історичному Закарпатті лише одне єпископство — Мукачівське. Історія виникнення цього єпископства нам точно не відома, а дані про нього ми виводимо з подій, пов'язаних з історією Закарпаття. Можливо, воно є одним з великої кількості єпископств, створених нашими слов'янськими апостолами, які дали Історичному Закарпаттю — Потиській Русі і першого архієпископа, а можливо, є спадкоємцем насильницьки ліквідованих руських єпископств Закарпаття. В кожному разі, воно є найдавнішим і як вважають закарпатські історики, кирило-методіївським.

Важливо відзначити: протягом століть єпископи Закарпаття жили в монастирях. Латинські єпископства на Історичному Закарпатті засновувалися на місцях колишніх руських єпископств.

Найдавніша письмова згадка стосується Вихорського єпископства русинів. Повідомлення з 1184 року називає Вихорське єпископство в середньому Потиссі „руським єпископством“. Коли це єпископство посіли латинники, що згодом переселилися до Великого Варадіна, очевидно, створювалися інші руські єпископства в інших місцях, або вже й доти інші існуючі руські єпископства перебрали управу над вірниками Потисся.

Як руське єпископство в Потиссі документи згадують єпископство в Марошграді (біля Семигороду). Руська єпископська катедра з Марошграда, після зайняття Потисся Стефаном I і вбивства князя Потисся Ахтума, була перенесена руськими ченцями в монастир в Оросланоші, а в Марошграді на місці руського єпископства було засноване латинське єпископство. Але латинські ченці вигнали руського єпископа і з Оросланоша.

Отже, бачимо, що на місцях руських єпископств відразу засновувалися єпископства латинські. Не треба думати, що це

відбувалося мирним шляхом. Літопис пише: „По том же многим літом минувшим, і пришед Войтіх во Мраву, і во Чехи, і во Ляхи, разруши віру правую, і руськую грамоту отверже, а латинскую грамоту і віру постави, і правия віри ікони пожеже, а *єпископа* і попи *посіче*, а другия разгнав...“ Так діялося і пізніше. Археологічні розкопки довели, що згаданий монастир в Марошграді, тепер Чонаді, був монастирем східного обряду, — не грецьким, а руським.

Іншим єпископством, що згадується в письмових джерелах, було руське єпископство на Спіші, в Спішському Підгородді, на місці сучасного латинського єпископства в „Спішській Капітулі“. Це єпископство було засноване архієпископом Гораздом, наслідником архієпископа Методія, який, втікаючи з Морави на Стрітення Господне, опинився на Спіші й заснував там єпископство і монастир. Спішське єпископство, як руське єпископство східного обряду, згадується в документах разом зі своїм єпископом Яковом, який помер у своєму осідку в Спішському Підгородді у 1300 році. Там збереглася і єпископська мітра та „спішські кириличні фрагменти“ з Євангелії. Єпископ Яков в грамотах згадується як самостійний єпископ з власною катедральною церквою. Це єпископство обсіли латиняни німці, створивши там своє препоштво-препозитуру. Латинський препошт Лука у 1282 році храм на Спішській Капітулі називає катедральним. Папа Бонифатій IX пише у 1402 році, що храм у Спішській Капітулі, хоч і є колегіальним, але раніше він був катедральним. Пізніше на місці цього руського єпископства було засноване латинське єпископство.

Оскільки нам не відомий початок всіх згаданих єпископств, так само не відомий і початок Мукачівського єпископства. Одне певне — що він був кирило-методіївським, належав до найдавніших і був спадкоємцем насильницьки ліквідованих інших руських єпископств на Історичному Закарпатті.

На території Мадярщини східна Церква виникла першою. Ми бачили, що мадяри прийняли християнство від русинів, і хоч пізніше західні місіонери почали поширювати в Мадярщині латинство, східна Церква ще протягом століть кількісно переважала. На це є ряд доказів, підтверджених археологічними дослідженнями, які наводять мадярські історики. Папа Інокентій III в 1204 році писав мадярському королеві Емерикові, докоряючи, що в Мадярщині є всього один латинський монастир св. Егідія, а східних дуже багато. Пізніше, внаслідок поборювання східної Церкви спочатку королями

Арпадовичами, а після них Анжуївцями (особливо Карлом Робертом і Людовиком I), східна церква в Мадярщині занепала й її місце посіла латинська. Через брак письмових документів тепер не можна установити, з кількох епархій складалася східна Церква на території Історичного Закарпаття. Маємо дані про епархії Вихорську, Спішську, очевидно, що була епархія і в Михайлівцях, в Краснім біля Кошиць, в Егері. Все ж дослідники знаходять документи, виявляють археологічні докази існування руських єпископств на Історичному Закарпатті, як це сталося, наприклад, із Спішським і Михайлівським єпископствами. Невідомо, коли на території Історичного Закарпаття виникла Мукачівська східна епархія. Згідно свідчень Юрія Липпая, латинського острихолмського архиєпископа, примаса Мадярщини, Мукачівська епархія обіймала в собі всіх вірних східного обряду і простягалася на цілу Мадярщину. Цю владу мукачівський єпископ мав з незапам'ятних часів і був провідником не лише руської Церкви, але й руського народу. Мукачівський монастир був осідком єпископа, а одночасно з тим Мукачево було столицею Закарпаття.

Виникнення багатьох давніх епархій Європи — невідоме. Якщо таке спостерігаємо у державних народів, де християнство поширювала і підтримувала державна влада, і де єпископства засновували й маєтково підтримували королі, володарі, то не дивно, що час заснування Мукачівського єпископства невідомий. Закарпаття було крайньою й віддаленою від центру частиною Мадярщини. Закарпатськими русинами-українцями урядові кола не цікавились. У першій частині нашої праці в розділі „Де документи Закарпаття?“ ми вказали, що документів з перших століть історії Мадярщини дуже мало, ще менше документів історії Закарпаття і закарпатських українців аж до XV ст. Урядові кола майже не цікавились вірою закарпатських українців, яка в їх очах була „схизматичною“. Тому у документи лише випадково ввійшли дані чи згадки про віру й ієрархію закарпатських українців, звичайно лише тоді, коли представники Церкви Закарпаття подавали до влади скарги або прохання. Примас Мадярщини Юрій Липпай у 1654 році писав Конгрегації пропаганди до Риму: „Ніхто не дбав, ніхто не захищав справи русинів, уважаних за схизматиків“.

Питання про виникнення Мукачівської епархії — єпископства — вперше виникло в середині XVII ст., коли актуальною стала справа церковного з'єдинення закарпатських українців з Римом. Тоді почали збирати відомості про заснування Мукачівського єпископства.

а) Юрій Липпай, ще як Егерський латинський єпископ, 15 березня 1641 року написав до Риму, що він уже два роки веде переговори про церковну єдність „з патріархом русинів грецької схизми в моїй Егерській епархії“. Дізнавшись про якогось Мукачівського патріарха, Конгрегація 12 листопада того ж року попросила про нього ширшої інформації з Відня. У 1651 році Конгрегація з Риму звернулася до примаса Мадярщини, а тоді ним вже був Липпай, щоби він подав інформацію про початки Мукачівського єпископства. Липпай попросив дані про єпископство у тодішнього Мукачівського єпископа Петра Партенія. Партеній без дослідження питання висловився навмання, що „бачив привілеї чи дипломи королів про заснування монастиря і єпископства, виготовлені перед 150 роками“. Відповідь Партенія була дуже дивна, бо як монастир, так і єпископство існували задовго до 1504 року, як це визначив Партеній. Отже, єпископ Партеній не мав жодних відомостей про початки Мукачівського єпископства, а тому і висловився так неточно. Це помітив і сам примас Липпай, тому він 2 липня 1654 року написав до Риму, що, правдоподібно, Мукачівське єпископство було засноване константинопольськими патріархами.

б) З 1659 і 1660 рр. збереглися два декрети імператора Леопольда I, які також дають дуже сумнівні дані про початок Мукачівського єпископства. В декреті від 23 жовтня 1659 року, яким імператор Леопольд I призначив з'єдиненого Петра Партенія Мукачівським єпископом, зазначається, що „Мукачівське єпископство для русинів з'єдинених з Римською католицькою церквою, було віддавна засноване королем“. Це саме імператор писав в декреті від 14 січня 1660 року, а, що Мукачівський монастир „був заснований побожними королями Мадярщини перед *кілька сот роками*... з тим, щоби там мав осідок єпископ грецького обряду з чину Василян, з'єдинених з католицькою римською церквою“.

в) У 1665 році Селепчені, латинський примас Мадярщини, повідомив Конгрегації до Риму нові дані про Мукачівське єпископство: „В минулих століттях часто з Русі посилалися туди (до Мукачева) єпископи схизматики... і залишалися ігуменами того монастиря“. Невідомо, звідки примас дізнався про такі факти.

г) Коли після 1660 року велися переговори з Римом про затвердження папою Мукачівського з'єдиненого єпископства, Егерський латинський єпископ домагався, щоби Мукачівське єпископство було підпорядковане йому, а через нього примасові в Острохолмі. У 1664 році прибув до Риму холмський український з'єдинений єпископ Яків

Суша, який, крім справ своєї єпархії, подав у 1665 році папі дві доповіді і прохання, щоби Мукачівська єпархія була підпорядкована Київсько-Галицькому митрополитові. Яків Суша цього домагався на основі вказівок Гавриїла Коленди, тодішнього з'єдиненого українського адміністратора Київсько-Галицької з'єдиненої митрополії. Сама Київська митрополія була тоді обсаджена православними нез'єдиненими. Доповідаючи папі, єпископ Суша заявляв, що „перед 200 або й менше роками Мукачево було підпорядковане єпископові в Перемишлі, але з причини віддалености Мукачева від Перемишля, а також, може бути тому, що Мадярщина відділилась від Польщі (перед тим Мадярщина й Польща були під одним королем), мадярські королі заснували окреме Мукачівське єпископство“. В доповідній Суші зазначено й те, що мукачівські єпископи завжди були пов'язані з Київським митрополитом, який їх висвячував.

Це дані про початки Мукачівського єпископства, відомі на XVII ст. Більше фактів невідомо донині. Але коли переглянемо ці звістки, помітимо, що: а) ні мукачівські єпископи, ні Мукачівська єпархія, ніхто в Мадярщині в XVII ст. нічого не знав про початки Мукачівського єпископства, не збереглося про нього не те що документів, але й легенд; б) повідомлення королівських декретів з 1659-1660 років про те, що мадярські королі „перед кілька століттями“ заснували Мукачівське єпископство для „з'єдинених русинів“ цілком безпідставні; про це нічого не знає Рим, „з'єдинених русинів“ до 1646 року не було і нема жодної грамоти, яка вказувала б на щось подібне; в) повідомлення примаса Селепчені і єпископа Суші не є доведені жодними документами: є дані, що на Закарпаття приходили з України ченці, священники ба й єпископи, надходили книги, але що Мукачівська єпархія була залежна від галицьких або київських єпископів — на те нема жодних доказів. Дійсно, мукачівські єпископи підтримували деякі зв'язки з українськими галицькими і київськими єпископами, а декотрі — там висвячувалися.

Як дивляться на час заснування Мукачівського єпископства історики? Через брак вірогідних даних, дослідники минулого Мукачівської єпархії дотримуються різних поглядів.

1. Мукачівське єпископство є одним з сімох єпископств в Паннонії (Потисся й Подунав'я), засноване св. Кирилом і Методієм, або принаймні постало в часах св. Методія.

2. Мукачівське єпископство засноване у 1360 році.

3. Єпископство виникло в часі володіння мадярського короля

Владислава I в роках 1439-1445 або за володіння короля Владислава II — 1491 року.

4. Думка окремих дослідників: про початок Мукачівського єпископства не знаємо і не будемо знати, до нас дійшла лише інформація, що у 1491-1498 роках у Мукачеві був єпископом Іван.

Отже, коли насправді виникло Мукачівське єпископство? В попередніх частинах праці вказано й доведено, що закарпатські українці були корінним населенням Закарпаття задовго до приходу мадярів. Вони були християнами й християнізували мадярів. Закарпатський історик Василь Гаджега бачив, що доводити українську історичну правду через брак джерел неможливо, тому він історію заселення підкріпив іншими доказами, які ми навели в попередніх частинах. Від себе ще додаємо:

а) Всі згадані документи твердять, що на Закарпатті було єпископство відпрадавна. Про ту добу не пам'ятають ані на Закарпатті, ані в Мадярщині, ані в Україні. Не залишилося жодних спогадів, що події відбувалися дуже давно. А те „дуже давно“ могло бути лише за Кирила і Методія. Коли б те „давно“ було ближчим, воно б залишилося якщо не в документах, то хоч у спогадах.

б) Корятович у 1360 році міг хіба що матеріально забезпечувати монастир, але не міг його заснувати.

в) Думка про те, що Мукачівське єпископство заснував один з мадярських королів, дуже наївна і відкидається одним коротким фактом: якби Мукачівське єпископство заснував мадярський король, воно було б латинським — це був час, коли мадярські королі були оточені латинськими дорадниками, полководцями, латинськими єпископами. Наївно твердити, що латинський король заснував „схизмацьке“ єпископство. Якщо б це сталося, певно, залишилися б королівські документи або „документи невдоволення“ латинської єрархії. Якщо припустити, що Мукачівське єпископство все ж дійсно заснував король, то воно було б лише латинським, а закарпатські українці нині дотримувались би латинського обряду. Історія Закарпаття зберегла найвагомійший доказ: український народ на Закарпатті ніколи не пам'ятав про латинську віру, не пам'ятав її впливу, але завжди дотримувався лише руської віри. Та руська віра мусіла прийти до людей у давньо-руських часах.

г) Коли ще до цього додамо історичні дані про силу руської Церкви Закарпаття, то зрозуміємо, що ця Церква не могла розвиватися і зміцнюватися без єпископського проводу.

г) Якщо б Мукачівське єпископство було новочасним, про нього пам'ятали б, особливо це засвідчили б документи, створені в латинських колах, які його так поборювали.

д) Якщо б Мукачівське єпископство було засноване в часи середньовіччя, латинські єпископи не дозволили б його заснування.

е) Деякі дослідники як дату заснування Мукачівської єпархії вважають день видання диплому короля Владислава 22 березня 1443 року. Це було тоді, коли Київський митрополит Ізидор емігрував з Росії в Італію, і, правдоподібно, тоді їхав через Мукачево. В Мукачеві він познайомився з ігуменом монастиря Лукою і як митрополит дав йому юрисдикцію. Будучи знайомим з малярськими магнатами, Ізидор вистарав для Луки донатію. Виходить, що новозаснована Мукачівська єпархія була створена як католицька, бо Ізидор був кардиналом римської Церкви. Пізніше Мукачівська єпархія нібито перейшла в схизму (так пише колишній секретар Гайдудорозької єпархії у 1940 році). Відповідь: це все його вигадка, невдала комбінація фактів. Якщо б так було, то дату 1443 року, напевно, знали б малярські латинські єпископи, що вели боротьбу проти існування Мукачівської єпархії. Про митрополита Ізидора, „пресвітера Луку“ і єпископа Івана ми пишемо в окремих розділах.

є) Руський обряд християнства в Мадярщині протягом століть, від самого початку виникнення Мадярської держави, був переслідуваний. Отже, в Мадярщині було багато християн руського обряду, якщо їх треба було переслідувати. Немислимо, щоб тими християнами не керувало одне або більше єпископств.

ж) Розглянемо детальніше диплом короля Владислава, яким, як вважають деякі дослідники, було засноване Мукачівське єпископство. Що це був за диплом? У 1443 році Київський митрополит Ізидор, втікаючи з ув'язнення в Москві, переходив через Мадярщину і зупинився в Будині (тепер Будапешт), де тоді резидував малярський король Владислав III. Митрополит Ізидор знав про невизнання в Мадярщині „руської Церкви й єпископів“, про те, що східне християнство називали „поганством“, тому переконав короля і латинських єпископів, між якими був єпископ Ягерський Симон з Розгону, на території якого містилося Мукачівське єпископство, щоб видали диплом про становище руської Церкви. Це король зробив і в Дипломі, крім іншого, записав: „Східна Церква і її настоятелі та весь клир грецького й руського обряду, який існує на просторах наших володінь, нам підвладних, — знаходились в деякому приниженні...

Тепер всім єпископам, тобто владикам, настоятелям, духовенству й усім церковним людям того ж грецького і руського обряду, ми вважали за відповідне дати всі ті права, свободи, обряди, звичай і привілеї, і їх оцим письмом на повсякчас даємо: як ним користуються й утішаються всі церкви наших володінь у Польщі і Мадярщині й інших країнах, їхні архієпископи, єпископи, прелати й усі інші особи церковного стану. Крім того, бажаємо й оцим постановляємо, щоб віднині ніхто з достойників, капітанів та урядовців земських і ніхто з наших підвладних — не перешкоджав у виконанні правосуддя згаданих єпископів-владик і прелатів того ж грецького і руського обряду... Виготовлено і дано в Буді, в п'ятницю перед неділею 22 березня, року Господнього 1443, в присутності преподобного в Христі отця і пана Симона з Розгону, єпископа Ягерського...”

Документ цей ясно увиразнює справи, неприємні для латинян (переслідування християн східного обряду, захоплення маєтку Східної Церкви, заборона руським єпископам виконувати свої обов'язки тощо), а нічого не говорить про заснування якогось єпископства. Цей Диплом 1443 р. підтвердив існування, а не заснування Мукачівського єпископства — тут, хоч і не прямо, йдеться про закарпатського руського єпископа, досі обмежуваного в правах.

Було б неправильно вважати, що Дипломом було створене Мукачівське єпископство. Треба брати до уваги загальні обставини. Відомо, як боролися латинські єпископи проти Мукачівського єпископства триста років потому. Тим більше вони ніяк не згодилися б на створення нового руського єпископства в рамках своїх латинських єпископств. Якщо б на Закарпатті під час підписання Диплому не було єпископа східного обряду, малярські латинські єпископи не мали б потреби підписувати диплом, навпаки, вони дуже резолютно відмовилися б його підписати, вказуючи, що в Мадярщині руського єпископа-владика нема. А в Дипломі виразно говорить: „В присутності ... єпископа Ягерського“, в єпископстві якого було руське Мукачівське єпископство. Отже, малярський латинський світ у 1443 році лише мовчки підписав текст Диплому короля, а Диплом констатував те, що було від віків: існування закарпатського руського єпископства і єпископа.

Наведемо ще деякі дані про Мукачівське єпископство.

а) У грецьких документах періоду християнізації Історичного Закарпаття йдеться про закарпатських єпископів і архієпископів. Ці свідчення базуються на тому, що єпископство Історичного Закарпаття

стало невдовзі архієпископством, що логічно з причини значних розмірів території Історичного Закарпаття. Певно, з тієї причини єпископи Закарпаття носили титул архієпископа, і навіть патріарха. Так, єпископ Йосиф Стойка (1692-1711) насив титул: „Милостію Божією архієпископ православний Мараморошський“. А віденський цісар в листі до Ракоція, який ув'язнив Мукачівського єпископа Василя Тарасовича, наказував, щоби єпископа Тарасовича випустили на волю, й титулує його патріархом.

б) Серед українців Закарпаття побутують перекази, що на Закарпатті було єпископство від прадавна, а єпископа називали „патріархом“, „патріархом народу“. Єпископ був одночасно представником нашого народу і першим оборонцем його прав.

в) В історії Закарпаття згадуються руські єпископи постійного осідку, які ходили з села в село. Це наслідок ліквідації багатьох єпископств, які існували на Історичному Закарпатті. Першими були вигнані руські єпископи з нижнього і середнього Потисся, згодом із Спішу та з інших єпархій. Ці єпископи, втративши осідок, ходили по селах. Зрозуміло, що це була насильницька ліквідація руських єпископств латинниками і мадярськими урядами.

Мадярські закони згадують, що в Мадярщині були організовані громади східного обряду. Так, 45-й закон короля Уласлова з 1495 року повідомляв, що вірні східного обряду звільняються від сплати десятини латинській Церкві. А закон 4-ий цісаря Максиміліяна (1564-1576) з 1574 року закон Уласлова пояснює так: це не привілей східних, але вони звільнені тому, що „власним єпископам“ мають платити за церковні послуги. Отже, тут йдеться про „власних“ єпископів східного обряду.

г) Час виникнення латинських єпископств на Історичному Закарпатті також є доказом того, що на Історичному Закарпатті відпрадавна були лише руські єпископства і взагалі не було латинських. Подаємо дати заснування латинських єпископств на території Історичного Закарпаття: Спішське — 1776 року, Рожнявське — 1776 року, Сатмарське — 1803 року, Кошицьке — 1804 року.

г) Зрозуміло, що після заключення Унії Рим цікавився Мукачівською єпархією і просив відомостей про неї. Перші дані подав до Риму, на запит Конгрегації у 1654 році, мадярський латинський архієпископ Юрій Липпай. Він писав, що Мукачівське єпископство існує вже довго і буде краще, якщо його підтвердити. Але оскільки Ягерський єпископ надсилав до Риму фальшиву інформацію, домагаючись

невизнання Мукачівського єпископства, то від імені греко-католицької Мукачівської єпархії у 1749 році Апостольському Престолові був переданий меморіал. У 4-ій главі меморіалу доводилося, що ще до приходу мадярів на Закарпатті русини жили, і вже тоді закарпатські русини були християнами. У 5-ій главі меморіалу подавалися факти християнізації мадярів русинами.

Місце перебування мукачівських єпископів

Закарпатські єпископи були з ченців Чину св. Василя Великого. Вони перебували в монастирях. Так, знаємо про єпископа Спішського, який перебував у Спішському монастирі Стрітєння.

Мукачівські єпископи як ченці Чину св. Василя Великого до 1766 року перебували в Мукачівському монастирі на Чернечій горі. До часів єпископа Декамеліса (1689-1706) вони мали спільний стіл з іншими ченцями. Оскільки в монастирі було мало келій, єпископ Декамеліс наказував у 1702 році в монастирському дворі збудувати для себе окремих кам'яний дім з двох кімнат, сіней і кухні і мав окремих стіл. Частина прибутків монастиря ішла на єпископство. Ченці були цим незадоволені, але доки єпископи були рівночасно і протоігуменами, було спокійно. Після смерті єпископа Юрія Геннадія Бизанція (1716-1737) ці функції були розділені — єпископ уже не був одночасно протоігуменом. Ченці почали домагатися, щоби єпископ не перебував у монастирі, чого домоглися за протоігумена Гедеона Пацика. Імператриця Марія Терезія рескриптом з 13 вересня 1752 року заборонила єпископові Михаїлові Мануїлові Олшавському (1743-1767) перебувати в монастирі. Тоді цей єпископ 1753 року у місті Мукачеві біля руської церкви почав будувати дім для єпископів. Проти поселення українського єпископа в Мукачеві виступили латиняни і мадяри, посилаючи протести й доноси до Відня. Почалося слідство, яке тривало три роки і викрило фальшивість доносів. Єпископ Олшавський мусів покинути монастир і від 1766 року проживав у своїх родичів у Мукачеві. Він не дочекався завершення будівництва єпископського дому, бо 5 листопада 1767 року помер.

Наступник Михайла Мануїла Олшавського Іван Брадач (1767-1772) не мав де жити, але й він не докінчив будівництво єпископської резиденції. Закарпатоукраїнські єпископи були дуже убогі, вони не мали жодного маєтку і жили лише з добровільної допомоги, яку їм давали також дуже убогі вірні. Єпископську резиденцію у Мукачеві не докінчив і його наступник Андрій Бачинський (1773-1809).

Розпорядженням Марії Терезії від 5 листопада 1775 року єпископський осідок українських єпископів Закарпаття був перенесений з Мукачева до Ужгорода. Марія Терезія для резиденції єпископа призначила в Ужгороді колишній єзуїтський монастир. До тієї колишньої монастирської будівлі пізніший єпископ Василь Попович (1837-1864) прибудував нову частину на захід, єпископ Іван Пастелій (1875-1891) до споруди прибудував дві кутові вежі, а єпископ Юлій Фирцак (1891-1912) оздобив фасад та інтер'єр резиденції і накрив будівлі цинковою бляхою.

До єпископа Василя Тарасовича (1633-1651) Мукачівські єпископи були самостійними. Вони не мали вищих за себе в сані і ніколи не визнавали таким константинопольського патріарха. Мукачівська єпархія, як свідчить у 1660 році латинський архієпископ Острихольмський, примас Мадярщини Юрій Липпай, обіймала всіх вірних східного обряду (руської віри), не лише всього Історичного Закарпаття, але й всієї Мадярщини. Так, імператор Фердинанд III в трьох наказах, виданих у 1641 році в Ратисбоні і надісланих відповідно до капітана Мукачівського замку Яноша Балінга, до князя Юрія Ракоці і Зигмонда Бирші (в справі визволення з в'язниці єпископа Василя Тарасовича), називає цього єпископа „Мукачівським патріархом“. Отже, мукачівські єпископи усвідомлювали, що вони незалежні від іншої церковної влади. Православні нез'єдинені єпископи Закарпаття мали титул „архієпископа“. Так, наприклад, за єпископства Бизанція в Мараморощі був православний нез'єдинений єпископ-архієпископ Доситей Теодорович (1718-1721). „Патріархом“ називає Мукачівського єпископа і примас Мадярщини Липпай (коли він виконував функції канцлера держави).

Мукачівських єпископів до Унії (1646 р.) називають православними. Дійсно, вони були православними — нез'єдиненими, а після запровадження Унії вони стали православними — з'єдиненими. Це правильна назва наших предків. Але в жодному разі не можна під терміном „православний“ розуміти те, що мукачівські єпископи до 1646 року як „православні“ були „схизматиками“. Закарпатоукраїнські єпископи до Унії ніколи не були ніякими „схизматиками“, вони не мали нічого спільного з константинопольськими патріархом, навпаки, коли константинопольський патріарх надав Грушівському монастирю право ставропігії, мукачівські єпископи не визнали цього, наказ патріарха не респектували, а примусили Грушівський монастир підпорядкуватись правладі Мукачівського єпископа.

Наступників (похилих віком або хворих) мукачівських єпископів обирало духовенство єпархії, і то переважно ще за життя правлячого єпископа, який свого наступника і висвячував. Були випадки, коли Мукачівський єпископ помирав несподівано і тоді його наступника висвячували інші єпископи з довколишніх єпископств — переважно молдавські. Це не означало, що той єпископ був старший за саном над Мукачівським єпископом. Мукачівське єпископство до 1646 року, тобто до запровадження Унії, було самостійним, незалежним. Зв'язки з іншими єпископствами полягали у дружніх стосунках, підпорядкованості чи зверхності.

Українці Закарпаття титулювали мукачівських єпископів „Отче Владико“. Титулу „Ексцеленції“ вони не мали. Прийняття цього титулу Іван Сильвай пояснював так: „Наші єпископи до 1772 року обирались з ченців-священиків, але починаючи з 1772 року їх уже призначав король виключно зі світського духовенства, і тому відтоді вони користаються саном вельмож держави, вживаючи титул „Іллустріссімі“, а коли разом з тим мають титул „державного таємного радника“, то Ексцелентіссімі. На основі законів держави всі католицькі, а з ними й уніатські єпископи входять у склад членів палати шляхти мадярського сейму“.

Катедральною церквою мукачівських єпископів була до 1751 року мукачівська монастирська церква на Чернечій горі. Другою катедральною церквою була церква Грушівського монастиря. В Грушівському монастирі протягом двох років мешкав Мукачівський єпископ Іларіон (1556-1558), бо Мукачівський монастир був знищений. Іларіон повернувся до Мукачева аж у 1558 році. Приблизно від 1757 року катедральним храмом була невелика, низенька дерев'яна церковця в Мукачеві з низенькою дзвіницею. Біля неї в невеликому будинку мешкав (на дворі теперішньої парафії) єпископ Михайло Мануїл Олшавський. Після переходу єпископа Андрія Бачинського з Мукачева до Ужгорода, катедральним храмом єпархії від 1780 року став Ужгородський храм. Хоч єпископ перейшов з Мукачева до Ужгорода, назва єпархії залишилась стара: „Мукачівська єпархія“. Саме тому єпископ з Ужгорода кожного року на другий день Різдва й Великодня їхав відправляти Службу Божу до Мукачівського храму як „катедрального“ згідно первенства й назви єпархії.

Боротьба за мадярський трон після Арпадовичів

14 січня 1301 року помер король Андрій III, а разом з ним завершився рід Арпадовичів по чоловічій лінії. З проблемою вибору нового короля почалися довготривалі війни, які точилися на території Закарпаття. Претендували на трон три кандидати. Сестра вбитого мадярського короля Ладислава IV Марія вийшла заміж за неапольського короля Карла Мартелла, а після його смерті (1295) — за його внука Карла Роберта. Після смерті Андрія III цей Карло Роберт висунув претензії на мадярський трон. Підтримував його і папа Климент V. Підтримуючи його мадярський примас, остригомський архієпископ Григорій Бодод помазав його на мадярського короля ще за життя Андрія III (1300). Коли через кілька місяців після цього Андрій III помер, шлях Карла Роберта, графа з Анжу, на трон був вільним. Та частина магнатів закликала на трон баварського воєводу Степана або Отто, мати якого була дочкою Бели IV. Інша частина шляхти звернулася до чеського короля Вацлава, який був правнуком Бели IV, як і Карло Роберт, а, крім того, Вацлав був нареченим Єлизавети, доньки останнього Арпадовича. За мадярський трон почалася війна, яка тривала 20 років. Найважливіші битви в тій війні відбулися на Закарпатті. В Мадярщину ввійшли чеське і німецьке війська та жолднери з Італії — військо Карла Роберта. Кожне з військ знайшло в мадярській шляхті прихильників. Мадярська шляхта ловила рибку в каламутній воді, ставала на сторону претендента, який більше роздавав королівської землі та відзначав титулами. У 1305 році Вацлав чеський зрікся трону на користь Отто баварського, внука короля Бели IV. Але в 1307 році й Отто залишив Мадярщину, і Карло Роберт мав відкриту дорогу до трону. Підтримка папської столиці та італійських банкірів зміцнила Карла Роберта. Його вже в четвертий раз коронували мадярським королем. Не визнавав його лише магнатський рід Омодеївців, який панував на Пряшівщині. Це мадярський рід Аби на чолі з Омодеєм (Амадеус), що протягом 15 років був палатином. До нього пристав і Матвій Чак з Тренчина, але він надав Омодеєві невелику допомогу. Війська Карла Роберта зустрілися з військом Омодеївців біля села Розгон (тепер Розгановці) біля Кошиць. Битва відбулася 15 липня 1312 року.

Перед військами Карла Роберта йшли розвідкою латинські ченці і виголошували папське прокляття на противників Карла Роберта: „Карла поблагословив папа, з ним ідуть єпископи, а ви впали в клятву і не лише в бою загинете, але і ваші душі є засуджені на вічний вогонь. Вас не вільно ані церковно поховати: поховають вас із здохлими псами, ви прокляті, прокляті!..“

З військом Карла Роберта були остригомський архієпископ і нітранський єпископ зі своїми військами, войовничий орден йоганитів, кошицькі німці, спішські саси, італійсько-французькі жолднери на чолі з Другетами, відділи мадярської шляхти й багато світових авантюристів, які готували основу свого майбутнього. І не розчарувалися. Карло Роберт після битви налідив їх великими маєтками і титулами шляхтичів, графів та баронів. В бою латинські ченці пустили поголос, що Матвій Чак поранений, убитий і це спричинило переполох. Наперекір тому Омодеївці вдарили просто на Карла Роберта, намагаючись схопити його живого чи мертвого. Вже були біля нього, але королівський хорунжий Юрій впав мертвим із корогвою, а король Карло Роберт лише щасливим випадком встиг скочити між ряди войовничих ченців йоганитів. Тоді стріли й мечі смертельно поранили обох Омодеївців, їх обох синів. Їх військо залишилось без вождів. До того ж надійшли з Кошиць, з боку лісу кошицькі німці і разом зі спішськими сасами вдарили на виснажене вже військо Омодеївців. Це вирішило битву. Хронолог, який все те бачив, записав: „На стороні короля впало більше вояків, а, прецінь, він переміг“ і додав: „Була це битва, якої після татарської навали в Мадярщині не було“. А ми додамо: була це битва, трагічні наслідки якої для населення Закарпаття відчувалися протягом тисячоліття.

Треба згадати, що Петро, якого історія ще називає Петне, Петив, Петеньком, Петровичем тощо, в битві біля Розгону був на стороні Карла Роберта й відзначився. За те отримав маєтки Омодеївців, зокрема, Ужгородський замок, і став надзупаном Земплинського й Ужанського комітатів. Хто був Петро, той Петив (наші історики романтично його називають Петровичем) — невідомо. Також невідомо, які точно були його маєтки. Центром його маєтків були теперішні Сечовці, Бичків (біля Сечовець, тепер Бачков), Даргов, Бреков (біля Гуменного), Сорочин (при Стрпкові), Кокиня (в Шариші) та інші. Не знаємо, якої він був національності. На нашу думку, він не був русином, тому що ані тоді, ані пізніше не зустрічаємо в нашій історії руської шляхти. Він увійшов в історію Закарпаття як учасник, причому важливий учасник, нового повстання проти Карла Роберта.

У 1315 році мадярський надор Копас підняв повстання проти Карла Роберта. До нього приєднався й Петро Петуня, закарпатський феодал, який раніше стояв на стороні Карла Роберта. Повстанці проголосили Карла Роберта скинутим і вирішили запросити на мадярський трон Юрія, внука (по жіночій лінії) мадярського короля Бели IV, сина галицького князя Лева. Справа в тому, що князь Лев оженився на дочці Бели IV — Констанції. Тому їх син Юрій був таким же законним претендентом на трон мадярського короля, як і Карло Роберт, чеський королевич Вацлав і Отто баварський, які також були внуками Бели IV. Крім того, частина Закарпаття, а саме жупи Берег і Уточа, підлягали галицькому князеві Левові, на що вказують документи. Покликати Лева або одного з його синів на мадярський трон було доручено Петру Петуню. Він відправився в Галичину. Але галицький князь не дав повстанцям належної допомоги. Одні історики говорять, що причиною було те, що галицькі князі тоді вели боротьбу між собою і своїми неслухняними боярами. Крім того, їм доводилося відбиватися від литовців і татар. Але мадярські історики говорять, що й тут виграла дипломатія Карла Роберта, який розпочав переговори з галицьким князем, і посольство ужгородського й земплинського надзупана Петра закінчилося невдачею. В обох поглядах істориків є частина правди. На нашу думку, вирішальну роль тут зіграла дипломатія Карла Роберта, який докладно знав про акцію Петра надзупана і розповів про неї у своїй грамоті з лютого 1321 року, де писав, що Петро закликав на мадярський трон князя русинів. Отже, Карло Роберт посів мадярський трон силою своєї дипломатії, обманом та обіцянками, які не думав виконувати.

Наперекір невдачі в Галичині, повстання почалося. Зберігся заклик Петра до повстання, в якому він називається „магістер Петрус, комес де Земплин ет де Унг“. Ім'я його звучить як Петро, син Петена, інші називають його Петро Петенч, українці як Петро Петрович або Петеня, Петенько.

Виникає питання: чому Копас і Петро підняли повстання? Деякі історики вважають, що повстання почалося тому, що Карло Роберт латинізував українців. Це цілком можливо — спершу Петро був на стороні Карла Роберта, але після переможної битви біля Розгону Карло Роберт нищив усе, що „руське“: знищив Святомихайлівський монастир в Михайлівцях, у Спішському Підгороді, в селищі Попи і намагався повністю ліквідувати східний обряд. Німецький дослідник Бідерман пише, що причиною повстання і покликання на мадярський трон одного

з руських князів було те, що в Мадярщині було багато руського елементу (II, 45). Іншої причини повстання не знаходимо. Очевидно, населення Ужгородського і Земплинського комітатів, якими володів надзупан Петро, та комітатів Копаса (Потисся) було руське-українське і виступило проти руйнування їх церков і монастирів. Правдивість цього погляду підтверджує і те, що Карло Роберт пізніше вів немилосердну боротьбу проти східного обряду. Але є думка, що Петро та його прихильники зі сторони дворянства лише використали русинів у своїм повстанні. Вони мали свої цілі, а воля русинів та оборона їх віри були лише на другому плані в їх програмі, або, може, лише були засобом, щоб прихилити їх до себе і їх силами досягнути мету. В кожному разі, повстання охопило всі території, заселені русинами: Воршод, Земплин, Забовч, Вихор, Уж, Сукмар, Сольник, Красна, Семигород. Петро Петив закликав усіх селян взяти участь у цьому повстанні.

Війська Карла Роберта й надзупана Петра зустрілись у маєтку Петра під селом Бичковом (тепер Бачков, біля Сечовиць). Тоді це було підгірське село, початки якого сягають на XI ст. В селі був замок на північний захід від села (кота 469), відомий під назвою Бичківський замок і каstrум Порущтян. Дату виникнення цього замку не можливо встановити через брак джерел. Вирішальна битва між прихильниками Петра надзупана і Карла Роберта відбулася якраз під цим замком. Військо Петра було розбите у 1316 році і Карло Роберт грамотою з 2 січня 1317 року проголосив конфіскацію маєтку Петра і передав ті маєтки Другетам. Карло Роберт був неапольським графом і з ним прийшло багато його земляків та авантюристів, яким він обіцяв маєтки й титули. Між ними прийшли і брати Другети — Пилип та Іван. Вони були родом із Салерна біля Неаполя. В боях за мадярський трон Пилип Другет був правою рукою Карла Роберта. Він відзначився в битві біля Розгону і при придушенні повстання надзупана Петра. За свої заслуги дістав, крім маєтків Петра, ще й маєтки на Спіші. Разом з братом вони виконували функції палатинів. Цей рід володів на Закарпатті в замках Ужгорода й Гуменного до 1684 року, коли останній Другет був страчений. Століття володіння цього роду сповнені насилля, злочинів і убивств.

Після битви у 1316 році Бичківський замок надзупана Петра був зруйнований, його останки тепер лежать під землею, зарослі густим лісом. Нові власники перенесли свій осідок у новий замок, який вибудували на початку XIII ст. просто в селі, але в 1750 році і він був зруйнований.

Але й після цієї поразки наджупан Петро не склав зброї. Він вдруге у 1320 році закликав до повстання. Веде його разом з надором Копасом. Копас був розбитий біля Добročина в листопаді 1320 року. Він замкнувся в замку Шольомкив, але через нестачу харчів мусів був здатися. Карло Роберт перемиг своїх суперників не лише за допомогою чужого християнського війська, але й обманом. Так, обіцянками він перетягав на свою сторону феодалів, забирав землі своїх суперників, а коли вони верталися до нього, вертав і землі. Феодали діставали від нього села, і тоді ввійшов звичай у феодалів носити прізвиська згідно назви своїх сіл. Наприклад, від села Староє — граф Старої, від Гумена — граф Гомонної, від Сине — граф Синеї, від Довге — Долгої тощо. Його посланцями завжди були два єпископи, допомагали йому два папські легати, досвідчені дипломати: кардинал Боккасіні і кардинал Жентіліс. Його військова сила — постійне жолднерське військо і військові частини т.зв. бандерії, які поставляли окремі феодали й німецькі міста.

Петрович боровся хоробро. Мадярські документи говорять, що він „протягом шести років, немов звір, боровся проти Карла Роберта“. Аж у 1321 році Карлові вдалося вибити його з його фортець. Згідно одних даних його вбили, а згідно других, він врятувався втечею, але більше звісток про нього нема. Його маєтки король подарував Филипові Другетові. Рід Другетів відтоді майже 400 років володів у західній частині Закарпаття, маючи осідок в Гуменному й Ужгороді.

Після повстання Петра Петровича король Карло Роберт не довіряв мадярським феодалам, і його дорадниками були переважно феодали з чужих родів. Спочатку він часто скликав краєві сейми. Церкви він обсаджував здебільшого чужинцями. Так, Нітрянським єпископом зробив італійця, Острохолмським архієпископом — Болеслава, брата польської королеви, а той зробив Нітрянським єпископом свого брата Мешка; братиславським препоштом зробив італійця Якова, свого лікаря; у 1334 році Нітрянським єпископом назначив свого капелана францисканця італійця. Німецькі міста, які йому допомагали, король обдарував великими привілеями. Такі привілеї від нього і його сина Людовика I (1342-1382) отримали Кошиці. Кошиці стали великим і багатим торговельним центром. Багатіли й інші німецькі міста, такі як Левоча, Пряшів, Бардіїв. В містах оселилися монаші латинські ордени. Так, у Бардієві почали будувати парафіяльний

храм св. Егідія в кінці XIV ст., а орден августиніянів в Бардієві збудував монастир св. Івана Христителя.

Русинів Карло Роберт обтяжив десятиною. Авіньйонський папа Іван XXII наказав у 1331 році збирати десятину в окремих парафіях в Мадярщині і вислав туди двох легатів як збирачів (коллекторес): Якова Беренгарія і Раймунда де Бонофато. Праця збору почалася у 1332 і тривала до 1337 року. Карло Роберт із зібраного одну частину забрав собі — „для потреб країни“. Для нас важливе те, що збирачі склали списки окремих парафій. Хоч вони, в першу чергу, зазначали лише суму зібраних грошей, в деяких парафіях зазначено й ім'я місцевого духовника. В списках зустрічаємо й одружених священників — це були руські священники. Оригінальні списки збереглися у Ватиканському архіві і були опубліковані у великому творі „Монумента Ватикана“ в Будапешті 1887 року. З цих списків дізнаємося, що від того часу руські парафії були зобов'язані платити десятину латинським плебанам, проти чого русини часто повставали. Так, король Матвій (1458-1490) у 1481 році звільнив русинів від сплати десятини латинським плебанам, але вони й надалі домагалися десятини. На нові протести русинів рішенням державного сейму (1484 і 1495 рр.) були звільнені від сплати десятини латинським плебанам „русини, пастухи і подібні схизматики — „рутгенос, валехос ет сімізес схизматікос“. Рішення сейму з 1551 року підтвердило попереднє рішення про те, що згадані категорії населення платять десятину своїм власним священникам. Рішення сейму вказало на закони Матвія і Уласлова II, королів, які повністю звільнили русинів від десятин. Ось думка німецького фінансового урядника того часу: „Є на шкоду ясности, що руські або пастушеські села, яких називають селами русинів, не платять десятину, бо мадярське право їх звільнило, а то з тої причини, що вони не беруть участі в католицьких богослуженнях, і на основі того католики вимагати від них десятину не можуть“. Але й це не допомогло. Боротьба за десятину велася ще протягом кількох століть.

Війни Карла Роберта за трон у 1311-1321 рр. особливо гостро відчувалися на Закарпатті. В цих війнах населення Закарпаття дуже постраждало. Війська Карла Роберта облягали замки і забирали все, — населення було матеріально повністю знищене. Зокрема, важким був тривалий побут військ, яке неустанно грабувало населення.

Виникнення кріпацтва

Після перемоги Карло Роберт почав роздавати титули. Виникло багато нових магнатських родів. Землі і магнатські титули король роздав своїм улюбленим, яких тоді почали називати „новими людьми“, новою аристократією, новими магнатами. Першими з них були Другети. Якийсь воєначальник Карачим одержав села Білки, Липчу і Горінчове, Раковець, Мстичеве, Ченгаву, Шард, Дубовець і володів 24 селами. Щедро наділив Карло Роберт і латинське духовенство. Збереглася, наприклад, його грамота з 1329 року, яка надавала всі права в Марамороші латинській Церкві — щоб латинське духовенство було матеріально забезпечене.

Нові магнати створювали свої війська. Магнати, прелати — єпископи і шляхта — взагалі утримували свої приватні війська. Ті, що мали найменше 500 чоловік у своїм війську, вели їх до бою під своїми прапорами (бандієр), тому і назвали ці війська „бандерії“. Віддячився Карло Роберт і німецьким Кошицям. У 1342 році він проголосив Кошиці вільним королівським містом. Німецьким містам Спіша він надав великі права — вони підтримували його в боротьбі за трон.

Поступово почався процес закріпачення селянства. У 1324 році Карло Роберт заборонив селянам переселюватися з одного місця на інше без згоди феодала. Цим феодали обмежили вільний рух селянства. Карло Роберт надав й інше право шляхті: зловленого „злочинця“ на своїх землях вони могли карати смертю. А злочинцем шляхта могла назвати того, хто протривався стати кріпаком. Шляхта намагалася експлуатувати підданих. Селяни скаржились, але землевласники завжди обманами досягали „своєї“ правди і збільшували обов'язки селян. Ненависть до землевласників зростала. Землевласники намагалися повністю закріпачити селян. Витворилося два класи: один володів, другий працював, один наказував, інший слухав. Шляхта вважала державу виключно своєю і управляла нею виключно на основі своїх особистих інтересів. Щоби ще більше зміцнити владу, разом з латинською Церквою узаконила новий поділ станів: панства й кріпацтва, як „суттєве“ доповнення до Богом установленого світового порядку. Цю науку почали поширювати. Утиснені верстви населення ніяк не хотіли змиритися з таким світовим порядком. Українське духовенство, так само закріпачене, заперечувало науку латинського духовенства. Але після кожного такого протесту становище українських підданих та їх духовенства щораз погіршувалось. Селяни із підданих держави перетворилися на підданих лише

землевласників. Вся ненависть шляхти падала на українське духовенство, яке принижували при кожній нагоді, яке поневолили, як і решту селян.

Шляхта економічно й політично міцніла не лише завдяки збільшенню своїх маєтків, бо забрала від селян найурожайніші землі, але й внаслідок закріпачення селян, використання їх як дармової робочої сили. Всі судові і фінансові справи перейшли в руки шляхти. Вона судила своїх підданих, обтяжувала їх роботами, збирала десятину, вводила свої порядки й закони.

Дуже збагатіла латинська Церква, а особливо латинські монастирі. Матеріальне багатство заохочувало ченців до світського життя, розкошування. Вони вже не старалися про свою місію — спасати душі. І ченці управляли своїми великими маєтками так, як світські землевласники, лише з погляду рентабельності. Оскільки такий спосіб життя вимагав все більше грошей, вони постійно підвищували вимоги до підданих.

Латинська Церква дуже величає Карла Роберта. Але добро, яким він наділив латинську Церкву, було придбане злочинцем. Карла Роберта український народ Закарпаття уявляв як змія з семи головами, який осів на горі біля Мукачева, і йому мусіли приносити в жертву дітей. Це найбільш можливий вияв горя, яке Карло Роберт звалив на наш народ. Народний переказ говорить, що з приходом князя Корятювича, який вбив Карла Роберта, трохи поліпшилась доля кріпаків Закарпаття.

Читаючи грамоти, якими Карло Роберт наділював своїх людей маєтками, видно, що всі назви місцевостей, гір і полів були виключно українські. Досі мадярські, а за ними й словацькі псевдоісторики хотіли довести, що українців розселили на Закарпатті якраз вельможі Карла Роберта в середині XIV ст., коли одержали на Закарпатті великі маєтки і ті маєтки заселяли українськими жителями, яких приводили з Галичини як робочу силу. Якщо б це була правда, то постає питання: хто ж придумав ті українські межеві назви маєтків, якими були наділені друзі Карла Роберта? Ясно, що вельможі з Італії їх з собою не привезли. Також і нові люди, яких вельможі будімо привезли з Галичини, не могли назвати кожне місце в краю українською назвою. Тому ця теорія про первісне заселення Закарпаття русинами аж у XIII-XIV ст. не витримує критики, бо вона суперечить історичним даним. Нова шляхта одержала в своє володіння Закарпаття із існуючим там від давніх часів хліборобським населенням. Факт, що деякі села згадуються аж у XIII ст., не означає, що вони не існували раніше.

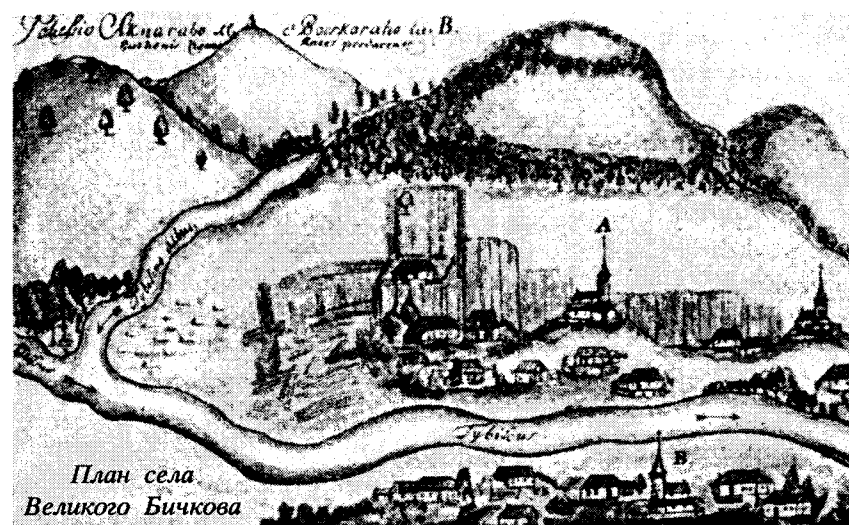
Нові або перші поселенці Закарпаття за Карла Роберта не могли на Закарпаття прийти, бо Карло Роберт нищив усе, що було руським: руські монастирі, руські церкви. Це було тоді загальновідомо. Крім того, на Закарпатті вже було введено кріпацтво, і вільні люди не прийшли б, щоб жити в кріпацтві. Нема жодних даних про те, що з Галичини прийшли якісь поселенці, до того ж у великій кількості. Такий випадок був би, певно, в історії зазначений — як у документах Галичини, так і в документах Мадярщини. Так, хоч волосько-румунське поселення в Марамороші було малочисельне, все ж таки в документах воно зазначене. Нічого подібного нема про поселення русинів-українців.

Над цим питанням, зокрема, працював закарпатоукраїнський історик Василь Гаджега. Він на основі грамот і документів довів, що закарпатські села існували століттями раніше за володіння Карла Роберта. Про них свідчать документи ще зі століть Арпадовичів. Це були руські села.

а) Перші міста, що їх вичисляє Анонім в своїх літописних анналах: замок Земплин, Шаторхолм, Тулшва, Зеренч, Сольник.

б) Міста, згадувані у Велико-Варадинських Регістрах. Вони були записані за часів короля Андрія II (1206-1235), як твердять малярські критичні історики, записані власне в роках: 1214, 1216, 1217, 1219, 1221, 1235, отже, в першій половині XIII ст. — протягом 21 року. В цих Регістрах (записках, судових протоколах) згадуються села з причини, що жителі тих міст і сіл судилися на суді. Згадуються села: Земплин, кріпаки фортеці Земплина, село Толня, села Річе і Боршій, Лука, Поток (Село Поток було славним королівським містом, де королі Андрій I і Андрій II тримали свій королівський двір). Село Жипово, Чула (тепер Чельовці), Торговище, Веляти, Оборин, Жбінці, Малца (тепер Малчиці), Лелез, Монай та ін.

в) Села (міста), які згадуються в грамотах з доби королів Арпадовичів (1000-1301) /У дужках наводимо рік, в якому село чи місто згадується в документах/: Обора-Оборин (1278, 1300), Чорне (1214), Грушовик (1252), Михайли (тепер Михаліяни) (1252), Бичків біля Сечовців (тепер Бачков, правікове село, яке уже в XIV ст. виступає, як Малий і Великий Бичків). У 1317 р. повстанці Петра Петровича проти Карла Роберта в цьому селі, де стояв і замок Петра Петровича, були розбиті. У 1244 році згадуються в документах такі села: Михайлівці, Ревіще, Стретева, Рибниця. У 1249 році — Винне, Залачка, Тополя (тепер Тополяни), Турнув (тепер Тарнава) — ці села існували перед татарсько-монгольською навалою у XII ст. У 1280 році згадується

Чорний Потік в Угочі, у 1284 році — Вишне Німецьке, також згадується публічна дорога, яка вела з Ужгорода до Михайлівців через Тибаву. В цьому ж році згадуються Войнатила й Конюш. У 1282 році — село Тибава. У 1292 році в грамоті короля Андрія III згадано село Безев (тепер Божовці), Винянський замок в грамоті названо Михайлівським, а пізніше Винянським — від села Винне. У 1337 році зазначено, що у Винному мешкав вільний осадник, який мав там винницю і який, як виразно зазначено, був русин. У 1363 році згадуються Пінковці, Німецьке, Карчава, у 1337 — Орехова й Карчава, у 1333 — Колибабовці, у 1337 — Конюш, Войнатила, Обреж (тепер Убреж), у 1358 — Бунковці, Рибниця, Ревіщі, Клокочово, у 1364 — Ястраб, у 1386 — Хрест, Мала Стретева, у 1390 — Гнойне, у 1336 — мінеральна вода в Зобранці, у 1409 — Хоньковці, Зобранець (тепер Собранці), у 1411 — Поруба, Завада, Лучка (тепер Лучки), у 1412 — Поростово, у 1414 — Убля. Це села одного району. Бачимо, що всі села, які існують тепер, існували вже задовго до приходу на Закарпаття Корятовича, а тим більше — до Карла Роберта.

Згадуються села: Баранч (1273), Барков (тепер Бреков, XIII ст.), Ваттян, Биль (тепер Бел — одне з найдавніших сіл, що існувало до приходу малярів), Бредейовці (1280), Поляна (1180, 1214); села Помочи, Бистриця, Висока, Гумело, Бодзаш (Бодзашуйлак), згадуються у 1254 р. Село Бокша (1309), Будка (тепер Будковці, 1220), Чакльов

(1270), Чемерня (1254), села Фастовець, Тулча, Лісна, Петровці, Переча, Раковець (1254), Чичава (1309), Селепка (1220), Дерегні (тепер Драгньов, 1323), Фалкушовці (1200), Чечовці (1255), Гаталов (1278), Гуменне (1322), Качановці (1220), Холмець (заселений вже в часі приходу мадярів, в грамотах вперше згадується 1214 р.), Мала Тороня (1067), Ластовці (1227), Ластомир (1335), Лісне (1254), Жипово (1227), Малчиці (1220), Марковці (1220), Мочар (1315), Муравяни (1247), Михайлівці (1056), Переча біля Михайлівців (1266), Рашковці (1220), Велика Торонь (1254), Націна Весь (1254), Стражське (село XI-XII ст.), Павловці (1229), Поздишовці (1323), Птиче (1273), Петровці (1335), Раковець (1252), Шамудовці (1312), Поток (тепер Шарошпоток, згаданий вже Анонімом), Славковці (1315), Серенч (XIII ст.), Снина (1232), Стриговці (1241), Старе (1273), Строкков (1245), Тернавка (1271), Товарне (1215), Стока (тепер Токай, згаданий вже Анонімом), Тополяни (1248), Требішов (1241), Воронів (1270), Довгополе (1270), Торговище (1219), Войчиці (1241), Воронів (1220), Збегньово (1290), Руське (біля Снини, 1280), Сухе (біля Раківця, 1266) і т.д. Всього В. Гаджега називає 187 сіл.

Історик В. Гаджега зазначає, що всі ці села були руськими, з руським населенням, що доводить твір Рогерія „Мізерабіле кармен“. Рогерій, каноник латинський з Великого Варадина, потрапив у татарський полон і був свідком поразки мадярів при річці Солоній у 1241 році. Йому пощастило втекти з полону. Отже, в районі битви, у Земплині, Рогерій згадує русинів як корінних жителів. „Але русини жили, — пише В. Гаджега, — і в інших, сусідніх, комітатах на південь і захід“. Отже, слова Рогерія доводять авторитетно велику кількість руських жителів вже перед нападом татарів у 1241 році. Люди шукали притулку в лісах, а після відходу татар повертались у свої оселі...

Зрозуміло, що згадані вище села існували раніше: ми навели лише письмову згадку про них. Отже, за часів Карла Роберта не могло бути переселення русинів на територію Закарпаття.

Про переслідування руських християн Карлом Робертом і його сином Людовиком I мадярський католицький єпископ Імре Тимко писав так у своєму творі „Східне християнство“: „Володіння Анжуовців — це важкий період східного християнства в Мадярщині. На мадярського короля коронували Карла Роберта. Цей король послуговувався обманом. Куманів (половців) обманював тим, що ніби залишив їм східний обряд“.

Ліквідація руського Святомихайлівського монастиря в Михайлівцях та руського єпископства на Спіші

Карло Роберт, придушивши повстання русинів на Закарпатті, руйнував усі осередки руської Церкви. Він наказав в містах зруйнувати або замінити на латинські руські церкви, з багатьох міст виселив руське населення, тому в містах Історичного Закарпаття протягом століть ми не бачимо руських храмів. Його великим злочином було руйнування руського Святомихайлівського монастиря в сучасних Михайлівцях (30 км на північний захід від Ужгорода), де могло бути й єпископство. В цьому монастирі доживав свої останні роки й помер осліплений болгарський князь Пресіян у 1026 році. Його гробницю-ротонду Карло Роберт разом з монастирем і церквою зруйнував.

Про Святомихайлівський монастир ми писали в попередніх розділах. Тому тут зупинимося лише на ліквідації руського єпископства на Спіші.

Спіш — західна частина Пряшівщини. Історики Вагнер і Бардоші згадують Спішське єпископство східного обряду, отже руське. Із „Спішських кириличних фрагментів“, знайдених в архіві — бібліотеці сучасної Спішської Капітули, яка стоїть на місці колишнього руського єпископства, довідуємося, що на Спіші були Кирило-Методіївські Богослуження, там був один з осередків східного обряду на Історичному Закарпатті. Словацький історик Сасінек також писав про це єпископство ще в XIX ст. Але всі дані були лише основою для здогадів, а не конкретними доказами існування Спішського єпископства, як єпископства східного обряду, єпископства руського. Новітні знахідки доводять це. Розглянемо кілька документів.

„Спішська єпархія постала в 1198 році, але на старих основах давнього єпископства з великоморавського періоду. Здається тому спішські владика мали в своєму гербі ломаний хрест. Словацький історик церковної історії Алойз Мішкович пише, що в скарбниці капітули в Спіші бережуть східну мітру (Мішкович був каноніком Спішської Капітули). Правда, препоштво було латинського обряду, але на Капітулі можна було ще в XIII ст. бачити повний біритуалізм. Так, препошт Мотгнер у своєму тестаменті з 1273 року лишив означену спадщину священикам, котрі у процесіональній каплиці щосуботи по Вечірні мали співати „Салве Регіна“ чи „Богородице Діво“. Бардоші, а за ним Мішкович, твердять, що Спішський єпископ Яков, котрий діяв в кінці XIII ст., був єпископом східного обряду“.

(1270), Чемерня (1254), села Фастовець, Тулчва, Лісна, Петровці, Переча, Раковець (1254), Чичава (1309), Селепка (1220), Дерегні (тепер Драгньов, 1323), Фалкушовці (1200), Чечовці (1255), Гаталов (1278), Гуменне (1322), Качановці (1220), Холмець (заселений вже в часі приходу мадярів, в грамотах вперше згадується 1214 р.), Мала Тороня (1067), Ластовці (1227), Ластомир (1335), Лісне (1254), Жипово (1227), Малчиці (1220), Марковці (1220), Мочар (1315), Муравяни (1247), Михайлівці (1056), Переча біля Михайлівців (1266), Рашковці (1220), Велика Торонь (1254), Націна Весь (1254), Стражське (село XI-XII ст.), Павловці (1229), Поздишовці (1323), Птиче (1273), Петровці (1335), Раковець (1252), Шамудовці (1312), Поток (тепер Шарошпоток, згаданий вже Анонімом), Славковці (1315), Серенч (XIII ст.), Снина (1232), Стриговці (1241), Старе (1273), Строкков (1245), Тернавка (1271), Товарне (1215), Стока (тепер Токай, згаданий вже Анонімом), Тополяни (1248), Требішов (1241), Воронів (1270), Довгополе (1270), Торговище (1219), Войчиці (1241), Воронів (1220), Збегньово (1290), Руське (біля Снини, 1280), Сухе (біля Раківця, 1266) і т.д. Всього В. Гаджега називає 187 сіл.

Історик В. Гаджега зазначає, що всі ці села були руськими, з руським населенням, що доводить твір Рогерія „Мізерабіле кармен“. Рогерій, каноник латинський з Великого Варадина, потрапив у татарський полон і був свідком поразки мадярів при річці Солоній у 1241 році. Йому пощастило втекти з полону. Отже, в районі битви, у Земплині, Рогерій згадує русинів як корінних жителів. „Але русини жили, — пише В. Гаджега, — і в інших, сусідніх, комітатах на південь і захід“. Отже, слова Рогерія доводять авторитетно велику кількість руських жителів вже перед нападом татарів у 1241 році. Люди шукали притулку в лісах, а після відходу татар повертались у свої оселі...

Зрозуміло, що згадані вище села існували раніше: ми навели лише письмову згадку про них. Отже, за часів Карла Роберта не могло бути переселення русинів на територію Закарпаття.

Про переслідування руських християн Карлом Робертом і його сином Людовиком I мадярський католицький єпископ Імре Тимко писав так у своєму творі „Східне християнство“: „Володіння Анжуовців — це важкий період східного християнства в Мадярщині. На мадярського короля коронували Карла Роберта. Цей король послуговувався обманом. Куманів (половців) обманював тим, що ніби залишив їм східний обряд“.

Ліквідація руського Святомихайлівського монастиря в Михайлівцях та руського єпископства на Спіші

Карло Роберт, придушивши повстання русинів на Закарпатті, руйнував усі осередки руської Церкви. Він наказав в містах зруйнувати або замінити на латинські руські церкви, з багатьох міст виселив руське населення, тому в містах Історичного Закарпаття протягом століть ми не бачимо руських храмів. Його великим злочином було руйнування руського Святомихайлівського монастиря в сучасних Михайлівцях (30 км на північний захід від Ужгорода), де могло бути й єпископство. В цьому монастирі доживав свої останні роки й помер осліплений болгарський князь Пресіян у 1026 році. Його гробницю-ротонду Карло Роберт разом з монастирем і церквою зруйнував.

Про Святомихайлівський монастир ми писали в попередніх розділах. Тому тут зупинимось лише на ліквідації руського єпископства на Спіші.

Спіш — західна частина Пряшівщини. Історики Вагнер і Бардоші згадують Спішське єпископство східного обряду, отже руське. Із „Спішських кириличних фрагментів“, знайдених в архіві — бібліотеці сучасної Спішської Капітули, яка стоїть на місці колишнього руського єпископства, довідуємося, що на Спіші були Кирило-Методіївські Богослуження, там був один з осередків східного обряду на Історичному Закарпатті. Словацький історик Сасінек також писав про це єпископство ще в XIX ст. Але всі дані були лише основою для здогадів, а не конкретними доказами існування Спішського єпископства, як єпископства східного обряду, єпископства руського. Новітні знахідки доводять це. Розглянемо кілька документів.

„Спішська єпархія постала в 1198 році, але на старих основах давнього єпископства з великоморавського періоду. Здається тому спішські владика мали в своєму гербі ломаний хрест. Словацький історик церковної історії Алойз Мішкович пише, що в скарбниці капітули в Спіші бережуть східну мітру (Мішкович був каноніком Спішської Капітули). Правда, препоштво було латинського обряду, але на Капітулі можна було ще в XIII ст. бачити повний біритуалізм. Так, препошт Мотгнер у своєму тестаменті з 1273 року лишив означену спадщину священикам, котрі у процесіональній каплиці щосуботи по Вечірні мали співати „Салве Регіна“ чи „Богородице Діво“. Бардоші, а за ним Мішкович, твердять, що Спішський єпископ Яков, котрий діяв в кінці XIII ст., був єпископом східного обряду“.

Близько 1297 року знаходимо згадку про Спішського єпископа Якова (†1200), який у грамотах згадується як самостійний єпископ з власною катедральною церквою. Туроцій та інші вважають, що Яков був єпископом лише тимчасово — „на своє життя“. Але грамота згадує його як єпископа не лише у зв'язку із заснуванням Спішського єпископства. Після смерті єпископа Якова Спішського, Спішське єпископство було ліквідоване. Ліквідував його Остригомський архієпископ. Пізніше там було засноване латинське препоштво, а після того єпископство. „У 1291 році в Спішській Капітулі був єпископом Яков, якого король Андрій III у своєму листі з 1293 року титулує: „Венерабіліс патер Якобус, Деї граці Єпископус Сцепусієнсіс“. Цей „Спішський єпископ“, на думку К. Вагнера, був Спішським єпископом слов'янського обряду. Яков помер у 1301 році, і Спішський єпископський престіл залишився вільним. У 1348 році король Людовик I, син Карла Роберта, який зруйнував це єпископство, хотів тут заснувати латинське єпископство, але папа Климент VI на це не дав згоди. У 1629 році архієпископ Пазмань знову хотів заснувати на Спіші єпископство, тому що „там уже перед цим був єпископ, як підтверджують стародавні записи“. 12-ий Спішський препошт Іван II просив папу Івана XXII, щоби храм св. Мартина в Спішській капітулі залишився назавжди єпископством для територій Спіша й Липтова. Тепер невідомо, що перешкодило реалізації цього плану. Спішська Капітула й надалі залишилася лише препоштом — до 13 березня 1776 року, коли папа Пій VI підніс його до єпископства й іменував першим латинським єпископом Спіша Карла Салбецка („Кат. нов.“ — Братислава, 1976).

Бачимо, що й латинська Капітула, й латинський архієпископ твердять, що на місці Спішської Капітули було в давнині єпископство. Дуже важливим документом про Спішське єпископство як руське єпископство є лист папи. „У 1402 році папа Боніфатій IX відновив Спішському препоштові єпископські привілеї, бо грамота про ці привілеї згоріла з вежею під час великої пожежі. В них згадується, що велике число рутенів і волохів, які живуть у сусідстві, відвідують церкву св. Мартина в Спішській Капітулі і наворачаються на католицьку віру“. „Здається, що вже у великоморавський період Спішська Капітула була осідком єпископа, бо препошт Лука у 1282 році храм на Капітулі називає катедральним. Також папа Боніфатій IX пише у 1402 році, що храм у Спішській Капітулі, хоч і є колегіальним, але раніше був катедральним“.

„У Спішській катедрі ще й тепер є дуже багато богомільних прочан під час відпусту, в день св. Валентина 14 лютого, який спочатку відбувався в каплиці св. Валентина. Але перший Спішський латинський єпископ Карло Салбецк відділив каплицю в 1781 році. Ця каплиця перед тим була посвячена не святому Валентині, а Пречистій Діви Марії „процесійній“ і була старшою, ніж катедральний храм. Того ж дня там відбувалися відпрадавна великі процесії. Якщо звернемо увагу на день 14 лютого, заважаємося, які ж процесії могли відбуватися 14 лютого. Була це процесія Стрітєння, яке славилося на Сході в найстаріших християнських часах. Прочанка Етерія з Галії описала таку процесію із свідками 14 лютого 385 року в базиліці Воскресіння в Єрусалимі. Якщо на Спіші відбувалась процесія на честь Пречистої Діви Марії 14 лютого, ясно, що це процесія Стрітєння“.

Ми цитували погляди різних авторів. У 1964 році словацький науковець Магда Фенярова в творі „Спішське препоштво — Стредовеке лістіни 1248-1526“ (Братислава, 1964) опублікувала документи, які збереглися в Спішській Капітулі і тепер знаходяться в Державному архіві в Кошицях (філіальний архів Левоча). Авторка пише: „Постання Спішського препоштва точно означити не можемо. Перший збережений документ, який прямо згадує Спішського препошта є з 1209 року. Спішські препошти займали високі функції, були канцлерами або віцеканцлерами королівської канцелярії, виховниками королівських родин, часто виконували важливі функції королівських послів у папи. Спішське препоштво зникло після канонізації Спішського єпископства у 1776 році Марією Терезією. Дійсним був факт, що в кінці XIII ст. Яков був висвячений на єпископа. Це згадує документ короля Андрія II з 1292 року. Спішський єпископ Яков згадується ще в документах: №7 — з 1278 року короля Ладислава IV, в документі №12 з 1290 р. від короля Андрія II, в документі №13 з 1299 р., в документі №14 з 1299 р. в документі №15 з 1299 р. (Ягерської капітули), в документі №16 з 1299 р. короля Андрія III до єпископа Якова (в якому закликав єпископа Якова захищати свої маєтки в Подолинці, Старій Любовні і Гнізному проти претензій Краківського єпископа, який своєвільно брав з тих міст десятини), в документі №24 з 1311 р. (Острохолмського архієпископа), в документі №453 з 1514 р. (яким Ясівський конвент підтверджує документом Спішського єпископа Якова). Отже, існування Спішського руського єпископства є історичною дійсністю — на його місці німецькі ченці заснували своє препоштво і не диво, що протягом століть златинізували руське населення.

Всі ці факти підтверджують й археологічні дослідження. На місці, де колись було Спішське руське єпископство і монастир Стрітення, а тепер стоїть споруда Спішської Капітули, археологи виявили монастир й біля нього ротонду, посвячену в честь Пречистої Діви Марії, а біля ротонди кладовище і храм.

„На основі документів з 1274 року довідуємося, — пише археолог, — що Спішське препоштво мало свого попередника в монастирі, локалізованому на північний захід від теперішнього катедрального храму. Монастир походив з XI ст. Можливо, біля монастиря була паломнича церковця, посвячена Діви Марії. Церковця мала форму округлої будівлі, що знаходилась між теперішньою катедральною церквою і єпископською палатою. Церковця перестала існувати в 1781 році. У XVIII ст., коли кежмарчан Й. Богус описував пам'ятні місця Спішу, він згадав і пам'ятні будівлі. У Спішській Капітулі він згадав, крім катедральної церкви, і округлу споруду каплиці, збудовану з білих, правильно витесаних квадратів. Каплиця була в дуже поганому стані уже в XVIII ст. Фундаменти каплиці відкрили під час археологічних досліджень у 1973-1974 рр. Споруди були побудовані задовго перед татарською навалою, яку менш-більш щасливо пережили — ротонду насильно ліквідували аж в кінці XVIII ст. Споруда ротонди є подиву гідна, незважаючи на те, що відкрито фрагмент травертинового муру фундаменту. Травертин міг дійсно бути, на основі опису, тим білим каменем, з якого збудували ротонду, якраз так, як і найстаріші будівлі на Спішському замку. Довкола ротонди було кладовище. Про те, що муровані об'єкти з дотатарського періоду хоч частково пережили своє спустошення, свідчить дійсність, що ротонду розібрали аж в кінці XVIII ст. Легенда говорить, що в часах першого угорського короля Стефана I жив у печері неподалік пізнішого (теперішнього) храму св. Мартина пустельник“ (Бланка Пушкарлова, Імріх Пушкар „Спішська Капітула“. — Татран, 1981, с. 13-14, 28, 29).

Археологія підтвердила правдивість вищенаведених історичних даних. Отже, ротонда, яка стояла на місці, де тепер Спішська Капітула, була посвячена Стрітенню Господньому. У східному обряді це свято називається Стрітенням Пресвятої Богородиці. Це найстаріше марійське свято в Східній Церкві (пізніше перебране й латинською Церквою).

Отже, в Спішській Капітулі, задовго до заснування Спішського препоштва був руський монастир, в ньому єпископ, ротонда і кладовище. Додамо: напевно, був там і великий храм. Археологи знайшли фундаменти великої будівлі, яка мала й вежу, але вони не

визначили призначення цієї будівлі. „Під час недавніх археологічних розкопок відкрили два широкі, рівнобіжні кам'яні мури, розташовані близько ротонди, з північної сторони. Вони могли належати іншій, дотепер неідентифікованій будівлі світського характеру. Беручи до уваги ширину мурів і їх розміри, це міг бути кількаповерховий об'єкт. Найвірогідніше, це міг бути осідок найперших препоштів у Спішській Капітулі. Цей здогад не можна перевірити, тому що останки мурів ідуть під полудневе крило теперішньої єпископської палати, яке в цій частині не має пивниці“ (Б. Пушкарлова, І. Пушкар „Спішська Капітула“, с. 27).

Іншим доказом існування Спішського руського єпископства є й так звані „Спішські кириличні уривки“. Що вони собою являють? У 1925 році Алойз Мишкович (канонік Спішської Капітули, історик) знайшов у бібліотеці Спішської Капітули книгу з дерев'яними обкладинками, обгорнутими папірусом. На папірусі був кириличний текст. Отже, при переплетенні латинської книги майстер використав пергамент з написаним на ньому кириличним текстом як обгортку. Пізніше хтось той пергамент здирав і нищив, так що з нього залишилися тільки уривки. А. Мишкович писав: „Багато цінних документів виявилось лише при нищенні“. Ці уривки прочитав професор В. Погорелов і вказав, що вони вирвані з пергаментної Євангелії і є текстом євангелійного читання, яке в східному обряді читається в 10-у неділю, 11-у суботу, і 11-у неділю (Лк. 13, 14-17: 12, 32-40; 14, 16-24). Професор Погорелов у своїй праці увів прочитаний текст і визначив пам'ятку XII століттям („Спішське Цирилське Уломки XII-XIII сторочя. Алойз Мішкович: їх належ, Валерій Погорелов: їх попис, розбор а отіск“. — Братіслава — Часопис учене сполочності Шафарікови, рочнік III, 1929, с. 80-87). В часописі наведені знимки Уривків.

Бачимо, що латинська Спішська Капітула постаралася про знищення книг східного обряду і всього, що вказувало б на існування Спішського руського єпископства. Старослов'янські пергаменти, записані кирилицею, певно ще з кирило-методіївських часів, нищили, спалюючи або вживаючи їх як підкладовий матеріал при переплетенні своїх книг. Пізніше навіть і ті підкладові папери відкривали, здирали. І чи це не чудо Боже, що все ж таки знайшлися сліди злочину, здійсненого щодо одного із закарпатських руських єпископств? Правду не можна затаїти чи закрити, вона вийде на світло Боже, як вийшла й правда про руське єпископство на Спіші з кирило-методіївських часів.

Із записів кирило-методіївського періоду („Життя і хроніки“) знаємо, що Віхінг нищив усе, що могло б пригадати Методія, все, в чому міг би „воскреснути Методій“. Припустимо й те, що нищення завершили кочові мадяри, розбивши Моравську державу. Ми переконані, що Горазд, втікаючи, переніс у ним збудований монастир Стрітєння на місце сучасної Спішської Капітули не лише описи, але, певно, й рукописи Кирила і Методія.

Отже, віднайдена археологами вищезгадана будівля була храмом, а ротонда була лише мавзолеєм. Довкола неї був цвинтар. Але ротонда спочатку могла бути й тимчасовим храмом, доки не вибудували більший. Храм був знищений разом з монастирем, а ротонду залишено як церкву для вірних східного обряду. Цей об'єкт перебрало німецьке препоштво, засноване в Спішській Капітулі для німецьких колоністів. Протягом століть препоштами були лише німці. З документів (також папських) бачимо, що монастирі й осідки єпископів східного обряду привласнювали ченці латинського обряду. Були й випадки, що ченців східного обряду і їх єпископа просто виганяли, тому в нашій історії бачимо т.зв. блукаючих єпископів, які переходили з одного села в інші, доки не помирали. Цілком можливо, що вигнані ченці східного обряду з Михайлівців відійшли в гори і заснували свій монастир у Краснім Броді, а ченці зі Спіша — монастир з Ленгаві або десь в іншому місці.

Доля монастиря східного обряду, а з ним і єпископства на території сучасної Спішської Капітули була подібною до долі монастиря в Михайлівцях. Він був зруйнований в 1312 році Карлом Робертом з Анжу: вціліла лише ротонда, яку в 1781 році також зруйнували. „У вирішальній битві біля Розганівців у 1312 році якраз жителі Спіша — вірні Саси — допомогли разом із жителями Кошиць Карлові Робертові з Анжу перемогти, за що він їм віддячився тим, що обдарував їх багатими привілеями“ (Б. Пушкарова, ст. 41). „Через п'ять років, у 1317 році, постала в Спішській Капітулі, на північній стороні інтер'єру храму, прямо над північним вхідним порталом, широка репрезентаційна картина. Вона зображає коронацію Карла Роберта на угорського короля. Малюнок міг бути і подякою за привілеї. В центрі картини зображено сидячу Мадонну з дитятком на руках. По правій руці Богородиці — Карло Роберт, який з Її рук приймає королівську корону. За королем стоїть на колінах каштелян Спішського замку Франк з мечем у руці. По лівій стороні, як це довідуємось з напису, зображений Остригомський архієпископ Тома, який ніби подає королівську корону Діві Марії. Останньою постаттю

є донатор, Спішський препошт Генрик. Так вирішена сцена документувала згоду небесних сил на вибір короля, отже і його авторитет на тій території, злучення церковних осіб зі світськими, які разом, рука в руку, мали вирішити питання світські й церковні, а врешті підтвердити володіння Карла Роберта над Спішем“ (Пушкарова, ст. 41-42).

Є багато легенд про Спішське єпископство. Наші будителі постійно говорили про Спішське єпископство східного обряду. Об'явлення Михайлівської ротонди, а особливо михайлівського напису допомогло ідентифікувати місцезнаходження Спішського єпископства східного обряду, існування якого є історичним фактом.

Знайдені документи і археологічні відкриття доводять, що на Спіші, в сучасній Спішській Капітулі, був від кирило-методіївського періоду храм, посвячений Стрітєнню Пречистої Діви Марії. Храм у це свято відвідували великі процесії русинів і волохів. З історії знаємо, що волохи — це також русини, які займалися скотарством. Отже, русинів-хліборобів називали русинами, русинів-скотарів — волохами. Храм Стрітєння був катедральним, значить було там єпископство, а документи нам згадують єпископа Якова. Єпископська східна мітра, молитва „Богородице Діво“ в східному обряді, процесії русинів, лист папи про заселення околиці русинами, його згадка, що той храм був катедральним, хотарна назва „Монастир“ — це все вказує, що в сучасній Спішській Капітулі був єпископ східного обряду з давніх часів, останній з яких помер у 1300 році. Латинські місіонери прийшли на Спіш наvertати „схизматичьких“ русинів у 1198 році. Були це німці, які заснували на місці колишнього єпископства „препоштво“, а разом з тим колонізували Спіш німцями. Русини століттями не здавалися. Хоч храм був ліквідований, але до вцілілої каплиці-ротонди вони йшли як на „святе руське“ місце, до „святого руського храму“. Врешті цю ротонду перший Спішський латинський єпископ (Спішське латинське єпископство засноване в 1776 р.) Карло Салцбек наказав у 1781 році зруйнувати. Це сталося тому, що русини Спіша домагалися приєднання Спішських руських парохій (а було їх понад сорок) до Мукачівської єпархії за єпископства Андрея Бачинського — до того часу вони були під владою латинського єпископа в Спішській Капітулі. Згаданий латинський єпископ намагався ліквідувати східний обряд на Спіші, тим більше, що русини Спіша пред'явили справу цісареві Йосифові II. Цісар наказав Спішському латинському єпископові передати руські Спішські парохії під владу Мукачівського єпископа. Згаданий латинський Спішський єпископ

— німець — також міг постаратися про ліквідацію старовинних історичних документів, які говорили на некористь латинників.

Ці всі дійсності приводять нас до роздумів і сміливого висновку. Архиепископ Морави Горазд, переслідуваний з частиною єпископів, священників та учнів, яких не встигли зловити й продати в рабство люди Вікінга, залишили Мораву і втікаючи через „великі води“, зупинилися на горбку, де тепер знаходиться Спішська Капітула. Було це взимку, коли їх вигнано з Морави, за даними „Житія св. Методія“. Зупинившись, Горазд зі своїм супроводом вирішили на тому горбку поставити храм — спочатку ротонду, а згодом великий храм з монастирем, що став катедральним храмом і осідком єпископства. Храм посвятили в честь Стрітення Пресвятої Богородиці в пам'ять того, що саме тоді, в те свято прийшли вони на горбок і були врятовані.

Історично й археологічно доведене існування ротонди, храму й монастиря з єпископом на місці теперішньої Спішської Капітули допомагає нам зрозуміти початки християнства східного обряду в Галичині (західна Україна) і Польщі. Це нам пояснює долю архиепископа Горазда та кидає світло на авторство „Життєпису св. Методія“.

Дослідники пишуть, що в Кракові знайдено історичні сліди східного обряду, між іншим на Вавелю, що там були колись слов'янські монастирі і церкви. Польський король Болеслав Хоробрий мав навіть кирилицею позначені динари. Є історичні дані про усунення в перших роках XII ст. від правління двох єпископів східного обряду. Дворнік вважає, що одне єпископство було в Кракові, а щодо другого місця, Дворнік не висловлює свого погляду. Проф. Чубатий твердить, що те друге було в Перемишлі. Краківський Капітулярний річник, складений в XIII ст., розпочинає реєстр Краківських єпископів Прохором і Прокулфом. Дослідники думають, що це були єпископи східного обряду, бо таких імен не вживано в латинській Церкві. Уважаємо дуже важливим те, як констатує Дворнік, що польський календар з XIV ст. в день 27 липня має свято св. Горазда. Отже, Горазда мусили в Польщі знати. На основі лише згадки про нього в „Житті“ його б у Календар не ввели. Він мусів діяти на терені теперішньої південної Польщі, мусили його знати й поважати за святця, щоб він увійшов у Календар. З Великої Морави він на терені Польщі ще не міг діяти. Тепер, після віднайдення Спішської ротонди, храму й монастиря, для нас розкрились дані про подальше життя, долю й діяльність архиепископа Горазда. Він і ще кілька його єпископів та священників не були

схоплені і продані в рабство. Вони втекли через „великі гори“ середньої Словаччини і на Стрітення Господне дійшли на місце теперішньої Спішської Капітули (ця дата узгоджується з констатуванням „Житій...“ про те, що учні Методія були ув'язнені зимового часу). Тут вони заснували монастир, єпископство і звідси понесли християнство й до сучасної Польщі. Так Горазд увійшов у польський календар XIV ст. Логічно, що Галичина могла прийняти християнство лише з цієї нової столиці архиепископа Горазда.

Отже, на нашу думку, „Житіє св. Методія“ не збереглося в жодному примірнику на території Болгарії, а на Русі збереглося аж шість церковнослов'янських текстів „Житія...“. Учні, які дісталися до Болгарії, повністю зайнялися проблемами Болгарії. Можливий автор „Житій...“ Климент Охридський жив у Охриді — на території сучасного кордону Югославії і Албанії, тобто занадто далеко, щоб звідти „Житіє...“ потрапило на Київську Русь. Виходить, що Климент Охридський автором „Житія...“ не був, а був ним архиепископ Горазд. „Житіє...“ потрапило на Русь із Спішського монастиря Горазда.

Докладний аналіз текстів „Житія св. Методія“ доводить великий вплив руської живої мови, а Горазд її знав з дитинства.

Історики пишуть, що препошт Спішської Капітули Мотгнер у своєму тестаменті від 1273 року залишив фундацію священникам, котрі в каплиці-ротонді щосуботи по Вечірні мали співати „Богородице Діво“: щоб заспокоїти своє сумління — адже його препоштво ліквідувало монастир і храм східного обряду. Це також було причиною того, що препоштво ублагало короля Карла Роберта не руйнувати ротонду.

Є й четверта ротонда на території нашої єпархії. „Археологічні розкопки в роках 1971-1981 відкрили в Красній над Горнадом (що біля Кошиць) основи великого романського монастиря з монастирським храмом Діви Марії і центральною будовою округлого типу (ротонда). Рівночасно було констатовано, що романська тринавова базиліка є аж третьою будівничою фазою сакрального об'єкту. Ця будівнича діяльність бенедиктинців в Красній над Горнадом свідчить, що тут християнство східного обряду було довший час, а його розвиток виживав собі аж три будівничі етапи“. („Духовні пастер“, №2, 1984. — „Про початок і розвиток християнства в Кошицькій котловині“. — С. 79). Як бачимо, це вже четвертий подібний до Михайлівців об'єкт: монастир, храм і ротонда, ті самі руїни. Для вчених ясно, що християнство на території наших єпархій мусіло бути довший час, і то

на століття раніше до приходу бенедиктинців. Та ж, прецінь, бенедиктинці не прийшли на цю територію для того, щоб будувати ротонди візантійського типу! Михайлівський Напис виявився подиву гідним свідком великих історичних подій.

Крім монастирів у Михайлівцях і Спішському Підгородді Карло Роберт знищив руський монастир в селі Попи. В колишньому Абанському комітаті (південно-західна частина Пряшівщини, на південь від Спішської області, тепер у Кошицькому районі, але в Мадярщині) згадується в історичних документах село Попи, у 1243 році — коли там під час татарського нападу згоріла церква св. ап. Петра, а в ній згоріли якісь документи. Словацький дослідник Парсік так пише про це село: „Підкреслюємо, що трохи на південь від села Поповець (в Абауйському комітаті), в сусідстві села Фай, лежало дуже старинне село Попи, про яке довідуємося, що вже під час татарського нападу була там церква, посвячена ап. Петрові, в якій згоріли якісь документи. Це село згадується у 1243 році як Попи, а в 1276 р. „Де Попи“. Пізніше село загинуло, але аж дотепер збереглася назва „Олшовпопи — Нижні Попи“, що належить до села Фай. Мадярське слово „поп“ походить від старослов'янської церковної назви „поп-сацедос“. Далі автор пише, що разом з цим селом було знищено 7 інших сіл (Раки, Прилоги, Поповець, Широке, Решети, Сідлець і Конотопи). Назви сіл вказують, що це були руські села. Оскільки на мадярському королівському троні сидів Карло Роберт Анжуовець, запеклий ворог східного руського обряду в Мадярщині, можна припустити, що знищення села Попи та ще сімох руських сіл в його околиці й інших сіл в Абауйській області, було спричинене ліквідацією Петра Петровича.

Назва села „Попи“ вказує, що в селі було кілька попів. Село згадується як дуже давнє, а до того ж кількість попів свідчить про те, що це мав бути монастир, а в нім єпископ. З огляду на те, що це сучасна Мішколцьська область в Мадярщині, могло це бути єпископство на території сучасної греко-католицької Мішколцької єпархії.

Вкажемо на документований факт: „згорання документів, грамот“. Від такої втрати грамот в татарському нападі потерпали закарпатські монастирі, особливо Грушівський монастир, але доказів на це історики не мають. Вперше про це згадав закарпатський історик Юрій Жаткович. На жаль, він не навів джерела, на основі якого те написав. Ми навели такий документ, а разом з тим вказуємо й на інших авторів, які наводять такі документи (Феєр, КД IV, I, 286, Вензел, АУО, 162: Гельшигнийвтар 1913, 341 і ін.).

Доба володіння Людовика (Лойоша) I (1342-1382)

Після смерті Карла Роберта трон успадкував його син — Людовик (по-мад. Лойош), який пізніше став і польським королем. Він оточив себе магнатами, а з магнатів і прелатів латинської Церкви утворив окрему Державну Раду. З'явилося багато нових магнатів, які дістали титули і землі за службу його батькові Карлові Робертові і йому. З періоду володіння Людовика I є багато донаційних грамот на землі Закарпаття, даровані таким новим феодалам. Людовик I також переніс осідок влади до Буди — замкового холма. Нова шляхта осідала на Закарпатті — вона та їх слуги й військо — це перші поселенці латинського обряду на Закарпатті, ряди яких пізніше поповнювалися людьми з домашнього українського населення, яке було на службі у феодала й мало обов'язок бути разом з феодалом присутнім на латинських богослуженнях, а з часом латинізувалося.

Людовик I вів війни, особливо в Галичині, про що скажемо далі. Війни підтримувала шляхта — король віддячився їм підтвердженням Золотої булли Андрія II з 1222 року, яку зробив законною. Це закон Людовика I з 1351 року. Він законом заборонив переселення підданих або відходження без добровільно виданої згоди землевласника. Так витворився клас підданих з великими обов'язками і жодними правами.

Ще гіршим було те, що Людовик I увів т.зв. землепанський податок, яким він обтяжив підданих. Такий податок досі не існував. Він не платився грошима, але натураліями, а саме як дев'ятина від всіх продуктів селянина. Дев'ятину платив кожний без різниці: чи то підданий світського чи церковного феодала. Досі латинська Церква брала від підданих, вірних руської Церкви, руської віри, давніше установлену десятину, а тепер ще й дев'ятину. Тепер підданий віддавав дві десятини свого урожаю іншим, а лише вісім десятин залишалося йому. З тих він утримував власну сім'ю і ще сплачував інші державні, церковні і землепанські податки. Отже, на селян ліг новий, дуже важкий обов'язок. Треба знати, що селяни володіли малими клаптиками землі, які були їм наділені для власного проживання. Це мало тяжкі наслідки для життя селян. Вони перестали пильно працювати — чим більше вони продукували, тим більша була десятина й дев'ятина, яку мали віддавати, і тим більше з їх праці багатів землевласник. Зазначимо, що ця десятина й дев'ятина існувала аж до 1848 року. В жодній європейській державі тоді не було дев'ятини як податку. У своєму законі Людовик I вказував, що цей податок уведений з метою

збільшення прибутків шляхти. Цей закон Людовика I є найтемнішою сторінкою в поневоленні українського народу Закарпаття.

У 1346 році прийшла до Мадярщини чума, звана чорною смертю, яка забрала у могилу чверть всього населення. Пошесть тривала аж до 1360 року і перейшла й на тварин. Вона вбивала коней, рогату худобу, свиней і овець, а також псів, кішок, мишей і щурів.

Людовик I всіма можливими засобами вводив на Закарпатті латинство, починаючи законами, наказами і закінчуючи насиллям. Він прагнув цілком ліквідувати східний обряд. Людовик I руських священиків, єпископів та вірних підпорядкував владі латинських єпископів. Населення руської віри виганяв з усіх областей. Він визначив території, на яких могли селитися лише вірні латинського обряду, маєтки могли набувати лише латинники. Король заборонив подружжя між особами латинського і східного обрядів, наказав дітей руської віри хрестити лише латинським священикам, примушував прихильників руської віри платити десятину латинському духовенству. Ченці ордену міноритів обдурювали українське населення обіцянками про наділи землі, якщо вони стануть латинниками. Такі „законои“ перешкоджали вірним руської віри бути визначними людьми або шляхтичами. Наприклад, багато румунів стало латинниками за різні вигоди і шляхетські титули, відірвалось від свого народу і змадяризувалося. Серед українського населення цього не бачимо. Українці — це одна національність з багатьох національностей Мадярщини, які не покинули свою віру й не стали шляхтичами. Папа Григорій XI (1370-1378) розумів, що Людовик I насиллям не відверне українців від своєї віри і хотів визнати єпископів східного обряду, але мадярські латинські єпископи цьому перешкодили. Латинізуючи Закарпаття, Людовик I збудував у Кошицях великий храм св. Єлисавети (тепер катедральний), великий латинський костел в Левочі, Бардієві та ін.

Розглянемо історію великого кошицького храму. Папський документ доводить, що вся велика область Кошиць була заселена русинами.

В буллі папи Боніфатія XI з 1 березня 1402 р. йдеться про те, що вірним, які висповідаються і відвідають у день святих апостолів Филипа і Якова (1 травня) і в наступні дні костел св. Єлисавети (теперішню латинську катедрu в Кошицях), який тоді будували, і нададуть допомогу на будівництво того костела, папа уділяє такі відпусти, які мав костел св. Марка в Венеції і костел Порціункула в Ассізі. При тій нагоді папа вказував на значення костела, в якому згромаджувалася велика кількість віруючих, „багато з невіруючих діянням Божої благодаті дотепер на католицьку віру переступили і щоденно переступають“

(„Монумена Ватікана“, I, 4, 417. В. Вік „Дом св. Алжбети в Кошицях“, — Кошице, 1936, 24-26). Отже, довкола Кошиць бачимо „велике множество“ русинів осілих і русинів-волохів, пастухів. Папа не видав би булли з відпустами для незначної кількості вірних. Околиця і область Кошиць була заселена русинами.

Тією ж буллою, з 1402 року, Боніфатій XI уповноважував Спішського препошта: з огляду на довколишніх русинів і волохів останній міг давати розрішення тим, що належали до правовластя єпископа („Монумена Ватікана“, I, 4, 415; Жігм. оклт. II н. 1473). Цей документ дуже важливий, бо вказує, що на Спіші жили русини осілі й русини-волохи (пастухи) у великій кількості. Документ вказує, що на Спіші не було латинського єпископства, бо не було там ані латинських вірних, ані латинських парафій. Для латинської Церкви це був місійний терен.

Поборуючи східний обряд, Людовик I використовував латинських монахів. „Численні монахи, були послані папою на допомогу на прохання короля Людовика й намагалися привести „схизматиків“ до латинської Церкви“ (Фесслер, Оп. цїт. II, 154-156). Він будував латинські костели в містах і селах Закарпаття, особливо, коли після смерті польського короля Казимира у 1370 році дістав і польську корону. Людовик I заснував багато монастирів, розширив однонавовий костел у Пряшеві на двонавовий, почав будувати костели в Левочі, в Спішській Капітулі поставив південну вежу, поставив костел в Жегрі і т.д.

Щоби оволодіти польською короною, Людовик вів війни на Спіші у 1394, 1401 роках, на Бардієвщині у 1410 році, що спричинило зубожіння руського населення Закарпаття. Його війська забирали продукти й худобу та грабували населення.

Становище „руської Церкви“ й „руського“ духовенства було важким. Латинський духівник був незалежний від землевласників, підкорявся лише своєму єпископові. Такої самостійності руське духовенство не мало. Не мало жодних привілеїв, як латинське, було повністю залежне від землевласника, не мало ніяких економічних прав, було закріпачене.

Ось що пише закарпатський історик Андрій Балудянський: „Мадярський король Людовик I був поширювачем латинського обряду. У 1366 році священиків східного обряду у комітатах Крашов і Киввар у Семигороді вигнав з їх парафій разом з їх жінками й дітьми, а на їх місце з Славонії і Боснії вислав латинських ченців францисканців, які мали переводити населення на латинський обряд. Семигородське населення східного обряду він підпорядкував латинському єпископові.

На Закарпатті Людовик I дозволив ліквідувати руські церкви в усіх містах, вигнав звідти всіх жителів-русинів. Він запросив на Закарпаття ряд латинських монаших орденів: францисканів-міноритів, августинів, картузіян, домініканців і кларисок. Всі ці ордени зобов'язані були викорінювати руську віру, яку вони називали „схизмацькою“ і „поганською“. Вони засновували свої монастирі, а при них і на парафіях міські та парафіяльні школи.

Українці-русини з кінця XIV і початку XV століть були позбавлені всіх громадянських прав. Їх релігію ображали, вони не могли мешкати в містах, їх не допускали до ремесла, цехів і ремісничих корпорацій, вони не могли в місті купити дім. Якщо ж і мешкали в якомусь місті, мали свою „слов'янську“ вулицю — „товт утцо“. Назва „товт утцо“ не означала „слов'янська вулиця“, це означало: „вулиця погорджуваними“, що вказує на віковичне погорджування русинами.

Закарпатський історик А. Балудянський у своїй „Церковній історії“, виданій латинською, мадярською і руською мовами, доводить, що руську віру в Мадярщині мадяри називали „поганською“, її віруючих — „поганями“. Латинська Церква поборювала поганство. Історик додає: „Із цього випливає невігластво давніх латинських богословів щодо пізнання грецького обряду, який визнавали русини. Вірних грецького обряду вони вважали за „невіруючих, нехристиян, поганів“.

Людовик I відновив і мадярські походи на українські землі в Галичині. Подивімося на ті події, бо вони проходили Закарпаттям.

На західноукраїнські землі у XIV ст. зазіхали Литва, Польща й Мадярщина. Ці претенденти на українські землі почали боротьбу між собою. Польща й Мадярщина виступали спільно з метою загарбання цих земель. Польський король Казимир, осмілений конфліктом галицького князя Юрія-Болеслава з боярами, порозумівся з Мадярщиною щодо спільної політики на Русі. Трактатом від 1339 року було вирішено, що мадярський король Карло Роберт (батько Людовика I) дозволить Казимирові здобувати Галичину, буде йому в цьому допомагати — Галичина залишиться під його владою до кінця його життя. Одночасно мадярський королевич (Людовик I) висловив наступникам Казимира в Польщі свої умови, коли б Казимир не лишив по собі синів, в такому разі Галичина разом з Польщею мала перейти до нього. На повідомлення про вбивство галицького князя Юрія-Болеслава (вбили його сини, бо він хотів у Галичині запровадити латинство) обидва королі, польський і мадярський, вислали в Галичину свої війська. В середині травня 1340 року мадярське військо було вже у Галичині. Галицькі бояри покликали

на допомогу татар, і ті напали на польські й мадярські території. Так цей похід королів був невдалий. В 1351 році мадярський король Людовик I пішов новим походом на Русь. Польські й мадярські війська під проводом обох королів зійшлися в Кракові і звідти разом рушили на Берестя. Польський король запровадив до Галичини латинське духовенство, заснував там латинське єпископство. Проти українського населення чинив насильства, українські церкви міняв на латинські. Він оточив Львів, і галицькі українці здалися лише з тою умовою, що король залишить їх руський обряд. Але король цієї умови не дотримав. Оскільки польський король захворів, то він і Людовик відійшли з Галичини. Людовик повернувся в Мадярщину. Новий похід було призначено на весну 1352 року. Людовик вирушив через Сянік до Белза, де зустрів Казимира з дуже великим військом. Почалася облога Белза, але белзський воєвода не здався. В облозі був убитий племінник Людовика, а сам Людовик був поранений у голову так, що злетів з коня і ледве не загинув. Багато мадярів було вбито й покалічено. Літописець повідомляє, що їх число й злічити не можна було. Вражений такою поразкою, король Людовик втік додому. Щоби скоріше дістатися додому, він з ближчим оточенням „перебіг“ навпростець Галичину і пішов на Мукачево. В цій дорозі Людовик знову ледве не загинув — під час нічлігу закарпатські українці підпалили хату, де він ночував.

У листопаді 1370 р. помер польський король Казимир. Людовик I був коронований на польського короля на основі вже згаданої угоди. У 1376 р. він з мадярським і польським військом знову підступив під Белз. Після довгої облоги воєвода Белза Юрій здав Людовикові Белз, і той обсадив замок своєю залогою. Тепер Людовик почав латинізацію Галичини. В містах Галичі, Перемишлі і Володимирі заснував латинські єпископства і передав їм українські церкви. Людовик I у 1382 р. помер. Його наступник на польському троні Ягелло в латинізації Галичини був такий ревний, що запланував усіх українців перевести на латинський обряд. Для цього він у 1389 р. привіз з Праги до Польщі бенедиктинців (латинський чернечий орден). Тепер Галичина була окупована Польщею і від 1387 р. залишалася під її володінням.

Треба зазначити, що коли Людовик I став польським королем, на Закарпатті, а саме на Спіші і в Шаріші, посилювався польський вплив, латинізація, а з нею і вплив польської мови на українську мову Пряшівщини. Людовик I ще в 1378 році, прагнучи втримати Галичину під Мадярщиною, проголосив Галичину провінцією Мадярщини і роздав управу в Галичині своїм старостам. Але Людовик не мав сина і з його

смертю (1378) занепав страшний для Закарпаття рід Анжуовців. Зі смертю Людовика поляки домагалися повернення Галичини Польщі. Людовик, вмираючи, свою старшу доньку Марію призначив королевою Польщі. Але поляки Марію не прийняли, й вдова по Людовикові Єлизавета дала полякам за королеву іншу свою доньку — Ядвігу. В Мадярщині почалася боротьба за мадярський трон. Регенткою там була вдова по Людовикові Єлизавета. Але Карло Неапольський, претендент на мадярський трон, ув'язнив і Єлизавету-матір, і Марію. У тюрмі Єлизавету задушили, а Карло був коронований на мадярського короля. Але в 1386 році його вбито й корону повернули Марії, дочці Людовика, між тим виданій заміж за Зигмонда Австрійського. Поляки використали ситуацію боротьби за мадярський трон і прилучили Галичину до Польщі. Зигмонд не мав змоги виступити проти Польщі. Відбулася важлива подія в нашій історії — повне загарбання Галичини Польщею.

Мадярський католицький єпископ Імре Тимко в своєму творі „Східне християнство“ так описує латинізацію Людовика I: „Період панування дому Анжуовців, себто в XIV ст., особливо в його другій половині (панування Людовика I — Лойоша) завершує свідомий тиск на церковну організацію Східної Церкви, започатковану сто років раніше. Драматична доля східного християнства в Мадярщині наближається до кульмінаційної точки, яка означала повну ліквідацію. В Анжуовців, які були італійського походження, не було жодного почуття до порозуміння з Візантією і східним християнством. Зі спонук совісти й з політичних причин Людовик I лише над тим трудився, щоби йти за волею папства і його церковної політики — поширення латинського обряду у всій південно-східній Європі. Внаслідок того східні монастирі, які ще залишилися, були ліквідовані на основі звинувачення в „схизмі“. Утиск вірних східного обряду перетворився на переслідування“.

„Так, у долішньому Потиссі майже занепало східне християнство; воно залишилося лише у верхньому Потиссі і в Карпатах, а також між змадяризованими куманами й секулами. Останні були златинізовані. Після битви під Могачем (1526 р.) залишилися лише незначні групи християн східного обряду в Потиссі, а саме в Нодькуншагу, Гойдушагу й Ніршийгу. Але між ними й північно-східним русинством були дуже давні зв'язки. Секули, особливо в Кензі-Сийк і Ороньош-Сийк, залишилися при східному обряді. Русини в Потиссі були змадяризовані“.

„Людовик I все зробив, щоб території, які належали йому, були латинізовані. Маємо дані, що у 1244 р. перестає існувати останній візантійський монастир. Зберігся лист папи від 1244 р., написаний,

напевно, на основі інформацій, отриманих від короля, в якому наказує Нітрянському єпископові ліквідувати останній візантійський монастир св. Димитрія. Хоч папський лист для нас дуже сумний — з огляду становища східного християнства в Мадярщині, — все ж таки він є доказом існування східного християнства в Мадярщині. Папа пише, що в тому монастирі, від його заснування жили грецькі, мадярські і слов'янські ченці, що видно з їх обряду і літургійної мови. В листі папи сказано, що той монастир має право „ставропігійське“, що означало, що монастир не підлягав єпископові. В листі записано, що останній ігумен східного обряду помер кілька років назад, а тому папа уповноважує єпископа Нітри передати монастир бенедиктинцям. „Так останній монастир потрапив у руки латинників, як і попередні“.

„Але народ в Мадярщині не піддавався латинізаторській політиці Людовика I. Людовик I видав закон, за яким громадяни східного обряду в комітатах Сиринь і Гуньод не можуть мати маєтку, доки не стануть вірними римо-католицької Церкви. Цей король дав розпорядження кораншебешським, гатсегеським і оршовським міноритам, щоби вони не дозволили жодному землевласникові тримати у своїх маєтках священника східного обряду. Вірні східного обряду, які ставали латинниками, а потім, покинувши римо-католицьку віру, знову переходили на східний обряд, втрачали маєтки, навіть, якщо були шляхтичами. Цього закону, зокрема, в Заліссі, суворо дотримувалися“.

„Наказ короля Людовика і далі забороняв подружжя між латинниками і вірними східного обряду. Кожен вірний візантійського обряду зобов'язаний був дати охрестити свою дитину латинському священникові. Хто дав би охрестити дитину в східному обряді, втрачав маєток“.

„Наказом від 1366 року з комітатів Кеве і Крашшо були вигнані всі вірні східного обряду“.

„Людовик I здійснював латинізацію також за межами своєї держави. Намагався виконувати волю папи, бо претендував на неапольський трон. Насильницьки він латинізував 200 тисяч болгарів“.

Всі дані ми подали дуже скорочено. Додамо, що згадані жорстокі приписи були подібні до мучеництва перших християн, коли й від них забирали маєтки і виганяли їх на заслання. Переслідування вірних руської віри відбувалося й пізніше. Мадяри намагалися стерти всі докази того, що сучасні мадярські греко-католики — це колишні русини, а заселена ними територія — це територія Історичного Закарпаття — Потисської Русі.

„Руська віра“ на Закарпатті

Ми бачили, що закарпатські українці прийняли християнство від Кирила і Методія. Було це християнство східного обряду, яке називалося тоді грецьким чи візантійським обрядом. З окупацією Історичного Закарпаття мадярами закарпатські українці зустрілися з латинською вірою, західним, латинським обрядом християнства. Українців Закарпаття латинська віра не цікавила, але вони не ставились до неї ворожо — вони мали свою „руську віру“. Латинники для в них були лише християнами, а християни — не вороги. Так було на початку, ворожнеча виникла згодом. Латинники почали насаджувати свій обряд українському населенню. На основі перевіреної тактики вони здобули собі прихильність короля і шляхти, які своїми розпорядженнями, законами, насиллям почали поборювати „руську віру“ з метою повної її ліквідації. Протягом кількох століть українці Закарпаття захищали свою віру, „руську“ віру, яка в людських душах ототожнювалась з національністю. Руська віра — руська народність — ці поняття нерозривні. Боротьба проти руської віри була і боротьбою проти руської національності й навпаки. Боротьба проти руської віри була жорстокою, бо мадяри знали, що з її ліквідацією ліквідується й руська національність у Мадярщині.

Східний обряд християнства поширився на всіх українських землях, не лише на Закарпатті, і став вірою, руською, батьківською, вірою предків, прапором української національності. Мадяри, сповідуючи латинську віру, нищили руську віру, а тим нищили і руську національність. Так витворилося поняття, що руська віра і руська національність — це одне. Народ був прив'язаний до своєї батьківської віри. Вона глибоко ввійшла в життя народу, перетворилася в національне почуття, стала руською. Із політичним і соціальним гнобленням вбивалася віра. Це викликало релігійну ненависть до тих, хто вбивав руську душу. Так, коли латинський священик ішов вулицею, люди від нього втікали, намагалися із ним не зустрітись, бо зустріч з плебаном приносила нещастя.

Католицизм був до руської віри нетолерантним. Наприклад, на Закарпатті мадяри в містах ліквідували або забирали українські церкви, українське населення мусіло назавжди виселятися з міста; в селах

руські церкви перетворювали на латинські. Вірних „руської віри“ називали „поганами, виродками, бідняками“. Краківський латинський єпископ так інформував Бернарда з Клерво (сер. XII ст.): „Русини пересякли різними хибами та еретичною нікчемністю, Христа визнають лише по імені, а своїми справами його вирикаються“. (Цей латинський єпископ всі прикмети латинського духовенства приписав русинам). Під час окупації Галичини при кінці XII ст. мадяри нищили руські церкви, ставлячи в них своїх коней, виганяли з церков руське духовенство і вводили латинське тощо. Ця нетолерантність, погорджування та приниження руської віри викликала не лише спротив до всього латинства, а посилювала відданість своїй вірі. І не дивно! Народ бачив, що йому нав'язують латинство, яке своїми діями не має нічого спільного з наукою Христа, латинство, вірні якого визискують українців матеріально, позбавляючи всіх людських прав. Мадяр і католик уже був не тільки чужинцем, людиною чужої національності і віри, він був гнобителем русинів, руської віри, визискувачем, ворогом, який не хотів, щоби русини жили.

Віра — це було те найдорожче, що русини мали. Охорону руської віри після княжих часів на українських землях взяло на себе козацтво. Козаччина під прапором віри, в обороні „руської віри“ закликала народ до повстання і вела свою боротьбу з поневолювачами. Прапор релігійний — був прапором національним. А на Закарпатті боротьбу „за руську віру — руську національність“ провадив простий закріпачений народ під проводом закріпаченого руського духовенства.

Кілька зауважень. По-перше: дуже помилився б той, хто з останніх слів робив би висновок, ворожий латинській католицькій вірі. Це загальновідомий факт, підтверджений великою кількістю документів: східний обряд був загально переслідуваний латинниками. Але не релігія, не латинська релігія, а латинське духовенство спричинило нашому народові історією позначені біди. По-друге: треба з погордою відвернутись від тих „істориків“, які нападають в своїх творах на діяльність закарпатського священства в минувшині, бо закарпатське руське духовенство — будучи також підневільним, зберігало в народі руську віру, яка врятувала від загибелі українську національність на Закарпатті.

Підданство за часів Зигмунда Люксембурзького (1382-1437)

Становище закарпатських підданих не поліпшилося й за часів панування наступників Людовика I — королеви Марії й короля Зигмунда

Люксембурзького. Тривали колотнечі, боротьба за трон і взаємне грабування шляхти та населення.

Після смерті Людовика I трон успадкувала його дочка Марія. Почалися криваві війни за престол, які тривали 20 років, особливою жорстокістю вони відзначилися під час володіння чоловіка королеви Марії Зигмонда, коронованого в 1387 році. І королева Марія в 1391 році, і король Зигмунд в грамоті від 26.10.1397 року надали землевласникам право судити власних підданих, а магнатам — право судити на смерть через повішення, стинання голови, спалення або ламання на колеса. Це право дало землевласникам необмежену владу. Деколи вони просто вигадували, що підданий був колись покараний, а ту кару не відсидів, тому шляхтич його не пустить доти, доки кару не відсидить. Феодал звинувачував підданих у неіснуючих злочинах і судив його підступністю. Зазвичай, феодал досягав своєї мети: прикріпити підданого до себе, щоб він не мав права вільного переселення. Доки підданий залишався у феодала, про вирок пан не згадував, а коли підданий згадав про відхід, феодал йому зразу нагадував про вирок і в'язницю. Часто феодал встановлював підданому таку грошову кару, якої не коштував увесь маєток підданого, а, отже, він і не міг покинути свого пана.

Закарпатський народ збіднів. У 1397 році сейм в Темешварі постановив, що кожний шляхтич мав виставити у військо проти турків кожного двадцятого свого підданого, а видатки на їх озброєння лягали на самих підданих. Шляхта поклала свої військові зобов'язання і видатки на оборону держави на підданих. Становище кріпаків ще більше погіршилося. Вони були обтяжені десятиною, дев'ятиною, іншими тягарями, призначеними шляхті й латинській церкві, даниною королеві, а крім того ще були змушені воювати. Взаєм піддані не отримували жодних прав, навпаки, їм було заборонено навіть вільно переселятися з місця на місце. Були спроби повстань, але їх невдачі лише посилювали угтиски шляхти і закріпачення підданих.

Треба вказати на те, що селян визискували й різні урядники. Вони обманювали підданих, брутально поводитися при інкасуванні десятини й дев'ятини. Військо обкрадало селян в походах, нищило їх маєтки, кривдило. Дійшло до того, що на скарги селян король змушений був видати наказ, який не виконувався. Король наказав також припинити кару селян через завдання каліцтва (відтинання пальців, рук, ноги тощо). Бачимо, що творила шляхта, коли король мусів видавати наказ про припинення жорстокості. Важке матеріальне становище,

свавілля шляхти, погорджування кріпаками немов скотиною, будили в підданих неспокій і ненависть, і вони лише чекали слушного часу до повстання.

Було ще одне нещастя для підданих. Землевласники часто нищили один одного за якісь образи, а ще частіше, коли хотіли загарбати маєтки. Найбільше потерпали в таких нападах піддані: їх грабували і вбивали.

Король Зигмунд не був авторитетом ні для магнатів, ні для латинських прелатів. А сам король, ведучи війни, був постійно у важкій фінансовій скруті. З тієї причини він у 1412 році дав під заставу своєму швагрові, польському королеві Владиславові, 13 спішських міст (із 24): Любиці, Матеївці, Попрад, Рускиновці, Спішська Біла, Спішська Нова Весь, Спішське Підгороддя, Спішська Субота, Спішські Влахи, Стража, Тварожна, Велика, Вербов (тоді називалися: Їгло, Кірхдорф, Валлендорф, Біла, Лайбіц, Менгард, Дуранд, Рісдорф, Велика, Георгенберг). Крім того, Зигмунд віддав полякам під заставу ще три міста: Любовлю, Гнезду і Подолин. Ці спішські міста були заставлені Польщі за 37 тисяч коп чеських товстих грошів — це означало 88.800 мадярських золотих флоренів. Документ про вилучення тих міст з Мадярської держави підписали два латинські єпископи і 12 світських магнатів. Оскільки застава сума не була повернена, ті міста залишилися в Польщі надовго — протягом 359 років, аж до 1771 року, коли Марія Терезія з поділом Польщі повернула їх знову Мадярщині.

Зигмунд був часто без грошей і в таких випадках йому їх позичали німецькі колоністи (рід Саса), які за це дістали Хуст, Тячево, Сигіт, Довге Поле, Вишково. До тих міст вони насильницьки долучили собі й багато сіл.

Про передачу в заставу 16 спішських міст закарпатський історик Балудянський пише: „Зрозуміло, що з містами належала Польщі й уся територія з навколишніми селами. Протягом 360 років на Спіші проходила велика латинізація. Коли Янош Канижаї, Остригомський архієпископ, у 1413 році був посланий королем Зигмундом до польського короля Ягелла з метою вибрати гроші за 16 спішських заставлених міст, Ягелло з архієпископом, прийшовши в Перемишль, змінили місцеву престольну церкву русинів на церкву латинського обряду і наново її посвятили. Перед тим вони викинули з церкви мощі руських святих. Прибутки східного духовенства відбирали, духовенство понизили до стану кріпаків, руські церкви та їх маєтки винаймали жидам, а священик, який хотів служити, мусів викупити від жида ключі від церкви. Насильне

переведення на латинський обряд було щоденним. Єпархія Перемишська грецького обряду, як пише Станіслав Сарновський, латинський єпископ, у своєму листі до папи Александра VI у 1660 році, мала тоді 3400 парафій і 3 мільйони душ. Нині, (в часі Балудянського) ледве має 700 парафій і 800 тисяч душ“ (Балудянський, с. 132, також: „Історія“ Франка Сарницького, видана 1826 р., с. 183).

Існує багато доказів, що Спіш заселяли русини, яких протягом століть златинізовано. Наприклад, „Лист“ папи Боніфація IX від березня 1402 року, яким він уповноважував Спішського препошта з огляду на „рутгенів“ і „волохів“ відпускати гріхи також у тих випадках, які звичайно входять до компетенції лише єпископів.

„Рутгенами“ називали осілих русинів, а „волохами“ — русинів, які пастушили. В листі йдеться про те, що русини є схизматиками. (Ставровський „Словацько-польське прикордоння“, с. 85). Спішська Комора у 1571 році описала русинів як „розбійничий, на все здібний люд“. При тім ця Комора по-філософськи вирішила, що „лихі звичаї з-поміж русинів можна викоренити суворими карами, всебічним обтяженням публічними обов'язками, а передусім церковною десятиною“. Зрозуміло, що „лихі звичаї“ — це руська віра, яку викоринювали строгими карами, важкою працею кріпаків-русинів, десятиною для латинських плебанів.

Як наслідок, на прилучених до Польщі територіях Спіша почалося масове заснування домініканських, францисканських й інших монастирів, створення латинських парафій. Польща хотіла всюди мати латинський обряд. Загальновідомо, що Польща закликала католиків усіх західних країн вступати в ряди монаших армій, до їх монастирів на українських землях для боротьби із „схизматиками“. Так, на Спіші були такі місіонери всіх національностей. Протягом 359 років вони латинізували руський народ Спіша відомими польськими способами.

Одночасно на Спіші почали селитися поляки, про що повідомляють тогочасні документи („Бел. Компендіум Гунгаріе географіку“, 3-є вид. Преспурк, 1777). Вплив поляків на українські говірки Пряшівщини у кількісному відношенні не скрізь однаковий: він досить значний на крайньому заході (села Вел. Липник, Фольварк, у колись українському селі Остурня на Спіші тепер змішана українсько-польська говірка) і набагато слабший у говірках східної частини цієї території, яка не належала до Польщі („Наук. Зб. музею Укр. Культури“. — Свидник, №4/1969, с. 190).

Латинізація Спіша відбувалася і з інших причин. Від 1651 року руськими парафіями Спіша керував препошт Спішської Капітули і

лише через 132 роки Мукачівський єпископ Андрій Бачинський з великими труднощами зміг повернути частину тих сіл назад і приєднати їх до Мукачівської єпархії (Лучкай „Гісторія Карпаторутенорум“). Але тоді вже багато руських сіл були повністю златинізовані і стали латинськими. Руськими залишилися лише неприступні тоді гірські села. Ті села до 1816 року належали до української єпархії у Перемишлі. У 1816 році вони були включені до Мукачівської і до Пряшівської єпархії.

Гусити на Закарпатті

На прохання короля Зигмунда для ліквідації релігійних чвар папа скликав Синод до Констанци (1414-1418). На засіданні Синоду погляди Яна Гуса, чеського священника з Праги, були засуджені. Від свого навчання він не відступив і його спалили. Прихильники Яна Гуса, названі гуситами, мстили Зигмундові, тому їх військо вторглося в Татранщину, Спіш і на Пряшівщину. У 1433 році вони знищили Кежмарок і околицю, у 1449 році зайняли Гуменне, у 1453 році досягли Спіша. Зрозуміло, що гуситські війни, які тривали довгі роки, спричинили економічний занепад, багато сіл Закарпаття було спалено і жителі їх залишали.

Гусити мали високоорганізоване військо. Вони зайняли ряд міст на Історичному Закарпатті і протягом багатьох років могли боронити їх. Походи гуситів викликали жах, але в підданих вони мали симпатії. Вони проголошували рівність людей, вимагали гідного матеріального становища, громадянських прав, ліквідації класів, знесення підданства, рівності перед законом, конфіскації латинських церковних маєтків, рівномірного розподілу землі серед населення. Коли, наприклад, гусити напали на монастир в Ясові (біля Кошиць), піддані з Ясова і Медзева, всі русини, пішли з ними і допомагали їм зайняти монастир.

Гуситські війни особливо на Спіші, тривали довго — протягом 1438-1440 рр. Їх спричинила боротьба за мадярський трон. Важливу роль зіграв Ян Іскра з Брандиса, чеський гуситський воєначальник, лицар, який протягом чвертьстоліття воював і нищив країну. У 1451 році було велике спустошення Спіша. До гуситів приєднувалися й дезертири з мадярського війська — силоміць забрані до мадярського війська русини. Це було проявом визвольного руху закарпатських русинів проти поневолення й закріпачення.

Від 1440 до 1458 рр. на Пряшівщині тривали бої гуситських військ Яна Іскри. Мадярським королем у 1440 році був коронований Владислав

Погробок, син Альбрехта Габсбурзького. Через два місяці малярська шляхта обрала королем польського принца Владислава Ягеллонського. Єлисавета, мати Владислава Погоробка, закликала Яна Іскру з Брандиса захищати інтереси її сина. До війська холднерів, яке організував Іскра, зголосилося багато чеських гуситів. Боротьба за владу між двома королями точилася переважно на території Пряшівщини, від чого ця область дуже потерпіла. У 1452 році Іскра відійшов, а з його війська створилися „братства“ на зразок гуситських військ. Так виникла армія „братчиків-братиків“, видатним вождем яких був Петро Аксаміт. Це військо діяло аж до 80-х років XV ст. В одній із битв Петро Аксаміт загинув, що спричинило припинення руху.

Воеводство Крайнянське на Закарпатті

Мадярська шляхта намагалася всіляко закріпачити українське населення Закарпаття. Це їй вдалося, за винятком декількох околиць, відомих в історії як воеводства вільних людей. Це була група з кількох сіл, в яких селяни зберігали свої вольності. Із документів з історії Закарпаття збереглися дані про т.зв. Воеводство Крайнянське. У це воеводство в Бережському комітаті входили такі села: Арданово, Доробратово, Коропець, Лалово, Мідяниця, Завидово, Станово, Колодне, які творили „Бережську Крайню“. Населення цих сіл не було власністю магнатів, не робило панщину, лише сплачувало невеликі податки власникові Мукачівської фортеці.

Перша письмова згадка про Бережську Крайню датується 1378 роком. Тоді Єлисавета, мати короля Людовика I, як власниця Мукачівської фортеці (замку) й домінії підтвердила вольності крайнянських жителів. Ці вольності мусіли бути дуже давніми, коли королева підтвердила їх, тим більше, що король Людовик I був ворогом східного обряду і русинів, як носіїв того обряду. Вольності жителів Крайні підтверджували й наступні королі: у 1499 році — Єлисавета Силадій, мати короля Матвія Гуняді, у 1491 році — Іван Корвин, син короля Матвія, у 1516 році — Анна, жінка короля Владислава II, в 1523 році — Марія, жінка короля Людовика II.

З грамот довідуємося, що на чолі кожного села Крайні був „кенизь“, князь, на що вказує те, що його уряд був досмертний і спадковий, переходив від батька до сина. Очолював всю Крайню воевода, якого щорічно вибирали „князі“ і громадська старшина. Воеводу підтверджував кастелян Мукачівської фортеці. В дрібніших судових справах судили „кенеці“ і громадська старшина: у важливих — воевода з „кенецями“.

В карних справах, коли винного засуджували до смерті, засуджений міг апелювати до кастеляна. Кастелянові Мукачівської фортеці кожне село Крайні щороку сплачувало данину: 6 овець і середньої величини бузок сиру, інших данин та відробок не існувало. Якщо хтось із мешканців Крайні помирав без нащадків, його маєток переходив на громаду, а громада з того маєтку повинна була дати кастелянові одного трирічного бика. Якщо кастелян приїжджав у село, він, крім обіду або вечері, не мав права нічого іншого вимагати.

Крайня мала великий привілей. На основі закону про кріпаків жоден землевласник не смів прийняти до себе кріпака з маєтків іншого землевласника. Але села Крайні безкарно могли приймати кріпаків-утікачів в необмеженій кількості. В часи кріпацтва це була велика вигода — кріпаки могли рятуватися втечею і перебувати в області Крайні.

Доки Мукачівська фортеця й домінія перебували у власності королів і в Мукачівській фортеці були королівські урядники, доти вольності жителів Крайні були респектовані. Але після Могачської битви у 1526 р. Мукачівська фортеця й домінія перейшли в руки малярських магнатів, які почали зменшувати вольності жителів Крайні і нарешті повністю їх закріпачили. Король Максиміліян у 1572 р. на скаргу крайнянців наказав, щоб магнати не порушували вольності крайнянців, але вони наказ короля не респектували. Коли, після придушення повстання Ракоці Ференца II у 1715 р. його домінію перебрав граф Шенборн, він заявив, що крайнянці повністю втратили всі вольності і стали кріпаками, як й інші русини. Так жителі воеводства Крайнянського відробляли панщину аж до 1848 р., коли вона була скасована, хоча ще протягом довгих років судилися з Шенборном за свої вольності, а по знесенні кріпацтва — за свої землі, які Шенборн забрав. Але свої маєтки вони отримали аж за Чехословаччини.

Мукачівський замок.
XIV ст.

Волосько-румунські феодалі на Закарпатті в Марамороші

Мараморош — це східна частина сучасної Закарпатської області від Устя по Ясіня. В 1334-1335 рр. мадярський король Карло Роберт обдарував великими маєтками в Мараморощині волоського воеводу Богдана, який прийшов із сучасної Сербії чи з Албанії. Богдан за короля Людовика I з синами і своїми волохами таємно відійшов у 1342 році з Марамороша і переселився до Молдавії, де заснував князівство молдавське. В Марамороші залишилася лише незначна частина волохів на чолі з Балком і Драгом, яким дісталися маєтки Богдана. Драг і його брати дуже розбагатіли, адже вони мали свої маєтки не лише в Марамороші, але і в Угочі, і в Сукмарському комітаті. У 1378 році Драг дістав від короля Хустський і Королівський замки зі всіма селами, що до них належали. Згодом він став Угочським жупаном. Багаті феодалі часто допомагали мадярським королям у фінансових скрутах. Балк помер, залишився Драг, людина розбишацької вдачі, який прагнув збільшити свої маєтки. В замку Ньолаб (Королівський над Тисою) він тероризував населення, і піддані почали втікати в марамороські гори. Рід Драга володів усією територією Закарпаття від Марамороша до Сукмара, всіма селами й містами й обидвома замками — Хустським і Королівським. Драг і Балк — сини волоського воеводи Саса, надавали мадярським королям значні військові послуги й фінансові позички, за що отримували в нагороду землі і в різні часи були наджупанами Марамороша, а деколи й Сатмару. Вони робили, що хотіли. Так, змінили давнє русло ріки Терєблї — перевели її в нове поблизу Урмезієва. Розгорілася боротьба неозброєних селян з бандеріями Балка. Балк зі своїми силами напав на селян, знищуючи все на своєму шляху. Врятував селян князь Федір Корятович, який зі своїм військом напав на маєтки Балка й Драга, вказуючи королеві на розбійницькі злочини Драга. Врешті король відібрав від Драга згадані два замки. Рід Драга у 1405 р. залишив Мараморош і перейшов у Сукмарщину, де змадяризувався, отримавши ім'я Драгфі.

Слід звернути увагу на дві речі.

1) Документи тих часів деякі мараморошські села називають „вілле олагалес — волоські села“. Це не означає, що в тих селах проживали волохи-румуні, а свідчить про те, що села були власністю волоських воевод. Ті села ніколи не були волосько-румунськими, бо ж прецінь румуні не дали б селам українських назв. Отже, хоч у грамотах

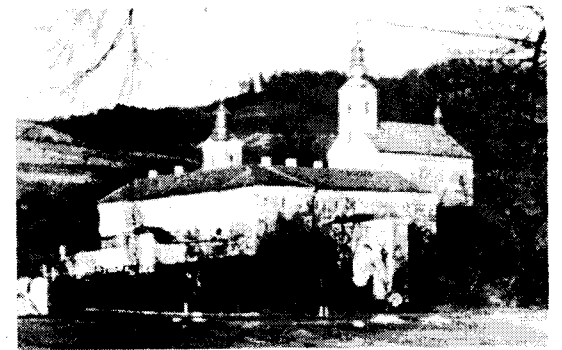
декотрі села й названі „волоськими“, назва села, а також склад мешканців вказують, що це були (і дотепер залишилися) села українські.

2) Волоських воевод взагалі не можна називати румунами в сучасному понятті. Вони писали по-руськи, розмовляли по-руськи, грамоту Грушевського монастиря написали по-руськи, отже, вони були під сильним культурним впливом руського населення Закарпаття. Воеводи і волохи, що прийшли з ними, проходили як пастухи територією Семигорода, тоді заселеного русинами — там вони прийняли східний обряд і культуру русинів, про що свідчить румунська мова. Тому взагалі не можна твердити, що марамороські воеводи, наприклад, Балк і Драг, згадувані як „волохи“, були румунськими. Визначити національну приналежність цих „волохів“ важко, вони могли бути і сербського походження, бо сюди переселились із сучасного албанського пограниччя.

Монастир св. Миколая Чудотворця на Чернечій горі біля Мукачева

Історія монастиря св. Миколая на Чернечій горі біля Мукачева невід'ємна від історії Закарпаття аж до 1752 року.

В історичній науці утвердилася думка, що Мукачівський монастир заснував подільський князь Федор Корятович, який був на Закарпатті дожиттєвим володарем Мукачівської домінії. Такий погляд спирався на грамоту, яку нібито в 1360 році виготовив Корятович і в якій йдеться про те, що монастир з храмом заснував саме він, а для монастиря приділив як маєток два села — Бобовищі і Лавки. Але виявилось, що ця грамота фальшива — вона була написана не в 1360 році, а через двісті років після смерті Корятовича. Корятович жив у Мукачеві в 1398-1414 рр. Монастир на Чернечій горі стояв віддавна, як згадують документи, але у війнах, коли обитель не раз перетворювалася у попіл, зникли всі монастирські документи.

До того ж мадярські *Монастир св. Миколая на Чернечій Горі*

магнати забрали всі землі, що ними користувався монастир. Ченці лише працею своїх рук утримували існування обителі, яка відігравала велику роль в історії Закарпаття, закарпатоукраїнської Церкви і в культурно-національному піднесенні народу. Рятуючи ситуацію, ченці „в ім'я Теодора, князя Поділля“ склали фальшиву грамоту про свої маєтки. На основі цієї грамоти вони вимагали повернення колишніх маєтків. Насправді ченці не домагалися нічого протизаконно, ті маєтки в часах Корятовича були справді їхніми, фальшивим є лише виготовлення документу, в якому допущені помилки. Наприклад, дата 1360 рік, зазначена як дата написання документу, тоді коли Корятович був на Закарпатті аж 1398-1414 рр. Отже, грамота є фальшивою не з боку правдивого стану речей, а лише з боку історичного. Спірні маєтки монастиря були справді монастирськими, можна, навіть, припустити й те, що Корятович дійсно подбав про матеріальне забезпечення монастиря. Але Корятович майно монастиря письмово не закріпив (можливо й ствердив, а документ пропав) і після його смерті в 1414 році його донатія втратила силу (він помер, не залишивши нащадка по чоловічій лінії). Мукачівська домінія перейшла на інші роди, які донатію Корятовича з невідомих нам причин не визнавали. Закон вимагав, щоби донатійна грамота була затверджена королем відразу в час донатії-дарування. Цього не було, що Корятович, певно, знав. Тому, на нашу думку, означені в грамоті землі були маєтком монастиря задовго до Корятовича, а ченці, не маючи на це документа, зіслалися на Корятовича, причому дуже невдало. В кожному разі Корятович був добродієм Мукачівського монастиря на Чернечій горі, можливо, збудував там нову церкву тощо.

Але в жодному разі Федір Корятович не був засновником Мукачівського монастиря. Цей монастир існував з давніх часів. На це маємо такі важливі докази:

а) Мукачівський монастир був свідком навали мадярських кочівників на Закарпаття у 896 році. Мадярський літописець Анонім говорить, що вождь мадярів Альмош поставив свій намет на „горі, тепер званій Чернеча“. Анонім писав свій літопис у XII ст., отже, вже тоді гору звали „Чернечою“ тому, що на ній жили ченці, отже, існував монастир. Можемо вважати, що обитель вже існувала у часі наїзду мадярських кочівників.

б) В часах Корятовича монастир уже існував і то відпрадавна, бо без дозволу або схвалення мадярського короля Людовика I Корятович не міг заснувати монаший осідок, до того ж православний, коли на

мадярському троні панували фанатичні латиняни з роду Анжу. Людовик I жорстоко переслідував православних, про це багато написано в мадярських історичних творах (розглядали це питання і ми. — Авт.).

в) Земплин, Бойовища й Лавка, як впливає з грамоти короля Матвія Корвина з 1459 року, належали „Плебанії Рутгеніка аліс“ (С. Ніколаї „Пропе Поссессіонем“. — Мункач; „Моноштор воката“, „аб антикво“), від прадавна, отже не з часів Корятовича.

г) Історик А. Балудянський писав, що Мукачівський монастир мусів існувати віддавна, бо „Егерські латинські єпископи не допустили б, щоб Корятович заснував Мукачівський монастир. Він міг підремонтувати старі будівлі монастиря, збудувати й нові, міг постачати для монастиря зерно й вино. Отже, Мукачівський монастир існує з часів непам'ятних.

г) В Мукачівському монастирі постійно перебували руські єпископи. Але Мукачівське єпископство заснував не король. Мадярські королі акцентували його екзистенцію. Мукачівських єпископів визнавали і магнати, феодалі Мукачева і Мукачівського замку. Отже, існування Мукачівського монастиря пов'язане з існуванням Мукачівського єпископства. Жодного разу латинські єпископи, які намагалися ліквідувати Мукачівське єпископство, не могли довести аргументовано, що це єпископство новочасне, оскільки невідомий час його заснування.

Монастир на Чернечій горі був дерев'яним, невеликим, мав лише кілька келій. Церква біля монастиря була малою, дерев'яною. З цієї церкви на Різдво 1640 р. був силоміць відведений від престолу під час Служби Божої єпископ Василь Тарасович. В архиерейських ризах його вели Мукачевом, а потім закрили в підземеллі Мукачівського замку і тримали там зв'язаного протягом двох років. Ченці монастиря розбіглися. У 1642 р. вони зібралися, але їх знову розігнали, забравши все майно.

Ігумен монастиря, як архимандрит, був одночасно єпископом Закарпаття. В цьому монастирі жили всі закарпатські єпископи, крім Зейкана, від давніх часів до часів єпископа Михайла Мануїла Олшавського, який теж спочатку перебував у монастирі.

В період магнатських повстань, які тривали два століття, монастир часто стояв пустою, його палили, а ченці рятувалися втечею. Під час повстання Ракоці монастир пустував протягом 60 років, а ченці жили в Галичині. Розглянемо кілька подій. У 1527 році Мукачівський замок захопив Янош Саполі, при тому вся околиця й Мукачево були знищені військом і пошестю. У 1537 році Мукачівський замок зайняли цісарські війська Фердинанда. Тоді був повністю знищений Мукачівський монастир і ченці його залишили. Чи тоді там був

владика, хто ним був і куди він відійшов з ченцями — невідомо. Невідомо — хто відбудував монастир і коли повернулися до нього ченці. У 1551 році мукачівський владика Василь I, він же архимандрит монастиря, звернувся до цесаря Максиміліана з проханням, щоби пограбовані маетки монастиря були йому повернені, але прохання не мало успіху. У 1560 році ченці монастиря знову звернулися до цесаря Максиміліана II з проханням повернути монастиреві його маетки, та знову без успіху. Подальші роки були наповнені війнами. У 1655 році Мукачево і монастир пограбували і спалили польські війська в помсту за прагнення Юрія II Ракоці, власника мукачівської фортеці й домінії, заволодіти польським тронем. У 1675 році монастир розграбували куруци, а в 1686 році його спалили. У 1689 році ченці розбіглися під час облоги Мукачева цесарським військом. У 1692 році вся околиця монастиря була так спустошена, що люди не мали ані житла, ані хліба, ані одягу. У 1700 році монастир опущений, і мешкали у ньому світські люди. У 1706 році під час повстання Ференца II Ракоці монастирські добра було розграбовано, монастир і церкву спалено. Отож, скільки разів цей монастир було нищено!

У 1710 році монастир почав відроджувати чернець Іван Йосиф Годерманський. Він збудував потрібні господарські будівлі, приладив у монастирі три келії і вже наступного року спровадив туди ченців.

У всіх лихах, що пережив монастир, бачимо незламний дух невідомих ігуменів-єпископів, які завжди піднімали монастир з руїн, збирали ченців, що розходились, і залучали новиків. Вони берегли вогнище — осередок духовного і культурного життя закарпатських українців.

Монастир на Чернечій горі біля Мукачева має надзвичайно гарне місце розташування. Стоїть на горі, біля підніжжя якої в'ється ріка Латориця, із сходу — гарний дубовий ліс, а з півночі — гора, засаджена виноградом. Від найдавніших часів всі єпископи Мукачівської єпархії виходили з цього монастиря. З нього також вийшли найвизначніші перші вчені і письменники Закарпаття — Пазима, Базилевич, Кралицький та інші. Жили в цьому монастирі мукачівські єпископи аж до Михайла Олшавського — до 1761 року.

Як ми вже згадали, перші церкви монастиря були завжди дерев'яними. У 1661 році, невідомо яка з черги, церква монастиря розпалася, і тодішній православний нез'єдинений єпископ Йоаникій Зейкан, який жив у збудованому ним Мстичівському монастирі, почав будувати нову церкву. Ця церква була розібрана на початку XIX ст. В письмових джерелах не було жодних даних, якої форми і

характеру була ця будівля і хто був її архітектором. Аж у 1925 році рисунок цієї церкви знайшов Володимир Січинський. Була це перша мурована церква монастиря. Фундатором церкви був молдавський воєвода Константин Басараб. Храм будувався руками місцевих українців, про що свідчив напис, уміщений на самій будівлі:

„Теодор Коріатович князем бил,
За отпущение грѣхов монастир зробил,
Дравяна церква от віку зоставала,
А тарезнейшого року 1661 каменная стала,
През Константина воєводу Молдавского
З неделю на имя госпожею его.
Владикою на той час Іоанникій зоставал,
Зо Мстичова (свого маєтку) о том ся пильно старал“
Року 1661 мая 13“.

Латинський напис під рисунком цієї церкви-ротонди також говорить про воєводу Константина Басараба як фундатора. Володимир Січинський відкрив й ім'я архітектора, що побудував ротонду-церкву монастиря на Чернечій горі. Був ним львівський майстер Стефан Піаменс, за походженням італієць, який постійно жив у Львові і був запрошений зі Львова до Мукачева.

Закарпатоукраїнський історик Михайло Лучкай про монастирську церкву на Чернечій горі писав так: „Константин Мултянський, султаном позбавлений трону у 1658 році, втік у Трансильванію, а звідти до Мукачева. Там на місці дерев'яної церкви Василян на Чернечій горі побудував церкву з квадратних каменів у східному стилі. Помічником йому в побожній справі була Базилика або Балатта, його дружина. Цей храм без вікон, але з куполом у східному стилі, прикрашений багатьма пам'ятками, вирізьблений з каменю на стінах, знайшов свого руйнікника в особі Боніфація Стронецького, під цим оглядом негідного протоігумена, який споруду, міцної будови і не потребує поновлення, без потреби і без відома єпископа єпархії 1826 року зрівняв з землею. Дуже цінний іконостас цього храму, проданий дуже дешево, можна побачити в селі Тополяни біля Михайловець. Написи, вирізьблені на каменях, ігумен Базилевич частково зберіг, інші, розкидані без уваги, пропадають“. Лучкай писав, що церква була побудована на кошти князя Костянтина Мултянського і лише під керівництвом єпископа Зейкана.

Ця церква-ротонда стояла до 1826 року. В ній на свято Зіслання Святого Духа 3 червня 1770 року був присутній на єпископській Літургії єпископа Івана Брадача архикнязь Йосиф II, згодом імператор.

Хід Богослуження йому по-німецьки пояснював пізніший єпископ Андрій Бачинський. Єпископ Іван Брадач помер у 1772 році і був похований у цій церкві.

Як ми вже згадали, монастирська церква-ротонда стояла до 1826 року. Згідно одних даних ця церква розпалася чи завалилася, згідно других — її розібрали. Нову церкву почав будувати тодішній протоігумен, історик Закарпаття Йоанникій Базилович на кошти фундатора Дмитра Раца, управителя дібр графа Каролія. Замість ротонди у 1780-1804 рр. була збудована нова барокова церква. Вона постала на новому місці, а від старої залишилися під землею фундаменти, які ще донедавна були на поверхні землі. Хоч місце старої церкви відоме, але жодних досліджень і розкопок не було проведено.

Деякі пояснення: православний нез'єдинений єпископ Йоанникій Зейкан був Мукачівським єпископом в роках 1652-1686 з волі князя-магната Ракоці, власника Мукачівської фортеці й Мукачева. Молдавський князь Константин Басараб владарював в роках 1659-1661. Храм-ротонда був побудований у молдавському стилі і згідно одних даних завалився у 1823 році, згідно інших — його розібрав у 1826 році протоігумен Стронецький. Дмитро Рац, родом з Мукачева, українець, був джурою графа Ференца Каролі, головнокомандуючого австрійською кіннотою в боях проти турків. В одній з битв Дмитро Рац врятував свого коменданта від певної смерті. За те граф Каролі призначив його управителем своїх маєтків. Дмитро Рац нарадив графу Каролі, щоб як подяку Богові за врятування від смерті, допоміг збудувати у Вовчі церкву й монастир, що граф і виконав. Гроші, зароблені в графа, Дмитро Рац жертвував на будівництво нової монастирської церкви на Чернечій горі і нового мурованого монастиря, а також збудував руську церкву в Кальному (Каллово, тепер Мадярщина).

Але повернімося до будівництва нового монастиря й церкви. За владництва єпископа Михаїла Мануїла Олшавського Дмитро Рац замість першого невеличкого монастиря почав будувати на Чернечій горі сучасний монастир з твердого матеріалу. Протягом 6 років (1766-1772) праця була завершена. Наріжний камінь монастиря заклав і посвятив єпископ Михаїл Мануїл Олшавський. Монастир мав 30 келій, ідально, подвійну пивницю, був огорожений муром з чотирма вежами на зразок фортеці. Дмитро Рац, вмираючи 1782 року, залишив значну суму грошей на побудову нової (теперішньої) церкви, яку почали будувати у 1798 році за протоігумена Йоанникія Базиловича. Наріжний камінь посвятив тодішній єпископ Андрій Бачинський. Церква була

закінчена у 1804 році. Дмитро Рац був похований в крипті церкви з південної сторони. В монастирській ідальні висів його портрет і портрет Федора Корятовича, виконаний в натуральних розмірах. Іконостас у церкві був поставлений у 1834 році. Він був створений іконописцем Пріглі, але не в східному стилі. У 1862 році, коли ставили на церкву нову вежу, з необережності робітників, що покривали стріху, виникла пожежа. Згоріли дахи церкви й монастиря, розтопилися дзвони на вежі церкви. Новий дах встановлено у 1863 р.

Ми знайшли в газетах замітку, де повідомлялося, що Дмитрові Рацові в будівництві монастиря допоміг коштами І. А. Зейкан. Іван Александрович Зейкан, родом із Мстичева, був виховником російського царя Петра II. В 1727 році він був відсторонений з царської сім'ї внаслідок своїх католицьких переконань і тому, що мав католицький вплив на царя. Після повернення на Закарпаття він листувався з російським царем і князями. Гроші, які І. А. Зейкан заробив у Росії, він нібито дав на будівництво Мукачівського монастиря. („Русское слово“. — Пряшів, №9 за 1933 рік). (Ці дані ми не перевіряли — подаємо їх лише для цікавості — Авт.).

У 1807 році папа Пій VII наділив монастирську церкву на Чернечій горі повними відпустами у свята св. Миколая, Успення Пресвятої Богородиці і Різдва Пресвятої Богородиці.

В Мукачівському монастирі жили й творили: історик Йоанникій Базилович (1742-1821), перший історик Закарпаття; Арсеній Коцак (1737-1800), автор першої Граматики Закарпаття; А. Кралицький — письменник. Монастир на Чернечій горі мав бібліотеку, яка містила 6 тисяч томів, та цінну збірку рукописів. Зберігалися тут унікальні пам'ятки письменства. Була там Біблія першодрукаря Івана Федоровича, унікальна книга, видана в Острозі, Біблія руська Франциска Скорини з 1519 року, видана в Празі. В бібліотеці Мукачівського монастиря знайшли Закарпатське рукописне Євангеліє, датоване 1401 роком, написане півуставом — унікальна пам'ятка української культури Закарпаття. Книга ця закінчується словами: „Сия тетраевангелія исписася в Надабском граді (так у давнину називався Королівський замок біля Хуста, що в Королеві над Тисою, руїни якого збереглися до цього часу) у Михалевой избі Кралхазской в літо 6909, тобто в 1401 році, Станиславом Грамматиком Многогрішним“. Книга написана кирилівською азбукою. Отже, вже у 1400 році були на Закарпатті письменні люди, які займалися переписуванням книг.

Ченці Василяни студіювали в Тирнаві, Кошицях, Оломовці та ін.

Монастир на Чернечій горі об'єднав усі українські монастирі. У 1733 році на соборі ігуменів Мукачівського, Малобережнського, Мстичівського, Краснобродського і Заріцького монастирів був установлений уряд протоігумена, який, з малими виїмками мав свій постійний осідок на Чернечій горі аж до 1932 року. В середині XVIII ст. Чин Василіян мав понад 20 осідків на Закарпатті. У 1788 році тринадцять монастирів розпорядженням імператора Йосифа II було закрито.

Протоігумен монастиря на Чернечій горі Йоанникій Базилевич написав латинський твір „Бревіс нотіція фундаціоніс Теодорі Коріятович“, в якому гарним стилем подав історію мукачівського монастиря, а тим самим і Закарпаття. Праця вийшла друком в Кошицях в шести частинах у 1799-1804 роках. У 1802 році Йоанникій Базилевич подав заяву урядам з проханням про отримання „привілеїв“ для заснування в монастирі руської друкарні. Імператор дав свою згоду з умовою, що у ній буде друкуватися лише церковна література. Заяву було передано Будинському мадярському намісництву на остаточне ухвалення, де вона і зупинилася. Наступник Базилевича Стремецький особисто їздив у Будин, щоб зрушити з місця справу й прискорити процес ухвалення, але безуспішно. В середині XIX ст. в співпраці з Олександром Духновичем монастир на Чернечій горі знову мав намір заснувати руську друкарню. За це мадярська жандармерія кинулась арештовувати Духновича. Він врятувався втечею, а друкарню мадярські уряди відкрити не дозволили. Тоді ж Анатолій Кралицький, ігумен монастиря, хотів видавати в монастирі літературну газету „Словесність“, але й цього уряд не дозволив. Аж за Чехословаччини отці Василіяни відкрили в Ужгородському монастирі свою друкарню.

Тут зауважимо, що у 1906 році в монастир на Чернечій горі вступив Юрій Вираг, видатний закарпатський іконописець. Він розробив план нового іконостаса та вівтар монастирського храму і протягом трьох років виготовив усі ікони цього храму.

Грушівський монастир

Ми вже згадували, що на Історичному Закарпатті існувало кілька давніх і великих монастирів, які одночасно були й осідками єпископів. За різних обставин, несприятливих і ворожих до українського населення і його віри, монастирі та єпископські осідки були зруйновані. Чудом збереглися монастирі лише в Мукачеві і Грушеві. Невідомо, відколи існували ці монастирі; хто і коли їх заснував. Будучи багато разів

зруйнованими, вони знову відновлювали життя, а в різних околицях Закарпаття виникали нові монастирі. Про них піде мова в інших розділах.

Поселення Грушево знаходиться в східній частині сучасної Закарпатської області, званій колись Мараморош, в околиці селища Тересви. В поселенні Грушево віддавна існував монастир східного обряду. Хто і коли його заснував — невідомо. Але він існував уже під час першого нападу монголо-татар у 1242 році. Про це ми дізнаємося з того, що ченці цього монастиря після відходу татар скаржилися королю Белі IV (1235-1270), що під час татарської навали пропали всі їхні документи й грамоти. Окремого значення набув цей монастир аж у середині XIV ст., коли волоські воєводи Драг і Балич-Балк наділили його маєтками. До того ще у 1391 році царгородський патріарх Антоній дав монастиреві ставропігію, право, яким він звільняв монастир від усякого підпорядкування його духовній або світській владі. Драг і Балк, сини Саса, були волоськими воєводами, які прийшли на Закарпаття в 50-х рр. XIV ст. і дістали від мадярського короля величезні маєтки. Подія дарування монастиреві маєтків, а також права ставропігії, достовірна, про що збереглися документи-грамоти. Це дає нам також більше важливих історичних даних про українську Церкву Закарпаття.

Константинопольський патріарх Антоній IV у своїй грамоті від серпня 1391 року постановив вивести Грушівський монастир з-під влади єпископів і надав ігуменові монастиря владу над вірними і духовенством грецького обряду в околицях Мараморош, Учога, Боржава: „Антоній, Божою милістю архієпископ Константинограда, Нового Риму і вселенський патріарх. Так як благородні брати, у Святому Дусі улюблені сини нашої смиренности, воєводи Балиця і Драг, мають у краю Мараморош монастир в чесне ім'я святого архистратига Михаїла, який монастир вони успадкували від предків... і просять, щоби згаданий монастир одержав віднині й до віку патріарший догляд і охорону, будучи й називаючися патріаршим, — ми, вважаючи їх прохання справедливим і розумним, ..., видаємо оцю грамоту з печаттю, щоби святий і гідний монастир в краю Мараморош в чесне ім'я святого архистратига Михаїла одержав віднині і довіку патріарший догляд і охорону, будучи й називаючися патріаршим. Наша смиренність призначає всечесного ігумена того монастиря еромонаха Пахомія екзархом над підлягаючими монастирю місцевостями. Згаданий ігумен і екзарх повинен наглядати над духовенством і народом, що є в згаданих місцевостях, наводити і навчати все душам корисне і спасаюче, досліджувати й

вирішувати церковні спори, що виникли б між духовенством, церковні справи, давати потрібні розпорядки та мати право освячувати в уведених місцевостях посталі храми, при тім при всіх святих відправах повинно згадуватися ім'я патріарха, як у монастирі, так і в інших храмах..., а коли умре цей ігумен, брати-воєводи Балиця і Драг мають право з радою ченців цього монастиря вибрати другого ігумена і поставити його на місце того так, щоби й він мав право і владу над згаданими місцевостями як наш екзарх" (Грамоту подано у скороченому варіанті).

1. Насамперед, ця грамота допомагає нам визначити час заснування Грушівського монастиря. Як видно з грамоти, у 1391 році приїхав до Константинополя Драг і від імені свого та свого брата Балиці просив, щоби патріарх взяв під опіку успадкований цими братами від предків монастир св. архангела Михаїла в Мараморосі. Отже, з грамоти видно, що монастир заснували не Балиця і Драг, а їх предки, а під предками розуміємо ані батька, ані діда обидвох братів, бо тоді це було б підкреслено. Тут уведено слово „предки“, що завжди означало далеких предків, предків незапам'ятних часів. Батько братів воєвода Сас помер у 1364 році, і якщо б монастир був заснований за життя їх батька чи діда, то час був би означений, і це воєводи були б в грамоту вписали. Так робиться і тепер, коли, наприклад, на суді доводимо: той маєток купив мій батько, дід чи прадід. Але коли його купив ще дальший предок і він уже є непам'ятний, ми кажемо: його купили мої предки. Отже, заснування Грушівського монастиря пересувається поза 1250 рік. Приймаємо за факт, що монастир був заснований від незапам'ятних часів, ще до 1250 року, задовго перед 1242 роком. Згадаймо, що після татарської навали ченці монастиря скаржилися королеві Белі IV, що під час навали пропали їх грамоти.

2. Це підтверджується текстом грамоти, в якій Балиця і Драг не просили від патріарха грамоту на заснування монастиря, а лиш те, щоби патріарх взяв в опіку вже давно існуючий монастир. Тому цю грамоту патріарха не можемо назвати „засновуючою“, як її називають деякі дослідники, бо такою вона не була. Не можемо також називати Балицю і Драга засновниками монастиря: вони, як далі побачимо, були лише добродіями монастиря (дали монастиреві землі і збудували нову церкву).

3. Патріарх Антоній IV з охотою здійснив бажання братів Балиці і Драга і підніс монастир св. Архангела Михаїла до гідності патріаршої ставропігії — церковної інституції, підпорядкованої безпосередньо

патріархові і звільненої від місцевої єпархіальної влади єпископа, а ігумена Пахомія призначив екзархом, тобто намісником патріарха з тим, що це достоїнство передається і наступникам — ігуменам після Пахомія. Ігумен-екзарх одержав владу від імені патріарха освячувати храми, отримав також церковну юрисдикцію над духовенством і народом в місцевостях, підпорядкованих монастиреві. Отже, це означало те, що патріарх звільнив цей монастир з-під влади закарпатського єпископа. В грамоті далі зазначено, що у Грушівському монастирі і всіх церквах, що до нього належать, у всіх відправах має поминатися ім'я патріарха.

Грамота подає дуже важливу інформацію: монастир зі своїми маєтностями був виїнятий з-під влади єпархіального єпископа. Отже, на Закарпатті тоді був єпископ і про нього знав й патріарх — інакше він не звільнив би монастир з-під юрисдикції єпископа. Таким чином, маємо з 1391 року доказ існування закарпатської єпархії та єпископа.

Важливо, що патріарх наказував згадувати в богослуженнях його ім'я. З цього видно, що доти на Закарпатті в богослуженнях патріарх Константинополя не був згадуваний. Це також є доказом того, що досі Закарпаття не мало жодних зв'язків з Константинополем. Якщо б такі зв'язки існували раніше, патріарх був би їх, напевно, згадав і не давав наказу поминати його в богослуженнях. Але й тепер ім'я патріарха мало згадуватись лише в двох комітатах Закарпаття: Марамороському і Угочському.

4. Вказані у грамоті місцевості не були подаровані монастирю у власність, як вважають деякі дослідники: це були землі Балиці і Драга, на які сягала церковна юрисдикція ставропігії. Інша грамота, від 1404 року, матеріально забезпечувала Грушівський монастир. Тоді сини воєводи Балиці — Дмитро і Олександр — грамотою, написаною церковнослов'янською мовою, де виразно відчутний вплив української народної мови, подарували монастирю три села й один маєток: Грушево, Кривий і Тересва з полями, лісами й водами, що до них належали.

Ця грамота повідомляє про те, що Балиця і Драг збудували церкву (а не монастир). Це, правдоподібно, була нова церква, бо монастир мусів вже доти мати церкву. Є думки, що Балиця і Драг збудували церкву на новому місці, десь на своїх маєтках, бо в грамоті не сказано, що церква збудована в монастирі, але сказано на землі „Тересовской“, що означає в межах села Тересви. В грамоті не вказано, що наведені села були даровані монастирю за згодою

короля. Це означало б, що дар був би правосильним лише на час їх життя — зі смертю останнього нащадка по чоловічій лінії перших жертводавців маєток переходив би на короля чи інший рід, а монастир не мав би на нього права. Драг помер у 1402 році, Балк — у 1404 році, їх сини підтвердили дар батьків, але також лише приватно, без згоди короля. Рід Драгів пізніше прийняв ім'я Драгфі, свої маєтки в Марамороші змінював за інші в Мадярщині і в середині XV ст. покинув Мараморош. Монастир втратив покровителів і подаровані села. Цим скористався Лелеський латинський конвент, намагаючись землі монастиря забрати собі. У 1438 році палатин Гедерварі наказав конвентові в Лелесі знову установити границі „монастиря св. арх. Михаїла грецького обряду в селі Грушево в комітаті Марамороському“. У грамоті короля Владислава V від 6 квітня й 10 червня 1456 і 17 лютого 1457 рр. згадується „еромонах Симон, ігумен монастиря русинів, поставленого на честь св. Михаїла“.

Важливу грамоту про Грушівський монастир маємо від 14 травня 1494 року. Це грамота короля Владислава II, видана в Кошицях. В ній повідомлялося, що того ж року Іларіон, ігумен Грушівського монастиря, особисто з'явився у короля, приніс з собою грецьку грамоту патріарха Антонія, написану на пергаменті та підтвержену висячою печаттю разом з її латинським перекладом, і просив, щоби король ту грамоту підтвердив. Король грамоту підтвердив. Грамота мала захищати права ігумена, бо Мукачівський владика Іван не визнавав рішення патріарха і Грушівський монастир та вірних монастиря підпорядкував своїй владі як єпархіального єпископа. Виникла суперечка, про яку йдеться в грамоті від 1498 року, написаній в Будині. Грамота констатує, що Мукачівський єпископ не визнавав привілеїв, наданих монастиреві Константинопольським патріархом. Документ від 1551 року зазначував, що Грушівський монастир був підпорядкований Мукачівському владиці. Є й інші документи. Так, Фердинанд I в грамоті від 9 жовтня 1551 року наказував землевласникам і владі, щоби вони не перешкоджали Василеві, владиці русинів з монастиря св. Миколая, збирати прибутки, які на основі давніх звичаїв повинні платити владиці русини, що живуть у їх володіннях, а особливо „багато руських священників і мирян грецької віри, які належать до його юрисдикції в комітаті Марамороському“. Отже, видно, що ігумен Грушівського монастиря вже не мав жодної юрисдикції. На це ж вказує і грамота Юрія Баторі від 19 лютого 1556 року, надзупана комітатів Сатмарського і Забовчського, який

був власником Бичківської домінії, до якої тоді Грушево належало. В грамоті Баторі наказував управі домінії підпорядкувати Грушівський монастир Іларіонові — „владиці русинів“, резиденцією якого був монастир св. Миколая в Мукачеві. І пізніші грамоти від 1604 і 1607 рр. зазначали, що Сергій, „єпископ русинів Мукачівський“, мав під своєю владою Грушівський монастир.

На основі наведених даних історик М. Лучкай писав: „З грамоти випливає, по-перше, що Мараморош перед тим не був у стосунках з Константинопольською Церквою, ані не мав з нею нічого спільного. Оскільки не наводиться свідчення про те, що здавна туди належав, випливає, що Мараморош з'єдинений з Константинопольським патріархом перед тим не був. По-друге, Мараморош перед тим належав не куди інде, як до Мукачева“.

5. Є дані, що Мукачівський єпископ Іларіон два роки жив у Грушівському монастирі, оскільки внаслідок воєн Саполія з Фердинандом Мукачівський монастир був зруйнований. Аж у 1558 році він повернувся у Мукачівський монастир. Отже, церква Грушівського монастиря два роки була катедральною церквою Закарпаття. З грамоти Валентина Другета, виданої в Хустському замку в 1607 році, випливає, що близько 1607 р. Грушівський монастир знову став резиденцією єпископів. Це були бурхливі воєнні роки, коли перебування у Мукачівському монастирі, який постійно перебував у центрі подій, було не лише небезпечним, але й неможливим.

Є дані, що у Грушівському монастирі в XVII ст. була друкарня. А. Кралицький писав, що там друкувалися руські книги, були видані „Буквар“ для дітей та „Пентекостаріон“. А. Петрушевич твердив, що там також вийшла „Тріодь постна і цвітна“, друквана Швайпольдом Фіоль, який утік з Кракова, переслідований за приналежність до гуситів. Вважають, що Ш. Фіоль втік до Бардієва, на думку інших дослідників — до Левочі. Але це не означає, що він не міг бути в Грушеві. На жаль, досі не знайшовся жоден примірник з друкованих у Грушеві книг. Не знайдено й документів про друкарню у Грушеві.

Загадкою залишається дата зруйнування Грушівського монастиря. Одні історики вважають, що монастир був зруйнований Ізабелою Саполі у війні з Габсбургами за мадярський трон. Інші дослідники думають, що в 1664 році православний нез'єдинений владика Зейкан переселився з Грушева у Мстичівський монастир і звідти управляв Мараморошем. Ряд науковців припускає, що Грушівський монастир зруйнували протестанти у 1690 році під час повстання Тикилія, інші

— що монастир зруйнували латиняни. М. Лучкай зазначав, що в релігійних війнах протестанти й католики себе нещадно вбивали: „Тому можна бачити в Березькому порубані сокирою ікони, тому багато дзвонів, чаш закопано в землю. В Мукачівському монастирі я бачив священний рукопис Євангелії, який нектолики мечем порубали і багнетом пробрили. Хто бажає, хай відвідає бібліотеку Мукачівського монастиря, побачить багато прикладів, позначених датою і часом“. М. Лучкай дотримується думки, що Грушівський монастир перестав існувати близько 1690 року, нектолики його захопили, пограбували, повністю зруйнували. Зауважимо, що сучасні мадярські історики в тій акції звинувачують католиків. Дійсно, як протестанти, так і латинники були ворогами „руської Церкви“. Лиха доля XVII ст. спіткала Мукачівський монастир, який був кілька разів зруйнований. Не обминула вона й Грушівського монастиря. Він також був багато разів зруйнований. Але відновлення Мукачівського монастиря як резиденції єпископа русинів було справою всенародною, і той руйнований монастир завжди вставав з руїн. Грушівський монастир ченці залишали, засновували інші монастирі на безпечніших місцях, далі від доріг і воєнних завірюх.

У зв'язку з історією Грушівського монастиря ми розглядали дарчу грамоту від 1 травня 1404 року, якою сини Балиці Дмитро і Олександр дарували монастиреві три села з млином, дбаючи про його матеріальне забезпечення. Як ми зазначали, грамота написана мовою церковнослов'янською з домішками і під впливом народної української мови, азбучними літерами. Це дуже важливо. На цей час припадає поширення волоських (румунських) поселень на Закарпатті. Факт написання документа в Марамороському Сиготі (тепер у Румунії) українськими літерами й мовою вказує, що волохи-румуні, пізніші поселенці на Закарпатті і в Семигороді, запозичували культуру й віру східного обряду українців Закарпаття, що доводить й сучасний східний обряд в їх Церкві, багато українських слів у їх розмовній та церковній мові.

Відомо лише чотири імені протоархимандритів Грушівського монастиря: Михаїл (1391 р.), Симеон (1458 р.), Іларіон (1494 р.) і Гелазій (1499 р.). Історик Юрій Жаткович писав, що в монастирі працювала монастирська школа, переписувалися книги. Він вважає, що монастир був зруйнований у 70-х роках XVII ст. Інший історик писав: не знаємо точного часу занепаду цього монастиря, знаємо лише, що його землі забрав семигородський князь Михайло Аппафій

і подарував їх Стефану Фратер, шляхтичеві, і що монастир був розбитий „поляками“ у 1657 році, коли ті вторглися на Закарпаття, переслідуючи семигородського князя Юрія II Ракоці за його вторгнення в Польщу. З впевненістю можна говорити, що знищення монастиря було несподіваним і стрімким, оскільки не залишилося жодних монастирських документів, книг тощо. Лише кам'яний хрест між дубами у північній частині села свідчить, що колись там процвітав старовинний монастир Закарпаття.

Якій вищій церковній владі підлягали мукачівські єпископи і єпархія? Чи закарпатська руська Церква була „схизматицька“?

Історія Закарпаття не має жодних даних або хоч натяків на те, щоби мукачівські єпископи та єпархія підлягали якійсь вищій церковній владі. Єдиний Грушівський монастир був призначений екзархом Константинопольського патріарха. Виходячи з того, що воєвода Драг просив прийняти Грушівський монастир під владу патріарха, а також з того, що патріарх не згадував, що Закарпаття до нього колись належало, видно, що Закарпаття ніколи в історії не підлягало владі Константинопольського патріарха чи патріархів. Більше того, Мукачівський єпископ Іван права і владу ігумена-екзарха, які він отримав від Константинопольського патріарха, не визнавав і примусив Грушівський монастир визнати правовладу мукачівського єпископа. Це вказує і на те, що мукачівський єпископ не підпорядковувався владі Константинопольського патріарха, бо інакше він би респектував його розпорядження. Отже, Константинопольському патріархату Закарпаття ніколи не належало.

Нема жодних даних і про те, що Закарпаття колись підлягало владі Галицького митрополита. Цікаво, що Семигород туди належав, і в 1469 році митрополит Макарій збирав там свої прибутки. Закарпаття також не підлягало владі Семигородських єпископів. В Семигороді ще в другій половині XV ст. взагалі не було православного єпископа: перший православний митрополит Семигорода Варлаам згадується аж у 1537 році. Крім того, відомо, що Семигород був у значній мірі заселений русинами, які належали до Мукачівської єпархії. Пізніше в Семигороді з великої Мукачівської єпархії утворилося кілька самостійних єпархій.

Бачимо, що мукачівські єпископи, як єпископи Закарпаття, не підпорядковувалися жодній вищій церковній владі: вони були самостійними, незалежними єпископами.

Ми вказали, що Закарпаття прийняло християнство в часі церковної єдності від слов'янських апостолів Кирила і Методія. Хоч уже тоді були непорозуміння між церковним Сходом і Заходом, але вони існували у світі теологів: простолюддя не знало про них ще протягом кількох століть. Ці суперечки ніколи не торкалися Закарпаття і Церква жила в єдності. У 1054 році відбувся „церковний розкол“, про який Закарпаття з певністю нічого не знало — це були лише теологічні суперечки, з яких латинники своєю нетактовністю зробили розкол. Але ні питання розколу, ні слово „розкол“ ніколи не фігурували на Закарпатті. Церква Закарпаття, за заповітом Кирила і Методія, залишилася самостійною, ні від кого незалежною. Ні перед розколом, ні після нього Константинополь не мав жодного впливу ні влади на Закарпатті.

Від Риму Закарпаття було відірване відстанню, турецькою окупацією Мадярщини, війнами. Отже, Закарпаття не мало церковних зв'язків з Римом. Але з історії Закарпаття також не знаємо фактів, щоби Закарпаття відірвалося від Риму.

Закарпаття до часу церковної єдності у 1646 році було релігійно самостійним. Ми завжди називала себе православними і до з'єдинення і після з'єдинення. Це дуже важливо. Термін „православний“, зрештою, єдино правильний, він ніколи не був синонімом слова „схизматицький“. Закарпаття ніколи не було „схизматицьким“, воно було православним в значенні „правовірне“. Схизматиком вважається той, хто свідомо відступив від церковної єдності, не визнає або поборює декотрі правди віри католицької Церкви. Закарпаття цього ніколи не робило.

Закарпаття і його Церква, єпископи і духовенство, весь народ тримались назви „православний“ й, вважали себе правовірними. Тогочасні латинські церковні кола, не вникнувши у справу, назвали закарпатське духовенство, єпископів, вірних „схизматиками“. Ця назва „дипломатично“ увійшла в історію й кинула на Мукачівську єпархію пляму „схизми“, але цілком неправдиво і несправедливо.

Князь Федір Корятович

Про життя й діяльність князя Федора Корятовича на Закарпатті з причини браку матеріалів між дослідниками нема єдиної думки. Всі історики виходили з повідомлень про нього з твору Базиловича „Короткі відомості про фундації Федора Корятовича“. Але всі наведені ним дані неправильні. Не дивно, бо Базилович також не мав жодних матеріалів. Дані про Федора Корятовича ми наводимо на основі даних Михайла Грушевського:

„В боротьбі за західноукраїнські землі Литва захопила частини Галицько-Волинської держави: Волинь і Поділля. Литовська держава складалася зі значного числа князівств, майже самостійних. Одним з них було і князівство Коріята. Корят був братом Ольгерда, великого князя Литви, і мав чотирьох синів: Юрія, Олександра, Константина й Федора. Три старші брати від 1363 року стали князями на Поділлі. Вони почали боронити землю від татар збудували на Поділлі замки. В бою з татарами поліг Олександр Корятович. Після братів князем Поділля став Федір Корятович. Великий литовський князь Витовт почав з'єднувати князівства під свою одну управу. Русько-литовський літопис свідчить про похід Витовта на Федора Корятовича, а як причину наводить те, що він перестав бути слухняним і не хотів покоритися. Так восени-взимку 1393 року Поділля було від Федора відібране. Витовт позаймав подільські міста, а при тому узяв у неволю й Федорового воеводу Нестака й обсадив городи своїми старостами“.

Більше даних про Федора нема. Декотрі дослідники пишуть, що Витовт узяв у неволю й самого Федора і відіслав його до Вільна. Нема певних даних, коли Федір Корятович народився, коли і де точно помер та похований. Час його приходу на Закарпаття, як вважають дослідники, припадає на 1393-1394 рр., час його смерті — на 1414-1415 рр. Вчені пишуть, що військо Федора було Витовтом у кількох битвах розгромлене, після чого він втік на Закарпаття.

Князь Федір Корятович

Федір Корятович утік чи пішов у Мадярщину, бо мав там якісь невідомі зв'язки з мадярським королем Зигмундом (1387-1437). Цей король подарував йому маєтки на Закарпатті (Мукачівську й Маковицьку домінії), якими Федір володів до смерті (1414 р.).

Бачканський історик Лабош про Федора Корятовича писав: „Федір Корятович був четвертим сином литовського князя Коріята. У 1357 році три старші сини Коріята в битві на Синій Воді розбили татарів і забрали Поділля, після смерті старого Коріята князівський трон на Поділлі посів старший його син Юрій. Цей у 1376 році став волоським князем, а подільський трон успадкували брати Олександр і Константин. Приблизно у 1388 році третій брат помер, і княжий трон посів Федір. Але його в 1393 році литовський князь Витовт розбив і взяв у полон. У 1394 році Федорові вдалося втекти в Мадярщину, де тодішній мадярський король Зигмунд його прийняв і дав йому панство Мукачівське і Маковицьке. Одночасно Федір став і Бережським жупаном. З ним прийшла його жінка Ольга, дочки Марійка і Анна, братняк Василь з сім'єю і ще кілька осіб. Він не прийшов з 40 тисячами народу, він втік з полону з кількома друзями“.

Історик Михайло Лучкай вважав: „Доля самого Корятовича покрита туманом. Одні вважають, що він помер у Мукачеві, інші — що з любові до батьківщини повернувся на Поділля і знову дістав свої маєтки. Третю думку наводить, вірніше, висуває як правдиву, Йосип Балайті у творі „Мункач“ (виданім у Дебрецені 1836 р.); де пише, що Федір повернувся на Поділля і 1365 р. був убитий. Щодо цього він не наводить жодного свідчення, але тому, що він черпав дані з оригінальних документів архіву Мукачівської домінії і знайшов офіційне повідомлення про смерть Корятовича, тому я погоджуюсь з його думкою... Тим більше, що не знаходжу жодного сліду по його могилі, також відсутні письмове й усне свідчення. Після того як Федір Корятович був убитий на Поділлі 1365 року, не залишивши жодного спадкоємця, мукачівське володіння і всі його маєтки Уйгел, Маковиця та інші перейшли в державну скарбницю“.

Твердження Балайті, що він бачив офіційне повідомлення про смерть Федора Корятовича на Поділлі, відкидаємо як вигадане, тому що він наводить рік 1365, а Федір помер у 1414 році. Припускаємо, що його тягло на Поділля, але думаємо, що він, будучи уже похилого віку, не в силах був боротись за повернення свого князівства. На нашу думку, він міг бути похований у Мукачівському монастирі або в Горянській ротонді. Історик Юрій Маткович писав: „Князь Федір

помер 1413 або 1414 року. Одні історики твердять, що він упав у війні на Поділлі. Це неправда. Прожив він понад 80 років. Вдова його Балга (Ольга) і його донька Анна також померли в Мукачеві близько „426 року“. Отже, хоч з точністю не знаємо, де Федір Корятович похований, все ж припускаємо, що на Закарпатті, бо його жінка залишалася на Закарпатті володіти. Вона мусіла залишитись на Закарпатті і у тому разі, коли б Федір Корятович дійсно поліг на Поділлі, бо куди ж могла піти вдова, якщо її чоловік помер? —

Що ми знаємо про Федора Корятовича із закарпатських документів? Документи про те, що Федір володів Мукачевом, походять з 1398 року. Після Корятовича Мукачевом володіли сербські деспоти: Стефан Лазаревич і Юрій Бранкович (1426-1439). Федір Корятович у свій час був і головним провідником замку у Хусті, був також графом або жупаном королівської соляної комори в Марамороші. Анатолій Кралицький писав, що Корятович збудував Чернечий монастир біля Мукачева і відновив мукачівську фортецю. Перше твердження Кралицького є невірним, тому що Мукачівський монастир на Чернечій горі існував від прадавна: Корятович лише обдарував монастирі на Чернечій горі і в Красному Вранді землями та збудував церкву в Потоках (Шарошпоток

— тоді велике руське Монастир на Чернечій горі біля Мукачево село). Є дані, що Корятович приділив руському духовенству маєтки на Маковиці, заснував лікарню в Берегові. Можливо він зробив й інші справи, про які нема відомостей. Історик Лучкай зауважував: „Дружина Корятовича заснувала жіночий монастир Василянок. Цей монастир був розташований на лівому березі річки Латориці над поселенням Підгоряни, на пагорбку, що піднімається над Латорицею, де тепер видно руїни. Про цю фундацію черниць у мадярського літописця Туроція написано таке: „На протилежній горі, з боку міста, дружина Федора Домініка установила монастир Василянок, там тепер камінь і руїни“. Далі Лучкай писав, що маєтки, які Корятович дав духовенству, мадярські пани від них забрали. Про будівництво церкви в Унгелі мадярський історик Карабінські записав наступне: „Реформатську церкву в Уйгелі побудував Петро Перені, а

русинську — Федір Корятович“. Історик Лучкай додає: „місто Уйгель — найдавніше, воно розквітало до приходу мадярів, мадяри його назвали Шаторгалма. Слово „голм“ або „холм“ означає пагорбок. Слово „шатор“ — шатро, русинського походження і означає намет“. Так само ті слова пояснює мадярський історик Сірмай. Пам'ять про Корятовича в народних переказах не залишилася, а те, що існує — пізніші вигадки закарпатських будителів. Одинокий лист Корятовича, написаний князем власноручно, вміщений в збірці мадярського історика Годинки.

Ім'я Федора Корятовича пов'язане з боротьбою за Мараморошину між українцями і волохами-румунми. У 1365 році Мараморош залишив румунський воєвода Богдан. Він зі своїми румунми переселився в Молдову. Мадярський король прийняв іншого румунського воєводу — Саса з синами Балком і Драгом, поселивши їх в Марамороші. Ці воєводи володіли селами і в Бережському комітаті. Вони одержали й замок Королево, але прагли мати ще Хустський замок. Воєводи дуже збагатили, позичаючи гроші самому королю. Згодом вони дістали в своє володіння Вишково, Тячево, а в кінці 1397 року й Хуст та Сигіт. Тепер уже й сам король побоювався їх сили, тому в Марамороші виділив великі маєтки баронові Перені. Користуючись прихильністю короля та хитрістю, Перені захопив усі маєтки Балка і Драга, що були в Угочському комітаті. Тепер Балк і Драг лише чекали нагоди, щоби помститись роду Перені. Між тим Драг помер, а Балк виступив проти Перені. З перебігу подій видно, що вирішувалася доля Марамороша. Драг обсаджував Мараморош волохами-румунми, що було не на користь споконвічного руського, тобто українського населення Марамороша. В цій ситуації князь Федір Корятович став на сторону Перені, вони декілька разів розбивали військо Балка, зайняли його фортецю Королево. Так Федір Корятович став надзупаном Марамороша, але лише на короткий час, бо цей уряд пізніше перебрав Перені. Після таких невдач у Марамороші Балк і нащадки Драга переселилися до Сатмарського комітату і волохи-румунми близько 1413 року залишили Мараморош.

На гербі Федора Корятовича зображений великомученик св. Юрій, який списом пробиває змія. Документи говорять, що Корятович мусів домагатися своїх прав через суди з різними мадярськими землевласниками і „мав неприємні стосунки і з ягерським латинським єпископом“. Але конкретно про це не знаємо нічого, тому що ягерський єпископський архів дотепер для дослідників недоступний. Дочки Корятовича вийшли заміж за мадярських магнатів: Марійка за Емерика Марцалі, найвірнішого друга короля Зигмунда, Анна —

за палатина Гарая. Дослідники вважають, що Корятович, який ніколи не зрікався титулу подільського князя і завжди підписувався як князь Поділля, у 1410 році відвідав Поділля, але, побачивши, що нема надії повернути втрачене князівство, повернувся на Закарпаття і незабаром після того помер. Дослідники наводять джерела про ці події. Жінка Корятовича упокоїлася через чотири роки після його смерті.

У 1360 році в Мукачеві була виготовлена грамота, написана нібито князем Корятовичем. В ній йшлося про те, що князь Корятович з метою забезпечення ченців на Чернечій горі біля Мукачева дарував їм два села — Бобовище і Лавку. Крім того, монахи мали право збирати з сусідніх виноградників десятину, а з села Росвигова — десятину зерна. Ченці також мали одержувати з прибутків мукачівського замку щорічно 10 кобликів пшениці, 10 кобликів жита, 4 бочки вина, 100 каменів солі і 100 форинтів. Згадану грамоту ченці представили королю, який її підтвердив. Мадярські уряди і науковці протягом століть вважали грамоту автентичним оригіналом. Пізніше виявилось, що грамота є підробленою. Кидається в очі: Корятович прийшов на Закарпаття у 1394 році, а грамота датована 1360 роком. Грамота помиляється не у фактах, але в даті. Дійсно, Федір Корятович забезпечив прожиття ченців монастиря Чернечої гори донаціями. Але він не залишав грамоти про ті дарування, як це передбачав закон, і не дав її підтвердити і схвалити королю (можливо така грамота існувала, але протягом століть, коли монастир багато разів горів, вона згоріла з іншими паперами або пропала). Коли в мукачівській фортеці з'явився новий пан, він не визнав домагання ченців, навпаки, — все від них забрав, і ченці, щоби врятувати ситуацію, виготовили від імені Корятовича дарчу грамоту, записали до неї всі належні їм прибутки, навели дійсні факти, але помилково або з незнання записали рік виготовлення грамоти як 1360-й. Цю фальшиву грамоту ченці написали приблизно в 1420 році, підтвердила її у 1690 році і Прешпорська Капітула, а в 1692 році — король Леопольд. Одночасно було доведено, що монастир на Чернечій горі існував від прадавня, що Федір Корятович не був його засновником. Отже, питання про підробку грамоти не мало значення.

З перебуванням Корятовича на Закарпатті мадяри, а пізніше і словаки пов'язали легенду про колонізацію Закарпаття русинами. Згідно їх теорій Корятович прибув на Закарпаття з 300 тисячами (називають 400 тисяч) русинів, які були християнами. Вони вважали, що й християнство на Закарпатті поширилося лише від того часу; а русини, що прийшли з Корятовичем, заселяли доти порожні простори на Закарпатті.

Такі твердження є антинауковими, оскільки проголошувалися з політичними цілями.

1. Деякі малярські історики твердять, що українці прийшли на Закарпаття аж з подільським князем Федором Корятівичем. Що говорить історія? Подільський князь Федір Корятівич прийшов на Закарпаття у 1394 році, утікаючи і рятуючи своє життя, він втратив князівство. З малярським королем він був у далеких родинних стосунках, і король прийняв його, давши йому на Закарпатті землі. Він оселився в Мукачеві. Щодо приходу Корятівича погляди малярських істориків розділились. Одні твердили, що з Корятівичем прийшли перші русини-українці, нібито їх прийшло 300 тисяч, а доти українців на Закарпатті не було. Свої докази малярські історики ґрунтують на грамоті малярського короля Леопольда I від 1692 року, в якій написано, що руський народ 300 років тому переселився з сусідньої Русі в Малярщину, особливо в околиці Ягерської єпархії. Але ця грамота говорить лише про переселення Корятівича і зовсім не говорить про те, що до приходу Корятівича українців на Закарпатті взагалі не було. Ця грамота датована 1692 роком. Твердити, що українці прийшли на Закарпаття лише з Федором Корятівичем можна було лише тоді, коли б русини не вміли ні читати, ні писати, й не могли прослідкувати історію. В попередніх частинах цього твору ми бачили цілий ряд документів і доказів про заселення Закарпаття задовго до приходу малярів. Ще в минулому столітті на цю пропаганду влучно зреагував закарпатоукраїнський історик Михайло Лучкай: „Чи Федір прийшов з родовими общинами? Новіші історики, менш критичні, не знаючи, як пояснити велику кількість русинів у Малярщині, вважають, що Федір прийшов в Малярщину з 300 тисячами і поселився, а потім запросив звідти велику кількість народу у своє володіння, і що румуни є їх потомками. Але кожен бачить, яка непослідовна ця думка. Якби Федір мав на своєму боці 300 тисяч людей, напевно, не тікав би від Ольгерда, але чинив би опір і, йдучи в Малярщину, він захопив би зброю... Втеча з такою кількістю людей не була би зручною і не пройшла би поза увагою істориків. Малярський хроніст Туроцій говорить: „Тільки з обраним народом, адже декілька обраних супроводило князя, а не натовп. Тим не менше міг принести великий скарб..., міг взяти з собою гроші, але не стільки, щоб виплатити за володіння Мукачів і Маковицю, бо це не засвідчено в жодному документі. Таким чином, легко зробити висновок, що русини не прийшли з Корятівичем, але Корятівич знайшов їх тут, і не було потреби в нових мешканцях, бо

в цьому управлінні було 300 сіл. Він не міг пізніше привести нових переселенців, бо власники Поділля не дозволили б позбавити свою землю населення. Якби звідти і супроводили свого пана, то хіба що обмежена кількість осіб“.

Це саме, за Лучкаєм, повторює історик Дулишкович і додає: „В малярського літописця Туроція читаємо лише такі слова „Кум елкто популо — з вибраним народом“ як доказ того, що в його дружині були лише деякі вибрані. В домінії Мукачево не було потреби в нових поселенцях“.

Німець Бідерман писав, що князь Корятівич не міг мати численного війська, бо тоді він не зрікся б так легко своїх прав на Поділля. Малярський історик Годинка твердить, що Корятівич спасався як політичний емігрант і не міг прийти з численною дружиною, тим більше з 400 тисячами русинів. Щоби здійснити такий великий колонізаційний план, потрібен був провідник, і неможливо, щоби це не було записано в історії: „А про заселення за Корятівича історія говорить — це лише легенда фантастична, як казка про змія на Чернечій горі“.

Закарпатоукраїнський письменник Олександр Павлович також виступає проти думки про прихід русинів на Закарпаття з Корятівичем. Вони були там відпрадавна. Автохтонність русинів на Закарпатті він висвітлює у статті „Матеріали для малярско-руського словаря“, в якій первобутність русинів на Закарпатті доводить великою кількістю українських слів у малярській мові.

Якщо б Корятівич прийшов на Закарпаття з великою кількістю своїх людей, це виглядало б на велике переселення. Але таке переселення не зазначене ні в Галичині, ні в Малярщині. Чи могла б історія не знати про таке переселення? Нам детально відома німецька колонізація, прихід печенігів, половців-кунів, оласів-італійців, французів, бельгійців, жидів (Бардоші. „Суппл. т. Сцепус“, 417), але нічого не знаємо про переселення русинів. Отже, його не було. Якщо б таку кількість людей втратила Галичина, виник би конфлікт між державами — людська робоча сила була тоді найціннішим скарбом. Втратити її означало втратити майно. Крім того, чого б русини з Галичини ішли в Малярщину у рабство? Нема жодного народного переказу про те, що русини прийшли колись у великій кількості на Закарпаття. А найважливіше те, що В. Гаджега навів список сіл, які існували вже задовго до приходу Корятівича. Їх наводять також інші історики (Венцел III, Фейер IV, Чанкі I, 117, Ендліхер та інші).

Історик І. Кондратович на основі документів зазначав, що з Корятовичем переселилися на Закарпаття, крім його жінки і дочок Марії та Анни, ще і його братанич Василь, а також родичі: Станислав, Петро, Богдан, Юрій та Іван.

Історик Василь Гаджега заселення за Корятовича називає „необґрунтованою казкою“. Вивчаючи це питання глибше, він навів дуже багато сіл з усіх комітатів Закарпаття (і то на основі малярських документів), які існували задовго до приходу Корятовича і були українськими селами. Навіть маляри визнали необґрунтованість казки про заселення Закарпаття Корятовичем. Словаки також без жодних доказів твердять, що Земплин був заселений русинами, які прийшли з Корятовичем. На це В. Гаджега писав: „Не було ще ані слова про князя Корятовича, коли якраз на Земплинщині магнат Миколай Перені, власник села Крести, заснував монастир для францисканців, які мали захищати його вірних від русинів-схизматиків, що зі всіх сторін його оточують. Бо досі там не було латинського духовенства“. Дослідник Гядор Стрипський писав, що монастир францисканців справді був побудований між фортецею Кивсег і селом Батино та довго був відомий під назвою Бодрог-Моноштор і Бодрог-Керестур.

Як уже зазначено, В. Гаджега назвав дуже багато сіл, що згадуються в документах до приходу Корятовича на Закарпаття. При цьому в них повідомляється, що в багатьох цих поселеннях є „руські церковці“. Так, наприклад, у далекому Мараморощі, який, на думку дослідників, був найпізніше перетворений на комітат (отже, там збереглося мало документів) існувало багато сіл до приходу Корятовича. В документах згадані такі оселі: Бичків (1365), Боронява (1389), Бедевля (1336), Білки (1343), Буштин (1373), Довге (1383), Біла Церков (1373), Горінчево (1350), Довгополе (1329), Хуст (1329), Крачуново (1385), Керецьки (1383), Криве (1374), Грушево (1391), Драгово (1389), Крайниково (1389), Липша (1350), Луг (1389), Новоселиця, Вишня Нересниця (1371), Данилово (1390), Салдобош (Стеблівка, 1389), Сокирниця (1373), Сигіт (1383), Селище (1365), Тересва (1373), Тячево (1329), Угля (1387), Вонігово (1389), Вишково (1329) і т.д. Наведемо для прикладу й кілька сіл інших комітатів. Комітат Бережський: Берегово (1354), Береги (1383), Бобовище (1360), Давидково (1398), Іршава (1380), Росвигово (1360), Чорний Ардів (1300), Раковець (1363), Виноградово (Севлош, 1373); в Ужанському комітаті: Дравці (1390), Лаз (1389), Тарновці (1398), Німецьке (1389), Земплин (1353) і т.д.; в Земплинському комітаті: Бичків (Бачков, 1355), Добра (1365), Грань (1390), Колч-Довгополе

(1376), Жипов (1363), Ястряб (1363), Казмир (1372), Кійов (1390), Ламне (1382), Мерник (1363), Олшава (1382), Руське (1390), Петковці (1363), Петровці (1397), Ремені (1363), Собош (1390), Сольник (Солнок, 1369), Тополя (1397), Банське (1397), Хорвати (1398); багато сіл, згадуються в сусідньому Шаришському комітаті: Андрийовка (1352), Байровці (1366), Буковець (1379), Грабовці (1352), Кобульниця (1366), Комлош (1352), Млинаривці (1368), Никлова (1387), Седлиці (1387), Ториса (1370), ряд сіл, згадується після 1394 р. В. Гаджега наводить села, згадані ще в період Арпадовичів, тобто до 1300 р. Треба підкреслити, що всі ці села українські, і нині вони належать до східного обряду.

2. Деякі малярські історики твердили, що Корятович дотримувався латинського обряду. М. Лучкай коментує це так: „На доказ свого твердження нічого вони не приводять“ і додає: „Федір був князем Поділля, яке ніколи не дотримувалося латинського обряду. Ліпше було б, якби ті, які намагаються повернути русинів на латинський обряд, більше потрудилися над тим, щоб здобути некатоліків“. А ми додамо: Кондратович згадує суперечки, що були між Корятовичем і егерським латинським єпископом, а це доказ того, що Корятович багато потрудився для східної Церкви, монастирів, будував „руські“ церкви.

3. Якщо б християнство на Закарпатті було прийняте з приходом туди Корятовича, то як тоді пояснити той величезний його розквіт за кілька десятиліть, на який вказує історія: багато церков в кожному селі, а подекуди й по дві, багато духовенства, вплив східного обряду та руської, тобто української мови на малярську мову, культуру, українські назви на території Потисся — частині сучасної Малярщини тощо?

4. Кілька слів про пропаганду словаків, згідно якої русини прийшли на Земплин з Корятовичем. Це лише пропаганда, поширювана без огляду на дійсність. Історик В. Гаджега пише: „Коли переглянемо комітат Земплинський, можемо помітити наступне: сіл із доби королів Арпадовичів (це зн. до 1300 року) було на Земплині 187.“ Це все „руські“ села. Багато сіл Земплина, згаданих в документах після 1300 року, включно до 1350 року, є також українськими селами. Малярські історики в Земплинському комітаті налічують 43 римо-католицьких парафій, із яких більшість виникло після XIV ст.“

Слід підкреслити, що латинські парафії і костели будувалися лише в замках-фортецях феодалів, а пізніше — біля цих замків чи палаців, і слугували лише для потреб феодалів. Пізніше феодали залучали до латинських костелів і свою прислугу. Згодом костели перетворилися на місійні центри латинізації русинів.

Чи закарпатські українці мали свою шляхту?

Ряд дослідників стверджує, що закарпатські українці мали свою шляхту, яка пізніше змадяризувалася. Інші вважають т.зв. закарпатських „нямешів“ українською шляхтою Закарпаття. Та жоден з дослідників не наводить конкретних даних про закарпатську українську шляхту.

Відразу зауважимо: шляхтичів українського роду із Закарпаття ніколи не було. Висновки — „закарпатці були гноблені своїми і чужими панами“ — пуста балаканина. Закарпатців гнобили лише чужі пани: мадярські або змадяризовані пани німецькі, хорватські, чеські, румунські. Української закарпатської шляхти ніколи не було — ні великої, ні малої. Розглянемо це питання ближче:

а) Мадярська історія не згадує жодного закарпатоукраїнського шляхтича, який первісно був русином, а потім змадяризувався, і в той же час наводить ряд шляхтичів мадярського, німецького, італійського, французького, хорватського, румунського, чеського родів.

б) Шляхтич Закарпаття початку XIV ст. Петро Петрович не був русином, його прізвище Петив, Петень тощо. Ім'я Петро Петрович дали йому „сучасні“ закарпатці (напр., В. Гренджа-Донський) — „щоби й закарпатці мали героя“. Петро Петрович відомий тим, що спочатку допомігши Карлу Робертові сісти на мадярський трон, у 1319 році намагався покликати на мадярський трон галицького князя. Були на Закарпатті ще два князі, які прийшли з інших українських земель: Ростислав Михайлович і Федір Корятович. У 1243 році королівські землі Пряшівщини мадярський король Бела IV подарував своєму зятеві чернігівському князеві Ростиславові Михайловичу, який утік після знищення татарями Чернігова в Мадярщину. Ростислав Михайлович мав свій осідок в замку Фюзер (Земплин). Це було лише його кількарічне володіння частиною Закарпаття. Документи тих часів вказують, що територія Земплина й Пряшівщини, особливо область Кошиць, була заселена русинами-українцями. Певно, тому мадярський король і дав ці території у володіння українського князя. Але цей князь не створив жодного угруповання українських шляхтичів на Закарпатті. Подібно король Людовик I в кінці XIV ст. віддав згадані території Закарпаття у володіння втікачеві з Поділля, литовсько-руському князеві Федору Корятовичу, який володів ними від 1393 року до 1414 року. Цей князь також не створив на Закарпатті закарпатоукраїнської шляхти.

в) У 1285 році король Ладислав IV поселив у Марамороші румунів, з якими прийшли воєводи Богдан, а пізніше Драг і Балк. Воєвода Богдан зі своїми румунами у 1350-1354 рр. відійшов до Молдавії; роди Драга і Балк змадяризувалися і відійшли в Закарпаття. Отже, вони також не були закарпатськими українськими магнатами.

г) Була на Закарпатті мадярська шляхта з українськими прізвищами (змадяризовані закінчення Старої, Синеї, Долгої. Ці прізвища не означають, що шляхтич походив з українського роду. Були це багаті магнати, які за тодішнім звичаєм прибирали собі прізвища від села, в якому був осідок шляхтича. Так, Старої — від села Старе (біля Михайлівців), Синеї — від села Сине (в Шариші і Земплині), Долгої — від села Довге.

г) Радянські історики стверджують „о закарпатской украинской мелкой шляхте“ на Закарпатті. Ця шляхта ніколи не було. Дійсно, на Закарпатті, особливо в Мараморощі було кілька закарпатоукраїнських сімей, яких називали „нямешами“. Ці „нямеші“ взагалі ніколи не були шляхтою, навіть найнижчою. Це були звичайні селяни, які дещо відзначилися на службі короля (наприклад, село Лучки — в передачі пошти, марамороські — у війську мадярських магнатів, особливо у війську Фердинанда II Ракоці). „Нямешство“ вони отримували за різні заслуги. Це скаржало, що ті люди ставали лібертинами, вільними, відпущеними з кріпацтва-підданства, не були зобов'язані відробляти панщину, та вони залишалися бідними, як останні кріпаки, бо магнат, даючи їм свободу, не давав ані клаптика землі. Отже, ці „нямеші“ не були дрібною шляхтою. Вони мали „нямешський лист“, мали лише один земельний наділ і з того наділу зобов'язані були платити землевласникові гроші, доки його не викупили. Такі „нямеші“ були в селах Драгово (Федор, Пап, Стойка), Березово (Тегза), Липша (Бенца), і в Ізі, Бедевлі, Зрешівцях, Кричеві, Чумальові, Углі, Колоднім, Вонігові, Довгім, Вишні Каті, Білках. Вони здобули собі „нямешство“ в мадярських магнатських повстаннях, від Бочкая, Бетлена та Ракоці, за участь у їх війську. Це був один зі способів звільнення від кріпацтва. Так селяни здобули свободу. Цей їх привілей — вільних людей — магнати оспорювали, але „нямеші“ своїх привілеїв домагалися через суди. Автор цих рядків також походить з „нямешів“ і точно знає від свого батька і дає все про нямешів. Вони різнилися від інших селян лише тим, що були вільні, працювали на своїх наділах, які землевласники частково від них відбирали, пишалися лише тим, що вони незалежні, не кріпаки, але не цуралися інших русинів-кріпаків.

Отже, „нямешів“ вважають закарпатською українською дрібною шляхтою лише люди необізнані з дійсністю.

У Марамороському комітаті були ще такі прізвища „нямешів“: Липча, Пап, Волошинець, Тегза, Балабан, Грабар, Біловар, Чорба, Плиска, Орос, Роман, Рішко, Беличко, Іванчисин, Богдан, Дякун, Козуб, Тимко, Калинич, Микулчак, Довган, Горзо, Бейкан, Поповець, Гаврило, Костюк та інші. Отже, титул „нямеш“ означав, що ті люди є вільновідпущеними з кріпацтва. Інших селян — кріпаків — мадярські документи називають „йобадами“. Це слово колись мало значення — „з кращого роду“, а пізніше означало — „простий сільський люд“. Починаючи з XIV ст., слово „йобадь“ означало вже тільки селянина-кріпака, що було й оформлено законом у Тріпартитумі.

Руська церква Закарпаття перед селянським повстанням у 1514 р. Поборювання руського обряду християнства

За Стефана I почалося переслідування руського християнства в Мадярщині, яке називали „поганством“. Такий термін мадярські історики ввели в історію. Навіть ближче пізнавши „руську віру“, мадярська влада ще в 1440 році, як свідчать документи, християн східного обряду називала „поганами“. Дещо змінив погляд на „поган“ київський митрополит Ісидор в 1440 і 1443 роках.

У 1436 році на Київську митрополію був призначений грек Ісидор. Посівши престол, він у 1437 році відбув на церковний Собор, що засідав від 8 січня у Феррарі, а з причини чуми — від 26 лютого 1439 року у Флоренції. Яким шляхом їхав митрополит Ісидор на цей собор — невідомо. Його зворотний шлях, який прямував через Мадярщину і Польщу, вказує, що й до Флоренції він їхав тією ж дорогою. 6 липня 1439 року на Соборі було проголошено з'єдинення Церков. Ісидор повертався додому, як „руський кардинал“. У березні він прибув до Буди (тепер Будапешт), де зібралися латинські єпископи. На зібранні відбулася велика дискусія щодо східного обряду, про що свідчить „Письмо до віруючого народу про з'єдинення Церков“, яке з Буди розіслав митрополит Ісидор. В „Письмі“ він писав: „Ісидор, милістю Божою преосвященний єпископ всієї Руси... Зрадійте й веселіться сьогодні, бо Церква Східна і Західна, які на деякий час були розділені і собі взаємно ворожі, нині поєдналися правдивим єднанням у первісну свою єдність, мир і давню злуку, без усякого

поділу. А ви, латинські народи, без усякого вагання повірте справді в усе те, що належить до грецької віри. Бо вони всі хрещені, а хрищення їхнє — правдиве і святе та перевірене Римською Церквою, що воно однакове і правдиве, як і хрищення тієї Церкви“.

Повторюємо: митрополит Ісидор писав так не випадково. Це було написано з певною метою. Мадяри протягом століть, під впливом латинської Церкви, християн східного обряду на Історичному Закарпатті називали поганами. Дуже важливим є те, що Ісидор писав свого листа в Будині. Це свідчить, що він знав ситуацію, яка склалася на Історичному Закарпатті.

Знаємо, що митрополит Ісидор, переїжджаючи Галичиною, відвідав єпархії в Перемишлі, Львові й Холмі. Він там зупинився приблизно на три місяці. Якщо Ісидор писав свого листа для віруючих русинів, при тому в Будині в Мадярщині, цілком ймовірно думати про його відвідини русинів на Історичному Закарпатті, конкретно в Мукачівському монастирі, де тоді жив єпископ Закарпаття. Під осінь 1441 року митрополит Ісидор був ув'язнений у Москві. Він мусив утікати і тоді вже, певно, ішов через Закарпаття, поспішаючи до короля Владислава III, який резидував у Будині. Це тим вірогідніше, що митрополит Ісидор у Будині написав „Диплом Владислава“ про зрівняння руського духовенства в привілеях з латинським, відповідно до постанов Флорентійського Собору. Погляньмо на „Диплом Владислава“:

„Владислав з Божої милости король Мадярщини... Повідомляємо оцим письмом тих, кому цього треба, всіх сучасних і наступних, до відома яких дійде це письмо, ось про що: ...Церква східного обряду була привернена до одності й давно бажаної єдності з святою Римською і Вселенською Церквою, і то так, що сама Східна Церква і її настоятелі та увесь клир того ж грецького і руського обряду, який існує на просторах наших володінь нам підчинених, який у часі цього непорозуміння й роз'єднання знаходився в деякому приниженні, сьогодні, з приверненням свободи, можуть віддаватися богочитанню та вдосталь благи доброго нашого Спасителя за спасіння душ віруючих і за збереження святої віри в стані люб'язного життя.

Отож, на славу всемогутнього Бога, Який відкупив нас Найсвятішою Кров'ю, всім церквам, всім єпископам, тобто владикам, настоятелям, духовенству й усім вірним церковним людям того ж грецького і руського обряду, ми вважали за відповідне дати всі ті права, свободи, обряди, звичаї і привілеї, і їх оцим письмом на повсякчас даємо: як

ним користуються й утішаються всі церкви наших володінь у Польщі й Мадярщині й інших краях, як і їхні архієпископи, єпископи, прелати й усі інші особи церковного стану. Крім того, бажаємо й оцим постановляємо, щоб віднині ніхто з достойників, капітанів та урядовців земських і ніхто з наших підвладних — не перешкоджав у виконанні правосуддя згаданих єпископів — владик і прелатів того ж грецького і руського обряду... Виготовлено і дано в Буді, в п'ятницю перед неділею 22 березня, року Господнього 1443, в присутності преподобного в Христі отця і пана Симона з Розгону, єпископа Ягерського...“

Про що говорить „Диплом“? По-перше, що його склав сам Ісидор, а король підписав. Стиль і лагідність першої частини, де йдеться про з'єднання та рівність, є такий гарний і лагідний, що його не спромігся б створити пихатий латинський єпископ. По-друге, документ ясно говорить про справи, неприємні для латинників: переслідування християни східного обряду, захоплення маєтків Східної Церкви, заборона руським єпископам виконувати їх єпископську владу тощо. Говорити це публічно для латинників було не дуже приємно. При підписанні „Диплому“ у короля були присутні латинські єпископи, між ними ягерський, пан Симон з Розгону (за походженням італієць, його предки одержали Розгон — село біля Кошиць — тепер Розгановці). Село Розгон, маєток його роду, як і багато інших сіл, в той час заселяли русини-українці. Ягерські єпископи були руйнівниками Руської Церкви в Мадярщині, на Історичному Закарпатті.

„Диплом“ підтвердив існування, а не заснування Мукачівського єпископства, а також інших існуючих тоді руських єпископств. Від того часу Мукачівського єпископа хоча й не респектували, проте толерували і називали в документах єпископом. Отже, у 1443 році, в документі мадярського короля йдеться (хоч і непрямо) про закарпатського руського єпископа, досі обмежуваного в правах. В цьому заслуга митрополита київського Ісидора.

Було б нереальним говорити, що тим Дипломом було створене Мукачівське єпископство. Треба брати до уваги загальні обставини. Знаємо, як мадярські латинські єпископи боролися проти встановлення Мукачівського єпископства триста років пізніше. Тим більше вони ніяк не згодилися б на створення нового руського єпископства в рамках своїх латинських єпископств. З іншого боку, якщо б на Закарпатті в час підписання „Диплому“ не було єпископа східного обряду, мадярські латинські єпископи не мали б потреби підписувати

„Диплом“. А в „Дипломі“ виразно написано: „В присутності... єпископа Ягерського“, в єпископстві якого було руське Мукачівське єпископство. Отже, мадярський латинський світ у 1443 році через своїх єпископів лише мовчки підписав текст „Диплому“ короля, взагалі не думаючи його дотримуватися... „Диплом“ лише констатував те, що було від віків — існування закарпатського руського єпископства і єпископа.

Єпископ та ігумен Мукачівського монастиря Лука

Про єпископів Історичного Закарпаття документів не збереглося. Перший відомий документ датований 1458 роком, а сама грамота мадярського короля Матяша I Корвіна, видана 14 серпня в Будині. Цією грамотою король на основі прохання невідомих осіб підтверджував „пресвітера Луку“ на „руській плебанії святого Миколая біля Мукачева, званій монастир, обряду руського, яку на основі слів Луки він посідав уже багато років“. Король наказав Лелеському конвентові увести Луку в посідання селами Бобовищі і Лавки, які „до тої плебанії належали віддавна“.

Особливо важливими в грамоті є вислови: Луку називають „пресвітер Рутгенус“, монастир — „плебанія Рутгенікаліс“, „плебана“ цієї плебанії „на основі давніх звичаїв іменує король“ і то „кун суа соліта юрисдікціоне“ — „з окремою юрисдикцією“. Крім того, грамота про наступника Луки „Мукачівського єпископа Івана“ називає Луку „попередником єпископа Івана“.

Виходячи із повідомлень грамоти, одні дослідники вважають, що згаданий Лука був лише ігуменом Мукачівського монастиря, а єпископом він не був. Інші дослідники дотримуються думки, що Лука був „єпископом, але не першим і невідомо яким з черги мукачівським єпископом“. Такого погляду дотримуємося й ми з таких причин:

а) Ні доти, ні пізніше король ніколи не підтверджував когось у функції ігумена Мукачівського монастиря, а отже той „пресвітер Лука“ був єпископом, бо король підтверджував лише вибір єпископа, і то лише у виїмкових випадках.

б) На єпископство Луки вказує і те, що він мав „окрему юрисдикцію“.

в) Ігумен Мукачівського монастиря був одночасно й єпископом Мукачівської єпархії, якій підлягало тоді все Історичне Закарпаття.

г) Безперечно, що й ігумен — попередник Луки — був єпископом, бо хоч про це документів не маємо, але велике Закарпаття з рядом монастирів та великою кількістю парафій не могло бути без єпископа.

Звичайно, кожний єпископ висвячував свого наступника. Але, правдоподібно, з причини раптової смерті попередника Луки в 1458 році, монастир залишився без ігумена, а єпархія без єпископа. Обираючи нового кандидата, очевидно, були суперечки, і прихильники Луки справу передали королеві. У випадку таких непорозумінь справу завжди вирішував король, і він виявив це в згаданій грамоті.

Історик Михайло Лучкай наводить ще й інші докази того, що Лука був єпископом.

а) „Хоч єгерські єпископи завжди перешкождали мукачівським владикам в отриманні титулу і звання єпископа, все ж таки єгерський єпископ Фенешші називав Луку єпископом, як і Йосифа Декамеліса. (Лист Фенешші до примаса Леопольда Колонича, даного в справі єпископа Естергазія від 1770 року). Таким чином, я вважаю, що Лука був таким єпископом, як і Декамеліс“.

б) „Але чому називається плебанією, а не єпископством? Саме це стверджує, що Лука був єпископом. Бо латинські єпископи з давніх пір, бажаючи принизити грецький обряд, не дозволяли русинам користуватись титулом єпископа (Феслер „Гешіхте в. Унгарн“). Пізніше єгерські латинські єпископи також заперечували, що існують мукачівські єпископи, називаючи їх тільки своїми вікаріями. Тому Мукачівське єпископство іменували скоріше плебанією, аніж єпископством, а мукачівського єпископа скоріше плебаном, аніж єпископом. З іншого боку, правильно, що називається плебанією, бо це вказує, що єпископство не було чисто монастирем (бо монастир може мати парафії тільки на підставі службового дозволу єпископа, а не на підставі організаційного права). Це ще краще видно із декрету короля Владислава (у Базиловича, с. 21), який починається: „Всім нашим віруючим і кожному руському плебану, які знаходяться під юрисдикцією Церкви блаженного Миколи Ісповідника, заснованої в місті Мукачеві за грецьким обрядом“. Отже, церква св. Миколая була вищою, бо від юрисдикції залежали інші плебанії або парафії. Така церква, звичайно, буває катедральною, але катедрі не можна уявити без єпископа, отже, Мукачівська церква св. Миколая була єпископською“.

в) „У 1488 році „пресвітер русинів Лука, що мешкав у Мукачівському монастирі“ вислав ченців монастиря, щоби в селі Іванівці зібрали у вірних десятину з вина. На те Бенедикт, іванівський латинський плебан, зі своїми слугами напав на ченців, що збирали десятину, тягав їх за бороди, жорстоко побив і насильно відібрав вино. Тому що „пресвітер Лука“ за прилюдно нанесену йому і

ченцям кривду не міг домогтися від можновладців Мукачівської фортеці ніякої кари, звернувся особисто до самого короля Матяша Корвіна і отримав декрет з 1488 року, в силу якого керівник Будинської фортеці дістав доручення вирішити цілу справу. Цим позовом з'ясується, що Лука був єпископом і як такий, а не як чернець збирав десятини. Село Іванівці ніколи не було подароване ченцям, але належало до єпископських маєтків. Коли б Лука не був єпископом, він не мав би права збирати десятини“.

г) Чому Лука не називається в документах єпископом, тільки пресвітером, а його єпископство — плебанією, М. Лучкай пояснює так: „В середині IX ст. обидві Церкви, грецька і латинська, жили як дві сестри у взаємній любові і взаєморозумінні... Але з 1054 року віруючі обох обрядів ворогують. Ця розпочата незгода може з часом ослабла б, але хрестові походи дали привід до того, що між греками і латинниками виникла непримиренна ненависть. Папи шукали способів примирення, а коли це не вдалося, в XIII ст. за допомогою своїх послів заохочували як королів, так і єпископів ліквідувати східний обряд. Для цього латинські єпископи вважали за відповідний засіб не дозволити східним жодного єпископа, до неосвічених же віруючих посилали латинських пресвітерів. Таким чином, поступово не тільки місцевості, але й провінції, населені русинами, були зроблені латинськими“. Далі М. Лучкай пише про спробу з'єдинення в Базелі і Феррарі, далі про Флорентійську Унію 1439 року. З падінням Константинополя, який зайняли магометани, настав кінець спробам примирення. Обидві сторони почали себе взаємно звинувачувати у безлічі помилок і гріхів. М. Лучкай відзначав: „Русини не брали участі в цих бурхливих подіях, однак відчули їх наслідки, бо латинське духовенство переслідувало руських „схизматиків“, їх єпископів не визнавали за справжніх єпископів, тому що вони від римського папи не діставали юрисдикції. Саме руське духовенство не знало, в чому справа. Але латинське вище духовенство знало обставини, тому Лука в жодному з вищенаведених декретів не називається єпископом, тільки пресвітером, а його єпископство — плебанією“. „Самі королі, заохочені латинським клиром, вважали корисним для свого управління, якщо русинів повернуть на латинський обряд, в усіх своїх володіннях обтяжували їх дуже огидними едиктами, примушуючи їх до унії. Так багато хто прийняв унію, щоб звільнитися від кривд“.

Всі наведені дані обґрунтовано доводять, що „пресвітер Лука“ в дійсності був єпископом, а його „плебанія“ — єпископством. Єпископом

був не лише „пресвітер Лука“, але й всі його попередники від найдавніших часів.

Те, що „пресвітер Лука“ був єпископом, доводять документи з часів владцтва Івана, першого Мукачівського владики, вже королем титулованого на єпископа.

Мукачівський єпископ Лука згадується в грамоті короля Матія аж у 1458 році, в грамоті від 1493 року згадується єпископ Іван, але єпископи в Мукачеві мусили бути й раніше, бо грамота від 14.08.1390 року, видана Константинопольським патріархом Антонієм IV, виводить настоятеля Грушівського монастиря разом з монастирем з-під влади єпископа. Котрого? Зрозуміло, що лише Мукачівського. Отже єпископ був! Тим більше, що Грушівський монастир дістав право стягати податки від священників від Угочи до Боржави. Грушівський ігумен вказував, що в Мукачеві був єпископ. Ігумен Грушівського монастиря Гелазій у 1498 році подав скаргу на Івана I, Мукачівського єпископа, до малярського короля Владислава II з тим, що єпископ нібито незаконно брав данини від священників Грушівського монастиря.

Хоч закарпатські русини не брали участі в жодних суперечках Сходу і Заходу, однак відчули їх наслідки, оскільки латинське духовенство переслідувало „руських схизматиків“, їх єпископів не визнавали за справжніх єпископів, тому що вони не діставали юрисдикції від папи римського. „Можна сказати й те, — пише М. Лучкай, — що саме закарпатське духовенство не повністю знало про те, в чому справа розколу. Але латинське вище духовенство знало обставини, тому Лука в декретах не називається єпископом, тільки пресвітером, а його єпископство — плебанією“.

Лука жив недовго, бо вже 1491 року з'являється Іван. У 1494 році король Владислав видав декрет: „...Нашим вірнопідданам... руським священникам, які знаходяться під юрисдикцією Церкви блаженного Миколи Ісповідника в місті Мукачеві, заснованій в грецькому обряді..., наказуємо, що ви повинні й зобов'язані шановному отцю Івану, вашому єпископу ... за давнім звичаєм коритись, його слухатися та шанувати...“. Отже, тут Іван вже називається єпископом, а слова „за давнім звичаєм“ свідчать, що слухали й шанували єпископа також предки цих священників і вірних, тому мають робити й вони.

Закарпатський історик Дулишкович вважав: „В часи Луки латинізацію проводила не лише латинська Церква, але й королі. Тому цьому Луці в грамотах від 1458 і 1488 років не признавано титул єпископа“.

Примітка: у 1940 році в Мадярщині, в Мішколці, Дьордь Прай видав твір „Початок Мукачівського єпископства“ малярською мовою. Він вважає, що єпископську правовладу Лука отримав від кардинала Ісидора, Київського митрополита, який брав участь у Ферраро-Флорентійському церковному соборі. Ісидор у своїх подорожах на собори три рази йшов через Будин, як це автор констатує із документів Ватиканської бібліотеки і власноручних записів Ісидора, а саме: у 1434 р., на початку 1440 і в березні 1443 року. Коли він повернувся додому, московський великий князь Василь II його ув'язнив. Визволившись, Ісидор втік у Італію. Правдоподібно, тоді він їхав найкоротшою дорогою через Мукачево (при своїх попередніх подорожах їхав через Краків). У Мукачеві Ісидор познайомився з Лукою і, як митрополит, дав йому юрисдикцію, але ще його не висвятив. Але при тому, будучи знайомим з малярськими магнатами, видобув для Луки донатію. Таким чином, датою заснування Мукачівської єпархії був би день видання диплому короля Владислава — 22 березня 1443 року. „Так, Мукачівська єпархія, — пише згаданий автор, — була заснована як католицька, хоч пізніше знову перейшла у схизму“.

Цей погляд автора відкидаємо дуже легко. Якщо було б дійсно так, як пише автор, подія та була б усім широко відома і її використали б малярські латинські єпископи при поборюванні руської Церкви Закарпаття. Навпаки, сам примас Мадярщини писав до Риму, що Мукачівське єпископство було від непам'ятних часів.

Зазначимо, що історик Базилович приписував фундацію Мукачівського монастиря на Чернечій горі виключно тільки ченцям і називає першим єпископом Івана. Історик М. Лучкай пояснює це так: Базилович, як ігумен монастиря, боявся, що від монастиря відберуть маєтки і передадуть єпископові, як це трапилося в Галичині у Львові і в Трансильванії. Декрет короля на підтвердження Івана наголошував: „згідно з давнім звичаєм“, а цього не можна було б сказати, якби Іван тоді був першим єпископом. „Отже, єпископство Мукачівське повинно бути давнім“, — пише М. Лучкай.

Єпископ Іван (1491-1498)

За „пресвітером Лукою“ слідував відразу ігумен Іван, в документах уже згадуваний як єпископ. Єпископа Івана, як „єпископа русинів“ згадують дві грамоти. Перша грамота короля Владислава II, датована в Столичному Білгороді 31 липня 1491 року. Нею король звертався

до усіх вірних і до поодиноких руських священників, які були під юрисдикцією грецького обряду монастиря св. Миколая в Мукачеві, та наказував їм, щоби вони повинувались Іванові, їх єпископові, під юрисдикцією якого вони були, і то за давнім тутешнім звичаєм, та платили йому належний податок: „Владислав... руським священникам, які знаходяться під юрисдикцією церкви блаженного Миколая Ісповідника в місті Мукачеві. На підставі цього декрету дуже строго повчаючи, доручаємо і наказуємо, що ви повинні і зобов'язані шановному отцю Івану, вашому єпископу...“. Бачимо, що ігумен Мукачівського монастиря Іван називався вже єпископом, і що єпископ русинів Іван жив у монастирі св. Миколая в Мукачеві.

Одночасно із першою грамотою король Владислав II 31 липня 1491 року видав ще одну грамоту. Ця грамота є обіжником короля до всіх представників духовної і світської влади, до глав міст і сіл і взагалі до всіх підданих короля з тим, щоби вони не перешкоджали руським священникам, які живуть у їх володіннях, і руському населенню платити належні податки їх єпископові за давнім звичаєм. Цю грамоту-обіжник король видав на скаргу „Івана, єпископа русинів, який мешкає в монастирі грецького обряду св. Миколая в Мукачеві“. З цієї грамоти довідуємося, що малярська шляхта не дозволяла своїм підданим руського обряду, священникам та вірним давати належні податки на утримання свого єпископа. Шляхта дотримувалася латинського обряду і вже з тієї причини перешкоджала своїм підданим підтримувати єпископа „схизматиків“. Вони, самі страшенно визискуючи наш народ, не хотіли, щоб навіть трохи взяв хтось інший, але вони. Хоч король згаданою грамотою наказував шляхті й світській владі не перешкоджати руському духовенству й вірним підтримувати свого єпископа, шляхта на те не звертала уваги, єпископську частину грабувала для себе, а руські єпископи ще протягом двохсот років могли лише посилати до королів свої скарги.

Отже, перший декрет-грамота короля Владислава II вказував, що в майбутньому, згідно з давнім звичаєм, вірні повинні коритися своєму єпископу Іванові. Другий декрет-грамота того ж короля від 1491 року пояснював слова „згідно з давнім звичаєм“ не в розумінні слухняності, але давності єпископа: „...Які повинні для нього і для згаданої церкви за давнім звичаєм вирощувати урожай...“. Таким чином, і єпископство повинно було бути давнім, а цього не можна було б сказати, якби Іван того року був би поставлений першим єпископом. Немає джерел, на підставі яких можна було б говорити,

що Іван був призначений першим єпископом. Декрет, виданий у 1491 році, не пояснює ані призначення, ані підвищення його на єпископа. Він лише названий єпископом.

Зауважимо, що в першій грамоті короля Владислава II сказано, що резиденцією єпископа Івана був монастир Мукачівський, в другій — монастир Грушівський. Це спричинило багато суперечок. Після того, як мукачівські єпископи здійснили з'єднання (Унію), в Марамороші обрали окремого нез'єдиненого єпископа Стойку, за ним Доситея. Ці єпископи та їх прихильники на основі згаданої другої грамоти намагалися довести, що Грушівський монастир в Марамороші був колись резиденцією православного єпископа, і тому Мараморош має право обирати собі окремого, незалежного від з'єднання мукачівських владик, єпископа. Вони вважали, що лише так можна відновити свою незалежність, яка була в 1491 році, коли там перебував єпископ Іван. Науковці довели, що єпископ Іван ніколи не перебував у Грушівському монастирі, той монастир ніколи не був резиденцією мукачівських єпископів, і що слова „у Грушівському монастирі св. Михайла“ були вписані в грамоту пізніше на місце витертих слів „монастиря св. Миколая в Мукачеві“. На це вказували історики Лучкай і Дулишкович. Підроблення помітне при уважному огляді оригіналу грамоти, крім того, що фальсифікацію підтвердили й спеціалісти — палеографи Земського архіву в Празі.

Про Мукачівську єпархію за недовгого владіцтва єпископа Івана і про самого єпископа Івана знаємо дуже мало. З тих документів, що збереглися, бачимо, що владика Іван був дуже здібний, енергійний і освічений єпископ. Він намагався виправити недисциплінованість духовенства, чим збільшив свій авторитет. Він посягнув і на Мараморош, подаючи до відома ігуменові Грушівського монастиря, що Мараморош юрисдикційно і з прибутками належить Мукачівському єпископові. І тут спостерігаємо дуже важливі речі: владика Іван не визнав жодних привілеїв ігумена Грушівського монастиря, надані йому константинопольським патріархом, тобто не визнав його екзархом, що він міг зробити лише при умові, якщо сам не визнавав над собою зверхності Константинополя. Цей вчинок владики Івана з 1498 року є доказом того, що він над собою і над Мукачівською єпархією не визнавав юрисдикції константинопольського патріарха. Ігумен Грушівського монастиря Іларій подав на єпископа Івана скаргу до короля, запропонувавши королеві привілейну грамоту патріарха Антонія. Ба Іларій сам особисто пішов до короля, але мукачівські

єпископи відстоювали своє право. Від 1498 до 1551 рр. нема жодних документів, які доводили б, що Грушівський монастир був повністю підпорядкований мукачівським владикам. Цей історичний факт доводить, що Мукачівська єпархія ніколи не була під юрисдикцією константинопольського патріарха, в протилежному випадку єпископ Іван респектував би його грамоту. Не визнаючи патріаршого екзарха, єпископ Іван та його наступники (і, певно, й попередники) не визнавали над собою і зверхності самого патріарха.

Мукачівська єпархія в 1498-1551 роках

Після єпископа Івана не маємо відомостей про мукачівських єпископів аж до 1551 року. За 53 роки про мукачівську єпархію не зафіксовано жодних документів. Причин браку джерел про життя Церкви на Закарпатті було багато: селянське повстання Юрія Довжі у 1514 році, реформація Лютера, похід на Європу турків, трагічна поразка мадярів під Могачем у 1526 році. В Мадярщині точилася внутрішня боротьба між двома претендентами на королівський трон, Фердинандом Габсбургом та Семигородським князем Яношом Саполі, якому допомагали турки. Саполі помер у 1540 році, а його вдова Ізабела проголосила королем недавно народженого сина Саполі Івана Сигизмунда.

У цій міжкоролівській боротьбі, що велася на Закарпатті, Мукачево з монастирем та осідком владики, переходило з рук до рук. У 1537 році місто штурмом зайняли війська Фердинанда. Тоді був повністю зруйнований Мукачівський монастир, і ченці його залишили. Чи був там тоді владики, хто ним був, куди він відійшов з ченцями — невідомо. Хто відбудував монастир, коли знову повернулися до нього ченці, з яким владикою — невідомо. Історик М. Лучкай писав: „Ніяк не можемо встановити, яких єпископів мала єпархія від 1498 до 1551 року, не тому, що їх не було, але тому, що ми не знаємо. Між Іваном від 1498 по 1551 рр. повинні були існувати єпископи, але відсутність документів не дозволяє цього з'ясувати“.

Важка доля „руської Церкви“ Закарпаття

Про долю закарпатської „руської Церкви“ читаємо в буллі папи Лева X, виданій з метою захисту східного обряду. Текст папської булли наводить у своїй історії М. Лучкай, і ми її подаємо як авторитетний доказ про способи ліквідації української Церкви Закарпаття. Закарпатські українці,

українці під Польщею й інші народи східного обряду зазнавали великих знущань від латинського духовенства, тому папа Лев X, бажаючи те припинити, видав у 1521 році буллу, в якій говориться: „Флорентійський синод схвалив як законні всі окремішності східного обряду. Однак латинське місцеве духовенство щодня обтяжує, турбує і тривожить сам народ щодо згаданих обрядів і звичаїв на місцях, де в цей час знаходяться східні, примушують їхніх дітей та інших, хрещених за їх звичаєм, знову хреститись за звичаєм римської церкви... (Булла наводить й інші приклади). Через це і децю інше щодня виникають серед народу різні непорозуміння. Змістом цієї грамоти даємо згоду і прихильно ставимось до згаданих вірних східного обряду, як до прелатів, так і до інших осіб, щоби вільно і законно могли користуватися своїми обрядами або звичаями, одне й друге могли зберігати, і згідно з їх давнім звичаєм відправляти Служби Божі та інші богослуження... Щоб їх єпископи могли вільно виконувати понтифікальні обов'язки... Деякі латинські священники, щоб нанести кривду згаданим східним і порушити їх обряд та звичаї, невідомо з якої причини, інколи захоплюють вівтарі згаданих парафіяльних церков і там, проти волі тих східних відправляють меси й, мабуть, інші богослуження. Таким чином, згадані східні часто залишаються у великому терпінні без слухання Служби у свято та інші дні, в які звикли слухати Службу Божу. Ми ж, щоб запобігти скандалам і передбачити, щоб у майбутньому такого роду душевні муки самим східним не заподіювались, вищезгаданим латинським священникам наказуємо надалі не відправляти меси та інші богослуження у названих церквах тих же східних... Латинський єпископ в жодному разі не повинен втручатися у справи східних священників, світських осіб та в східну юрисдикцію, або у щось інше, але хай мають турботу і виконують керівництво та юрисдикцію: латинський єпископ над латинниками, а єпископ східний над східними. І до того ж, щоб пресвітери і клерики латинські в церквах східних не осмілювались і не заходились ані відправу звершувати, ані похорон, весілля чи хрещення... Щоб пресвітери східні і ченці своїми церквами, і монастирями, і всіма маєтками могли вільно і законно користуватись, володіти й тішитися всіма і окремими привілеями, свободами, якими по закону або за звичаєм користуються латинські пресвітери і ченці, їх церкви, монастирі і усякі маєтки“. Вкінці папа наказував за проступок карати карою звільнення від богослужень — позбавленням церковних бенефіцій.

Ряд істориків замовчують злочини латинників проти української Церкви. Тому ми й навели буллу папи, яка свідчить про ті злочини. Зрозуміло, латинське духовенство не керувалося буллою папи і

протягом усіх подальших століть зазіхало на українські церкви, змінювало їх на латинські, забороняло будувати нові українські церкви, в українські села насаджувались латинські священики, з метою латинізувати народ, а тим і денаціоналізувати.

Тягар „десятини“

Ми вже вказували, що одночасно із закріпаченням руське населення було зобов'язане платити латинським священикам „десятину“ зі свого річного урожаю, виплеканої худоби та всього прибутку, всупереч тому, що русини не належали до латинської церкви. Згадаємо й те, що коли збиралися „папські десятини“, їх збирали і від руського духовенства. Це доводять документи, які повідомляють, що оподаткований „папськими десятинами“ священик мав сім'ю, а латинські священики були неодруженими.

Боротьба проти „десятин“ латинському духовенству велася протягом століть. Знесення „десятин“ домагалися руські єпископи, духовенство, вірні. Аж король Матяш у 1481 році видав закон про те, що „схизматики“ не можуть бути примушувани до сплати десятини латинській церкві, і від того обов'язку всюди треба їх звільнити. Але після смерті Матяша (1490) у 1495 році був виданий закон №45, на основі якого латинські єпископи, всупереч закону короля Матяша, зобов'язували русинів платити десятину латинській церкві. Цей закон „християнами“ називав лише латинників. Інших вони називали лише „схизматиками“.

Перше повстання на Закарпатті

У 1498 р. на Закарпатті відбулося перше повстання. Робітники соляних копалень збунтувалися. Того ж року, щоб утихомирити робітників, король Владислав II видав указ, яким узгоджував платню робітників у соляних копальнях, оскільки страйк почався з тієї причини. Тим дипломом король надав робітникам різні пільги і привілеї: звільнив їх від податків, надав їм право обирати собі окремого суддю, призначувати з-поміж себе присяжних громадян тощо. Робітники, які проживали у Хусті, крім того, мали щороку діставати 4 діжки вина, 4 воли і 400 хлібів. (В. Гаджега „Наші соляні копальні“. — „Пчілка“, №2, річ. IX, жовтень 1930).

Латинізація — це денаціоналізація

Латинізація відбувалася в більшій чи меншій мірі протягом всієї історії Закарпаття. Тому в нашій історичній праці ми розглянемо це питання.

Як один з „поважних“ аргументів проти українськості закарпатських земель, як мадяри, так і словаки, наводять факт, що значна частина Історичного Закарпаття заселена мадярами латинської чи реформатської релігії або словаками — теж римо-католиками чи реформатами. Між мадярськими і словацькими поселеннями українські поселення творять лише меншість, вони є в чисто українських околицях (як Бардіївщина, Старолюбів'янщина) і живуть в українських селах. Згідно їх теорій, ці римо-католики й реформати — це від початку мадяри або словаки, в жодному випадку вони не українці, бо українців — римо-католиків і реформатів історія не знає. До того ж на Пряшівщині і в Татранщині українська мова змішана зі словацькою і польською. А все це, як вважають „історики“, доводить те, що мадяри або словаки жили на закарпатських землях суміжно з українцями.

Що на це скажемо? Дійсно, на території Історичного Закарпаття, особливо на Пряшівщині, Татранщині й Потиссі, є багато римо-католицьких і реформатських сіл, в яких всі вірні (або частково) вважають себе мадярами або словаками. Деякі дослідники з Пряшівщини пишуть: невідомо, як опинилися словацькі села в чисто українському етносі і як приклад наводять село Зборів на Бардіївщині.

З впевненістю можемо стверджувати, що жителі тих сіл, теперішні римо-католики чи реформати (під реформатами розуміємо всі гілки протестантизму: реформати, лютерани, кальвіністи, евангелісти тощо) не були первісно римо-католиками або реформатами, а отже вони не були первісно мадярами або словаками. Хто не студіював історію Закарпаття, той не розуміє, як у чисто українському етносі опинилися римо-католицькі й реформатські села, які з прийняттям латинства чи протестантизму денаціоналізувалися.

Розглянемо нижче тези, що висвітлюють питання латинізації і відкривають історичну правду.

1. На Історичному Закарпатті первісно римо-католиків взагалі не було. Були там християни східного обряду, конкретно старослов'янського.

2. Першими латинськими костелами були тут лише каплиці у королівських і магнатських замках, пізніше в замках і палацах феодалів, мадярської шляхти. Латинський священик, як двірський священик магната і його сім'ї, утримувався королем, магнатом чи феодалом.

Королі, а пізніше й магнати запрошували у свої маєтки різні латинські монаші ордени, наділяючи їх великими маєтками по всій території Історичного Закарпаття. Латинські місійні ордени засновували на Історичному Закарпатті свої монастирі, так що тих монастирів

тут було більше, ніж на всій іншій території Мадярщини. Це вказує на те, що населення Історичного Закарпаття не сповідувало латинську віру і що монаші ордени цю територію вважали місійною територією. Вони різними способами поширювали латинство між українським населенням. Зі своїх монастирів ордени вели місійну латинізаторську працю у довколишніх селах, руські церкви змінювали на латинські костели або будували нові костели, де латинізували населення — найчастіше примусово. Вони користувались тим, що в більшості сіл русини були їх підданими — кріпаками. Латинська церква Мадярщини була найбагатшим магнатом, найбільшим власником земель з підданими. Примаси Мадярщини були не раз „другими“ королями Мадярщини.

Монаші ордени, а пізніше й магнати та шляхта засновували в окремих українських селах плебанії, а при них — школи, де латинізували й денаціоналізували місцеве населення. Всі середні школи на Історичному Закарпатті були в руках латинських монастирських орденів.

Мадярські королі, магнати, шляхта й латинська Церква дотримувалися принципу: чия влада, того й релігія. Вони насильницьки ліквідували руський обряд.

3. Мадярські королі, магнати, землевласники, монаші ордени, плебанії протягом століть поборювали східний обряд руського християнства на Закарпатті, ставлячи його поруч з поганством і називаючи його поганством. В містах взагалі не могло бути руських церков. Розглянемо закони мадярських королів періоду Арпадовичів, наприклад, Андрія II (1205-1235) та королів Анжуовців Карла Роберта (1308-1342) та його сина Людовика I (1342-1382).

Першими латинськими вірними на Історичному Закарпатті були німецькі колоністи. Вони заселяли переважно Татранщину, Спіш і міста Пряшівщини. Для них були засновані перші латинські парафії на території Історичного Закарпаття, для них була заснована перша латинська церковна адміністрація в Спішському Підгородді, як пише словацький історик церкви Шпірко. Прихід німецьких колоністів спричинився до поширення латинської віри. Німецька управа міст, яка завжди була під сильним впливом і диктатом латинських плебанів, не допускала, щоби в містах селилися „руські схизматики“. Це причинилося до латинізації міст, а тим і до їх денаціоналізації.

5. На землях Історичного Закарпаття протягом століть не було вірних латинської релігії. На це вказує той факт, що на всьому Історичному Закарпатті не було латинських єпископств. Вони були засновані аж у XIX ст.

6. Спіш протягом 1412-1772 рр. перебував під владою Польщі, що спричинило значну латинізацію цієї території. Це і стало причиною великого впливу польської мови на мову українського населення Спіша.

7. Латинські костели на території Історичного Закарпаття будували не вірні, а королі й магнати. Русини мусіли платити податок на утримання латинських плебанів, а пізніше реформатських пасторів. Та кількість латинських плебаній перед реформацією була незначна.

8. Латинізація, а пізніше й реформація, викликали денаціоналізацію: спочатку мадьяризацію, а згодом й словакізацію. Латинізація відбувалася разом з денаціоналізацією. Сучасні римо-католики на території Історичного Закарпаття, мадяри або словаки — це денаціоналізовані русини.

До кожної з наведених тез подаємо конкретні історичні документи.

1. На Історичному Закарпатті первісно римо-католиків взагалі не було. Були там лише християни східного обряду, точніше старослов'янського, руського обряду, руської віри. Як доказ цієї тези наводимо думки різних істориків та історичні документи:

„Мадяри, прийшовши в Паннонію, як там, так і в Семигороді жителів слов'ян і волохів знайшли. Ці жителі вже тоді були християнами, бо Методій і Кирило в Паннонії проповідували Євангелію слов'янам. Пилигрим Пассавійський, латинський єпископ, в листі до папи Венедикта VII біля 980 року пише, що в Паннонії уже до приходу мадярів було 7 єпископств. Мадяри від цих (зн. від християн), не лише хліборобства навчилися, але й моралі та віри східного обряду. По Гейзі у 997 році перебрав ведення держави Стефан, його син (первісно званий Вайк), який одружився з баварською княгинею Гізелою, що привела з собою латинських єпископів і священників, і ті перевели мадярів на латинський обряд“ (Балудянський „Історія церковна“. — Відень, 1851, с. 189-190). „Папа Інокентій III скаржиться в 1204 році королеві Емериківі (1196-1204), що в Мадярщині біля багатьох грецьких монастирів є лише один латинський монастир. В середині XIII ст. монастирі златинізувалися... Після відходу монголів (1241) король Бела IV (1235-1270) запросив багато латинських монахів з чужини. Король з роду Анжу Карло Роберт (1308-1342) й Людовик I (1342-1382) поводитися із „схизматиками“ дуже твердо“ (Др. Ратг. „Набоженске деїни Подкарпатске Русі до р. 1498“. — Прага, с. 16-19).

Подаємо далі цитати з історії Михайла Лучкая „Гісторія Карпаторутгенорум“: „До приходу мадярів тут жили слов'яни або русини, які вже були християнами. Тому не можна говорити про те,

що Стефан I навернув (на християнство) ці краї. Відомо й те, що вже до Стефана I процвітав єпископат марошський, пізніше названий чанадським (Катона. „Гіст. Критика“, т. I. п. 613). Тільки виходячи з цього, можна пояснити, чому Інокентій III у 1204 р. докоряв королю Емериків за те, що не було жодного латинського монастиря, кажучи: „Хай буде один монастир для латинників, тоді як там багато (їх) для греків“. „Якби до приходу мадярів карпато-тисянські слов'яни не були християнами, треба було б довести: коли і хто їх вихрестив і дав їм греко-слов'янський обряд“.

М. Лучкай доводить, що ченці і черниці згаданих монастирів були слов'янської, а не грецької народності. Він вказує на гаманець, виготовлений для Стефана I черницями східного обряду з старослов'янським написом. Латинські черниці не знали старослов'янської, отже, ту працю виконували закарпатські монахині.

А от що пише словацький історик Ф. Сасінек: „Християнізація мадярів звичайно приписується Стефанові I. Але не треба забувати, що мадяри прийшли в Паннонію між християн. Стефан не потребував християнізувати, бо Гейза, його батько, і брати батька Михайло та Василь були вже християнами. Релігійна діяльність Стефана I полягала не в християнізації Мадярщини, але в підпорядкуванні Мадярщини латинізації. Під впливом жінки Гізели Стефан I не встояв і почав підтримувати латинників. Це спричинило неспокій. Нові звичаї Стефан I був змушений вводити збройною силою. Коли про Стефана I говориться, що він заснував одну архієпископію і 10 єпископств, то це треба розуміти так, що Стефан I внаслідок домагання своєї жінки — німки, змінив східні єпископства на латинські і всіх християн східного обряду підпорядкував латинським єпископам. Так Мадярщина стала латинською. Християни східного обряду були проголошені „поганами“ і примушені стати латинниками. Зрозуміло, що вони таке „нове християнство“ не приймали і намагалися будь-що визволитись. Повставали і ця боротьба тривала протягом століть. Це не були повстання „поган“ проти християн, а самозахист, оборона своїх національних і релігійних прав. Цю самооборону латинники назвали „повстанням поган проти християн“ і повели проти християн східного обряду хресні походи, в яких зі зброєю в руках ішли з молитвою: „Щоби народи поганів і еретиків, які залишаються у своїй злобі, були твоєю правцею знищені!“

Розглянемо погляди сучасного мадярського історика Іштвана Піріді: „Уже у 1740 році німець Шварц Готфрід писав, що християнство в

Мадярщині — це справа східної Церкви. Єзуїт Стілтінг почав твердити, що це виключно справа західної латинської Церкви. А мадярські історики Адам Коллар, Іштван Катона, Дьордь Прай (єзуїт) підтримали Стілтінга. Інші підтримали Шварца. Проти цього виступив Корачоні Янош (єзуїт), який почав твердити, що в часі приходу мадярів і перед Стефаном I в Мадярщині не було християнства і мадярів християнізувала латинська західна Церква. Сучасні мадярські історики Дюла Моравчик та інші доводять, що Корачоні й Годинка (змадяризований русин) неправильно подали переклад текстів грецьких істориків і що мадярів було охрещено в східному обряді. На допомогу прийшла археологія. На всій території Мадярщини арпадського періоду (IX-XII ст.) виявлені поховання з характерною ознакою: під головою або на грудях небіжчиків був покладений візантійський хрест або медаль. Ці речі клали в могилу з обрядовими звичаями, і це вказує на результати християнізації“ (Др. Іштван Піріді „А гиригкотолікуш мадяршаг тиртинете“. — Нїрїдґаза, 1982, с. 20).

„Поступово усі мадярські історики визнають: в часі Арпадовичів східна Церква стояла на рівні із західною і зникла в епоху Анжуовців, великих латинізаторів“ (В. Балог-Берій „Куманський Отче наш“. — „Зоря“, 1943, Ужгород, №1-4, с. 203).

Перші християни-слов'яни на території Історичного Закарпаття були русинами, бо інших слов'ян на цій території ні до приходу мадярів, ні після їх приходу історія не знає.

2. Першими латинськими костелами на Історичному Закарпатті були каплиці у королівських, пізніше магнатських замках і палацах або біля палаців. Пізніше на Закарпаття прийшли різні місійні монаші ордени. Вони засновували монастирі на всій території Історичного Закарпаття, вважаючи його місійною територією, населення якої не було латинської віри. Ордені поширювали латинську віру між українським населенням, єдиним населенням Історичного Закарпаття. Із своїх монастирів вони вели місійну роботу у навколишніх селах, закладаючи там костели та свої школи, чим сприяли латинізації. Оскільки латинство вони поширювали мовою мадярською, польською, словацькою — з латинізацією вони одночасно денационалізували населення.

Мадярський король Андрій II (1205-1235) спроваджував на Історичне Закарпаття різні монаші ордени з метою латинізувати русинів. Він наділював їх великими маєтками. Так, наприклад, Вацлавський єпископ Болеслав одержав від короля Андрія II частину королівського домену Земплин — а це 11 поселень (на південний захід від Ужгорода), за

те, що „він його колись хрестив“. Цей єпископ у свою чергу всі ці землі разом з населенням подарував „на вічні часи“ монахам і збудував для них в Лелесі монастир.

Монаші ордени запрошував на Історичне Закарпаття й король Бела IV (1235-1270). Він дарував монахам августинцям у 1257 році „у вічне володіння чотири виноградники“ разом з виноградарями села Поток і Олас. Печський єпископ і королівський канцлер Ахіллес з роду Гунт-Пазмань у 1251 році здобув як „винагороду“ за свою „працю“ село Вербовець (район Виноградово), а родичі цього Ахіллеса протягом другої половини XIII ст. поширили своє володіння на села Вишкове, Рокосове, Ниртелек. Ця сім'я лише в одній Угочанській жупі володіла 10 селами.

Особливо багато землі роздавалося під час усобиць. Монархи, щоб притягнути на свій бік великих феодалів, підкуповували їх величезними землями, почали дарувати не лише поодинокі села, але й цілі райони, домінії і навіть комітати. Особливо багато сіл і земель одержали латинські єпископства й монаші ордени. Майже у кожному селі вони мали свої землі і своїх підданих-кріпаків.

Почату працю латинізації завершили королі з роду Анжуовців, Карло Роберт і Людовик I. Карло Роберт був сицилійцем. Ідучи в Мадярщину, щоб посісти королівський трон, він не забув узяти з собою і латинських ченців. За роки володіння його династії у Мадярщину й на Закарпаття горнулися різні монаші ордени.

Подивимося на окремі монаші ордени на Пряшівщині, на їх діяльність та їх монастирі. Будемо цитувати твір „Католицьке Словенско“ — видання Сполку св. Войтеха (Трнава, 1938). Це велика книга католицького видання з точними даними про історію й діяльність латинських єпархій, монаших орденів, монаших і церковних парафіяльних шкіл тощо. Одночасно наводимо цитати з історичного твору найбільшого словацького церковного історика Шпірка „Деїни цїркві“. Крім того, будемо цитувати часопис „Католицьке новіни“, що виходить у Братиславі.

Лише в північній частині Історичного Закарпаття, тобто на Спіші і сучасній Закарпатській області, мадярські історики на поч. XIV ст. локалізують 43 латинських монастирі, наприклад: Дравці (Спіш) — антоніти, Левоча — францискани, Спішська Нова Весь — цистерцити, Спішське Підгороддя — августиніани, Бардіїв — августиніани і цистерцити, Шариш — августиніани, Пряшів — кармеліти, Ясів — премонстранти, Кошиці — францискани й домініканці, Красне біля Кошиць — бенедиктини, Теплиця — павлини, Берегово — францискани,

йоганіти, клариски, Хуст — павлини, Ремети — павлини, Бистриця (в Заліссі) — францискани, домініканці, йоганіти. Ми вказали лише головніші поселення різних монаших орденів, але мадярські дослідники згадують аж 43 місцевості, відзначаючи, що багато монаших осідків вони не увели, тому що не знають їх локалізації („Гісторія“, №5-6 за 1983 рік). Є також багато джерел, які подають інформацію про різні латинські монаші ордени на Історичному Закарпатті. Наприклад: „На початку XIII ст. були в південному Мараморощі у Вишкові, Тячеві і Довгополі німецькі монахи лицарі. У 1213 році згадується з того ордену „Паулс магістер домус Фратрум де Марумосієгуб“ (Др. Ратг. „Набоженске деїни Подкарпатске Русі до року 1498“. — Прага, 1933. — С. 10).

Тут дуже важливо відзначити, що латинські монастирі виникали переважно на місцях ліквідованих руських монастирів, що доводять археологічні знахідки, а також первісні назви тих монастирів, які мали за покровителів східних святих (Михайлівський — св. Михаїла, Мукачівський — св. Миколая, Підарпадський на Спіші — Богородицю, Краснянський (біля Кошиць) — Івана Хрестителя, Мишлянський (біля Кошиць) — св. Миколая, Ясівський — Івана Хрестителя, а був тут, крім того, храм св. Михаїла, в Лелесі — св. Хреста. Часто покровителі тих монастирів були замінені латинськими.

Словацькі дослідники про різні монаші ордени того часу пишуть уже точніше: „Погляньмо на ті ордени поодинокі й побачимо, що Історичне Закарпаття було ними просто засіяне“.

Орден бенедиктинців дуже процвітав до XIV ст. На Словаччині мав більше монастирів. На Пряшівщині старовинним венедиктинським монастирем було опатство Пречистої Діви Марії в Красній біля Кошиць. Руїни того опатства ще й тепер можна бачити біля Кошиць на горбку, що біля Горнаду. Опатство було засноване в 1153 році за володіння мадярського короля Гейзи II і мало багато маєтків (Красне, Опатова, Долішня Гутка, Здоба, Рат і т.д.), маєтки в Абауйському комітаті.

Дуже давнє опатство Святого Духа в Грабкові в Шариші. Знаємо про нього лише те, що бенедиктини його залишили ще перед 1333 роком. У цьому році граф Міклош Перені будівлю опатства реставрував і замість бенедиктинів увів до неї августиніанів. У XVIII ст. маєтки цього монастиря були передані пряшівським єзуїтам.

Опатство Пречистої Діви Марії в Штулянах на Спіші засноване у 1314 році графом Еберлаусом де Монте Георгії. У 1333 році окремі спішські феодали обдарували це опатство половиною села Матяш (тепер Матеївці).

Орден цистерціанів прийшов на Пряшівщину з Польщі і Австрії на початку XIII століття. Мав опатства в Бардієві, Липовнику (біля Красної Гірки), в Шевнику (на Спішу 1223 року).

Орден премонстрантів на Пряшівщині мав опатства в Ясові (р-н Кошиці), Лелесі (район Требішов), в Мишлі (біля Кошиць). Лелеська препозитура була наглядачем і охоронцем краєвого архіву і юридичних документів цілого краю. Лелеський латинський монастир хотів відібрати від руського Грушівського монастиря всі землі. (Др. Перфецький „Виходні ціркев в Подк. Русі в найстарші доби“. Збірник „Подкарпатска Рус“. — Прага, 1923, с. 98). „Ясівська препозитура була заснована у XII ст. королем Коломаном. Пізніше, за володіння Бели IV, препозитура була збагачена дарами й королівськими привілеями, мала суд. Цей орден збудував багато латинських костелів у селах, які належали до маєтків препозитури. Після знесення ордену єзуїтів цей орден перебрав їхні гімназії в Рожняві, Левочі, Ужгороді і в Великому Варадині. Пізніше орден виміняв з єзуїтами Ужгородську гімназію на Кошицьку. Крім того, орден управляв парафіями: Ясов, Рудник, Попрочи, Дебраць, Вишній Мадзев, Королівський Холмок, Лелес, Великі Капушани.

Орден картузіанів прийшов на Пряшівщину у 1299 році і заснував монастир біля Дунайця на Спішу, т. зв. Червоний кляштор. Червоним він називався тому, що був збудований з червоної цегли. Картузіани були також в Лехницях на Спіші. Вони були власниками села Спішська Стара Весь, після них власниками цього села стали ченці ордена камалдулів. Картузіани були в Летановцях (район Спіша). Грунт для монастиря та костела подарував комес Йордан. Хоч у селі була церква східного обряду, монахи збудували великий костел.

Орден францисканів володів монастирями в Пряшеві (2 монастирі), Кошицях, Нижнім Шебеші, Бардієві, Рожняві, Виноградові, Левочі, Воронові, Мукачеві, Ужгороді, у Хресті на Спіші, Околичному, Крижованах біля Пряшева, Гуменному, Філакові та ін.

Францискани прийшли на Історичне Закарпаття у 1228 році з німецькими колоністами. Їх підтримував король Бела IV, допомагаючи будувати монастирі. Кількість монастирів постійно збільшувалася, особливо в Потиссі. Були вони і в Семигороді. Орден францисканів мав за мету латинізувати русинів як перед Унією, так і після Унії. У 1340 році у Святому Хресті на Спіші був заснований монастир францисканів, з метою латинізувати руське населення, тому що ті були „схизматики“. Цей факт вказує, що Спіш був заселений русинами та що сучасні римо-католики Спіша первісно були русинами. У Крижов'янах

біля Пряшева францисканський монастир був заснований у 1340 році. Тоді там згадуються „русини, які є схизматиками“ (Вагнер „Діпл. ком. Сарос“. — Посонії, 1780, с. 519), „В Околичному (4 км від Липтовського Мікулаша) мадярський землевласник 80-х років XV ст. дозволив збудувати францисканський монастир“. У селі з 1320 року стояла церква св. Косми і Дам'яна. Король Матвій Корвин із сином Іваном і багатим архиєпископом Томою Баковці на місці церкви дозволили збудувати костел. Патроном костела вибрали св. Петра з Алкантари. (КН 5-980). Бачимо, що село було руським, патронами храму були св. Косма і Дам'ян, а новий костел мав уже латинського патрона. Про діяльність францисканів писав Франтішек Загіба („Гудобне пам'ятки Франтішканських кляшторів на виходном Словеску“. — Прага, 1940): Францисканські монастирі на східній Словаччині поширювали спів латинський, мадярський, польський, словацький.

Орден міноритів — це бічна гілка ордену францисканів. На Закарпаття вони прийшли у 1232 році. На Пряшівщині мали три монастирі: у Спішському Штвортку, Левічо, Імгрегу. Вони багато прислужилися до цілковитого окатоличення краю.

Найстаршим домініканським монастирем на Закарпатті є Кошицький. Він був заснований за часів мадярського короля Андрія II (1205-1235) або в перших роках правління короля Бели IV (1235-1270). Монастир був осередком місій для далеких околиць. Кількість монахів тут доходила до 300. До Гельниці (Гнилця) вони прийшли у 1288 р., тоді ж до Великого Шариша. Домінікани мали свій монастир і в Берегові.

Орден августиніанів мав монастир у Великім Шариші (від 1270 р.), пізніше і в Спішському Підгородді.

Орден круцігерів (сторожі ерусалимського гробу) мав препозитуру в Хмельові (Шариш) від 1212 року. Звідти вони перейшли в Лендак на Спіші. Був також монастир в Гунцовцях (біля Кежмарку, від 1232 р.) та в Рихнаві (на Спіші). Круцігери мали великі маєтки. Деякі дослідники вважають, що ці монахи прийшли з Польщі (їх генерал мешкав у Мехові в Польщі), інші — що з Хорватії. До Лендаку вони перейшли тому, що було потрібно латинізувати Спіш. Цей могутній орден не лише поширював латинство. Це був також і лицарський орден, в гербі якого зображено подвійний хрест з мечем. Круцігери збудували латинські костели в Хмельові, Ганушовцях, Хмельовці, Медзьянках, Копровниці, Маргані. Філіальний монастир був в Габолтові біля Бардієва. Круцігери також керували парафіями в Спішських Ганушовцях, Нижніх Лапшах і в Кежмарку.

Орден кармелітів був у Пряшеві від 1288 року.

Орден антонітів осів у Спішських Дравцях у 1288 році.

Орден павлинів був заснований в Мадярщині при підтримці короля Людовика I. З Мадярщини павлини дісталися в Польщу, де мали осідок у Ченстохові. В Новосаді біля Требішова був великий храм павлинів. Вони оселилися також у Боронові, де у 1580 році збудували великий костел. Свій костел павлини мали в Плехотинцях біля Требішова. Павлини перебували і в селі Тростяне (тепер Трстена) в Липтові. Щоб заохотити місцевих русинів до латинства, вони принесли з України ікону Богородиці. Жителі Тростяного надзвичайно поклонялися перед Матір'ю Божою навіть тоді, коли Орава за часів палатина й оравського жупана Турзи (†1616) стала євангеличною. Цей магнат наказав винести ікону, але тростянецькі „євангелісти“ рішуче виступили проти того. А коли церква почала горіти, священик побачивши, що горить його хата, насамперед, врятував ікону Богородиці. Під час повстання Тикилія (1683) ікона тростянецької Богоматері була віднесена до Вільна, де знаходиться на головнім престолі єпископської каплиці. В Тростяному, крім павлинів, були й францискани, які мали тут свій костел.

Відзначимо, ми згадали далеко не всі ордени, що діяли на Історичному Закарпатті. Ми розглянули лише територію Пряшівщини, Спіша і частину Закарпатської області. Наприклад, є дані, що в Кошицях були йоганіти. Про це свідчить лист папи Мартина IV від 7.03.1283 р. до Острихольмського архієпископа, де папа просить, щоби архієпископ вирішив спір між кошицьким парохом і орденом йоганітів, які самі не могли домовитись про розподіл прибутків. Згадується цей монаший орден і в Собранцях. Історик Шпірко зауважував, що про всі ордени інформація не збереглася.

Як бачимо, латинські монаші ордени заснували на Пряшівщині розгалужену мережу монастирів — це була місійна територія, жителі якої не були латинської віри. Ордени мали успіх — околиці тих монастирів нині є римо-католицькими змадяризованими або зісловакізованими. Згадані ордени діяли на Історичному Закарпатті до середини XVI ст. Пізніше на Закарпаття прибувало багато інших орденів, про які згадаємо в інших розділах.

Щоби мати повну уяву діяльності латинських монаших орденів, згадаємо й польські. Вони були зосереджені переважно в Кракові для латинізації українців. Частина Пряшівщини протягом трьохсот років належала до Польщі, отже, на Пряшівщині діяли й польські монаші

ордени. Дані подаємо за польським журналом „Християнин у світі“ (№87, березень 1980 р. С. 95-107).

Бенедиктини (в Польщі існувало 10 великих опатств з осередком на Краківщині), боніфратри (з осередком у Кракові), филиппини (осередок — Тарнов), францискани-бернардини (осередок — Краків), францискани реформовані (осередок — Краків), францискани-брати менші (осередок — Сілезія), францискани конвентуальні (осередок — Краків), камалдули (осередок — Краків), кармелітани (осередок — Краків), кармелітани босі (осередок — Бердичів), маріяни (осередок — Варшава), павлини (осередок — Краків), піяристи (осередок — Краків). Згодом прийшли ордени єзуїтів, редемптористів, шкільних братів (ласаллісти). Крім чоловічих, було ще багато жіночих орденів.

3. Мадярські королі й шляхта всіма силами поборювали руський обряд на Історичному Закарпатті, вважаючи його поганством і ставлячи його на рівень з поганством.

Розглянемо погляди відомих істориків. Першим процитуємо Андрія Балудянського, його працю з історії церкви, яка вийшла друком у Відні 1851 року. Андрій Балудянський (1807-1853) був мукачівським каноніком, професором теології в Ужгороді. Свою працю він видав латинською мовою, пізніше — мадярською, а потім — українською. Його твір був високо оцінений і став підручником історії на всіх курсах теології у навчальних закладах Австро-Мадярщини. Питання ліквідації східного обряду в Паннонії та на Історичному Закарпатті, питання латинізації, а з тим і денационалізації дослідник вирішив дипломатично. В час виходу його праці (1851 р.), в час великого мадярського шовінізму й ненависті до закарпатських русинів, про їх нещасну долю він прямо не міг писати, тому дипломатично написав про латинізацію й денационалізацію в Галичині і Заліссю, чим вказував, що мадяри поводитися відповідно й на закарпатських землях. Ми наводимо лише цитати з твору А. Балудянського, але він свої твердження спирав на велику кількість документів і джерел.

„Визнавці грецького обряду від часів короля Стефана I (1000-1038) в Мадярщині підлягали латинським єпископам і на обряд латинський були перетягвані“. „Латинські єпископи ніколи не годились з тим, щоби всередині їх епархій виникали грецькі єпископства і щоби від них відбирали управу над вірними східного обряду“. „Намагання римських пап перевести визнаців східного обряду на латинський є досить явне з листа папи Григорія IX до Егидія, свого посла в Мадярщині, де він пише, що належить до честі римського

престола, щоби греки і слов'яни перейшли на обряд латинський. Подібні домагання римських пап спричинили те, що багато єпископств східного обряду, про яких згадують древні документи, втратили й обряд і свою назву“. „Східний обряд декотрі письменники не соромилися називати поганським“. „Латинники кожного, хто не тримався їх обряду, називали тоді еретиками“. „Русини, як визнавці східного обряду, в середніх віках в сеймових декретах Мадярської держави не називаються християнами“ (с. 199-201). „Від самого початку мадари, як і ляхи, русинів галицьких до обряду латинського залучати намагалися. Коломан, мадярський король (1095-1116), під час походів мав на меті переведення русинів на латинський обряд“ (с. 179). „У війську Гейзи II, мадярського короля (1141-1162), в поході на Галичину був архієпископ і кілька єпископів, що мали галичан перевести на латинський обряд“ (с. 181). „В Мадярщині у 1204 році був лише один чисто латинський монастир, а багато грецьких“ (с. 199). „За мадярського короля Андрія II (1205-1235) в галицькому поході мадари допускалися свавілля, жінок і дівчат русинів гвалтували, із руських храмів, для зневаження східного обряду, робили стайні для коней“ (с. 181). „Коли Андрій II, мадярський король, у 1206 році зайняв Галичину, папа Інокентій III у 1207 році послав у Галичину свого посла Григорія, „щоби в ній направив потрібне, викоренив і насадив“ (с. 181). „Король Андрій II вже від 1206 року посилав у Галичину латинських священників, які визнавали східного обряду і їх церкви замінювали на латинські, а тих, що тому противились, різно карав. Тоді катедральна церква у граді Галичі була від русинів відібрана і їх єпископ вигнаний“ (с. 181). „Людвик I, мадярський король (1342-1382) і наслідник в Польщі, для поширення латинського обряду в городах Галич, Перемишль і Володимир заснував латинські єпископства і наказав руську церкву в Галичі передати латинському єпископові. Людвик I робив це тому, щоби русинів чимскоріше обернути на латинський обряд“ (с. 178). „Від XIII ст. францискани й домініканці мали завдання визнавати східного обряду на латинський переводити“. „Коли Янош Канижаї, остригомський архієпископ, у 1412 році Сигизмундом, мадярським королем, був посланий до Ягелли з метою, щоби від нього забрати гроші за 16 спільських городів, даних в заставу, Ягелло з архієпископом, прийшовши в Перемишль, з тамошньої престольної церкви русинів, дорого вибудованої, спершу наказали викинути мощі похоронених русинів й перемінили її в церкву латинську та знову її посвятили“ (с. 183). „Єпархія Перемиська східного обряду,

як пише Станіслав Сарновський, латинський єпископ, у своєму листі до папи Александра VI в 1660 році, тоді мала 3400 руських парафій і 3 мільйони душ“ („Історія“ Франца Сарницького з 1826 р.).

„Папа Григорій IX мадярському королеві Белі IV в 1236 році писав, „запевняючи йому прощенням гріхів“, щоби нез'єдинених у Семигороді не терпів, щоби їх примусив прийняти управу латинського єпископа і не допустив, аби приймали Тайни від своїх лжеєпископів“ (с. 203). „В Семигороді між волохами багато русинів, які вже нині є реформатськими мадярами“ (с. 209). „Багато русинів на обряд латинський перейшли і на реформацію“ (с. 202-203). „В середніх віках в Мадярщині всі, що не належали до латинського обряду, називалися поганями“ (с. 211). „Із цього видно у давніх латинських богословів невігластво щодо східного обряду, якого трималися русини, яких вони через цей обряд за невірців і за нехристиян уважали“ (с. 277). Ми подаємо лише окремі цитати про латинізацію і денационалізацію середини XVI ст. з праці історика церкви А. Балудянского.

Закарпатський історик Михайло Лучкай писав: „Самі мадярські королі, захочені латинським клиром, вважали корисним для свого управління, якщо русинів повернуть на латинський обряд, в усіх своїх володіннях обтяжували русинів дуже строгими едиктами і примушували їх до унії“.

Подамо цитати сучасного мадярського історика Церкви, греко-католицького священника, професора теології в Ніредьгазі Стефана Піріді: „Король Андрій II (1205-1235) примушував „схизматиків“ на латинський обряд, а це саме робив і король Карло Роберт (1308-1342)“ (с. 46). „Король Людвик I (1342-1382), де лише була нагода, примушував і прагнув цілком ліквідувати східний обряд“ (46-47). „Цей король руських священників і вірних підпорядкував владі латинських єпископів, виганяв жителів східного обряду з їх осель і околиць, маєток могли набути лише латинники. До жителів східного обряду послав монахів міноритів... Вони приваблювали людей обіцянками наділення землі. Якщо хтось з них потім повертався до свого обряду, все втрачав. Король заборонив подружжя між латинниками і вірними східного обряду, дітей „східних“ мав хрестити лише латинський плебан. Він примусив вірних східного обряду платити десятину латинським плебанам. Король Матвій (1458-1490) звільнив „східних“ від сплати десятини латинським плебанам (1481 р.), але ті й надалі збирали десятину силоміць“.

Процитуємо історичний твір мадярського історика др. Імре Тимка, ніредьгазького греко-католицького єпископа (†1988 р.). Він цитує

багатьох авторів і пише багато про ліквідацію східного обряду в Мадярщині. Ми наведемо лише основні його тези: „Латеранський Собор у 1215 році вважав з'єдинення тимчасовим, вигаданим західним способом. Ця хвиля в Мадярщині вже доти утискуване східне християнство практично ліквідувала“ (с. 402). „В цьому періоді християн східного обряду взагалі вважають „розкольниками і еретиками“... й намагаються змусити їх зректися свого обряду. В період володіння Анжуовців, цебто в XIV столітті, особливо за володіння Людовика I, драматична доля східного християнства в Мадярщині наблизилася до граничної точки, що означало повну ліквідацію. В Анжуовців, що були італійського походження, не було жодного почуття й порозуміння до східного християнства. Вони трудилися лише над тим, щоб виконувати волю папства і його церковної політики в поширенні латинського обряду у всій полуднево-східній Європі. Внаслідок того і монастирі східного обряду, які ще залишились, остаточно ліквідували просто очерненням зі „схизми“: утискування східного обряду перетворилося в переслідування“ (с. 368-369). „Так, у долішньому Потиссі східне християнство майже занепало, було златинізоване. Воно залишилося лише у верхньому Потиссі, в Карпатах та між змадяризованими кунами й секулами (Залісся)“ (с. 393). „Секули, особливо в Кензі-Сийкбен і Ороньош-Сийкбен залишилися у східному обряді (с. 370), русини в Потиссі змадяризувалися“ (с. 371-372). „Долю східного християнства в Мадярщині дефінітивно вирішив IV Латеранський Собор у 1215 році, який дав вказівку латинським єпископам, щоби на околиці до жителів східного обряду посилали латинських плебанів. Наказ стосувався й Мадярщини. Він свідчить, яке велике значення мала східна Церква у XII — на початку XIII ст. в Мадярщині, особливо в її східній і південній частині“ (тобто на Історичному Закарпатті) (с. 415). І. Тимко далі вказував, як, наприклад, король Карло Роберт в боротьбі за мадярський трон користувався обманом, підступно обіцяючи залишити східний обряд у спокої. Далі І. Тимко наводить розпорядження короля Людовика I проти східного обряду і уточнює накази короля: „Ані один шляхтич не сміє дозволити, щоби в його маєтках був священик східного обряду“ (с. 427); „Хто дав би похрестити дитину священикові східного обряду, тратить маєток“ (с. 427) і т. д.

Ми частково побачили політику мадярських королів щодо руського обряду християнства. А що мадярська шляхта? Вона була опорою і носієм латинства, а тим самим і денаціоналізації.

Як основний доказ цієї тези наводимо історичну фразу: „Чия влада, того й релігія“. Цей принцип був узаконений, але вже і перед його узаконенням, від самого початку зайняття шляхтою міст і сіл та закріпачення русинів, був практикою у житті шляхти. Шляхта була не лише ненаситною в матеріальному визискуванні русинів, вона була ненаситна і оскаженіла до всього руського, особливо до віри. Духовенство русинів було також закріпачене. Навіть пізніше, після заключення Унії, шляхта не дозволяла, щоб руські кріпаки студіювали богослів'я у Мукачівській богословській школі, хоч єпископ Михайло Мануїл Олшавський їх з кріпацтва викупував. Мадярська шляхта робила все, щоб гальмувати життя руського обряду і щоби його повністю знищити.

Замки, фортеці, палаци були твердинями пануючої верстви — королів і мадярської шляхти. Звідти вони тримали народ у підданстві. Це були також перші осередки латинської релігії. Зазвичай, кожний замок, фортеця, палац мали свої каплиці та латинського плебана. Вражає, що на території невеликої Пряшівщини окупанти мали 144 фортеці, з них замків було 67. Треба було видати окремі книги, щоб проілюструвати злочини і насилля мадярської шляхти проти руської віри. Згадаємо лише один випадок. В Гуменному та Ужгороді панував рід Другетів, що відзначився своєю боротьбою із вірними східного обряду, насаджуючи їм латинство. Ми спеціально вживаємо термін „латинство“, а не католицизм. Якщо б шляхта поширювала католицизм, вона б перестала переслідувати русинів після прийняття Унії, коли русини стали католиками. Але ні шляхта, ні монаші ордени та плебани, ні латинські єпископи не припинили переслідування нашого народу і надалі насаджували йому латинство. Рід Другетів та інша шляхта златинізували, а тим і денаціоналізували багато руських сіл на Гуменщині та взагалі на Закарпатті.

4. Першими латинськими вірниками на Історичному Закарпатті були німецькі колоністи. Вони заселили переважно Татранцину, Спіш і міста Пряшівщини. Для них були засновані перші латинські парафії на території Історичного Закарпаття, для них була заснована перша латинська церковна адміністрація в Спішському Підгородді, як про це писав словацький історик церкви Шпірко.

Села Історичного Закарпаття, які пізніше стали містами, первісно були заселені руським населенням. Колоністи, спочатку німці, потім мадяри, а вкінці й поляки позбавили міста руського характеру — руське населення змушене було відійти з міст або латинізуватися, а

з тим і денационалізуватися. З міст були вигнані всі нелатинники, їх дерев'яні церкви були ліквідовані. Закон мадярського короля Карла Роберта з Анжу (1308-1342) забороняв, щоби в містах була руська церква, а коли така була, її або ліквідували, або русини переносили свою святиню в сусіднє село чи ліс. Управа міст, яка знаходилась під сильним впливом латинської Церкви, не допускала, щоб в місті селилися „схизматики-погани“. Навіть в наступних століттях не дозволяли будувати в містах церков східного обряду, не допускали засновувати в містах єпископств східного обряду. В містах німці тримали у своїх руках торгівлю, витворили багатий впливовий патриціат, збагатіли, утримували латинського плебана, мали в своїх руках управу міста. В кожному місті було по одному або кілька латинських монастирів, монастирських і плебанських костелів. Монашому і світському латинському духовенству належали села, заселені закріпаченими русинами. Латинські єпископи, монастирі, плебанії розпоряджались великими капіталами, а звідси мали значний вплив на міську адміністрацію, суди і на ремісничі цехи. Зрозуміло, що міста під їх впливом були принципово проти всякого прояву життя східної руської церкви в містах. Східна церква в той час ототожнювалася з руським населенням, а тому в містах були ліквідовані руські церкви. Будівництво нових церков заборонялося. Так, русини з Кошиць збудували собі церкву в хотарі, сучасному селі Здоба (документ з 1337 року повідомляє, що в Здобі вірні організуються в руську церкву). Вигнані русини з Михайлівців заснували собі церкву в Тополевім лісі за Михайлівцями, що тепер зветься село Тополяни, з Воронова — в Чемерному, тоді також лісі, із Пряшева — в Руській Новій Весі, нововитвореному селі, з Гуменного — в лісі, з Бардієва — в Ряшеві, з Собранець — у Нижній Рибниці, з Сефовиць — в Терновці і т. д. Німецькі колоністи постійно поширювали латинство, а пізніше, в період Реформації — лютеранство і кальвінізм. Згодом латинізація продовжувалася в акції рекатолизації.

5. Доказом того, що на території Історичного Закарпаття протягом століть не було латинського обряду є те, що тут не було латинських єпископств. Вони були засновані лише в кінці XVIII і на початку XIX ст.

„Спішська препозитура виникла в кінці XII століття, на місці руського єпископства, для німців, посаджених на Спіші. Більшу частину пасторизації виконували монастирі. Аж у 1776 році папа Пій VI зі Спішської препозитири зробив нове єпископство“. Це

єпископство, перше на території Історичного Закарпаття, охоплювало лише Спіш. Воно було засноване для німецьких колоністів, отже, не для русинів і не для словаків. Це дуже важливо, бо вказує, що крім німців, на Спіші (який є тепер латинським) не було інших латинників. Важливо констатувати, що перших латинників на території Спіша — німців, пасторизаційно обслуговували монастирі, отже, місійні ордени, бо світського латинського духовенства не було, оскільки не було вірних. Ще важливіше відзначити, що німецьких колоністів не було так багато, щоб для них засновувати препозитуру. Але того домагався католицький клір, який тоді поширював латинство, а мадярський король на угоду латинському клірові здійснив їх вимоги.

Єпископство Рожнявське було засноване у 1776 році.

Єпископство Сатмарське було засноване у 1803 році. Так виникло латинське єпископство і в Мараморощі, хоч усім відомо, що ані тоді, ані тепер в Мараморощині не було латинників за виїмком незначної кількості німецьких колоністів.

Єпископство Кошицьке засноване у 1804 році. Кошиці були протягом століть німецьким містом, пізніше німці змадяризувалися.

Факт, що на Історичному Закарпатті не було латинників, підтверджують самі ягерські мадярські єпископи. Вони боролися проти усамостійнення Мукачівської єпархії і як аргумент на захист свого становища доводили, що латинських вірників мало, а тому, коли греко-католики будуть самостійні, плебани, втративши прибутки, не будуть мати засобів для існування.

6. У роках 1412-1772 Спіш повністю перебував під владою Польщі, що і спричинило його значну латинізацію.

У 1412 році мадярський король Сигизмунд дав у заставу Польщі 13 спішських міст за 89 тисяч талерів. Позичену суму мадярські королі не в силі були сплатити і спішські міста залишилися в складі Польщі протягом 360 років. У 1772 році Марія Терезія відібрала ці міста і включила до складу Мадярищини. Протягом 360 років на Спіші відбувалася латинізація. Тут почалося масове заснування домініканських, францисканських та інших монастирів, створення латинських парафій. Польща хотіла всюди мати латинський обряд. Загальновідомо, що Польща закликала католиків усіх західних країн вступати до їх монастирів на українських землях, тобто в ряди монаших армій для боротьби зі „схизматиками“. Є багато інших доказів, що Спіш заселяли русини, яких протягом століть златинізовано. Наприклад, „Лист“ папи Боніфация IX від березня 1402 року, яким він з огляду на „рутгенів“, уповноважував

Спішського препошта відпускати гріхи також у тих випадках, які звичайно входять до компетенції лише єпископів. В листі йшлося про те, що русини є схизматиками. Спішська Комора у 1571 році описала рутенів як „розбійничий, на все здібний люд“. При тім ця Комісія по-філософськи вирішила, що „лихі звичаї з-поміж русинів можна викоренити строгими карами, всестороннім обтяженням публічними обов'язками, а, передусім, церковними десятинами“. Зрозуміло, що „лихі звичаї“ — це руська віра, яку викорінювали суворими карами, важкою працею кріпаків і податками десятини плебанам.

Що могли закріпачені закарпатські русини очікувати від поляків? Вони знали про історію Перемиської церкви, знали про насильницьку латинізацію мільйонів українців Перемиської єпархії.

Одночасно, як про це пишуть документи, на Спіші почали селитися поляки. Тим самим тут поширювався вплив польської мови. Внаслідок подальшої латинізації Спіша в наступних століттях тут залишилися руськими лише недоступні гірські села.

7. Латинські костели на території Історичного Закарпаття будували не латинські вірні, бо таких не було, а малярські королі й магнати. Брак латинських костелів на Історичному Закарпатті в минулому також свідчить про те, що населення тут було руське.

Костелів латинського обряду на території Історичного Закарпаття знаходимо дуже мало. Доказом цього служать папські десятино-списки з XIV століття, які в наших сучасних руських околицях називають лише кілька церков. Наприклад, у колишньому Угочанському комітаті в середині XIV століття було 4 костели і дві каплиці, із них три були в містах, які, без сумніву, перед тим належали вірним східного обряду.

Латинські костели спочатку були в замках і палацах шляхти, та слугували їй власним потребам. Будували їх королі і магнати, латинські єпископи, монаші ордени. Вони будувалися руками русинів-кріпаків. Так, наприклад, усі кошицькі латинські храми будував король і латинські монаші ордени. Король Людовик I у 1347 році розширив латинський костел в Пряшеві, почав будувати теперішній парафіяльний костел в Левочі, у Спішській Капітулі поставив південну вежу, збудував костели в Смерчанах, Молдаві і багато інших. Костел премонстрантів у Кошицях збудувала у 1681 році Софія Баторі, жінка графа Ракоці Юрія II (в ньому її поховано). Граф Перені Міклош збудував для міноритів костел св. Антонія Падуанського, який потім дістався францисканам. Костели по селах також будували

багаті монаші ордени (Сине, Мишля, Гинц Руска, Нийметі, Нова Ідрань, Рудник, Янок (граф Пийчі), Сіков (граф Перені), Плехотіце (шляхтич Керешаш), Кавечани (місто Кошиці), Спішські Дравці (орден круцігерів), Сине (за Пряшевим) — палатин Банк. Спішський латинський єпископ Йозеф Белік „власними видатками“ збудував кілька костелів (Яблонов, Кравяни, Теплиця, Штрба та ін).

Крім того, малярські землевласники забирали руські церкви та перевели їх на латинські. „Сліди старослов'янського обряду зберегло більшість шариських і гемерських римо-католицьких і євангелістських костелів, в яких ще в минулому столітті під час реставрації виявились на стінах написи кирилицею та ікони східних святих. Також збереглися східні ікони з XII-XIII століть в спішських костелах. Так, у Бенюші біля Брезна, на Мурані і Щитнику, Охтина, Тисовець, Ревуца.“ (Мікулаш Філло „Грецько-католиці Словакі“. — Міхаловець, 1943, с. 68-69).

На південний схід від Бардієва є село Ганковці. Це село було руським, був у ньому храм св. Миколая, який ліквідували, а новий присвятили св. Мартинові.

Др. Василь Гаджега вказує, що перед Реформацією стан латинських парафій був такий: в Марамороші — два латинські монастирі і п'ять парафій у п'ятьох королівських містах; в комітаті Ужанським — близько 30 латинських парафій, але сіл було 205; в комітаті Земплин налічувалося 40 латинських парафій, а сіл було 493 (ті латинські парафії були у 23 замках і 18 містах, отже, жодне село на Земплині не було латинське). В комітаті Шариш в кінці XV ст. було 440 сіл. Точних даних про латинські парафії нема, але, порівнюючи з іншими комітатами, їх не могло бути більше 70-ти; те ж саме в Спіші, Потиссі і Заліссі. До Реформації латинські парафії були лише в замках і палацах (як придворні каплиці), в містах. Всі села виключно були руської віри, і то незважаючи на „місійну працю“ тисяч монахів різних орденів, всупереч насиллю малярської шляхти. Після прийняття Унії єгерські латинські єпископи заборонили будувати руські церкви та засновувати нові парафії, а також висвячувати нових священників. На всіх руських поселеннях вони почали будувати латинські костели або перетворювати на костели руські церкви.

Межі українських поселень в Потиссі

В першій частині цієї праці ми бачили, що українці заселяли ціле Потисся аж до устя Тиси. Мадярське вторгнення у 896 році означало лише перехід мадярів через Закарпаття. Мадяри на Історичному Закарпатті не залишилися. Вони пішли в Задунав'я, колишню Паннонію, і звідти ще протягом майже 50 років непокоїли західні держави франків та Італію.

Між тим Київська Русь охопила всі східнослов'янські землі, в тому числі й Закарпаття й Середнє Потисся, які до кінця XI ст. були складовою частиною Київської Русі. Лаврентіївський Літопис тодішню ситуацію подає так: „Володимер... бі с князи окольними миром с Болеславом Лядським и с Стефаном Угорским и с Андрехом Чешським и бі мир межю ими и любі“. Це вказує на усталені кордони між згаданими державами. (Болеслав Хоробрий владарював у 992-1025 роках, Стефан I Угорський — в роках 997-1038). Мадярсько-польська хроніка згадує, що кордони між мадярами, русинами і поляками проходили вздовж ріки, що називалася Топля: „Болеслав Хоробрий, зібравши всю свою армію, прийшов до короля (Стефана I Мадярського) під Острий Холм (Остриголм) і на межі між Польшею й Мадярщиною поставив свої шатра, бо кордони Польщі простягалися до берегів Дунаю, навіть до міста Остроголму... і йшли біля ріки, званої Цепла аж під замок Сольний, де поклали кордони між мадярами, руссю і поляками“ (А. Біеловскі „Монум. Пол. Гіст.“ I. 505). Ця зустріч відбулася в 1003 році. Під час зустрічі Болеслав польський зайняв всю територію сучасної західної Словаччини (Нітрянщини) аж до Дунаю. Цей опис кордонів не зовсім ясний, тому й виникла спірна ситуація відносно меж. Те, що мадярсько-польський кордон був на Дунаї, — це зрозуміло. Але що стосується інших кордонів, то окремі дослідники вважають, що зустріч відбулася на території Пряшівщини, оскільки там є Соливар — Соляний замок. Але сучасна ріка Петла (Топля) пропливає від пряшівського Соливару далеко на схід. До того ж тим Соляним Замок не може бути Пряшівський замок — ця зустріч була за короля Стефана I, коли Шариш (Пряшівщина) ще, певно, не належав до Мадярщини, а Соляний замок Пряшівський був збудований аж у

1288 році, коли він згадується вперше, отже, майже трьома століттями пізніше. Інші дослідники вважають, що зустріч відбулася на ріці Солоній (Шойов), а той Каструм Саліс — це Саланц біля Серенча в Потиссі Середньому. Історик Халоупецкі пише, що верхня течія ріки Іпеня називалася ще в 1212 році Тепла. (В. Халоупецкі „Старе Словенско“, 105). Отже, місце зустрічі королів могло бути десь над річкою Іпель-Тепла, десь між Острим Холмом і Тисою. Таким чином, від того місця на північний захід була Польща, на захід — Мадярщина, на схід — Русь. Такими в 1003 році були кордони Київської Русі, Мадярщини та Польщі.

Віддаленість Історичного Закарпаття від політичного центру древньоруської держави — Києва, давало змогу мадярському королеві Стефанові I (997-1038) поступово захоплювати окраїнні частини Історичного Закарпаття. Міжусобна боротьба руських князів, що особливо розгорілася наприкінці XI ст., дала можливість пізнішим мадярським королям поступово посувати кордони на північ. З кінця XI до середини XIII ст. Закарпаття кілька разів переходило від Галицької землі до Мадярщини і лише в другій половині XIII ст. остаточно було захоплене мадярами і включене до Мадярщини.

Незважаючи на те, все Середнє і Нижнє Потисся було заселене українським населенням, було визнане руською землею з руським князем-воеводою. Так було протягом століть. Дані, які наведемо нижче, вказують на межі українських поселень як в давнину, так і після загарбання тих територій мадярами аж до наших часів. Зрозуміло, що навести всі дані ми не можемо. Будемо цитувати переважно хроніки, документи, думки окремих авторів, зокрема, франкських, мадярських та інших. Найдавніші документи наводить проф. В. Халоупецкі, чеський історик, проф. університету в Братиславі:

„Країна на горішній Тисі. Це край, який із заходу обмежувало узбіччя Матри, на сході — Трансильванські гори, на півдні — багністе річище Крижа, а на півночі — погір'я Карпат. Була це древня Вихорщина. Ця країна була самостійною провінцією, землею, яка була князівством-воеводством аж до початку XII ст. З огляду національного та країна була первісно заселена болгарськими слов'янами. Ця країна залишилася слов'янською і в наступних століттях, як вказують місцеві назви в грамотах, що стосуються тієї території зі століть XI, XII, XIII, зокрема, Регістри Варадинські. В засновуючій грамоті монастиря Засті у 1067 році при річці Ягрі з часів короля Саламона і воеводи Гейзи, назви осад є слов'янськими, як, наприклад: Бубач, Сцирник, Бозтин, Провод, Левелуки,

Губач, Ладан, Душники, а кріпаками цієї оселі були Іван, Кокоч, Омброк“ (с. 274, автор цитує документи). „Уже син Стефана I, який як удільний князь владарював, ймовірно, у Вихорщині, називався в 1031 році „князем русинів“ („Анналес Гілдесгаймєнєс“ ад а. 1031), його князівство в документах називається „Конфініум Віхар“ (Мон. Стріг. I, 25), князівство було воеводством і як таке згадується в 1131 році як „Мархія Рутгенорум“, а в 1184 році маємо вістку про руське єпископство в Вихорі. У 1214 році згадуються жителі „генере Рутгені“, а в 1221 році „вілла Рузка“. У 1254 році в Земпліні біля Лаборця зафіксовані — „сепултура Рутгенорум“ і подібно в грамоті з 1266 року „сепулкрум Рутгенорум“ — руські могили. Рогерій у своєму творі з 1241 року називає головну браму країни на дорозі з цієї території „брамою руською“, а Карпати він називає „Алпес Рутгенорум“. Подібно в грамоті з 1285 року знаходимо на території Шариша назви „алпес Рутгеніє“. Лист папи Євгена з 1446 року підтверджує, що в Мадярищині і Трансильванії живе чисельне множество руського народу“.

Найдавніший мадярський документ („Віта С. Герарді“, к. 10, ед. Ендліхер ц. д. 214-215) повідомляє про слов'янське князівство між Семігородом, Карпатами, Тисою і Марошем, яке у X ст. було самостійним під владою могутнього господаря Ахтума. В князівстві був східний обряд християнства. Цей „Ахтум був охрещений у східному обряді і заснував монастир св. Івана Христителя із ченцями грецького обряду“.

Також Анонім писав про область болгарських слов'ян в Потиссі, територія яких сягала на північ аж до меж Польщі й Русі. Анонім писав й те, що в Паннонії жили паннонські слов'яни. Він повідомляв, що мадярський Чонград походить від первісного „Чонград“.

Всі ті українські назви на Потиссі, вимагають для читача ближчого пояснення.

1. Емерик „дукс Руізорум“ — у Гілдесгаймських анналах ця подія записана під 1030 роком. Імператор Конрад перебував з військом у Мадярищині 1031 року. У тому самому році король Генрик, син імператора, сам герцог Баварії і мадярський король Стефан взаємною клятвою підтвердили укладений мир. Генрик, син короля Стефана, на ловах розірваний вепром, загинув жахливою смертю“ („Анналес Гілдесгаймєнєс“. Пєрта М.Д.С.С. III. — Гілдесгайм лежить на південний схід від Ганновера, столиця єпархії, в X-XI ст. важливий культурний осередок. Ці Анналі записані в місцевому монастирі). Зазначимо, що Гєінірікус в мадярській мові звучить Імре, слов'яни його називають Емерик.

„Дукс“ означає князь, вождь чи воевода русинів. М. Грушевський, який не мав документів, бо вони були виявлені пізніше, вважав, що той вождь є вождем русинів „Угорської Русі“, тобто Закарпатської області, і що це вказує на те, що вже від 1031 року сучасна Закарпатська область була залежна від короля Мадярищини (II, 487-488). Та ці твердження М. Грушевського є хибні. В часах короля Стефана I Закарпатська область ще не належала до Мадярищини. Це доведено науково. Отже, Емерик, не був вождем русинів Закарпатської області, але русинів Середнього і Нижнього Потисся, що творило „Мархію Рутгенорум“, вождем-князем якої був Емерик (В. Халоупецкі „Старе Словенско“, 40, 122-123) — удільний князь. В. Халоупецкі писав: „Стародавній „Центрум“ цієї країни був у Вихорі. Ця країна була удільним князівством під владою князя з роду Арпадовичів. Першим відомим князем-воеводою був Емерик, син мадярського короля Стефана I: він володів Вихорщиною, тому у 1031 році його називали „дукс Руізорум“. Вихорщина мала руське населення, тому в 1131 році ця країна називалася „Мархія Рутгенорум“.

Наступником Емерика був Василь (Васул), якого ув'язнили в Нітрі (Сімоніс де Кеца „Гєста Гунгарорум“ к. 2, ед. Егдліхер Мон. Арп. с. 108 і далші). За володіння короля Андрія I (1046-1060) у Вихорщині владарював Владислав, який пізніше став королем. Здається, що й Алмус, брат короля Коломана, ще володів цим „князівством“. Коли на межі XI-XII ст. політика Арпадовичів була звернена на південь, князі Вихорщини перейшли до Хорватії і Славонії“ (с. 303).

На доказ „руського воеводства в Потиссі“ В. Халоупецкі наводить детальні аргументи: „З інституцією удільних князів зустрічаємося в цілій старшій середній Європі. Удільними князівствами дуже часто ставали, зокрема, країни, недавно здобуті або недавно придбані. Удільних князів бачимо на Русі, в Польщі і в Мадярищині“. „Уже син першого мадярського короля Стефана I називається „дукс Руізорум“. Безперечно, з таким титулом він володів країною, що в 1131 році називається „Мархія Рутгенорум“. Була це Вихорщина, яка в XI ст. творила удільне князівство. Наступником Емерика в удільному князівстві, а опісля і на троні став або мав стати, очевидно, спадкоємець трону по королеві Стефанові Василь, син Стефанового стрія. Стефан його ув'язнив у Нітрі. Але коли посольство Стефана вже було в дорозі, щоб його повідомити, що він має стати королем, за намовою королеви Василь був у Нітрі осліплений“ (Хрон. пікт. кап. 41. „Де морте санктіссімі Емеріці дуціс ет орбационе окулорум Вазул“). Це

сталося після смерті королевича Емерика у 1031 році. Пізніше князем Мархія Рутгенорум був у 1046 році брат мадярського короля Андрія Бела, після нього Гейза, потім його брат Ладислав (Хрон. пікт. кап. 53, Халоупецькі. — цит. твір).

Руське князівство в Потиссі констатують й інші історики. „Притисянський вихорський край, що складається з комітатів Вихор, Сольник, Забовч, Сатмар, Воршод, Земплин і Абауй, то була стара „Мархія Рутгенорум“ — „руська країна“, де відрубно панував князь Емерик, син Стефана I. Ця область простягалася від північно-східних Карпат аж до Чонграду, до ріки Криш, і складалася з областей „Нир“ і „Вихор“. Переважну частину населення творили русини, це вже доводить і назва „руська країна“ (Іринеї Кондратович, „Унг уйвар ийш о Другетек цімере“, стаття в „Готарсийлі Уйшаг“ Ужгород, 1925, №23).

Отже, в Потиссі було руське князівство з руським населенням. Воно вперше згадується в документах у 1031 році. Коли Стефан I почав експансію в Потисся (використавши міжусобиці руських князів і напад візантійців на Болгарію), він силою і зрадою зайняв Потисьське князівство Ахтума, але при тому знав, що населення Потисся руське, тому для цієї „Мархія Рутгенорум“ — „Руської країни“ Потисся призначив князем свого сина й престолонаступника Емерика. З інших мадярських документів знаємо, що ця Руська країна — руське князівство простягалася від кордонів Нітрянщини до Залісся включно. Але сучасна Закарпатська область залишалася ще протягом століття в межах Київської Русі. Хоч мадяри й використали міжусобиці руських князів, свої межі в сторону карпатських полонин вони посували дуже поволі.

2. Алпес Рутеніе — Алпес Рутгенум — руські Карпати — згадуються в грамоті з 1285 року. В літописі „Геста Гунгарорум“ наведено назву „Алпес Рутгенорум“. Ця назва згадується в історичному поході мадярського короля Людовика I у 1352 році через Галичину на Литву. Записи подають, що цей король був у поході поранений, його військо було розбите. А він, втікаючи, за чотири дні дійшов до Алпес Рутгенорум — руських полонин і четвертого дня прийшов долиною річки Латориці до Мукачівської фортеці.

3. Мадярська грамота з 1254 року згадує „сепултура Рутгенорум“ — руські могили і села Лісне, Чемерне, Петровці (тепер Михайлівського району, за 25-30 км від Ужгорода). Грамота від 1266 року повідомляє про „сепулхрум Рутгенорум квод вулво діцітур могула“ — гроби русинів, названі ними „могила“, а також села

Лісне й Микута, Переча, Сухе, Раковець (Грамота з 1254 р. в Код. Арп. конт. VII 366-367 і ін.). Мадярський історик Годинка твердив, що грамоти доводять споконвічність корінного русинського населення, яке мало священика (с. 75), — в них йдеться про кладовище й села. Всупереч таким поглядам російський емігрант А. Петров намагався довести, що на кладовищі спочивали полеглі тут люди, які себе називали русинами та були там поховані, а тому це не доводить, що перед 1254 роком в Земплині жили русини. Петров дуже помиляється. Якщо б русини прийшли в ту околицю лише в 1254 році і там загинули, хто б написав про них звістку і назвав їх русинами? Отже, в тій околиці мусіло бути вже населення, яке поховання називало українською мовою — „могила“, отже українське населення. Оскільки небіжчики поховані не на різних місцях, а на кладовищі-цвинтарі, то був тут і священик.

4. „Суди правди і Руське єпископство в Потиссі“. Чеський історик В. Халоупецькі писав: „Місцем, де ще в XIII ст. відбувалися „божі суди“ був і Великий Варадин в давній Вихорщині“. „Уже саме означення того трибуналу „юдіціум правде“ („Рег. Варад.“, с. 266) в тому цінному документі вказує словом „правда“ на руське населення. Великий Варадин був релігійним центром старої Вихорщини, що у XII ст. не втратила свого самостійного характеру, коли її наділяли королевичам Арпадовичам як удільне князівство. Це, без сумніву, та древня „Мархія Рутгенорум“, де, власне, як удільний князь володів Емерик, син Стефана I, „дукс Руізорум“. Це, очевидно, і „конфініум Віхар“ з 1075 року і Анонімові „конфініум Рутгенорум“, і „конфініум Нир“, центром якої була столиця Вихорська, і „руське єпископство“ в Великім Варадині („Марцалі Енхірідіон“, с. 129).

„У Великому Варадині відбувалися суди правди для всієї країни, від гір сучасної центральної Словаччини аж по гори Трансильванські. Якщо прослідкуємо географію міст, з яких приходили „на правду“ в XIII ст., то побачимо, що ті міста лежали у Вихорщині, в комітатах Земплинським, Абауйським, Воршодським і Гінешським (та інших комітатах на сході), Новограді. Кордони варадинської „правди“ сягали на захід аж до межового лісу, що відділяв їх від території „правди“ Нітрянської і Остригомської. При тому не береться до уваги, що ряд комітатів на межі пралісів сучасної центральної Словаччини й Мадярщини виникло аж в XI ст. й пізніше. Нові комітати були заселені, без сумніву, переважно населенням з Потисся, яке посилалося „на правду“ туди, куди ходили їх батьки й діди“ (В. Халоупецькі

„Старе Словенско“, — с. 122-124). Історик вказує на українські поселення в Потиссі. Вони сягали до меж Нітрянщини, тобто до кордонів сучасної західної частини Словаччини (західнославацький край). Тих кордонів сягало й руське князівство — Мархія Рутгенорум, яке мало своє руське єпископство. В. Халоупецькі доводить, що на „суд правди“ до Великого Варадина приходили люди з усієї тієї території — з цілого Потисся, всієї східної частини сучасної Мадярщини, центральної та східної Словаччини. В. Халоупецькі вказує, що цю територію заселяли люди згаданого Руського князівства, а не мадяри та словаки. „Кордоном Старої Вихорщини (Мархії Рутгенорум — руської країни) й Нітрянщини (сучасна західна Словаччина в рамках західнославацького краю) був порубіжний праліс на ростоках Дунаю й Тиси“ (с. 124).

5. В Потиссі руські князівства існували вже до приходу мадярів, а також після зайняття Потисся мадярами. Це впливає з того, що в мадярських пізніших комітатах основна термінологія не є німецькою або франкською, але словацькою. Мадярські слова: часар (цісар), кіраль (король), удвор (двір), остолнок (столник), войдо (воевода), раб (раб), робот (робота), солото (слуга), бойник (войовник) та ін. свідчать, що термінологічні поняття, які стосуються державного, суспільного і церковного устрою, мадяри перебрали від слов'ян. А тими слов'янами були русини.

6. Мадяри могли прийняти християнство лише від народу, розселеного по всій території сучасної Мадярщини. З якоїсь незначної території не могло поширюватися християнство східного обряду настільки, щоб його прийняв увесь мадярський народ, перейнявши й східну християнську термінологію, звичаї, які залишилися й тоді, коли мадяри були переведені на латинський обряд.

7. Доказом автохтонності руських поселень у всьому Потиссі та Паннонії є велика кількість русько-українських слів у мадярській мові. Народ запозичає мову іншого народу лише тоді, коли він живе в середовищі того іншого народу, який у культурному розвитку стоїть значно вище. Надміру багато українських слів мадяри не могли перейняти від жменьки українського народу — русини заселяли увесь простір пізнішої Мадярщини. Це один з найбільших доказів автохтонності українських поселень в Потиссі й Подунав'ї. Зрозуміло, мадяри всіляко намагалися довести, що слов'янські слова, які вони прийняли до своєї мови, не є українськими або запозиченими від закарпатських русинів. Вони не визнають автохтонності закарпатських українців.

8. Найдавніша топоніміка на території сучасної Мадярщини вказує кордони українських поселень в Потиссі і в Подунав'ї. Михайло Грушевський, Любор Нідерле і В. Халоупецькі, Ядор Стрипський, проф. університету в Будапешті та ін. твердять, що русини є корінним населенням, яке жило не лише на південних схилах Карпат, але й на значній частині сучасної мадярської рівнини. Про це свідчать топографічні назви і наявність населення, що визнає себе українським. Щодо найдавніших грамот, то визначити з них руських елемент дуже нелегко, бо їх мадярсько-латинська транскрипція перекурила (М. Груш., II, 1905, с. 485-486). Вже назви місцевостей, згаданих в найстаршому мадярському літописі Аноніма, вказують, що в Потиссі до приходу мадярів жили русини. Згадуваний Анонімом сучасний Земплин — Землин — це фортеця із земляними валами, споруджена слов'янами-русинами. Мадярською мовою назва фортеці й поселення передана так: Землун, Землин, Земплин. Остання форма „Земплин“ перейшла в подальші документи. Анонім згадує в „Геста Гунгарорум“ Земплин зі слов'янським населенням. Слово „Земплин“ нічого не означає. Отже, правильне первісне написання „Землин“ означає земляну фортецю. Згадаємо інші історичні пункти: Пеш (тепер Пешт), Болото (тепер Балатон), Тихонь (Тигонь), Чорнград (Чонград), Новград і Новградський комітат, область і комітат Забовч (тепер Саболч, в документах уведений як Забовч), область Нирь, Сольник (Солнок), рівнина коло Дебрецина (Доброчина) Гордобиль (Гортобадь). Др. Я. Стрипський вважає, що назва широкої рівнини Гортобадь коло Дебрецина походить від назви рослини — гордобадь-гордобиль. Рослина гордобиль на Закарпатті (в словнику Б. Грінченка названа „гордовадь“) — це рослина Малва кріспа. Місто Новоград називалося так уже в 1030 році (В. Халоупецькі „Старе Слов.“). Назву Чорнград мадярський літописець Анонім пояснював так: „Каструм... вкод номінаверунт Склаві секундум ідіома суум Сурунград, ід ест Нігрум Каструм“ (кап. 40).

„Назви осель, міст, рік, потоків, навіть комітатів, урядово вживані і документовані в XII-XIII ст. в мадярських документах по-слов'янськи, точніше по-руськи. Це свідчить, що в тих областях жили вже перед мадярами русини, і їх назви записалися в документах“ (Др. В. Гаджега, „Додатки“, Наук. Зб. Просв. — Ужгород, 1930-1931). Нема жодних доказів, щоб крім слов'ян-русинів в час приходу мадярів тут жили якісь інші народи.

8. Учені доводять, що мадяри запозичили до своєї мови і слов'янські власні назви-імена: Бела — від Білий (Я. Стрипський), Золтан —

від Золотан (мадярський історик Корачоні), небіж воєводи Гейзи мав ім'я Василь (Васул) (Симоніс де Кеца „Геста Гунагарорум“ к. 2).

На основі вищенаведених даних ще в минулому столітті закарпатський історик Дулишкович писав: „Те, що до приходу мадярів у Потиссі жили русини, видно з того, що мадяри перебрали багато руських слів і руську віру. Ані багато слів, ані віру не змогло б їм надати мале число русинів“ (І. 121 с.). Довівши цей важливий аргумент, Дулишкович писав: „Не може бути виправданням, що руські слова мадяри могли перебрати при переході через Русь або від русинів, які приєдналися до них, як це намагаються показати мадярські вчені. Як ми вказали, за такий короткий час неможливо, щоб від кількох одиниць перебрали мову тисячі, а особливо церковну термінологію. Мадяри мусли зустріти в Потиссі велику кількість автохтонних русинів, від яких вони перебрали слова, віру, звичаї“.

Велику кількість русинів на території сучасної Мадярщини підтверджують і грамоти. Так, у 1204 році папа Інокентій III, а тридцятьма роками пізніше — папа Григорій IX писали мадярському королю Белі IV про окремого єпископа русинів та про заснування єпископства. Папа Григорій IX звелів у 1234 році поставити для них окремого вікарія. Це доводить власний лист папи Григорія IX до короля Бели.

Автохтонність руського населення на Потиссі підтверджується оповіданням мадярського літописця Аноніма про те, що жінка мадярського короля Андрія I (†1060 р.) Анастасія, донька київського великого князя Ярослава Мудрого, почувала себе ближче до родини. Ця „близькість“ не означала відстань у кілометрах до Дніпра, а те, що Потисся було тоді заселене древньоруським населенням, серед якого Анастасія почувала себе, як на батьківщині. Доказом цього є й те, що Анастасія також любила перебувати на Тихонському півострові Болотяного озера, де була Печерська Лавра, звана тихонською, і монастир з церквою св. Миколая, вирубаний в скелі. В цьому монастирі, який підтримував король Андрій I, він був похований. Околиця Тихонської Лаври була заселена русинами, саме тому там любила перебувати княжна і королева Анастасія.

Важливим доказом заселення Потисся русинами др. Василь Гаджега вважав заснування монастиря Засті. Заснування цього монастиря пов'язане з поверненням Андрія I на мадярський трон. Андрій I — син Василя, родича короля Стефана I, якого з намови Стефанової другої жінки-німки, осліпили, з метою усунення його від престолу.

Синам Василя Андрію й Белі вдалося втекти на Русь. Андрій пізніше, після перемоги у битві, став королем Мадярщини. З Андрієм утік на Русь і комес Петро, який повернувся з ним, відзначившись в битві, за що дістав маєтки. Петро, названий в грамоті „ласкою Божою комес“, заснував монастир Засті, тобто „за більш як сто“, з тим, щоби в монастирі відправляли богослуження за більш як сто полеглих його воїнів, отже, за кілька сот полеглих. В. Гаджега писав, що цей монастир був у Забовчському комітаті, правдоподібно, в сучасному селі Галас — там ще й тепер знаходяться руїни якогось монастиря. Це околиця близько Токаю, де любила перебувати жінка Андрія I, як про це говорить Анонім. Нема документів, як перестав існувати цей монастир. Точно одне — це був руський монастир, а руський монастир засновується лише в руській околиці (Додатки, Наук. зап. Т-ва Просвіти, Ужгород, 1925).

Отже, русини заселяли все Потисся. Пізніші століття принесли мадяризацію, латинізацію, а з нею денаціоналізацію, далі Реформацію, насильницьку мадяризацію, опісля знову латинізацію з денаціоналізацією. Так поволі вироджувався український характер Потисся. Вироджувався, але не зник. Він залишився в назвах поселень, нив, потоків, лісів, річок, у прізвищах населення, в руській вірі. Незважаючи на те, що Потисся переважно змадяризоване, історична дійсність така, що сучасні греко-католики Потисся — це автохтони-русини. Розглянемо хоч коротко деякі дані на підтвердження цього.

Дуже важливими є „Записки“ єпископа Декамеліса (Іван Декамеліс, — Мукачівський єпископ у 1689-1706 рр.). „Записки“ свідчать, що в Ягрі ((Егер) і Доброчині (Дебрецен) були руські церкви, руські вірні й руські священики: „На прохання ягерських вірних дня 19 травня 1690 р. я їм послав священика Михаїла Задеревецького... Він від вірних дістане річно 100 флоренів, крім того, винницю і штолу“. „Дня 14 травня 1693 року я навідав Ягерську церкву і наказав вірним, щоб жодного іншого священика, крім мого, не приймали“. „Дня 9-го вересня 1693 року Ягерський приход я дарував отцю Якову Борбовському...“ „Дня 13 вересня Дебреценський приход я дав отцю Ісаї, ченцеві зі святої Гори (зн. Чернечого монастиря в Мукачеві), моему співкрайнині“ (Й. Базилевич, „Бревіс нотіція“, II, 89-90, 93, 95. Також наступні джерела: Боровскі Ш. „Гевеш вармеде тиртинете“. — с. 140-146, Тимко. — с. 455).

Це саме підтверджує Обіжник Мукачівського єпископа №8 з 1907 року, де єпископ Юлій Фирцак писав: „Наша Мукачівська єпархія до

XVIII ст. мала правовладу над всією територією Мадярщини. В „Записках“ єпископа Декамеліса від 1692 року я знайшов запис, який доводить, що ще в кінці XVII ст. ми мали в Дебрецені свою парафію, а це визначну парафію з окремими привілеями пароха. Але бурі XVIII ст. цю старинну парафію нашу знищили“ (єпископ Юлій. Ужгород, 29.06.1907). Єпископ писав, що вірні Дебрецена домагалися відновлення парафії, і в 1899 році єпископ дав туди сотрудника, а від 1902 року пароха.

Руське село Микола в Сукмарському комітаті, в якому прославилася ікона Богородиці, згадане вже в грамоті короля Андрія II у 1216 році („Додатки“, 1925).

Мадярський примас Липпай у донесенні Апостольському Престолу у 1654 році писав, що до церковної Унії пристали, крім русинів Спіша, Шариша, Земплина й Ужанщини, і русини Забовча (Паладі-Ковач, с. 159). Це дуже важливий доказ, адже латинський архієпископ був родом із Земплина, мав осідок у Тирнаві, отже відрізняв русинів від словаків. Всю Пряшівщину й Забовщину називають руською.

Українську заселеність Забовча в Середньому Потиссі Забовчського комітату доводять і два розпорядження семигородських мадярських князів. У 1623 році Бетлен Габор наказав забовчським урядам, щоби не перешкоджали Мукачівському єпископові в канонічній візитації вірних. За наказом короля Фердинанда II (1619-1637) державний суддя Аллагі Менгирт видав у 1630 році Мукачівському єпископові Івану Григоровичеві дозвіл на те, що він може в Забовчському комітаті відвідати свої церковні громади (Тимко, с. 443). Отже, Забовчський комітат був заселений русинами, тепер переважно змадяризованими — лише їх греко-католицький обряд вказує на їх українську національність.

Жителі Потисся в Мадярщині і тепер свою віру називають руською. В околиці Ніредьгази й Дорогу на початку XVII ст. не було жодного католика-латинника, лише русини і кальвіністи (з русинів). Найбільше руських сіл збереглося в Середньому Потиссі і області, званій Забовччи Нірьщина. „Забовч“ — мадяри називають „Саболч“, але в найдавніших латинських документах він записаний як „Забовч“. Бовч — українське слово „бовть, бовтнути“ — означає глибину в воді, річці, озері. Слово „Нирь“ в мадярській мові не має пояснення. Це українське слово походить від „ниряти, нирнути“, та означає мочаристу місцевість. В цій нирьській-мочаристій країні замешкало слов'янське населення — на горбках серед мочарів. Тут воно ховалося від кочівників,

мандрівних народів, рятувалося під час воєн. Вся ця територія заселена українськими селами, тепер переважно змадяризованими. Лише українські назви, прізвища, руська віра, свідчать про їх приналежність до українців.

Шематизми Мукачівської єпархії також доводять автохтонність русинів-українців у Потиссі. Ми розглянемо, зокрема, Шематизми з 1818, 1870 і 1891 рр., тобто ті, які ілюструють все XIX ст. В Шематизмах подано інформацію про парафію і її філії, а між даними є важливе означення мови жителів села й обряд богослуження. Усі ці Шематизми написані латинською мовою, з означенням „Лінгва Славо-Рутгена ет Гунгаріка“, що означає: „Мова слов'яно-руська й мадярська“.

Усі тодішні греко-католицькі села Нірьщини в Шематизмах зазначені як руські, всюди вказано, що мова села — руська, і лише в декотрих й мадярська. Наведемо кілька цікавих даних.

Шематизм з 1818 року свідчить, що сучасний Гайдудорог, тоді званий Дороги, був уже тоді великим русинським селом, яке налічувало 4003 греко-католиків русинів.

Шематизм з 1833 року подає, що весь Забовчський комітат був руським, населення було руське і розмовляло по-руськи. При тому були руські школи в 21 селі: Араньош Бач, Балша, Вікинй, Гебе, Гелше, Дюлай, Гудяй, Годась, Карась, Кішлийта, Нірлугош, Рац-Висирминь, Рац-Дорог, Поросня, Ов-Палі, Рац-Уйфегертов, Пенійслек, Тас, Торньошпалцо, Токай, Лелеспоян. Інші греко-католицькі села також були руськими, лише не мали школи. Наявність руських шкіл дуже важлива — це свідчить про руський патріотизм сіл в Потиссі, бо в той час, як вказує Шематизм, навіть наші міста Ужгород, Мукачево, Берегово, Виноградovo, Хуст, Вишково не мали руських шкіл. До того додамо й те, що вчителі, які одночасно були дяками в церквах, не мали жодних прибутків і працювали як кріпаки, щоб могли якось прожити. Факт існування у 1833 році 21 руської школи в Нірьщині мадярські дослідники прокоментували так: „Русини Забовчського комітату зуміли поставити 21 школу“.

За браком місця неможливо розглянути всі руські села Потисся, подані в Шематизмах, але вважаємо за потрібне, на прикладі одного села показати, як відбувалася мадяризація з метою змінити руське село на мадярське. Як подають документи, до 1841 року в церквах Потисся богослуження відправлялося церковнослов'янською мовою, як тоді писали „по-руськи“, а в школах, які були школами церковними

й утримувалися виключно самими вірними, також навчання проводилося „по-руськи“. Мадяри найперше намагалися мадяризувати міста. Дороги — сучасний Гайдудорог — було великим селом, яке тоді вважали містом. 29-го травня 1841 року місто Дороги (отже, не населення і не вірні, але управа міста) звернулось до Мукачівського єпископа Василя Поповича в Ужгороді з вимогою, щоби в Дорогах перед проповіддю в церкві пісня до Святого Духа співалася по-мадярськи, щоб Євангелія також читалася по-мадярськи. Одночасно управа міста Дороги звернулася до інших міст і сіл комітату, щоби й вони цього домагалися. В ті роки асиміляційний рух активізувався і мадяри не могли не бачити, що в Дорогах та інших містах і селах навчання велося „по-руськи“, а не „по-мадярськи“. У 1841 році місто Дороги склало новий план навчання в школі, наказуючи, щоб навчання велося мадярською мовою. Лише „Отче наш“, „Богородице Діво“ й „Вірую“ дозволялося вивчати „по-руськи“, але при тому ті і всі інші молитви мали вивчатися також і „по-мадярськи“. Цим злочином мадяри вбивали руську душу русинів Нирьщини, кількість яких становила понад сто тисяч (Єпархіальні протоколи від 1841, 1843 рр. з листами-домаганнями міської Ради міста Дороги).

Щоби уявити повну картину історії руських сіл Нирьщини — Потисся, розглянемо, хоч коротко, думки деяких дослідників. Так, наприклад, А. Петров, аналізуючи дані мадярського „Лексикону“ Пешті, писав:

„Мучонь. На основі запису з 1692 року на одній церковній книзі первісна назва сучасного Мучоня була „Мошан“ або „Мошань“. Вона походила, можливо, від мостів, які треба було будувати через мочари, потоки й розливи річки Солоні (Шайо), що обтікає село. Із запису бачимо, що там у 1692 році жили люди „руської віри“, мали церкву східного обряду й священника Василя. Безперечно, це було руське населення. На це вказують й слова нотаря Фазекаша: „Рідною мовою жителів є мова чисто руська, хоч, коли потрібно, люди здібні розмовляти й по-мадярськи“. Із приказки, записаної кирилицею, — „Не йди до Мучоня, бо там ся треба мучити“, — та зі згаданих там прізвищ видно їх руське походження. Населення трималося своєї, руської віри. Церква не має патрона, не є підпорядкована вищим особам, не збираються для неї датки по державі, але утримується вона лише величезною старанністю парафіян“. „Дя відданість „руській вірі“ допомогла населенню зберегти свою національність до 1900 року. Навіть у 1920 році майже половина

жителів мала відвагу не зголоситись до мадярської національності“ (Пешті, 22, Петров, 159-160).

А. Петров на основі „Лексикону“ Пешті вказував на велику кількість сіл у Потиссі, про які Пешті зазначував, що жителі тих сіл „дуже липнуть до своєї руської мови“, розмовляють по-руськи, священника називають „батьком“. Але А. Петров при тому писав: „Реформатська віра жителів вказує, що їх предки були мадярами“ (с. 200). Ми вже відзначали, що А. Петров не знав історії. Реформація — нова віра, а реформати перед нею не були реформатами, бо такої віри не існувало: це зкальвінізовані русини, на що вказують і їх прізвища.

Доказом автохтонності руського населення середнього Потисся є село Бовч, сучасне Марія Повч. Це село первісно називалося Бовч, що означало „бовть“, „глибина“. В цьому селі у 1696 році в руській церкві „плакала“ ікона Богородиці на іконостасі. У згаданому році це село було руським. „Руськість“ села, церкви і жителів констатував австрійський цісарський генерал Корбеллі, який, власне, подав цісареві Леопольдові донесення про чудо, яке сталося в руській церкві. „Руськість села, церкви і жителів“ констатувала й комісія єгерського латинського архієпископа, яка до протоколу записувала релігійний обряд й національність свідків. Крім цього документа, іншим важливішим доказом є те, що в Бовчі був заснований руський монастир. Коли латинський єпископ Ягеру виступив проти існування монастиря в Бовчі, Мукачівський єпископ повідомив цісарському двору, що область Бовча Нирьщина, є руською. Зрозуміло, що руські монастирі могли існувати лише в руській околиці — і не лише з причини діяльності, але і з причини прожитку. При другому „плакани“ ікони в Бовчі у 1754 році протоколи латинської комісії, яка досліджувала цей феномен, повідомляли про чудо „в містечку Бовч, в церкві грецького обряду з'єдинених русинів“.

Русини Потисся у міру своїх сил постійно відстоювали свою національність. Так, наприклад, коли їх мадяризували в місті Дороги, у 1780 році вони заявили про перехід на православ'я. Газета „Світ“ (за 1869 рік, №2) писала: „Жителі чисто руського села Нирь-Пилиш в Забовчському комітаті заснували читацьке товариство, замовили періодіку, просять надсилати їм „Світ“. Про це повідомляється в листі Михайла Гладоника, сільського співоучителя в Нирь-Пилиші, до редакції газети „Світ“. „На зборах учителів і духовенства у Марія-Повчі висловлено вимогу, щоби ввели у школах навчання руської мови“ („Світ“, 1870, №44). В Дебрецинській колегіальній бібліотеці є руські рукописи

безлінійних нот із XVI ст. Є там рукопис нот Пleshі з 1877 року, де вміщені 54 варіанти Херувимської пісні. Є там рукопис духовних пісень з парафії Пенислак — про це писав мадярський дослідник музики проф. Стефан Орос в „Літературній Неділі“ (Ужгород, №8, 1944) в статті „Наші рукописи“. Він продовжує: „На 133 листках міститься 79 церковнослов'янських народних співів на всі визначні празники церковного року. Руські пісні писані азбукою. Юрій Гойдич виконав народні співи від забуття. Пенислецькі вірники руського походження ще й тепер (рік 1944) знають руську мову і досконало говорять по-мадярськи“ (Аж дивно, що автор написав це у роки окупації Закарпаття мадярами).

У 1825 році в журналі „Сын отечества“ було надруковано твір „Путешествіе от Триеста до Санкт-Петербурга в 1810 году, описанное офицером 40-ой колонны морских императорских войск Бл. Броневским“ (У 1828 році цей твір вийшов окремою книжкою). Автор писав, що вже по дорозі в Мішколці він зустрів „русских, или, как здесь их называют, руснаков“. „Русские, узнав о нашем приходе, несмотря на несносную погоду, приходили со своим священником побеседовать с нами по-русски“. Ще більше він був здивований, коли по дорозі з Мішколця до самого польського кордону зустрічався лише з „руським“ населенням, мова якого „хотя местами и много испорчена, но мы понимаем ее так, как бы была в России“ („Наук. Зб. Музею УК в Свиднику“, рік 1965, с. 187 — стаття Миколи Мушинки: „До історії збирання українського фольклору Східної Словаччини“).

Повернімося до Шематизмів, а саме Шематизму Гайдудорозької єпархії і Мишколцької адміністрації, виданого у 1948 році в Ніредьгазі в Мадярщині. Шематизм записано латинською мовою і він містить важливі дані про русинів цієї єпархії. Розглянемо деякі з них.

Прізвища священників Гайдудорозької єпархії: Баулович, Баба, Беллович, Бічанський, Боднар, Чоба, Дам'янович, Демко, Донка, Фенцик, Фодор, Гудак, Когут, Корчинський, Козьма, Крайняк, Кришко, Купар, Ладомерський, Легеза, Лешко, Ляхович, Малай, Манайлов, Мазур, Мигалович, Мигальовський, Митро, Мортинець, Орос, Пап, Пастор, Пушкар, Ротгоз, Рогаль, Ройкович, Родан, Сербан, Шестак, Симарський, Симон, Соя, Салко, Семерський, Склар, Смандрай, Сухий, Сувак, Тимко, Тотин, Турзан, Байдич, Васькун, Вердон, Волошин, Волошиновський, Жаткович.

В Шематизмі при описах парафій всюди вказано: „В цьому Шематизмі мова вірників не визначається, бо в усіх парафіях вживається мова мадярська“. Мішколцька адміністрація відкритіша, вона вказує мову,

в декотрих парафіях мову мадярську й русинську, або подає замітку: „Мова мадярська, але старі люди говорять по-русинськи“.

Містяться в Шематизмі такі дані. В селі-парафії Сокаль народився Петро-Партеній Ростошинський, Мукачівський єпископ (видно, первісна назва села була Ростоки); в парафії народився у 1837 році Іван Валій, пізніший Пряшівський єпископ, тут працювали як священники пізніші єпископи Андрій Бачинський, Тартович і Гаганець (два останні — пряшівські). Всі згадані священослужителі були руськими патріотами.

А ось прізвища монахинь в цій єпархії у 1948 році: Гелена Сосновська, Наталія Еримович, Емануела Білас, Василя Штефко, Ольга Хомичко, Емілія Симон, Августина Бутелла, Йосафата Шугайда, Тереска Попик, Бернадетта Орос, Марія Губа, Марія Товмач, Єлисавета Скиба.

Розглянемо також Шематизм Апостольської адміністрації в Мішколці. Тут працювали священники: Бабей, Бобак, Бубно, Цурко, Федор, Гулович, Гащак, Кавчак, Кобулницький, Костецький, Ковалицький, Креницький, Ладомерський, Манайлов, Мидлик, Мінчак, Поличка, Петрашевич, Петрашовський, Рокицький, Сірко, Собота, Стулякович, Вашкович, Владимир, Запотоцький, Ігор, Мочар.

Прізвища учнів церковних шкіл: Микулка, Гарховський, Сембратович, Цісарик, Мінчак, Іроцький, Орос, Сидор, Горняк, Байшура, Петрашевич, Круй, Кузмицький, Порубанський, Дунко, Мидлик, Гудак.

Далі в Шематизмі читаємо: „В парафії Ірота вірники русини тепер уже розмовляють мадярською мовою“, „В цьому селі замість старої дерев'яної церкви пан (за 12-річну працю села на жнивях у пана) у 1846 році збудував нову кам'яну церкву“ (с. 36). „В парафії Гадне відзначено, що мова народу — мадярська й руська“ (с. 48). „В селі Шелеб уже в 1760 році була руська школа“. „Мадярські уряди постійно нападали на священство, яке не хотіло ввести мадярську мову в богослуження. Нападали й тоді, коли лише „Прийміте, ядіте“ співали по-церковнослов'янськи“ (с. 14-15). Ще в 1935 році мадяри силоміць забирали з церков старослов'янські книги.

Наші дні також доводять, що Потисся було заселене русинами. У 1975 році Крижевський владика Др. Йоаким Сегеді відвідав деякі греко-католицькі села в сучасній Мадярщині, досліджуючи переселення бачканських русинів. Свої висновки він опублікував в Християнському календарі за 1977 рік у статті „У краю своїх предків“ (стр. 35-117). Дослідник писав: „Маков — є над річкою Марош, віддалений від Сегедина на 30 км на схід. У Макові були греко-католики вже з XVII ст. Пізніше, через війну з турками, Маків зівстав майже порожній.

Після турецьких воєн греко-католики туди знову повернулися. У 1747 році було там знову 224 гр. кат. сімей. У 1751 році відти 40 сімей переселилося до Бачки і заснували Керестурську парафію, яка в 1751 р. вже мала 120 сімей. У 1839 р. Маківська греко-католицька парафія мала дві тисячі членів. Тепер має 140000 членів... Поволі і ці втрачають свою мову, національність і обряд. Але спомин про колишніх русинів існує й тепер. Зістав у метриках, церковних книгах і назвах. В метриках, які існують на парафії від 1800 року, є такі прізвища: Бурян, Чабан, Чорба, Гудак, Палко, Рушкар, Рус та ін. Старі церковні книги — Євангеліє, Октоїхи, Тріоді, Псалтирі і Часослов є в Макові у величезній числі. Греко-католицьку церкву в Макові маківчани й тепер називають „руська церква“, цвинтар „руський“, священника „руський парох“. В церковному співі вони затримали закарпатські мелодії“.

„Гайдудорог: у старих гайдудорозьких метриках є записана національність хрещених — у всіх „русин“, лише при декотрих „волошин“. Це записував парох Іван Копчай (1793-1796).

Назва „Токай“ — походить від слов'янського „стока“ — це означає місце, де дві ріки зливаються воедино. Мають гарну церкву над самою рікою Бодрог. Мають Євангелію, друковану в 1744 році у Львові, і Апостол, друкований у 1766 році у Львові. Метрики мають від 1750 року. Прізвища в старих метриках: Боднар, Рошкович, Данко, Заяць, Чордаш, Гайдук та ін.“

„Парафія Шаторольйоуїгель заснована у 1352 році. Церква св. Миколая збудована в 1746 році. Над головними вхідними дверима до церкви є церковнослов'янський напис:

Господи Боже, да будут очи твої отверсти
на храм сей день і ноц, на місто
о нем же рекл еси: будет имя мое
тамо на услышаніє молитви єюже
молится раб твой, на місті сем
день і ноц (Кн. III Царств. гл. 8-29)“.

Цей напис єпископ Сегеді сфотографував і вмістив у згаданій статті (с. 75).

„Між старими книгами в церкві є Євангелія з 1690 року, Молитвослов-Требник, львівське видання 1782 року, Молитвослов-Часослов з 1781 року. Метрики ведені по-руськи, існують від 1721 року і є в них прізвища: Бачинський, Ваврик, Маслей, Боднар, Коритан, Колесар, Церковник, Тимко, Васько, Данко, Татарка, Ладомирський, Іванчо, Томко, Іван, Горняк, Шимко, Бучко, Радванський, Голуб та ін.“

„Шарошпоток — це давній реформатський центр, але втрималися тут і греко-католики, які мають свою парафію від 1728 року. В церкві знаходиться багато церковнослов'янських книг з початку XVIII ст.: Службеник, львівське видання 1719 року; Псалтир, Октоїх і Обща Миня, видані в Москві в 1730 році; Тріодь, видана в Москві в 1731 році; Євангеліє — львівське видання 1743 року та інші. В метриці є прізвища: Бодран, Барвеник, Іванко, Семан, Маркович, Митро, Гудак, Попович, Поенецький, Панкович, Дурашин, Палко, Забянський, Лукач, Роман, Руснацко, Яшко, Горняк, Рогаль, Тимко, Демко, Пацерка, Гайдук, Маршалко, Колесар та ін.“

„Керестур — Хрест Господній — цю назву поширювали латинські ченці Павлини, які свого часу мали в Мадярщині 131 монастир. На Потиссі вони мали монастирі в Бодрог Керестурі над Токаєм, біля річки Бодрог; Черна Керестур біля ріки Марош в Семигороді; Чило Керестур біля ріки Самош неподалік над Коложваром; Гернад Керестур в Семигороді під Коложваром, далі Торду, Гейокерестур біля Сечовиць і Требішова; Секель Керестур в Семигороді біля Секельудворгелю; Шойо Керестур біля ріки Солоні біля Мішколця; Шаркад Керестур між Бекешчабо і Великим Варадином; Сербкерестур біля Тиси в Банаті під Сегедином“. Хоч у Керестурах латинські монахи-павлини всіма силами намагалися златинізувати корінне населення, все ж і там залишилися русини. У Гейокерестурі і тепер є прізвища: Пригун, Орос, Сопко, Кандрач, Конох, Сендерак, Чапко, Червеняк, Данко та ін.“

„У ближчому Бодрогкерестурі в метриках є такі прізвища: Гудак, Саніч, Вуша, Семан, Кушнір, Павлович, Цар, Цапик, Гербатий, Неваляний, Дудаш, Їлько та ін.“

„Шайопалфалво — це село біля ріки Солоні (Шайо) на схід від Мішколця. В Шайопалфалві люди говорять так, як і ми. В розмові з тими людьми переконаємося, що вони мають ту саму мову і звичаї, як і ми. Один другого здоровлять: „Христос посереді нас!“ Відповідають: „І єсть, і будет“. Такий звичай існує і в інших сусідніх парафіях. Вони говорять: „Іще раз, були, пришли, пошли“, називаючи себе руснаками. Словаки — то римо-католики. У їх церкві вже майже 50 років не служать по-старослов'янськи, але вони ще знають співати „Рожество Твое“, „Во Йордані“, „С нами Бог“, „Христос воскрес“. В Святий Вечір діти колядують, а на Богоявлення щедрують“ (с. 79).

Владика Сегеді описав інтер'єр хати, перебіг сватання й вінчання, що й нині називають „присягою“. „Коноплі в них: мочать, труть, чешуть, прядуть. А тоді з того дістається: паздр'я, клоча, влакно,

вимички, пачески, прядзя. Прядзя: мотається, снує, накруца, наберать, ткає. При згаданих роботах вживається: терлиця, щіть, кужіль, вершник, врецено, мотовило, кожелець, шпуляр, цівки, сновательниця, кросна, навой, нічальниця, бердо, човнок, подножа і одмаска. Жито молотять ціпами“ (с. 80).

Владика відзначав: „Навідали ми край біля Мішколця, звідки в 1746 році переселилися до Бачки перші наші переселенці і принесли з собою до наших країв ім'я „русин — руснак“ і „греко-католик“ (с. 78).

„Мучонь є над Мішколцем над рікою Солоною (Шайо), 30 км від Мішколця. Парафія має 1500 душ. Теперішня церква збудована в 1817 році. Старі і старші бесідують по-руськи, тояно як і ми. Говорять: еще і ще“ (с. 81). Єпископові за допомогою пароха вдалося скликати на парафію старших осіб. Була між ними й 99-річна Нагайова. В них єпископ записував про народні звичаї — на весіллі, коляди, церковні пісні та обряди, пов'язані з обробкою конопель. Він переконався, що в них звичаї руські, вінчання й тут звуть „присягою“: молодій давали „хустку“, „вінець“, молоді вінчалися „на рушнику“. Знають співати коляди: „Дивная новина“, „У Віфлеємі новина“, „Превелія радість“ і ін. До 1925 року богослуження їм служили по-церковнослов'янськи. Відтоді служать по-мадярськи. Але старші ще знають старослов'янську службу співати й на ній відповідати“ (с. 83). „Дня 11 вересня 1975 року ми там служили співану старослов'янську Службу. Був робочий день, але на Службі було біля 50 душ. Гарно нам співати цілу Службу по-старослов'янськи. З церковних пісень знають по-старослов'янськи ще співати: пасхальний канон і більше великодніх пісень, тропар Різдва і більше пісень в честь Пресвятої Богородиці. Про оброблення конопель говорили так, як у Шайопалфалви. Метрики існують в Мучоню від 1817 року. В старих метриках є такі прізвища: Чорей, Салонський, Штефанко, Тимко, Зубко, Гудак, Ваславський, Русковський, Когут, Чорба, Загорський, Данко, Загорнянський, Яцко, Колесар, Палко та ін“.

Отже, спостереження єпископа Сегеді доводять, що жителі Коцура в Бачці частково походять з Мучоню. „А Коцур-місто — русини, отже, й Мучонь — русини“. „У Бачку вони принесли своє руське ім'я і мову, свою греко-католицьку віру й обряд, свої прізвища й народні звичаї, свої церковні й народні пісні, свою традицію і народну культуру. В новому краю і в нових обставинах, далеко від свого краю і свого народу, те своє народне й духовне багатство зберегли, пестували, розвивали, збагачували. Маков і Мучонь — це два міста, про які точно знаємо, хто, коли і скільки сімей переселилося звідти до Бачки“ (с. 37).

У 1974 році в журналі „Нова Думка“ (№8), що виходить у Хорватії мадярський дослідник Атила Палади Ковач надрукував статтю: „Українські острови в південно-східній частині теперішньої Мадярщини у XVIII-XIX ст.“ Хоч автор допускає багато неточностей, все ж таки він констатує важливі факти: „Дивує не лише велика кількість поселень, але й їх густота в Ніршагу“ (с. 107): „Русини жили у' великій кількості і біля Мішколцу“, — як підкреслює Бідерман (с. 107), при тому він пише, що населення декотрих сіл реформатське, а це „над кожний сумнів — мадярське“ (с. 107). Але ми констатували, що в тих реформатських селах прізвища жителів такі самі українські, як у сусідніх греко-католицьких. Згаданий автор також дотримується думки чи навіть тверджень мадярських дослідників, що тих русинів у Потисся заселила мадярська шляхта. Це зовсім не так! Прещінь назви хотарів, рік, потоків, гір, нив не могли залишитися від „новозаселених“ русинів. Ми знаємо, що мадярська шляхта особливо у жнива посилала русинів зі своїх маєтків в гористих областях на роботу в низи. Ймовірно, що окремі там, на низинах, за наказом залишалися, але це не було колонізацією, це не означало, що перед ними там русинів не було. Ми бачимо руські поселення в Потиссі протягом усіх століть. Навіть ще тепер, після страшної латинізації і реформації, в Гайдудорозькій єпархії є 476 греко-католицьких сіл, отже, колишніх руських сіл. До того ще треба додати сотні сіл в Мишколцьській адміністрації. Навпаки, наші верховинці передають з покоління в покоління, що їх предки переселилися в гори з „Ниру“ (часопис „Підкарпатська Русь“. — Ужгород, 1927, №7, с. 157).

Межі руських-українських поселень в Потиссі було б найлегше означити межами поселень греко-католиків. Це зрозуміло, адже мадярів греко-католиків історія не знає. Є лише змадяризовані русини греко-католики. Але й цей спосіб визначення меж українських поселень тепер був би неможливий і не відображав би дійсного стану речей. Нині дуже багато колишніх руських сіл стали латинськими чи реформатськими. На їх первісну русинську приналежність вказують лише історичні дані, хотарні назви й прізвища, які не були змадяризовані. Але і це не докази. Український характер Потисся не зник. Мадярські дослідники використовують останній аргумент: колишні русини вже протягом XVIII-XIX століть були змадяризовані, і тим питання вирішене. Але вічний закон справедливості незмінний: украдене належить власникові, украдене мусить бути повернене власникові і злодій ніколи його собі привласнити не зможе.

Повстання селян проти шляхти у 1514 році

Тріпартитум

XVI ст. не принесло Закарпаттю спокою. Вже на його початку визискуване селянство повстало проти шляхти. Почалася доба турецьких нападів. В битві біля Могача між Фердинандом Габсбурзьким і мадярським магнатом Яношом Заполі у 1526 році впав мадярський королівський трон. В цих подіях дуже терпіли українці Закарпаття. Сприяла цьому й Реформація Лютера і Кальвіна, яка викликала релігійну боротьбу між католиками й реформаторами. При тому як католики, так і реформати знущалися над вірою закарпатських українців. Закарпатських українців протягом 200 років вбивали матеріально й духовно: 200 років воєн, турецьких нападів, убивств, грабувань, нищення монастирів і церков, зубожіння, голоду, епідемії...

Становище селянства перед повстанням 1514 року

Після смерті короля Матяша Гуняді (1458-1490) мадярська шляхта обрала королем чеського короля Владислава II (1490-1516) (по-мад. Уласло II), який схвалював всі її бажання. Магнати визискували не лише підданих, але й утискували дрібну малоземельну шляхту та міщан. Своєї вершини досягла криза і в латинській церкві. Вище духовенство безоглядно експлуатувало простих священників, монастирі стали гніздами наживи, а це використовували магнати, грабуючи монастирські землі. Шляхта поводитись з підданими гірше, аніж з худобою. Сучасні джерела повні повідомлень про насильства і жорстокості. Не лише шляхта чинила насильство проти людських прав, а й урядовці. Мертвих, без суду замучених на смерть, не видавали рідним для поховання, а спалювали. Жорстокі утиски підданих дивували навіть чужинців, які відвідували Мадярщину. Один француз у 1502 році писав додому, що мадярський шляхтич вважав селянина рівновартісним з худобою і відповідно з ним поводився. Зубожінню населення сприяли неврожайні роки і чисельні епідемії, які були також наслідком всього того нещастя, яке впало на селян. У 1491-1492 рр. був поганий урожай і дорожнеча, у 1496-1497 рр. землю спустошила епідемія, яку тоді супроводжувала чума худоби. Документи тих часів говорять, що піддані були в такій біді, що пекли

хліб з жолудів. У 1508 році був знову неврожай. Письмові джерела повідомляють, що біда загнала в могили майже половину населення.

Король Уласло II у 1492 році схвалив закони, на основі яких землевласник міг вимагати від підданого все, що захотів, чим дуже обмежив права селянина на вільне переселення. Іншим законом — від 1495 року — король заборонив підданим переносити на нове місце прожиття свої хати, які вони самі собі будували, господарські споруди, огорожі. Досі селянин, відходячи, мав право все своє забирати із собою. Згаданим законом піддані були прикуті до землі: бачачи, що з відходом він все втрачає, селянин радше відмовлявся переселятися. Виникало багато трагедій. Законом 1495 року підданим було заборонено полювати на оленя, сарну, зайця і дикого вепра, ловити бажантів і соколів: і все це — під страхом суворого покарання. Тоді це не було звичайною справою. Дичини було багато, цілі стада насувалися на землю селян і нищили врожай. Дикі звірі вбивали й людей. Селяни захищали і себе, і врожай, а тепер мусіли бездіяльно дивитись, як дичина нищить їх прожиток, плоди їх кривавого поту, їх збіжжя. Дичина мала більший захист ніж людина, хоч ті люди, властиво, утримували землевласників своєю працею. Незважаючи на безглуздість всіх тих законів, мадярська шляхта у 1504 році заборонила підданим полювати.

Постійно зростала панщина. Мадярський сейм звалив на плечі підданих всі тягарі, які лише можна собі уявити. Так, наприклад, закон від 1507 року визначав вартість судів, що становило велику суму (з кожного шляхтича — 700 злотих річно). Хоч суди не займалися справами підданих, останні мусіли ті гроші сплачувати. Зростали розміри данин для землевласника. Скарги бідноти не мали краю-кінця. В значній мірі скаржилися на землевласників, зокрема, — на павлинів, багатий латинський чернечий орден. Життя шляхти, її поведінка не могли бути зразком для чеснот. Шляхта ніколи не відчувала любові до ближнього. Селянина та шляхтича розділяла прірва. Шляхта не переймалася бідом і нещастям підданих. Маси селян опинилися в жадливих злиднях. Вони голодували, а тоді змушені були грабувати, вбивати. Їх ув'язнювали цілими громадами. Шляхта бачила нещастя, але причинами того нещастя не переймалася. Вона займалася собою — полюванням, взаємним грабуванням, незгодами, судами.

В таких обставинах в Мадярщині від імені бездарного короля Уласла II необмежено владарював Остригомський архієпископ, кардинал Тома Баковц. Його називали „другим королем“. Ошуканством та підробленням документів він так збагатів, що став найбагатшим у

Мадярщині. Він прагнув бути папою. У 1512 році Тома Баковц поїхав до Риму на вибори папи. До Риму він увійшов з такою пишністю, з таким багатством, що на його в'їзд вийшло дивитися все населення міста. Вів був переконаний, що папою оберуть його. Але цього не сталося. Новий папа Лев X, прагнучи його позбутися, відіслав Тому додому з дорученням організувати хрестовий похід проти турків в Мадярщині й інших північних державах.

У березні 1514 року Баковц повернувся додому. На Великдень 9 квітня 1514 року він виголосив папську буллу, яка закликала маси до зброї. Латинське духовенство зверталось в костелах до вірних, щоби вступали до лав хрестоносців або підтримували похід матеріально. Світська й церковна шляхта не поспішала, не хотіла йти вмирати, тому в ряди хрестоносців „вступали“ лише піддані. Люди горнулись до хрестоносців, бо їм обіцяли за участь у поході (після повернення) землю і волю. Але шляхта перестерігала примаса Баковця не озброювати підданих — озброєні селяни могли виступити не проти турків, а проти власних ненависних панів. Та Баковц не прислухався до порад. Його духовенство й ченці загітували майже все населення північно-східних комітатів, особливо Марамороського. Маса людей ішли на збірні пункти, і не лише селяни, але й ремісники, й міська біднота. В окремих селах усі чоловіки ставали хрестоносцями або, як тоді їх називали, куруцями, і йшли до таборів хрестоносців, де маяв білий з великим червоним хрестом стяг. Але шляхта не прийшла. До того ж для хрестоносців нічого не підготували: на забезпечили озброєнням, харчуванням, не було проводу. В лавах хрестоносців запанував неспокій. Нарешті Баковц призначив головним комендантом хрестоносців Юрія Секулу (так він згаданий в документах, в дійсності ж його звали Довжею). Він був родом із Семигорода. Його вважали героєм, бо перед тим у Ерці Юрій Секула убив якогось визначного турка, чим дуже прославився. Розповідали, що коли він прийшов до Відня по нагороду від цісаря за свій вчинок, придворні його висміяли. Довідавшись, що кардинал Баковц організовує хрестовий похід проти турків, Юрій Секула, сподіваючись на ліпший заробіток, ніж у його службі в прикордоннім війську, зголосився у похід. Отже, він став комендантом хрестоносців.

Юрій Довжа був добрим організатором і воїном, але його хрестоносці, яких зібралось до ста тисяч, були озброєні лише косами, мотиками, ціпами або звичайними палицями. Довжа просив зброю, але ніхто з магнатів не давав. Це означало, що хрестоносці були приречені на вірну смерть. Землевласники отямались лише тоді, коли побачили,

що на війну пішли всі піддані і нема кому працювати на їх полях. Вони почали домагатися повернення хрестоносців. Втікачів ловили, зв'язували їх мотуззям і кайданами, приводили назад і жорстоко карали. Тих, що не послухали й не повернулися, карали тим, що мстилися їх сім'ям: жінкам і дітям. Коли ці звістки дійшли до табору хрестоносців, схвильована юрба вирішила йти не на турків, а на „домашніх“ ворогів, своїх гнобителів. Баковц і королівський двір, відчувши небезпеку, хотіли чимскоріше вислати хрестоносців проти турків, але вже було пізно. Це були не хрестоносці, а голодна, обідрана, неозброєна юрба. Серед них було й кілька священиків. Радником Довжі був цегледський священик Лирінц Месарош. Він приблизно в середині травня оголосив війну проти шляхти. Маса підданих тепер не думали воювати проти турків: вони вирішили боротися за зменшення панщизняних тягарів та щоб зламати свавілля шляхти.

Ось слова Довжі до повстанців (як їх подає мадярський літописець): „Що вродиться на ріллі, обробленій вашою працею й трудом, що зорете своєю худобою, те стане користю шляхти. Ви їй обробляєте землю, для неї садите виноград, для неї плекаєте стада корів і свиней, а вам залишається лише робота і біда. Коли пан будує, коли він жениться, коли видає дочку заміж, коли робить гостину, коли народиться йому син або умре, коли у власних справах подорожує у двір володаря, наказує, щоби все те ви заплатили. Ваш пан ніщо не зробить без того, щоби вас не пошкодити. Його свято є вашим смутком, його пиха пожирає ваші гроші!

Класи не є творінням Бога. В часах Адама не було панів. Знаємо соромне життя панів. Легше було б навесні перелічити траву, влітку колосся пшениці, взимку снігові пушинки і ясно сяючі зірки, ніж висловити і назвати їх злочини. Ми хочемо бути вільними. Нищіть дворян!“

Довжа проголосив республіку, скинув шляхту, декларуючи рівноправність та верховенство народу.

Почалося повстання. Проти Довжі вийшов з військом Микола Чакі, Чанадський латинський єпископ. Але під Сегедином він зазнав поразки. Єпископа посадили на кіл. Після перемоги Довжа проголосив:

„Перестають існувати графи, барони і знать, всі будуть називатися лише громадянами. Усе духовенство буде собі рівне, усувається каноників, аббатів, наставників. Скасовуємо королівську владу і державою буде правити тільки вождь народу“.

Крім хрестоносців „зброю взяли піддані з північно-східних комітатів в краю між Дунаєм і Тисою та вздовж цілої Тиси“. Горіли палаци

шляхти. Довжа спрямував окрему колону повстанців на Закарпаття для організації загального повстання і винищення шляхти. Повстання під проводом Довжі поширилося по всьому Історичному Закарпатті. У повстанні взяло участь населення багатьох сіл, нападаючи на замки феодалів. Повстанці оточили замок в Королеві над Тисою, погрожуючи також Хустському замку. Повстання поширилося в Мараморошському, Берегівському, Угоцькому, Сатмарському, Земплинському й Шариському комітатах та по всій Пряшівщині. Король вислав проти них військо палатина Стефана Баторі в Семигороді.

Військо Довжі було озброєне лише вилами, косами, мотиками, палицями й ціпами. Більшість повстанців були пішими. Не було досвідчених комендантів. Їх вишколював сам Довжа. Він увів сувору дисципліну. Допомігав йому його брат Григорій і цегледський священник Месарош. Але на організацію армія мала дуже мало часу. Оскільки не було організованого постачання провіанту, повстанські частини розходилися групами, і шляхті вдавалося їх розбивати. Тих, кого шляхта ловила, жорстоко мучили. Вістки про це викликали у повстанців жорстокість, вони почали вбивати шляхтичів, їх жінок і дітей. Повстанці мстилися землевласникам. Шляхту, яка визнавала свої гріхи, не вбивали, їх палаци не палили, лише знищували документи, на основі яких закріпачували селян. Такі документи повстанці називали „невільничими грамотами“. Зрозуміло, що шляхта після своєї перемоги ті „злочини“ повстанців перебільшувала.

Король видав наказ, щоби повстанці поверталися додому. Але наказу ніхто не слухав. Тоді король звернувся по допомогу до цесаря Максиміліана Австрійського, до чеських магнатів і сілезького герцога Берталана. Але допомогу йому ніхто не дав. Тоді король мобілізував шляхту і головнокомандуючим призначив темешького графа Іштвана Баторі. Тепер королівсько-шляхетське військо легко розбивало неозброєні групи повстанців, які розпадалися на дрібні групи. Зловлених повстанців жадливо карали. Довжі вдалося розбити військо Баторі. Але Баторі витримав облогу Темешвару, доки не прийшов йому на допомогу Янош Заполя, найбагатший мадярський магнат, який мав кількасот підданих сіл і міст в Семигороді. З власного інтересу він безоглядно воював проти повстанців. Йому допомагав шляхтич-жид Іштван Вербивцій, судовий прокуратор, який мав великі маєтки в Марамороші на Закарпатті. Вони й прийшли на допомогу Баторі, оточеному в Темешварі. 14 липня 1514 р. дійшло до вирішального бою. Перед боєм Довжа звернувся до повстанців. Він підкреслив, що цей день може стати для них самих і

для майбутніх поколінь славним, якщо будуть боротися віддано, але поразка для всіх означає безмірні страждання, бід, кайдани і страту.

Зрозуміло, що добре озброєне й організоване військо Заполі перемогло. Довжа, і всі його вожді-коменданти потрапили у полон. Шляхта так жорстоко вбивала повстанців, що цю розправу мусів зупинити сейм, бо не було кому працювати на полях. Вождів повстання стратили: Юрія Довжу посадили на розпечений залізний трон, на його голову покладали розпечений залізний кошик, як корону, а його співватажків примусили, щоби з нього зубами рвали м'ясо.

Заполі далі пішов на Варад, де розбив повстанців, очолюваних духівником Месарошем. Месароша в Коложварі спалили живим. Наприкінці серпня 1514 року повстання було вже всюди придушено. Повстанці порозбігалися. Шляхта немилоседно мстилася. Приблизно зі ста тисяч усіх повстанців було вбито 70 тисяч. Вбивали й рідних повстанців. Документи описують жахливі сцени вбивств селян. Тисячі їх тіл висіло вздовж доріг та навколо згарищ сіл.

За зв'язки з повстанцями та за участь у заворушеннях були покарані жителі міст: Ужгород, Мукачево, Хуст, Вишково, Тячево, Солотвино, Довгополе, Сигіт, Пряшів, Берегово, Виноградово, Бардів. Вони були проголошені „бунтарськими містами“ і зобов'язані до сплати контрибуції на цілих два роки.

Багато закарпатських українців з сім'ями втекло в гори і в світи. Блукаючи втікачі мусили грабувати на прожиток. Так виник рух, званий опришківським. Соціальний утиск на Закарпатті був помножений ще й на національний з релігійним утиском. Крім того, шляхта подбала, щоби на найближчому засіданні сейму закріпачення селян стало знову законом.

Закріпачення підданих. „Онус Тріпартітум“ — збірка законів Іштвана Вербивція. „Дикий сейм“

Ачаді, мадярський історик, про наслідки селянського повстання у 1514 році писав: „Найбільшим ударом сумного 1514 року було не саме повстання, його придушення і втрати, але спосіб, яким переможна шляхта ввела свій тріумф у законодавство. Шляхта, повна ненависті й помсти, засіла в Пешті 18 жовтня на сейм, який в історії Мадярщини назвали „диким“. Сеймом керував Іштван Вербивцій, мадярський шляхтич „за національністю маляр ізраїльського віросповідання“, — так тоді попанськи звали жидів. Це був прокуратор суду і типовий представник дегенерованого шляхтича. Виступав як маляр, але поховати себе заповідав

на жидівському цвинтарі. Отже, жид мадярів лише використовував, а жидом залишався. Він мав великі маєтки на Виноградівщині в Закарпатті, жорстоко поведився з підданими, і його українські піддані повстали. Тепер він мстився. Він не знав милосердя, склавши жорстокі закони. Сейм засідав протягом 33 днів і схвалив приготовлену Вербовцієм збірку мадярських законів, названу „Тріпартітум“ — Збірка, що складається з трьох частин.

Згідно цього „Тріпартітума“ населення Мадярщини поділялося на дві основні соціальні групи: популус і плебс. Популус-народ — складався з вищого духовенства, графів, баронів, магнатів і нижчої шляхти. Лише вони були „народом“ і членами „святої мадярської корони“. Лише їм була забезпечена повна свобода особистості, вони були звільнені від усіх податків. „Народ“ був зобов'язаний лише виконувати військову службу: магнати, архієпископи і єпископи повинні були виставляти певну кількість озброєних людей на війну під власною командою чи проводом іншого ватажка. За це вони діставали від короля бенефіції.

Другу соціальну групу складали селяни і городяни неупривілейованих міст: вони були „плебсом“, кріпацькою масою.

Такий поділ тривав у Мадярщині до 1848 року.

Після цього вступу „Кодексуішли“ було вміщено 71 параграф (статті), з яких 62 розглядали справи підданих. Параграфи розділялися на три групи: перша розглядала покарання учасників повстання, друга — нагороди за спричинені шкоди, третя — визначення податків та відробітків підданих.

На час засідання сейму Довжа і всі повстанці (полонені) вже були страчені, в селах жили люди, які не були учасниками повстання. Але сейм і їх не помилював. Батьків карав за вчинки синів, дітей — за вчинки батьків: карали кожного, хто належав до підданих. В законах сейму відображено найтемніший дух варварства й жаху. Наприклад, параграф 14 звучав так: „Але, щоби свідоцтво зради повстанців, як також дочасна кара, поширилися й перенеслися і на їх потомків, і щоби все покоління переконалося, яким великим злочином є повстати проти шляхти в майбутньому, всі селяни, оселені в будь-якій частині країни за тягар своєї зради, нехай утратять свободу і нехай своїми землевласниками будуть віддані в цілковиту і вічну неволю“.

Досі піддані селяни, згідно закону, могли покидати свого господаря-землевласника, але землевласник завжди знаходив причину, щоби селянина не відпустити, а коли той втікав — його насильно повертали. Тепер, після селянського повстання, настало законне закріпачення

селянства. „Параграф 21 позбавляв права переселення вдів та дітей. Параграф 36 констатував, що король не може уділити милості учасникам повстання. Параграф 47 дітей підданих, учасників повстання, називав „потомками проклятого роду“. Параграф 60 передбачав селянинові, в якого знайдуть рушницю, відрубувати праву руку. Параграф 70 закликав сусідні держави видавати селян-втікачів. Сейм вирішив, що всі учасники повстання мусять бути покарані смертю. Нащадки повстанця могли бути лише кріпаками. Якщо ловили озброєного пастуха, по-перше, його кастрували, по-друге, вбивали. Піддані віддавалися своїм господарям-землевласниками до повного і досмертного невільництва разом з нащадками. Селян не можна було вчити, бо вивчений втече від плуга і не буде кому працювати на панських землях. Ремісництвом і торгівлею русин не мав права займатися. Його справою було лише плекати худобу, розчищати хашу й орати землю. Заборону переселятися закріпили назавжди. Так само сейм прикріпив селян до землі „на вічні часи“.

Другу частину „Кодексу“ склали параграфи про відповідальність за шкоди: розмір відшкодування визначав землевласник — чи то стосувалося будівель, чи землі, чи худоби. Якщо були украдені панські гроші, золото, коштовності, срібні речі тощо, а пан на те не мав свідків, вистачало розміру відшкодування, визначеного паном, та його присяги. Від учасників повстання відбиралося майно і передавалося тим, які спричинилися до його придушення.

Третя група законів визначала урбаріальні повинності підданих, їх приналежність до землі. Кожний підданий платив за користування землею річно один золотий або сто динарів у двох внесках. Якщо сума найму була більшою, то більшою була сума сплати. Піддані-кріпаки зобов'язані були працювати на шляхтича, давати йому зі свого урожаю і худоби десятину й дев'ятину, місячно давати одну курку, річно дві гуски, а з кожних десяти дворів — одну вигодувану свиню. Де раніше були більші повинності, правосильними залишилися саме ті більші. Інші повинності й сплати, які існували досі, залишалися правосильними й надалі.

Відзначимо, що „Тріпартітум“ називав мадярів „християнами“, а русинів — „прихильниками грецьких блудів“. „Русини своєю участю в повстанні припустилися тяжкого злочину, назавжди втратили свободу та потрапили в безумовну і спадкову службу до землевласників“, — так писав закон.

Всі ці закони кинули підданих у рабство. Перемогу над повстанцями шляхта використала для того, щоби відібрати від них останні права і поставити підданих в стан невільництва. Селяни вважалися живим

на жидівському цвинтарі. Отже, жид мадярів лише використовував, а жидом залишався. Він мав великі маєтки на Виноградівщині в Закарпатті, жорстоко поведився з підданими, і його українські піддані повстали. Тепер він мстився. Він не знав милосердя, склавши жорстокі закони. Сейм засідав протягом 33 днів і схвалив приготовлену Вербовцієм збірку мадярських законів, названу „Тріпартітум“ — Збірка, що складається з трьох частин.

Згідно цього „Тріпартітума“ населення Мадярщини поділялося на дві основні соціальні групи: популус і плебс. Популус-народ — складався з вищого духовенства, графів, баронів, магнатів і нижчої шляхти. Лише вони були „народом“ і членами „святої мадярської корони“. Лише їм була забезпечена повна свобода особистості, вони були звільнені від усіх податків. „Народ“ був зобов'язаний лише виконувати військову службу: магнати, архієпископи і єпископи повинні були виставляти певну кількість озброєних людей на війну під власною командою чи проводом іншого ватажка. За це вони діставали від короля бенефіції.

Другу соціальну групу складали селяни і городяни неупривілейованих міст: вони були „плебсом“, кріпацькою масою.

Такий поділ тривав у Мадярщині до 1848 року.

Після цього вступу „Кодексушли“ було вміщено 71 параграф (статті), з яких 62 розглядали справи підданих. Параграфи розділялися на три групи: перша розглядала покарання учасників повстання, друга — нагороди за спричинені шкоди, третя — визначення податків та відробітків підданих.

На час засідання сейму Довжа і всі повстанці (полонені) вже були страчені, в селах жили люди, які не були учасниками повстання. Але сейм і їх не помилував. Батьків карав за вчинки синів, дітей — за вчинки батьків: карали кожного, хто належав до підданих. В законах сейму відображено найтемніший дух варварства й жаху. Наприклад, параграф 14 звучав так: „Але, щоби свідоцтво зради повстанців, як також дочасна кара, поширилися й перенеслися і на їх потомків, і щоби все покоління переконалося, яким великим злочином є повстати проти шляхти в майбутньому, всі селяни, оселені в будь-якій частині країни за тягар своєї зради, нехай утратять свободу і нехай своїми землевласниками будуть віддані в цілковиту і вічну неволю“.

Досі піддані селяни, згідно закону, могли покидати свого господаря-землевласника, але землевласник завжди знаходив причину, щоби селянина не відпустити, а коли той втікав — його насильно повертали. Тепер, після селянського повстання, настало законне закріпачення

селянства. „Параграф 21 позбавляв права переселення вдів та дітей. Параграф 36 констатував, що король не може уділити милості учасникам повстання. Параграф 47 дітей підданих, учасників повстання, називав „потомками проклятого роду“. Параграф 60 передбачав селянинові, в якого знайдуть рушницю, відрубувати праву руку. Параграф 70 закликав сусідні держави видавати селян-втікачів. Сейм вирішив, що всі учасники повстання мусять бути покарані смертю. Нашадки повстанця могли бути лише кріпаками. Якщо ловили озброєного пастуха, по-перше, його кастрували, по-друге, вбивали. Піддані віддавалися своїм господарям-землевласниками до повного і досмертного невільництва разом з нащадками. Селян не можна було вчити, бо вивчений втече від плуга і не буде кому працювати на панських землях. Ремісництвом і торгівлею русин не мав права займатися. Його справою було лише плекати худобу, розчищати хащу й орати землю. Заборону переселятися закріпили назавжди. Так само сейм прикріпив селян до землі „на вічні часи“.

Другу частину „Кодексу“ склали параграфи про відповідальність за шкоди: розмір відшкодування визначав землевласник — чи то стосувалося будівель, чи землі, чи худоби. Якщо були украдені панські гроші, золото, коштовності, срібні речі тощо, а пан на те не мав свідків, вистачало розміру відшкодування, визначеного паном, та його присяги. Від учасників повстання відбиралося майно і передавалося тим, які спричинилися до його придушення.

Третя група законів визначала урбаріальні повинності підданих, їх приналежність до землі. Кожний підданий платив за користування землею річно один золотий або сто динарів у двох внесках. Якщо сума найму була більшою, то більшою була сума сплати. Піддані-кріпаки зобов'язані були працювати на шляхтича, давати йому зі свого урожаю і худоби десятину й дев'ятину, місячно давати одну курку, річно дві гуски, а з кожних десяти дворів — одну вигодувану свиню. Де раніше були більші повинності, правосильними залишилися саме ті більші. Інші повинності й сплати, які існували досі, залишалися правосильними й надалі.

Відзначимо, що „Тріпартітум“ називав мадярів „християнами“, а русинів — „прихильниками грецьких блудів“. „Русини своєю участю в повстанні припустилися тяжкого злочину, назавжди втратили свободу та потрапили в безумовну і спадкову службу до землевласників“, — так писав закон.

Всі ці закони кинули підданих у рабство. Перемогу над повстанцями шляхта використала для того, щоби відібрати від них останні права і поставити підданих в стан невільництва. Селяни вважалися живим

господарським реманентом. „Дикий сейм“ шляхти засідав 33 дні. Мов навіжені, проголошували вони один закон за іншим, щоб якнайжорстокіше зв'язати кріпаків — і не лише тих, що повставали, але кожного, хто народився або ще народиться в майбутньому в хаті кріпака. Жодна європейська країна не виявила такого варварства, як цей сейм мадярської шляхти. 62 параграфи закону знищили долю селян-кріпаків. Кріпак ставав довічним невільником, його життя і смерть були в руках шляхти. „Селяни, підкорені цим суворим законам, не тільки тоді збідніли, але ще й тепер оплакують свою нещасну долю“, — писав у своїй праці закарпатський історик XIX ст. Михайло Лучкай.

Закон ліквідував право на вільне переселення підданих. Шляхта і раніше унеможлилювала це. Часто шляхтич навмисне засуджував свого підданого на смерть, щоб дати йому милість за відречення всіх неіснуючих гріхів. Тепер це було узаконене. Все більш поневолене селянство було єдиною соціальною групою, яка виконувала чисельні обов'язки — перед державою, феодалами, латинським духовенством, але яка не мала власної землі. Земля, на якій селянин жив з діда-прадіда, іноді ще з домадярських часів, вважалася панською, власником землі був шляхтич, землевласник. В разі смерті кметя або його нащадків, усе майно, що після нього залишалося, переходило на землевласника. На свавілля і насильство феодалів кріпак не міг і не мав права скаржитися, бо діяв принцип „Тріпартітуму“: „Свідчення кріпака проти шляхтича не має вартості“. Сейм наказував латинському духовенству, щоби не відпускало гріхи, аж доки селянин не поверне панське майно. На панському дворі кріпак мусів відпрацювати 52 дні річно, але шляхта не дотримувалась цього, вимагала, щоб селянин працював стільки, скільки пан потребував, щоб виконував завжди і кожну працю, яку накажуть. Кріпак не міг без дозволу шляхтича одружитися, піти вчитися ремеслу або студіювати. Землевласник був для кріпака і суддею, і представником публічної управи й сили. Так кріпак був відданий на милість шляхтича. Він був лише „мізера плебс“. Піддані мусіли платити й державну данину, так звану контрибуцію. Ця данина платилася від хати і складала 1-2 золоті. З часом вона зросла вдвічі. Правда, українські кріпаки хоч і мали своїх священників, яким нічого не платили, бо вони були також кріпаками, мусіли платити т.зв. „десяток“ — десяту частину врожаю — латинським плебанам. Часто траплялося, що плебани збирання „десятків“ доручали жидам.

„Тріпартітум“ протягом століть був для шляхти „біблією“. Його видали друком у 1517 році, у 1546 році його прийняв сейм, отже,

визнав його законом. Він мав юридичну силу в Мадярщині до 1852 року, отже, протягом 350 років. На думку дослідника Відермана, цей закон „завдав екзистенції руського люду смертельного удару. Русини були остаточно перетворені на рабів“.

Кріпацьке становище селянства Вербивій розглядав у „Тріпартітумі“ як засноване на праві, в той час як насправді закріпачення ґрунтувалося на історичному насильстві. Він був переконаний, що лише шляхта виборола мадярську державність „своєю кров'ю“, а тому лише її становище є почесним і заслуговує привілеїв. Фізична і духовна праця принижували шляхетську гідність. Після придушення повстання Вербивій зискав собі велике багатство. Збагатіла і вся шляхта. Документи вказують, що латинські єпископи були такі багаті, що король позичав собі продукти й вино з їх пивниць. Але пізніше виявилось, що немилосердні закони „Тріпартітума“ були двосічним мечем. Вони не лише прирекли селян на злидні, але й зменшили прибутки шляхти. Селяни-кріпаки усвідомлюючи, що працюють лише на феодала, працювали стільки, скільки необхідно було на утримання убогого життя. Нові закони вбили у душах підданих бажання до праці. Шляхта вважала себе вищою кастою, а кріпака мала за раба.

Коли у 1521 р. турки зайняли Београд, шляхта з огляду на потреби оборони, звалила на селян важкі повинності не лише в грошах, але і в натураліях. У 1522 р. податок наклали й на найбідніших селян — по два золотих від комина. Становище підданих ще більше погіршилося, коли шляхта звалила на них обов'язок задарма працювати на фортецях. Багато закарпатських кріпаків вважало самотнім рятунком втечу. Шляхта боялася, що кріпаки будуть втікати, тому король у 1523 р. знову звернувся до володарів сусідніх держав, щоб вони не приймали, а повертали втікачів. У 1526 р. король законом №10 зобов'язав підданих виконувати ще й військову повинність. Отже, підданий мав уже віддавати і свою кров, життя, але за те йому зовсім не зменшували повинностей, а навпаки, піднімали. У 1528 році зменшилася кількість підданих, вони втікали, що спричинило стагнацію господарств феодалів. Втеча була єдиним способом боротьби проти неволі.

Важливим є питання національності учасників селянського повстання 1514 р. Це питання ні мадярські, ні українські дослідники не вивчали. Аналіз документів, текстів „Тріпартітуму“, історичних досліджень (багато документів є в річниках 1891 і 1897 історичного журналу „Тиртинелмі Тар“) вказує, що провідною і переважаючою силою в повстанні були закарпатські українці. Мадярські дослідники це замовчували, намагаючись пропагувати, що закарпатські русини — це їм „найвірніший народ“.

Документи свідчать про участь в повстанні майже всього населення північно-східних комітатів, особливо Марамороського. Зокрема, суворо були покарані теперішня Закарпатська область і Пряшівщина. В актах судових і актах сейму, зокрема, вказувалося на русинів, як на учасників повстання. На засіданні сейму неодноразово згадувалася назва „русини“, а це означало, що в лавах повстанців було багато русинів-українців. Йдеться про участь у повстанні всього Потисся, а в ті часи це були ще не змадяризовані русини. Зрештою, русином був вождь повстання Юрій Довжа. Довжа — українське прізвище. Мадярські документи називають його Юрієм Секулою, тому що походив із секулів з Семигороду. Секули — це нині змадяризовані русини, які тоді ще розмовляли по-українськи. Самі мадярські вчені вказують на українські слова в їх мові. Українські повстанці називали його правильним прізвищем Довжа. Це прізвище — Юрій Довжа — пізніше прийняла і мадярська історіографія. Зрештою, найбільші бої і повстанські дії відбувалися на території Закарпатської області і Семигороду, де тоді ще також було багато українців, згодом змадяризованих і зруmunізованих.

Селянське повстання 1514 року в Мадярщині слід вважати повстанням українців Історичного Закарпаття проти мадярських феодалів, боротьбою проти закріпачення і за волю.

Ще в часи мадярського короля Матея (1458-1490) 25 магнатських родів тримало в своїх руках більше як половину землі усіх феодалних угідь Мадярщини. В державі були два класи: кріпаків з великими обов'язками і без жодних прав, і шляхти — з превеликими правами і без жодних обов'язків. Шляхта на свій паразитуючий добробут — замки, коней, дорогий одяг, зброю, клейноти — потребувала багато грошей. Багато чужинців, які тоді відвідували Мадярщину, писали, що шляхта поводить з підданими гірше, як з худобою. Існує документ калочського архієпископа Петра Вараді з 1496 р., де він писав про нелюдську поведінку шляхти, яка з худобою ліпше поведилася як людиною.

„Трипартітум“ — це завершення закріпачення. Становище закарпатоукраїнського селянства залишалось незмінним аж до 1848 р. Принципи шляхти були завжди ті самі: „Будеш робити стільки днів панщини, скільки вимагаю. В мене свої закони і темниця для таких, як ти... Ти на час не прийшов до роботи, отже, стираю тобі всі відроблені дні, і ти знову починаєш з початку...“. При цьому шляхта мала й іншу приказку: „Поза Мадярщиною нема життя, а коли є, воно не таке!“ Зрозуміло, що це було „життя“ лише мадярської шляхти. Це гасло в наші часи викликає сміх або співчуття, а для наших предків воно означало жах.

Хронологічний перегляд найважливіших подій і дат в історії Закарпаття і у зв'язку з історією Закарпаття

Тут подаємо, насамперед політичні, культурні й релігійні події з історії Закарпаття, а також події сусідніх народів чи держав, які були пов'язані з історією й історичними подіями Закарпаття.

Періоди й події до Христа

- Приблизно від IX тисячоліття до Хр.** — молодша кам'яна доба (неоліт);
Прибл. 1800-1500 — старша бронзова доба в середній Європі;
1500-1200 — середня бронзова доба в середній Європі;
1400 — початки застосування заліза в Малій Азії;
1200-1700 — молодша й пізня доба бронзи в середній Європі;
1100 — скити в Європі;
1100 — початок залізної доби в Греції;
776 — за традицією, перша грецька Олімпіада, згодом Олімпіади відбувалися кожних чотири роки в Олімпії на Пелопонесі;
753 — міфологічна дата заснування Риму братами Ромулом і Ремом;
700-400 — старша залізна доба в середній Європі;
490 — битва коло Маратону; перемога атенського війська під проводом Мілтіада над перським військом; вістку до Атен доніс посол — „маратонський бігун“;
430 — смерть грецького історика Геродота (його твір зберігся);
400 — латенська доба в середній Європі; розквіт кельтської цивілізації, високий рівень розвитку ремесел, перші гроші;
350 — експансія кельтів у верхнє Потисся; значний розвиток виробництва заліза, кераміки, зброї, карбування золотих і срібних монет;
336-332 — Олександр Великий — цар Македонії; засновник Великої Імперії в передній Азії після перемоги над персами; на Закарпатті знайдено його монети;
300 — вісті про готів, остроготів і візіготів;
100-44 перед Хр. — правління Гаюса Юліуса Цезаря в Римі;
45 — введення нового календаря в Римі (від Цезаря він названий юліанським); радником Цезаря був єгипетський астроном Сосігенес; кожний рік має 365 днів, а кожний четвертий — переступний.

По Христі — Стародавня доба

- 1** — початок християнського й світового літочислення;
6 — римські легіони вперше перейшли Дунай на території сучасної західної Словаччини, виступаючи проти маркоманів;
 Прибл. 33 р. по Хр. — смерть Ісуса Христа; був розіп'ятий в Єрусалимі в Палестині за урядування римського намісника Понтія Пилата;
54-68 — найбільший римський історик Корнеліус Тацитус;
Кінець I ст. після Хр. — перші певні історичні вісті про праслов'ян під назвою венетів. Їх

прносять античні автори: Пліній, Тацит, Клавдій Птоломеї;

98-117 — війна Траяна проти Декебала; після перемоги Траяна Декебал вчинив самогубство (106 р.);

107 — прилучення Дакії до Римської імперії;

161-180 — влада римського імператора Марка Аврелія; війни проти маркоманів;

177-180 — друга війна римлян з маркоманами; в цьому поході римські війська дійшли до Тренчина в сучасній західній Словаччині, де зимували і залишили на скелі напис про своє перебування;

271 — римляни залишили Дакію, на яку від 240 року постійно нападали готи, вандалі, гепіди та інші народи;

306-337 — володарювання римського імператора Константина Великого;

313 — Міланський едикт — надання християнству рівних прав з іншими релігіями в Римській імперії;

330 — новий центр Римської імперії — Константинополь;

перед 375 роком — початок переселення-мандрівки народів;

375 — гунни напали на остроготів, розбили їх і вступили у Європу;

376 — римський імператор Валенс уклав договір з візиготами і дозволив їм поселитися в подунайських провінціях;

378 — повстання візиготів; римські урядники намагаються перетворити їх на невільників; поразка римських військ під Андрианополем, смерть імператора Валенса;

395 — Римська імперія була поділена на західну — Західноримську і східну — Східноримську, пізніше — Візантійську;

400-500 — в Потисся прийшли з північного сходу слов'яни, відомі, як слов'яни-анти, пізніше як плем'я білих хорватів, русини;

401 — візиготи, очолювані Аларіхом, увірвалися в Італію і оточили Рим;

434-453 — імперія гуннів на чолі з Аттілою; панування над територією від Волги аж до Риму і до меж Римської імперії;

448 — подорож ретора Пріска, посла візантійського цесаря, до Аттіли в Потисся, де згадується поселення слов'ян;

451 — битва на Каталаунських полях (Шампань, у сучасній Франції), де вождь гуннів Аттіла виступив проти Аеція, галло-римського воєначальника, в армії якого брали участь алемани, сармати, бургунди, франки й візиготи;

453 — дівчина-невільниця Ілдіго, бургундка, вбила вождя гуннів Аттілу. Розпад імперії гуннів. Визволення історичного Закарпаття від гуннів;

476 — римське військо обрало вождем Одоакра, одного з германських воєначальників, що були на службі у римлян. Одоакр скинув з трону останнього західноримського імператора Ромула Августина. Падіння Західноримської імперії. Традиційно цей рік вважають кінцем Старої доби;

493 — Остроготський Теодоріх оточив Одоакра в Равенні і вбив його.

Середньовіччя

Слов'яни заселяють Європу.

512 — слов'яни на півночі від Дунаю;

490-562 — Прокопій, грек — перший візантійський історик. У його творі „Про війни“ подано важливі відомості про слов'ян, що приходили в нижню течію Дунаю;

В першій пол. VI ст. — жив Йорданіс, з роду готів, який написав історію готів;

526-547 — відхід лангобардів в Паннонію;

567-568 — в Потисся вторглося кочове плем'я аварів-обрів з якими сполучились лангобарди. Спільна боротьба проти германських гепідів, що також осіли в Потиссі. Відхід лангобардів в північну Італію. Потисся й Паннонія під владою аварів;

623-624 — перші відомості про Самову державу; франкський купець Само (згідно думки окремих вчених він був слов'янином) орієнтовно на території сучасної Чехії заснував слов'янську державу, розташування якої невідоме. Само обраний королем тієї держави, але після його смерті (658 або 659) вона розпалася;

Середина VII ст. — слов'яни, які осіли в нижній Моезії, утворили Союз семи слов'янських племен, що став основою Болгарської держави;

680 — створення Болгарської держави. Плиска — столиця Болгарії. Турецько-татарські болгари асимілювалися зі слов'янами;

681 — перемога Болгарії над візантійськими військами; відмова Візантії від своїх претензій на території, якими володіли болгари;

768-814 — володарювання Карла Великого в державі франків;

791, 795-796 — війни франків проти аварів. Франки за допомогою болгарів і потисських слов'ян воюють з аварами; король Пипин і слов'янський воєвода Вономир здобули головний аварський ґрінг у Потиссі; занепад держави аварів; Дунай — кордон держави франків і потисських слов'ян; союз слов'янських народів в рамках Болгарії;

803 — літописні згадки про слов'янських князів, що володарювали на кордонах з Паннонією;

811 — літописні згадки про слов'янських воєвод на середньому Дунаї;

803-814 — володарювання хана Крума в Болгарії. Приналежність історичного Закарпаття після падіння Аварської держави до Болгарії. Дунай — кордон між Болгарією і державою франків;

822 — історичні джерела вперше згадують морав'ян;

Приблизно 833-836 — Моймир I, князь Морави, напав на Нітрянщину, де володарював князь Привина, і приєднав Нітрянщину до Морави. Виникнення Моравського князівства, яке візантійський цесар Константин Багрянородний назвав Великою Моравою. Втеча Привини у Паннонію, де він став франкським вельможею. Вбивство його морав'янами у 861 р. Князування Коцеля, сина Привини;

842-867 — володарювання імператора Михаїла III у Візантії;

843 — Франкська держава розділилась на три королівства: східно-франкське стало сусідом Морави;

846 — вторгнення короля Людовика Німця в Мораву; володарювання Ростислава (846-870);

852-889 — володарювання хана Бориса в Болгарії; прийняття Борисом християнства; хрещення центральної Болгарії у 864 р.;

853, 858, 860, 863, 864 — війни на Мораві (864 — зустріч Людовика Німця з болгарським ханом Борисом, того ж року Людовик оточив Ростислава в Девині);

860 — філософ Константин в Херсоні, де він вперше читає „руські“ письмена;

860 — напад русичів (білих хорватів, тиверців і дулібів) на Константинополь;

Близько 862 — прибуття посольства моравського князя Ростислава до Візантії; прохання до імператора Михаїла III вислати на Мораву „учителів і єпископа“ християнської віри;

863 — візантійська місія Константина і Методія: дорогою на Мораву слов'янські місіонери зупинилися в Потиссі й охрестили білих хорватів, назвавши їх Руссо. Єпископ для Русі;

Кінець 863 або 864 — прихід візантійської місії Константина і Методія на Мораву;

- 864 — центральна Болгарія прийняла християнство;
 867-869 — Константин і Методій зі своїми учнями вирушили до Риму. Зупинка в Паннонії у Коцеля. У Римі папа визнав слов'янську мову літургійною;
 869 (14.11) — Константин-Кирило помер у Римі;
 870 — Святополк відокремив Нітранське князівство від Морави. Визнання ним зверхності франків. Святополк підступно віддав Ростислава в руки франкам, які його осліпили і вкинули до в'язниці, де він помер;
 870 — коли Методій повертався з Риму, баварські латинські єпископи його ув'язнили і тримали у в'язниці до кінця 873 року;
 873 (осінь) — посол візантійського імператора архієпископ Агатон просив у цесаря франків звільнення Методія;
 881 — дорога Методія до Константинополя;
 885 (6.04) — Методій призначив Горазда архієпископом, своїм наступником. Смерть Методія. Нітранський латинський єпископ Віхінг за згодою Святополка ув'язнив близько 200 учнів Методія, яких згодом продав жидам у рабство. Деяким, на чолі з Гораздом, вдалося втекти, вони відійшли на Закарпаття (тоді зване Болгарією) і на Спіші заснували руське єпископство;
 879 — Олег — князь Києва;
 893-927 — Симеон — цар Болгарії;
 892 — німецький імператор Арнулф вислав посольство до болгарського князя Владислава з проханням не продавати Мораві солі. Це доказ того, що Історичне Закарпаття не належало до Великої Морави;
 893 — Віхінг зрадив Святополку і втік до франків;
 894 — на початку року помер Святополк, князь Морави. Незгода між його синами. Прихід мадярів і занепад Морави. В джерелах Морави згадується востаннє в 905 році;
 896 — вторгнення мадярських кочівників на Закарпаття; вбивство князя Лаборця й відхід в Паннонію;
 897-1100 — Закарпаття в складі Київської Русі; Закарпаття несе християнство до Києва;
 903, 904, 906, 907, 909, 912, 913, 916, 917, 921, 923, 925, 926, 934, 936, 938, 942, 943, 944, 936, 942, 944, 950, 951, 954, 955 — напади мадярських кочівників з Паннонії на країни Західної Європи;
 949-952 — в творі імператора Константина Порфирогенета з'являються повідомлення про Велику Мораву — 50 років після її занепаду;
 955 (10 серпня) — мадярські кочівники були розбиті над річкою Лех біля Аугсбургу в Баварії німецьким цесарем Оттоном I; закінчився період мадярських кочівничих нападів на Європу. Початок осілого способу життя мадярів;
 957 — княгиня Ольга відвідала Царгород;
 962-972 — володарювання князя Святослава в Києві;
 967-968 — київський князь Святослав і візантійський імператор Никифор Фока II вели війну проти Болгарії;
 969-971 — другий похід Святослава на Болгарію;
 970-971 — Гейза, князь одного з мадярських племен, створив у Задунав'ї, в Паннонії, зародок

- Мадярської держави з центром у Острохолмі; Гейза прийняв християнство східного обряду;
 976-1025 — володарювання імператора Василя II Болгаробійця у Візантії. Вторгнення армії Василя в Болгарію. Боротьба болгар за незалежність. Осліплення князя Пресіяна;
 1016 — князь Пресіян помер у Святомихайлівському монастирі на Закарпатті (тепер Михайлівці, на північний захід від Ужгорода), зберігся його надгробний пам'ятник з кириличним написом;
 1018 — занепад першого болгарського королівства — Візантія зайняла столицю Болгарії. Болгарія підлягала Візантії до 1186 р.;
 978-1015 — володарювання князя Володимира Великого в Києві;
 981 — князь Володимир приєднав Червону Русь (Галич і Закарпаття) до своєї держави — Київської Русі;
 988 — хрещення Київської Русі, згідно останніх доказів, духовенством Закарпаття;
 997-1038 — володарювання мадярського князя Стефана I, який в роках 1000-1038 став королем. Об'єднання окремих мадярських князівств в одну державу. Стефан I — засновник Мадярської держави.
 1015 — помер Володимир Великий. Король Стефан I, використавши напад Візантії на Болгарію, напав і захопив нижнє і середнє Потисся;
 1019-1054 — володарювання князя Ярослава Мудрого в Київській Русі. Відновлення єдності Русі;
 1054 — церковний розкол між Римом і Константинополем;
 1038-1205 — внутрішня боротьба в Мадярщині за віру й трон;
 після 1100 р. — поступове захоплення Закарпаття мадярами;
 1137 — літопис Нестора „Повість минулих літ“;
 1185-1187 — „Слово о полку Ігоревім“ — героїчний епос про похід Всеволода Юрійовича проти половців;
 1152-1187 — володарювання Ярослава Осмомисла в Галицькому князівстві;
 1222 — Золота булла мадярського короля Андрія II (1205-1235) про привілеї шляхти;
 1223 — битва на річці Калці при Азовському морі; поразка руських князів, спричинена їх роз'єднаністю;
 1227 — мадярський похід на Галичину короля Андрія II;
 1229 — невдалий похід на Галичину короля Бели;
 1237-1238 — монгольська орда, очолювана Бату і Суботаєм, напала на Русь;
 1238 — після тривалої боротьби за Галич з мадярами й поляками Данило Романович Галицький відновив Галицько-Волинське князівство;
 1240 (6.12) — падіння Києва. Монгольська орда пішла на захід, на Мадярщину;
 1241 (6.03) — палатин Діонізій переказав мадярському королеві, що без допомоги не втримає Карпатські перевали. Монголи через Карпатські перевали увірвалися на Закарпаття й Потисся (12 березня 1241 року);
 1241 (11.04) — битва при річці Солоній в Потиссі, біля села Мухи: монголи розбили мадярське військо і зайняли Мадярщину;
 1242 — монголи повернулися в Азію; на знищену Мадярщину налетіла сарана, що спричинило голод. Після відходу монголів король Бела IV колонізував землі німцями й італійцями;

- 1298 — мадярський сейм видав декрети, які обмежували право підданих переселятися;
- 1301 — вимер рід Арпадовичів; початок боротьби за мадярський трон;
- 1308-1342 — Карло Роберт з Анжу — король Мадярщини. Династія Анжу володарювала в Мадярщині до 1387 року. Карло Роберт зайняв Закарпаття після 1321 року;
- 1312 (15. 6) — битва коло Розгону біля Кошиць, перемогу в якій за допомогою спішських і кошицьких німців, одержав Карло Роберт, що почав наділяти землі своїм воїнам. Рід Другетів — найбагатший рід Мадярщини. Карло Роберт руйнував храми й ротонди східного обряду і почав будувати латинські храми (Левоча, Пряшів та ін.);
- 1320-1321 — повстання Петра Петровича, його поразка під Бичковим (біля Сечовиць), що означало поневолення Закарпаття;
- 1342-1382 — володарювання короля Людовика I, який у 1370 році став також королем Польщі. Закони Людовика I, що погіршили долю кріпаків. Початок будівництва латинського храму св. Єлисавети в Кошицях. Заклик папи до русинів допомагати збудувати кошицький храм — один з доказів того, що область Кошиць була заселена русинами;
- 1397 — війська польського короля Владислава Ягеллонського вторглися через Пряшівщину в Мадярщину; Владислав претендував на мадярський трон, але мадярська шляхта обрала королем Вільгельма Габсбурзького;
- 1412 — мадярський король позичив у польського короля Владислава 88000 злотих, давши в заставу Стару Любовню (замок разом з містом), Подолінець, Гніздне та ін. 13 спішських міст. Оскільки борг не було повернуто, ті міста залишалися під польською владою до 1772 року;
- 1421 — мешканці містечка Ясов біля Кошиць повстали проти свого землевласника — латинського ордена премонстрантів й відмовилися платити данини ордену;
- 1439 — Флорентійський Вселенський Собор — спроба об'єднати християнський Схід і Захід. На Соборі був присутній митрополит Ісидор, який переходячи Закарпаттям, став на оборону руської Церкви. Після падіння Царгороду „унія“ залишилася лише на папері;
- 1440-1458 — боротьба за владу в Мадярщині — події на території Спіша і Пряшівщини. У війську жолднерів було багато гуситів під проводом Іскри, а пізніше — Петра Аксаміта;
- 1471 — через Спіш і Пряшівщину в Мадярщину вторглися польські війська — Казимір IV прагнув стати королем Мадярщини; польські війська завдали багато шкоди населенню, але були розбиті;
- 1514 (24. IV) — мадярський архієпископ, кардинал Тома Баковц оголосив у Будні хрестоносний похід проти турків;
- 1514 — повстання русинів у Мадярщині під проводом Юрія Довжі (1475-1514), в якому взяло участь все Закарпаття. „Сільську республіку“ жорстоко придушив Янош Заполі. Довжа, „сільський король“, був спалений на розпеченому троні;
- 1514 (жовтень) — засідання мадярського сейму, названого „диким сеймом“ (шляхта прийняла закони — жорстокі кари для повстанців і їх потомків). Сейм проголосив „Тріпартітум“ — ряд законів проти підданих.

Терниста дорога священика-народолюбця	3
Вступне слово	10
Назви Закарпаття в історії	17
Історики Закарпаття та їх твори	23
Праісторія історичного Закарпаття	31
Заселення Пряшівщини	43
Найдавніші народи на історичному Закарпатті	46
Скити	50
Сармати	52
Галли-кельти	54
Даки	58
Карпи	62
Римляни	63
Германи	67
Велике переселення народів	69
Готи	69
Гунни	70
Слов'яни	75
Культура слов'ян історичного Закарпаття	89
Одяг і прикраси	89
Житло	89
Господарство й торгівля	90
Сім'я	90
Релігія й письмо слов'ян	92
Заселення історичного Закарпаття білими хорватами	95
Давні поселення й городища на історичному Закарпатті	98
Торгові шляхи історичного Закарпаття	100
Авари — обри	103
Болгари	108
Історичне Закарпаття в рамках держави болгар	115
860-й рік. Напад закарпатців на Константинополь	133
Християнство на історичному Закарпатті	142
Велика Моравя в сусідстві з історичним Закарпаттям	157
Діяльність Константина-Кирила і Методія на Мораві	172
Доля учнів Методія. Архієпископ Горазд на історичному Закарпатті	175
Суперечливі погляди на життєдіяльність св. Константина-Кирила і Методія на Мораві	181

Тези про прихід мадярів через Закарпаття в Паннонію, заснування Мадярської держави, прийняття східного обряду в християнстві, запозичення руських слів та руської культури від русинів — першопоселенців Потисся й Подунав'я, загарбання Потисся	187
Руські князівства на історичному Закарпатті	192
Прихід мадярів	194
Мадяри в Паннонії	209
Що писали тогочасні хронологи про мадярів?	211
Закарпатоукраїнський історик Михайло Лучкай про мадярські романтичні фантазії	216
Закарпаття в складі Київської Русі	218
Руські монастирі на території Мадярщини	224
Закарпаття і хрещення Київської Русі	233
Мадяри після поразки 955 року	253
Руське удільне князівство в Потиссі. Мархія Рутгенорум. Руська Країна. Дукс Рутгенорум. Князь русинів. Руське єпископство в Потиссі	263
Проблеми виникнення Мадярської держави та історичне Закарпаття	266
Внутрідержавна боротьба після смерті Стефана I	270
Імена-назви	284
Назви свят	284
Терміни-назви	284
Поступове захоплення закарпатських територій мадярськими королями після Стефана I (1238-1300)	290
Нова боротьба проти руського обряду	296
Вплив культури закарпатських українців на мадярів	303
Паннонія	319
Назва історичного Закарпаття — Русь	326
Мадярські походи на галицькі землі	339
Золота булла 1222 року. Закріпачення населення	347
Боротьба закарпатських русинів проти закріпачення	354
„Божі суди“. Вардинські регестри	354
Татаро-монгольська навала	357
Нові мадярські походи на галицькі землі	369
Закарпаття — частина Галицько-Волинського князівства	370
Закріпачення українців Закарпаття після монгольської навали	371
Друге видання Золотої булли — 1267 рік	374
Городища й замки на Закарпатті	377
Маковицький замок	384
Деякі дані про важливіші замки Закарпаття	388
Загальна характеристика мадярських феодалів	391
Ростислав Михайлович, князь чернігівський — князь Закарпаття	394

Німецькі колонії на Закарпатті	396
Церкви, духовенство, єпископства на Закарпатті	409
Коли на Закарпатті виникли церкви й духовенство?	409
Коли було засноване Мукачівське єпископство?	412
Місце перебування мукачівських єпископів	421
Боротьба за мадярський трон після Арпадовичів	424
Виникнення кріпацтва	430
Ліквідація руського Святомихайлівського монастиря в Михайлівцях та руського єпископства на Спіші	435
Доба володіння Людовика (Лойоша) I (1342-1382)	445
„Руська віра“ на Закарпатті	452
Підданство за часів Зигмунда Люксембурзького (1382-1437)	453
Гусити на Закарпатті	457
Воеводство Крайнянське на Закарпатті	458
Волосько-румунські феодалі на Закарпатті в Марамороші	460
Монастир св. Миколая Чудотворця на Чернечій горі біля Мукачева	461
Грушівський монастир	468
Якій вищій церковній владі підлягали мукачівські єпископи і єпархія? Чи закарпатська руська Церква була „схизматичька“?	475
Князь Федір Корятович	476
Чи закарпатські українці мали свою шляхту?	486
Руська церква Закарпаття перед селянським повстанням у 1514 р. Поборювання руського обряду християнства	488
Єпископ та ігумен Мукачівського монастиря Лука	491
Єпископ Іван (1491-1498)	495
Мукачівська єпархія в 1498-1551 роках	498
Важка доля „руської Церкви“ Закарпаття	498
Тягар „десятини“	500
Перше повстання на Закарпатті	500
Латинізація — це денационалізація	500
Межі українських поселень в Потиссі	520
Повстання селян проти шляхти у 1514 році	540
Тріпартітум	540
Становище селянства перед повстанням 1514 року	540
Закріпачення підданих. „Опус Тріпартітум“ — збірка законів Іштвана Вербивця. „Дикий сейм“	545
Хронологічний перегляд найважливіших подій і дат в історії Закарпаття і у зв'язку з історією Закарпаття	551

ПАП, о. Степан

ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ

Том I

Редактори: о. Ігор Пелехатий
Марія Вуянко
Володимир Криворучко

Комп'ютерний набір Людмили Іванотчак

© Видавництво „Нова Зоря“,
м. Івано-Франківськ, пл. А. Міцкевича, 5,
тел./факс (0342) 55-24-45; тел. (03422) 254-49
<http://www.il.if.ua/~pz> e-mail: nz@il.if.ua
Свідоцтво про внесення до Державного Реєстру
суб'єкта видавничої справи
серія ДК №402 від 04.04.2001 р.

Підписано до друку 01.11.2001. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура латинська. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 32,6. Ум. фарбовідб. 32,7. Обл. вид. арк. 26,0.
Зам. № 165.

Віддруковано у друкарні видавництва „Нова Зоря“.
м. Івано-Франківськ, пл. А. Міцкевича, 5,
тел. (03422) 254-49

